

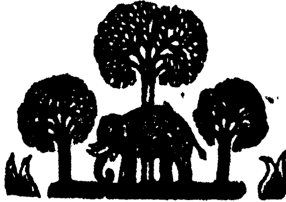
विष्णुपुराणम्।

श्रीधरस्वामिकृत-स्वप्रकाशाख्यटीकासहितम्।

बि, ए, उपाधिधारिणा।

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतम् प्रकाशितञ्च।

कलिकातानगर्य्याम्।

सरस्वतीयन्त्रे मुद्रितम्।

सं १८८२

প্রিণ্টর শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়।

২০ নম্বর ঝামাপুকুর লে[illegible]

विष्णुपुराणस्य सूचीपत्रम् ।

त्रयोदशोऽध्यायः।

चतुर्दशोऽध्यायः।

पञ्चदशोऽध्यायः।

षोडशोऽध्यायः।

सप्तदशोऽध्यायः।

अष्टादशोऽध्यायः।

ऊनविंशोऽध्यायः।

विंशोऽध्यायः।

एकविंशोऽध्यायः।

द्वाविंशोऽध्यायः।

द्वितीयोऽंशः।

प्रथमोऽध्यायः।

द्वितीयोऽध्यायः।

तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थोऽध्यायः।

तृतीयोऽंशः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

———

चतुर्थांशस्य ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोड़शोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

विंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चमांशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

षष्ठोऽंशः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

विष्णुपुराणसमाप्तिः ।

विष्णुपुराणम् ।

प्रथमोऽंशः ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते विश्वभावन ! ।
नमस्तेऽस्तु हृषीकेश ! महापुरुषपूर्वज ! ॥ १ ॥

श्रीबिन्दुमाधवं वन्दे परमानन्दविग्रहम् ।
वाचं विश्वेश्वरं गङ्गां पराशरमुखान् मुनीन् ॥ १ ॥
श्रीमच्चित्सुखयोगिमुख्यरचितव्याख्यां निरीक्ष्य स्फुटं
तन्मार्गेण सुबोधसंग्रहवतीमात्मप्रकाशाभिधाम् ।
श्रीमद्विष्णुपुराणसारविवृतिं कर्त्ता यतिः श्रीधर-
स्वामी सद्गुरुपादपद्ममधुपः साधु स्वधीशुद्धये ॥ २ ॥
श्रीमद्विष्णुपुराणस्य व्याख्यां चात्यतिविस्तराम् ।
प्राचामालोक्य तद्व्याख्या मध्यमेयं विधीयते ॥ ३ ॥
यस्मिन् विवर्त्तितं यच्च वस्तु तन्मनात्मकम् ।
मुनिर्मन्त्रोपनिषदा जितं बध्नाति मङ्गलम् ॥ ४ ॥

जितं त इति । तत्राद्ये प्रथमेऽध्याये मैत्रेयेण पराशरे ।
सदस्यर्थं पुराणस्य प्रश्ना द्वाविंशतिः कृताः ॥

इह खलु पुराणानां ईश्वरनिश्वसितवेदरूपत्वेन वेदमूलत्वेन इदानीन्तनानां व्यासवसिष्ठपराशरादीनां स्मृतिरूपत्वेन च प्रमाणत्वं प्रयोजनत्वं च दुरपह्नवमेव । तद्व्याख्यानानां च तत्तदर्थाभासनिरासतत्स्वप्रकाशकत्वपरत्वेन प्रयोजनवत्त्वं पुराणत्वाविशेषेऽपि व्याख्यानान्तरेण जगज्जीवात्मपरमात्मनामैक्यप्रतिपादनाभ्यासबाहुल्यात्तत्रैव पुराणेषूचां महर्षिरचितमस्येतदेव व्याख्यायते । तत्र च सर्गप्रतिसर्ग-

सदक्षरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्
गुणोर्मि-सृष्टि-स्थिति काल-संलयः।

वंशमन्वन्तरवंशानुचरितानां तदुपवादेन सृष्टेश्च प्रतिपादनम्। अथा-चारभूगोलभरतोपाख्यानादिनिरूपणस्य साम्प्रदायपरम्परया वा सम्बन्धोपयोगो द्रष्टव्यः। पुण्डरीकाक्षेति। हृदयाख्यं पुण्डरीकं अश्नुते व्याप्नोतीति तथा। यद्वा पुण्डरीके इव अक्षिणी यस्येति। अत्र भक्तवत्सलत्वं विदर्शितं, शोभितत्वेनैव नयनोत्सवम्। निजाराधकानां पुण्डरीकाक्षमर्पितं येनेति वा। "पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमक्षरम्" इत्यादिवाक्योक्तमक्षरं तस्य वा, पुण्डरीकाक्षमिति वाक्याधनमिति वा। ते इति सम्बन्धे षष्ठी। तव स्थितं ममोक्तमर्थः। यद्वा, ते त्वया स्थित सर्वोत्कर्षेण स्थितमिति। एतेन नमस्कार कारणमाह:। विश्वभावन! विश्वोत्पादक! हृषीकाणामिन्द्रियाणामीश! तदुपदर्शितृत्वसिद्धेस्तु तस्मात्, "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः" इति श्रुतेः। महापुरुषेति जीवव्यावृत्तिद्वार। महत्त्वं च "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" इत्यादिश्रुतेः। नित्यशुद्धस्वभावत्वात्। पुरि शरीरे शयनात् पुरुषत्वम्। विश्वोत्पादकत्वे हेतुः। पूर्वजेति सृष्टेः पूर्वमेव स्वतः प्रादुर्भूतत्वेनानन्याधिष्ठितत्वेन सर्वेषां तदधीनत्वात्। नन्वेवमादेर्नमस्कारात्मकमङ्गलसिद्धौ कथं वस्तुनिर्देश-कारैरिति चेन्न। अस्य शास्त्रस्यातिश्रेयःसाधनत्वेन बहुविघ्नसंभावनया मङ्गलबाहुल्यस्यावश्यकत्वात्। अथवा पुण्डरीकाक्षेत्यादि पञ्च-विशेषणैः "भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान्। आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः इति पञ्चमांशोक्तः।" पञ्चात्मा हरिरीरितः इति। तत्र पुण्डरीकाक्षेति भूतात्मा, विश्वभावनेति प्रधानात्मा, हृषीकेशेति इन्द्रियात्मा महापुरुषेति परमात्मा पूर्वजेत्या-त्माभिहितः॥ १॥

श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं सम्बन्धं प्रयोजनं च प्रतिपादयितुमाह, सदक्षर-मिति। योऽतिप्रसिद्धो विश्वव्यापनशीलो देशकालवस्तुकृतो मुख-

प्रधानबुद्ध्यादिजगत्प्रपञ्चसूः
स नोऽस्तु विष्णुर्मतिभूतिमुक्तिदः ॥ २ ॥
प्रणम्य विष्णुं विश्वेशं ब्रह्मादीन् प्रणिपत्य च ।
गुरुं प्रणम्य वक्ष्यामि पुराणं वेदसम्मितम् ॥ ३ ॥

भेदाभावात् । विशतेर्वा विष्णुः प्रवेशनशीलः "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेः । मतिभूतिमुक्तिदोऽस्तु मतिभूत्या तत्त्वज्ञानाद्वारेण मुक्तिदः । यद्वा अधिकारिभेदात् । मतिम् उत्तमां बुद्धिं, भूतिम् ऐश्वर्यं मुक्तिञ्च ददातीति तथा । विष्णुपदस्य प्रवेशनशीलार्थत्वे भूतत्वं प्राप्तं निराकरोति । ब्रह्मेति पूर्णत्वम् । तदेव कुत इत्यत आह, परमात्मानम् । इदं यदिदं तदिति सर्वत्र प्रतीयमानत्वात् ब्रह्मरूपमिति यावत् । अक्षरमिति विकारं निराकरोति, पुमान् पुरुषः कुतस्तर्हि प्रत्यक्षादिप्रपञ्चत्वमत आह ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः । तदेव कुत इत्यत आह गुणेति गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेषामन्येषः सामर्थ्यताः सृष्टिस्थितिलक्षणाः भावाः संहारः तेषां संश्रयः संश्लेषोऽध्यासो यस्मिन् स तथा सर्वाधिष्ठानत्वेनेश्वरत्वमव्याहतमित्यर्थः । ननु प्रधानादेव सृष्ट्यादि इति चेत्तत्राह, प्रधानबुद्ध्यादीनां जगत्प्रपञ्चानां सूः सविता प्रधानबुद्ध्यादितया कथं तत्कारणत्वमिति चेत् । प्रकृते तदधिष्ठातृत्वेन तत्कार्यद्वारा जननोपचारात् । यद्वा प्रधानद्वारा बुद्ध्यादिसवितेत्यर्थः । यद्वा यो विष्णुर्वैदान्तिनां सद्रूपं ब्रह्म, पातञ्जलानां क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट ईश्वरः । सांख्यानां पुमान् पुरुषः । तदुक्तं कापिलैः "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति । स मतिभूतिमुक्तिदोऽस्त्वित्यन्वयः । शेषं समानम् ॥ २ ॥ अथ पराशरो मुनिः गुर्वादिभक्तिं पुरुषार्थसाधनं दर्शयन् शैष्येभ्यो निर्विघ्नेन विष्णुतत्त्वप्रतिपादकं विष्णुपुराणमारभते । प्रणम्येति प्रशब्देन भक्तिप्रकर्षातिशयो द्योत्यते । विश्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीशं प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणम् । प्रकृतयाचितो ब्रह्मादायप्रवर्त-

इतिहासपुराणज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् ।
धर्मशास्त्रादितत्त्वज्ञं वशिष्ठतनयात्मजम् ॥ ४ ॥
पराशरं मुनिवरं कृतपौर्वाह्णिकक्रियम् ।
मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ ५ ॥
त्वत्तो हि वेदाध्ययनमधीतमखिलं गुरो ! ।
धर्मशास्त्राणि सर्वाणि वेदाङ्गानि यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ ! मामन्ये नाकृतश्रमम् ।
वक्ष्यन्ति सर्वशास्त्रेषु प्रायशो येऽपि विद्विषः ॥ ७ ॥

कान् पृच्छति, अष्टादीनिति । [illegible]-
प्रवृत्तीन् । पुरु अधिकं चारुतरं वा । पुराणं सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तर-
वंशानुचरितमिति पञ्चाङ्गम् । तत्र यथाक्रमं प्रथमेऽंशे सर्गप्रतिसर्गौ ।
द्वितीये प्रसङ्गागतं भूगोलज्योतिश्चक्रम् । तृतीये मन्वन्तरम् । चतुर्थे
वंशः । पञ्चमे वंशानुचरितम् । षष्ठे वैराग्योपयोगि प्रलयादिकमभि-
धाय आत्यन्तिक[illegible]पवर्गः कथ्यते । श्लोकेति, वेदेन संमितं तुल्य-
मिति [illegible] । इतिहासेत्यत्र विष्णुरेव पुराणप्रतिपाद्य इति भावः ।
इति[illegible]ख्यम् पारम्पर्योपदेशाभिधायि, तथा च भारतम् आह: "आख्यान-
[illegible]मिति । इतिहासाः पुरातनानि "धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसम-
न्वितम् । पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते" इति स्मृतेः । वेद-
वेदाङ्गपारगं वेदस्य तदङ्गानां शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योति-
षाम् पारगम् । धर्मशास्त्रं स्मृतिः, आदिशब्दो न्यायमीमांसादि-
संग्रहार्थः । धर्मशास्त्रार्थेति वा पाठः । वशिष्ठतनयः शक्तिः तस्यात्म-
जम् ॥ ४ ॥ पराशरमिति अभिधानेन परोक्षनिर्देशो गौरवात्
[illegible]रस्योत्तमार्थः । प्रणिपत्य दण्डवत् प्रणम्य पाद्यपन्यादि-
विधिना अभिवाद्य च ॥ ५ ॥ शुश्रूषितवन्तं प्रत्यु तत्कृततत्त्वप्र-
मत्वदृति त्वत्त इति द्वाभ्याम् । त्वत्तो वेदाध्ययनमधीतं कृतमित्यर्थः ।
[illegible]ऽकृतश्रमं प्रयतीतिवत् । अन्ये विद्वांसो मां सर्वशास्त्रेषु कृतश्रमं

सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञ ! श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत् ।
बभूव, भूयश्च यथा महाभाग ! भविष्यति ॥ ८ ॥
यन्मयञ्च जगत् ब्रह्मन् ! यतश्चैतच्चराचरम् ।
लीनमासीत् तथा यत्र, लयमेष्यति यत्र च ॥ ९ ॥
यत्प्रमाणानि भूतानि, देवादीनाञ्च सम्भवम् ।
समुद्रपर्वतानाञ्च संस्थानञ्च तथा भुवः ॥ १० ॥
सूर्य्यादीनाञ्च संस्थानं प्रमाणं मुनिसत्तम ! ।
देवादीनां तथा वंशान् मनून्, मन्वन्तराणि च ॥ ११ ॥
कल्पान्, कल्पविकल्पांश्च चतुर्युगविकल्पितान् ।
कल्पान्तस्य स्वरूपञ्च युगधर्म्मांश्च कृत्स्नशः ॥ १२ ॥
देवर्षिपार्थिवानाञ्च चरितं यन्महामुने ! ।
वेदशाखाप्रणयनं यथावद्व्यासकर्त्तृकम् ॥ १३ ॥
धर्म्मांश्च ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमवासिनाम् ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं त्वत्तो वासिष्ठनन्दन ! ॥ १४ ॥
ब्रह्मन् ! प्रसादप्रवणं कुरुष्व मयि मानसम् ।

न वक्ष्यसि अपि तु विदितोऽपि कृतार्थ्यायेव वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्वं यथा जगद् बभूव, पुनश्च यथा भविष्यतीति उत्पत्तौ प्रश्न-प्रकारप्रश्नः ॥ ८ ॥ यन्मयमिति उपादानप्रश्नः । यतश्चेति निमित्तप्रश्नः । लीनमासीद् यत्रेति लयाधारप्रश्नः ॥ ९ ॥ प्रमाणं विस्तारप्रमाणकं वा । यत्प्रमाणानि महाभूतानि यत्प्रमाणानि चेत्यर्थः । देवादीनां च सम्भवमित्युत्पत्तिप्रश्नः ॥ १० ॥ वंशान् [illegible] परिचिन्तान् [illegible], कल्पविकल्पान् [illegible] । विभागानिति पाठेऽपि स एवार्थः । चतुर्युगभेदाश्चैव कल्पैर्विकल्पितान् विभक्तान् ॥ ११ ॥ कल्पान्तः प्रलयः । [illegible] हे पराशर ! ॥ १३ ॥ प्रसादप्रवणं प्रसादाभिमुखं

येनाहमेतज्जानीयां त्वत्प्रसादान्महामुने! ॥ १५ ॥

पराशर उवाच।

साधु मैत्रेय! धर्मज्ञ! स्मारितोऽस्मि पुरातनम्।
पितुः पिता मे भगवान् वसिष्ठो यदुवाच ह ॥ १६ ॥
विश्वामित्र-प्रयुक्तेन रक्षसा भक्षितो मया।
श्रुतस्तातस्ततः क्रोधो मैत्रेयासीन्ममातुलः ॥ १७ ॥
ततोऽहं रक्षसां सत्रं विनाशाय समारभम्।
भस्मीकृताश्च शतशस्तस्मिन् सत्रे निशाचराः ॥ १८ ॥
ततः संक्षीयमाणेषु तेषु रक्षःस्वशेषतः।
मामुवाच महाभागो वसिष्ठो मत्पितामहः ॥ १९ ॥
अलमत्यन्तकोपेन, तात! मन्युमिमं जहि।
राक्षसा नापराध्यन्ते पितुस्ते विहितं तथा ॥ २० ॥
मूढानामेव भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुतः?।
हन्यते तात! कः केन, यतः स्वकृतभुक् पुमान् ॥ २१ ॥
सञ्चितस्यापि महता वत्स! क्लेशेन मानवैः।
यशसस्तपसश्चैव क्रोधो नाशकरः परः ॥ २२ ॥
स्वर्गापवर्गव्यासेधकारणं परमर्षयः।
वर्जयन्ति सदा क्रोधं तात! मा तद्वशो भव ॥ २३ ॥
अलं निशाचरैर्दग्धैर्दीनैरनपकारिभिः।

येन [illegible] [illegible] जातात् त्वत्प्रसादादहमेतत् सर्वं जानी-याम् ॥ १५ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-कथामाह, [illegible] ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] कारणं

सत्रं ते विरमत्वेतत्, क्षमासारा हि साधवः ॥ २४ ॥
एवं तातेन तेनाहमनुनीतो महात्मना ।
उपसंहृतवान् सत्रं सद्यस्तद्वाक्यगौरवात् ॥ २५ ॥
ततः प्रीतः स भगवान् वसिष्ठो मुनिसत्तमः ।
संप्राप्तश्च तदा तत्र पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः ॥ २६ ॥
पितामहेन दत्तार्घ्यः कृतासनपरिग्रहः ।
मामुवाच महाभागो मैत्रेय ! पुलहाग्रजः ॥ २७ ॥
वैरे महति यद्वाक्याद् गुरोरद्याश्रिता क्षमा ।
त्वया, तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यति ॥ २८ ॥
सन्ततेर्न मम च्छेदः क्रुद्धेनापि यतः कृतः ।
त्वया तस्मान्महाभाग ! ददाम्यन्यं महावरम् ॥ २९ ॥
पुराणसंहिताकर्त्ता भवान् वत्स ! भविष्यति ।
देवतापारमार्थ्यञ्च यथावद् वेत्स्यते भवान् ॥ ३० ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्म्मण्यस्तमला मतिः ।
मत्प्रसादादसन्दिग्धा तव वत्स ! भविष्यति ॥ ३१ ॥
ततश्च भगवान् प्राह वसिष्ठो मत्पितामहः ।
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद् भविष्यति ॥ ३२ ॥
इति पूर्वं वसिष्ठेन पुलस्त्येन च धीमता ।
यदुक्तं, तत् स्मृतिं यातं त्वत्प्रश्नादखिलं मम ॥ ३३ ॥

क्रोधः । हे तात ! तद्वशो मा भव ॥ २४ ॥ गुर्वाज्ञाकारिणां यत्न उपक्षेपा अपि सत्कृता भवन्ति इति दर्शयन्नाह । सम्प्राप्तश्चेत्यादिना ॥ २६ ॥ यद् यस्मात् अद्य गुरोर्वाक्यात् क्षमा आश्रिता तस्मात् ॥ २७ ॥ प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मणि अस्तमला यथार्थविषया असन्दिग्धा मतिर्भविष्यति ॥ ते च कर्मणी श्रुतिप्रसिद्धे । "इष्टं चापूर्त्तं काम्यं च प्रवृत्तमभिधीयते ।

सोऽहं वदाम्यशेषं ते मैत्रेय! परिपृच्छते।
पुराणसंहितां सम्यक् तां निबोध यथायथम्॥ २४॥
विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत् तत्रैव संस्थितम्।
स्थितिसंयमकर्त्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः॥ २५॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमांशे प्रथमोऽध्यायः।

वैराग्यज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते” इति ॥ २१ ॥ यथायथं यथार्थम् ॥ २४ ॥ श्रोतुः सुखप्रतिपत्तये संक्षेपतस्तावत् सर्वप्रश्नोत्तरतया पुराणार्थमाह विष्णोरिति श्लोकेन। सकाशात् भावः प्रकाशः ईक्षणमिति यावत्। तत्सहिताद् विष्णोर्जगदुद्भूतम्। “स ईक्षत लोकान् नु सृजा” इति “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय” इत्यादि श्रुतिसिद्धमिच्छादिशब्दापरपर्य्यायं यदीक्षणमालोचनात्मकं तेन प्रकारेण जगदुद्भूतम्। अनेन यथा बभूवेत्यस्य जगत्प्रकारप्रश्नस्योत्तरं तत्रैव स्थितम्। प्रलयकाल इति लयाधारप्रश्नस्योत्तरम्। चशब्दात् जगतः स्थितिरपि तत्रैवेत्युक्तम्। अस्य जगतः स्थितिसंयमयोरसावेव कर्त्ता। जगतोऽप्युपलक्षणम्। अनेन यतश्चैतच्चराचरात्मकम्। जगदित्यस्य निमित्तप्रश्नस्योत्तरम्। जगच्च स इत्युपादानप्रश्नस्योत्तरम्। उपादानकारणरूपत्वात् कार्य्यस्य। अनेनैव विष्णोर्जगदुपादानरूपत्वप्रतिपादनेन विष्णोरेवोद्भविष्यति तत्रैव यास्यतीत्यादि सर्वप्रश्नोत्तरमर्थाद् द्रष्टव्यम्। तत्र च यथा जगद् बभूव, यथा च पुनर्भविष्यति, यन्मयं च जगत्, यतश्च, यत्र पूर्वं लीनम्, पुनश्च यत्र लयमेष्यति। यत्प्रमाणानि भूतानि देवादीनां च संभवमित्यादिप्रश्नोत्तरं प्रथमांशे। समुद्रपर्वतानाञ्च संस्थानं भुवः संस्थानं, सूर्य्यादीनाञ्च संस्थानं तेषां परिमाणं चेति चतुःप्रश्नोत्तरं द्वितीयांशे। “देवादीनां तथा वंशान् मनून् मन्वन्तराणि च। वेदशाखाप्रणयनं यथावद् व्यासकर्तृकम्। धर्मांश्च ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमवासिनाम्।” इति षट्प्रश्नोत्तरं तृतीयांशे। देवर्षिपार्थिवानाञ्च चरितमिति प्रश्नोत्तरं तदवतारोक्तिपूर्वकं चतुर्थांशे। तत्र च यदुवंशे

द्वितीयोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।
सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ १ ॥
नमो हिरण्यगर्भाय हरये शङ्कराय च ।
वासुदेवाय ताराय सर्गस्थित्यन्तकारिणे ॥ २ ॥
एकानेकस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः ।

अथादिसर्गमवतीर्णस्य हरेश्चरितं विस्तरेण पञ्चमांशे । कल्पान् कल्पविकल्पांश्च कल्पान्तस्य स्वरूपं चेति प्रश्नत्रयस्य प्रथमांशेन संक्षेपेण दत्तोत्तरस्य युगधर्मांश्च कर्तृत्वेन इत्यस्य चोत्तरं षष्ठांशे इति विवेकः ॥१॥

अथैतत्पुराणप्रतिपाद्यं विष्णोः स्वरूपं परापररूपेण प्रणमन् विस्तरेण पुराणार्थं वक्तुमाह, अविकारायेति नवभिः श्लोकैः । तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते पुराणार्थं संक्षेपश्लोकेन जगदुपादानकर्तृत्वाद्युक्त्या प्राप्तं विकारादिप्रसङ्गं वारयन् प्रणमति । लोके हि क्रियाश्रयत्वात् कर्ता, विकारी दृष्टः । रागादिमांश्चानित्यश्चाशुद्धश्च । एतद्व्यावर्तयति । अविकारायेति चतुर्भिः पदैः । उपादानकारणमपि मृत्सुवर्णादि घटकटकादिनानापरिणामैरनेकरूपं दृष्टं, तद्व्यावर्तयति एकरूपमेव रूपं यस्य तस्मै सदेति सर्वत्रान्वयः । तत्र हेतुः । सर्वजिष्णवे अचिन्त्यैश्वर्येण सर्वान् कर्तृकारणादीन् जेतुम् अतिशयितं शीलं यस्य तस्मै प्रभूताय विष्णवे नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ ब्रह्मादिमूर्तिरूपेण प्रणमति, हिरण्यगर्भादिरूपाय, तैः रूपैः सर्गस्थित्यन्तकारिणे वासुदेवाय नमः । तदेवं संसारप्रवर्तकत्वमुक्त्वा तन्निवर्तकत्वेन प्रणमति । ताराय भक्तानां तारकाय च ॥ २ ॥ किञ्च एकमनेकं स्वरूपं यस्य स्थूलः

अव्यक्तव्यक्तभूताय विष्णवे मुक्तिहेतवे ॥ ३ ॥
सर्गस्थितिविनाशानां जगतोऽस्य जगन्मयः ।
मूलभूतो नमस्तस्मै विष्णवे परमात्मने ॥ ४ ॥
आधारभूतं विश्वस्याप्यणीयांसमणीयसाम् ।
प्रणम्य सर्वभूतस्थमच्युतं पुरुषोत्तमम् ॥ ५ ॥
ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।
तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ ६ ॥
विष्णुं ग्रसिष्णुं विश्वस्य स्थितिसर्गे तथा प्रभुम् ।
प्रणम्य जगतामीशमजमक्षरमव्ययम् ॥ ७ ॥
कथयामि यथा पूर्वं दक्षाद्यैर्मुनिसत्तमैः ।
पृष्टः प्रोवाच भगवानब्जयोनिः पितामहः ॥ ८ ॥
तैश्चोक्तं पुरुकुत्साय भूभुजे नर्मदातटे ।
सारस्वताय तेनापि मम सारस्वतेन च ॥ ९ ॥

स्वप्रकाशात्मा स्वरूपं यस्य । विशुद्धस्वरूपत्वं कथमित्यत आह । अव्यक्तव्यक्तरूपाय अव्यक्तं कारणं, व्यक्तं कार्यं तदुभयरूपाय । अतोऽव्यक्तरूपत्वात् एकरूपाय च । व्यक्तरूपत्वादनेकरूपाय च आत्मने चेतनः । एवं सर्वात्मत्वेनोपासकानां मुक्तिहेतवे नमः ॥ ३ ॥ कार्यकारणत्वम् अभिनयन् प्रणमति, सर्गेति । जगतः सर्गादीनां यो मूलभूतः जगन्मयश्च तस्मै विष्णवे सर्वव्यापिने, तथा परमात्मने कार्यकारणाभ्यां परम उत्कृष्टं आत्मा स्वरूपं यस्य तदुपस्कुर्वितामेवार्थः ॥ ४ ॥ आधारभूतमित्यादीनां प्रणम्य कथयामीति चतुर्थेनान्वयः । अणीयसामपि अणीयांसम् अतिसूक्ष्मतमं सर्वभूतेषु नियन्तृत्वेन स्थितम् । स्वात्मनः स्वतोऽप्यच्युतं तैरपरिच्छिन्नम् ॥ ५ ॥ अर्थस्वरूपेण दृश्यरूपेण द्रष्टृजीवभ्रान्तिज्ञानेन स्थितं प्रतीतम् ॥ ६ ॥ विष्णुं ग्रसिष्णुं विनाशेन कालरूपेण प्रभावः । अतः सर्गस्थित्यन्तकारित्वे ब्रह्मणेनाशोभनत्वम्, अत एव

परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ।
रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥ १० ॥
अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः ।
वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥ ११ ॥
सर्वत्रासौ समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै यतः ।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ १२ ॥
तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम् ।
एकस्वरूपञ्च सदा हेयाभावाच्च निर्म्मलम् ॥ १३ ॥

समष्टिस्वरूपभेदद्योतनार्थं प्रथम्यैतन्नाह[illegible]ः । इत्युत्तरम् ॥ ७।८ ॥ पितामहेन दक्षादिभ्यः प्रोक्तं त्वया कथं कथ्यते । तत्राह, तैश्चोक्तमिति ॥ ९ ॥ अव्यक्तादिस्वरूपात् परमात्मनो जगदुत्पत्त्यादि वक्तुं ततः प्राचीनं तत्स्वरूपमाह । पर इति चतुर्भिः "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः परत्वेन प्रतिपादितानामिन्द्रियादीनां परः प्रकृतः, अत एव परम उत्कृष्टः परमात्मा आत्मसंस्थितः अनन्याधारः । रूपवर्णादिभिः यो निर्देशः तदेव विशेषणं तेन विवर्जितः । रूपं शुक्लादि, वर्णो ब्राह्मणादिः । आदिपदाज्जातिक्रिये । शुक्लः ब्राह्मणः, गौः पाचक इत्यादिनिर्देशेन विशेषणशून्यः । यद्वा रूपादिनिर्देशविवर्जितः । रूपाद्यभावात् । अत एव विशेषणैरपि विवर्जित इत्यर्थः ॥ १० ॥ षड्भावविकारवर्जितत्वमाह, अपक्षयेति । ननु च "असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेनं ततो विदुः" इति । अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यादिश्रुतेरस्तित्वं तावदङ्गीकर्त्तव्यम् । तथा च द्वितीयो भावविकारः प्राप्त इत्याशङ्क्याह, शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति । सर्वदा अस्तित्वं च न भावविकारः । किन्तु जन्मानन्तरास्तित्वमेव । कादाचित्कत्वात् । अतो नायं दोष इत्यर्थः ॥ ११ ॥ परमात्मैव च शास्त्रतत्त्वविद्भिर्वासुदेव इत्युच्यत इत्याह । सर्वत्रेति, सर्वत्रासौ वसति, समस्तञ्चास्मिन् वसति

तदेतत् सर्वमेवासीद् व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् ।
तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥ १४ ॥
परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ! ।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरम् ॥ १५ ॥

इति, वै प्रसिद्धौ, ततः स वासुदेव इति विद्वद्भिरुच्यते इत्यर्थः । वसनात् वासनाद् वासु, द्योतनाद् देवः । वासुश्चासौ देवश्चेति वासुदेवः । "वासनाद् द्योतनाच्चैव वासुदेवं ततो विदुः" इति मोक्षधर्मेषु निरुक्तेः ॥ १२ ॥ स एवोपनिषद्भिः प्रतिपाद्यत इत्याह । तद् ब्रह्मेति । यः परमात्मा रूपवर्णादिराहित्येन जन्मादिराहित्येन च कथितः स एव वासुदेव इति ब्रह्मेति चोच्यते । न स्वरूपान्तरं स्वरूपभेदाभावादित्याशयेन तदेव स्वरूपमनुवदति । परमं नित्यमित्यादि । वेदान्तविद्या तत्कार्यं च तदभावादिलक्षणम् । तदुक्तं भागवते 'वदन्ति तत् तत्त्वविदस्तत्त्वं यद् ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" ॥ १३ ॥ तदेवं शुद्धं ब्रह्मस्वरूपं निरूप्य इदानीं तस्यैव मायाविभूत-व्यक्तादिचतूरूपतया सर्वप्रपञ्चोपादाननिमित्ततामाह । तदेवेति । तदेव ब्रह्म एतत् सर्वं जगत् प्रपञ्चजातम् । कथम्भूतम् । व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत्, व्यक्तं महदादि, अव्यक्तं प्रधानं तत्स्वरूपवत् । तेन रूपेण स्थितं सत् । तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितं सत् ॥ १४ ॥ चतुःरूपोक्तप्रकारमाह । परस्येति । "स ऐक्षत सोऽकामयत" इत्यादि-श्रुतिप्रोक्तेक्षणादिकर्त्ता पुरुषः परस्य ब्रह्मणः प्रथमं रूपम् । तथाच पुराणान्तरे वक्ष्यते । "तस्यैव योऽनुगुणभुग् बहुधैक एव शुद्धोऽप्यशुद्ध इव मूर्तिविभागभेदैः । ज्ञानान्वितः सकलसत्त्वविभूतिकर्त्ता तस्मै नमोऽस्तु पुरुषाय सदा व्ययाय' इति । तस्यैव पुरुषस्य ब्रह्मणो योऽस्य सम्बन्धात् पुरुष इति हि तत्त्वार्थः । तथाच नारदीय तन्त्रे 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टृ, द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते' इति । भाग-

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १६ ॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः ।
रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥ १७ ॥
व्यक्तं विष्णुस्तथाव्यक्तं पुरुषः काल एव च ।
क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ॥ १८ ॥
अव्यक्तं कारणं यत् तत् प्रधानमृषिसत्तमैः ।
प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥ १९ ॥

मते च, "कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् । ततोऽभवत् महत्तत्त्वम्" इत्यादि । व्यक्ताव्यक्ते तस्यैवान्ये रूपे पुरुषेणाधीयमव्यक्तं ततो जातं व्यक्तं चेति द्वे अन्ये विलक्षणे रूपे । अन्यस्मात् कालस्यापरं रूपं सर्वेषां क्षोभकत्वात्तन्निर्देशः ॥ १५ ॥ परस्य ब्रह्मणो रूपाणीत्युक्तं प्राक् तेषामुपादेयत्वं वारयन्नाह । प्रधानेति । सूरयो यत् पश्यन्ति तदेव विष्णोः परमं रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तर्हि प्रधानादिरूपैः किं कार्यमत आह । प्रधानेति । प्रधानादिरूपाणि तु क्रमतः स्थितिसर्गनाशानां व्यक्ति-सद्भावहेतवः । व्यक्तिरभिव्यक्तिः प्रकाशः, सद्भाव उत्पत्तिः तत्र हेतवः कारणानि । कथं प्रविभागशः । "चतुर्विभाग संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ । प्रलयं च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः । ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः । विष्णुर्मन्वादयः कालः" इत्यादिना वक्ष्यमाणविभागप्रकारेण ॥ १७ ॥ नन्वेवं चतूरूपो भूत्वा विष्णुः सर्गादौ किमर्थं प्रवर्त्तते तत्राह । व्यक्तं विष्णुरिति विष्णुर्व्यक्तादिरूपो भवतीति यत् तत् क्रीडतो बालकस्य चेष्टामिव जानीहि । तदुक्तं "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति ॥ १८ ॥ व्यक्तादीनां तदेव रूपचतुष्टयं प्रपञ्चयिष्यन् प्रथमं प्रधानं प्रपञ्चयति अव्यक्तमिति षड्भिः । यदव्यक्तं तदृषिसत्तमैः कारणं प्रधानं प्रकृतिरिति च प्रोच्यते । नित्यं सदैकरूपं

अक्षयं नान्यदाधारममेयमजरं ध्रुवम् ।
शब्दस्पर्शविहीनं तद् रूपादिभिरसंहतम् ॥ २० ॥
त्रिगुणं तज् जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ।
तेनाग्रे सर्व्वमेवासीद् व्याप्तं वै प्रलयादनु ॥ २१ ॥
वेदवादविदो विद्वन् ! नियता ब्रह्मवादिनः ।
पठन्ति वै तमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम् ॥ २२ ॥

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-
र्नासीत् तमो ज्योतिरभूच्च नान्यत् ।
श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यमेकं
प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ २३ ॥

शब्दादिहीनमित्यर्थः । सदसदात्मकं कार्य्यकारणशक्तियुक्तम् ॥ १८ ॥ अक्षयम् अविनाशि । पाठान्तरे अयानन्तं नान्यदाधारं अनन्याश्रयम्, मूलकारणत्वात् । नान्याधारमिति बहुव्रीहौ अव्ययत्वे षष्ठ्यविभक्त्यु-लोपाभावः । अमेयम् इयत्ताशून्यं, ध्रुवं नित्यम् ॥ २० ॥ गुणत्रय-साम्यरूपम् अनादि जन्मशून्यं प्रधानं प्रभवाप्ययम् । प्रभवन्तीति प्रभवाः कार्य्याणि अपियन्ति लीयन्तेऽस्मिन् इति अप्ययं कार्य्याणां लयस्थान-मित्यर्थः । अग्रे सृष्टेः पूर्वम् अतीतप्रलयानन्तरम् । सर्व्वमेव कार्य्य-जातं तेन व्याप्तम् अन्तर्निहितमासीदित्यर्थः । "तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्" इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ तमर्थं विद्वद्वाक्यैरप्याह । वेदवादाः सिद्धार्थपराणि वाक्यानि तद्विदः । नियतास्तदर्थनिष्ठाः ब्रह्मवादिनः वेदे प्रवचनशीलाः एतमेवार्थमुद्दिश्य सृष्ट्यर्थपूर्वकपरं" प्रधान-प्रतिपादकं नाहो न रात्रिरित्यादि श्लोकं पठन्ति ॥ २२ ॥ तदा नाहो न रात्रिरासीत् सूर्य्याद्यभावात् रात्रेरभावाच्च तमः अग्न्यभावाच्च ज्योतिः । नचान्यत् किञ्चिदभूत् महदाद्यभावात् श्रोत्रादिजन्यज्ञानेनानु-पलभ्यं प्राधानिकं प्रधानमेव प्राधानिकं ब्रह्म च पुमांश्चेति द्वयमेव तदा

विष्णोः स्वरूपात् परतो हि तेऽन्ये
रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र ! ।
तस्यैव तेऽन्येन धृते वियुक्ते
रूपेण यत् तद् द्विज ! कालसंज्ञम् ॥ २४ ॥

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्रलये तु यत् ।
तस्मात् प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसञ्चरः ॥ २५ ॥
अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज ! विद्यते ।
अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥ २६ ॥
गुणसाम्ये ततस्तस्मिन् पृथक् पुंसि व्यवस्थिते ।

प्रलये आसीत् । तथा च श्रुतिः “नासदासीन्नो सदासीत् तदानीम्” इत्यादि ॥ २३ ॥ कालस्वरूपं विवृणोति । विष्णोरिति चतुर्भिः । परतो निरुपाधेः विष्णोः स्वरूपात् ते प्रागुक्ते प्रधानं पुरुषश्चेति द्वे रूपे अन्ये विलक्षणे भावात्मके । तेऽन्ये इत्यार्षः सन्धिः । तस्य विष्णोरन्येन रूपेण ते द्वे रूपे धृते अवस्थाने संयोजिते वियुक्ते च प्रलयकाले । यदा वियुक्ते यथा स्थितस्तथा प्रलयकाले धृते स्थापिते तयोरवियोगे प्रलयाभावप्रसङ्गात् । तदेव कालसंज्ञं रूपान्तरम् ॥ २४ ॥ कालस्वरूपेण प्रकृतिपुरुषयोर्वियोजनं प्रतिसञ्चरसमाख्योपपादयति । प्रकृताविति । अतीतप्रलयं सर्वप्रलयोपलक्षणार्थं अतीतप्रलये यद् यस्मात् प्रकृतौ संस्थितं लीनं व्यक्तमासीत् । तस्माद् विश्वस्य प्रकृतौ सञ्चरणात् प्राकृतोऽयं प्रतिसञ्चर उच्यते । एतच्च प्रकृतिपुरुषयोरवियोगेन घटत इति भावः ॥ २५ ॥ कालस्य प्रलये अस्तीति तस्य तस्यानादिनिधनत्वमाह । अनादिरिति । अस्य कालस्यानन्त्यादुत्पत्तिप्रलयावपि अव्युच्छिन्ना इति । ततः कारणात्तेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः । सर्गः स्थितिश्च तदन्तो संयमश्च अव्युच्छिन्नाः प्रवाहरूपेणाविरताः ॥ २६ ॥ ततः कारणात् तस्मिन् प्रलये गुणसाम्ये प्रधाने पुरुषे च पृथक् वियुक्त-

कालस्वरूपरूपं तद्‌ विष्णोर्मैत्रेय ! वर्त्तते ॥ १७ ॥
ततस्तत् परमं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः ।
सर्वगः सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ १८ ॥
प्रधानं पुरुषञ्चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ १९ ॥
यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ।
मनसो नोपकर्त्तृत्वात् तथासौ परमेश्वरः ॥ २० ॥
स एव क्षोभको ब्रह्मन् ! क्षोभ्यश्च पुरुषोत्तमः ।

तथा व्यवंस्यते इति । तदेव तयोर्विरहार्थं कालाख्यं रूपं वर्ण्यते । अन्यथा प्रलयानिर्वाहादिति भावः । नाहो न रात्रिरित्यत्र सूर्यादिगत्युपलक्षितः स्थूलः कालो नासीदुक्तम् । अत्र तु यावत् प्रलयं प्रकृतिपुरुषवियोगधारको विष्णोः स्वरूपभूतः कालो वर्त्तते इत्युच्यते इत्यविरोधः । अनेनैव प्रलये प्रकृत्याविभुक्तात्मा बीज इव तिष्ठन् सर्गकाले च प्रकृतिमधिष्ठाय सृष्ट्यादिकर्त्ता पुरुष इति पुरुषस्वरूपमपि विवृतं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ इदानीं व्यक्तस्वरूपं प्रपञ्चयिष्यन् परमेश्वरात् प्रकृतिपुरुषयोः क्षोभप्रकारमाह । तत इति पञ्चभिः । ततः सर्गकाले सम्प्राप्ते परमेश्वरो हरिः स्वेच्छया प्रधानं पुरुषञ्च प्रविश्य क्षोभयामासेति द्वयोरन्वयः । कथंभूतो हरिः, तत्राह । तद्‌ब्रह्मेत्यादि । अव्यक्तादिवत् । रूपविवक्षया ॥ १८ ॥ कथम्भूतौ प्रधानपुरुषौ व्ययाव्ययौ परिणाम्यपरिणामिनौ, उपादाननिमित्तभूताविति यावत् । प्रलयकाले वियुक्ततयात्मनि तूष्णीं स्थितौ स्वांशभूतौ प्रधानपुरुषौ स्वकारणमात्मोद्‌बुद्धेच्छामात्रा संयोज्य सृष्ट्युन्मुखौ चकारेत्यर्थः ॥ १९ ॥ प्रविश्य क्षोभयामासेत्युक्त्या प्राप्तं सक्रियत्वं वारयति । यथेति । सन्निधिमात्रेण गन्धो मनसः क्षोभाय जायते । नतूपकर्त्तृत्वात् तद्वदुपकारक्रियाकारित्वात् ॥ २० ॥ ननु प्रधानादीनामपि स्वरूपातिरेकात् क्षोभ्यक्षोभकत्वं तत्कार्यस्य चाभावात् कथं क्षोभकत्वं तत्राह । स

स सङ्कोचविकासाभ्यां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः ॥ ३१ ॥
विकाराणुस्वरूपैश्च ब्रह्मरूपादिभिस्तथा ।
व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥ ३२ ॥
गुणसाम्यात् ततस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ! ।
गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ! ॥ ३३ ॥
प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत् समावृणोत् ।
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।
प्रधानतत्त्वेन समं त्वचा बीजमिवावृतम् ॥ ३४ ॥

स इति । ताभ्यां संकोचः साम्यं विकासो गुणक्षोभः ताभ्यामुपलक्षितः । प्रधानत्वेऽपि स एव स्थितः । तदवस्थाद्वयोपेतं प्रधानमपि विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ विकाराणुस्वरूपैर्महाभूतमहदादिरूपैर्ब्रह्मरूपादिभिर्जीवभेदरूपैश्चोपलक्षितः । व्यक्तस्वरूपश्च सर्वेश्वरेश्वरश्च विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इदानीं महदादिक्रमेण व्यक्तस्योत्पत्तिमाह । गुणसाम्यादित्यादि । बीजं बाह्यत्वगावरणन्यायेन । ततः क्षोभानन्तरम् । तस्माद् गुणसाम्यात् । क्षेत्रज्ञेन पुरुषेणाधिष्ठितात् गुणानां व्यञ्जनं महत्तत्त्वम् । व्यज्यतेऽनेनेति व्यञ्जनं तस्य सम्भूतिः उद्भवोऽभूत् ॥ ३३ ॥ अत्र च यथा मृदेव पिण्डाद्यवान्तरकार्यावस्थामापाद्यमाना घटादेरुपादानं दण्डादिकन्तु निमित्तमात्रम् । घटादावननुगमात् विनापि दण्डमनागमित्वाद्वा तथैवान्तरालिकं प्रधानमेव महदाद्यवान्तरकार्योपादानतया व्याप्नुवत् चरमकार्यस्याप्युपादानमिति दर्शयितुं पूर्वकार्यस्यावान्तरकार्यं व्याप्तिमाह । प्रधानतत्त्वमित्यादिना उद्भूतं महान्तं समुद्भूतं तदुपादानभूतं प्रधानतत्त्वं कर्तृभूतं समावृणोत् व्याप्नोत् । एतदेव विवृणोति । सात्त्विक इति समसंख्यामानतिरेकं यथा भवत्येवं त्वचा बीजं यथा आवृतं तथा सात्त्विकादित्रिविधोऽपि महान् प्रधान-

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महत्तत्त्वादजायत ॥ ३५ ॥
भूतेन्द्रियाणां हेतुः स त्रिगुणत्वान्महामुने ! ।
यथा प्रधानेन महान् महता स तथावृतः ॥ ३६ ॥
भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रिकं ततः ।
ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ।
शब्दमात्रं तथाकाशं भूतादिः स समावृणोत् ॥ ३७ ॥
आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।
बलवानभवद् वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ ३८ ॥
आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ।
ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ।
ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ।
स्पर्शमात्रस्तु वै वायू रूपमात्रं समावृणोत् ॥ ३९ ॥
ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ।
सम्भवन्ति ततोऽम्भांसि रसाधाराणि तानि च ।
रसमात्राणि चाम्भांसि रूपमात्रं समावृणोत् ।
विकुर्वाणानि चाम्भांसि गन्धमात्रं ससर्जिरे ।
संघातो जायते तस्मात् तस्य गन्धो गुणो मतः ॥ ४० ॥
तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता ॥ ४१ ॥

त्वचेव बीजमावृतमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसः । भूतादिस्तामस इति स्वयमेव व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥ स च भूतानामिन्द्रियाणाञ्च हेतुः । देवानामप्युपलक्षणम् ॥ ३६ ॥ तामसाहङ्कारकार्य्यं प्रपञ्चयति भूतादिरिति सप्तभिः । विकुर्वाणः क्षुभ्यमाणः

तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते।
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः॥ ४२॥
भूततन्मात्रसर्गोऽयमहङ्कारात् तु तामसात्।
तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश॥ ४३॥
एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः।
त्वक् चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पञ्चमम्।
शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विज!॥ ४४॥
पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय! पञ्चमी।
विसर्गशिल्पगत्युक्तिः कर्म्म तेषाञ्च कथ्यते॥ ४५॥
आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा।
शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन्! संयुक्तान्युत्तरोत्तरैः॥ ४६॥
शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः॥ ४७॥
नानावीर्य्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना।
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः॥ ४८॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः।
एकसङ्घातलक्ष्याश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः॥ ४९॥
पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च प्रधानानुग्रहेण च।
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते॥ ५०॥
तत्क्रमेण विवृद्धन्तु जलबुद्बुदवत्समम्।
भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे! वृहत् तदुदकेशयम्।
प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः संस्थानमुत्तमम्॥ ५१॥
तत्राव्यक्तस्वरूपोऽसौ व्यक्तरूपी जगत्पतिः।
विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः॥ ५२॥
मेरुरुल्वमभूत् तस्य जरायुश्च महीधराः।

गर्भोदकं समुद्राश्च तस्यासन् सुमहात्मनः ॥ ५३ ॥
साद्रिद्वीपसमुद्राश्च सज्योतिर्लोकसंग्रहः ।
तस्मिन्नण्डेऽभवद् विप्र ! सदेवासुरमानुषः ॥ ५४ ॥
वारिवह्न्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः ।
वृतं दशगुणैरण्डं भूतादिर्महता तथा ॥ ५५ ॥
अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मंस्तैः सर्वैः सहितो महान् ।
एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ।
नारिकेलफलस्यान्तर्बीजं बाह्यदलैरिव ॥ ५६ ॥
जुषन् रजोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः ।
ब्रह्मा भूत्वास्य जगतो विसृष्टौ सम्प्रवर्त्तते ॥ ५७ ॥
सृष्टञ्च पात्यनुयुगं यावत् कल्पविकल्पना ।
सत्त्वभृग् भगवान् विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ॥ ५८ ॥
तमोद्रेकी च कल्पान्ते रुद्ररूपी जनार्दनः ।

॥ ५३ ॥ अभवन् । आद्ययो द्वीपाः समुद्राश्च अभवन्नित्यर्थः ॥ ५४ ॥ अण्डस्यान्तःस्थितिमुक्त्वा तद्बहिःस्थितिमाह । वारीति । ततः कटाहरूपपृथिव्यावरणानन्तरं तद्बहिः प्रत्येकं वारिवह्न्यादिभिर्दशगुणमुत्तरैरभिवेष्टितम् । पृथिव्यावरणात् कोटियोजनप्रमाणाद् दशगुणं तोयावरणं ततो दशगुणं वह्न्यावरणमित्येवं दशगुणोत्तराणि पृथिव्याद्यावरणानि सप्त । प्रकृत्यावरणं त्वपरिमितम् । "महदादिभिरावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम्" इति पुराणोक्तेः । अत एव प्रकृतिं पृथक्कृत्य प्राकृतैः सप्तभिरित्युक्तम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तदेवं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा तस्मिन् लीलया प्रविश्य परमेश्वरस्य गुणावतारैर्ब्रह्मरुद्रादिभिः पालनमाह । जुषन्निति यावदध्यायसमाप्तिः । विसृष्टौ विविधचराचरादिसृष्टौ सम्प्रवर्त्तते ॥५७॥ यावत् कल्पविकल्पना ब्रह्मादिनाशनं यावत् । सत्त्वभुक् सत्त्वगुणाः

मैत्रेयाखिलभूतानि भक्षयत्यतिभीषणः ॥ ५९ ॥

स भक्षयित्वा भूतानि जगत्येकार्णवीकृते ।

नागपर्य्यङ्कशयने शेते च परमेश्वरः ॥ ६० ॥

प्रबुद्धश्च पुनः सृष्टिं करोति ब्रह्मरूपधृक् ॥ ६१ ॥

सृष्टिस्थित्यन्तकरणाद् ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।

स संज्ञां याति भगवान् एक एव जनार्द्दनः ॥ ६२ ॥

स्रष्टा सृजति चात्मानं विष्णुः पाल्यञ्च पाति च ।

उपसंह्रियते चान्ते संहर्त्ता च स्वयं प्रभुः ॥ ६३ ॥

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।

सर्वेन्द्रियान्तःकरणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत् ॥ ६४ ॥

स एव सर्वभूतेशो विश्वरूपो यतोऽव्ययः ।

सर्गादिकं ततोऽस्यैव भूतस्थमुपकारकम् ॥ ६५ ॥

पिहितः ॥ ५८ ॥ तमोद्रेकोऽत्रार्थं वक्ति । तमउद्रेकपरिणत्यर्थः ॥ ५९ ॥ परमेश्वरः शेते ब्रह्मरात्रावनन्तरूपेण ॥ ६० ॥ ब्रह्मादिरूपाणि च तद्व्यतिरिक्तानि न भवन्तीत्याह । सृष्टिस्थित्यन्तकरणादिति । करणा-दिति पाठे सृष्ट्यादिकरणं निमित्तं यस्याः सा तां यातीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ सृष्ट्यादिभेदेन न तात्त्विक इत्याह । स्रष्टेति विष्णुरेव स्रष्टा आत्मानमेव सृजति । पाल्यश्च पालकश्च उपसंहार्य्यश्च संहर्त्ता च स्वयमेव ॥ ६३ ॥ कुत इत्यत आह । पृथिवीति । यद् जगत् पृथिव्याप इत्यादि सर्वं जगत् पुरुषाख्यं हि पुरुष संज्ञमेव । "पुरुष एवेदं सर्वम्" इति श्रुतेः ॥ ६४ ॥ ननु कथं स एव सर्गादिकर्त्तेत्युच्यते पितामहादीनां तत्पालकादीनां प्रतीयमानत्वात् तत्राह । स एवेति । यतः स हरिरेव सर्वभूतानामीशः प्रवर्त्तको विश्वरूपश्च ततो भूतेभू-तस्थं पितृमातादिषु स्थितं सर्गादिकम् अस्य हरेरेवोपकारकम् । तदुपकुर्व

स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता स एव पात्यत्ति च पाल्यते च
ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्त्तिर्विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः ॥६६॥

तृतीयोऽध्यायः।

मैत्रेय उवाच।

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः।
कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥१॥

पराशर उवाच।

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः।
यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः।
भवन्ति तपतां श्रेष्ठ! पावकस्य यथोष्णता ॥२॥

र्गादिभूतैरेव विकारात् यथा अग्निभिः कृतं यजमानस्यैवोपकारकं तदुपयुक्तैर्व्याहृभूतैरेव विकारात् तद्देवत्वं ॥६५॥ एवम्भूत् सृष्ट्याद्यैक्यमुपसंहरन् विशिनष्टि सर्वम्। स एवेति। अत्ति चेति संहारादुच्यते च। ब्रह्माद्यवस्थाभिः सर्गादिकर्त्री अशेषमूर्त्तिः सृष्ट्यादिरूपः। अतो विष्णुरेव वरिष्ठः श्रेष्ठतमः श्रेष्ठः परमार्थ इति यावत्। वरदश्च वरेभ्यो वरणीयः, परमानन्दरूपत्वात् ॥६६॥

तदेवं ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुक्तं तत्र शङ्कते। निर्गुणस्येति। सत्त्वादिगुणरहितस्य। अप्रमेयस्य देशकालाद्यनवच्छिन्नस्य, शुद्धस्य अदेहस्य सहकारिशून्यस्येति वा, अमलात्मनः पुण्यपापसंस्कारशून्यस्य रागादिशून्यस्येति वा। एवम्भूतस्य ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वमिष्यते। सर्गादिकर्तृत्वं च लोके घटादिषु कर्त्तृत्वादिदर्शनादित्यर्थः ॥१॥ परिहरति। शक्तय इति सार्द्धेन। लोके हि सर्वेषां भावानां मणि-मन्त्रादीनां शक्तयः। अचिन्त्यज्ञानगोचराः अचिन्त्यं तर्कासहं यद् ज्ञानं

तन्निबोध यथा सर्गे भगवान् सम्प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

नारायणाख्यो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
उत्पन्नः प्रोच्यते विद्वन् ! नित्य एवोपचारतः ॥ ४ ॥
निजेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् ।
तत्पराख्यं तदर्द्धं च परार्द्धमभिधीयते ॥ ५ ॥

कार्यान्यथानुपपत्तिप्रमाणकं तस्य गोचराः सन्ति । यद्वा । अचिन्त्या भिन्नाभिन्नत्वादिविकल्पैश्चिन्तयितुमशक्याः । केवलमर्थापत्तिज्ञानगोचराः सन्ति । यत एवम् अतो ब्रह्मणोऽपि तास्तथाविधाः सर्गाद्याः सर्गादिहेतुभूताः भावशक्तयः स्वभावसिद्धाः शक्तयः सन्त्येव । पावकस्य दाहकत्वादिशक्तिवत् । अतो गुणादिहीनस्याप्यचिन्त्यशक्तिमत्त्वात् ब्रह्मणः सर्गादिकर्तृत्वं घटत इत्यर्थः । श्रुतिश्च "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्" इत्यादि । यद्वा एवं योजना, सर्वेषां भावानां पावकस्योष्णताशक्तिवदचिन्त्यज्ञानगोचराः शक्तयः सन्त्येव । ब्रह्मणः पुनस्ताः स्वभावभूताः स्वरूपादभिन्नाः शक्तयः । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इत्यादि श्रुतेः । अतो मणिमन्त्रादिभिरग्न्यौष्ण्यवत् न केनचित् विहन्तुं शक्यते । अत एव तस्य निरङ्कुशमैश्वर्यम् । तथा च श्रुतिः "स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः" इत्यादि । तपतां श्रेष्ठ इति सम्बोधनम् सा कापि तपःशक्तिः स्ववेद्येति सूचयति । यत एवम् अतो ब्रह्मणो हेतोः सर्गाद्या भवन्ति नात्र काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेव ब्रह्मणः सर्गादिकर्तृत्वमुपपाद्य प्रस्तुतं ब्राह्मं सर्गमनुवर्णयितुमाह । तन्निबोधेति ॥ ३ ॥ ननु नारायणाख्य एव चेद् ब्रह्मा कथं तर्हि "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" इत्यादि श्रुतिभिस्तस्योत्पत्तिरुच्यते । तत्राह उत्पन्न इति । उपचारतः लोकव्यव- विभोर्व्याप्युपपत्तिवाहुल्यात् ॥ ४ ॥ औपचारिकत्वमेव तत्रानुमानमाह ।

कालस्वरूपं विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानघ ।
तेन तस्य निबोध त्वं परिमाणोपपादनम् ।
अन्येषां चैव जन्तूनां चराणामचराश्च ये ।
भूभूभृत्सागरादीनामशेषाणाञ्च सत्तम ॥ ६ ॥
काष्ठा पञ्चदश ख्याता निमेषा मुनिसत्तम ।
काष्ठास्त्रिंशत् कला तास्तु त्रिंशत् मौहूर्त्तिको विधिः ७
तावत्संख्यैरहोरात्रं मुहूर्त्तैर्मानुषं स्मृतम् ।
अहोरात्राणि तावन्ति मासः पक्षद्वयात्मकः ॥ ८ ॥
तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे ।
अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनम् ॥ ९ ॥

नित्येन स्वकीयेन यत्प्रमाणेन वर्त्तितं तस्यायुः स्मृतम् । तदायुः परार्द्धं सर्वातिशायित्वात् ॥ ५ ॥ तेन कालेन तस्य ब्रह्मणः अन्येषां च परिमाणस्य जीवनकालस्योपपादनं सम्पादनं निबोध । पाठान्तरे परिमाणस्य च उपपादनमित्यर्थः । अचराश्च ये तेषामपीति शेषः ॥ ६ ॥ तदेव निमेषादिक्रमेण निरूपयति काष्ठेत्यादिना । स्वभावस्थपक्ष्मनिमेषोपलक्षितः कालो निमेषः । पञ्चदश निमेषाः एका काष्ठोक्ता त्रिंशत् काष्ठा एका कला । त्रिंशत् कलाः एका घटिका । ते द्वे मौहूर्त्तिको विधिः, मुहूर्त्तमानप्रकारः ॥ ७ ॥ तावत्संख्यैः त्रिंशत्संख्यकैर्मुहूर्त्तैः । मानुषं त्रिंशदहोरात्राणीति शेषः तावन्तो मास पक्षाः । पक्षद्वयात्मक इति चान्द्रो मासः । "द्विविधं मासमुशन्ति चान्द्रम्" इति स्मृतेः ॥ ८ ॥ सौरैर्मासैरयनप्रकारमाह । तैरिति । तच्छब्देन चान्द्रैरुपलक्षणात् सौरा मासा उच्यन्ते । सूर्यस्य मेषादिराशिभोगः सौरो मासः । तैः षड्भिरयनम् । द्वेऽयने दक्षिणः उत्तरश्च । अत परं दिव्यमानमाह । अयनमित्यादिना । दक्षिणायनं देवानां रात्रिः, उत्तरायणं दिनम् । एवञ्च तैः षष्ट्युत्तरत्रिशताहोरात्रैर्देवानां

दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् ।
चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥ १० ॥
चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥ ११ ॥
तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते ।
सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः ॥ १२ ॥
सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम ! ।
युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञितः ॥ १३ ॥
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चैव चतुर्युगम् ।
प्रोच्यते तत्सहस्रञ्च ब्रह्मणो दिवसं मुने ! ॥ १४ ॥
ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन् ! मनवश्च चतुर्दश ।
भवन्ति परिमाणञ्च तेषां कालकृतं शृणु ॥ १५ ॥
सप्तर्षयः सुराः शक्रो मनुस्तत्सूनवो नृपाः ।
एककाले हि सृज्यन्ते संह्रियन्ते च पूर्ववत् ॥ १६ ॥

वर्षमिति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ तैर्वर्षैश्चतुर्युगमानमाह । दिव्यैरिति । दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगमित्यन्वयः ॥ १० ॥ यथाक्रमं कृतयुगे चत्वारि सहस्राणि, त्रेतायां त्रीणि, द्वापरे द्वे सहस्रे, कलावेकसहस्रमिति ॥ ११ ॥ तत्प्रमाणैरेषां सहस्राणां यत्प्रमाणं चत्वारि त्रीणि द्वे चैकमित्युक्तम् । तत्प्रमाणैस्तत्संख्यैः शतैः परिमिता युगस्य पूर्वभागिनी सन्ध्योच्यते । तावानेव युगानन्तरभावी सन्ध्यांशः । एतच्च युगधर्मव्यवस्थार्थमुक्तम् । तथाच स्मृतिः "सन्ध्यांशयोरन्तरेण यः कालः शतसङ्ख्यकः तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते" इति ॥ १२ ॥ तदेवं युगानां दशसहस्राणि वर्षाणि तत्पूर्वोत्तरभाविनाञ्च सन्ध्यासन्ध्यांशकानां शतैर्द्वे सहस्रे एवं द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगमिति सिद्धम् ॥१४॥ मन्वन्तराणां वक्तुमाह । सप्तर्षय इति ॥ १६ ॥ तत्सूनव एव नृपाः ।

चतुर्युगाणां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः ।
मन्वन्तरं मनोः कालः सुरादीनाञ्च सत्तम ! ॥ १७ ॥
अष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया गतिः ।
द्वापञ्चाशत् तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि च ॥ १८ ॥
त्रिंशत्कोट्यस्तु सम्पूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विज ! ।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि महामते ! ।
विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयमधिकं विना ।
मन्वन्तरस्य संख्येयं मानुषैर्वत्सरैर्द्विज ! ॥ १९ ॥
चतुर्दशगुणो ह्येष कालो ब्राह्ममहः स्मृतः ।
ब्राह्मो नैमित्तिको नाम तस्यान्ते प्रतिसञ्चरः ॥ २० ॥

एककाले हि सृज्यन्ते । अधिकारिणः क्रियन्ते, संह्रियन्ते निरधिकाराः क्रियन्ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ साधिकेत्यत्र श्लोकाः, "द्विचत्वारिंशता युक्तशतेनाभ्यधिकास्तथा । दिव्याब्दाः पञ्चकाष्ठाश्च मासा दश दिनाष्टकम् ! चतुर्थांशो मुहूर्त्तौ द्वादशापि कलास्तथा । काष्ठाः सप्तदश द्वौ च निमेषौ तदनन्तरम् । देवस्यैकनिमेषस्य सप्तमो भाग इष्यते । मानुषाब्दास्तु वर्षाणि षाण्णवत्यथ तत्परम् । सहस्रपञ्चविंशत्या युता चाब्दचतुःशती । चतुर्विंशत्कोटियुता मासाश्च षट् तथा । नाड्यो द्वादश तावन्तः काष्ठाश्च तदनन्तरम् । पञ्चविंशतिकाष्ठाश्च निमेषा दश साधिकाः" इति चतुर्युगसहस्रप्रमाणस्य ब्रह्मदिनस्य चतुर्दशधा विभागे प्रतिभागमेवमेकसप्ततिचतुर्युगानि भवन्ति । अवशिष्यते चतुर्युगषट्कान्तरस्य चतुर्दशांशो यथार्थतः प्रतिमन्वन्तरमेकसप्ततेरधिक इत्यर्थः । सुरादीनां च । सप्तर्षयः सुराः शक्र इति पूर्वोक्तानां मन्वन्तराधिकारिणाम् ॥ १७ ॥ तमेव मन्वन्तरकालं दिव्याब्दैर्दर्शयति । अष्टाविति ॥ १८ ॥ तमेव मानुषाब्दैर्दर्शयति । त्रिंशत् कोट्य इति द्वाभ्याम् । नियुतानि लक्षाणि, पूर्वोक्तमधिककालं विना ॥ १९ ॥ ब्राह्मो नैमित्तिकः

तदा हि दह्यते सर्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम् ।
जनं प्रयान्ति तापार्त्ता महर्लोकनिवासिनः ॥ २१ ॥
एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
भोगिशय्यागतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः ॥ २२ ॥
जनस्थैर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानोऽब्जसम्भवः ।
तत्प्रमाणां हि तां रात्रिं तदन्ते सृज्यते पुनः ॥ २३ ॥
एवं तु ब्रह्मणो वर्षमेवं वर्षशतञ्च तत् ।
शतं हि तस्य वर्षाणां परमायुर्महात्मनः ॥ २४ ॥
एकमस्य व्यतीतन्तु परार्द्धं ब्रह्मणोऽनघ ! ।
तस्यान्तेऽभून्महाकल्पः पाद्म इत्यभिधीयते ।
द्वितीयस्य परार्द्धस्य वर्त्तमानस्य वै द्विज ! ।
वाराह इति कल्पोऽयं प्रथमः परिकीर्त्तितः ॥ २५ ॥

ब्रह्मनिद्रानिमित्तः प्रतिसञ्चरः प्रलयः ॥ २० ॥ भूर्भुवादिकमित्यत्र रेफः छान्दसः ॥ २१ ॥ भोगी शेषः स एव शय्या तद्गतः सन् शेते । त्रैलोक्यग्रासबृंहित इति पाठे त्रैलोक्यग्रासमयैर्जीवैर्बृंहितः । त्रैलोक्यग्रासबृंहित इति पाठे प्रपञ्चप्रहीन समस्तब्रह्मानन्द इत्यर्थः ॥ २२ ॥ जनस्थैश्चिन्त्यमानः । महर्लोकस्थानामपि तदा तत्रैव गतत्वात् । तत्प्रमाणां ब्रह्माहःपरिमितां तां रात्रिं नैरन्तर्य्येण शेते ॥ २३ ॥ एवंविधेन । एवंभूतैरहोरात्रैः पञ्चमासादिकल्पनया वर्षम् ॥ २४ ॥ महाकल्प इति ब्राह्मकल्पस्य एव पुष्करप्रादुर्भावादिगुणैर्महत्त्वान्महाकल्पत्वमुच्यते ॥ २५ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान् यथा ।
ससर्ज सर्वभूतानि तदाचक्ष्व महामुने ! ॥ १ ॥

पराशर उवाच ।

प्रजाः ससर्ज भगवान् ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
प्रजापति-पतिर्देवो यथा तन्मे निशामय ॥ २ ॥

अतीतकल्पावसाने निशासुप्तोत्थितः प्रभुः ।
सत्त्वोद्रिक्तस्तथा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥ ३ ॥

नारायणः परोऽचिन्त्यः परेषामपि स प्रभुः ।
ब्रह्मस्वरूपी भगवाननादिः सर्वसम्भवः ॥ ४ ॥

इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ।
ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ॥ ५ ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ ६ ॥

पूर्वोपक्षिप्तमेव ब्राह्मसर्गं प्रपञ्चार्थमन्तरितं चोदयन्नो मैत्रेयः पृच्छति । ब्रह्मेति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रतिज्ञातं प्रजासर्गं निरूपयिष्यन् प्रथमं तदाधार-भूताया भूमेरुद्धारं वक्तुमाह । अतीतकल्पेत्यादिना । निशायां सुप्तः प्रभातः, तस्मादुत्थितः । अत एव तदा सत्त्वोद्रिक्तः । उच्यते हि निद्रावसाने प्रबुद्धानां प्रसन्नकरणत्वात् सत्त्वातिशयः ॥ ३ ॥ सर्वसम्भवः विश्वसृट् ॥ ४ ॥ ब्रह्मणो नारायणसंज्ञां व्युत्पादयति । इमं चेति । ब्रह्मस्वरूपिणं नारायणं प्रति ब्रह्मस्वरूपो नारायण इत्येतस्मिन्नर्थे ॥ ५ ॥ "नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः" इति वचनात् । नरः पुरुषोत्तमस्तस्मादुत्पन्ना नाराः । तदुक्तम् । "ताभ-

तोयान्तः स महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवे प्रभुः ।
अनुमानात् तदुद्धारं कर्त्तुकामः प्रजापतिः ॥ ७ ॥
अकरोत् स तनूमन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ।
मत्स्यकूर्मादिकां तद्वत् वाराहं वपुरास्थितः ॥ ८ ॥
वेदयज्ञमयं रूपमशेषजगतः स्थितौ ।
स्थितः स्थिरात्मा सर्वात्मा परमात्मा प्रजापतिः ॥ ९ ॥
जनलोकगतैः सिद्धैः सनकाद्यैरभिष्टुतः ।
प्रविवेश तदा तोयमात्माधारो धराधरः ॥ १० ॥
निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतम् ।
तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुन्धरा ॥ ११ ॥

पृथिव्युवाच ।

नमस्ते सर्वभूताय तुभ्यं शङ्खगदाधर ! ।
मामुद्धरास्मादद्य त्वं त्वत्तोऽहं पूर्वमुत्थिता ॥ १२ ॥

वानृषीन् अष्टादश वत्सरपरिवत्सरान् । तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषाङ्कुराः" इति ॥ ६ ॥ ततः किमत आह । तोयान्तरिति पादोनद्वाभ्याम् । तोयस्योपरि पुष्करपर्णं दृष्ट्वा तदधिष्ठानानुमानात् तोयान्तर्महीं ज्ञात्वा तदुद्धारं कर्तुमिच्छन् नारायणोऽन्यां तनुं तदुद्धारयोग्यामकरोदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ पुरा यथा मत्स्यकूर्मादिकां तनुं कल्पादिषु तत्तत्कार्यार्थमकरोत् तद्वत् । तथा च श्रुतिः । "सोऽपश्यत् पुष्करपर्णं तिष्ठत् सोऽमन्यत अस्ति वै तत् यस्मिन्निदमधितिष्ठति" इति । "स च वाराहं रूपं कृत्वा उपन्यमज्जत्, स पृथिवीमध आर्च्छत्" इत्यादि । तदा च वाराहं वपुरास्थितः सन् तोयं प्रविवेश इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥ वेदयज्ञमयरूपमास्थितः यतोऽशेषजगतः स्थितौ स्थितः वेदयज्ञाधीनत्वाज्जगत्स्थितेः ॥ ९ ॥ १० ॥ तदा वसुन्धरा तदधिष्ठात्री देवी तं तुष्टाव ॥ ११ ॥ अस्मात् पातालतलात् मामुद्धर त्वत्तो वेदोद्धृ-

त्वत्तोऽहमुद्भूता पूर्वं त्वन्मयाहं जनार्दन ! ।
तथान्यानि च भूतानि गगनादीन्यशेषतः ॥ १३ ॥
नमस्ते परमात्मात्मन् ! पुरुषात्मन् ! नमोऽस्तु ते ।
प्रधानव्यक्तभूताय कालभूताय ते नमः ॥ १४ ॥
त्वं कर्त्ता सर्वभूतानां त्वं पाता त्वं विनाशकृत् ।
सर्गादिषु प्रभो ! ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मरूपधृक् ॥ १५ ॥
संभक्षयित्वा सकलं जगत्येकार्णवीकृते ।
शेषे त्वमेव गोविन्द ! चिन्त्यमानो मनीषिभिः ॥ १६ ॥
भवतो यत् परं तत्त्वं तन्न जानाति कश्चन ।
अवतारेषु यद्रूपं तदर्चन्ति दिवौकसः ॥ १७ ॥
त्वामाराध्य परं ब्रह्म याता मुक्तिं मुमुक्षवः ।
वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्स्यति ॥ १८ ॥
यत् किञ्चिन्मनसा ग्राह्यं यद् ग्राह्यं चक्षुरादिभिः ।
बुद्ध्या च यत् परिच्छेद्यं तद्रूपमखिलं तव ॥ १९ ॥
त्वन्मयाऽहं त्वदाधारा त्वत्सृष्टा त्वामुपाश्रिता ।

स्तुविता त्वत्पद्मा उद्धृता उद्धृता वा ॥ १२ ॥ उपादानकारणमपि मम च गगनादीनां च त्वमेवेत्याह त्वत्त इति त्वन्मयी ॥ १३ ॥ उपादान-निमित्तत्वादिकं व्याचक्षाणो परब्रह्मस्वरूपेण पूर्वोक्तपुरुषादिचतूरूपेण प्रवर्त्तते नमस्करोति ॥ १४ ॥ ब्रह्मादिरूपेण सृष्ट्यादिकर्त्ता च त्वमेवे-त्याह त्वमिति । पाता पालकः ॥ १५ ॥ शेषे शयनं करोषि ॥ १६ ॥ दिवौकसोऽपि ॥ १७ ॥ उक्तस्वरूपावपि तदेव भजनीयमित्याह त्वामिति परं ब्रह्ममुक्तिं त्वामेवाराध्य मुक्तिं प्राप्ताः ॥ १८ ॥ मनसा ग्राह्यं संकल्प्यम् । बुद्ध्या च यत् परिच्छेद्यमध्यवसेयम् ॥ १९ ॥ मम तु मदीयत्वं दोषमपि त्वमेवेत्याह त्वन्मयेति । त्वदुपादानत्वा त्वत्परत्वा

माधवीमिति लोकोऽयमभिधत्ते ततो हि माम् ॥ २० ॥

जयाखिलज्ञानमय ! जय स्थूलमयाव्यय ! ।
जयानन्त ! जयाव्यक्त ! जय व्यक्तमय ! प्रभो ! ॥ २१ ॥

परापरात्मन् ! विश्वात्मन् जय ! यज्ञपतेऽनघ ! ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वमग्नयः ॥ २२ ॥

त्वं वेदास्त्वं तदङ्गानि त्वं यज्ञपुरुषो हरे ! ।
सूर्य्यादयो ग्रहास्तारा नक्षत्राण्यखिलं जगत् ॥ २३ ॥

मूर्त्तामूर्त्तमदृश्यञ्च कठिनं पुरुषोत्तम ! ।
यच्चोक्तं यच्च नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर ! ।
तत् सर्व्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥ २४ ॥

पराशर उवाच ।

एवं संस्तूयमानस्तु पृथिव्या पृथिवीधरः ।
सामस्वरध्वनिः श्रीमान् जगर्ज्जे परिघर्घरम् ॥ २५ ॥

ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।
रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥ २६ ॥

इत्येतैर्ह्यभिमतत्वादारभ्य मामयं लोको माधवीं त्वदीयामभिधत्ते ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ परापरं कारणं कार्य्यञ्च । तज्जीवं वा । तदात्मन् ! तद्रूप यज्ञपते ! यज्ञफलद ! वषट्कारः वषड् इति मन्त्रः तद्वाच्यो वा ॥ २२ ॥ यज्ञपुरुषो यज्ञमूर्त्तिर्वराहाख्यो वा । तारा अश्विन्याद्याः । नक्षत्राणि नक्षत्राणि, विपरीतं वा । उभयथापि प्रयोगदर्शनात् ॥ २३ ॥ मूर्त्तमवयवितं द्रव्यं कठिनं वा । यदुक्तम् अनुक्तम् । भूयो भूय इत्यादरार्थम् ॥ २४ ॥ सामस्वर एव ध्वनिर्यस्य स इत्यर्थः वाराहं रूपमनुसृत्य परिघर्घरं तच्छब्दानुकरणं जगर्ज्ज अनदत् ॥ २५ ॥ समुत्क्षिप्य उद्धृत्य । स्फुटे विकसिते पद्मे इव लोचने यस्य सः । उत्पलपत्रसन्निभः

उत्तिष्ठता तेन मुखानिलाहतं
तत्सम्भवाम्भो जनलोकसंश्रयान् ।
प्रक्षालयामास हि तान् महाद्युतीन्
सनन्दनादीनपकल्मषान् मुनीन् ॥ २७ ॥
प्रयान्ति तोयानि खुराग्रविक्षते
रसातलेऽधः कृतशब्दसन्तति ।
श्वासानिलास्ताः परतः प्रयान्ति ।
सिद्धा जने ये नियतं वसन्ति ॥ २८ ॥

उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुक्षेर्महावराहस्य महीं विधार्य्य ।
विधुन्वतो वेदमयं शरीरं रोमान्तरस्था मुनयो जपन्ति ॥२९
तं तुष्टुवुस्तोषपरीतचेतसो लोके जने ये निवसन्ति योगिनः ।
सनन्दनाद्या ह्यतिनम्रकन्धरा धराधरं धीरतरोद्धतेक्षणम् ॥३०॥
जयेश्वराणां परमेश ! केशव ! प्रभो ! गदाशङ्खधरासिचक्रधृक् !
प्रसूतिनाशस्थितिहेतुरीश्वरस्त्वमेव नान्यत् परमञ्च यत् पदम् ॥३१

जलसञ्चयाय ॥२६॥ निष्कल्मषानपि तान् मुनीन् प्रकर्षेण क्षालयामास अतिनिर्मलानकरोत् । पाठान्तरेऽप्येवमेवार्थः ॥ २७ ॥ वराहस्य खुराग्रेण विक्षते विदीर्णे रसातले सति, तेन द्वारेणाधस्तात् तोयानि प्रयान्ति । कथं कृतशब्दसन्तति सनिर्घोषं यथा भवति तथा, कृतशब्दसन्तति- पाठे कृता शब्दसन्ततिर्यस्मिन् रसातले तस्मिन्नधः प्रयान्तीत्यर्थः । श्वासा- निलेन अस्ताः क्षिप्ताः । जने जनलोके ॥ २८ ॥ विधुन्वतः (इति पाठे) विधूनयतः कम्पयतो रोमान्तरस्था मुनय इति जनलोक वासिनः रोम- प्रवरत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ तोषेण परीतं व्याप्तं चेतो येषां ते । धराधरः [illegible] च [illegible] [illegible] तम् । धीरतरोद्धते- क्षणमिति पाठे निर्भयोदारेक्षणमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ईश्वराणां ब्रह्मादीनां परमेश ! यतो जगतः ब्रह्मादीनां त्वमेव हेतुः ईश्वरश्च नियन्ता ।

पादेषु वेदास्तव यूपदंष्ट्र! दन्तेषु यज्ञाश्चितयश्च वक्त्रे।
हुताशजिह्वोऽसि तनूरुहाणि दर्भाः प्रभो! यज्ञपुमांस्त्वमेव ॥३२
विलोचने रात्र्यहनी महात्मन्! सर्वाश्रयं ब्रह्मपदं शिरस्ते।
सूक्तान्यशेषाणि सटाकलापो घ्राणं समस्तानि हवींषि देव! ३३
स्रुक्तुण्ड! सामस्वरधीरनाद! प्राग्वंशकायाखिलसत्रसन्धे।
पूर्त्तेष्टधर्मश्रवणोऽसि देव! सनातनात्मन्! भगवन्! प्रसीद ३४

यच्च परमं पदं तदपि त्वत्तो नान्यत्। त्वमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः। पाठान्तरं सुगमम् ॥ ३१ ॥ परमत्वेन स्तुत्वा प्रस्तुतावतारस्वरूपं यज्ञरूपत्वेन स्तुवन्ति पादेष्विति त्रिभिः। यज्ञपुमांस्त्वमेवेति प्रतिज्ञा। तत्प्रपञ्चस्तु पादेष्वित्यादिभिः। चतुःसंख्यत्वात् यज्ञाङ्गत्वाच्च वेदा यज्ञमयस्य तव पादत्वेन रूप्यन्ते। यूपा उन्नतत्वात् दंष्ट्रा यस्य, हे यूपदंष्ट्र! दन्तेषु यज्ञाः पुरोडाशादिभक्षणार्थत्वात् दन्तत्वेन रूप्यन्ते। चितयः "श्येनचितं चिन्वीत कङ्कचितं चिन्वीत" इत्यादिश्रुत्युक्तान्यग्निस्थानानि, तान्याश्चितयो वक्त्रस्थानीयाः हविर्निक्षेपस्थानत्वात्। एवं सर्वत्र किञ्चित् साम्यमूहनीयम्। हुताशोऽग्निर्जिह्वा यस्य च। दर्भास्तव तनूरुहाणि रोमाणि ॥ ३२ ॥ रात्र्यहनी तमःप्रकाशधर्मके यज्ञकालात्मके तव विलोचने निमेषोन्मेषाभ्यां तयोरपि तव प्रकाशधर्मकत्वात्। परं ब्रह्म तव शिरः उत्तमाङ्गम्। सूक्तानि वैष्णवादीनि सटाकलापः स्कन्धकेशरकलापः अलङ्कारकत्वात् सूक्तानाम्। हवींषि घ्राणेन्द्रियं गन्धग्रहणसाम्यात् ॥ ३३ ॥ स्रुक्तुण्डेत्यादि चत्वारि सम्बोधनानि। स्रुक् तुण्डं मुखं यस्य, स्रुवाकारत्वात् स्रुवः। सामस्वर एव धीरो गम्भीरो नादो यस्य प्राग्वंशः अग्निशालायाः पूर्वभागः। "पूर्वभागोऽग्निशालायाः प्राग्वंशः परिकीर्तितः" इति वचनात् प्राग्वंशः कायो मध्यभागो यस्य। अखिलानि सत्राणि द्वादशाहादीनि सन्धयो यस्य, तेषां मिलितानां दशाद्यहःसंहतिरूपत्वात्। पूर्त्तं खातादि धर्मः, इष्टं श्रौतो धर्मः, तौ श्रवणौ यस्य स त्वमसि।

पदक्रमाक्रान्तभुवं भवन्तम् आदिस्थितिञ्चाक्षर! विश्वमूर्त्ते!।
विश्वस्य विष्णुः परमेश्वरोऽसि प्रसीद नाथोऽसि चराचरस्य २५
दंष्ट्राग्रविन्यस्तमशेषमेतद् भूमण्डलं नाथ! विभाव्यते ते।
विगाहतः पद्मवनं विलग्नं सरोजिनीपत्रमिवोढ़पङ्कम् ॥२६॥

द्यावापृथिव्योरतुलप्रभाव!
यदन्तरं तद् वपुषा तवैव।
व्याप्तं जगद्व्याप्तिसमर्थदीप्ते!
हिताय विश्वस्य विभो! भव त्वम् ॥ २७ ॥

परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते!।
तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम् ॥ २८ ॥

सनातनात्मन्! विश्वमूर्त्ते! ॥ २४ ॥ तदुपपादयन्नाह पदक्रमेति। पद-क्रमेण पादविक्षेपेणाक्रान्ता व्याप्ता भूर्येन तथाभूतं भवन्तं विश्वस्यादिस्थितिषु जनकं पालकञ्च विष्णु इत्यन्वयः। अतः परमेश्वरोऽसि नाथश्च त्वमेवासि नाथ्यते प्रार्थ्यत इति नाथः। अभिप्रेतमर्थं याचनीयश्चासौत्यर्थः। पादक्रमाक्रान्तमनन्तमादिस्थितं त्वमेवेति पाठे—भो अक्षर! भो विश्वमूर्त्ते! त्वया पादक्रमेणाक्रान्तमनन्तं विश्वं तस्मात् त्वमेव विश्वस्यादिस्थितं कारणं परमेश्वरश्च नाथश्चासीति वयं विद्मः अतः प्रसीदेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ किञ्च ते तव दंष्ट्राग्रे विन्यस्तं स्थितमेतद् भूमण्डलम् जड़पङ्कं धृतपङ्कं सरोजपत्रमिव विभाव्यते प्रतीयते कथम्भूतं सरोजपत्रमिव। पद्मवनं विगाहतः प्रविश्य विहरतः क्रीड़तो गजेन्द्रस्य इव तव दंष्ट्राग्रे विलग्नमित्यन्वयः ॥ २६ ॥ किञ्च द्यावापृथिव्योर्यदन्तरमन्तरीक्षं तत् तवैव वपुषा व्याप्तम्। जगद्व्याप्तौ समर्था दीप्तयो यस्य भो तथाभूत! पाठान्तरं सुगमम् ॥ २७ ॥ तव वपुषा व्याप्तमित्युक्तेः प्रतीतव्याप्यव्यापकभेदेन परमार्थमाह। परमार्थ इति। अन्यत्वेन नास्ति यद्यं तर्हि त्वया व्याप्तमित्युक्तं तत्राह। तवैव महिमा मायाप्रभावः। योऽयं

यदेतद् दृश्यते मूर्त्तमेतद् ज्ञानात्मनस्तव ।
भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥ ३९ ॥
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥ ४० ॥
ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ।
ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ! ॥ ४१ ॥
प्रसीद सर्व ! सर्वात्मन् ! भवाय जगतामिमाम् ।
उद्धरोर्वीममेयात्मन् ! शं नो देह्यब्जलोचन ! ॥ ४२ ॥
सत्त्वोद्रिक्तोऽसि भगवन् ! गोविन्द ! पृथिवीमिमाम् ।
समुद्धर भवायेश ! शं नो देह्यब्जलोचन ! ॥ ४३ ॥
सर्गप्रवृत्तिर्भवतो जगतामुपकारिणी ।

येन भक्तिमता व्याप्तम् एतच्चराचरं जगत् स एष ॥ ३८ ॥ व्याप्तात्मजगत-स्तस्य वैलक्षण्यमाह । यदेतदिति । तव यदेतत् मूर्त्तं भूतात्मकं तद्रूपं दृश्यते एतज्ज्ञानात्मनो ज्ञानघनस्य तव ज्ञानमयमेव रूपम् । ज्ञाना-त्मकं तवेति वा पाठः । अयोगिनस्त्वेतद् भ्रान्तिज्ञानेन जगद्रूपं भूतमय पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इदं वाराहं रूपं त्वया लीलया धृतं ज्ञानात्मक-मिति किं वक्तव्यम् । यतो वस्तुतस्तद्रूपाव्यतिरेकात् जगदपि ज्ञानमय-मेवेत्याह ज्ञानस्वरूपमिति मोहमये संप्लवे संसारसागरे ॥ ४० ॥ ज्ञाना-त्मकमेव सर्वमित्यत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयन्ति, ये त्विति । ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं वेदान्तपुराणादि, तद्विदः । श्रुतिश्च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म एत-दात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यादिः ॥ ४१ ॥ सर्व ! सर्वात्मन् ! जगज्जगद्रूप ! भवन्त्यस्मिन्निति भवो निवासः तदर्थमुर्वीमुद्धर एवं कृत्वा शं सुखं नो-ऽस्मभ्यं देहि । भो अब्जलोचन ! अब्जात् पद्मवत् लोचने यस्य तव ॥ ४२ ॥ [illegible] तदेतदेव पुनरभिस्तौति सत्त्वोद्रिक्तोऽसीति द्वाभ्याम् । भवाय उद्भवाय । अब्जलोचन ! [illegible] लोचने यस्य ॥ ४३ ॥ जगदुप-

भवत्वेषा नमस्तेऽस्तु शं नो देवाब्जलोचन ॥ ४४ ॥

पराशर उवाच ।

एवं संस्तूयमानोऽथ परमात्मा महीधरः ।
उज्जहार क्षितिं क्षिप्रं न्यस्तवांश्च महार्णवे ॥ ४५ ॥
तस्योपरि समुद्रस्य महती नौरिव स्थिता ।
विततत्वाच्च देहस्य न मही याति संप्लवम् ॥ ४६ ॥
ततः क्षितिं समां कृत्वा पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरीन् ।
यथाविभागं भगवाननादिः परमेश्वरः ॥ ४७ ॥
प्राक्सर्गदग्धानखिलान् पर्वतान् पृथिवीतले ।
अमोघेन प्रभावेण ससर्जामोघवाञ्छितः ॥ ४८ ॥
भूविभागं ततः कृत्वा सप्तद्वीपं यथातथम् ।
भुवाद्यांश्चतुरो लोकान् पूर्ववत् समकल्पयत् ॥ ४९ ॥
ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसा वृतः ।
चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः ॥ ५० ॥

चार एवाच्युतत्वं तदेवाभिः प्रार्थ्यत इति त्वमेव कामान्दोग्धीति पुनः संबोधयन्ति । अहो हृत्पुण्डरीके लोचनं दर्शनं यस्य भो हृदयवासिन् ! हृत्स्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विततत्वात् विस्तृतत्वात् संप्लवं निमज्जनं न याति ॥ ४६ ॥ यथाविभागं यथास्थानम् ॥ ४७ ॥ अमोघवाञ्छितः सत्यसङ्कल्पः ॥ ४८ ॥ यथातथं यथावत् । भुवाद्यांश्चतुरो लोकान् यथा-पूर्वं समकल्पयत् । संकल्पेनैव सृष्टवान् । पातालेन सह भुवादीनां चतुष्टयम् । यद्वा महर्लोकस्यापि तद्वर्त्तिजनस्थानलोकत्वात् शून्यतया विनष्टप्रायत्वात् चतुरो लोकानित्युक्तम् । तथाच श्रुतिः । "सूर्या-चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरीक्षमथो स्वः" इति दिवः पृथगुपादानात् स्वःशब्देन महर्लोको लक्ष्यते ॥ ४९ ॥ तदेवं भूम्युद्धारादिलोकरचनापर्य्यन्ता वाराहमूर्त्तेर्लीलोक्ताः अथ तेनैव

निमित्तमात्रमेवासीत् सृज्यानां सर्गकर्मणि ।
प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ ५१ ॥
निमित्तमात्रं मुक्त्वैकं नान्यत् किञ्चिदवेक्ष्यते ।
नीयते तपतां श्रेष्ठ ! स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ॥ ५२ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।
यथा ससर्ज देवोऽसौ देवर्षिपितृदानवान् ।
मनुष्यतिर्य्यग्वृक्षादीन् भूव्योमसलिलौकसः ॥ १ ॥

ब्रह्मरूपेण कृतां देवादिसृष्टिमाह ब्रह्मरूपेति ॥ ५० ॥ ननु सहितः सृष्टिं चेत् रचयति, तर्हि रजोगुणस्य वैषम्यादिदोषादिहेतुत्वात् ब्रह्मणो निर्गुणं कर्तृत्वाद्यभावात्प्रसज्यात इत्यत आह निमित्तमात्रमिति । असौ हरिः ब्रह्मरूपधरः । अयमर्थः सृज्यानां सर्गे ब्रह्मा निमित्तमात्रं पर्जन्यवत् सन्निधिमात्रेण बाधः स्वकारणमेव न तु प्रतिबन्धं कर्तुं व्याप्रियते । तदुक्तम् । "यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते" इत्यादि तर्हि मुख्यं कारणं किमित्यत आह प्रधानकारणीभूता इति । प्रधानं मुख्यमसाधारणं कारणं तथा भूताः । यत कारणात् सृज्यशक्तय एव ॥ ५१ ॥ एतद् विवृणोति । निमित्तमात्रमिति निमित्तमात्रमुपादाने सति कारणात्मना स्थितं सृज्यं वस्तुगतपरिणामशक्त्यैव वस्तुतां स्वस्वरूपतां नीयते निमित्ताद् यद्यपि तत् स्वस्वरूपपरिणामार्थं नापेक्ष्यते । यथा धान्यादिबीजेषु सूक्ष्मात्मना स्थितमङ्कुरादि पर्जन्ये सति स्वपरिणामशक्त्यैव तथा परिणमते तद्वत् । अतो नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ब्रह्मरूपधरो देवः सर्गमकरोदित्युक्तम् । तत्प्रकारं विस्तरशः पृच्छति, यथेति द्वाभ्याम् । भूव्योमसलिलौकसोऽपि स्थानानि येषां

यद्गुणं यत्स्वरूपञ्च यत्स्वभावं जगद्‌ द्विज ! ।
सर्गादौ सृष्टवान् ब्रह्मा तन् ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! कथयाम्येष, शृणुष्व सुसमाहितः ।
यथा ससर्ज देवोऽसौ देवादीनखिलान् प्रभुः ॥ ३ ॥
सृष्टिं चिन्तयतस्तस्य कल्पादिषु यथा पुरा ।
अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ४ ॥
तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः ।
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ५ ॥
पञ्चधावस्थितः सर्गो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान् ।
बहिरन्तोऽप्रकाशश्च संवृतात्मा नगात्मकः ॥ ६ ॥

तान् ॥ १ ॥ यद्गुणमित्यादि । गुणः सत्त्वादिः । स्वभावः शान्तत्व-घोरत्वादिः । रूपं द्विपाच्चतुष्पादित्वाद्याकारः । यादृग्गुणस्वभावाकार-विशिष्टः ॥ २ ॥ ३ ॥ अविद्यां विना सृष्टेषु देवेषु जीवानां कर्तृत्व-भोक्तृत्वाद्यसम्भवात् प्रथममविद्याविभागमाह सृष्टिमिति । अबुद्धिपूर्वकः अनवधानपूर्वः तमोमयः अविद्यात्मकरूप । ४ । तदेवाह तम इति । अन्धसंज्ञितः अन्धतामिस्रः । पञ्चपर्वाणि इतिविशेषा यस्याः सा । तत्र तमो देहादावनात्मन्यात्माभिमानः । मोहस्तत्सम्बन्धिषु पुत्रादिषु आत्म-रूपतोऽभिमानः । महामोहः शब्दादिभोगस्पृहा । तामिस्रस्तत्-प्रतिघाते क्रोधः । अन्धतामिस्रो विनाशेऽहमेव म्रिये इति तद्रक्षणाद्य-भिनिवेशः । एते च पञ्चविपर्ययाः पातञ्जले क्लेशशब्देनोक्ताः "अविद्या-स्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" इति ॥ ५ ॥ तदेवमविद्याया-मुद्भूतायां ब्रह्मा प्रथमं ध्यायतस्तमोमयं स्थावरसर्गमाह, पञ्चधेति सार्धेन । तत्र बहिः प्रकाशः यतो नगात्मकः स्थावररूपः सर्गः पञ्च-धावस्थितः । "वृक्षगुल्मलतावीरुत् तृणजात्यादिभेदतः" इति वक्ष्यमाणे

मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम् ।
तं दृष्ट्वाऽसाधकं सर्गममन्यदपरं पुनः ॥ ७ ॥
तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोतोऽभ्यवर्त्तत ।
यस्मात् तिर्य्यक् प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः स्मृतः ॥ ८ ॥
पश्वादयस्ते विख्यातास्तमःप्राया ह्यवेदिनः ।
उत्पथग्राहिणश्चैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥ ९ ॥
अहङ्कृता अहम्माना अष्टाविंशद्वधात्मकाः ।
अन्तःप्रकाशास्ते सर्वे आवृताश्च परस्परम् ॥ १० ॥

पञ्चधाऽवस्थितः पञ्चप्रकारो जात इत्यर्थः । तत्र सामान्यलक्षणम् अप्रतिबोधवान् कोऽहमिति परामर्शशून्यः बहिःगन्धादिविषये अन्तःसुखादौ च अप्रकाशः ज्ञानशून्यः । संवृतात्मा जड़स्वभावः ॥ ६ ॥ मुख्यमिव प्रथमं ब्रह्मणः सर्गो भवतीति मुख्या नगाः स्थावराः । अत एव पर्वतानां स्थावरत्वेऽपि ब्रह्मसर्गात् प्रागेव वराहेण धृतत्वाच्चानुपपत्तिरिति परास्तम् । यद्वा पर्वतानां पक्षच्छेदनिमित्तमागन्तुकं स्थावरत्वं न स्वाभाविकमिति नानुपपत्तिः । मुख्यसर्गपरितोषेण ममान्तरं ध्यायतस्तस्मात् किञ्चिदुत्कर्षविशिष्टः सर्गो जात इत्याह । तं दृष्ट्वेति सार्द्धैः श्लोकैः । असाधकं पुरुषार्थप्रवृत्तिशून्यं दृष्ट्वाऽपरं सर्गममन्यदचिन्तयत् इत्यर्थः । अमन्यत परं पुनरिति पाठः साधुः ॥ ७ ॥ तिर्य्यक्स्रोताः अभ्यवर्त्तत बहिरागतः । यस्मात् तिर्य्यक् प्रवृत्तः तिर्य्यगाहारसञ्चारेण प्रवृत्तं स्रोतः इति कीर्त्त्यते अतः सः ॥ ८ ॥ पश्वादय इति आदिशब्देन पक्ष्यादिः तेषां लक्षणं तमःप्रायास्तमोऽधिकाः । अवेदिनः अनुसन्धानशून्याः तथा च श्रुतिः "अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं, न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकौ इति" । उत्पथग्राहिणः उन्मार्गवर्त्तिनः भक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यादिविवेकरहिता इत्यर्थः । अज्ञाने विपर्य्यज्ञाने ज्ञानमात्राभिमानिनः ॥ ९ ॥ अहंकृताः अहङ्कारेणैव कृतं कर्म येषां ते

अहंमानाः बाह्यह्वार एव मानोऽवबोधो येषां ते । अष्टाविंशद्वधात्मकाः अष्टाविंशतिवधस्वभावाः । अन्तःप्रकाशाः अन्तरेव प्रकाशः प्रकटं ज्ञानं येषां ते । आवृताश्च परस्परम् अन्योन्याभिज्ञात्वस्वभावादनभिज्ञाः । अष्टाविंशतिवधाः सांख्योक्ताः "एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टाः सप्तदशधा तु बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् । आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिहिताः ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ।" अयमर्थः, इन्द्रियवधा एकादश अन्धबधिरत्वादिरूपाद् वैकल्यात् सांख्यपञ्चाशिकारूपाः । तुष्टीनां नवानां सिद्धीनाञ्चाष्टानां वैकल्यात् सप्तदशधा बुद्धेर्वधः । तदेवमष्टाविंशतिवधात्मका पश्वादयः । यद्यपि मनुष्यादीनामपीन्द्रियाद्युपघातः सम्भवन्ति तथापि तिरश्चां तदाधिक्यादेवमुक्तम । तत्र नवतुष्टीराह । आध्यात्मिकाः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याश्चतस्रस्तुष्टयः । तत्रात्मविषयकज्ञानं चित्तवशात् सम्भोऽस्तीति प्रकृत्याख्या तुष्टिः । संन्यासग्रहणोपादानमात्रात् ततोऽप्यस्तीति तुष्टिरुपादानाख्या । काल एव मेत्स्यति, किं ध्यानक्लेशेनेति तुष्टिः कालाख्या । भाग्योदयादेव मेत्स्यतीति तुष्टिर्भाग्याख्या । एताश्चात्मानमधिकृत्य भवन्तीत्याध्यात्मिकाश्चतस्रः । शब्दादीनामर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादिदोषदर्शनेन शब्दादिपञ्चविषयोपरमात् पञ्च तुष्टयो बाह्यविषयत्वाद् बाह्याः । एवं नव तुष्टयोऽभिहिताः । अष्टौ सिद्धीराह । ऊह इति । उपदेशानपेक्षमेवार्थोहनमूहसिद्धिः । प्रासङ्गिकात् शब्दश्रवणादर्थज्ञानं शब्दसिद्धिः । गुरूपदेशादेव ततो विवेकाध्ययनमध्ययनसिद्धिः । दुःखत्रयविघातात् तिस्रः सिद्धयः । सुहृत्प्राप्तेऽर्थसिद्धिः । विद्वत्सम्पर्कप्रभावाद्धनसिद्धिरित्येता अष्टौ सिद्धयः । अयमिन्द्रियाशक्तितुष्टिसिद्धिरूपस्त्रिविधः । सिद्धेरङ्कुशः पूर्वोऽङ्कुशः प्रतिबन्धक इति श्लोकचतुष्टयार्थः । अथवा तुष्टिसिद्धीनामभावपक्षाश्रयादि पारिभाषिकसंज्ञान्तरं तत्तदवान्तरभेदञ्च विस्तरभयात् न लिख्यते । अष्टाविंशद्वधात्मका इति वा पाठः । तदा तु भागवतोक्ता नव द्विशफाः, षडेकशफाः, त्रयोदश पञ्चनखा इत्यष्टाविंशतिभेदा

तमप्यसाधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् ।
ऊर्ध्वस्रोतास्तृतीयस्तु सात्त्विकोर्ध्वमवर्तत ॥ ११ ॥
ते सुखप्रीतिबहुला बहिरन्तस्त्वनावृताः ।
प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतोभवाः स्मृताः ॥ १२ ॥
तुष्टात्मनस्तृतीयस्तु देवसर्गस्तु स स्मृतः ।
तस्मिन् सर्गेऽभवत् प्रीतिर्निष्पन्ने ब्रह्मणस्तदा ॥ १३ ॥
ततोऽन्यं स तदा दध्यौ साधकं सर्गमुत्तमम् ।
असाधकांस्तु तान् ज्ञात्वा मुख्यसर्गादिसम्भवान् ॥ १४ ॥
तथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्ततः ।
प्रादुर्बभूव चाव्यक्तादर्वाक्स्रोतस्तु साधकम् ॥ १५ ॥

पशवः । तदुक्तं "गौरजो महिषः क्रमुः शूकरो गवयो रुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सप्तम ॥ खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः सप्त शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥ श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ । सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः ॥ १० ॥ तिर्यक् सर्गोऽपि रितोऽपि पुनर्ध्यायतो देवसर्गोऽभूदित्याह, तमपीति त्रिभिः । ऊर्ध्वम् उपरि देहाद् बहिरेव स्रोत आहारसञ्चारो यस्य सः । अमृतदर्शनादेव तृप्तेः । तथा च श्रुतिः । "न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" इति । सात्त्विकोर्ध्वं सात्त्विकं सुखप्रकाशादिकमूर्ध्वमधिकं यथाभवत्येव-मवर्तत ॥ ११ ॥ तदेवाह । त इति सुखं विषयेन्द्रिययोगजम् । प्रीति-स्तन्निमित्तो हर्षः । सत्त्वाधिक्यात् सुखप्रीतिबहुला येषां ते तथा ॥१२।१४ सत्याभिध्यायिनः सत्यसङ्कल्पस्य भगवद्ध्यानयोगस्थेति वा । अव्यक्ता-दिति मुख्यादिसर्गेष्वपि प्रधानं तेष्वपि कारणान्तरानुवृत्त्यात् । तथा च वायुः "अव्यक्ताज्जायते चाङ्ग मनसा यद् यदिच्छति । वशीकृतत्वात्

यस्मादर्वाक् प्रवर्त्तन्ते ततोऽर्वाक्स्रोतसस्तु ते ।
ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता रजोऽधिकाः ॥ १६ ॥
तस्मात् ते दुःखबहुला भूयोभूयश्च कारिणः ।
प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकाश्च ते ॥ १७ ॥
इत्येते कथिताः सर्गाः षड़त्र मुनिसत्तम ! ।
प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ॥ १८ ॥
तन्मात्राणां द्वितीयश्च भूतसर्गस्तु स स्मृतः ।
वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियकः स्मृतः ॥ १९ ॥
इत्येष प्राकृतः सर्गः सम्भूतो बुद्धिपूर्वकः ।
मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ॥ २० ॥

[illegible]गुणत्वात् [illegible] इति ॥ १५ ॥ यस्मादर्वागध: प्रवृ-[illegible] प्रवर्त्तन्ते ॥ १६ ॥ तम उद्रेकात् दुःखबहुला रजोऽधिक-त्वात् भूयोभूयः कर्मशीलाः । प्रकाशबहुलत्वात् बहिरन्तश्च प्रकाशाः [illegible] साधकाः कर्मज्ञानाधिकारित्वात् ॥ १७ ॥ षडत्रेति द्वितीया-ध्यायोक्ताः षट् सर्गाः । तथा हि इन्द्रियदेवतासर्गस्य [illegible] देवतासर्गस्य च देवतासर्गत्वेनैक्यं इन्द्रियसर्गस्य [illegible] अहङ्कारादिविद्यासर्गस्य च बुद्धिभेदत्वात् [illegible] । भौतिकब्रह्माण्डसर्गस्य भूतसर्गान्तर्भावः । [illegible] इति [illegible]-न्द्रियसर्गस्य [illegible] एते षट् सर्गाः कथिता इत्यर्थः । तानेव [illegible] प्रथमो महत इत्यादिना । विराट् [illegible]शरीराभिमानिनो ब्रह्मणो [illegible] विष्णुशरीरस्य [illegible] सर्गो विज्ञेय इत्यर्थः । यद्वा ब्रह्म परमात्मा तत्कर्तृकः सर्गो विज्ञेय इत्यर्थः ॥ १८ ॥ देवता-सर्गोऽपि [illegible] वैकारिक इत्युच्यते ॥ १९ ॥ इत्येष प्राकृतः प्रकृतीनां [illegible] सर्ग इत्यर्थः । [illegible]

तिर्य्यक्स्रोतास्तु यः प्रोक्तस्तैर्य्यग्योन्यः स उच्यते ।
ऊर्द्ध्वस्रोतास्ततः षष्ठो देवसर्गस्तु स स्मृतः ॥ २१ ॥
ततोऽर्वाक्स्रोतसः सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ।
अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसश्च सः ॥ २२ ॥
पञ्चैते वैकृताः सर्गाः, प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ।
प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ॥ २३ ॥

प्रकृतिसत्त्वपूर्व्वकः संभूतः । षट्‌ वा बुद्धिरेकत्वं तन्मात्रकलापादिरित्यर्थः ॥ २० ॥ तिर्य्यगेव योनिर्यस्य स तिर्य्यग्योनिः स एव तैर्य्यग्योन्यः स्वार्थे ष्यञ् स पञ्चमः सर्ग उच्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्र सात्त्विको देवसर्गः पूर्व्वमुक्तः इदानीं सात्त्विकतामसोभयस्वभावमपरं देवसर्गमाह, अष्टम इति । स च वायुप्रोक्तः चिह्नतः "अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्द्धा व्यवस्थितः । विपर्य्ययेण शक्त्या सिद्ध्या तुष्ट्या तथैव च । स्थावरेषु विपर्य्यासात् तिर्य्यग्योनिष्वशक्तितः । सिद्ध्यात्मना मनुष्येषु तुष्ट्या देवेषु कृत्स्नशः" इति । विपर्य्यासः पञ्चपर्व्वा तमआदयः । अशक्तिरष्टाविंशतिर्बुद्धिवैकल्यलक्षणा । सिद्धिरष्टविधा, तुष्टिश्च नवविधा प्रागेव प्रपञ्चिता । स्थावरादिष्वन्तर्निविष्टं सात्त्विकं भावं तत्तत्स्वभावानुग्राहका देवता हि अनुग्रहसर्गोऽभिधीयते । स च स्थावरेषु तिर्य्यक्षु च तमसः प्राबल्यात् तामसः । मनुष्येषु देवेषु च सिद्धितुष्ट्युत्कर्षतोऽंशस्य सात्त्विक इत्यर्थः ॥ २२ ॥ पञ्चैते मुख्यसर्गादयो वैकृताः । निर्गुणोऽन्ये सर्गाः महदादयः प्राकृताः । देवताविशेषमाह, प्राकृता इति कौमार इति सनत्कुमारादीनां सर्गः । तत्र सनत्कुमारादीनां दैवतः, विकृतिभूतेन ब्रह्मणा कृतत्वात् । स्वरूपेणतु प्राकृतः, प्रकृतितः स्वयमेवोद्भूतत्वादिति केचित् । तथा च श्रुतिः "सप्तदशाब्दाम् प्रभोरस्य कुमारो नीललोहितः" इति । अन्ये त्वाहुः स्वरूपं निरूपयितुमशक्यत्वात् प्राकृतः, सनत्कुमारादयोऽपि नैष्ठिकाः

इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः ।
प्राकृता वैकृताश्चैव जगतो मूलहेतवः ।
सृजतो जगदीशस्य किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ? ॥ २४ ॥

मैत्रेय उवाच ।

संक्षेपात् कथितः सर्गो देवादीनां मुने ! त्वया ।
विस्तरात् श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो मुनिवरोत्तम ! ॥२५॥

पराशर उवाच ।

कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः कुशलाकुशलैस्तु ताः ।
ख्यात्या तया ह्यनिर्मुक्ताः संहारे ह्युपसंहृताः ॥ २६ ॥
स्थावरान्ताः सुराद्यास्तु प्रजा ब्रह्मंश्चतुर्विधाः ।
ब्रह्मणः कुर्वतः सृष्टिं जज्ञिरे मानसास्तु ताः ॥ २७ ॥
ततो देवासुरपितॄन् मानुषांश्च चतुष्टयम् ।
सिसृक्षुरम्भांस्येतानि स्वमात्मानमयूयुजत् ॥ २८ ॥
युक्तात्मनस्तमोमात्रा उद्रिक्ताभूत् प्रजापतेः ।
सिसृक्षोर्जघनात् पूर्वमसुरा जज्ञिरे ततः । २९ ॥

सर्गो विकल्पान्तरानुपपाटकत्वात् वैकृत एवेति ॥ २२ ॥ जगत् सृजत ईश्वरस्य जगतो मूलहेतवः एते नव सर्गाः समाख्याता इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ब्रह्मणः शरीरात् विचारेण सृष्टिं वक्तुं कुमारादौ तावत् सनिमित्तां मानसीं सुरादिसृष्टिं पूर्वोक्तामनुवदति कर्मभिरिति द्वाभ्याम् । पूर्वैः कर्मभिर्भाविता अधिवासिताः । अतस्ताः प्रजाः संहारे उप-संहृता अपि तया ख्यात्या तत्तत्कर्मानुसारिण्या बुद्ध्या अनिर्मुक्ताः न नितरां वियुक्ताः, संस्कारच्छेदेन स्थितयैव ख्यात्या इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २६ ॥ सुराद्याः सुरनरतिर्यक्स्थावरा एवं चतुर्विधाः ॥ २७ ॥ इदानीं शरीरात् सृष्टिमाह तत इत्यादि यावदध्यायसमाप्तिः । देवादी-

उत्ससर्ज ततस्तान्तु तमोमात्रात्मिकां तनुम् ।
सा तु त्यक्ता ततस्तेन मैत्रेयाभूद् विभावरी ॥ २० ॥
सिसृक्षुरन्यदेहस्थः प्रीतिमाप ततः सुराः ।
सत्त्वोद्रिक्ताः समुद्भूता मुखतो ब्रह्मणो द्विज ! ॥ २१ ॥
त्यक्ता सा तु तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद् दिनम् ।
ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा ॥ २२ ॥
सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥ २३ ॥
उत्ससर्ज पितॄन् सृष्ट्वा ततस्तामपि स प्रभुः ।
सा चोत्सृष्टाऽभवत् सन्ध्या दिननक्तान्तरस्थितिः ॥ २४ ॥
रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनुं ततः ।
रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या द्विजसत्तम ! ॥ २५ ॥

चतुष्टयं चतुःसंख्यान् अम्भांसि अम्भःसंज्ञान् सिसृक्षुरात्मानं अयोऽयुयुजत् समाधिनेत्यर्थः । “तानि वा एतानि चत्वार्यम्भांसि देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः” इति श्रुतेर्देवादीनामम्भःसंज्ञा । ॥ १८ ॥ तमसो मात्रा लेशः स्वरूपत्वेनोद्रिक्ता अभूत् ॥ १९ ॥ तमोमात्रात्मिकां तनुमिति विशेषणात् तमोमयं भावमुत्सृष्टवान् इति शेषः । स्वयमुत्ससर्जापि । विभा-वरी रात्रिः । श्रुतिश्च “सा तमिस्राऽभवत्” इति ॥ २० ॥ अन्यदेहस्थः सात्त्विके भावे स्थितः सन् सिसृक्षुः प्रीतिं समवाप । सुराः । “स मुखात् देवान् असृजत” इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ सत्त्वप्रायं प्रकाशात्मकम् । रात्रिरहर्दिवादिचक्रोपयोगमाह, ततो हीति । बलवत्तमोमयी रात्रिर्भूतयासुरतोऽभिनिर्गता ततोऽसुरा रात्रौ बलिनः, अतस्तदुत्पन्ना रात्रौ बलिष्ठाः । एवं दिवादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥ अन्यां तनुं जगृहे, सन्ध्यात्मकां जगत् पितृवन्मन्यमानस्य यस्मात् पितरो जाताः । यथाह वायु, “पितृवन् मन्यमानस्य पुत्रान् प्रध्यायतः

तामप्यथ स तत्याज तनुं सद्यः प्रजापतिः ।
ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याभिधीयते ॥ ३६ ॥
ज्योत्स्नायामेव बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ।
मैत्रेय ! सन्ध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै ॥ ३७ ॥
ज्योत्स्ना रात्र्यहनी सन्ध्या चत्वार्येतानि वै प्रभोः ।
ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपाश्रयाणि तु ॥ ३८ ॥
रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः क्षुद् ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः ॥ ३९ ॥
क्षुत्क्षामानन्धकारेऽथ सोऽसृजद् भगवांस्ततः ।
विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावंस्ततः प्रभुम् ॥ ४० ॥
मैवं भो ! रक्ष्यतामेष यैरुक्तम् राक्षसास्तु ते ।
ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जक्षणात् ॥ ४१ ॥
अप्रियानथ तान् दृष्ट्वा केशाः शीर्यन्त वेधसः ।
हीनाश्च शिरसो भूयः समारोहन्त तच्छिरः ॥ ४२ ॥

प्रभुः । स पितॄनुपपक्षाभ्यां रात्र्यह्नोरन्तरेऽसृजत्" इति ॥३३॥३४॥३५॥ वस्तु दक्षणेन तद्वद्दुर्विमन्तरेव यतनुत्यागो नास्तीति दर्शितम् । ज्योत्स्ना प्रभातम् ॥ ३६ ॥ सन्ध्यासमये सन्ध्योपलक्षिते अपराह्णे इत्यर्थः । "अपराह्णः पितॄणाम्" इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥ तस्मात् ज्योत्स्ना रात्र्यह-सन्ध्यात्मका ब्रह्मणस्तु शरीराणीत्युपासनार्थमुक्तम् ॥ ३८ ॥ तथा क्षुधा ॥ ३९ ॥ ततो क्षाम तम् अन्धकारे स्थिता असृजत् । प्रभुमभ्यधावन् भक्षयितुमिति शेषः ॥ ४० ॥ तेषामेव मध्ये ये केऽप्ये खादामो यक्षाम इत्यूचुः, ते जक्षणात् भक्षणाद्धेतोर्यक्षाः जक्ष भक्षहसनयोः । जक्ष इति वक्तव्ये यकारः परोक्षतार्थः "परोक्षप्रिया इव हि देवाः" इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ शीर्यन्त अशीर्यन्त अधोऽगमन्नित्यर्थः । शिरोहीनाः

सर्पणात्तेऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ।
ततः क्रुद्धो जगत्स्रष्टा क्रोधात्मानो विनिर्ममे ॥ ४३ ॥
वर्णेन कपिशेनोग्रा भूतास्ते पिशिताशनाः ।
ध्यायतो गां समुत्पन्ना गन्धर्वास्तस्य तत्क्षणात् ॥ ४४ ॥
पिबन्तो जज्ञिरे वाचं गन्धर्वास्तेन ते द्विज ! ।
एतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्तिचोदितः ॥ ४५ ॥
ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ।
अवयो वक्षसश्चक्रे मुखतोऽजाः स सृष्टवान् ॥ ४६ ॥
सृष्टवानुदराद् गाश्च पार्श्वाभ्याञ्च प्रजापतिः ।
पद्भ्यामश्वान् स मातङ्गान् शरभान् गवयान् मृगान् ॥ ४७ ॥
उष्ट्रानश्वतरांश्चैव न्यङ्कूनन्याश्च जातयः ।
ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ ४८ ॥
त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ द्विजोत्तम ! ।
सृष्ट्वा पश्वोषधीः सम्यग् युयोज स तदाध्वरे ॥ ४९ ॥

ततः पुनस्तस्य शिर अवाकृष्टा ॥ ४२ ॥ सर्पणात् शिरःसकाशादेव... । क्रोधात्मनः क्रोधात्मकान् ॥ ४३ ॥ गां वाचं धयन्तः पिबन्तः गायन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ गां पिबन्तो गायन्तो जज्ञिरे तेन ते गन्धर्वाः । तच्छक्ति-चोदितः तेषां भूतानां शक्तिभिः प्राक्कर्मसंस्काररूपाभिः प्रयुक्तः सन् ॥ ४५ ॥ तत्तद्वर्णशक्तिभिरेतानि सृष्ट्वा स्वच्छन्दतः तत्तत्कर्मव्यपेक्षां विनैव यथा वयसः देहावस्थाविशेषात् वयांसि पक्षिणः, अवयः मेषाः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ अश्वतरान् वेसरान् । न्यङ्कून् कस्तूरीमृगादिरूपमृगविशेषान् । अन्याश्च जातयः तिर्यग्जातीयाः ॥ ४८ ॥ तदेवं पशुसृष्ट्यादावेव पश्वोषधीश्च सृष्ट्वा अनन्तरं त्रेतायुगप्रारम्भे प्राप्ते सति पश्वालम्भसाध्यतया तदाध्वरे साधनतया युयोज । कृतयुगे यज्ञाभावप्रदर्शनेः ॥ ४९ ॥ पश्वालम्भ-

गौरजः पुरुषा मेषा अश्वा अश्वतरा खराः ।
एतान् ग्राम्यान् पशून् प्राहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥५०॥
श्वापदा द्विखुरा हस्ती वानराः पक्षिपञ्चमाः ।
औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥ ५१ ॥
गायत्रञ्च ऋचश्चैव त्रिवृत्स्तोमं रथन्तरम् ।
अग्निष्टोमञ्च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान् मुखात् ॥ ५२ ॥
यजूंषि त्रैष्टुभं छन्दस्तोमं पञ्चदशं तथा ।
बृहत् साम तथोक्थञ्च दक्षिणादसृजन् मुखात् ॥५३॥
सामानि जगतीच्छन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा ।
वैरूपमतिरात्रञ्च पश्चिमादसृजन् मुखात् ॥ ५४ ॥
एकविंशमथर्वाणमाप्तोर्यामाणमेव च ।
आनुष्टुभं स वैराजम् उत्तरादसृजन् मुखात् ॥ ५५ ॥
उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
देवासुरपितॄन् सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥ ५६ ॥

ऊटमेषाश्च गौरिति द्वाभ्याम् ॥ ५० ॥ श्वापदो व्याघ्रादिः, द्विखुरो गवयादिः, औदका कूर्मादयः, सरीसृपाः सर्पगोधादय ॥५१॥ पूर्वादिमुखेभ्यः सृष्टिमाह चतुर्भिः । गायत्रं छन्दः, ऋच ऋग्वेदम्, त्रिवृत्स्तोमं स्तोमसाधनभूतानामृचां समुदायम् । रथन्तरं साम । यज्ञानां मध्ये अग्निष्टोमं सोमयागसंस्थाविशेषम् ॥ ५२ ॥ यजूंषि यजुर्वेदम् उक्थं सोमसंस्थाम् ॥ ५३ ॥ सामानि सामवेदं साम वैरूपम् । अतिरात्रं सोमसंस्थाम् ॥ ५४ ॥ एकविंशं स्तोमम्, अथर्वाणमथर्ववेदम् । आप्तोर्यामाणं सोमसंस्थाम् । अनुष्टुभं छन्दः । वैराजं साम ॥ ५५ ॥ कूर्मादीनां सर्वेषां भूतानां सर्गप्रभावादि वक्तुं पूर्वोक्तमेव सृष्टिप्रपञ्चमनुवदति, चतुःपञ्चाशीति सार्द्धश्लोकैः । उच्चावचानि उत्कृष्टनिकृष्टानि देवासुरा-

ततः पुनः ससर्जादौ स कल्पस्य पितामहः ।
यक्षान् पिशाचान् गन्धर्वांस्तथैवाप्सरसां गणान् ॥ ५७ ॥
नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ।
अव्ययञ्च व्ययञ्चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ॥ ५८ ॥
तत् ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकृद् विभुः ।
तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ॥ ५९ ॥
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ।
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात् तत् तस्य रोचते ॥ ६० ॥
इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ।
नानात्वं विनियोगञ्च धातैव व्यसृजत् स्वयम् ॥ ६१ ॥

टीपि ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ नरकिन्नरभेदः "नरोऽश्वजघनोऽपि स्यात् किन्नरोऽश्ववक्त्रो नरः" इत्यभिधानोक्तेः । अव्ययं चिरकालावस्थायि स्थावरजङ्गमं वा व्ययं तद्विपरीतम् ॥ ५८ ॥ एषां सृष्टानां तेषां भूतानां मध्ये ॥ ५९ ॥ तान्येव च कर्माण्याह । हिंस्रं मारकम्, अहिंस्रं तद्विपरीतं शारीरं कर्म मृदुकरम् । क्रूरञ्च तद्विपरीतं मानसं कर्म ऋतञ्चानृतञ्च वाचिकं कर्म । हिंस्रमपि धर्म एव यथाऽग्नीषोमीयादि पश्वालम्भनम् । अहिंस्रमपि परस्त्रीगमनादिकमधर्मः । मृदुकर्मापि किञ्चिदधर्मः । यथा राज्ञां चौरादिरक्षणम् । क्रूरमपि किञ्चित् धर्मः यथा राज्ञां दुष्टशासनम् । ऋतमपि किञ्चिदधर्मः यथा ब्राह्मणादेर्वधप्राप्तौ तद्वक्तृत्वम् । अनृतमपि ब्राह्मणादिरक्षणं धर्म एव । अतो धर्माधर्माविति तयोः पृथग् ग्रहणम् । तद्भाविता तैर्हिंस्रादिकर्मभिर्वासिताः तस्मादद्यापि यो यद् वासनावासितस्तस्मै तदेव रोचते ॥ ६० ॥ एवं तत्तद्वासनानुसारेणैव इन्द्रियार्थेषु नानात्वम् असङ्करम् एवं रूपरसादिभोग्यविषयविभागम् ।

नामरूपञ्च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥ ६२ ॥
ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै ।
यथा नियोगयोग्यानि सर्व्वेषामपि सोऽकरोत् ॥ ६३ ॥
यथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ६४ ॥
करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः पुनः ।
सिसृक्षाशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यशक्तिप्रचोदितः ॥ ६५ ॥

भूतेषु नानात्वं जङ्गमस्थावरादिविभागम् । शरीरेषु नानात्वं द्विपाच्चतुष्पादादिविभागं विनियोगञ्च । अनेन जीवभेदं कार्य्यभिन्नादि तत्तत्कर्म्मानुसारेण स्वयमेवासृजत् ॥ ६१ ॥ नाम इन्द्रोऽग्निर्यम इत्यादि रूपञ्च । वज्रहस्तत्वादि कृत्यानाञ्च वर्षवृष्टिहवनवहनादीनाम्, प्रपञ्चनं तत्तदवान्तरभेदः ॥ ६२ ॥ किञ्च ऋषीणां वशिष्ठादीनां नामानि । तथा द्वशिष्ठो ब्रह्मा कार्य्यं दक्षादिनियोगे योग्यानि तत्तदृक्सूक्तमन्त्रादिदर्शनयोग्यानि च वेदे यथाश्रुतानि तथैव कृतवान् ॥ ६३ ॥ ननु देवादीनामनित्यानां कथं नित्येन वेदेनाभिधानमित्याशङ्क्य प्रवाहनित्यत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति, यथेति । यस्मिन् वसन्तादौ ऋतौ यानि ऋतुलिङ्गानि पुष्पफलादीनि पर्य्याये तस्य ऋतोः पुनरावृत्तौ तानि तानि तज्जातीयान्येव दृश्यन्ते, तथैव युगमन्वन्तरकल्पादिषु भावा देवादयः ॥ ६४ ॥ उपसंहरति, करोतीति सिसृक्षया च शक्त्या च एवंविधया ताभ्यां युक्तः ॥ ६५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

अर्वाक्स्रोतस्तु कथितो भवता यस्तु मानुषः ।
ब्रह्मन् ! विस्तरतो ब्रूहि ब्रह्मा तमसृजद् यथा ॥ १ ॥
यथा च वर्णानसृजद् यद्गुणांश्च महामुने ! ।
यच्च तेषां स्मृतं कर्म्म विप्रादीनां तदुच्यताम् ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

सत्याभिध्यायिनः पूर्वं सिसृक्षोर्ब्रह्मणो जगत् ।
अजायन्त द्विजश्रेष्ठ ! सत्त्वोद्रिक्ता मुखात् प्रजाः ॥ ३ ॥
वक्षसो रजसोद्रिक्तास्तथा वै ब्रह्मणोऽभवन् ।
रजसा तमसा चैव समुद्रिक्तास्तथोरुजाः ॥ ४ ॥
पद्भ्यामन्याः प्रजा ब्रह्मा ससर्ज द्विजसत्तम ! ।
तमःप्रधानास्ताः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यमिदं ततः ॥ ५ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ! ।
पादोरुवक्षःस्थलतो मुखतश्च समुद्गताः ॥ ६ ॥
यज्ञनिष्पत्तये सर्वमेतद् ब्रह्मा चकार वै ।
चातुर्वर्ण्यं महाभाग ! यज्ञसाधनमुत्तमम् ॥ ७ ॥

विस्तरतो ब्रूहीत्यत्र यच्चोक्तं तदेव विवृणोति यथा चेति ॥ २ ॥ चातुर्विधा ब्रह्मादिभ्यः सृष्टाः प्रजाः । इदं सर्विदं चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णाः ॥ ५ ॥ एतदेव विभागेन दर्शयति, ब्राह्मणा इति । पादोरुवक्षःस्थलतो मुखतश्चेति ब्राह्मणादिभिः प्रातिलोम्येन सम्बन्धः ॥ ६ ॥ तत्सृष्टेः प्रयोजनमाह । यज्ञनिष्पत्तये सर्वमेतद् यज्ञसाधन-मुत्तमम् उत्तमं चातुर्वर्ण्यं चकार इत्यन्वयः । यद्यपि [illegible]

यज्ञैराप्यायिता देवा वृष्ट्युत्सर्गेण वै प्रजाः ।
आप्याययन्ते धर्मज्ञ ! यज्ञाः कल्याणहेतवः ॥ ८ ॥
निष्पाद्यन्ते नरैस्तैस्तु स्वधर्माभिरतैस्सदा ।
विशुद्धाचरणोपेतैः सद्भिः सन्मार्गगामिभिः ॥ ९ ॥
स्वर्गापवर्गौ मानुष्यात् प्राप्नुवन्ति नरा मुने ! ।
यच्चाभिरुचितं स्थानं तद् यान्ति मनुजा द्विज ! ॥ १० ॥
प्रजास्ता ब्रह्मणा सृष्टाश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितौ ।
सम्यक्श्रद्धासमाचारप्रवणा मुनिसत्तम ! ॥ ११ ॥
यथेच्छावासनिरताः सर्वबाधाविवर्जिताः ।
शुद्धान्तःकरणाः शुद्धाः सर्वानुष्ठाननिर्मलाः ॥ १२ ॥

न कर्मणि स्यात् इति चेत्; जैमिनिः शूद्रस्य अध्ययनाद्यभावात् यज्ञाधिकारं न मनुते, तथापि द्विजद्वारेण तत्साधनत्वात्। 'नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान् न हापयेत्, इत्यादि स्मृतेः पाकयज्ञादिषु साक्षादप्यधिकारात् न विरोधः ॥ ७ ॥ यज्ञनिष्पादनस्य फलमाह, यज्ञैरिति । आप्यायिताः आप्यायिता देवा वृष्ट्युत्सर्गेण ताः प्रजाः वर्धयन्ति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेः । अतो यज्ञाः कल्याणहेतवः ॥ ८ ॥ तेषु केषामधिकार इत्यपेक्षायामाह निष्पाद्यन्त इति । स्वधर्मेषु श्रौतेषु अभिरतैः विशुद्धाचरणं स्नानादि- विहितं तदुपेतैः । पाठान्तरे विशुद्धाचरणात् उपेतैः निवृत्तैः सद्भि- र्विहितैः सन्मार्गगामिभिः ... ॥ ९ ॥ अतो धर्माधिकारत्वात् मानुष्यं स्तौति, स्वर्गापवर्गौ इति । यच्चाभिरुचितं स्थानं ब्रह्मलोकादि ॥ १० ॥ तदेवं चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितये ताः प्रजाः सृष्टाः सम्यक् श्रद्धा यः समाचारस्तस्मिन् प्रवणाः ॥ ११ ॥ चातु- र्वर्ण्यं व्यवस्थापयन्नाह यथेच्छेति द्वाभ्याम् । यथेच्छया आवासः निरि-

शुद्धे च तासां मनसि शुद्धेऽन्तःसंस्थिते हरौ ।
शुद्धं ज्ञानं प्रपश्यन्ति विष्ण्वाख्यं येन तत्पदम् ॥ १३ ॥
ततः कालात्मको योऽसौ स चांशः कथितो हरेः ।
स पातयत्यघं घोरमल्पमल्पाल्पसारवत् ॥ १४ ॥
अधर्मबीजसम्भूतं तमोलोभसमुद्भवम् ।
प्रजासु तासु मैत्रेय ! रागादिकमसाधकम् ॥ १५ ॥
ततः सा सहसा सिद्धिस्तासां नातीव जायते ।
रसोल्लासादयश्चान्याः सिद्धयोऽष्टौ भवन्ति याः ॥ १६ ॥

न्द्रादिस्थानं, तस्मिन् निरताः । यतः सर्वबाधाभिः शीतोष्णादि-द्वन्द्वैर्विवर्जिताः । शुद्धाः सत्कुलीनाः ॥ ११ ॥ तासां शुद्धं ज्ञानं भवति येन ज्ञानेन तत्पदं प्रपश्यन्ति ॥ १२ ॥ तदेवं धर्मानुष्ठानफलम् उक्तम् । इदानीं कालवशेन तदु वैकल्यात् प्राणिनामनिष्टप्राप्तिमाह, तत इत्यादिना । ततः त्रेतायुगे किञ्चिदतिक्रान्ते सति स प्रसिद्धः कालात्मको योऽसौ हरेरंशः कथितः स अघं पापं रागादिकं विषयाभिलाषद्वेषमात्सर्यादिकम् असाधकं पुरुषार्थप्रतिबन्धकं तासु प्रजासु पातयति प्रक्षिपति इति द्वयोरन्वयः । कथंभूतं, घोरं बहुदुःखप्रदम् अल्पाल्पसारवत् अल्पाल्पसारवद् यद्वा अल्पाल्पबलम् उत्पत्तिसमय एव प्रतिहता पुंसा जेतुं शक्यम् ॥ १४ ॥ अनन्तरं तु अधर्मस्य बीजभूतं तम तमोऽभिनिवेशः लोभस्तृष्णा तयोः समुद्भवो यस्मात् तत् ॥ १५ ॥ अत किम् इत्यत आह तत इति । सहसा स्वाभाविकी या सिद्धिः सर्वबाधाविवर्जिता इति अत उक्ता क्षुत्पिपासादिद्वन्द्वजयलक्षणा नातीव जायते । रसोल्लासादयः सिद्धयः स्कान्दादिप्रोक्ताः "रसस्य यत्र स्वामा-स्वतः स्यात् कृते युगे । रसोल्लासाख्या सा सिद्धिः तया घ्नन्ति क्षुधं नराः । स्त्र्यादिनिरपेक्षेण सदा तृप्ताः प्रजास्तथा । द्वितीया सिद्धि-रुद्दिष्टा सा तृप्तिर्नियतात्मनः । धर्मोत्तमतमं नाम्न्यास्या या तृतीयाभि-धीयते । चतुर्थी तुल्यता तासामायुषः सुखरूपयोः । ऐकान्त्यबल-

तासु क्षीणास्वशेषासु वर्द्धमाने च पातके ।
द्वन्द्वाभिभवदुःखार्त्तास्ता भवन्ति ततः प्रजाः ॥ १७ ॥
ततो दुर्गाणि ताश्चक्रुर्धान्वं पार्वतमौदकम् ।
कृत्रिमञ्च तथा दुर्गं पुरं खर्वटकादिकम् ॥ १८ ॥
गृहाणि च यथान्यायं तेषु चक्रुः पुरादिषु ।
शीतातपादिबाधानां प्रशमाय महामुने ! ॥ १९ ॥
प्रतीकारमिदं कृत्वा शीतादेस्ताः प्रजाः पुनः ।
वार्त्तोपायं ततश्चक्रुर्हस्तसिद्धिञ्च कर्म्मजाम् ॥ २० ॥
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ।

कृत्यं विशोका नाम पञ्चमी । परमात्मपरत्वेन तपोध्यानादिनिष्ठता । षष्ठी निष्कामचारित्वं स्वधर्मैः विचिकित्स्यते । अष्टमी च तथा प्रोक्ता यत्र क्वचन शायिता" इति ॥ १६ ॥ शीतोष्णादिद्वन्द्वैरभिभवात् दुःखैः आर्त्ताः पीडिताः ॥ १७ ॥ ततः चौरादिभयपरिहारार्थं दुर्गाणि शीतादिप्रतीकारार्थञ्च गृहाणि जीविकार्थञ्च कृषिवाणिज्यादीनि चक्रुरित्याह । ततो दुर्गाणि इत्यादिना । कृत्रिमं परिखाद्यावृतं प्राकारादि । पुरादीनां लक्षणं भृगुणोक्तम् "सपादवासः पुरी प्रोक्ता त्रिपादं पुरमुच्यते । एकतो यत्र तु ग्रामो नगरञ्चैकतः स्थितम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम् । विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति ते । स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च । पञ्चक्रयादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् । अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् । सर्वदैवतसम्बद्धं नगरं त्वभिधीयते" इति ॥ १८ ॥ गृहाणि च विश्वकर्मोक्तानि "ध्रुवं धन्यं जयं कान्तं विपुलं विजयं तथा । सुमुखं नन्दं निधनञ्च मनोरमम्" इत्यादीनि यथान्यायं वर्णनिर्दिष्टा-नुसारेण तथा शास्त्रोक्तम् ॥ १९ ॥ वार्त्तोपायं जीविकासाधनं कृष्यादि, हस्तसिद्धिं हस्ताभ्यां साध्यां सिद्धिं शिल्पम् । तामेवाह कर्म्मजां तत् तत् कर्म्मनिष्पाद्याम् ॥ २० ॥ तत्र कृषिफलं प्रपञ्चयति, व्री-

प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सतीनकाः ॥ २१ ॥
माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ।
आढक्यश्चणकाश्चैव शणाः सप्तदश स्मृताः ॥ २२ ॥
इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयो मुने ! ।
ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ २३ ॥
व्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः ।
प्रियङ्गुसप्तमा ह्येता अष्टमास्तु कुलत्थकाः ॥ २४ ॥
श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन्मर्कटका मुने ! ॥ २५ ॥
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश ।
यज्ञनिष्पत्तये यज्ञस्तथासां हेतुरुत्तमः ॥ २६ ॥
एताश्च सह यज्ञेन प्रजानां कारणं परम् ।
परापरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान् वितन्वते ॥ २७ ॥

प्रियङ्ग्वेति सार्द्धाभ्याम् । अणवः [illegible] । प्रियङ्गुसदृशं तृण-धान्यम् । प्रियङ्गवः कङ्गवः । उदारा दीर्घनाला । कोरदूषाः कोद्रवाः । सतीनका वर्त्तुलाः ॥ २१ ॥ निष्पावाः शिम्बाः । आढक्यस्तु वर्य्यः । शणा गोणयुपादानत्वचः । इत्येता ग्राम्याणां कृषिसाध्यानां जातयः सप्तदश ॥ २२ ॥ तासु व्रीह्याद्याः श्यामाकान्ता एकोनदश यज्ञियाः यज्ञसाधनभूताः । आरण्या नीवाराद्याः पञ्च यज्ञसाधन-भूताः । अथवा श्यामाका आरण्या एव तत्प्रधान्यरूपत्वात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ नीवारा आरण्या व्रीहयः । जर्त्तिलाः आरण्यास्तिलाः । गवेधुकाः कुरुविन्दयवबीजाः । वेणुयवाः वेणुबीजानि, मर्कटकाः आरण्याः प्रियङ्गवः ॥ २५ ॥ एताश्चतुर्दश यज्ञनिष्पत्तये स्मृता इत्यन्वयः । यज्ञश्च आसाम् ओषधीनां हेतुः वृष्टिद्वारेण ॥ २६ ॥ प्रजानां परं कारणं [illegible] । परापरविदो, यज्ञः कारणं प्रजास्तु कार्यम् इत्येवं-

अहन्यहन्यनुष्ठानं यज्ञानां मुनिसत्तम ।
उपकारकरं पुंसां क्रियमाणाघशान्तिदम् ॥ २८ ॥
येषान्तु कालसृष्टोऽसौ पापबिन्दुर्महामते ।
चेतःसु ववृधे, चक्रुस्ते न यज्ञेषु मानसम् ॥ २९ ॥
वेदवादांस्तथा वेदान् यज्ञनिष्पादकञ्च यत् ।
तत् सर्वं निन्दमानास्ते यज्ञव्यासेधकारिणः ॥ ३० ॥
प्रवृत्तिमार्गव्युच्छित्तिकारिणो वेदनिन्दकाः ।
दुरात्मानो दुराचारा बभूवुः कुटिलाशयाः ॥ ३१ ॥
संसिद्धायान्तु वार्त्तायां प्रजाः सृष्ट्वा प्रजापतिः ।
मर्य्यादां स्थापयामास यथास्थानं यथागुणम् ॥ ३२ ॥
वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्म्मान् धर्म्मभृतां वर ।
लोकांश्च सर्ववर्णानां सम्यग्धर्म्मानुपालिनाम् ॥ ३३ ॥
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ।

विदः ॥ २७ ॥ अहन्यहनि पञ्चमहायज्ञानाम् अनुष्ठानं स्वस्थानां उपकारकं क्रियमाणस्य पञ्चसूनाजन्यस्य पापस्य शान्तिदं नाशकम् ॥ २८ ॥ तदेवं ब्रह्मसृष्टानां यज्ञाङ्गभूतानां ओषधीनां कृष्यादिप्रवृत्त्या प्रसाद-निरूपणम् । यज्ञानाञ्च दृष्टादृष्टफलं महत् फलम् उक्तम् । तथापि तेषां केषाञ्चिदननुष्ठाने पूर्वोक्तपापमेव रागादिकं कारणमाह, येषां त्विति । ते यज्ञेषु मानसं न चक्रुः ॥ २९ ॥ यज्ञानां व्यासेधकारिणः प्रतिबन्धारः ॥ ३० ॥ अत एव प्रवृत्तिमार्गोच्छेदकारिणः । यज्ञाननुष्ठाने देवैरवर्षणाद् यज्ञाभावेन प्रजाक्षयहेतुत्वादिति ॥ ३१ ॥ तदेवं प्रजाः सृष्ट्वा तासां वार्त्तायां कृष्यादिना सिद्धायां सत्यां यथागुणं सत्त्वाद्युद्रेकानुसारेण ब्राह्मणादीनां वर्णानां स्वस्वाश्रमाणाञ्च मर्य्यादां धर्म्मव्यवस्थां यथा-स्थानं तत् तत् स्वधर्म्मस्थानानुसारेण लोकव्यवस्थाञ्च कृतवान् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तदेवाह वर्णानाम् इति वाक्यद्वयं समाप्तिः ॥ ३३ ॥ क्रियावतां

स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ ३४ ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्म्ममनुवर्त्तिनाम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्य्यानुवर्त्तिनाम् ॥ ३५ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
स्मृतं तेषां मरुत्स्थानं तदेव गुरुवासिनाम् ॥ ३६ ॥
सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तद् वै वनौकसाम् ।
प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ३७ ॥
योगिनाममृतं स्थानं यद् विष्णोः परमं पदम् ।
एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये ॥ ३८ ॥
तेषां तत् परमं स्थानं यत् तु पश्यन्ति सूरयः ।
गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः ॥ ३९ ॥
अद्यापि न निवर्त्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः ।
तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ॥ ४० ॥
असिपत्रवनं घोरं कालसूत्रमवीचिमत् ।
विनिन्दकानां वेदस्य यज्ञव्याघातकारिणाम् ।
स्थानमेतत् समाख्यातं स्वधर्म्मत्यागिनश्च ये ॥ ४१ ॥

नित्यनैमित्तिकाग्निहोत्रादि कुर्वतां प्राजापत्यं स्थानं पितृलोकः । "कर्म्मणा पितृलोकः" इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥ मारुतं स्थानं देवलोकः ॥ ३५ ॥ गुरुवासिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां जनलोकम् ॥ ३६ ॥ वनौकसां वानप्रस्थानां तपोलोकम् । ब्राह्मणादीनां विशेषं वक्तुं गृहस्थानां पूर्वोक्तमेव स्थानं अनुवदति प्राजापत्यम् इति । न्यासिनां ब्रह्मसंज्ञितं सत्यलोकस्थानम् । "न्यासाद् ब्रह्मणः स्थानम्" इति वचनात् ॥ ३७ ॥ योगिनां ध्यानिनाम् । तदेव व्याचष्टे एकान्तिन इति ॥ ३८ ॥ भगवद्भावनावतामपि क्रमम् उक्त्वा तदेव स्थानम् इत्याशयेनाह गत्वा गत्वेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्वधर्म्मत्यागिनश्च ये तेषामपि वा ॥ ४१ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीः प्रजाः ।
तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्य्यैस्तैः कारणैः सह ॥ १ ॥
क्षेत्रज्ञाः समवर्त्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ।
ते सर्वे समवर्त्तन्त ये मया प्रागुदीरिताः ॥ २ ॥
देवाद्याः स्थावरान्ताश्च त्रैगुण्यविषये स्थिताः ।
एवम्भूतानि सृष्टानि चराणि स्थावराणि च ॥ ३ ॥
यदास्य ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्द्धन्त धीमतः ।
अथान्यान् मानसान् पुत्रान् सदृशानात्मनोऽसृजत् ॥ ४ ॥
भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा ।
मरीचिं दक्षमत्रिञ्च वसिष्ठञ्चैव मानसम् ॥ ५ ॥

अथ श्रीनवादिसर्गं वक्ष्यन् पूर्वोक्तायां मानसशरीरसृष्टौ कञ्चित् विशेषं वक्तुमाह तत इति त्रिभिः । प्रागनुक्तविशेषोक्तेः तत इति अपूर्वसृष्टिवत् प्रस्तावः । ननु एवं यच्छ्रूयते, मनु मनसा संकल्पमात्रेण भूतोपादानं विना भौतिकानां देहानां कथं जन्म कथं वा तस्मात् शरीरात् चेतनानां जन्म इति तत्राह, तच्छरीरेति तस्य ब्रह्मणः शरीरात् समुत्पन्नैः कार्य्यैर्देहैः कारणैः इन्द्रियैश्च सह मनसा निमित्तभूतेन मानसाः प्रजा जज्ञिरे ब्रह्मशरीरसम्भूतानि एव तद्देहानाम् उपादानकारणम् इत्यर्थः ॥ १ ॥ तथा धीमतः चेतनस्य समष्टिजीवस्य तस्य ब्रह्मणो गात्रेभ्योऽपि जायमानैः उत्पद्यमानैर्देहैः सह तत्संकल्पमात्रात् [illegible] क्षेत्रज्ञाः समवर्त्तन्त आविर्भूता इत्यर्थः । तानाह ये मयेति ते सर्वे इति ॥ २ ॥ ३ ॥ श्रीनवसृष्टेः प्रयोजनमाह यदास्येति । न व्यवर्द्धन्त प्रजोत्पादनादिकर्मणा वृद्धिं न प्राप्ताः । तत्र सदृशान् [illegible]

नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ।
सनन्दनादयो ये च पूर्वं सृष्टास्तु वेधसा ॥ ६ ॥
न ते लोकेष्वसज्जन्त निरपेक्षाः प्रजासु ते ।
सर्वे ते चागतज्ञाना वीतरागा विमत्सराः ॥ ७ ॥
तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः ।
ब्रह्मणोऽभून्महाक्रोधस्त्रैलोक्यदहनक्षमः ॥ ८ ॥
तस्य क्रोधात् समुद्भूतज्वालामालाविदीपितम् ।
ब्रह्मणोऽभूत् तदा सर्वं त्रैलोक्यमखिलं मुने ! ॥ ९ ॥
भ्रुकुटीकुटिलात् तस्य ललाटात् क्रोधदीपितात् ।
समुत्पन्नस्तदा रुद्रो मध्याह्नार्कसमप्रभः ॥ १० ॥
अर्द्धनारीनरवपुः प्रचण्डोऽतिशरीरवान् ।
विभजात्मानमित्युक्त्वा तं ब्रह्मान्तर्दधे ततः ॥ ११ ॥
तथोक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथाकरोत् ।
बिभेद पुरुषत्वञ्च दशधा चैकधा च सः ॥ १२ ॥

भृग्वादीन् सृष्टवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ आत्मनः सदृशान् इति यदुक्तं तदेव ब्रह्मणमात्मता दर्शयति । नव ब्रह्माण इति क्रोधात् रुद्रसृष्टिं तत्र च महत्सृष्टिं वक्तुं ब्रह्मणः क्रोधे कारणं दर्शयन्नाह सनन्दनादय इति ॥ ६ ॥ आगतज्ञानाः प्राप्तज्ञानाः पाठान्तरे अनागतेऽपि सर्वं ज्ञानं येषाम् ॥ ७ ॥ एवं तेषु प्रजासृष्टौ निरपेक्षेषु महात्मनः सृष्टि-विस्तारं महत्वस्य ब्रह्मणः क्रोधोऽभूत् ॥ ८ ॥ तस्य ब्रह्मणः क्रोधसमुद्भू-तानां ज्वालानां मालाभिरभितो दीपितं त्रैलोक्यम् अभूत् इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्द्धाभ्यां नारी च नरश्च वपुर्यस्य सः । प्रचण्डः अति-कोपनः । आत्मानं स्त्रीपुरुषाकारद्वैधं विभज्य, पृथक् कुरु इति तमु-क्त्वा अन्तर्धानं गतः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सौम्यासौम्यैः इत्यस्यैव विवरणं

सौम्यासौम्यैस्तथा शान्ताशान्तैः स्त्रीत्वञ्च स प्रभुः ।
बिभेद बहुधा देवः स्वरूपैरसितैः सितैः ॥ १३ ॥
ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्वं स्वायम्भुवं प्रभुः ।
आत्मानमेव कृतवान् प्रजापाल्ये मनुं द्विज ! ॥ १४ ॥
शतरूपाञ्च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम् ।
स्वायम्भुवो मनुर्देवः पत्नीत्वे जगृहे विभुः ॥ १५ ॥
तस्माच्च पुरुषाद्देवी शतरूपा व्यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकूतिसंज्ञितम् ॥ १६ ॥
कन्याद्वयञ्च धर्म्मज्ञ ! रूपौदार्य्यगुणान्वितम् ।
ददौ प्रसूतिं दक्षाय तथाकूतिं रुचेः पुरा ॥ १७ ॥
प्रजापतिः स जग्राह तयोर्यज्ञः सदक्षिणः ।
पुत्रो जज्ञे महाभाग ! दाम्पत्यं मिथुनं ततः ॥ १८ ॥
यज्ञस्य दक्षिणायान्तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवे मनौ ॥ १९ ॥
प्रसूत्याञ्च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा ।
ससर्ज्ज कन्यास्तासान्तु सम्यङ्नामानि मे शृणु ॥ २० ॥

शान्ताशान्तैरूपैरिति ॥ १३ ॥ तत एकादश विभागतः स्त्रीभागे निर्गते सति शिष्टस्वभागं पूर्वम् आत्मनः शरीरात् सम्भूतम् अतएव "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः, आत्मानम् एव तं मनुं प्रजापालनार्थम् अकरोत् इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तां अर्द्धशरीरभूतां नारीं पत्नीत्वे जगृहे तपसा निर्धूतकल्मषाम् इति च देव इति च विभुरिति च वाक्यत्रय-दोषपरिहारार्थमुक्तम् ॥ १५ ॥ व्यजायत प्रसूता ॥ १६ ॥ १७ ॥ स रुचिः तां जग्राह । तयोराकूतिरुच्योः यज्ञो मिथुनम् एव पुत्रो जज्ञे ॥ १८ ॥ स्वायम्भुवे मनौ तन्मन्वन्तरे यामा इति देवाः यज्ञा-

श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदश ॥ २१ ॥
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ।
ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ॥ २२ ॥
ख्यातिः सत्यथ सम्भूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ।
सन्नतिश्चानसूया च ऊर्ज्जा स्वाहा स्वधा तथा ॥ २३ ॥
भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः ।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्चर्षिवरस्तथा ॥ २४ ॥
अत्रिर्वशिष्ठो वह्निश्च पितरश्च यथाक्रमम् ।
ख्यात्याद्या जगृहुः कन्या मुनयो मुनिसत्तम ! ॥ २५ ॥
श्रद्धा कामं चला दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ।
सन्तोषञ्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥ २६ ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥ २७ ॥
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्मसूनवः ॥ २८ ॥
कामान्नन्दा सुतं हर्षं धर्मपौत्रमसूयत ।

ख्याताः ॥ १९ ॥ २० ॥ तासां नामानि वदन्नेव विभागेनाह श्रद्धा इत्यादि षड्भिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २५ ॥ धर्मपत्नीनां त्रयोदशानां पुत्रानाह, श्रद्धा इति त्रिभिः । चला लक्ष्मीः ॥ २६ ॥ क्रिया त्रिगुणा यतः तमोऽंशेन दण्डं रजोऽंशेन नयं सत्त्वांशेन विनयम् अनौद्धत्यरूपम् असूयत । लज्जा शारीरं विनयं, वपुः [illegible]व्यवसायात्मकं प्रजज्ञे ॥ २७ ॥ कीर्त्तिर्यशःसंज्ञं पुत्रम् असूयत ॥ २८ ॥ नन्दा कामस्य भार्या । तदेवं धर्मभार्याणां वंशा उक्ताः । अन्यासां

हिंसा भार्या त्वधर्मस्य तस्यां जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां भयं नरकमेव च ॥ २९ ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
तयोर्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥ ३० ॥
वेदना स्वसुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाक्रोधाश्च जज्ञिरे ॥ ३१ ॥
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणाः ।
नैषां भार्यास्ति पुत्रो वा ते सर्वे ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ ३२ ॥
रौद्राणि तानि रूपाणि विष्णोर्मुनिवरात्मज ! ।
नित्यप्रलयहेतुत्वं जगतोऽस्य प्रयान्ति वै ॥ ३३ ॥

दक्षकन्यानां पुत्रान् 'देवौ धाताविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत' इत्यादिना उत्तराध्यायकृते वक्ष्यति । तत्र तावद् धर्मवंशोक्त्या तत्प्रतियोगितया च बुद्धिस्थस्य अधर्मस्य वंशं प्रवृत्तानुप्रवृत्तेन च निवृत्तप्रवृत्याऽऽटकम् आह हिंसा इत्यादिना । धर्माऽधर्मौ च ब्रह्मणः पुत्रौ । "धर्मः स्तनाद् दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयम् । अधर्मः पृष्ठतो यस्मात् मृत्युर्लोकभयङ्करः" इति शुकोक्तेः । निकृतिश्चानृतं ताभ्याम् अनृतनिकृतिभ्यां भयनरकाख्यं पुत्रद्वयं जज्ञे ॥ २९ ॥ एतयोस्तु भयनरकयोर्यथाक्रमं माया च वेदना च इति मिथुनमपत्यद्वयं भार्याद्वयं ताभ्यां चैव जज्ञे इत्यर्थः । तयोर्मायावेदनयोर्मध्ये माया मृत्युं जज्ञे अनयाभाव भयात् इति वर्णितम् ॥ ३० ॥ वेदना च दुःखं स्वसुतं स्वकीयं सुतं रौरवात् नरकात् अनयाभाव इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ दुःखोत्तरा दुःखोदर्का यतोऽधर्मलक्षणाः पापरूपाः । यद्वा प्राचीनाधर्मस्यापत्याः तद्वंशत्वात् एषां भार्यादीनाम् । ऊर्ध्वरेतसः भार्यापुत्रादयः परम्पराः दुःखभोगात्मकत्वात् ॥ ३२ ॥ रौद्राणि तामसानि यतो जगतो

दक्षो मरीचिरत्रिश्च भृग्वाद्याश्च प्रजेश्वराः।
जगत्यत्र महाभाग ! नित्यसर्गस्य हेतवः॥ ३४॥
मनवो मनुपुत्राश्च भूपा वीर्य्यधराश्च ये।
सन्मार्गाभिरताः शूरास्ते नित्यस्थितिकारिणः॥ ३५॥

मैत्रेय उवाच।

येयं नित्या स्थितिर्ब्रह्मन् ! नित्यसर्गस्तथेरितः।
नित्याभावश्च तेषां वै स्वरूपं मम कथ्यताम्॥ ३६॥

पराशर उवाच।

सर्गस्थितिविनाशांश्च भगवान् मधुसूदनः।
तैस्तै रूपैरचिन्त्यात्मा करोत्यव्याहतान् विभुः॥ ३७॥
नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विज !
नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः॥ ३८॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र यच्छेते जगतः पतिः।
प्रयाति प्राकृते चैव ब्रह्माण्डं प्रकृतौ लयम्॥ ३९॥
ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि।
नित्यः सदैव जातानां यो विनाशो दिवानिशम्॥ ४०॥

नित्यसर्गहेतुत्वं प्रजापतीनाम् ॥ ३४ ॥ नित्यमनुष्यदेहप्रवृत्तत्वात् नित्यसर्ग-नित्यस्थितिहेतुत्वञ्च दक्ष इति व्याख्येयम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ननु मन्वादीनां कार्यचतुष्टयानां कथं नित्यस्थित्यादिहेतुत्वम् इत्याशयेन पृच्छति, येयमिति । नित्याभावः नित्यप्रलयः ॥ ३६ ॥ तैस्तैः दक्षादिमन्वादिरूपैर्भगवान् एव सर्गादीन् करोति, अतो न तत्रदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । अव्याहतान् अविच्छिन्नान् ॥ ३७ ॥ तत्र प्रलयं चतुर्धा प्रपञ्चयति नैमित्तिक इति त्रिभिः ॥ ३८ ॥ यच्छेते यदा शेते ब्रह्मदिवानिमित्तो नैमित्तिकः । ब्रह्माण्डं यदा प्रकृतौ लयं प्रयाति स प्राकृतिक इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ज्ञानात्

प्रसूतिः प्रकृतेर्या तु सा सृष्टिः प्राकृती स्मृता ।
दैनन्दिनी तथा प्रोक्ता यान्तरप्रलयादनु ॥ ४१ ॥
भूतान्यनुदिनं यत्र जायन्ते मुनिसत्तम ।
नित्यः सर्गः स तु प्रोक्तः पुराणार्थविचक्षणैः ॥ ४२ ॥
एवं सर्वशरीरेषु भगवान् भूतभावनः ।
संस्थितः कुरुते विष्णुरुत्पत्तिस्थितिसंयमान् ॥ ४३ ॥
सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तयः सर्वदेहिषु ।
वैष्णव्यः परिवर्त्तन्ते मैत्रेयाहर्निशं सदा ॥ ४४ ॥
गुणत्रयमयं ह्येतद् ब्रह्मन् शक्तित्रयं महत् ।
योऽतियाति स यात्येव परं नावर्त्तते पुनः ॥ ४५ ॥

परमात्मनि योगिनो यत्र आत्यन्तिकः सदैव दीपज्वालावत् जातानां दिवानिशं यो विनाशः स नित्यः ॥ ४० ॥ त्रिविधां सृष्टिम् आह, प्रसूतिरिति । महाप्रलयावसाने प्रकृतेः सकाशाद् या महदादि-प्रसूतिः सा प्राकृती सृष्टिः । अवान्तरप्रलयाद् अनन्तरं या चराचर-सृष्टिः सा दैनन्दिनी ॥ ४१ ॥ भूतानीति । महदादिसृष्टिप्रवाहो नित्य-सर्ग इत्यर्थः आत्यन्तिकप्रलयवत् आत्यन्तिकसृष्टेरभावात् सृष्टिस्त्रिविधैव ॥ ४२ ॥ उपसंहरति एवमिति ॥ ४३ ॥ ननु विष्णोः सर्वशरीरेषु सर्वदा स्थितत्वात् कालभेदेन उत्पत्त्यादयो न स्युः तत्राह सृष्टीति । तथापि विष्णुशक्तीनां सत्त्वादीनां तत्र तत्र कालभेदेन व्यापारात् नायं दोष इति भावः ॥ ४४ ॥ यस्मात् त्रिगुणात्मकविष्णुशक्तित्रयपरिवृत्त्या सृष्ट्यादिप्रवाहो भवति अतो गुणातीतस्य न पुनरावृत्तिप्रवाहपात इत्याह, गुणत्रयेति योऽतियाति अतिक्रामति स परं पदं याति एव "न पुनरावर्त्तते" इति श्रुतेः ॥ ४५ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

कथितस्तामसः सर्गो ब्रह्मणस्ते महामुने ! ।
रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १ ॥
कल्पादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः ।
प्रादुरासीत् प्रभोरङ्के कुमारो नीललोहितः ॥ २ ॥
रुदन् वै सुस्वरं सोऽथ द्रवंश्च द्विजसत्तम ! ।
किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं प्रत्युवाच ह ॥ ३ ॥
नाम देहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिम् ।
रुद्रस्त्वं देव ! नाम्नासि मा रोदीर्धैर्यमावह ॥ ४ ॥
एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तकृत्वो रुरोद वै ।
ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि वै प्रभुः ।
स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः पुत्रांश्च वै प्रभुः ॥ ५ ॥

इत्थं तामसादिसर्गस्य वंशोक्तौ तत्प्रसङ्गतो भगवतो रुद्रस्याधर्मस्य निरू-
पणार्थं तामसं सर्गमुक्त्वा इदानीं तदनुषङ्गादेव प्रस्तुतं इत्यभ्या-
सयन्नुत्तरं किञ्च तत्कल्पादिष्वेव नीललोहितरुद्रस्य सर्गमाह, कथित
इति । यद्यपि "ख्यातिः सत्यथ सम्भूतिः" इत्यत्र पूर्वोक्तमेव ख्यातेरन्वयः
प्रथम उक्तः तथापि तत्कथा अतिविततत्वाद् अनन्तरं वक्ष्यते ।
यद्वा पौर्वकात् तामसाद् रुद्रसर्गाद् अन्योऽयं कुमारसर्गान्निर्गतः सात्त्विको
रुद्रसर्गः, तस्य इमं शृणु इति सम्बन्धः ॥ १ ॥ रुदन् द्रवंश्च प्रादु-
रासीद् इति रुद्रनामनिरुक्तिः । "प्राचुर्यात्तु यदद्रुद्रुदुः समन्ततः ।
रोदनाद् द्रावणाच्चैव रुद्रो नाम्नेति विश्रुतः" इति वायूक्तेः ॥ २ ॥ ३ ॥
हे देव ! त्वं रुद्रोऽसि रोदनाद् द्रावणाच्च इत्यर्थः ॥ ४ ॥ पञ्चमेऽन्यान्यपि
सप्त रोदनादि—निमित्तनामानि बोधयन्प्रकाव पितृपारतन्त्र्यद्योतनार्थम् ।

भवं शर्वं महेशानं तथा पशुपतिं द्विज !।
भीममुग्रं महादेवम् उवाच स पितामहः ॥ ६ ॥
चक्रे नामान्यथैतानि स्थानान्येषां चकार सः ।
सूर्य्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च ।
दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥ ७ ॥
सुवर्च्चला तथैवोमा सुकेशी चापरा शिवा ।
स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥
सूर्य्यादीनां नरश्रेष्ठ ! रुद्राद्यैर्नामभिः सह ।
पत्न्यः स्मृता महाभाग ! तदपत्यानि मे शृणु ।
येषां सूतिप्रसूतैर्वा इदमापूरितं जगत् ॥ ९ ॥
शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः ।
स्कन्दः स्वर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चानुक्रमात् सुताः ॥ १० ॥

अत एव आचार्य्यत्वात् रोदनादेर्नामनिरुक्तिहेतुत्वात् रोदनादिनामो-पाधिभेदात् अष्टनाम् इत्युच्यते ॥ ५ ॥ अन्यानि सप्त नामानि ददौ इत्युक्तं, तानि एवाह, भवमिति । तं भवादिनामानम् उवाच तस्य भवादिनामानि कृतवान् इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह चक्रे नामानीति । रुद्रभवादीनां सूर्य्यादीनि अष्टस्थानानि । तान्येव अभिव्यक्तिस्थानत्वात् तनवो मूर्त्तय उच्यन्ते । दीक्षितो ब्राह्मण इति स्वधर्मानुष्ठातरि क्षेत्रज्ञे परमात्माभिव्यक्तसम्मूर्त्तित्वम् । “आत्मा तस्याष्टमी मूर्त्तिः शिवस्य परमात्मनः । व्यापिकेतरमूर्त्तीनां विश्वं तस्मात् शिवात्मकम् । स्थानेष्वेतेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति प्रणमन्ति च । तेषामष्टतनुर्देवो ददाति परमं पदम्” इति वायूक्तेः । सूर्य्यो जलं मही वायुर्वह्निरिति क्रमो द्रष्टव्यः । तथा सति सुवर्च्चलादीनां पत्नीनां यथाक्रमं सम्बन्धः । वायोः शिवा पत्नी, वह्नेः स्वाहेति सिध्यति, मनोजवस्यापि पुत्रक्रमे षष्ठे स्कन्दः पुत्र इति सूपपद्यते, अतो वह्निर्वायुरिति पाठक्रमो न विवक्षितः ॥ ७ ॥ ८ ॥

एवम्प्रकारो रुद्रोऽसौ सतीं भार्य्यामविन्दत ।
दक्षकोपाच्च तत्याज सा सती स्वं कलेवरम् ॥ ११ ॥
हिमवद्दुहिता साभूत् मेनायां द्विजसत्तम ! ।
उपयेमे पुनश्चोमाम् अनन्यो भगवान् भवः ॥ १२ ॥
देवौ धाताविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत ।
श्रियञ्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥ १३ ॥

मैत्रेय उवाच ।

क्षीराब्धौ श्री समुत्पन्ना श्रूयतेऽमृतमन्थने ।
भृगोः ख्यातां समुत्पन्नेत्येतदाह कथं भवान् ? ॥१४॥

पराशर उवाच ।

नित्यैव सा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी ।
यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ! ॥ १५ ॥
अर्थो विष्णुरियं वाणी नीतिरेषा नयो हरिः ।
बोधो विष्णुरियं बुद्धिर्धर्मोऽसौ सत्क्रिया त्वियम् ॥१६॥

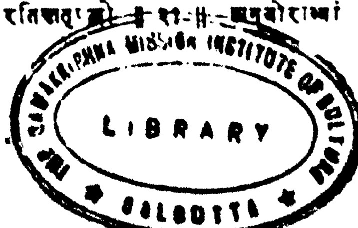
वर्त्तमानैः पुत्रैः पौत्रादिभिश्च ॥९॥ १० ॥ प्रकृतस्य रुद्रसर्गस्य प्रस्तुतोपयोगमाह, एवंप्रकार इति सतीं नाम दक्षस्य कन्यां दक्षकोपात् पित्रा दक्षेण स्वयज्ञे रुद्रस्यानाहूतत्वात् अनन्याः पुनःउमामेवेति भावः ॥ ११ ॥ अनन्यां भवैकनिष्ठाम् ॥ १२ ॥ श्रीः नारायणस्य पत्नी या तां श्रियं चासूयत ॥ १३ ॥ प्रश्न स्पष्टार्थः ॥ १४ ॥ उत्तरस्यायं भावः । तस्याः उत्पत्तिमत्त्वे भवेद् अयं विरोधः । नित्याया एव सर्वगतायाः सर्वत्र सत्तायाश्च विष्णुसङ्कल्पात् कार्य्यवशेन विष्णोरिव आविर्भावमात्रम्, अतः पूर्वं भृगुसुतारूपेण आविर्भूताया दुर्वासःशापेन च तिरोभूतायाः पुनः क्षीराब्धौ आविर्भावो न विरुध्यत इति यद् एतदाह, नित्यैव इत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति ॥ १५ ॥ लक्ष्मीनारायणयोः सर्वात्मकत्वं तथा तयोः प्राधान्यं प्रपञ्चयति । अर्थो विष्णुरित्यादि यावद-

स्रष्टा विष्णुरियं सृष्टिः श्रीर्भूमिर्भूधरो हरिः ।
सन्तोषो भगवान् लक्ष्मीस्तुष्टिर्मैत्रेय ! शाश्वती ॥ १७ ॥
इच्छा श्रीर्भगवान् कामो यज्ञोऽसौ दक्षिणा तु सा ।
आज्याहुतिरसौ देवी पुरोडाशो जनार्द्दनः ॥ १८ ॥
पत्नीशाला मुने ! लक्ष्मीः प्राग्वंशो मधुसूदनः ।
चितिर्लक्ष्मीर्हरिर्यूपः इध्मा श्रीर्भगवान् कुशः ॥ १९ ॥
सामस्वरूपो भगवान् उद्गीतिः कमलालया ।
स्वाहा लक्ष्मीर्जगन्नाथो वासुदेवो हुताशनः ॥ २० ॥
शङ्करो भगवान् शौरिर्भूतिर्गौरी द्विजोत्तम ! ।
मैत्रेय ! केशवः सूर्य्यस्तत्प्रभा कमलालया ॥ २१ ॥
विष्णुः पितृगणः पद्मा स्वधा शाश्वततुष्टिदा ।
द्यौः श्रीः सर्वात्मको विष्णुरवकाशोऽतिविस्तरः ॥ २१ ॥
शशाङ्कः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तस्यैवानपायिनी ।
धृतिर्लक्ष्मीर्जगच्चेष्टा वायुः सर्वत्रगो हरिः ॥ २३ ॥
जलधिर्द्विज ! गोविन्दस्तद्वेला श्रीर्महामुने ! ।
लक्ष्मीस्वरूपमिन्द्राणी देवेन्द्रो मधुसूदनः ॥ २४ ॥

ध्यायन्नपि । वाणी अर्थाभिधायिका वाक् इयं श्रीः । नीतिर्दण्डनीतिरेषा, श्रीः, नयः सामाद्युपायः । बोधः आत्मप्रकाशः, बुद्धिस्तदभिव्यञ्जिका धीवृत्तिः । धर्मोऽपूर्वं, सत्क्रिया यागादिः ॥ १६ ॥ भूधरो गिरिर्भूपतिर्वा । यदृच्छालाभैः [illegible] । सन्तोषः [illegible]तिस्तुष्टिः ॥ १७ ॥ इच्छा धनादिस्पृहा, कामस्तद्भोगाभिलाषः ॥ १८ ॥ चितिरिष्टकाचयनम् ॥ १९ ॥ सामस्वरूपो स्वनरादिगानरूपः । उद्गीतिस्तद्गानव्यापारः । हुताशनो वासुदेवः, स्वाहा तु लक्ष्मीः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ द्यौः श्रीः, अवकाशो विष्णुः ॥ २२ ॥ चेष्टा गमनादिव्यापारश्च, जगच्चेष्टा च लक्ष्मीः, तद्धर्त्ता वायुर्हरिः ॥ २३ ॥ २४ ॥

यमश्चक्रधरः साक्षाद् धूमोर्णा कमलालया ।
ऋद्धिः श्रीः श्रीधरो देवः स्वयमेव धनेश्वरः ॥ २५ ॥
गौरी लक्ष्मीर्महाभागा केशवो वरुणः स्वयम् ।
श्रीर्देवसेना विप्रेन्द्र ! देवसेनापतिर्हरिः ॥ २६ ॥
अवष्टम्भो गदापाणिः शक्तिर्लक्ष्मीर्द्विजोत्तम ! ।
काष्ठा लक्ष्मीर्निमेषोऽसौ मुहूर्त्तोऽसौ कला तु सा ॥ २७ ॥
ज्योत्स्ना लक्ष्मीः प्रदीपोऽसौ सर्वः सर्वेश्वरो हरिः ।
लताभूता जगन्माता श्रीर्विष्णुर्द्रुम संस्थितः ॥ २८ ॥
विभावरी श्रीर्दिवसो देवश्चक्रगदाधरः ।
वरप्रदो वरोविष्णुर्वधूः पद्मवनालया ॥ २९ ॥
नदस्वरूपी भगवान् श्रीर्नदीरूपसंस्थितिः ।
ध्वजश्च पुण्डरीकाक्षः पताका कमलालया ॥ ३० ॥
तृष्णा लक्ष्मीर्जगत्स्वामीलोभोनारायणः परः ।
रतिरागौ च धर्मज्ञ ! लक्ष्मीर्गोविन्द एव च ॥ ३१ ॥
किञ्चातिबहुनोक्तेन संक्षेपेणेदमुच्यते ।
देवतिर्य्यङ्मनुष्यादौ पुन्नाम्नि भगवान् हरिः ।
स्त्रीनाम्नि लक्ष्मीर्मैत्रेय ! नानयोर्विद्यते परम् ॥ ३२ ॥

यमस्य भार्य्या । धनेश्वरः कुबेरः, ऋद्धिस्तस्य पत्नी ॥ २५ ॥ वरुणस्य भार्य्यापि गौरीसंज्ञा ॥ २६ ॥ अवष्टम्भः पुरुषकारः, शक्तिस्तत्सामर्थ्यम् ॥ २७ ॥ ज्योत्स्ना प्रभा, दीपो हरिः हरेर्विशेषणं सर्वः सर्वेश्वरश्चेति । द्रुमस्वरूपः संस्थितः, लताया आश्रयः ॥ २८ ॥ वधूर्भार्य्या, वरः पतिः ॥ २९ ॥ ३० ॥ रतेरन्तः पुरुषपादित्वा तृष्णा, तत्प्राप्त्यर्थंप्रवृत्तिर्लोभः । रागः कामः, रतिस्तत्तृप्तिः ॥ ३१ ॥ अनयोरात्मान्तरं परमन्यत् न विद्यते ॥ ३२ ॥

नवमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

इदञ्च शृणु मैत्रेय ! यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
श्रीसम्बद्धं मया ह्येतत् श्रुतमासीत् मरीचितः ॥ १ ॥
दुर्वासाः शङ्करस्यांशश्चचार पृथिवीमिमाम् ।
स ददर्श स्रजं दिव्याम् ऋषिर्विद्याधरीकरे ॥ २ ॥
सन्तानकानामखिलं यस्या गन्धेन वासितम् ।
अतिसेव्यमभूद् ब्रह्मन् ! तद्वनं वनचारिणाम् ॥ ३ ॥
उन्मत्तव्रतधृग्विप्रस्तां दृष्ट्वा शोभनां स्रजम् ।
तां ययाचे वरारोहां विद्याधरवधूं ततः ॥ ४ ॥
याचिता तेन तन्वङ्गी मालां विद्याधराङ्गना ।
ददौ तस्मै विशालाक्षी सादरं प्रणिपत्य च ॥ ५ ॥

तदेवं मैत्रेयकृताक्षेपपरिहारार्थं सर्वात्मत्वप्रपञ्चनेन विष्णोरिव लक्ष्म्या अपि नित्यत्वमुक्तम्, इदानीम् आविर्भावतिरोभावाभ्यां तदुक्तं विरोधं परिहर्तुमाह इदञ्चेत्यादिना पूर्वं भृगुसुता वर्तीत्यन्तेन ग्रन्थेन । भृगुसुतापि क्षीराब्धौ जाता इत्युच्यते इदञ्च शृणु । मयापि एवमेव वसिष्ठद्वारेण मरीचेः सकाशात् एतत् श्रुतमासीत् ॥ १ ॥ तत्र प्रथमं भृगुसुतायाः लक्ष्म्यास्तिरोधाने कारणं वक्तुमाह दुर्वासा इति । शङ्करस्यांश इत्यनेन तस्य शक्तावपि सामर्थ्यं न अपराधाविष्कृत-त्वञ्चोक्तम् । सन्तानो देवतरुः, तदीयानां पुष्पाणां स्रजं मालाम् । यस्या गन्धेन वासितं तद् वनं वनचारिणाम् अतिसेव्यम् अभूत् ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ उन्मत्तव्रतधृग्योगिनो हि जडोन्मत्तपिशाचा इव वर्तन्ते ।

तामादायात्मनो मूर्ध्नि स्रजमुन्मत्तरूपधृक्।
कृत्वा स विप्रो मैत्रेय! परिबभ्राम मेदिनीम्॥ ६ ॥
स ददर्श समायान्तम् उन्मत्तैरावतस्थितम्।
त्रैलोक्याधिपतिं देवं सह देवैः शचीपतिम्॥ ७ ॥
तामात्मनः स शिरसः स्रजमुन्मत्तषट्पदाम्।
आदायामरराजाय चिक्षेपोन्मत्तवन्मुनिः॥ ८ ॥
गृहीत्वामरराजेन स्रगैरावतमूर्द्धनि।
न्यस्ता रराज कैलासशिखरे जाह्नवी यथा॥ ९ ॥
मदान्धकारिताक्षोऽसौ गन्धाकृष्टेन वारणः।
करेणाघ्राय चिक्षेप तां स्रजं धरणीतले॥ १० ॥
ततश्चुक्रोध भगवान् दुर्वासा मुनिसत्तमः।
मैत्रेय! देवराजं तं क्रुद्धश्चैतदुवाच ह॥ ११ ॥
ऐश्वर्यमत्त! दुष्टात्मन्! अतिस्तब्धोऽसि वासव।
श्रियो धाम स्रजं यस्त्वं मद्दत्तां नाभिनन्दसि॥ १२ ॥
प्रसाद इति नोक्तं ते प्रणिपातपुरःसरम्।
हर्षोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता॥ १३ ॥
मया दत्तामिमां मालां यस्मान्न बहु मन्यसे।
त्रैलोक्यश्रीरतो मूढ! विनाशमुपयास्यति॥ १४ ॥

तां स्रजं मूर्ध्नि कृत्वा मेदिनीं परिबभ्राम इत्यन्वयः ॥६।७॥ ऐरावत-मूर्द्धनि न्यस्ता सा च कैलासशिखरे जाह्नवी इव रराज ॥ ९ ॥ मदेन अन्धकारिते मदान्धकारे अक्षिणी यस्य सः करेण आघ्राय इति करिणः करस्यैव घ्राणत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ अतिस्तब्धोऽसि गर्वितोऽसि श्रियो धाम लक्ष्म्या निवासभूताम् ॥ १२ ॥ ते त्वया हर्षेण उत्फुल्लौ विकसितौ कपोलौ यस्य तथाभूतेन धृता त्वया ॥ १३ ॥ त्रैलोक्यश्रीरत

मां मन्यसेऽन्यैः सदृशं नूनं शक्र! भवान् द्विजैः।
अतोऽवमानमस्माकं मानिना भवता कृतम् ॥ १५ ॥
मद्दत्ता भवता यस्मात् क्षिप्ता माला महीतले।
तस्मात् प्रनष्टलक्ष्मीकं त्रैलोक्यं ते भविष्यति ॥ १६ ॥
यस्य संजातकोपस्य भयमेति चराचरम्।
तं त्वं मामतिगर्वेण देवराजावमन्यसे ॥ १७ ॥

पराशर उवाच।

महेन्द्रो वारणस्कन्धादवतीर्य त्वरान्वितः।
प्रसादयामास तदा दुर्वाससमकल्मषम् ॥ १८ ॥
प्रसाद्यमानः स तदा प्रणिपातपुरःसरम्।
प्रत्युवाच सहस्राक्षं दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥ १९ ॥
नाहं कृपालुहृदयो न च मां भजते क्षमा।
अन्ये ते मुनयः शक्र! दुर्वाससमवेहि माम् ॥ २० ॥
गौतमादिभिरन्यैस्त्वं गर्वमापादितो मुधा।
अक्षान्तिसारसर्वस्वं दुर्वाससमवेहि माम् ॥ २१ ॥

त्रैलोक्यैश्वर्यं विनाशम्, यतो मालावज्ञामानाकरणदोषात् ॥१४॥१५॥ गजेन छिन्नाया उपेक्षितत्वात् भवता एव छिन्ना इत्युक्तम्। तस्मात् मालाया धरणीतले प्रक्षेपदोषात्। त्वदीयं त्रैलोक्यं प्रनष्टलक्ष्मीकं दारिद्र्याभिभूतं भविष्यति इति द्वितीयः शापः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अपकृष्टं सापराधस्यापि दोषाभावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ अन्ये ते मुनयः ये दयालवः। अहं तु न तथा ॥२०॥ तदेवाह, गौतमादिभिः क्षमावद्भि-र्महर्षिभिरुपरोधेऽपि त्वयि दाक्षिण्येन अनुपदपरैः मुधा वृथैव गर्वं प्रापितोऽपि, अक्षान्तेर्यः सारसर्वस्वं, तद्रहित सर्वथा अतस्त्वं माम् ॥२१॥

वसिष्ठाद्यैर्दयासारैः स्तोत्रं कुर्वद्भिरुन्मुखैः ।
गर्वं गतोऽसि येनैवं मामप्यद्यावमन्यसे ॥ २२ ॥
ज्वलज्जटाकलापस्य भृकुटीकुटिलं मुखम् ।
निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम् ॥ २३ ॥
नाहं क्षमिष्ये बहुना किमुक्तेन शतक्रतो ! ।
विडम्बनामिमां भूयः करोष्यनुनयात्मिकाम् ॥ २४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रा देवराजोऽपि तं पुनः ।
आरुह्यैरावतं ब्रह्मन् ! प्रययावमरावतीम् ॥ २५ ॥
ततः प्रभृति निःश्रीकं सशक्रं भुवनत्रयम् ।
मैत्रेयासीदपध्वस्तं संक्षीणौषधिवीरुधम् ॥ २६ ॥
न यज्ञाः संप्रवर्त्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
न च दानादिधर्मेषु मनश्चक्रे तदा जनः ॥ २७ ॥
निःसत्त्वाः सकला लोका लोभाद्युपहतेन्द्रियाः ।
स्वल्पेऽपि हि बभूवुस्ते साभिलाषा द्विजोत्तम ! ॥ २८ ॥
यतः सत्त्वं ततो लक्ष्मीः सत्त्वं भूत्यनुसारि च ।
निःश्रीकाणां कुतः सत्त्वं विना तेन गुणाः कुतः ॥ २९ ॥

॥ २१ ॥ उन्मुखैः उत्सुकैः, यद्वा उन्मुखैरुन्नमितैः शिरोभिरुपलक्ष्योप-विष्टा मम स्तोत्रं कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ २२ ॥ गर्वं गतोऽसि । ज्वलज्जटेति, मम मुखं निरीक्ष्य यो भयं न गतः स कः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ विडम्बनाम् अनुकारम् ॥ २४ ॥२५॥ अपध्वस्तं नष्टप्रायम् ॥२६॥२७॥ निःसत्त्वाः धैर्यशून्याः । यतो लोभादिभिः उपहतेन्द्रियाः अतः स्वल्पेऽप्यर्थे साभिलाषाः ॥ २८ ॥ एतदेव उपपादयति यत इति । यतो यत्र सत्त्वं धैर्यं तत्र लक्ष्मीः । सत्त्वं भूत्यनुसारि लक्ष्म्याः श्रियानुसारि

बलशौर्य्याद्यभावश्च पुरुषाणां गुणैर्विना ।
लङ्घनीयः समस्तस्य बलशौर्य्यविवर्जितः ॥ १० ॥
भवत्यपध्वस्तमतिर्लङ्घितः प्रथितः पुमान् ।
एवमत्यन्तनिःश्रीके त्रैलोक्ये सत्त्ववर्जिते ॥ ११ ॥
देवान् प्रति बलोद्योगं चक्रुर्दैतेयदानवाः ।
लोभाभिभूता निःश्रीका दैत्याः सत्त्वविवर्जिताः ॥ १२ ॥
श्रिया विहीनैर्निःसत्त्वैर्देवैश्चक्रुस्ततो रणम् ।
विजितास्त्रिदशा दैत्यैरिन्द्राद्याः शरणं ययुः ॥ १३ ॥
पितामहं महाभागं हुताशनपुरोगमाः ।
यथावत् कथितो देवैर्ब्रह्मा प्राह ततः सुरान् ॥ १४ ॥

ब्रह्मोवाच ।

परापरेशं शरणं व्रजध्वमसुरार्द्दनम् ।
उत्पत्तिस्थितिनाशानामहेतुं हेतुमीश्वरम् ॥ १५ ॥
प्रजापतिपतिं विष्णुमनन्तमपराजितम् ।
प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्य्यभूतयोः ॥ १६ ॥

लक्ष्म्या यथानुवर्त्ति एवं धैर्य्यं लक्ष्म्याः परस्पराविनाभूतत्वात् श्रीविरहत्वा सत्त्वविहीनत्वाच्च, निःश्रीकाणामिति । तेन सत्त्वेन विना गुणाः शौर्य्यादयः [illegible] कुत ॥ ९ ॥ ततोऽनर्थपरम्परामाह बलेति । लङ्घनीयः अभिभाव्यः ॥ १० ॥ प्रथितः प्रख्यातः पुमान् [illegible] [illegible] अपध्वस्तमतिः नष्टप्रज्ञो भवति ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवं पुरा दुर्वासापराधेन त्रैलोक्यस्य निःश्रीकत्वं प्राप्तम् [illegible] [illegible] प्राप्य [illegible] सह [illegible] देवेषु दैत्येषु इव [illegible] इति देवानां [illegible] [illegible] ॥ १३ ॥ हुताशनपुरोगमा इति [illegible] तस्मात् पुरोगम- त्वम् "अग्निर्देवानां दूत आसीद्" इति श्रुतेः ॥ १४ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इव [illegible] ॥ १५ ॥ [illegible]

प्रवर्त्तार्त्तिहरं विष्णुं स वः श्रेयो विधास्यति ।
एवमुक्त्वा सुरान् सर्वान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
क्षीरोदस्योत्तरं तीरं तैरेव सहितो ययौ ॥ ३७ ॥
स गत्वा त्रिदशैः सर्वैः समवेतः पितामहः ।
तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिः परापरपतिं हरिम् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच ।

नमाम सर्वं सर्वेशमनन्तमजमव्ययम् ।
लोकधामधराधारमप्रकाशमभेदिनम् ॥ ३९ ॥
नारायणमणीयांसमशेषाणामणीयसाम् ।
समस्तानां गरिष्ठं यद् भूरादीनां गरीयसाम् ॥ ४० ॥
यत्र सर्वं यतः सर्वमुत्पन्नं मत्पुरःसरम् ।
सर्वभूतश्च यो देवः पराणामपि यः परः ॥ ४१ ॥
परः परस्मात् पुरुषात् परमात्मस्वरूपधृक् ।

कार्यभूतयोरिति असुरविष्णुतयोरपि तयोः सर्वाभिमुख्योदयेन कार्य-त्वम् ॥ ३६ ॥ उत्तरदिग्वर्त्तितं तीरं पारं कूलमिति वा ॥ ३७ ॥ इष्टाभिः पूजिताभिः अभीष्टार्थयोजिकाभिरिति वा परापराणाम् उत्कृष्टनिकृष्टानां सर्वजीवानां पतिम् ॥ ३८ ॥ नमाम इत्युत्तरश्लोकेऽपि सम्बन्धः । सर्वं सर्वात्मकं सर्वेश्वरम् । लोके ये धामधराः प्रभाव-वन्तस्तेषाम् आधारम् इन्द्रादीनां प्रभावो यदायत्त इत्यर्थः । अभेदिनं निर्भेदम्, अप्रकाशं अनभिव्यक्तप्रकाशस्वरूपम् इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यत्र सर्वं तिष्ठति यत् सर्वेषां च आद्यः पुमान् प्रवर्त्तक इति तृतीयेन सम्बन्धः । पराणाम् ब्रह्मादीनामपि यः परः पुरुषः । तथा च श्रुतिः, "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तम् अव्यक्तात् पुरुषः परः" इति ॥ ४१ ॥ तस्मात् परस्मात् अव्यक्तशरीरात् कारणात्मनः पुरुषादपि यः परमात्मेव

योगिभिश्चिन्त्यते योऽसौ मुक्तिहेतुर्मुमुक्षुभिः ॥ ४२ ॥
सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।
स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु ॥ ४३ ॥
कलाकाष्ठानिमेषादिकालसूत्रस्य गोचरे ।
यस्य शक्तिर्न शुद्धस्य प्रसीदतु स नो हरिः ॥ ४४ ॥
प्रोच्यते परमेशो हि यः शुद्धोऽप्युपचारतः ।
प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम् ॥ ४५ ॥
यः कारणञ्च कार्य्यञ्च कारणस्यापि कारणम् ।
कार्य्यस्यापि च यः कार्य्यं प्रसीदतु स नो हरिः ॥ ४६ ॥
कार्य्यकार्य्यस्य यः कार्य्यं तत्कार्य्यस्यापि यः स्वयम् ।
तत्कार्य्यकार्य्यभूतो यस्ततश्च प्रणताः स्म तम् ॥ ४७ ॥
कारणं कारणस्यापि तस्य कारणकारणम् ।
तत्कारणानां हेतुं त्वां प्रणताः स्म सुरेश्वरम् ॥ ४८ ॥

स्वेच्छया मूर्त्तिधारी अत एव योगिभिश्चिन्त्यते योऽसौ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कलाकाष्ठानिमेषादिकाल एव सूत्रवत् सूत्रं, जगच्चेष्टानियामकत्वात् तस्य गोचरे विषये यस्य शक्तिर्न वर्त्तते स्वरूपाभिन्नत्वात् नित्यैव या कालाधीना न भवतीत्यर्थः । अत एव तस्य स्वरूपाभेदात् शुद्धस्य इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥ ननु यदि सर्व्वोऽसौ तत्स्वरूपाभिन्ना कथं तर्हि लक्ष्म्याः पतिरुच्यते, तत्राह, प्रोच्यत इति । परा चासौ मा च लक्ष्मीः तस्या ईशः परमेशो यः शुद्धः केवलोऽपि उपचारतो भेदविवक्षया प्रोच्यते । द्वितीयो यत् शब्दः प्रसिद्धौ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पूर्व्वोक्तार्थं प्रपञ्चयति कार्य्यकार्य्यस्येति द्वाभ्याम् । प्रकृतिकार्य्यस्य महतो यत् कार्य्यमहङ्कारादि, तस्य कार्य्यं भूतसूक्ष्मवर्गः । तस्यापि कार्य्यं महाभूतवर्गः । तत्कार्य्यं ब्रह्माण्डम् । तस्य कार्य्यभूतो ब्रह्मदक्षादिवर्गः तस्य तत्पुत्रपौत्रादि-प्रकारभूतो यः स्वयमेव, तं प्रणताः स्मेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ तथा कारणम्

भोक्तारं भोग्यभूतञ्च स्रष्टारं सृज्यमेव च ।
कार्य्यं कर्मस्वरूपं तं प्रणताः स्म परं पदम् ॥ ४९ ॥
विशुद्धं बोधवन्नित्यमजमक्षयमव्ययम् ।
अव्यक्तमविकारं यत् तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५० ॥
न स्थूलं न च सूक्ष्मं यत् न विशेषणगोचरम् ।
तत्पदं परमं विष्णोः प्रणमामः सदामलम् ॥ ५१ ॥
यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता ।
परं ब्रह्मस्वरूपं यत् प्रणमामस्तमव्ययम् ॥ ५२ ॥
यन्न देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः ।
जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५३ ॥

अथोक्तमुद्देशं स्पष्टयति, तच्च कारणं ब्रह्माण्डम्, तस्य कारणं महा-भूतानि, तत्कारणं भूतसूक्ष्माणि, तत्कारणानाम् अहङ्कारमहत्-प्रधानानां हेतुं प्रधानभूतं प्रणताः स्म इत्यर्थः । प्रकृतेर्गुणसाम्यात् प्रथमं क्रियाशक्तिरूपम् उत्पद्यते । ततो ज्ञानशक्तिर्महत्तत्त्वं ततोऽहङ्कार इति प्रक्रियायां तत्कारणानाम् इत्यनेन बहुत्वेनानेन अहङ्कारमहत्-तत्त्वयोः ग्रहणम् । तदुक्तं "सत्त्वं रजस्तम इति त्रिगुणेष्वादौ सत्त्वं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम्" इति । यद्वा प्रकृत्या सह तत्कारणानाम् इति बहुवचनव्याख्यानं द्रष्टव्यम् ईश्वर प्रणताः स्म इति योज-नीयम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ विशुद्धं बोधवत् शुद्धं ज्ञानं हस्तामलकवत् यत् तत्त्वं दर्शयति, अव्यक्तं अस्य विषयः तद् रूपकम् अविकारस्थिति । तदुपपादयति, नित्यम् इत्यादिना । अक्षयमनाधारं तद् विष्णोः परमं पदं प्रणमाम इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ यस्य अचिन्त्यानन्त-शक्त्यंशांशो मायाशक्तिविशेषः तदंशो रजोगुणवर्त्तिका इयं विश्वरच-नाशक्तिः स्थिता तं प्रणमाम इत्येव सम्यक् अत्रोपक्रमेऽपि बहवः ॥ ५२ ॥

यद्योगिनः सदोद्युक्ताः पुण्यपापक्षयेऽक्षयम् ।
पश्यन्ति प्रणवे चिन्त्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५४ ॥
शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवादिकाः ।
भवन्त्यभूतपूर्वस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५५ ॥
सर्वेश ! सर्वभूतात्मन् ! सर्व ! सर्वाश्रयाच्युत ! ।
प्रसीद विष्णो ! भक्तानां व्रज नो दृष्टिगोचरम् ॥ ५६ ॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मणस्त्रिदशास्ततः ।
प्रणम्योचुः प्रसीदेति व्रज नो दृष्टिगोचरम् ॥ ५७ ॥
यन्नायं भगवान् ब्रह्मा जानाति परमं पदम् ।
तन्नताः स्म जगद्धाम तव सर्वगताच्युत ! ॥ ५८ ॥
इत्यन्ते वचसस्तेषां देवानां ब्रह्मणस्तथा ।
ऊचुर्देवर्षयः सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ५९ ॥
आद्यो यज्ञपुमानीड्यो यः सर्वेषाञ्च पूर्वजः ।
तं नताः स्म जगत्स्रष्टुः स्रष्टारमविशेषणम् ॥ ६० ॥
भगवन् ! भूतभव्येश ! जगन्मूर्त्तिधराव्यय ! ।
प्रसीद प्रणतानां त्वं सर्वेषां देहि दर्शनम् ॥ ६१ ॥
एष ब्रह्मा तथैवायं सह रुद्रैस्त्रिलोचनः ।
सर्वादित्यैः समं पूषा पावकोऽयं सहाग्निभिः ॥ ६२ ॥

॥ ५२ ॥ पुण्यपापक्षये तत्प्रतिबन्धापगमे प्रणवे स्थितं ध्यानाभ्यासं-विषयत्वात् तत्त्व ॥ ५४ ॥ अभूतपूर्वस्य न भूतः कश्चिदपि पूर्वो यस्मात् । अनादेरित्यर्थः । "तस्माज्जातः परोऽन्योऽस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वाः" इति श्रुतेः ॥ ५५ ॥ तदेवं स्तुत्वा प्रार्थयते सर्वेशेति ॥५६॥५७॥ जगद्धाम जगतः प्रधानम् आश्रयभूतमिति वा ॥ ५८ ॥ ६१ ॥ प्रणतानां प्रसीद इत्यन्वयः तामेवाहुः, एष ब्रह्मेति त्रिभिः ॥ ६२ ॥

अग्निर्मौ वसवश्चेमे सर्वे चैते मरुद्गणाः ।
साध्या विश्वे तथा देवा देवेन्द्रश्चायमीश्वरः । ६३ ॥
प्रणामप्रवणा नाथ ! दैत्यसैन्यैः पराजिताः ।
शरणं त्वामनुप्राप्ताः समस्ता देवतागणाः ॥ ६४ ॥

पराशर उवाच ।

एवं संस्तूयमानस्तु भगवान् शङ्खचक्रधृक् ।
जगाम दर्शनं तेषां मैत्रेय ! परमेश्वरः ॥ ६५ ॥
तं दृष्ट्वा ते तदा देवाः शङ्खचक्रगदाधरम् ।
अपूर्वरूपसंस्थानं तेजसां राशिमूर्जितम् । ६६ ॥
प्रणम्य प्रणताः पूर्वं संक्षोभस्तिमितेक्षणाः ।
तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षं पितामहपुरोगमाः । ६७ ॥

देवा ऊचुः ।

नमो नमोऽविशेषस्त्वं त्वं ब्रह्मा त्वं पिनाकधृक् ।
इन्द्रस्त्वमग्निः पवनो वरुणः सविता यमः ॥ ६८ ॥
वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवगणा भवान् ।
योऽयं तवागतो देव ! समीपं देवतागणः । ६९ ॥
स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान् ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारः प्रजापतिः ॥ ७० ॥
वेद्यावेद्यञ्च सर्वात्मन् ! त्वन्मयञ्चाखिलं जगत् ।
त्वामत्र शरणं विष्णो ! प्रयाता दैत्यनिर्जिताः ॥ ७१ ॥

। ६५ । अपूर्वं रूपसंस्थानं दैहिकः सन्निवेशो यस्य तम् ॥ ६६ । पूर्वं प्रणता अपि भक्त्या पुनः प्रणम्य तुष्टुवुः ॥ ६७ ॥ अविशेषः शुद्धः परमात्मा। त्वं ब्रह्मादिरूपश्च त्वमेव । ६८ । ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

वयं, प्रसीद सर्वात्मन्! तेजसाप्याययस्व नः।
तावदार्त्तिस्तथा वाञ्छा तावन्मोहस्तथासुखम्॥ ७२ ॥
यावन्नायाति शरणं त्वामशेषाघनाशनम्।
तत्प्रसादं प्रसन्नात्मन्! प्रपन्नानां कुरुष्व नः॥ ७३ ॥
तेजसां नाथ! सर्वेषां स्वशक्त्याप्यायनं कुरु॥ ७४ ॥

पराशर उवाच।

एवं संस्तूयमानस्तु प्रणतैरमरैर्हरिः।
प्रसन्नदृष्टिर्भगवानिदमाह स विश्वकृत्॥ ७५ ॥

श्रीभगवानुवाच।

तेजसो भवतां देवाः! करिष्याम्युपबृंहणम्।
वदाम्यहं यत् क्रियतां भवद्भिस्तदिदं सुराः!॥ ७६ ॥
आनीय सहिता दैत्यैः क्षीराब्धौ सकलौषधीः।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्॥ ७७ ॥
मथ्यताममृतं देवाः! सहाये मय्यवस्थिते।
सामपूर्वञ्च दैतेयास्तत्र साहाय्यकर्मणि॥ ७८ ॥
सामान्यफलभोक्तारो यूयं वाच्या भविष्यथ।
मथ्यमाने च तत्राब्धौ यत् समुत्पत्स्यतेऽमृतम्॥ ७९ ॥

तेजसा प्रभावादिना नोऽस्मान् आप्याययस्व वर्द्धय। आर्त्तिः मनःपीडा, असुखं दुःखम्॥ ७२॥ ७३॥ स्वशक्त्या स्वप्रभया॥ ७४॥ भगवान् इदमाह [illegible]ऽभिप्रायः। तदुक्तम् "एवं सर्वेश्वरः [illegible] सुरकार्ये सुरेश्वरः। विष्णु[illegible] [illegible]भिः" इति॥ ७५॥७६॥ क्षीराब्धौ क्षिप्त्वेति शेषः। नेत्रं मन्थनरज्जुम्॥ ७७॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ ७८॥ साम-पूर्वम् [illegible] सामान्यं समानं यद् फलं तस्य भोक्तारो यूयम्

तत्प्रसादाद् बलिनो यूयममराश्च भविष्यथ ।
तथा चाहं करिष्यामि यथा त्रिदशविद्विषः ।
न प्राप्स्यन्त्यमृतं देवाः ! केवलं क्लेशभागिनः ॥ ८० ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्ता देवदेवेन सर्व एव ततः सुराः ।
सन्धानमसुरैः कृत्वा यत्नवन्तोऽमृतेऽभवन् ॥ ८१ ॥
नानौषधीः समानीय देवदैतेयदानवाः ।
क्षिप्त्वा क्षीराब्धिपयसि शरदभ्रामलत्विषि ॥ ८२ ॥
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा च वासुकिम् ।
ततो मथितुमारब्धा मैत्रेय ! तरसामृतम् ॥ ८३ ॥
विबुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः कृताः ।
कृष्णेन वासुकेर्दैत्याः पूर्वकाये निवेशिताः ॥ ८४ ॥
ते तस्य फणनिःश्वासवह्निनापहतत्विषः ।
निस्तेजसोऽसुराः सर्वे बभूवुरमितद्युते ! ॥ ८५ ॥
तेनैव मुखनिःश्वासवायुनास्तबलाहकैः ।
पुच्छप्रदेशे वर्षद्भिस्तदा चाप्यायिताः सुराः ॥ ८६ ॥
क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्मरूपी स्वयं हरिः ।

भविष्यथ इति वाक्यार्थः ॥ ७९ ॥ तर्हि तेऽपि तथा भविष्यन्तीति यद्-
भावात् तथाहं तथा चेति । भो देवाः ! ते त्रिदशद्विषः केवलं क्लेशभा-
गिनो यथा भविष्यन्ति तथा करिष्यामि ॥ ८० ॥ यत्नवन्तोऽमृतार्थम् ॥८१॥
शरदभ्रमेव स्वच्छा त्विट् दीप्तिर्यस्य तस्मिन् ॥ ८२ ॥ तरसा बलेन मथितुम्
आरब्धाः । यतो हि पुच्छं ततः आरब्धास्तत् इत्यर्थः ॥ ८३।८४ ॥ येन वह्निना
दुःसहया वह्निज्वालयाहताः, तेनैव वासुकेर्मुखनिःश्वासवायुना अस्तबलाहकैः
क्षिप्तमेघैः ॥८६॥ पृष्ठाने यदि अवस्थित इति यदुक्तं तत्राह

मन्थानाद्रेरधिष्ठानं भ्रमतोऽभून्महामुने ! ॥ ८७ ॥
रूपेणान्येन देवानां मध्ये चक्रगदाधरः ।
चकर्ष नागराजानं दैत्यमध्ये परेण च ॥ ८८ ॥
उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं बृहद्रूपेण केशवः ।
तथापरेण मैत्रेय ! यन्न दृष्टं सुरासुरैः ॥ ८९ ॥
तेजसा नागराजानं तथाप्यायितवान् हरिः ।
अन्येन तेजसा देवान् उपबृंहितवान् विभुः ॥ ९० ॥
मथ्यमाने ततस्तस्मिन् क्षीराब्धौ देवदानवैः ।
हविर्धामाभवत् पूर्वं सुरभिः सुरपूजिता ॥ ९१ ॥
जग्मुर्मुदं ततो देवा दानवाश्च महामुने ! ।
व्याक्षिप्तचेतसश्चैव बभूवुस्तिमितेक्षणाः ॥ ९२ ॥
किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिन्तयतां ततः ।
बभूव वारुणी देवी मदाघूर्णितलोचना ॥ ९३ ॥
कृतावर्त्तात् ततस्तस्मात् क्षीरोदाद् वासयन् जगत् ।
गन्धेन पारिजातोऽभूद् देवस्त्रीनन्दनस्तरुः ॥ ९४ ॥
रूपौदार्य्यगुणोपेतस्ततश्चाप्सरसां गणः ।
क्षीरोदधेः समुत्पन्नो मैत्रेय ! परमाद्भुतः ॥ ९५ ॥
ततः शीतांशुरभवद् जगृहे तं महेश्वरः ।
जगृहुश्च विषं नागाः क्षीरोदाच्च समुत्थितम् ॥ ९६ ॥

क्षीरोदमध्य इति चतुर्भिः । ८७ । ९० ॥ हविः क्षीरदध्यादिरूपं धाम्नभूता । ९१ । व्याक्षिप्तचेतसः सन्तोषातिशयवन्तः । ९२ वारुणी मदिराधिष्ठात्री देवी । ९३ । [illegible] ततः [illegible] वारुणी [illegible] ॥ ९४ ९५ । विषञ्च [illegible] [illegible] नागा जगृहुः । तदुक्तं "[illegible]" [illegible] [illegible]

ततो धन्वन्तरिर्देवः श्वेताम्बरधरः स्वयम् ।
बिभ्रत् कमण्डलुं पूर्णममृतस्य समुत्थितः ॥ ९७ ॥
ततः स्वस्थमनस्कास्ते सर्वे दैतेयदानवाः ।
बभूवुर्मुदिताः सर्वे मैत्रेय ! मुनिभिः सह ॥ ९८ ॥
ततः स्फुरत्कान्तिमती विकासिकमले स्थिता ।
श्रीर्देवी पयसस्तस्मादुत्थिता धृतपङ्कजा ॥ ९९ ॥
तां तुष्टुवुर्मुदा युक्ताः श्रीसूक्तेन महर्षयः ।
विश्वावसुमुखास्तस्या गन्धर्वाः पुरतो जगुः ॥ १०० ॥
घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् ! ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
गङ्गाद्याः सरितस्तोयैः स्नानार्थमुपतस्थिरे ॥ १०१ ॥
दिग्गजा हेमपात्रस्थम् आदाय विमलं जलम् ।
स्नापयाञ्चक्रिरे देवीं सर्वलोकमहेश्वरीम् ॥ १०२ ॥
क्षीरोदो रूपधृक् तस्यै मालामम्लानपङ्कजाम् ।
ददौ, विभूषणान्यङ्गे विश्वकर्मा चकार च ॥ १०३ ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता ।
पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वक्षःस्थलं हरेः ॥ १०४ ॥
तयावलोकिता देवा हरिवक्षःस्थलस्थया ।
लक्ष्म्या मैत्रेय ! सहसा परां निर्वृतिमागताः ॥ १०५ ॥
उद्वेगं परमं जग्मुर्दैत्या विष्णुपराङ्मुखाः ।
त्यक्ता लक्ष्म्या महाभाग ! विप्रचित्तिपुरोगमाः ॥ १०६ ॥

ममाङ्गेन सह । इत्युक्तार्थविनिश्चयो इत्यनूचाद ये वरं । इति ॥९६॥ [illegible] कमण्डलुं तेनैव पूर्णं बिभ्रत् वर्त्तमानः ॥ ९७ ॥ [illegible] बभूवुः ॥९८॥९९॥ श्रीसूक्तेन "हिरण्यवर्णाम्" इति ऋगादिना ॥१००॥

ततस्ते जगृहुर्दैत्या धन्वन्तरिकरे स्थितम् ।
कमण्डलुं महावीर्य्या यत्रास्ते तद् द्विजामृतम् ॥ १०७ ॥
मायया लोभयित्वा तान् विष्णुः स्त्रीरूपमास्थितः ।
दानवेभ्यस्तदादाय देवेभ्यः प्रददौ विभुः ॥ १०८ ॥
ततः पपुः सुरगणाः शक्राद्यास्तत् तदामृतम् ।
उद्यतायुधनिस्त्रिंशा दैत्यास्तांश्च समभ्ययुः ॥ १०९ ॥
पीतेऽमृते च बलिभिर्देवैर्दैत्यचमूस्तदा ।
बध्यमाना दिशो भेजे पातालं तु विवेश वै ॥ ११० ॥
ततो देवा मुदा युक्ताः शङ्खचक्रगदाभृतम् ।
प्रणिपत्य यथापूर्व्वम् पर्य्यासत त्रिविष्टपम् ॥ १११ ॥
ततः प्रसन्नभाः सूर्य्यः प्रययौ स्वेन वर्त्मना ।
ज्योतींषि च यथामार्गं प्रययुर्मुनिसत्तम ! ॥ ११२ ॥
जज्वाल भगवांश्चोच्चैश्चारुदीप्तिर्विभावसुः ।
धर्म्मे च सर्व्वभूतानां तदा मतिरजायत ॥ ११३ ॥
त्रैलोक्यञ्च श्रिया जुष्टं बभूव मुनिसत्तम ! ।
शक्रश्च त्रिदशश्रेष्ठः पुनः श्रीमानजायत ॥ ११४ ॥
सिंहासनगतः शक्रः संप्राप्य त्रिदिवं पुनः ।
देवराज्ये स्थितो देवीं तुष्टावाब्जकरां ततः ॥ ११५ ॥

इन्द्र उवाच ।

नमस्ये सर्व्वभूतानां जननीमब्जसम्भवाम् ।

पश्यन्ता वर्द्धमाना यान् जनार्दनं [illegible] ॥ १०७ ॥ प्रसन्नभाः स्वच्छदीप्तिः सन् स्वेन वर्त्मना दक्षिणोत्तरायणनियमेन । ज्योतींषि ताराग्रह-नक्षत्रादयो यथामार्गं वक्रातिचारं विना ॥ ११२ ॥ "[illegible]-प्राप्तेन [illegible] तथा । [illegible] [illegible] [illegible]

श्रियमुन्निद्रपद्माक्षीं विष्णोर्वक्षःस्थलस्थिताम् ॥ ११६ ॥
त्वं सिद्धिस्त्वं सुधा स्वाहा स्वधा त्वं लोकपावनि ! ।
सन्ध्या रात्रिः प्रभा भूतिर्मेधा श्रद्धा सरस्वती ॥ ११७ ॥
यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने ! ।
आत्मविद्या च देवि ! त्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥ ११८ ॥
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्त्वमेव च ।
सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैस्त्वयैतद्देवि ! पूरितम् ॥ ११९ ॥
का त्वन्या त्वामृते देवि ! सर्वयज्ञमयं वपुः ।
अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतः ॥ १२० ॥
त्वया देवि ! परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् ।
विनष्टप्रायमभवत् त्वयेदानीं समेधितम् ॥ १२१ ॥
दाराः पुत्रास्तथागारं सुहृद् धान्यधनादिकम् ।
भवत्येतन्महाभागे ! नित्यं त्वद्वीक्षणान्नृणाम् ॥१२२॥

॥११५॥ नमस्ये नमामि सर्वभूतानां जननीं त्वाम् ॥ ११६ ॥ त्वं सिद्धि-रणिमादिः। प्रभा दीप्तिः ॥११७॥ यज्ञविद्या कर्मविद्या। महाविद्या विश्वरूपासना। गुह्यविद्या तद्व्यवहारःदवाचरादिरक्षकमन्त्रविद्या। आत्मविद्या ब्रह्मविद्या। एवं सर्वविद्यादिरूपेण विमुक्तिफलदायिनी त्वमेव ॥ ११८ ॥ किञ्च आन्वीक्षिकी तर्कविद्या त्वमेव। त्रयी वेदत्रयम्। वार्त्ता शिल्पवाणिज्यकृष्यादिः। दण्डनीतिः सामाद्युपायप्रतिपादक-राजनीतिः। एवम् अन्यैरपि सौम्यासौम्यै रूपैस्तद्योगैः एतत् जगत् पूरितम् ॥११९॥ अतएव सौभाग्यम् अन्यासम्भवम् इत्याह, का त्विति। का तु त्वदन्या गदाभृतो वपुरध्यास्ते ? तद्योग्यापि न त्वत्तोऽन्यः ॥१२०॥ अतस्त्वद्वैमुख्यमात्रेणैतदेवं सर्वं नष्टमित्याह, त्वयेति। समेधितं संवर्धितम् ॥१२१॥ सर्वं तव चित्तमित्याह, दारा इति त्रिभिः ॥१२२॥

शरीरारोग्यमैश्वर्य्यमरिपक्षक्षयः सुखम् ।
देवि ! त्वद्दृष्टिदृष्टानां पुरुषाणां न दुर्लभम् ॥ १२३ ॥
त्वं माता सर्व्वभूतानां देवदेवो हरिः पिता ।
त्वयैतद् विष्णुना चाम्ब जगद् व्याप्तं चराचरम् ॥ १२४ ॥
मा नः कोषं तथा गोष्ठं मा गृहं मा परिच्छदम् ।
मा शरीरं कलत्रञ्च त्यजेथाः सर्व्वपावनि ! ॥ १२५ ॥
मा पुत्त्रान् मा सुहृद्वर्गं मा पशून् मा विभूषणम् ।
त्यजेथा मम देवस्य विष्णोर्वक्षःस्थलाश्रये ! ॥ १२६ ॥
सत्त्वेन सत्यशौचाभ्यां तथा शीलादिभिर्गुणैः ।
त्यज्यन्ते ते नराः सद्यः सन्त्यक्ता ये त्वयामले ! ॥ १२७ ॥
त्वयावलोकिताः सद्यः शीलाद्यैरखिलैर्गुणैः ।
कुलैश्वर्य्यैश्च युज्यन्ते पुरुषा निर्गुणा अपि ॥ १२८ ॥
स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान् ।
स शूरः स च विक्रान्तो यस्त्वया देवि ! वीक्षितः ॥ १२९ ॥
सद्यो वैगुण्यमायान्ति शीलाद्याः सकला गुणाः ।
पराङ्मुखी जगद्धात्रि ! यस्य त्वं विष्णुवल्लभे ! ॥ १३० ॥
न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान् जिह्वापि वेधसः ।
प्रसीद देवि ! पद्माक्षि ! मास्मांस्त्याक्षीः कदाचन ॥ १३१ ॥

पराशर उवाच ।

एवं श्रीः संस्तुता सम्यक् प्राह देवी शतक्रतुम् ।

॥ १२५ ॥ यथा मा त्वं गोष्ठादिकं कोषादिकं त्यजेथाः । परिच्छदं परिकरम् ॥ १२६ ॥ १२८ ॥ तथा च [illegible] अखिलं [illegible] ॥ [illegible], [illegible] इति । वैगुण्यं दोषत्वम् ॥ १३० ॥ [illegible] न [illegible], [illegible] इति [illegible]

शृण्वतां सर्वदेवानां सर्वभूतस्थिता द्विज ! ॥ १३२ ॥

श्रीरुवाच ।

परितुष्टास्मि देवेश ! स्तोत्रेणानेन ते हरे ! ।
वरं वृणीष्व यस्त्विष्टो वरदाहं तवागता ॥ १३३ ॥

इन्द्र उवाच ।

वरदा यदि मे देवि ! वरार्हो यदि वाप्यहम् ।
त्रैलोक्यं न त्वया त्याज्यमेष मेऽस्तु वरः परः ॥ १३४ ॥
स्तोत्रेण यस्तथैतेन त्वां स्तोष्यत्यब्धिसम्भवे ! ।
स त्वया न परित्याज्यो द्वितीयोऽस्तु वरो मम ॥ १३५ ॥

श्रीरुवाच ।

त्रैलोक्यं त्रिदशश्रेष्ठ ! न संत्यक्ष्यामि वासव ! ।
दत्तो वरो मया यस्ते स्तोत्राराधनतुष्टया ॥ १३६ ॥
यश्च सायं तथा प्रातः स्तोत्रेणानेन मानवः ।
मां स्तोष्यति न तस्याहं भविष्यामि पराङ्मुखी ॥ १३७ ॥

पराशर उवाच ।

एवं वरं ददौ देवी देवराजाय वै पुरा ।
मैत्रेय ! श्रीर्महाभागा स्तोत्राराधनतोषिता ॥ १३८ ॥
भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः पुनः ।
देवदानवयत्नेन प्रसूतामृतमन्थने ॥ १३९ ॥
एवं यदा जगत्स्वामी देवदेवो जनार्दनः ।
अवतारं करोत्येष तदा श्रीस्तत्सहायिनी ॥ १४० ॥

जिह्वा न [illegible] ॥ १३१ ॥ हरे ! इन्द्र ! ॥ १३३ ॥ [illegible] [illegible] अवतारेष्वपि तदवतारानाह, [illegible] [illegible] ॥ १३९ ॥ तत्सहायिनी [illegible] ॥ १४० ॥

पुनश्च पद्मादुद्भूता आदित्योऽभवद् यदा हरिः ।
यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद् धरणी त्वियम् ॥ १४१ ॥
राघवत्वेऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषा सहायिनी ॥ १४२ ॥
देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी ।
विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुम् ॥ १४३ ॥
यश्चैतत् शृणुयाद् जन्म लक्ष्म्या यश्च पठेन्नरः ।
श्रियो न विच्युतिस्तस्य गृहे यावत् कुलत्रयम् ॥ १४४ ॥
पठ्यते येषु चैवैष गृहेषु श्रीस्तवो मुने ।
अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वास्ते कदाचन ॥ १४५ ॥
एतत् ते कथितं ब्रह्मन् ! यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
क्षीराब्धौ श्रीर्यथा जाता पूर्वं भृगुसुता सती ॥ १४६ ॥

इति सकलविभूत्यवाप्तिहेतुः
स्तुतिरियमिन्द्रमुखोद्गता हि लक्ष्म्याः ।
अनुदिनमिह पठ्यते नृभिर्यै-
र्वसति न तेषु कदाचिदप्यलक्ष्मीः ॥ १४७ ॥

यदा हरिरादित्यो वामनोऽभूत् । भार्गवो जामदग्न्यः ॥१४१॥ कलहा-धारा कलहस्य आधारो यस्याः सा अलक्ष्मीरपि तेषु न भवतीत्यर्थः ॥१४५॥

दशमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

कथितं मे त्वया सर्वं यत् पृष्टोऽसि महामुने ! ।
भृगुसर्गात् प्रभृत्येष सर्गो मे कथ्यतां पुनः ॥ १ ॥

पराशर उवाच ।

भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्विष्णुपरिग्रहः ।
तथा धातृविधातारौ ख्यात्यां जातौ सुतौ भृगोः ॥ २ ॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
धातृविधात्रोस्ते भार्ये तयोर्जातौ सुतावुभौ ॥ ३ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डुश्च मार्कण्डेयो मृकण्डुतः ।
ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्यापि सुतं शृणु ॥ ४ ॥
प्राणस्य द्युतिमान् पुत्रो राजवांश्च ततोऽभवत् ।
ततो वंशो महाभाग ! विस्तारं भार्गवो गतः ॥ ५ ॥
पत्नी मरीचेः सम्भूतिः पौर्णमासमसूयत ।
विरजाः सर्वगश्चैव तस्य पुत्रौ महात्मनः ॥ ६ ॥

पूर्वं सूचनात् प्रभृति भृगुसुताद्यपूर्वकमेव भृगोर्वंश कथ्यताम्, अन्यथा पूर्वापरवाक्यव्याघातप्रतीतेरित्यर्थः ॥ १ ॥ धाता विधाता भृगोः सुतावनुवदति भृगोरिति । विष्णोः परिग्रहः पत्नी ॥ २ ॥ तयोर्भार्ये तयोरायतिनियत्यो. प्राणं धाता मृकण्डुं विधाता उभौ सुतौ जनिता-विमन्यतः । प्राणस्य वेदशिरा जज्ञे इत्यन्वयः ॥ ३ ॥४॥ तथैव पुत्रान्तरमाह प्राणस्येति ॥ ५ ॥ तद्वंशं, चतुर्विंशतिसहस्राणां मध्ये महादीनां [illegible] धर्मभार्याणां वंशा. कथिता. । अनन्तरं ख्यातिः [illegible] सम्भूतिरित्यु द्विजानाम् दक्षाद्यानां [illegible] मध्ये ख्याता भृगोर्वंशो निरूपितः । [illegible]

वंशसंकीर्त्तने पुत्रान् वदिष्येऽहं तथा द्विज ।
स्मृतिश्चाङ्गिरसः पत्नी प्रसूताः कन्यकास्तथा ॥ ७ ॥
सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिस्तथा ।
अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पुत्रानकल्मषान् ॥ ८ ॥
सोमं दुर्वाससञ्चैव दत्तात्रेयञ्च योगिनम् ।
प्रीत्यां पुलस्त्यभार्य्यायां दत्तोलिस्तत्सुतोऽभवत् ॥ ९ ॥
पूर्वजन्मनि योऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
कर्द्दमश्चार्वरीयांश्च सहिष्णुश्च सुतत्रयम् ॥ १० ॥
क्षमा तु सुषुवे भार्य्या पुलहस्य प्रजापतेः ।
क्रतोश्च सन्ततिर्भार्य्या बालखिल्यानसूयत ॥ ११ ॥
षष्टिर्यानि सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां ज्वलद्भास्करतेजसाम् ॥ १२ ॥
ऊर्ज्जायाञ्च वशिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै सुताः ।
रजोगात्रोर्ध्वबाहुश्च सवनश्चानघस्तथा ॥ १३ ॥
सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्तर्षयोऽमलाः ।
योऽसावग्निरभिमानी ब्रह्मणस्तनयोऽग्रजः ॥ १४ ॥

यत्र देवत्वमाप्ता तथा वंशो नाभूदित्याह षष्ठम् । अथ सम्भाषा मरीचिः सम्भूतां जाते वंशमाह पत्नी मरीचेरिति ॥ ६ ॥ वंशसंकीर्त्तन इति । मरीचेरेव कश्यपोऽन्यः पुत्रः, तत्पुत्रा विवस्वदादय इत्यादिका-नांश्च वक्ष्ये वंशकीर्त्तने वक्ष्ये । विवस्वतः श्राद्धदेवादयः । श्राद्धदेवस्य इक्ष्वाकुप्रमुखा इत्यादि तत्तत्पुत्रान् विस्तरतो वंशकीर्त्तने वक्ष्यामि वक्ष्ये । अत्र तु सङ्क्षेपात् पौर्वापर्याभावमात्रमुक्तम् इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ताः कन्या निर्दिशति सिनीवालीति ॥ ८ ॥ अग्निवंशस्तत्रैव वक्ष्यते । अग्न्यभिमानी अग्न्यभिमानी देवः, तस्य जन्मनाम उक्तः "ब्रह्मण-

तस्मात् स्वाहा सुतान् लेभे त्रीनुदारौजसो द्विज!।
पावकं पवमानञ्च शुचिञ्चापि जलाशिनम्॥ १५॥
तेषान्तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशच्च पञ्च च।
एवमेकोनपञ्चाशद् वह्नयः परिकीर्त्तिताः॥ १६॥
कथ्यन्ते वह्नयश्चैते पिता पुत्रत्रयञ्च यत्।
पितरो ब्रह्मणा सृष्टा व्याख्याता ये मया तव॥ १७॥
अग्निष्वात्ता बर्हिषदोऽनग्नयः साग्नयश्च ये।
तेभ्यः स्वधा सुते जज्ञे मेनां वैधारिणीं तथा॥ १८॥
ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज!।
उत्तमज्ञानसम्पन्ने सर्व्वैः समुदितैर्गुणैः॥ १९॥
इत्येषा दक्षकन्यानां कथितापत्यसन्ततिः।
श्रद्धावान् संस्मरन्नेताम् अनपत्यो न जायते॥ २०॥

तनयोऽपत्यः कुमारादभिरजायत" इति श्रुतेः॥ १४॥ उदारौजसः अतितेजस्विनः। जलाशिनं सूर्य्यमाह। तथा च कौर्म्मे "निर्मथ्यः पवमानः स्याद् वैद्युतः पावकः स्मृतः। यश्चासौ तपते सूर्य्ये शुचिरग्निरसौ स्मृतः" इति॥ १५॥ तेषां त्रयाणां प्रत्येकं पञ्चदश, पञ्चचत्वारिंशद् वह्नयः। पिता ब्रह्मपुत्र एकस्तत्पुत्रत्रयं पावकादि। एवमेकोनपञ्चाशत्॥ १७॥ अग्निष्वात्ता अनग्नयो जाताः। बर्हिषदः साग्नयो यज्वानः। "ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः ते पितरोऽग्निष्वात्ताः, ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः" इति श्रुतेः॥ १८॥ तयोर्विवाहादिकं न अभूद् इत्याशयेन आह, ते उभे इति॥ १९॥ २०॥

एकादशोऽध्यायः ।

परशर उवाच ।

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥ १ ॥
तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः ।
अभीष्टायामभूद् ब्रह्मन् ! पितुरत्यन्तवल्लभः ॥ २ ॥
सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून् महिषी द्विज ! ।
स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद् ध्रुवः सुतः ॥ ३ ॥
राजासनस्थितस्याङ्कं पितुर्भ्रातरमाश्रितम् ।
दृष्ट्वोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तमारोढुं मनोरथम् ॥ ४ ॥
प्रत्यक्षं भूपतिस्तस्याः सुरुच्या नाभ्यनन्दत ।
प्रणयेनागतं पुत्रमुत्सङ्गारोहणोत्सुकम् ॥ ५ ॥
सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारोहणोत्सुकम् ।
पितुः पुत्रं तथारूढं सुरुचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

मनोः स्वायम्भुवः प्रोक्तः पुत्रवंशोऽधुनोच्यते । तत्राख्यानद्वारेणाह ध्रुवस्य चरितं महत् । मनोर्द्वौ पुत्रौ द्वे च कन्ये । तत्र कन्यावंशश्च उक्तः । इदानीं पुत्रद्वयानुवादपूर्वकम् उत्तानपादवंशमाह, प्रियव्रतेत्यादिना ॥ १ ॥ तस्य सुरुचिः सुनीतिश्चेति द्वे भार्ये । तत्र सुरुच्याम् अभीष्टायां प्रेयस्याम् उत्तमो नाम सुतोऽभूत् ॥ २ ॥ राजासनस्थितस्य पितुरङ्कम् उत्सङ्गम् आश्रितं भ्रातरम् उत्तमं दृष्ट्वा तदङ्कम् आरोढुं ध्रुवो मनोरथं चक्रे इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ सुरुच्याः प्रेयस्याः प्रत्यक्षं समक्षं तत्प्रणयभङ्गभयात् ध्रुवं न अभ्यनन्दत् ॥ ५ ॥ तं ध्रुवं पितुरङ्कारोहणोत्सुकं दृष्ट्वा तथा स्वपुत्रञ्च तदङ्कारूढं दृष्ट्वा सुरुचिर्गर्वितवती इत्यन्वयः

क्रियते किं वृथा वत्स ! महानेष मनोरथः ।
अन्यस्त्रीगर्भजातेन ह्यसम्भूय ममोदरे ॥ ७ ॥
उत्तमोत्तममप्राप्यम् अविवेकोऽभिवाञ्छसि ।
सत्यं सुतस्त्वमप्यस्य किन्तु न त्वं मया धृतः ॥ ८ ॥
एतद् राजासनं सर्वभूभृत्संश्रयकेतनम् ।
योग्यं ममैव पुत्रस्य किमात्मा क्लिश्यते त्वया ॥ ९ ॥
उच्चैर्मनोरथस्तेऽयं मत्पुत्रस्येव किं वृथा ।
सुनीत्यामात्मनो जन्म किं त्वया नावगम्यते ॥ १० ॥

पराशर उवाच ।

उत्सृज्य पितरं बालस्तत् श्रुत्वा मातृभाषितम् ।
जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज ! मन्दिरम् ॥ ११ ॥
तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रम् ईषत्प्रस्फुरिताधरम् ।
सुनीतिरङ्कमारोप्य मैत्रेयैतदभाषत ॥ १२ ॥
वत्स ! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति ।
कोऽवजानाति पितरं तव यस्तेऽपराध्यते ॥ १३ ॥

॥ ६ ॥ सुरुच्या दुर्वाक्यम् अवरुन्धानो ध्रुवः [illegible] पितरं [illegible] मातुः समीपं गत्वा दुःखिताया मात्रा अनुमत्या पुरात् निर्गम्य सप्तर्षीणाम् उपदेशेन मधुवने भगवन्तम् आराध्य सर्वोत्तमं पदं प्राप्य [illegible] क्रमेण कथयिष्यन् सुरुच्या ध्रुवोक्तिमाह, क्रियते किमिति चतुर्भिः ॥७॥ अविवेको मन्दमतिः ॥ ८ ॥ एतद् राजासनं सर्वभूभृतां संश्रयस्य चक्रवर्तिनः केतनं स्थानं मत्पुत्रस्यैव योग्यं, न हि राजपुत्रतामात्रलभ्यम् एतत् किन्तु मदुदरसम्भवत्वोपाधिलभ्यम् ॥ ९ ॥ अतस्तव अयमुच्चैः मत्पुत्रस्येव मनोरथो वृथैव, [illegible] ॥ १० ॥ यस्ते अपराध्यति अपराधं करोति, स तव पितरमेव अवजानाति । स चैवंभूतः कः ?

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः सकलं मात्रे कथयामास तद्यथा ।
सुरुचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमपि गर्विता ॥ १४ ॥
विनिश्वस्येति कथिते तस्मिन् पुत्रेण दुर्मनाः ।
श्वासक्षामेक्षणा दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥

सुनीतिरुवाच ।

सुरुचिः सत्यमाहेदं स्वल्पभाग्योऽसि पुत्रक ! ।
न हि पुण्यवतां वत्स ! सपत्नैरेवमुच्यते ॥ १६ ॥
नोद्वेगस्तात ! कर्त्तव्यः कृतं यद्भवता पुरा ।
तत् कोऽपहर्त्तुं शक्नोति दातुं कश्चाकृतं त्वया ॥ १७ ॥
राजासनं तथा छत्रं वराश्वा वरवारणाः ।
यस्य पुण्यानि तस्यैते मत्वैतत् शाम्य पुत्रक ! ॥ १८ ॥
अन्यजन्मकृतैः पुण्यैः सुरुच्या सुरुचिर्नृपः ।
भार्य्येति प्रोच्यते चान्या मद्विधा भाग्यवर्जिता ॥ १९ ॥
पुण्योपचयसम्पन्नस्तस्याः पुत्रस्तथोत्तमः ।
मम पुत्रस्तथा जातः स्वल्पपुण्यो ध्रुवो भवान् ॥ २० ॥
तथापि दुःखं न भवान् कर्त्तुमर्हति पुत्रक ! ।
यस्य यावत् स तेनैव स्वेन तुष्यति बुद्धिमान् ॥ २१ ॥
यदि वा दुःखमत्यर्थं सुरुच्या वचसा तव ।
तत्पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्वफलप्रदे ॥ २२ ॥

दर्पाढ्यः ॥ १४ ॥ तस्मिन् सुरुच्या वचसि कथिते सति पुत्रेण श्वासानुबन्धेन क्षामे म्लाने ईक्षणे नेत्रे यस्याः ॥ १५ ॥ उद्वेगः क्षोभः ॥ १७ ॥ एतत् मत्वा अवबुध्य शाम्य उपशमं भज ॥ १८ ॥ सुरुच्यां नृपः सुरुचिः अतिप्रीतिमान् । मद्विधा मादृशी तु केवलं भार्य्येति प्रोच्यते ॥ १९ ॥

सुशीलो भव धर्मात्मा मैत्रः प्राणिहिते रतः ।
निम्नं यथापः प्रवणा पात्रमायान्ति सम्पदः ॥ २३ ॥

ध्रुव उवाच ।

अम्ब ! यत् त्वमिदं प्रात्थ प्रशमाय वचो मम ।
नैतद् दुर्वचसा भिन्ने हृदये मम तिष्ठति ॥ २४ ॥
सोऽहं तथा यतिष्यामि यथा सर्वोत्तमोत्तमम् ।
स्थानं प्राप्स्याम्यशेषाणां जगतामपि पूजितम् ॥ २५ ॥
सुरुचिर्दयिता राज्ञस्तस्या जातोऽस्मि नोदरात् ।
प्रभावं पश्य मेऽम्ब ! त्वं वृद्धस्यापि तवोदरे ॥ २६ ॥
उत्तमः स मम भ्राता यो गर्भे न धृतस्त्वया ।
स राजासनमाप्नोतु पित्रा दत्तं तथास्तु तत् ॥ २७ ॥
नान्यदत्तमभीप्सामि स्थानमम्ब ! स्वकर्मणा ।
इच्छामि तदहं स्थानं यन्न प्राप पिता मम ॥ २८ ॥

पराशर उवाच ।

निर्जगाम गृहात् मातुरित्युक्त्वा मातरं ध्रुवः ।
पुराच्च निष्क्रम्य ततस्तद्बाह्योपवनं ययौ ॥ २९ ॥
स ददर्श मुनींस्तत्र सप्त पूर्वागतान् ध्रुवः ।
कृष्णाजिनोत्तरीयेषु विष्टरेषु समास्थितान् ॥ ३० ॥

यत् तावदेव प्राप्तं च तेन तुष्यति ॥ २१ ॥ मैत्रो मित्रवत् । प्रवणाः निम्नदेशाभिमुखाः यथा, पात्रं बहुधं नरम् ॥२३॥ अम्ब ! हे मातः ! मम प्रशमाय कोपशमनाय ! यत्त्वं इत्यादि यत्प्रोक्तवत्यसि यद् वचः प्रात्थ अवोचः, तद् भिन्ने भग्ने पात्र इव मम हृदये न तिष्ठति ॥२४॥ [illegible] स्थितिं प्राप्स्यामि ॥ २६ ॥ किन्तु स्वकर्मणा प्राप्तमेव इच्छामि ॥ २८ ॥ पूर्वागतान् आत्मपश्चात् ततः पूर्वमेव समागतान् कृष्णाजिनम् उत्तरीयम्

स राजपुत्रस्तान् सर्वान् प्रणिपत्याभ्यभाषत।
प्रश्रयावनतः सम्यगभिवादनपूर्वकम्॥ ३१॥

ध्रुव उवाच।

उत्तानपादतनयं मां निबोधत सत्तमाः।
जातं सुनीत्यां निर्वेदाद् युष्माकं प्राप्तमन्तिकम्॥ ३२॥

ऋषय ऊचुः।

चतुःपञ्चाब्दसम्भूतो बालस्त्वं नृपनन्दन।
निर्वेदकारणं किञ्चित् तव नाद्यापि विद्यते॥ ३३॥
न चिन्त्यं भवतः किञ्चिद् ध्रियते भूपतिः पिता।
न चैवेष्टवियोगादि तव पश्यामि बालक॥ ३४॥
शरीरे न च ते व्याधिरस्माभिरुपलक्ष्यते।
निर्वेदः किन्निमित्तस्ते कथ्यतां यदि विद्यते॥ ३५॥

पराशर उवाच।

ततः स कथयामास सुरुच्या यदुदाहृतम्।
तन्निशम्य ततः प्राचुर्मनयस्ते परस्परम्॥ ३६॥
अहो क्षात्रं परं तेजो बालस्यापि यदक्षमा।
सपत्न्या मातुरुक्तस्य हृदयान्नापसर्पति॥ ३७॥
भो भोः क्षत्रियदायाद! निर्वेदाद् यत् त्वयाधुना।
कर्त्तुं व्यवसितं, तन्नः कथ्यतां यदि रोचते॥ ३८॥

[illegible] आतारं तेषां तेषु विष्टरेषु कुशासनेषु उपविष्टान्॥ ३०॥ निर्वेदात् दुःखात् प्राप्तं आनीतं युष्माकं॥ ३२॥ चत्वारः पञ्च वा अब्दा यस्य, स चासौ सम्भूतश्च चतुःपञ्चाब्दसम्भूतः बालकत्वेन जातः। अतः निर्वेदकारणं नास्ति॥ ३३॥ चिन्त्यं कुटुम्बादिविषयं भवतः किञ्चित् नास्ति, यतः पिता ध्रियते जीवति। स च भूपतिः॥ ३४॥ [illegible]

यच्च कार्यं तवास्माभिः साहाय्यममितद्युते ।
तदुच्यतां विस्रब्धस्त्वम् अस्माभिरुपलक्ष्यसे ॥ ३८ ॥

ध्रुव उवाच ।

नाहमर्थमभीप्सामि न राज्यं द्विजसत्तमाः ।
तत् स्थानमेकमिच्छामि भुक्तं नान्येन यत् पुरा ॥४०॥
एतन्मे क्रियतां सम्यक् कथ्यतां प्राप्यते यथा ।
स्थानमग्र्यं समस्तेभ्यः स्थानेभ्यो मुनिसत्तमाः ! ॥४१॥

मरीचिरुवाच ।

अनाराधितगोविन्दैः नरैः स्थानं नृपात्मज ! ।
न हि सम्प्राप्यते श्रेष्ठं तस्मादाराधयाच्युतम् ॥ ४२ ॥

अत्रिरुवाच ।

परः पराणां पुरुषो यस्य तुष्टो जनार्दनः ।
स प्राप्नोत्यक्षयस्थानम् एतत् सत्यं मयोदितम् ॥ ४३ ॥

अङ्गिरा उवाच ।

यस्यान्तः सर्वमेवैतद् अच्युतस्याव्ययात्मनः ।
तमाराधय गोविन्दं स्थानमग्र्यं यदीच्छसि ॥ ४४ ॥

पुलस्त्य उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम योऽसौ ब्रह्म तथा परम् ।
तमाराध्य हरिं याति मुक्तिमप्यतिदुर्लभाम् ॥ ४५ ॥

क्रतुरुवाच ।

यो यज्ञपुरुषो यज्ञे योगे यः परमः पुमान् ।

[illegible] वचनम् ॥ ३७ ॥ [illegible] ! [illegible] । ॥ ३८ ॥
[illegible] ॥ ३९ ॥ ४० ॥ [illegible] क्रियताम् ।

तस्मिंस्तुष्टे यदप्राप्यं किं तदस्ति जनार्दने । ४६ ॥

पुलह उवाच ।

ऐन्द्रमिन्द्रः परं स्थानं यमाराध्य जगत्पतिम् ।
प्राप यज्ञपतिं विष्णुं तमाराधय सुव्रत ! ॥ ४७ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ मनसा यद् यदिच्छति ।
त्रैलोक्यान्तर्गतं स्थानं किमु वत्सोत्तमोत्तमम् ॥ ४८ ॥

ध्रुव उवाच ।

आराध्यः कथितो देवो भवद्भिः प्रणतस्य मे ।
मया तत्परितोषाय यद् जप्यं, तदुच्यताम् ॥ ४९ ॥
यथा चाराधनं तस्य मया कार्यं महात्मनः ।
प्रसादसुमुखास्तन्मे कथयन्तु महर्षयः ॥ ५० ॥

ऋषय ऊचुः ।

राजपुत्र ! यथा विष्णोराराधनपरैर्नरैः ।
कार्यमाराधनं तन्नो यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥ ५१ ॥
बाह्यार्थादखिलाच्चित्तं त्याजयेत प्रथमं नरः ।
तस्मिन्नेव जगद्धाम्नि ततः कुर्वीत निश्चलम् ॥ ५२ ॥

स्वाध्यायप्रकारमेवाह प्रसन्न कथ्यतामिति ॥ ४१ ॥ मनसा यद् यदिच्छति, तत्तल्लोकादि तदपि प्राप्नोति । त्रैलोक्यान्तर्गतम् स्थानं प्राप्नोतीति किमु वक्तव्यम् ॥ ४८ ॥ तस्याराधनमेवैक पुंसां सर्वफलप्रदम् । सर्वैरप्यस्मेशोक्तं तदुपायं पृच्छति । आराध्यः कथित इति द्वाभ्याम् ॥ ४९ ॥ ५१ ॥ बाह्यार्थेभ्योऽखिलादिभ्यः पदार्थेभ्योऽमवाप्यविषयव्यापार-पर्यन्तं मनःस्थम् पर्यवस्यन्ति । तत्र प्रथमं बाह्यार्थात् चित्तं त्याजयेत् इति आत्मानुकूलतया नवपद्मविधानेन यथार्हं सन्निवेशयेत्सदाचारा-

एवमेकाग्रचित्तेन तन्मयेन धृतात्मना ।
जप्तव्यं यन्निबोधैतत् तन्नः पार्थिवनन्दन ॥ ५३ ॥
हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानाव्यक्तरूपिणे ।
ओं नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ॥ ५४ ॥
एतद् जजाप भगवान् जप्यं स्वायम्भुवो मनुः ।
पितामहस्तव पुरा तस्य तुष्टो जनार्दनः ॥ ५५ ॥
ददौ यथाभिलषिताम् ऋद्धिं त्रैलोक्यदुर्लभाम् ।
तथा त्वमपि गोविन्दं तोषयैतत् सदा जपन् ॥ ५६ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

निशम्य तदशेषेण मैत्रेय नृपतेः सुतः ।
निर्जगाम वनात् तस्मात् प्रणिपत्य स तानृषीन् ॥ १ ॥

...कं प्रत्याहार उक्तः । तद्ध्यानमेव नियमं कुर्यादिति धारणोक्ता ॥ ५२ ॥ एवमनेन प्रकारेण एकाग्रचित्तेन इति पूर्वोक्तधारणाध्यानमुक्तम् । तथा च वक्ष्यति "तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥" इति । तन्मयेनेति समाधिरुक्तः । धृतात्मनेति पुनर्विषयविक्षेपप्राप्तौ तत्परिहाराय चित्तस्थैर्ये प्रयत्न उक्तः । तदुक्तं गीतासु "यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥" इति ॥ ५३ ॥ हिरण्यगर्भो ब्रह्मा, पुरुषो विष्णुः, प्रधीयते प्रक्षिप्यते प्रलये विश्वमनेनेति प्रधानहेतुः शिवः प्रधानसंज्ञः अव्यक्तानां प्रकृतीनां नियन्ता त्रिगुणमायाधिष्ठानरूपोऽक्षरः । पाठान्तरे अव्यक्तं त्रिगुणम् । एतानि रूपाणि यस्य तस्मै । एवमौपाधिकेषु रूपेषु वस्तुतस्तु शुद्धज्ञानात्मकः स्वभावोऽसाधारणरूपं यस्य तस्मै । ओंकारप्रतिपाद्याय वासुदेवाय नम इति मन्त्रार्थः ॥ ५४ ॥

कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानस्ततो द्विज ।
मधुसंज्ञं महापुण्यं जगाम यमुनातटम् ॥ २ ॥
पुनश्च मधुसंज्ञेन दैत्येनाधिष्ठितं यतः ।
ततो मधुवनं नाम्ना ख्यातमत्र महीतले ॥ ३ ॥
हत्वा च लवणं रक्षो मधुपुत्रं महाबलम् ।
शत्रुघ्नो मथुरां नाम पुरीं यत्र चकार वै ॥ ४ ॥
यत्र वै देवदेवस्य सान्निध्यं हरिमेधसः ।
सर्वपापहरे तस्मिन् तपस्तीर्थे चकार सः ॥ ५ ॥
मरीचिमुख्यैर्मुनिभिर्यथोद्दिष्टमभूत् तथा ।
आत्मन्यशेषदेवेशं स्थितं विष्णुममन्यत ॥ ६ ॥
अनन्यचेतसस्तस्य ध्यायतो भगवान् हरिः ।
सर्वभूतगतो विप्र ! सर्वभावगतोऽभवत् ॥ ७ ॥
मनस्यवस्थिते तस्य विष्णौ मैत्रेय ! योगिनः ।
न शशाक धरा भारमुद्वोढुं भूतधारिणी ॥ ८ ॥
वामपादस्थिते तस्मिन् ननामार्द्धेन मेदिनी ।
द्वितीयञ्च ननामार्द्धं क्षितेर्दक्षिणसंस्थिते ॥ ९ ॥

तस्मात् पुरोपवनात् निर्जगाम ॥ १ ॥ २ ॥ हरतीति हरिः । सर्वदुःखहारिणी यद्विषया मेधा स हरिमेधा । नित्यमसिच प्रजा-मेधयोरिति सान्तत्वम् ॥ ५ ॥ मरीचिमुख्यैर्मरीचिप्रमुखैः । यथा उद्दि-ष्टम् । अमन्यत दध्यौ ॥ ६ ॥ सर्वभावगतः सर्वभावेन चिदचिद्रूपेण तद्विश्व-त्वं गतः प्राप्तोऽभवत् ॥ ७ ॥ ततश्च तस्य भारमुद्वोढुं भूमिरशक्तेति-शेष, मनस्यवस्थित इति त्रिभिः ॥ ८ ॥ वामेन पादेन स्थिते तस्मिन् अर्द्धेन वामं वामभागतो मेदिनी ननाम अवनताभूत् । दक्षिणेन पादेन स्थिते तस्मिन् क्षितेर्द्वितीयं दक्षिणमर्द्धं ननाम ॥ ९ ॥ यदा च

पादाङ्गुष्ठेन संपीड्य यदा स वसुधां स्थितः ।
तदा सा वसुधा विप्र ! चचाल सह पर्वतैः ॥ १० ॥
नद्यो नदाः समुद्राश्च संक्षोभं परमं ययुः ।
तत्क्षोभादमराः क्षोभं परं जग्मुर्महामुने ! ॥ ११ ॥
यामा नाम तदा देवा मैत्रेय ! परमाकुलाः ।
इन्द्रेण सह संमन्त्र्य ध्यानभङ्गं प्रचक्रमुः ॥ १२ ॥
कूष्माण्डा विविधै रूपैः सहेन्द्रेण महामुने ! ।
समाधिभङ्गमत्यन्तम् आरब्धाः कर्तुमातुराः ॥ १३ ॥
सुनीतिर्नाम तन्माता सास्रा तत्पुरतः स्थिता ।
पुत्रेति करुणं वाचमाह मायामयी तदा ॥ १४ ॥
पुत्रकास्मान् निवर्त्तस्व शरीरव्ययदारुणात् ।
निर्बन्धतो मया लब्धो बहुभिस्त्वं मनोरथैः ॥ १५ ॥
दीनामेकां परित्यक्तुम् अनाथां न त्वमर्हसि ।
सपत्नीवचनाद् वत्स ! अगतेस्त्वं गतिर्मम ॥ १६ ॥
क्व च त्वं पञ्चवर्षीयः क्व चैतद् दारुणं तपः ।
निवर्त्त्यतां मनः कष्टान् निर्बन्धात् फलवर्जितात् ॥ १७ ॥
कालः क्रीड़नकानां ते तदन्तेऽध्ययनस्य च ।

पादाङ्गुष्ठेन वसुधां सम्पीड्य आक्रम्य स्थितः, तदा समस्ता वसुधा चचाल ॥ १० ॥ तत्क्षोभादमराः क्षोभं प्रापुः ॥ ११ ॥ ततो ध्रुवेणैकधा स्थिते निश्चलेऽपि तत्समाधेरच्युत्यानवधानाय मातृदर्शनम् आह, यामा नामेत्यादिना । परं यतीव मायाविन्यतः प्राक्रमेण यत्नेन ॥ १२ ॥ कूष्माण्डाः केचिद्रुद्रदेवाः ॥ १३ ॥ साश्रा अश्रुसहिता सती ॥ १४ ॥ शरीरस्य व्ययेन दारुणात् तीव्राद्दारुणात् तपोनिर्बन्धात् निवर्त्तस्व ॥ १५ ॥ सपत्नीवचनात् क्रुद्धः सन् मां त्यक्तुं न अर्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ततो

ततः समस्तभोगानां तदन्ते सेव्यते तपः ॥ १८ ॥
कालः क्रीडनकानां यस्तव बालस्य पुत्रक ! ।
तस्मिंस्त्वमित्थं तपसि किं नाशायात्मनो रतः ॥ १९ ॥
मत्प्रीतिः परमो धर्मो वयोऽवस्थाक्रियाक्रमम् ।
अनुवर्त्तस्व मा मोहं निवर्त्तास्मादधर्मतः ॥ २० ॥
परित्यजति वत्साद्य यद्येतन्न भवांस्तपः ।
त्यक्ष्याम्यहमपि प्राणान् ततो वै पश्यतस्तव ॥ २१ ॥

पराशर उवाच ।

तां विलापवतीमेवं बाष्पाविलविलोचनाम् ।
समाहितमना विष्णौ पश्यन्नपि न दृष्टवान् ॥ २२ ॥
वत्स ! वत्स ! सुघोराणि रक्षांस्येतानि भीषणे ।
वनेऽभ्युद्यतशस्त्राणि समायान्त्यपगम्यताम् ॥ २३ ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ साथ रक्षांस्याविर्बभुस्ततः ।
अभ्युद्यतोग्रशस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः ॥ २४ ॥
ततो नादानतीवोग्रान् राजपुत्रस्य ते पुरः ।
मुमुचुर्दीप्तशस्त्राणि भ्रामयन्तो निशाचराः ॥ २५ ॥
शिवाश्च शतशो नेदुः सज्वालाकवलैर्मुखैः ।

मत्प्रीतिर्मत्तृप्तिरूपं तव परो धर्मः, अतः बाल क्रीडनकानां ते इत्यादि मदुक्तं वयोऽवस्थानुरूपं क्रियायां क्रमम् अनुवर्त्तस्व, मोहं दुराग्रहं मा अनुवर्त्तस्व। भाविमहद्दुःखहेतुत्वात् अधर्मात् तपोनिर्बन्धलक्षणात् अधर्मात् निवर्त्तस्व। मत्प्रीतिपरमम् इति पाठे मत्प्रीत्या परम उत्कृष्टो यो भवेत् तं वयोऽवस्थाक्रियाक्रमयुक्तं धर्ममनुवर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ बाष्पैरश्रुभिराविले क्लिन्ने विलोचने यस्यास्तां पश्यन्नपि चक्षुर्विलग्नेनापि ॥ २२ ॥ शिवाः, ज्वाला एव कवलं ग्रासस्तद्-

त्रासाय तस्य बालस्य योगयुक्तस्य सर्वशः ॥ २६ ॥

हन्यतां हन्यतामेष छिद्यतां छिद्यतामयम् ।
भक्ष्यतां भक्ष्यतां चायम् इत्यूचुस्ते निशाचराः ॥ २७ ॥

ततो नानाविधान् नादान् सिंहोष्ट्रमकराननाः ।
त्रासाय राजपुत्रस्य नेदुस्ते रजनीचराः ॥ २८ ॥

रक्षांसि तानि ते नादाः शिवास्तान्यायुधानि च ।
गोविन्दासक्तचित्तस्य ययुर्नेन्द्रियगोचरम् ॥ २९ ॥

एकाग्रचेताः सततं विष्णुमेवात्मसंश्रयम् ।
दृष्टवान् पृथिवीनाथपुत्रो नान्यत् कथञ्चन ॥ ३० ॥

ततः सर्वासु मायासु विलीनासु पुनः सुराः ।
संक्षोभं परमं जग्मुस्तत्पराभवशङ्किताः ॥ ३१ ॥

ते समेत्य जगद्योनिम् अनादिनिधनं हरिम् ।
शरण्यं शरणं यातास्तपसा तस्य तापिताः ॥ ३२ ॥

देवा ऊचुः ।

देवदेव ! जगन्नाथ ! परेश ! पुरुषोत्तम ! ।
ध्रुवस्य तपसा तप्तास्त्वां वयं शरणं गताः ॥ ३३ ॥

दिने दिने कलालेशैः शशाङ्कः पूर्य्यते यथा ।
तथायं तपसा देव ! प्रयात्यृद्धिमहर्निशम् ॥ ३४ ॥

औत्तानपादितपसा वयमित्थं जनार्द्दन ! ।
भीतास्त्वां शरणं यातास्तपसस्तं निवर्त्तय ॥ ३५ ॥

ज्वलितैर्मुखैर्नादयन्तः ॥ २६ ॥ सिंहोष्ट्रमकराणामिव आननानि येषां ते ॥ २८ ॥ ३० ॥ तस्मात् यः पराभवः स्वपदापहारलक्षणस्तस्मात् शङ्किताः भग्नाः ॥ ३१ ॥ कलालेशैः एकैकाभिः कलाभिः ॥ ३४ ॥

न विद्मः किं स शक्रत्वं किं सूर्य्यत्वमभीप्सति ।
वित्तपाम्बुपसोमानां साभिलाषः पदे नु किम् ॥ ३६ ॥

तदस्माकं प्रसीदेश ! हृदयात् शल्यमुद्धर ।
उत्तानपादतनयं तपसः संनिवर्त्तय ॥ ३७ ॥

भगवानुवाच ।

नेन्द्रत्वं न च सूर्य्यत्वं नैवाम्बुपधनेशताम् ।
प्रार्थयत्येष यं कामं तं करोम्यखिलं सुराः ॥ ३८ ॥

यात देवा यथाकामं स्वस्थानं विगतज्वराः ।
निवर्त्तयाम्यहं बालं तपस्यासक्तमानसम् ॥ ३९ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्ता देवदेवेन प्रणम्य त्रिदशास्ततः ।
प्रययुः स्वानि धिष्ण्यानि शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ४० ॥

भगवानपि सर्वात्मा तन्मयत्वेन तोषितः ।
गत्वा ध्रुवमुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः ॥ ४१ ॥

श्रीभगवानुवाच

औत्तानपादे ! भद्रं ते तपसा परितोषितः ।
वरदोऽहमनुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत ॥ ४२ ॥

बाह्यार्थनिरपेक्षं ते मयि चित्तं यदाहितम् ।
तुष्टोऽहं भवतस्तेन तद् वृणीष्व वरं परम् ॥ ४३ ॥

पराशर उवाच ।

श्रुत्वा तद् गदितं तस्य देवदेवस्य बालकः ।

हृदयात् शल्यं पराभवशङ्कारूपम् उद्धर उत्पाटय ॥ ३७ ॥ काम-मभीप्सितपदम् ॥ ३८ ॥ विगतज्वराः निःशङ्काः ॥३९॥ स्वानि धिष्ण्यानि स्थानानि ॥ ४० ॥ यद् यस्मादाहितं समाहितम् ॥ ४३ ॥ मत्तः

उन्मीलिताक्षो ददृशे ध्यानदृष्टं हरिं पुरः ॥ ४४ ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गवरासिधरमच्युतम् ।
किरीटिनं समालोक्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ४५ ॥
रोमाञ्चिताङ्गः सहसा साध्वसं परमं गतः ।
स्तवाय देवदेवस्य स चक्रे मानसं ध्रुवः ॥ ४६ ॥
किं वदामि स्तुतावस्य केनोक्तेनास्य संस्तुतिः ।
इत्याकुलमतिर्देवं तमेव शरणं ययौ ॥ ४७ ॥

ध्रुव उवाच ।

भगवन् ! यदि मे तोषं तपसा परमं गतः ।
स्तोतुं तदहमिच्छामि वरमेतं प्रयच्छ मे ॥ ४८ ॥
ब्रह्माद्यैर्वेद वेदज्ञैर्ज्ञायते यस्य नो गतिः ।
तं त्वां कथमहं देव ! स्तोतुं शक्ष्यामि बालकः ॥ ४९ ॥
त्वद्भक्तिप्रवणं ह्येतत् परमेश्वर ! मे मनः ।
स्तोतुं प्रवृत्तं त्वत्पादौ तत्र प्रज्ञां प्रयच्छ मे ॥ ५० ॥

पराशर उवाच ।

शङ्खप्रान्तेन गोविन्दस्तं पस्पर्श कृताञ्जलिम् ।
उत्तानपादतनयं द्विजवर्य्य ! जगत्पतिः ॥ ५१ ॥
अथ प्रसन्नवदनस्तत्क्षणान्नृपनन्दनः ।

भुजेषु शङ्खादिधरं चक्रादौ च वरासिधरं चेत्यच्युतमधरम् । शिरसा महीं जगाम दण्डवत् प्रणतो बभूव ॥ ४५ ॥ स्तवाय मानसं चक्रे ॥ ४६ ॥ ततश्च ब्रह्मादिभिरविज्ञाततत्त्वस्य स्तुतौ विषये बालोऽहं किं वदामि, केन वा स्वबुद्ध्या केनचिदन्येनोक्तेन वाक्येन स्तुतिर्भवेदिति व्याकुलमतिस्तमेव शरणं ययौ ॥ ४७ ॥ सर्ववेदमयस्य शङ्खस्य प्रान्तेन वेदान्तभागेन परमेश्वरतत्त्वप्रतिपादकेन पस्पर्श "शङ्खमयेन वपुषा पस्पर्श"

तुष्टाव प्रणतो भूत्वा भूतधातारमच्युतम् ॥ ५२ ॥

ध्रुव उवाच ।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
भूतादिरादिप्रकृतिर्यस्य रूपं नतोऽस्मि तम् ॥ ५३ ॥
शुद्धः सूक्ष्मोऽखिलव्यापी प्रधानात् परतः पुमान् ।
यस्य रूपं नमस्तस्मै पुरुषाय गुणाशिने ॥ ५४ ॥
भूरादीनां समस्तानां गन्धादीनाञ्च शाश्वतः ।
बुद्ध्यादीनां प्रधानस्य पुरुषस्य च यः परः ॥ ५५ ॥
तं ब्रह्मभूतमात्मानमशेषजगतः परम् ।
प्रपद्ये शरणं शुद्धं त्वद्रूपं परमेश्वरम् ॥ ५६ ॥
बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितम् ।
तस्मै नमस्ते सर्वात्मन् ! योगिचिन्त्याविकारवत् ॥ ५७ ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्
सर्वव्यापी भुवः स्पर्शादत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥ ५८ ॥

इति श्रुतेः ॥ ५१ ॥ प्रसन्नवदनः प्राप्तज्ञानत्वात् "शोभा नवा सम्य य एवं वेदेति । ब्रह्मविद इव ते सोम्य ! मुखमाभाति" इति श्रुतेः । भूतानां धातारमच्युतं तुष्टाव [illegible] ॥ ५२ ॥ भूम्यादीनि स्थूलसूक्ष्मरूपाणि भूतानि दश, मन इन्द्रियाद्युपलक्षणम् । बुद्धिर्महत्तत्त्वं, भूतादिरहङ्कारः, आदिप्रकृतिरव्यक्तं चतुर्विंशतितत्त्वानि यस्य रूपं तं नतोऽस्मि ॥ ५३ ॥ प्रधानात् परतः परः प्रधानात्मनोऽपि । गुणाशिने गुणसाक्षिणे ॥ ५६ ॥ बृहत्त्वात् सर्वगतत्वात् कारणतया बृंहणत्वात् । विकारवत् न विभाति अविकारवत् । योगिचिन्त्यात् तदविकारवत् । हे योगिचिन्त्य ! इति पृथक् पदं वा ॥ ५७ ॥ इदानीं विश्वरूपं पुरुषसूक्तार्थेन स्तौति । सहस्रशीर्षेत्यादिना । सहस्रशिरःपरिमितं नाम । अपरि-

यद् भूतं यच्च वै भाव्यं पुरुषोत्तम ! तद् भवान् ।
त्वत्तो विराट् स्वराट् सम्राट् त्वत्तश्चाप्यधिपूरुषः ॥५९॥
अत्यरिच्यत सोऽधश्च तिर्य्यक् चोर्द्ध्वञ्च वै भुवः ।
त्वत्तो विश्वमिदं जातं त्वत्तो भूतभविष्यती ॥ ६० ॥
त्वद्रूपधारिणश्चान्तर्भूतं सर्वमिदं जगत् ।
त्वत्तो यज्ञः सर्वहुतः पृषदाज्यं पशुर्द्विधा ॥ ६१ ॥

भूतानि शीर्षाणि यस्य विश्वरूपस्य सः । सहस्रमक्षीणि यस्य सः । सहस्रं पादा यस्य । सः भुवः समन्ताद् भूतलेन ब्रह्माण्डं तस्य स्पर्शादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । दशाङ्गुलमित्यधिकपरिमाणपरम् । अतोऽयमर्थः । आवरणं ब्रह्माण्डं स्पृष्ट्वा अभिव्याप्य तदतिक्रम्य निरवधिरेवावस्थित इति ॥ ५८ ॥ आधारत्वेन न संयोगमात्रं किन्तु कारणत्वेन तद्व्याप्तिः । अतः कार्य्यात् कारणस्याधिक्यं युक्तमिति पर्य्यायेण समर्थयते यद् भूतमित्यादिना । विराट् ब्रह्माण्डं, स्वराट् ब्रह्मा, सम्राट् मनुः । अधिपूरुषः एषामधिष्ठाता महापुरुषः ॥ ५९ ॥ अत्यरिच्यत त्वत्तो जातात् स भवान् भुवोऽधश्च तिर्य्यक् चोर्द्ध्वञ्च परितश्च अतिरिक्तोऽभूत् । भूतत्वोत्कर्षे किमत्र तत्कार्य्यत्वेन तदन्तर्वर्त्तित्वात् ततो न्यूनत्वमाह त्वत्तो विश्वमिति । भूतञ्च भविष्यच्च भूतभविष्यती ॥ ६० ॥ त्वद्रूपधारिणश्चेति । चकारोऽप्यर्थे । तवैव कारणभूतस्य रूपं स्वरूपं धारयति न तु पृथग्रूपं यत् तत् त्वद्रूपधारि ब्रह्माण्डं तस्यान्तः सर्वमिदं जगदन्तर्भूतं किं पुनर्वक्तव्यं तवान्तर्भूतमिति । सर्वभूतमिति पाठे सर्वाणि भूतानि यस्मिन् तत् जगद्ब्रह्माण्डस्यान्तर्भूतमित्यर्थः । सर्वभूतादिति पाठे सर्वभूतात्मकात् त्वद्रूपधारिणो ब्रह्माण्डस्यान्तरिदं जगत् स्थितमित्यर्थः । किञ्च त्वत्तो यज्ञः सर्वेषां चरुपुरोडाशादीनां हुतं हवनमस्मिन् इति सर्वहुतः नानाद्रव्यक इत्यर्थः । सर्वाहुदिति पाठे सर्वं हूयतेऽस्मिन् इति सर्वहुतं तस्मात् सर्वाहुदिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । सर्वहुतं यज्ञमुद्दिश्य तत्साधनं पृषदाज्यादि त्वत्तो जातमित्यर्थः । पृषदाज्यं दधिमिश्रं घृतं

त्वत्तो ऋचोऽथ सामानि त्वत्तश्छन्दांसि जज्ञिरे ।
त्वत्तो यजूंष्यजायन्त त्वत्तोऽश्वाश्चैकतोदतः ॥ ६२ ॥
गावस्त्वत्तः समुद्भूतास्त्वत्तोऽजा अवयो मृगाः ।
त्वन्मुखाद् ब्राह्मणास्त्वत्तो बाहोः क्षत्रमजायत ॥ ६३ ॥
वैश्यास्तवोरुजाः शूद्रास्तव पद्भ्यां समुद्गताः ।
अक्ष्णोः सूर्य्योऽनिलः प्राणाच्चन्द्रमा मनसस्तव ॥ ६४ ॥
प्राणो नः शुषिराज्जातो मुखादग्निरजायत ।
नाभितो गगनं द्यौश्च शिरसः समवर्त्तत ॥ ६५ ॥
दिशः श्रोत्रात् क्षितिः पद्भ्यां त्वत्तः सर्वमभूदिदम् ।
न्यग्रोधः सुमहानल्पे यथा बीजे व्यवस्थितः ॥ ६६ ॥
संयमे विश्वमखिलं बीजभूते तथा त्वयि ।
बीजादङ्कुरसंभूतो न्यग्रोधः सुसमुत्थितः ॥ ६७ ॥
विस्तारञ्च यथा याति त्वत्तः सृष्टौ तथा जगत् ।
यथा हि कदली नान्या त्वक्पत्राद् वापि दृश्यते ॥ ६८ ॥
एवं विश्वस्य नान्यत्वं त्वत्स्थायीश्वर दृश्यते ।
ह्लादिनी सन्धिनी सम्वित् त्वय्येका सर्वसंस्थितौ ॥ ६९ ॥

वपुर्द्विधा पाञ्चारत्रभेदेन ॥ ६१ ॥ छन्दांसि गायत्र्यादीनि । त्वत्तो-ऽश्वा उभयतो दन्ता एकदन्ताश्च ॥ ६२ ॥ तानेवाह गाव इति ॥ ६३ ॥ ६७ ॥ त्वत्तो जातं विश्वं त्वत्तो भिन्नं न भवतीति दृष्टान्तेनाह । यथा त्वचः पत्राद् वा अन्या पृथग्भूता कदली न दृश्यते । एवं त्वत्पृथग्भूता-भावात् त्वत्तो विश्वस्य नान्यत्वम् ॥ ६८ ॥ यद्यप्येतत्स्थायि त्वय्येव स्थायि स्थितमिति त्वत्स्थायि तदाभूतमेव यथा घटः यथा घट एवेदं दृश्यते न तु पृथक् । भो ईश्वर ! सर्वजीवनिवासक ! पाठान्तरेऽपि अयमेवार्थः । ईश्वरत्वमेव जीवेभ्यो वैलक्षण्येन दर्शयन्नाह, ह्लादिनीति ह्लादिनी

ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ।
पृथग्भूतैकभूताय भूतभूताय ते नमः ॥ ७० ॥
प्रभूतभूतभूताय तुभ्यं भूतात्मने नमः ।
व्यक्तप्रधानपुरुषविराट् सम्राट् स्वराट् तथा ॥ ७१ ॥
विभाव्यतेऽन्तःकरणैः पुरुषेष्वक्षयो भवान् ।
सर्वस्मिन् सर्वभूतस्त्वं सर्वः सर्वस्वरूपधृक् ॥ ७२ ॥
सर्वं त्वत्तस्ततश्च त्वं नमः सर्वात्मनेऽस्तु ते ।

आह्लादकरी, सन्धिनी सत्ता, संवित् विद्याशक्तिः, एका मुख्या अव्यभिचारिणी स्वरूपभूतेति यावत् । सा सर्वसंस्थितौ सर्वस्य सम्यक् स्थितिर्यस्मात् तस्मिन् सर्वाधिष्ठानभूते त्वय्येव, न तु जीवेषु । या गुणमयी त्रिविधा सापि त्वयि नास्ति ॥ ६९ ॥ तामेवाह, ह्लादतापकरी मिश्रेति । ह्लादकरी मनसः प्रसादात् सात्त्विकी । तापकरी विषयवियोगादिषु दुःखकरी तामसी । तदुभयमिश्रा च विषयजन्या राजसी । तत्र हेतुः सत्त्वादिगुणैर्वर्जिते । तदुक्तं सर्वज्ञसूक्ते 'ह्लादिन्या संविदाश्लिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः । स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेशनिकराकरः" इति ऐश्वर्यमेव विभूतिभिः प्रपञ्चयति । पृथग्भूतैकभूताय कार्यात्मना पृथग्रूपाय, कारणात्मना चैकरूपाय । भूतभूताय भूतस्वरूपाय ॥ ७० ॥ प्रभूतानि भूतानि महाभूतानि तद्रूपाय भूतात्मने चराचरात्मकरूपाय च तुभ्यं नमः । किञ्च पूर्वोक्तव्यक्तप्रधानादिविभूतिरूपतयाप्यन्तःकरणैर्योगिभिर्भवानेव विभाव्यते चिन्त्यते ॥ ७१ ॥ तथा पुरुषेषु चेतनेषु क्षराक्षरविभागेन जीवात्मनापि भवान् परमात्मा अक्षयो विभाव्यते । किञ्च सर्वस्मिन् देवादिशरीरे सर्वभूतः तत्र चेतनचेतनरूपत्वं सर्वं त्वं चेतनरूपस्त्वमेव । चेतनाचेतनस्वरूपत्वमेव विवृणोति चाह, सर्वस्वरूपधृक् । चेतनाचेतनस्वरूपं त्वमेव धत्से । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ७२ ॥ तदेवोपपादयति सर्वं त्वत्तः । यतो हि सर्वं त्वय्यस्ति । अतः सर्वस्वरूपस्त्वमेव । यद्व

सर्वात्मकोऽसि सर्वेश ! सर्वभूतस्थितो यतः ॥ ७३ ॥
कथयामि ततः किं ते सर्वं वेत्सि हृदि स्थितम् ।
सर्वात्मन् ! सर्वभूतेश ! सर्वसत्त्वसमुद्भव ! ॥ ७४ ॥
सर्वभूतो भवान् वेत्ति सर्वभूतमनोरथम् ।
यो मे मनोरथो नाथ ! सफलः स त्वया कृतः ।
तपश्च तप्तं सफलं यद् दृष्टोऽसि जगत्पते ! ॥ ७५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

तपसस्तु फलं प्राप्तं यद् दृष्टोऽहं त्वया ध्रुव ! ।
मद्दर्शनं हि विफलं राजपुत्र ! न जायते ॥ ७६ ॥
वरं वरय तस्मात् त्वं यथाभिमतमात्मनः ।
सर्वं संपद्यते पुंसां मयि दृष्टिपथं गते ॥ ७७ ॥

प्रथमं चाब्जं हिरण्यगर्भादिकं यस्मो जायताम् । तत्पुत्रादिद्वारा यदन्यज्जायते तत् कथं यस्मो जातं स्यात्, तत्राह, ततश्च त्वम् । त्वत्तो जाताद्धिरण्यगर्भादेस्तत्पुत्रादिरूपेण त्वमेव जायसे । अनन्तद्वारा जायमानं सर्वं त्वत्त एवेत्यर्थः । स्तुतं निगमयति, एवं सर्वात्मने नमोऽस्त्विति । स्वमनोरथं सूचयन्नाह, सर्वात्मकोऽसीति ॥ ७३ ॥ एतदेव विवृण्वन्नाह, सर्वात्मन् ! सर्वभूतात्मभूत ! अन्तर्यामिन् ! सर्वेषां सत्त्वानां समुद्भवो यस्मात् सर्वप्राणिजनक ! ॥ ७४ ॥ सर्वभूतश्च भवान् अतः सर्वेषां सत्त्वानां मनोरथं वेत्ति । न केवलं परोक्षमेवेत्यर्थः । यो मे मनोरथः त्वत्स्तुतिविषयः स स्तुतिप्रतिदानेन त्वया सफलः कृतः । अतो मया यदर्थं तपस्तप्तं तदपि सफलं जातमेवेति विज्ञायते यतस्त्वं दृष्टोऽसि ॥ ७५ ॥ यत् त्वया आकाङ्क्षितं तपसः फलं तत् त्वया प्राप्तमेव । किं तत्प्रार्थनेन ? यतो मद्दर्शनं विफलं न जायते ॥ ७६ ॥ अपि च तस्मात् प्राप्तादन्यदपि वरं मत्प्रसादोत्थादिकं यथेच्छं वृणी-

ध्रुव उवाच ।

भगवन्! सर्वभूतेश! सर्वस्यास्ते भवान् हृदि ।
किमज्ञातं तव स्वामिन्! मनसा यन् मयेप्सितम् ॥ ७८ ॥
तथापि तुभ्यं देवेश! कथयिष्यामि यन् मया ।
प्रार्थ्यते दुर्विनीतेन हृदयेनातिदुर्लभम् ॥ ७९ ॥
किं वा सर्वजगत्स्रष्टः! प्रसन्ने त्वयि दुर्लभम् ।
त्वत्प्रसादफलं भुङ्क्ते त्रैलोक्यं मघवानपि ॥ ८० ॥
नैतद् राजासनं योग्यमजातस्य ममोदरात् ।
इति गर्वादवोचन् मां सपत्नी मातुरुच्चकैः ॥ ८१ ॥
आधारभूतं जगतः सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ।
प्रार्थयामि प्रभो! स्थानं त्वत्प्रसादादतोऽव्ययम् ॥ ८२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यत् त्वया प्रार्थितं स्थानम् एतत् प्राप्स्यति वै भवान् ।
त्वयाहं तोषितः पूर्वम् अन्यजन्मनि बालक! ॥ ८३ ॥

मोऽर्थः ॥ ७७ ॥ ध्रुव उवाच भगवन्! यद्यपि त्वत्सकाशादन्यद्-देयं नास्ति किन्तु अस्मदादेरविदितमस्ति, तच्च भवानन्तर्यामी जानात्येव ॥ ७८ ॥ तथापि दुर्विनीतेन मया हृदयेन यत् प्रार्थ्यते तत् कथयिष्यामि। कथम्भूतं नातिदुर्लभम् अनतिदुर्लभं सुलभमपि ॥ ७९ ॥ सुलभत्वमेवाह किं वेति ॥ ८० ॥ ममातिदुर्लभं तत्त्रैलोक्यादि विहाय त्रैलोक्यान्तर्वर्तिस्थानं प्रार्थये यदेतदुक्तमाह नैतदिति द्वाभ्याम् ॥ ८२ ॥ भगवदु-वाक्यन्तु एवंविधं स्थानं पूर्वजन्मतपसैव त्वया प्राप्तं सत्यम्, अन्तरायेण तु केनचित् त्वं राजपुत्रोऽपि तत्प्राप्त्यर्थं तथापरितोषो मत्तोषप्रभावादेवाभूत्। अतः किञ्चित् कालं राज्यभोगान् भुक्त्वा ततश्चास्मिन् ध्रुवे पदे अनन्ता वर्ष स्थित्वा पश्चात् मोक्षं प्राप्स्यसीति तदाह, यत्

त्वमासीर्ब्राह्मणः पूर्वं मय्येकाग्रमतिः सदा ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषुर्निजधर्मानुपालकः ॥ ८४ ॥
कालेन गच्छता मित्रं राजपुत्रस्तवाभवत् ।
यौवनेऽखिलभोगाढ्यो दर्शनीयोज्ज्वलाकृतिः ॥ ८५ ॥
तत्सङ्गात् तस्य तामृद्धिम् अवलोक्यातिदुर्लभाम् ।
भवेयं राजपुत्रोऽहम् इति वाञ्छा त्वया कृता ॥ ८६ ॥
ततो यथाभिलषिता प्राप्ता ते राजपुत्रता ।
उत्तानपादस्य गृहे जातोऽसि ध्रुव ! दुर्लभे ॥ ८७ ॥
अन्येषां तद् वरं स्थानं कुले स्वायम्भुवस्य यत् ।
तस्यैतदवरं बाल ! येनाहं परितोषितः ॥ ८८ ॥
मामाराध्य नरो मुक्तिम् अवाप्नोत्यविलम्बिताम् ।
मय्यर्पितमना बाल ! किमु स्वर्गादिकं पदम् ॥ ८९ ॥
त्रैलोक्यादधिके स्थाने सर्वताराग्रहाश्रयः ।
भविष्यति न सन्देहो मत्प्रसादाद् भवान् ध्रुव ! ॥ ९० ॥
सूर्यात् सोमात् तथा भौमात् सोमपुत्राद् बृहस्पतेः ।
सितार्कतनयादीनां सर्वर्क्षाणां तथा ध्रुवम् ॥ ९१ ॥
सप्तर्षीणामशेषाणां ये तु वैमानिकाः सुराः ।
सर्वेषामुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ! ॥ ९२ ॥
केचिच्चतुर्युगं यावत् केचिन् मन्वन्तरं सुराः ।
तिष्ठन्ति, भवतो दत्ता मया वै कल्पसंस्थितिः ॥ ९३ ॥

[illegible] मुक्तिं अविलम्बितामन्वेन ॥ ८९ ॥ स्वायम्भुवस्य कुले तद्वरं [illegible] [illegible]षां तावतां तद् वरं [illegible] स्थानम् । येन त्वया पूर्वमहं परितोषित । [illegible] तव [illegible]तदवरं [illegible] स्थानम् ॥ ८८ ॥ ९० ॥ सोमपुत्राद् बुधात् । सितः शुक्रः । अर्कतनयः शनैश्चरः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

सुनीतिरपि ते माता त्वदासन्नातिनिर्मला ।
विमाने तारका भूत्वा तावत्कालं निवत्स्यति ॥ ९४॥
ये च त्वां मानवाः प्रातः सायञ्च सुसमाहिताः ।
कीर्त्तयिष्यन्ति तेषाञ्च महत् पुण्यं भविष्यति ॥ ९५ ॥

पराशर उवाच ।

एवं पूर्वं जगन्नाथाद् देवदेवाज्जनार्दनात् ।
वरं प्राप्य ध्रुवः स्थानम् अध्यास्ते स महामते ! ॥ ९६ ॥
तस्यापि मानवृद्धिञ्च महिमानं निरीक्ष्य च ।
देवासुराणामाचार्य्यः श्लोकमत्रोशना जगौ ॥ ९७ ॥
अहोऽस्य तपसो वीर्य्यम् अहोऽस्य तपसः फलम् ! ।
यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ ९८ ॥
ध्रुवस्य जननी चेयं सुनीतिर्नाम सूनृता ।
अस्याश्च महिमानं कः शक्तो वर्णयितुं भुवि ॥ ९९ ॥
त्रैलोक्याश्रयतां प्राप्तं परं स्थानं स्थिरायति ।
स्थानं प्राप्ता परं कृत्वा या कुक्षिविवरे ध्रुवम् ॥ १०० ॥

॥ ९३ ॥ सुनीतिरपि ते मातेति । त्वन्मातृत्वादेव तत्र निवत्स्यती- त्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ जगद्धाता देवदेवः सार्वत्वम् ॥ ९७ ॥ सूनृता तत्पुत्रोपचारे शक्यं कृष्णाद्यास्तु जननस्य शादिनी । "धर्मस्य कन्या सुश्रोणी सूनृता नाम विश्रुता । उत्पन्ना वाजिमेधेन ध्रुवस्य जननी शुभा" इति हरिवंशोक्तेः । पूर्वनाम वा ॥ ९९ ॥ त्रैलोक्या- श्रयतां प्राप्तं यत् परं विष्णुपदाख्यं स्थानम् । स्थिरायति । स्थिरा निरूढा आयतिरुत्तरकाले भावि फलं यस्मिंस्तथाभूतं स्थानं स्थिरार्थं प्राप । "आयतिस्तु स्त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः" इत्यभि- धानात् । प्राप्तेति वा पाठः । कथं प्राप्ता ? वरं लेभे विष्णुभक्तं

यश्चैतत् कीर्त्तयेन्नित्यं ध्रुवस्यारोहणं दिवि ।
स सर्वपापनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ १०१ ॥
स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालञ्च जीवति ॥ १०२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

ध्रुवाच्छिष्टिञ्च भव्यञ्च भव्याच्छम्भुर्व्यजायत ।
शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥ १ ॥
रिपुं रिपुञ्जयं विप्रं वृकलं वृकतेजसम् ।
रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ २ ॥
अजीजनत् पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो मनुम् ।
प्रजापतेरात्मजायाम् वीरणस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
मनोरजायन्त दश नड्वलायां महौजसः ।
कन्यायां जगतां श्रेष्ठ ! वैराजस्य प्रजापतेः ॥ ४ ॥
ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः ।
अग्निष्टोमोऽतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ॥ ५ ॥

ध्रुवं कुक्षिविवरे गर्भं कृत्वा या परं स्थानं प्राप्ता तस्या [illegible] सर्वविदः [illegible] ॥ १०० ॥

भव्याच्छम्भुर्व्यजायत । ध्रुवात् शम्भुरिति तद्भार्यायां [illegible] [illegible] । [illegible] शम्भुरिति केचित् पठन्ति ॥ १ ॥ चाक्षुषो [illegible] प्रजापतेरात्मजायां पुष्करिण्यां चाक्षुषो मनुं [illegible] [illegible] ॥ ३ ॥ वैराजस्य प्रजापतेः

अभिमन्युश्च दशमो नड्वलायां महौजसः ।
ऊरोरजनयत् पुत्रान् षडाग्नेयी महाप्रभान् ॥ ६ ॥
अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं शिवम् ।
अङ्गात् सुनीथापत्यं वै वेणमेकमजायत ॥ ७ ॥
प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्थुर्दक्षिणं करम् ।
वेणस्य पाणौ मथिते सम्बभूव महामुने ! ॥ ८ ॥
वैण्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्त्तितः ।
येन दुग्धा मही पूर्वं प्रजानां हितकारणात् ॥ ९ ॥

मैत्रेय उवाच ।

किमर्थं मथितः पाणिर्वेणस्य परमर्षिभिः ।
यत्र जज्ञे महावीर्य्यः स पृथुर्मुनिसत्तम ! ॥ १० ॥

पराशर उवाच ।

सुनीथा नाम या कन्या मृत्योः प्रथमतोऽभवत ।
अङ्गस्य भार्य्या सा दत्ता तस्यां वेणो व्यजायत ॥ ११ ॥
स मातामहदोषेण तेन मृत्योः सुतात्मजः ।
निसर्गादेव मैत्रेय ! दुष्ट एव व्यजायत ॥ १२ ॥
अभिषिक्तो यदा राज्ये स वेणः परमर्षिभिः ।
घोषयामास स तदा पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ १३ ॥
न यष्टव्यं न होतव्यं न दातव्यं कदाचन ।
भोक्ता यज्ञस्य कस्त्वन्यो ह्यहं यज्ञपतिः प्रभुः ॥ १४ ॥
ततस्तमृषयः पूर्वं संपूज्य जगतीपतिम् ।

कन्यायां नड्वलायां मनोर्महौजसो दश पुत्रा अजायन्तेत्यन्वयः ॥ ४ ॥
* ॥ नड्वलायां महौजस इति पुनरुक्तिस्तु नड्वलायां महौजसो द्वे इत्येवमनुवादेन न दोष इति विधानार्थः ॥ १० ॥ बाहवं नाम्ना वर्णं

ऊचुः सामकलं सम्यङ् मैत्रेय! समुपस्थिताः ॥ १५ ॥

ऋषय ऊचुः ।

भो भो! राजन्! शृणुष्व त्वं यद् वदामस्तव प्रभो!।
राज्यदेहोपकाराय प्रजानाञ्च हितं परम् ॥ १६ ॥
दीर्घसत्रेण देवेशं सर्व्वयज्ञेश्वरं हरिम्।
पूजयिष्याम, भद्रं ते, तत्रांशस्ते भविष्यति ॥ १७ ॥
यज्ञेन यज्ञपुरुषो हरिः संप्रीणितो नृप!।
अस्माभिर्भवतः कामान् सर्व्वानेव प्रदास्यति ॥ १८ ॥
यज्ञैर्यज्ञेश्वरो येषां राष्ट्रे संपूज्यते हरिः।
तेषां सर्व्वेप्सितावाप्तिं ददाति नृप! भूभुजाम् ॥ १९ ॥

वेण उवाच ।

मत्तः कोऽभ्यधिकोऽन्योऽस्ति यश्चाराध्यो ममापरः।
कोऽयं हरिरिति ख्यातो योऽयं यज्ञेश्वरो मतः ॥ २० ॥
ब्रह्मा जनार्दनः शम्भुरिन्द्रो वायुर्यमो रविः।
हुतभुग् वरुणो धाता पूषा भूमिर्निशाकरः ॥ २१ ॥
एते चान्ये च ये देवाः शापानुग्रहकारिणः।
नृपस्यैते शरीरस्थाः सर्व्वदेवमयो नृपः ॥ २२ ॥
एतज्ज्ञात्वा मयाज्ञप्तं यथावत् क्रियतां तथा।
न दातव्यं न होतव्यं न यष्टव्यञ्च वो द्विजाः! ॥ २३ ॥
भर्त्तृशुश्रूषणं धर्म्मो यथा स्त्रीणां परो मतः।

मधुरं सान्त्वपूर्व्वं ॥ १५ ॥ राज्यदेहयोरुपकाराय वेणाय ॥ १६ ॥ दीर्घसत्रेण बहुकालसाध्यसत्रेण। अंशः वृत्तो भागः। "युष्मत्प्रभृतभागभाक्त्वं वेन परिप्रोच्यते" इति श्रुतेः ॥ १७ ॥ मया यथा यद्‌यत्

ममाज्ञापालनं धर्मो भवताञ्च तथा द्विजाः ! ॥ २४ ॥

ऋषय ऊचुः।

देह्यनुज्ञां महाराज ! मा धर्मो यातु संक्षयम्।
हविषां परिणामोऽयं यदेतदखिलं जगत् ॥ २५ ॥

पराशर उवाच।

इति विज्ञाप्यमानोऽपि स वेणः परमर्षिभिः।
यदा ददाति नानुज्ञां प्रोक्तः प्रोक्तः पुनः पुनः ॥ २६ ॥
ततस्तु मुनयः सर्वे कोपामर्षसमन्विताः।
हन्यतां हन्यतां पाप इत्यूचुस्ते परस्परम् ॥ २७ ॥
यो यज्ञपुरुषं देवम् अनादिनिधनं प्रभुम्।
विनिन्दत्यधमाचारो न स योग्यो भुवः पतिः ॥ २८ ॥
इत्युक्ता मन्त्रपूतैस्तैः कुशैर्मुनिगणा नृपम्।
निजघ्नुर्निहतं पूर्वं भगवन्निन्दनादिना ॥ २९ ॥
ततश्च मुनयो रेणुं ददृशुः सर्वतो द्विज !।
किमेतदिति चासन्नं पप्रच्छुस्ते जनं तदा ॥ ३० ॥
आख्यातञ्च जनैस्तेषां चौरीभूतैरराजके।
राष्ट्रे तु लोकैरारब्धं परस्वादानमातुरैः ॥ ३१ ॥
तेषामुदीर्णवेगानां चौराणां मुनिसत्तमाः !।
सुमहान् दृश्यते रेणुः परवित्तापहारिणाम् ॥ ३२ ॥
ततः सम्मन्त्र्य ते सर्वे मुनयस्तस्य भूभृतः।
ममन्थुरूरुं पुत्रार्थम् अनपत्यस्य यत्नतः ॥ ३३ ॥

नतु तथैव क्रियतां मदेशाच, न दातव्यमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ हविषां परिणामो वृष्ट्यादिद्वारा ॥ २५ ॥ २६ ॥ कोपश्च अमर्षश्च भगवन्निन्दाश्रवणजं ताभ्यां समन्विताः ॥ २७ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ममन्थ इति

मथ्यतश्च समुत्तस्थौ तस्योरोः पुरुषः किल ।
दग्धस्थूणाप्रतीकाशः खर्वटास्योऽतिह्रस्वकः ॥ ३४ ॥
किं करोमीति तान् सर्वान् विप्रान् प्राह त्वरान्वितः ।
निषीदेति तमूचुस्ते निषादस्तेन सोऽभवत् ॥ ३५ ॥
ततस्तत्सम्भवा जाता विन्ध्यशैलनिवासिनः ।
निषादा मुनिशार्दूल पापकर्मोपलक्षणाः ॥ ३६ ॥
तेन द्वारेण तत् पापं निष्क्रान्तं तस्य भूपतेः ।
निषादास्ते ततो जाता वेणकल्मषनाशनाः ॥ ३७ ॥
तथाऽस्य दक्षिणं हस्तं ममन्थुस्तस्य ते द्विजाः ।
मथ्यमाने च तत्राभूत् पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ॥ ३८ ॥
दीप्यमानः स वपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ।
आद्यमाजगवं नाम खात् पपात ततो धनुः ॥ ३९ ॥
शराश्च दिव्या नभसः कवचञ्च पपात ह ।
तस्मिन् जाते तु भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ॥ ४० ॥
सत्पुत्रेण च जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।
पुन्नाम्नो नरकात् त्रातः स तेन सुमहात्मना ॥ ४१ ॥

पाठे मथ्यमानादित्यर्थः । दग्धस्थूणाप्रतीकाशः दग्धकाष्ठवत् कृष्णवर्णं इत्यर्थः । खर्वटास्यः कुब्जमुखः चिपिटनासिकश्च इत्यर्थः । खर्वटाक्ष इति वा पाठः । केचित्तु खर्वटाश इति पठित्वा नगराणि एव [illegible] व्याचक्षते ॥ ३४ ॥ [illegible] निषीदेति तमूचुः ॥ ३५ ॥ पापलक्षणं कर्मैवोपलक्षणं चिह्नं येषां ते ॥ ३६ ॥ तेन द्वारेण निषादरूपेण ॥ ३७ ॥ अग्निरिवेति यथा काष्ठे मथ्यमाने धूमरूपेण तत्र पापं निष्क्रान्ते पश्चादग्निवत् प्रज्वलति तथा निषादरूपेण वेणकल्मषे निष्क्रान्ते पश्चादग्निरिव देदीप्यमानः पृथुरुत्पन्न इत्यर्थः ।

तं समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्यादाय सर्वशः ।
तोयानि चाभिषेकार्थं सर्वाण्येवोपतस्थिरे ॥ ४२ ॥
पितामहश्च भगवान् देवैराङ्गिरसैः सह ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि च सर्वशः ॥ ४३ ॥
समागम्य तदा वैन्यम् अभ्यषिञ्चन् नराधिपम् ।
हस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः ॥ ४४ ॥
विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ।
विष्णुचिह्नं करे चक्रं सर्वेषां चक्रवर्त्तिनाम् ॥ ४५ ॥
भवत्यव्याहतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ।
महता राजराज्येन पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ ४६ ॥
सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः ।
पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ॥ ४७ ॥
अनुरागात् ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत ।
आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ॥ ४८ ॥
पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ।
अकृष्टपच्या पृथिवी सिध्यन्त्यन्नानि चिन्तया ॥ ४९ ॥

आद्यं श्राद्धं पिण्डदानं च प्रभुः ॥ ३८ ॥ पुन्नाम्न इति "पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा" इति वचनात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्थावराणि चेति तदभिमानिदेवताः ॥ ४१-४३ ॥ चक्रमिति रेखात्मकमाकृत्य रेखामयं चक्रं दृष्ट्वेत्यर्थः । तदुक्तं "यस्याः प्रतिकृतं चक्रमंशः स परमेश्वरः" इति ॥ ४४ ॥ राजराज्येन चक्रवर्त्तित्वेन ॥ ४६ ॥ अपरं जिताः रञ्जिताः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ध्वजभङ्गश्च रथेषु ध्वजानां नाभवत् । अकृष्टपच्या कृषिं विनैव पच्यमाना ॥ ४९ ॥

सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ।
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ॥ ५० ॥
सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ।
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥ ५१ ॥
प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ ।
स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ॥ ५२ ॥
कर्मैतदनुरूपं वां पात्रं स्तोत्रस्य चापरम् ।
ततस्तावूचतुर्विप्रान् सर्वानेव कृताञ्जली ॥ ५३ ॥
अद्य जातस्य नो कर्म ज्ञायतेऽस्य महीपतेः ।
गुणा न चास्य ज्ञायन्ते न चास्य प्रथितं यशः ।
स्तोत्रं किमाश्रयं त्वस्य कार्यमस्माभिरुच्यताम् ॥ ५४ ॥

ऋषय ऊचुः ।

करिष्यत्येष यत् कर्म चक्रवर्त्ती महाबलः ।
गुणा भविष्या ये चास्य तैरयं स्तूयतां नृपः ॥ ५५ ॥

पुटके पत्रपुटिकादिस्थानविशेषे । पुन एव पृथोर्जातस्य जातमात्रस्य यज्ञ इत्युच्यते । "पृथुर्वा अभवत् तस्मात् ततः पृथुरजायत" इति मनूक्तेः । पैतामहे पितामहदैवत्ये पृथोरेव यज्ञे न तु पितामहकर्तृके । तथाह वायुः "वैण्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्त्तमाने महात्मनः । सूतः सुत्यां समुत्पन्नः" इति ॥ ५० ॥ सुत्यामिति सूतिरभिषवः अभिषूयते यस्मिन् सोमोऽस्यामिति सुतिः । सोमाभिषवभूमिः, तस्याम् । सौत्येऽहनि तस्मिन्नेव दिने ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ वां युवयोः ॥ ५३ ॥ [illegible] ॥ ५४ ॥ चक्रवर्त्ती [illegible] चक्रचिह्नोपलक्षितः । महाबलत्वं विष्णुत्वात् । अतः [illegible] गुणाः [illegible] भविष्यैरेव गुणकर्मभिरेव स्तूयताम् [illegible] भावः । "जातो [illegible]" इति

पराशर उवाच ।

ततः स नृपतिस्तोषं तत् श्रुत्वा परमं ययौ ।
सद्गुणैः श्लाघ्यतामेति श्लाघ्याभ्यां गुणा मम ॥५६॥
तस्माद् यदद्य स्तोत्रेण गुणनिर्वर्णनं त्विमौ ।
करिष्यते, करिष्यामि तदेवाहं समाहितः ॥ ५७ ॥
यदिमौ वर्जनीयञ्च किञ्चिदत्र वदिष्यतः ।
तदहं वर्जयिष्यामीत्येवञ्चक्रे मतिं नृपः ॥ ५८ ॥
अथ तौ चक्रतुः स्तोत्रं पृथोर्वैण्यस्य धीमतः ।
भविष्यैः कर्मभिः सम्यक् सुस्वरौ सूतमागधौ ॥ ५९ ॥
सत्यवाग् दानशीलोऽयं सत्यसन्धो नरेश्वरः ।
ह्रीमान् मैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दुष्टशासनः ॥६०॥
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान् प्रियभाषकः ।
मान्यमानयिता यज्वा ब्रह्मण्यः साधुसम्मतः ॥ ६१ ॥
समः शत्रौ च मित्रे च व्यवहारे स्थितो नृपः ।
सूतेनोक्तान् गुणानित्थं स तदा मागधेन च ॥ ६२ ॥
चकार हृदि, तादृक् च कर्मणा कृतवानसौ ।
ततः स पृथिवीपालः पालयन् वसुधामिमाम् ॥ ६३ ॥
इयाज विविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ।
तं प्रजाः पृथिवीनाथम् उपतस्थुः क्षुधार्दिताः ॥ ६४ ॥

स्यात् इदं गुणवर्णनमुभाभ्यां यथार्थं विधातव्यमेव इति ॥ ५५ ॥ पुनरपि हृष्यन् अनेन स्तुतिविषयेण ममापवर्गाभिव्यञ्जकेन एव स्थितम् इति मत्वा तथैव सद्गुणाश्रयत्वेन वर्तितव्यमित्याह, तत इति त्रिभिः ॥ ५६ ॥ सत्य-सन्धः सत्यप्रतिज्ञः सत्यवादी वा । ह्रीमान् अकार्ये कुण्ठावान्

ओषधीषु प्रनष्टासु तस्मिन् काले ह्यराजके ।
तमूचुस्तेन ताः पृष्टास्तत्रागमनकारणम् ॥ ६५ ॥

प्रजा ऊचुः ।

अराजके नृपश्रेष्ठ ! धरित्र्या सकलौषधीः ।
ग्रस्तास्ततः क्षयं यान्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वर ! ॥ ६६ ॥
त्वं नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापालो निरूपितः ।
देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनौषधीः ॥ ६७ ॥

पराशर उवाच ।

ततोऽथ नृपतिर्दिव्यम् आदायाजगवं धनुः ।
शरांश्च दिव्यान् कुपितः सोऽन्वधावद् वसुन्धराम् ॥ ६८ ॥
ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा तु वसुन्धरा ।
सा लोकान् ब्रह्मलोकादीन् सन्त्रासादगमन् मही ॥ ६९ ॥
यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।
तत्र तत्र तु सा वैण्यं ददर्शाभ्युद्यतायुधम् ॥ ७० ॥
ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं पृथुपराक्रमम् ।
प्रवेपमाना तद्बाणपरित्राणपरायणा ॥ ७१ ॥

पृथिव्युवाच ।

स्त्रीवधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र ! न पश्यसि ।
येन मां हन्तुमत्यर्थं प्रकरोषि नृपोद्यमम् ॥ ७२ ॥

पृथुरुवाच ।

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ! ।
बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥ ७३ ॥

॥६५॥ तस्मिन् काले वेणपृथुराज्ययोः मध्ये ॥ ६९ ॥ धनुषा भीतेत्यर्थः

पृथिव्युवाच।

प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि।
आधारः कः प्रजानां ते नृपश्रेष्ठ! भविष्यति? ॥७४॥

पृथुरुवाच।

त्वां हत्वा वसुधे! बाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीम्।
आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥ ७५ ॥

पराशर उवाच।

ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम्।
प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वसं समुपागता ॥ ७६ ॥

पृथिव्युवाच।

उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः।
तस्माद् वदाम्युपायं ते तत् कुरुष्व यदिच्छसि ॥७७॥
समस्तास्ता मया जीर्णा नरनाथ! महौषधीः।
यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥७८॥
तस्मात् प्रजाहितार्थाय मम धर्मभृतां वर!।
तं तु वत्सं प्रयच्छ त्वं क्षरेयं येन वत्सला ॥ ७९ ॥
समाञ्च कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समन्ततः।
वरौषधीबीजभूतं वीर! सर्वत्र भावये ॥ ८० ॥

पराशर उवाच।

तत उत्सारयामास शैलात् शतसहस्रशः।

ओषध्यो प्रजाः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ नगाश्च पलायत ॥ ६९ ॥ ७४ ॥ आत्मनो योगबलेन पृथ्वीभावं प्राप्य धारयिष्यामि। तथा च हरिवंशे "आत्मानं प्रथयित्वेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः" इति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ क्षरेयं क्षीररूपेणौषधीः जनयेयम् ॥ ७९ ॥ समाञ्च सर्वत्र समां कुरु।

धनुःकोट्या तदा वैण्यस्ततः शैला विवर्द्धिताः ॥ ८१ ॥
न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।
प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वा तदाभवत् ॥ ८२ ॥
न सस्यानि न गोरक्ष्यं न कृषिर्न वणिक्पथः ।
वैण्यात् प्रभृति मैत्रेय ! सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥ ८३ ॥
यत्र यत्र समं त्वस्या भूमेरासीन् नराधिपः ।
तत्र तत्र प्रजानां हि निवासं समरोचयत् ॥ ८४ ॥
आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत् तदा ।
कृच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्वोषधीषु वै ॥ ८५ ॥
स कल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायम्भुवं प्रभुः ।
स्वे पाणौ पृथिवीनाथो दुदोह पृथिवीं पृथुः ॥ ८६ ॥
सस्यजातानि सर्वाणि प्रजानां हितकाम्यया ।
तेनान्नेन प्रजास्तात ! वर्त्तन्तेऽद्यापि नित्यशः ॥ ८७ ॥
प्राणप्रदानात् स पृथुर्यस्माद् भूमेरभूत् पिता ।
ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥ ८८ ॥
ततश्च देवैर्मुनिभिर्दैत्यै रक्षोभिरद्रिभिः ।
गन्धर्वैरुरगैर्यक्षैः पितृभिस्तरुभिस्तथा ॥ ८९ ॥

येन यमस्य वत्सत्वेन क्षीरं सर्वञ्च भाव्ये भाव्यामि ॥ ८० ॥ विवर्द्धिताः पर्वतैकस्थीकृताः कृताः ॥ ८१ ॥ पूर्वे विसर्गे पृथुजन्मनः पूर्वसृष्टौ ॥ ८२ ॥ तदा पृथोः पूर्वमराजके काले योऽपि फलाद्याहारः सकृच्छ्रेण कष्टेनाभूत् ॥ ८५ ॥ स पृथुः प्रजानामन्नपर्यन्तं मनुं वत्सं कृत्वा स्वपाणिरूपे पात्रे सस्यजातानि पृथिवीं दुदोहेत्यन्वयः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ प्राणप्रदानादन्नप्रदानाद् भूमेः पिताभूत्। यथाहुः "जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति। अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः"

तत् तत् पात्रमुपादाय तत् तद् दुग्धा मुने ! पयः।
वत्सदोग्धृविशेषाश्च तेषां तद्योनयोऽभवन् ॥ ९०
सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा।
सर्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥ ९१ ॥

इति ॥ ८८ ॥ देवादिभिर्देवर्षिभिर्गणैस्तत् तत् स्वाभिमतं पात्रमुपादाय तत् तत् स्वाभिमतं पयो भूमिर्दुग्धा। तदेषां देवादीनां तद्योगत्वात् तज्जातीया एव वत्सविशेषा दोग्धृविशेषाश्चाभवन्। तमेव देवादिषु दोग्धृवत्सादिक्रमं हरिवंशमत्स्याद्युक्तं संक्षेपेण वक्ष्यामः। देवाना-मिन्द्रो वत्सः, मित्रो दोग्धा, सौवर्णं पात्रं, बलं क्षीरम्। मुनीनां सोमो वत्सः, बृहस्पतिर्दोग्धा, छन्दांसि पात्रं, तपो ब्रह्म च क्षीरम्। दैत्यानां विरोचनो वत्सः, द्विमूर्द्धा दोग्धा, आयसं पात्रं, माया क्षीरम्। राक्षसानां सुमाली वत्सः, रजतनाभो दोग्धा, कपालं पात्रं, रुधिरं क्षीरम्। अद्रीणां हिमवान् वत्सः, मेरुर्दोग्धा, शिलामं पात्रम्, ओषधीरत्नं क्षीरम्। गन्धर्वाणां चित्ररथो वत्सः, विश्वावसु-र्दोग्धा, पद्मं पात्रं, गन्धः क्षीरम्। उरगाणां तक्षको वत्सः, धृतराष्ट्रो दोग्धा, अलाबुः पात्रं, विषं क्षीरम्। यक्षाणां कुबेरो वत्सः, सुकर्णी दोग्धा, आमं मृन्मयं पात्रम्, अन्तर्द्धानं क्षीरम्। पितॄणां यमो वत्सः, अन्तको दोग्धा, राजतं पात्रं, स्वधा क्षीरम्। तरूणां प्लक्षो वत्सः, शालवृक्षो दोग्धा, पालाशं पात्रं, छिन्नसंरोहणं क्षीरम्। तदुक्तं हरिवंशे "देवा मित्रेन्द्रसौवर्णबलं तु, मुनयस्तथा। बृहस्पतीन्दुवेदेषु तपो, दैत्या द्विमूर्द्धतः॥ विरोचनायसाभ्यां तु मायां रक्षोगणा अपि। अतुनाभसुमालिभ्यामस्या रक्तं, नगोऽद्रयः। मेरुहिमाद्रिशैलेषु रत्न, सर्पजातयः। तक्षकधृतराष्ट्राभ्यो जैगिस्त्वस्तु, भुजगास्ततः। पुनराद्-मयकामाधुमिव विषमुल्बणम्। यक्षाः सुकर्णधनदाऽऽमेऽन्तर्हिं, पितरस्तथा। अन्तकयमाराजतेषु स्वधामथ, महीरुहाः। शालप्लक्ष-पलाशेषु छिन्नसंरोहणं पयः। स्वदोग्धृवत्सपात्रैस्ते तत् तद् उदगु-

एवं प्रभावः स पृथुः पुत्रो वेणस्य वीर्य्यवान्।
जज्ञे महीपतिः पूर्वं राजाभूत् जनरञ्जनात् ॥ ९२ ॥
य इदं जन्म वैन्यस्य पृथोः कीर्त्तयते नरः।
न तस्य दुष्कृतं किञ्चित् फलदायि प्रजायते ॥ ९३ ॥
दुःस्वप्नोपशमं नृणां शृण्वतां चैतदुत्तमम्।
पृथोर्जन्म प्रभावश्च करोति सततं नृणाम् ॥ ९४ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः।

पृथोः पुत्रौ महावीर्य्यौ जज्ञातेऽन्तर्द्धिपालितौ।
शिखण्डिनी हविर्द्धानम् अन्तर्द्धानाद् व्यजायत ॥ १ ॥
हविर्द्धानात् षडाग्नेयी धिषणाजनयत् सुतान्।
प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ ॥ २ ॥
प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः।
हविर्द्धानान् महाराजो येन संवर्द्धिताः प्रजाः ॥ ३ ॥
प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यामभवन् मुने।
प्राचीनवर्हिर्भगवान् ख्यातो भुवि महाबलः ॥ ४ ॥

स्वर्गाम्" इति ॥ ९० ॥ धात्री माता, विधात्री कर्त्री, धारित्री आधारः। पोषयित्री पोषणकर्त्री, "पृथ्वी भूमिः" इति श्रुतेः ॥ ९१ ॥

अन्तर्द्धिरेकतमो तस्माद् भार्य्या शिखण्डिनी हविर्धानं समजनयत ॥ १ ॥ आग्नेयी अग्निवंशजा धिषणा नाम्नी ॥ २ ॥ प्राचीनाग्राः कुशाः वर्हिः यस्य तस्मात्। तदुक्तं "वर्हिरिदं दीर्घकालम् अनुवर्त्तं वितन्वतः। प्राचीनाग्रैः कुशैरासीद् आस्तृतं वसुधातलम्"

समुद्रतनयायां तु कृतदारो महीपतिः ।
महतस्तपसः पारे, सवर्णायां महीपते ! ॥ ५ ॥

सवर्णाधत्त सामुद्री दश प्राचीनवर्हिषः ।
सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ६ ॥

अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महातपः ।
दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥ ७ ॥

मैत्रेय उवाच ।

यदर्थं ते महात्मानस्तपस्तेपुर्महामुने ! ।
प्रचेतसः समुद्राम्भस्येतदाख्यातुमर्हसि ॥ ८ ॥

पराशर उवाच ।

पित्रा प्रचेतसः प्रोक्ताः प्रजार्थममितात्मना ।
प्रजापतिनियुक्तेन बहुमानपुरःसरम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मणा देवदेवेन समादिष्टोऽस्म्यहं सुताः ! ।
प्रजाः संवर्द्धनीयास्ते मया चोक्तं तथेति तत् ॥ १० ॥

तत् मम प्रीतये पुत्राः ! प्रजावृद्धिमतन्द्रिताः ।
कुरुध्वं माननीया वः सम्याज्ञा च प्रजापतेः ॥ ११ ॥

पराशर उवाच ।

ततस्ते तत् पितुः श्रुत्वा वचनं नृपनन्दनाः ।

इति ॥ ४ ॥ तपसः पारे सवर्णासंज्ञायां कृतदारः । तपसस्तु प्रान्तरं तां परिणीतवानित्यर्थः । तमस इति पाठे तमसो नरकस्य पारे निमित्ते पुत्रोत्पत्त्या नरकनिस्तारार्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥ सवर्णा दश प्रचेतसोऽजनयत ॥ ६ ॥ अपृथग्धर्मचरणाः समानधर्मचारिणः । एतच्च तेषां वक्ष्यमाणैकमत्याभिप्रायं कथाविस्तरणम् । समुद्रसलिलेशयाः तत्र निमग्नाः सन्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ते त्वया प्रजाः संवर्द्धनीया इत्यादि

तथेत्युक्त्वा तु तं भूयः पप्रच्छुः पितरं मुने ! ॥ १२ ॥

प्रचेतस ऊचुः ।

येन तात ! प्रजावृद्धौ समर्थाः कर्म्मणा वयम् ।
भवामस्तत् समस्तं नः कर्म व्याख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥

पितोवाच ।

आराध्य वरदं विष्णुम् इष्टप्राप्तिमसंशयम ।
समेति नान्यथा मर्त्यः किमन्यत् कथयामि वः ॥ १४ ॥
तस्मात् प्रजाविवृद्ध्यर्थं सर्वभूतप्रभुं हरिम् ।
आराधयत गोविन्दं यदि सिद्धिमभीप्सथ ॥ १५ ॥
धर्म्ममर्थञ्च कामञ्च मोक्षञ्चान्विच्छता सदा ।
आराधनीयो भगवान् अनादिः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥
यस्मिन्नाराधिते सर्गं चकारादौ प्रजापतिः ।
तमाराध्याच्युतं वृद्धिः प्रजानां वो भविष्यति ॥ १७ ॥

पराशर उवाच ।

इत्येवमुक्तास्ते पित्रा पुत्राः प्रचेतसो दश ।
मग्नाः पयोधिसलिले तपस्तेपुः समाहिताः ॥ १८ ॥
दशवर्षसहस्राणि न्यस्तचित्ता जगत्पतौ ।
नारायणे मुनिश्रेष्ठ ! सर्वलोकपरायणे ॥ १९ ॥
तत्रैव ते स्थिता देवम् एकाग्रमनसो हरिम् ।
तुष्टुवुर्यः स्तुतः कामान् स्तोतुरिष्टान् प्रयच्छति ॥ २० ॥

ष्टोऽस्मि ॥ १० ॥ अन्विच्छता धर्म्माद्यनन्तरं मोक्षमपीच्छता पुंसा ॥ १६ ॥ यस्मिन् आराधिते यथाराध्येऽस्मिन् । तमाराध्य तस्मिन्नाराधित इत्यर्थं ॥ १७ ॥ प्रचेतस एव प्राचेतसाः ॥ १८ ॥ २० ॥ यं स्तवं

मैत्रेय उवाच ।

स्तवं प्रचेतसो विष्णोः समुद्राम्भसि संस्थिताः ।
जगुस्तन्मे मुनिश्रेष्ठ ! सुपुण्यं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥

पराशर उवाच ।

शृणु मैत्रेय ! गोविन्दं यथा पूर्वं प्रचेतसः ।
तुष्टुवुस्तन्मयीभूताः समुद्रसलिलेशयाः ॥ २२ ॥

प्रचेतस ऊचुः ।

नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती ।
तमाद्यन्तमशेषस्य जगतः परमं प्रभुम् ॥ २३ ॥
ज्योतिराद्यमनौपम्यम् अनन्तरमपारवत् ।
योनिभूतमशेषस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ २४ ॥
यस्याहः प्रथमं रूपम् अरूपस्य तथा निशा ।
सन्ध्या च परमेशस्य तस्मै कालात्मने नमः ॥ २५ ॥
भुज्यतेऽनुदिनं देवैः पितृभिश्च सुधात्मकः ।
जीवभूतः समस्तस्य तस्मै सोमात्मने नमः ॥ २६ ॥
यस्तमो हन्ति तीव्रात्मा प्रभाभिर्भासयन् नभः ।
घर्मशीताम्भसां योनिस्तस्मै सूर्य्यात्मने नमः ॥ २७ ॥

जगुः स्तवं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ २२ ॥ "जगद्योनितया नत्वा चतूरूप विभागतः । पुरुषरूपप्रपञ्चेन स्तुतो विष्णुः प्रचेतसाम् ।" तत्र प्रथमं जगत्कारणतया प्रणमन्ति, नताः स्म इति द्वाभ्याम् ॥ २३ ॥ अनौपम्यं सर्वोप्युपमानभूतं चिद्रूपमित्यर्थः । अनन्तरं निर्भेदम् । अपारवत् अपरिच्छिन्नम् ॥ २४ ॥ कालरूपेण प्रणमन्ति, यस्याहरिति ॥ २५ ॥ सोमरूपेण प्रणमन्ति, भुज्यत इत्यादि दर्शभिः । जीवभूतः जीवनहेतुः ॥ २६ ॥ घर्मस्तापः । शीतञ्च अम्भश्च तेषां योनिः कारणम् ॥ २७ ॥

काठिन्यवान् यो बिभर्त्ति जगदेतदशेषतः ।
शब्दादिसंश्रयो व्यापी तस्मै भूम्यात्मने नमः ॥ २८ ॥
यद् योनिभूतं जगतो बीजं यत् सर्व्वदेहिनाम् ।
तत् तोयरूपमीशस्य नमामो हरिमेधसः ॥ २९ ॥
यो मुखं सर्व्वदेवानां हव्यभुक् कव्यभुक् तथा ।
पितृणाञ्च नमस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने ॥ ३० ॥
पञ्चधावस्थितो देहे यश्चेष्टां कुरुतेऽनिशम् ।
आकाशयोनिर्भगवान् तस्मै वाय्वात्मने नमः ॥ ३१ ॥
अवकाशमशेषाणां भूतानां यः प्रयच्छति ।
अनन्तमूर्त्तिमान् शुद्धस्तस्मै व्योमात्मने नमः ॥ ३२ ॥
समस्तेन्द्रियवर्गस्य यः सदा स्थानमुत्तमम् ।
तस्मै शब्दादिरूपाय नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ३३ ॥
गृह्णाति विषयान् नित्यम् इन्द्रियात्मा क्षराक्षरः ।
यस्तस्मै ज्ञानमूलाय नताः स्मो हरिमेधसे ॥ ३४ ॥
गृहीतानिन्द्रियैरर्थान् आत्मने यः प्रयच्छति ।
अन्तःकरणभूताय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ३५ ॥
यस्मिन्ननन्ते सकलं विश्वं यस्मात् तथोद्गतम् ।

शब्दादीनां पञ्चानामपि गुणानां संश्रयः ॥ २८ ॥ योनिभूतं योषित्-रूपेण, बीजञ्च शुक्ररूपेण ॥ २९ ॥ यो हव्यभुग्देवानां मुखं, कव्यभुक् पितृणाञ्च मुखम् ॥ ३० ॥ पञ्चधा प्राणादिरूपेण ॥ ३१ ॥ अनन्त-मूर्त्तिश्च अनन्तमूर्त्ती, तद्वान् न भवतीति अनन्तमूर्त्तिमान् ॥३२॥ स्थानम् आलम्बनं विषय इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ क्षर अक्षरः बद्धमुक्तभेदेन । अक्षरो विकृताविकृतभेदेन । ज्ञानमूलाय शब्दादिज्ञानकारणाय ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रधानरूपेण अनन्तत्वे, यस्मिन्निति । यस्मिन् अनन्ते विश्वं तिष्ठति ।

लयश्चानन्त यस्तस्मै नमः प्रकृतिधर्मिणे ॥ ३६ ॥
शुद्धः संलक्ष्यते भ्रान्त्या गुणवानिव योऽगुणः ।
तमात्मरूपिणं देवं नताः स्म पुरुषोत्तमम् ॥ ३७ ॥
अविकारमजं शुद्धं निर्गुणं यन्निरञ्जनम् ।
नताः स्म तत्परं ब्रह्म यद् विष्णोः परमं पदम् ॥ ३८ ॥
अदीर्घह्रस्वमस्थूलम् अनण्वश्याममलोहितम् ।
अस्नेहच्छायमतनुम् असक्तमशरीरिणम् ॥ ३९ ॥
अनाकाशमसंस्पर्शम् अगन्धमरसञ्च यत् ।
अचक्षुःश्रोत्रमचलम् अवाक्प्राणममानसम् ॥ ४० ॥
अनामगोत्रमसुखम् अतेजस्कमहेतुकम् ।
अभयं भ्रान्तिरहितम् अनिन्द्यमजरामरम् ॥ ४१ ॥
अरजोऽशब्दममृतम् अप्लुतं यदसंवृतम् ।
पूर्वापरं न वै यस्मिन् तद् विष्णोः परमं पदम् ॥ ४२ ॥
परमेशित्वगुणवत् सर्वभूतमसंश्रयम् ।
नताः स्म तत् पदं विष्णोर्जिह्वादृग्गोचरं न यत् ॥ ४३ ॥

प्रकृतेर्धर्माः सत्त्वादयो गुणाः सन्त्यस्येति प्रकृतिधर्मी, तस्मै ॥ ३६ ॥ पुरुषरूपेण प्रपञ्चमपि शुद्ध इति । गुणवानिव गुणैरेकत्वेन तैर्व्याप्त इव । आत्मरूपिणं प्रत्यग्रूपम् ॥ ३७ ॥ शुद्धं रूपं प्रपञ्चयन्ति, अविकार-मिति षड्भिः । शुद्धं स्वभावत एव निर्मलं, निरञ्जनम् आगन्तुक-मलशून्यम् ॥ ३८ ॥ ४० ॥ अनिन्द्यं निरवद्यम् ॥ ४१ ॥ अप्लुतं गतिशून्यम् । पूर्वापरं दिक्कालकृतं ॥ ४२ ॥ परं भिन्नमधिकम् ईशित्व-गुणवत् आभाविकज्ञानगुणैश्वर्ययुक्तम् । मायया सर्वभूतमपि असंश्रयं निराधारम् । अत एव इन्द्रियाणां दृष्टेश्च गोचरं न भवति तं नताः

पराशर उवाच ।

एवं प्रचेतसो विष्णुं स्तुवन्तस्तत्समाधयः ।
दशवर्षसहस्राणि तपश्चेरुर्महार्णवे ॥ ४४ ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् तेषामन्तर्जले हरिः ।
ददौ दर्शनमुन्निद्रनीलोत्पलदलच्छविः ॥ ४५ ॥
पतत्रिराजमारूढम् अवलोक्य प्रचेतसः
प्रणिपेतुः शिरोभिस्तं भक्तिभावावनामितैः ॥ ४६ ॥
ततस्तानाह भगवान् व्रियतामीप्सितो वरः ।
प्रसादसुमुखोऽहं वो वरदः समुपस्थितः ॥ ४७ ॥
ततस्तमूचुर्वरदं प्रणिपत्य प्रचेतसः ।
यथा पित्रा समादिष्टं प्रजानां वृद्धिकारणम् ॥ ४८ ॥
स चापि देवस्तं दत्त्वा यथाभिलषितं वरम् ।
अन्तर्धानं जगामाशु ते च निश्चक्रमुर्जलात् ॥ ४९ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः ।
अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ १ ॥

वः ॥ ४२ ॥ तांश्चक्रे च समाधिसंवलितान् तेषां ते तद्भावापन्नाः ॥४४॥

प्रचेतःसु तपश्चरत्सु सत्सु पितरि च नारदात् तत्त्वज्ञानं प्राप्य राज्यं त्यक्त्वा वनं गते वनीति वृक्षच्छन्नम् । तदुक्तम् । "प्राचीनबर्हिषं कर्मस्वासक्तमानसम् । नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत्" इत्यादिना पुरञ्जनाख्यानेन । अतोऽरक्ष्यमाणां पृथिवीं सर्वत्राप्रसारात् महीरुहा

नाशकन्मारुतो वातुं वृतं खमभवद् द्रुमैः ।
दशवर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ २ ॥
तद् दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः ।
मुखेभ्यो वायुमग्निं च तेऽसृजन् जातमन्यवः ॥ ३ ॥
उन्मूलानथ तान् वृक्षान् कृत्वा वायुरशोषयत् ।
तानग्निरदहद् घोरस्तत्राभूद् द्रुमसंक्षयः ॥ ४ ॥
द्रुमक्षयमथो दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ।
उपगम्याब्रवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥ ५ ॥
कोपं यच्छत राजानः ! शृणुध्वं च वचो मम ।
सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम् ॥ ६ ॥
रत्नभूता च कन्येयं वार्क्षेयी वरवर्णिनी ।
भविष्यं जानता पूर्वं मया गोभिर्विवर्धिता ॥ ७ ॥
मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षाणामिति निर्मिता ।
भार्या वोऽस्तु महाभागा ध्रुवं वंशविवर्धिनी ॥ ८ ॥
युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ।

नाशकन्मारुतः ॥ १ ॥ २ ॥ वार्वारम्भे मुखैः प्रचोदनमात्र उन्मूला-निति ॥ ३ ॥ सोमो वृक्षाणां राजा । प्रजापतीन् रक्षणेन कन्दमूल-फलादिभिः प्रजावृद्धिकारित्वात् वृक्षाणां दारः प्रजापालकानां युष्माकम् अनुचित इति भावोऽयं सूचितः ॥ ५ ॥ कोपं यच्छत नियच्छत ॥ ६ ॥ तपःप्रदानेन रत्नमिव करोति, रत्नभूतेति । वार्क्षेयी वृक्षजा । भविष्यम्, एवं युष्माकं पत्नी भविष्यति, अस्यां दक्षो जनिष्यते तद्वंशेन च त्रिलोकी पूर्यिष्यते इत्यादि जानता मया गोभिः सुधामयैः किरणैः संवर्धिता ॥ ७ ॥ मार्षा मारिषा वृक्षाणामेषा कन्या इति नाम । एवं हि पवित्रा निर्मिता निम्नगेऽस्या ॥ ८ ॥ युष्माकं तपोमयस्य तेजसः तेजसोऽर्द्धेन

अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥९॥

मम चांशेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै ।
अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्धयिष्यति ॥ १० ॥

कण्डुर्नाम मुनिः पूर्वमासीद् वेदविदां वरः ।
सुरम्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः ॥ ११ ॥

तत्क्षोभाय सुरेन्द्रेण प्रम्लोचाख्या वराप्सराः ।
प्रयुक्ता क्षोभयामास तमृषिं सा शुचिस्मिता ॥ १२ ॥

क्षोभितः स तया सार्द्धं वर्षाणामधिकं शतम् ।
अतिष्ठन् मन्दरद्रोण्यां विषयासक्तमानसः ॥ १३ ॥

सा तं प्राह महाभाग गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।
प्रसादसुमुखो ब्रह्मन्! अनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ १४ ॥

तयैवमुक्तः स मुनिस्तस्यामासक्तमानसः ।
दिनानि कतिचिद् भद्रे! स्थीयतामित्यभाषत ॥ १५ ॥

एवमुक्ता ततस्तेन साग्रं वर्षशतं पुनः ।
बुभुजे विषयांस्तन्वी तेन सार्द्धं महात्मना ॥ १६ ॥

अनुज्ञां देहि भगवन्! व्रजामि त्रिदिवालयम् ।

[illegible] युष्मत्तेजसा मम च तेजसोऽंशेन संयुक्तोऽस्यामुत्प-
त्स्यते ॥ ९ ॥ एतदेव [illegible] ममांशेन युष्मत्तेजोमयेन चाग्निना
संयुक्तोऽग्निवदाकारः सन् अग्निसमः अप्रधृष्यो भूत्वा प्रजाः संवर्धयि[illegible]
[illegible] ॥ १० ॥ ननु [illegible] दक्षाणां [illegible] भार्या [illegible],
[illegible] [illegible] वीर्येण [illegible] [illegible]
च [illegible] च [illegible], न तु [illegible] । न तु [illegible]
[illegible], विष्णोः प्रसादात् [illegible] इति [illegible]
[illegible] [illegible], कण्डुर्नाम [illegible] [illegible] [illegible]

उक्तस्तयेति स मुनिः स्थीयतामित्यभाषत ॥ १७ ॥
पुनर्गते वर्षशते साधिके सा शुभानना ।
यामीत्याह दिवं ब्रह्मन् ! प्रणयस्मितशोभनम् ॥ १८ ॥
उक्तस्तयैवं स मुनिरुपगुह्यायतेक्षणाम् ।
प्राहास्यतां क्षणं सुभ्रु ! चिरं कालं गमिष्यसि ॥ १९ ॥
तच्छापभीता सुश्रोणी सह तेनर्षिणा पुनः ।
शतद्वयं किञ्चिदूनं वर्षाणामन्वतिष्ठत ॥ २० ॥
गमनाय महाभागा देवराजनिवेशनम् ।
प्रोक्तः प्रोक्तस्तया तन्व्या स्थीयतामित्यभाषत ॥ २१ ॥
तं सा शापभयाद् भीता दाक्षिण्येन च दक्षिणा ।
प्रोक्ता प्रणयभङ्गार्त्तिवेदिनी न जहौ मुनिम् ॥ २२ ॥
तया च रमतस्तस्य महर्षेस्तदहर्निशम् ।
नवं नवमभूत् प्रेम मन्मथाविष्टचेतसः ॥ २३ ॥
एकदा तु त्वरायुक्तो निश्चक्रामोटजान् मुनिः ।
निष्क्रामन्तञ्च कुत्रेति गम्यते प्राह सा शुभा ॥ २४ ॥
इत्युक्तः स तया प्राह परिवृत्तमहः शुभे ! ।
सन्ध्योपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा भवेत् ॥ २५

रमणेन ॥ ११ ॥ तच्च क्षोभाय चित्तविकारेण तपोनाशाय ॥१२।१८॥ उपगुह्य प्राह, रमणेन संभोगातिरेकादनुरागातिरेकं दर्शयति । चिर-कालं गमिष्यसि, मत्ता यतो मोक्षं नाप्स्यसीत्यर्थः ॥ १९ ॥ अन्व-तिष्ठत् कामरसेनातिवाहितवती ॥ २० ॥ देवराजनिवेशनम् । प्रतिगमनाय ॥ २१ ॥ दाक्षिण्येनेति । "या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके । न मुञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः ॥" तद्भावो दाक्षिण्यं तेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ उटजात् पर्णशालातः ॥ २४ ॥ परिवृत्तम् अस्ता-

ततः प्रहस्य मुदिता तं सा प्राह महामुनिम् ।
किमद्य सर्वधर्म्मज्ञ ! परिवृत्तमहस्तव ? ॥ २६ ॥
बहूनां विप्र ! वर्षाणां परिणाममहस्तव ।
गतमेतन् न कुरुते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥ २७ ॥

मुनिरुवाच ।

प्रातस्त्वमागता भद्रे ! नदीतीरमिदं शुभम् ।
मया दृष्टासि तन्वङ्गि ! प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥ २८ ॥
इयञ्च वर्त्तते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् ।
उपहासः किमर्थोऽयं सद्भावः कथ्यतां मम ॥ २९ ॥

प्रम्लोचोवाच ।

प्रत्यूषस्यागता ब्रह्मन् ! सत्यमेतन् न तं मृषा ।
किन्त्वद्य तस्य कालस्य गतान्यब्दशतानि ते ॥ ३० ॥

सोम उवाच ।

ततः ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेक्षणाम् ।
कथ्यतां भीरु ! कः कालस्त्वया मे रमतः सह ॥ ३१ ॥

प्रम्लोचोवाच ।

सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्षशतानि ते ।
मासाश्च षट् तथैवान्यत् समतीतं दिनत्रयम् ॥ ३२ ॥

स्वं आश्रमम् ॥ २५ ॥ विलम्बेन प्रकृष्टं कर्मधर्मेऽत्रेति चोपालम्भं संबोध्य । किमद्य तवाद्य परिवृत्तम्, इत्याह ॥ २६ ॥ विस्मयहेतुं स्वयमेव स्फुटयति, बहूनामिति एतद् बहुभिर्वर्षैः परिणामं गतं तथापि तद्दोषं कस्य विस्मयं न कुरुते तदिदं कथ्यताम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ सद्भावः परमार्थः ॥ २९ ॥ सत्यमिति प्रत्यूषस्यागतेऽहमागता तत्र वाक्ये ॥ ३० ॥ कालवैपरीत्येन ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छ, कः कालः कियान् गतः

ऋषिरुवाच।

सत्यं भीरु! वदस्वैतत् परिहासोऽथवा शुभे!।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्धमिहासितम्॥२३॥

प्रम्लोचोवाच।

वदिष्याम्यनृतं ब्रह्मन्! कथमत्र तवान्तिके।
विशेषेणाद्य भवता पृष्टा मार्गानुवर्तिना॥२४॥

सोम उवाच।

निशम्य तद् वचः सत्यं स मुनिर्नृपनन्दनाः!।
धिङ् मां धिङ् मामतीवेत्थं निनिन्दात्मानमात्मना॥२५॥

मुनिरुवाच।

तपांसि मम नष्टानि, हतं ब्रह्मविदां धनम्।
हृतो विवेकः, केनापि योषिन्मोहाय निर्मिता॥२६॥
ऊर्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे।
मतिरेषा हृता येन, धिक् तं काममहाग्रहम्॥२७॥
व्रतानि वेदविद्याप्तिकारणान्यखिलानि च।
नरकग्राममार्गेण सङ्गेनापहृतानि मे॥२८॥
विनिन्द्येत्थं स धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना।

भावः॥२१॥२२॥ इहासितम् अत्र स्थितम्॥२३॥ एतावन्तं कालमत्र विरम्यागतो सतो वक्ष्याम्यनृत नहि तवान्तिके। अन्तेवासिना-न्मार्गेण च पुनः सन्मार्गानुवर्तिना पृष्टा सती॥२४॥ धिक् धिक् मामिति मद्धीनाम्, निनिन्द्यत्वं तद्योगे च द्वितीया॥२५॥ ब्रह्म-विदां वेदज्ञानां तपश्च मम हतं नष्टम्॥२६॥ "क्षुत्पिपासे शोकमोहौ च जरामृत्यू षडूर्मयः" इत्येवं प्रोक्तं षडूर्मिषट्कं तदतिक्रम्य स्थितम्। ब्रह्म मया मनोजयेन ज्ञेयमित्येवं मतेर्या मतिर्येन हृता तम्॥२७॥

तामप्सरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
गच्छ पापे ! यथाकामं यत् कार्य्यं तत् कृतं त्वया ।
देवराजस्य मत्क्षोभं कुर्वन्त्या भावचेष्टितैः ॥ ४० ॥
न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रेण वह्निना ।
सतां साप्तपदं मैत्रमुषितोऽहं त्वया सह ॥ ४१ ॥
अथवा तव को दोषः, किं वा कुप्याम्यहं तव ।
ममैव दोषो नितरां, येनाहमजितेन्द्रियः ॥ ४२ ॥
यया शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मे तपसो व्ययः ।
त्वया, धिक् त्वां महामोहमञ्जूषां सुजुगुप्सिताम् ॥४३॥

सोम उवाच ।

यावदित्थं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम् ।
तावद् गलत्स्वेदजला सा बभूवातिवेपथुः ॥ ४४ ॥
प्रवेपमानां सततं खिन्नगात्रलतां सतीम्
गच्छ गच्छेति सक्रोधम् उवाच मुनिसत्तमः ॥ ४५ ॥
सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।

॥ ३९ ॥ भावः प्रेमभावस्तदनुगमैश्चेष्टितैः, भ्रूविक्षेपादिभिर्मम क्षोभं कुर्वन्त्या त्वया देवराजस्य यत् कार्य्यं तत् कृतमित्यन्वयः ॥ ४० ॥ सतां सप्तपदानि सहगमनात् मैत्रं प्रसिद्धम् । अहं पुनस्त्वया बहुकालम् उषितः स्थितः । अतस्त्वां शापाग्निना नाहं भस्मीकरिष्यामि ॥४१॥४२॥ अजितेन्द्रियस्यापि ममाचित्तक्षोभे तदागमनं निमित्तम्, अतस्तामेव पुनर्निमित्तं पश्यति, येनेति, यया त्वया भ्रूक्षेपादिभिर्मे तपसो व्ययः कृतः, तां त्वां महामोहस्य मञ्जूषां पेटिकाभूतां धिगित्यन्वयः ॥४३॥ गलन्ति स्वेदजलानि धर्मबिन्दवो यस्याः सा, अतिमात्रेण वेपथुः कम्पो यस्यास्तथाभूता च बभूव ॥ ४४ ॥ गात्रमेव लता कोमलत्वादिगुणैः, खिन्ना स्वेद-

आकाशगामिनी स्वेदं ममार्ज तरुपल्लवैः ॥ ४६ ॥
वृक्षाद् वृक्षं ययौ बाला तदग्रारुणपल्लवैः ।
निर्माजमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥ ४७ ॥
ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।
निर्जगाम स रोमाञ्चस्वेदरूपी तदङ्गतः ॥ ४८ ॥
तं वृक्षा जगृहुर्गर्भम् एकं चक्रे तु मारुतः ।
मया चाप्यायितो गोभिः स तदा ववृधे शनैः ॥ ४९ ॥
वृक्षाग्रगर्भसंभूता मारिषाख्या वरानना ।
तां प्रदास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एष प्रशाम्यताम् ॥ ५० ॥
कण्डोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुद्गता ।
ममापत्यं तथा वायोः प्रम्लोचातनया च सा ॥ ५१ ॥
स चापि भगवान् कण्डुः क्षीणे तपसि सत्तमः ।
पुरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय ! विष्णोरायतनं ययौ ॥ ५२ ॥
तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः ।
ब्रह्मपारमयं कुर्वन् जपमेकाग्रमानसः ।
ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी स्थित्वासौ भूपनन्दनाः ! ॥ ५३ ॥

शुक्रं गात्रगतं यथास्थानम् ॥ ४५ ॥ तदेवं तया गर्भसम्भवेऽपि कण्डुना सम्भोगं तद्गर्भस्य च योनिद्वारं विनैव निःसरणमार्गं स्वेदोद्गमलक्षणं तत्कन्यायाः वृक्षादिकन्यात्वं तु वक्तुमाह, सा तु निर्भर्त्सितेति वक्ष्यति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ समाहितः सम्यगाहितो निविष्टः ॥ ४८ ॥ ५० ॥ ननु वाताश्लेषाद्धन्येयमित्यनादरं वारयितुं पुनः कण्डोरौरसभावमाह, स चापीति सार्द्धाभ्याम् ॥ ५१ ॥ ब्रह्मणः पारमस्य विशिष्टार्थपरः मन्त्रो यस्मिन् तद् ब्रह्मपारमयम् । यद्वा ब्रह्मणो वेदस्य पारो वेदान्तास्तदर्थं तत्परिणामभूतम् ॥ ५२ ॥ आरा-

प्रचेतस ऊचुः ।

ब्रह्मपारं मुनेः श्रोतुम् इच्छामः परमं स्तवम् ।
जपता कण्डुना देवो येनाराध्यत केशवः ॥ ५४ ॥

सोम उवाच ।

पारं परं विष्णुरपारपारः परः परेभ्यः परमार्थरूपी ।
स ब्रह्मपारः परपारभूतः परः पराणामपि पारपारः ॥ ५५ ॥

ध्यात आराधितः ॥ ५४ ॥ "संसारस्य तत्त्वं विष्णोश्च प्रार्थना च वर्ण्यते । ब्रह्मपारस्तवेनैवं कण्डुस्तुष्टोऽभवद्धरिः ॥" पारं पर-मित्यादि त्रिभिः श्लोकैर्विष्णोस्तत्त्वं संसारस्य वर्णनं रागादिदोषशमः प्रार्थ्यते । परं निरतिशयम् आत्मस्वरूपं, संसाराध्वनः पारमवधि-र्विष्णुः । "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतेः । अतः अपारपारो दुरन्तस्य संसाराध्वनः पारत्वात् अपारो दुष्प्रापः पारो यस्य स वा । पारतीरकर्मसमाप्ताविति धातुः । तर्हि दीर्घेण कालेन प्राप्यः स्यात् ? तत्राह, परः परेभ्य इति परेभ्य आकाशादिभ्योऽपि परः अनन्त इत्यर्थः । "महतो महीयान्" इति श्रुतेः । अत एव परमार्थरूपी सत्यस्वरूप । यद्वा अर्थः प्रयोजनं परमपुरुषार्थः परमानन्दः स एव । ननु तस्य दुष्प्रापत्वे कथं परमपुरुषार्थता कथं वा "सोऽध्वनः पारमाप्नोति" इति श्रुतिः तत्राह स ब्रह्म वेदः तपो वा तत्सहिता ब्रह्मविदः ब्राह्मणाः तेषां पारं प्राप्तुं शक्यः । तत् कुतः ? इत्यत आह, परपारभूतः, परस्मा-त्मभूतप्रत्यक्षस्य पारभूतः अवधिरूपः । तत्र हेतुः । परः पराणाम-पीति आकाशाध्याहारात् आत्मत्वेन प्रतीतानामिन्द्रियादीनां परः निरु-पाधिः । परमात्मा "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः" इत्युपक्रम्य "पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इति श्रुतेः । अयं भावः । न हि आकाशादिवत् मनसा तत्प्राप्तिः, येन दुरन्तसंसाराध्वपारत्वादनन्तत्वाच्च न प्राप्येत । किन्तु अयं ततोऽतिदूरीभूतोऽपि तपोविशुद्धचित्तैर्वेदोपब-र्हितेन ज्ञानेन आत्मत्वेनात्मत्वप्रत्याहारः प्राप्तुं शक्य इति अत एवोपाधि-

स कारणं कारणतस्ततोऽपि तस्यापि हेतुः परहेतुहेतुः।
कार्य्येषु चैवं सह कर्मकर्त्तृरूपैरशेषैरवतीह सर्वम् ॥ ५६ ॥

परिच्छेदाभावात् निरङ्कुशाचिन्त्यपरमैश्वर्य्येण पारपारः। पारयतीति पारश्चेति समासः। पृ पालनपूरणयोरिति धातोः पार इति रूपम्। आमज्ञानां पालनात् पारः। अपेक्षितैर्वरैः पूरणाच्च पार इति द्वितीयपार-शब्दस्यार्थः। यद्वा पाराः पालकाः पूरकाश्च ये इन्द्रब्रह्मादयस्तेषामपि पालकः पूरकश्चार्थः ॥ ५५ ॥ तदेवं विष्णुरूपेण स्तुत्वा सर्व्वात्मत्वेन स्तौति, स कारणमिति। कारणत इति षष्ठ्यर्थे तसिल्। स विष्णुः कारणस्यापि कारणं तस्यापि कारणमित्येवं चराचरकारणं ब्रह्माद्य-मारभ्य मूलकारणपर्य्यन्तं कारणमात्रात्मकः। यथोक्तं ब्रह्मस्तुतौ "कारणं कारणस्यापि तस्य कारणम्" इत्यादि। कार्य्येषु चैवमित्यनेन प्रकृतिकार्य्यं महत्तत्त्वमारभ्य चरमकार्य्यपर्य्यन्तं कार्य्यमात्रात्मको विष्णुरेवेत्युक्तम्। तदेवं सृष्टिक्रियायाम् उपादानकारणत्वेन तत्-कार्य्यत्वेन च सर्व्वात्मत्वमुक्त्वा पालनक्रियायां पाल्यरूपकर्मतया तत्-कर्त्तृतया वा सर्व्वात्मत्वमाह, स इति। निपातोऽवधारणार्थः। स विष्णुरेव [illegible]रूपैः पालनीयैः पालकैश्च कर्मकर्त्तृरूपैरशेषैः क्षीयेदुप-चितः सन् सर्व्वमवतीति। यद्वा कर्मरूपैः कर्त्तृरूपैश्च। सर्व्व-मिति कर्मकर्त्तृरूपयोरात्मव्यतिरेकः। तत्र "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म" इति सूत्रे। कर्त्तुः क्रियया यागदानादिकर्मविषयया भावनाख्यया यदीप्सिततमं सुखं तदेव मुख्यं कर्म तत्र लभ्यते। यागादेस्तु धात्वर्थकर्मतैव न भावनाकर्मता। अत एवाह्ने येते इत्यादिषु धर्मकृत्येष्वपि प्रत्यये भावनाप्रतीतेर्भोग्यं विना भावनाभावात्। तथा च यजेत स्वर्गकामः भवितेत्यर्थादिप्रयोगेष्वापनेन सुखं भावयेदित्येवमादि-वचनव्यक्त्या सुखादेर्भावनाकर्मत्वम् अभ्युपगम्यते। तदुक्तं भट्टैः। "धात्वर्थादावपि कर्म्मं मे भाव्यमप्येव भावना। अन्यत्रापि च [illegible] न तथा वा प्रभावते" इति। तद्योगकर्मैवापि भाव्यं स्यात्। कर्त्तृ-त्वपर्य्यायवर्णयोर्भेद इत्यादिना परिहारयोग्यः। "स्वार्थादव्यभिचारेण

ब्रह्म प्रभुर्ब्रह्म स सर्वभूतो ब्रह्म प्रजानां पतिरच्युतोऽसौ ।
ब्रह्माक्षरं नित्यमजं स विष्णुः अपक्षयाद्यैरखिलैरसङ्गि ॥ ५७ ॥

ब्रह्माक्षरमजं नित्यं यथासौ पुरुषोत्तमः ।
तथा रागादयो दोषाः प्रयान्तु प्रशमं मम ॥ ५८ ॥

सोम उवाच ।

एतद् ब्रह्मपराख्यं वै संस्तवं परमं जपन् ।
अवाप परमां सिद्धिं समाराध्य स केशवम् ॥ ५९ ॥

पारमर्थ्यं ब्रह्म सर्वभाक् । यदुक्तं च भाष्ये: कार्यं कारणमेवं त्वर्थतः इति । अथोक्तधर्मवत्त्वेन देवं ततनदुष्यादिना कार्यानन्यत्वाद्ब्रह्मानन्दरूपं तत्पदवाच्यमपि विष्णुरेवेत्युक्तम् । तदेवं कारणकार्यं कर्मैकरूपैः सुरेश्वरब्रह्मादिनियोनिमित्तत्वसंबन्धि कारणत्वमुक्तम । एतैरेव रूपैः पालनक्रियाप्रतियोगिनिमित्तत्वसंबन्धिपालकत्वमाह, अपरैरेतैरूपैः स विष्णुः भवतीति ॥ ५६ ॥ ननु यदि एवं ब्रह्मभावो विष्णुस्तर्हि अपक्षयादिरूपैर्वर्तते इत्यत आह ? अथ सर्वात्मकस्य हि सर्वभावविकारप्राप्तेः कुतोऽस्य विभुता ? इत्याशङ्क्याह, ब्रह्मेति । स विष्णुः एव ब्रह्मैव यत् प्रभुः सर्वनियन्ता । ब्रह्मैव यत् सर्वभूतश्च । ब्रह्मैव यत् प्रजानां पतिश्च पालकः । ननु ब्रह्मरूपत्वमच्युतता यतोऽसावच्युतः प्रसिद्धः, अतः स विष्णुः व्यापकश्चैव । सर्वात्मकोऽपि यत् अक्षरं ध्रुवं नित्यमजम् अपक्षयाद्यैरखिलैः अपरिणामविपरिणामादिषड्भावविकारैः ब्रह्मैव अविद्यमानाधीनमायया सर्वात्मतया न विकरोति अतो नास्य विरोध इति भावः ॥ ५७ ॥ अन्यं तत्त्वम् अक्षरम्-दोषोपशमं प्रार्थयते ब्रह्माक्षरमिति । यथा निर्विकारं ब्रह्मैवासौ पुरुषोत्तम तथा तदनुस्मरणेन तद्भावाद्बुद्धात् आत्मरूपाविर्भावात् मम राग इच्छा राग आदिः कारणं येषां क्रियाकोपलोभमदमात्सर्यादिदोषाणां, ते सर्वे दोषाः प्रशमं एव नाशं प्रयान्तु ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इयञ्च मारिषा पूर्व्वम् आसीद् या तां ब्रवीमि वः ।
कार्य्यगौरवमेतस्याः कथने फलदायि वः ॥ ६० ॥
अपुत्रा प्रागियं विष्णुं मृते भर्त्तरि सत्तमाः ! ।
भूपपत्नी महाभागा तोषयामास भक्तितः ॥ ६१ ॥
आराधितस्तया विष्णुः प्राह प्रत्यक्षतां गतः ।
वरं वृणीष्वेति शुभा सा च प्राहात्मवाञ्छितम् ॥ ६२ ॥
भगवन् ! बालवैधव्याद् वृथाजन्माहमीदृशी ।
मन्दभाग्या समुत्पन्ना विफला च जगत्पते ! ॥ ६३ ॥
भवन्तु पतयः श्लाघ्या मम जन्मनि जन्मनि ।
त्वत्प्रसादात् तथा पुत्रः प्रजापतिसमोऽस्तु मे ॥ ६४ ॥
रूपसम्पत्समायुक्ता सर्व्वस्य प्रियदर्शना ।
अयोनिजा च जायेयं त्वत्प्रसादादधोक्षज ! ॥ ६५ ॥

सोम उवाच ।

तयैवमुक्तो देवेशो हृषीकेश उवाच ताम् ।
प्रणामनम्रामुत्थाप्य वरदः परमेश्वरः ॥ ६६ ॥

देवदेव उवाच ।

भविष्यन्ति महावीर्य्या एकस्मिन्नेव जन्मनि ।

इदानीमस्या बहुपतित्वं भगवतैव प्रसादीकृतम् इति नाश्चर्य्यं युष्माकं वा कश्चिद् दोष इति मत्वाह, इयञ्चेत्यादिना । कार्य्यगौरवं तत्प्रत्यायनम् । एतस्याः कथने सति वो युष्माकं पूर्व्ववृत्तान्तकथनं फलदं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ प्राक् जन्मनि भूपस्य पत्नीयम् । तस्मिन् भूपे भर्त्तरि मृते सति, विष्णुं तोषयामास हे सत्तमाः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ यथैव मम जन्माः वा वृथाजन्मा । विफला च अपुत्रा ॥ ६३ ॥ श्लाघ्याः प्रशंसनीयाः ॥ ६४ ॥ रूपेण सम्पदा च समायुक्ता ॥ ६५ ॥ प्रणा-

प्रख्यातोदारकर्माणो भवत्याः पतयो दश ॥ ६७ ॥
पुत्रञ्च सुमहात्मानम् अतिवीर्यपराक्रमम् ।
प्रजापतिगुणैर्युक्तं त्वमवाप्स्यसि शोभने ॥ ६८ ॥
वंशानां तस्य कर्त्तृत्वं जगत्यस्मिन् भविष्यति ।
त्रैलोक्यमखिलं सूतिस्तस्य चापूरयिष्यति ॥ ६९ ॥
त्वञ्चाप्ययोनिजा साध्वी रूपौदार्य्यगुणान्विता ।
मनःप्रीतिकरी नृणां मत्प्रसादाद् भविष्यसि ॥ ७० ॥
इत्युक्त्वान्तर्दधे देवस्तां विशालविलोचनाम् ।
सा चेयं मारिषा जाता युष्मत्पत्नी नृपात्मजाः ॥ ७१ ॥

पराशर उवाच ।

ततः सोमस्य वचनात् जगृहुस्ते प्रचेतसः ।
संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्म्मेण मारिषाम् ॥ ७२ ॥
दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ।
जज्ञे दक्षो महाभागो यः पूर्वं ब्रह्मणोऽभवत् ॥ ७३ ॥
स तु दक्षो महाभागः सृष्ट्यर्थं सुमहामते ।
पुत्रान् उत्पादयामास प्रजासृष्ट्यर्थमात्मनः ॥ ७४ ॥
अवरांश्च वरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदान् ।
आदेशं ब्रह्मणः कुर्वन् सृष्ट्यर्थं समुपस्थितः ॥ ७५ ॥

स्नेन नत्वाम् ॥ ६६ ॥ जन्मान्तरेऽपि तथा भर्तृपतिप्रार्थने कृतेऽपि धर्म-ज्ञाता पुनर्जन्माभावमाना विष्णुरेकस्मिन्नेव जन्मनि तं वरं ददौ, तदाह, एकस्मिन्नेव जन्मनीति ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ सूतिः सन्ततिः ॥ ६९ ॥ साध्वी पतिव्रता ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ यः पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रो बभूव, स दक्षो मारिषायां जज्ञे ॥ ७३ ॥ सृष्ट्यर्थं प्रजापत्याधिकारार्थम्, आत्मनः प्रजासृष्ट्यर्थं वंशार्थम् ॥ ७४ ॥ अवरान् नीचान्, वरान्

स सृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादसृजत् स्त्रियः।
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश॥ ७६॥
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे।
तासु देवास्तथा दैत्या नागा गावस्तथा खगाः॥ ७७॥
गन्धर्वाप्सरसश्चैव दानवाद्याश्च जज्ञिरे।
ततः प्रभृति मैत्रेय! प्रजा मैथुनसम्भवाः॥ ७८॥
सङ्कल्पाद् दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषामभवन् प्रजाः।
तपोविशेषैः सिद्धानां तदात्यन्ततपस्विनाम्॥ ७९॥

मैत्रेय उवाच।

अङ्गुष्ठाद् दक्षिणाद् दक्षः पूर्वं जातः श्रुतं मया।
कथं प्राचेतसो भूयः स सम्भूतो महामुने!॥ ८०॥
एष मे संशयो ब्रह्मन्! सुमहान् हृदि वर्त्तते।
यद् दौहित्रः स सोमस्य पुनः श्वशुरतां गतः॥ ८१॥

श्चैतान्। अचरांश्चराश्चेति वा पाठः॥ ७५॥ पश्चात् स्पर्शादि-प्रजानामानन्तरं स्त्रियः कन्याः असृजत्। तासां मध्ये पञ्चाशत्-कन्यानां विवाहान् वंशांश्च प्रदर्शनार्थमुपवर्णयति, ददाविति सार्द्धाभ्याम्॥ ७६॥ कालस्य नयने परिवर्त्तने युक्ता नियुक्ताः अश्विन्याद्याः। तदुक्तम्। "अश्विन्यादीनि नक्षत्राणि इन्दोः पत्न्यस्तु भारत!" इति॥ ७७॥ ततो दक्षात् प्रभृति॥ ७८॥ दक्षात् पूर्वेषान्तु सङ्कल्पादिमात्रात् प्रजा अभवन्। यद्यपि प्राचेतसात् दक्षात् पूर्वमपि मैथुनधर्म्मो दृष्ट एव, तथापि बाहुल्याभिप्रायेणैतदुक्तम्, इत्यविरोधः॥ ७९॥ ८०॥ सोमदुहितृपरिणायकः पुत्रत्वात् सोमस्य दौहित्र। इदञ्च सप्तविंशतिमिन्दवे ददावित्युक्तेः श्वशुरतां गत इति यत्, एषोऽस्य संशय इत्यर्थः। दौहित्रश्चेति पाठे दक्षकन्याया वसुसंज्ञायाम् धर्मात् सोमस्योत्पत्तेर्दक्षस्य दौहित्रः।

पराशर उवाच ।

उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु सत्तम ! ।
ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ॥ ८२ ॥
युगे युगे भवन्त्येते दक्षाद्या मुनिसत्तमाः ।
पुनश्चैवं निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ८३ ॥
कानिष्ठ्यं ज्यैष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नाभूद् द्विजोत्तम ! ।
तप एव गरीयोऽभूत् प्रभावश्चैव कारणम् ॥ ८४ ॥

मैत्रेय उवाच ।

देवानां दानवानाञ्च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
उत्पत्तिं विस्तरेणेह मम ब्रह्मन् ! प्रकीर्त्तय ॥ ८५ ॥

पराशर उवाच ।

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भुवा ।
यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महामते ! ॥ ८६ ॥

सोमस्य पुनर्दक्षः श्वशुरतां कथं गतः ? इति ॥ ८१ ॥ नित्यौ प्रवाह-रूपेणाविच्छिन्नौ ॥ ८२ ॥ दक्षाद्या इत्यादिशब्देन सोमो लक्ष्यते । एते युगे युगे भवन्ति [illegible] भवन्ति । निरुध्यन्ते उपसंह्रियन्ते इत्यर्थः । युगे युग इति युगान्तेऽपि [illegible] यान्तीति, युगपदं कल्पमन्वन्तरादिः कालः । स्वायम्भुवमन्वन्तरे ब्रह्मणो दक्षस्य पुनश्चाक्षुषमन्वन्तरे प्रचेतोभ्यो जन्मप्रसिद्धेः । एवमेवात्रेः ब्रह्म-णश्च जातस्य सोमस्य पुनः क्षीराब्धेः [illegible] जन्मप्रसिद्धेर्न विरोधः ॥ ८३ ॥ न [illegible] श्वशुरे पूज्यपूज्यत्व[illegible] [illegible] । गरीयो गुरुतरं तपश्च प्रभावश्च [illegible], [illegible] इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ [illegible] विस्तरेण [illegible] [illegible], देवानामिति । [illegible] दक्ष या [illegible]

मानसानि तु भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृजत् तदा ।
देवानृषीन् सगन्धर्वान् असुरान् पन्नगांस्तथा ॥ ८७ ॥
यदास्य द्विज ! मानस्यो नाभ्यवर्द्धन्त ताः प्रजाः ।
ततः सञ्चिन्त्य स पुनः सृष्टिहेतोः प्रजापतिः ॥ ८८ ॥
मैथुनेनैव धर्मेण सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
असिक्नीमावहत् कन्यां वीरणस्य प्रजापतेः ॥ ८९ ॥
सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् ।
अथ पुत्रसहस्राणि वैरिण्यां पञ्च वीर्य्यवान् ॥ ९० ॥
असिक्न्यां जनयामास सर्गहेतोः प्रजापतिः ।
तान् दृष्ट्वा नारदो विप्रः संविवर्द्धयिषून् प्रजाः ।
सङ्गम्य प्रियसंवादो देवर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ९१ ॥

नारद उवाच ।

हे हर्य्यश्वाः ! महावीर्य्याः प्रजा यूयं करिष्यथ ।
ईदृशो लक्ष्यते यत्नो भवतां श्रूयतामिदम् ॥ ९२ ॥
बालिशा बत यूयं वै नास्या जानीत वै भुवः ।
अन्तरूर्द्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ? ॥ ९३ ॥
ऊर्द्ध्वं तिर्य्यगधश्चैव यदाप्रतिहता गतिः ।

असिक्नीं विशिनष्टि सुतामिति द्वाभ्यां ॥ ८९ ॥ ९० ॥ प्रजाः स्रष्टुम् विवर्द्धयिषून् तान् देवर्षिर्नारद अब्रवीत् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ बालिशा मूर्खा इव चेष्टमाना यूयं । बतेति खेदे । तेषां तत्त्वविमर्शं विना प्रजासृष्ट्यादिरिति भावः । अहो ! यूयं बालिशाः खलु । यतोऽस्या भुवः संसारात् [illegible] उपक्रमम्, अधश्चावसानम्, अन्तः मध्यञ्च न जानीत । ततो मध्यमांशम् अज्ञात्वा कथं प्रजाः स्रक्ष्यथ ? अथ वृथा प्रजासर्गं किमिति करिष्यथ ? ॥ ९३ ॥

तदा कस्माद् भुवो मान्तं सर्वं द्रक्ष्यथ बालिशाः ! ॥९४॥

पराशर उवाच ।

ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ ९५ ॥
हर्य्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।
वैरिण्यामथ पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः ॥ ९६ ॥
विवर्द्धयिषवस्ते तु शवलाश्वाः प्रजाः पुनः ।
पूर्वोक्तं वचनं ब्रह्मन् ! नारदेन प्रचोदिताः ॥ ९७ ॥
अन्योऽन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः ।
भ्रातॄणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥ ९८ ॥
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च प्रजाः स्रक्ष्यामहे ततः ।
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ ९९ ॥

यूयञ्च विप्रुषबुद्धित्वात् तत्त्वज्ञानाधिकारिण एवेत्याह अर्द्धमिति । अर्द्धं तिर्य्यगधश्च सर्वतस्तत्त्वविचारे यदा इदानीं मत्प्रश्नेऽपि युष्माकं गतिर्बुद्धिरप्रतिहता वर्त्तते, तदा कस्माद् भुवो विष्णुशरीरस्यान्तं न द्रक्ष्यथ? विष्णुभक्तिपर्य्यन्ते तत्त्वज्ञाने किमिति यत्नं न कुरुध्वेत्यर्थः । तदुक्तं भागवते हर्य्यश्वान् प्रति नारदोक्तिविवरणे । "भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादि निजबन्धनम् अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ?" इत्यादि ॥ ९४ ॥ सर्वतो दिशं प्रयाता यथाक्रमतया सर्वासु दिक्षु चेरं अचरन् । ततश्च मुक्तत्वात् नाद्यापि निवर्त्तन्ते ॥ ९५ ॥ नष्टेषु क्वापि गतेषु ॥ ९६ ॥ पूर्वोक्तं , बालिशा भवेत्यादिवचनं प्रचोदिता ज्ञापिताः सन्तः भ्रातॄणां ज्येष्ठानां सुहृदां पदवी मोक्षमार्गः ॥९८॥ पृथ्व्याः प्रमाणं विष्णुशरीरावसानं ज्ञात्वा ततः पश्चात् पितुराज्ञापालनेन लोकसंग्रहार्थं प्रजाः स्रक्ष्याम इति वाक्यशेषोऽर्थः । अथवाक्षेपोऽयं,

ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विज ! ।
प्रयातो नश्यति तथा तत्र कार्य्यं विजानता ॥ १०० ॥
तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः ।
क्रोधं चक्रे महाभागो नारदं स शशाप च ॥ १०१ ॥
सर्गकामस्ततो विद्वान् स मैत्रेय ! प्रजापतिः ।
षष्टिं दक्षोऽसृजत् कन्या वैरिण्यामिति नः श्रुतम् ॥ १०२ ॥
ददौ स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ १०३ ॥
द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ।
द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥ १०४ ॥
अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च ता दश ॥ १०५ ॥
धर्म्मपत्न्यो दश त्वेतास्तदपत्यानि मे शृणु ।
विश्वेदेवास्तु विश्वायाः साध्या साध्यान् व्यजायत ॥ १०६ ॥
मरुत्वत्या मरुत्वन्तो वसोस्तु वसवः स्मृताः ॥ १०७ ॥
भानोस्तु भानवः पुत्रा मुहूर्त्तायां मुहूर्त्तजाः ।
लम्बायाश्चैव घोषोऽथ नागवीथी तु यामिजा ॥ १०८ ॥

अद्य पश्य ॥ ९९ ॥ तदभिप्रायेणैवाह, ततः प्रभृतीति । नश्यतीत्यदर्शनं याति ॥ १०० ॥ नारदशापश्च भागवतोक्तः 'तस्मात् लोकेषु ते मूढ ! न भवेद् भ्रमतः पदम्' इति ॥ १०१ ॥ कन्यानां संख्यामनूद्य सृष्टिमाह, ददावित्यादिना । सप्तविंशति इति द्वितीयालोप आर्षः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ पूर्वोक्ताः [illegible] धर्मस्य पत्न्यः [illegible] दश कन्याः । एतास्तदपत्याख्या [illegible] ॥ १०५ ॥ १०७ ॥ [illegible] मुहूर्त्ताभिमानिनो देवाः, घोषस्तदभिमानी देवः, नाग

पृथिवीविषयं सर्वम् अरुन्धत्यां व्यजायत ।
सङ्कल्पायान्तु सर्वात्मा जज्ञे सङ्कल्प एव तु ॥ १०९ ॥
ये त्वनेकवसुप्राणा देवा ज्योतिःपुरोगमाः ।
वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ११० ॥
आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ १११ ॥
आपस्य पुत्रो वैतण्डः श्रमः शान्तो ध्वनिस्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ॥ ११२ ॥
सोमस्य भगवान् वर्चो वर्चस्वी येन जायते ।
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ॥ ११३ ॥
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ वरुणस्तथा ।
अनिलस्य शिवा भार्य्या तस्याः पुत्रो मनोजवः ॥ ११४ ॥
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य च ।
अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ॥ ११५ ॥
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ।

योऽसौ देवयानोत्तरमार्गाभिमानिनी देवता ॥ १०८ ॥ पृथिव्येव विषयः स्थानं यस्य चराचरप्राणिजातस्य तत् सर्वम् । सर्वात्मा सर्ववस्तुविषयः ॥ १०९ ॥ वसूनामष्टानां नामपूर्वकं वंशान् वक्तुमाह, विस्तरेणो यथा प्रयत्नेन । अनेकं नानाविधं वसु तेजस्तदेव प्राणो बलं येषां ते अनेकवसुप्राणा इति वसुनामनिरुक्त्यर्थकथनम् । ज्योतिः पुरोगमा अग्निमुख्याः "वसूनां पावकश्चास्मि" इति स्मृतेः ॥ ११० ॥ १११ ॥ आपस्य वैतण्ड्यादयश्चत्वारः पुत्राः । लोकप्रकालनः कालः ॥ ११२ ॥ येन वर्चसा वर्चस्वी कान्तिमान् पुरुषो जायते सः । धरस्य भार्य्या मनोहरा । पुत्राश्च द्रविणादयः पञ्च । हुतं हव्यं वहतीति तथा ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ शरा एव स्तम्बः तस्मिन् ॥ ११५ ॥ पृष्ठजाः अनुजाः कुमारस्य पृष्ठजाः

अपत्यं कृत्तिकानान्तु कार्त्तिकेय इति स्मृतः ॥ ११६ ॥
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रम् ऋषिं नाम्नाथ देवलम् ।
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ ११७ ॥
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत ॥ ११८ ॥
प्रभासस्य तु सा भार्य्या वसूनाम् अष्टमस्य च ।
विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥ ११९ ॥
कर्त्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानाञ्च वर्द्धकिः ।
भूषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता शिल्पवतां वरः ॥ १२० ॥
यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ।
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥ १२१ ॥
तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु ।
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान् ।
त्वष्टुश्चाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महायशाः ॥ १२२ ॥
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्द्दी रैवतस्तथा ॥ १२३ ॥
मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाली च महामुने ।
एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ १२४ ॥

तदुक्तं [illegible] "ततोऽभवत् चतुर्मूर्त्तिः कालेन भगवान् गुहः" इति कुमार एव कार्त्तिकेय इति ख्यातः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ बृहस्पतेः भगिनी प्रभासस्य भार्य्या । असक्ता [illegible] ॥ ११८ ॥ तस्यां विश्वकर्मा ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ अजैकपादादयश्चत्वारो जज्ञिरे ॥ १२२ ॥ [illegible] विभागमाह, हरश्चेति द्वाभ्याम् ॥ १२३ ॥

शतं त्वेवं समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम् ।
अदितिर्दितिर्दनुः काला अरिष्टा सुरसा तथा ॥१२५॥
सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा ।
कद्रुर्मुनिश्च धर्मज्ञ ! तदपत्यानि मे शृणु ॥ १२६ ॥
पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमाः ।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १२७ ॥
उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
समवायीकृताः सर्वे समागम्य परस्परम् ॥ १२८ ॥
आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै ।
मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ १२९ ॥
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
मारीचात् कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ॥१३०॥

एकादशैकादशानां प्रत्येकं शतं भेदानाह, शतं त्वेवमिति । यद्वा एतद् विभूतिरूपाणामानन्त्यमुच्यते । शतशब्दस्य अपरिमितवचनत्वात् । अतएवोक्तं सहस्राणि ये रुद्राः "अधिभूम्याम्" इति श्रुतेश्च । तदेवं ऋषिभार्याणां वंशा उक्ताः । इदानीं कश्यपस्य त्रयोदशपत्नीनां वंशान् वक्तुमाह, अदितिरित्यादिना ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ तत्र तुषिता एवादितेः पुत्रा जाता इति कथाप्रसङ्गमाह । पूर्वमन्वन्तरे चाक्षुषे ये तुषिता नाम देवा आसन्, ते चाक्षुषस्य मनोरन्तरे वर्त्तमाने वैवस्वतमन्वन्तरे चोपस्थिते आसन्ने सति परस्परं समागम्य अन्योऽन्यं प्राहुः गत्वा समवायीकृता मिलिताः सन्तोऽन्योन्यमूचुरिति द्वयोरन्वयः ॥ १२७ ॥ अतियशसः महायशसः ॥ १२८ ॥ किमूचुस्तदाह, आगच्छतेति । वैवस्वतमन्वन्तरे प्रसूयाम प्रादुर्भवाम । किमर्थमित्यत आहुः, तत् ततः पुनरपि देवाधिकार-प्राप्त्या नः श्रेयो भद्रं भविष्यतीति ॥ १२९ ॥ चाक्षुषस्य मनोरन्तरे

तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च ।
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥ १३१ ॥
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
अंशो भगश्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥१३२॥
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वम् आसन् ये तुषिताः सुराः ।
वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ १३३ ॥
सप्तविंशतिः याः प्रोक्ताः सोमपत्न्योऽथ सुव्रताः ।
सर्वा नक्षत्रयोगिन्यस्तन्नाम्न्यश्चैव ताः स्मृताः ॥ १३४ ॥
तासामपत्यान्यभवन् दीप्तान्यमिततेजसा ।
अरिष्टनेमिपत्नीनाम अपत्यानीह षोडश ॥ १३५ ॥
बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ।
प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः ॥ १३६ ॥

एकत्वं वैवस्वतमन्वन्तरे आदित्या निमित्तभूतया कश्यपाद् जाता इत्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥ अतस्तुषिता एव द्वादशादित्याः स्मृता इत्युपसंहरति ॥ १३३ ॥ एवं तावदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धा आदित्यानामुत्पत्तिरादित्या अंश वसुः । इदानीं अदितिरिति कश्यपभार्य्यैव चाक्षुषादेव दित्या अंशं क्रमप्राप्तमपि दक्ष इत्यदितिरिति सप्तविंशतित्वेन पश्चात् वक्ष्यामि आदौ तावत्सत्वात् अन्यासां दक्षकन्यानां संतानाय, याः सप्तविंशतिः प्रोक्ता इत्यादि सार्द्धैः पञ्चभिः ॥ १३४ ॥ तासाममिततेजसा दीप्तान्यपत्यान्यभवन् । पाठान्तरे अमिततेजसो देवोदीप्तान्यभवन् इत्यर्थः । अतः सोऽरिष्टनेमेव इत्यक्षराणां संयमाय, अरिष्टनेमीति ॥ १३५ ॥ द्वे चैव बहुपुत्राय इत्यनयोरन्वयाय, बहुपुत्रस्येति । चतस्रो विद्युतस्तु "वाताय कपिला विद्युद् आतपायातिलोहिता । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत्" इति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धा । द्वे चैवाङ्गिरस इत्यनयोरन्वयाय, प्रत्यङ्गि-

क्रमागतस्य तु देवर्षे देवप्रहरणाः स्मृताः ।
एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥ १३७ ॥
सर्वे देवगणास्तात ! त्रयस्त्रिंशत् तु छन्दजाः ।
तेषामपीह सततं निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ १३८ ॥
यथा सूर्य्यस्य मैत्रेय ! उदयास्तमयाविह ।
एवं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगे युगे ॥ १३९ ॥
दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ।
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च दुर्जयः ॥ १४० ॥
सिंहिका चाभवत् कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ।
हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ॥ १४१ ॥
अनुह्रादश्च ह्रादश्च प्रह्रादश्चैव बुद्धिमान् ।
संह्रादश्च महावीर्य्या दैत्यवंशविवर्धनाः ॥ १४२ ॥
तेषां मध्ये महाभाग ! सर्वत्र समदृग् वशी ।
प्रह्रादः परमां भक्तिं य उवाह जनार्दने ॥ १४३ ॥
दैत्येन्द्रदीपितो वह्निः सर्वाङ्गोपचितो द्विज ! ।

रसजा इति । अङ्गिरसि प्रजापतौ प्रत्यङ्गिरसि ताभ्यां जाताः प्रत्यङ्गिरसाख्या ऋचः । "यान् कल्पयन्ति" इत्यादि पञ्चत्रिंशत् प्रत्याभिचारिक-देवताः ॥ १३६ ॥ ते तपसा वेदज्ञयोर्वंशमाह, तपोबलेनेति । देवप्रहरणाः देवशस्त्रदेवताः ॥ १३७ ॥ त्रयस्त्रिंशत् अष्टौ वसवः, एका-दश रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति मुख्याः । छन्दतः स्वेच्छातो जायन्त इति छन्दजाः । निरोधोत्पत्ती नाशोत्पत्ती ॥ १३८ ॥ उत्पत्तिनिरोधयोरित्थंभावं दृष्टान्तेनाह, यथेति । एवं युगे युगे प्रतिकल्पं मन्वन्तरादिषु ॥ १३९ ॥ दितेर्वंशमाह, दित्या इत्यादिना यावद्वंशाख्याने दानोर्वंशोक्तिः ॥ १४० ॥ परिग्रहो

न ददाह च यं विप्र ! वासुदेवे हृदि स्थिते ॥ १४४ ॥
महार्णवान्तःसलिले स्थितस्य चलतो मही ।
चचाल सकला यस्य पाशबद्धस्य धीमतः ॥ १४५ ॥
न भिन्नं विविधैः शस्त्रैर्यस्य दैत्येन्द्रपातितैः ।
शरीरमद्रिकठिनं सर्वत्राच्युतचेतसः ॥ १४६ ॥
विषानलोज्ज्वलमुखा यस्य दैत्यप्रचोदिताः ।
नान्ताय सर्पपतयो बभूवुरुरुतेजसः ॥ १४७ ॥
शैलैराक्रान्तदेहोऽपि यः स्मरन् पुरुषोत्तमम् ।
तत्याज नात्मनः प्राणान् विष्णुस्मरणदंशितः ॥ १४८ ॥
पतन्तमुच्चादवनिर्यमुपेत्य महामतिम् ।
दधार दैत्यपतिना क्षिप्तं स्वर्गनिवासिना ॥ १४९ ॥
यस्य संशोषको वायुर्देहे दैत्येन्द्रयोजितः ।
अवाप संक्षयं सद्यश्चित्तस्थे मधुसूदने ॥ १५० ॥
विषाणभङ्गमुन्मत्ता मदहानिश्च दिग्गजाः ।
यस्य वक्षःस्थले प्राप्ता दैत्येन्द्रपरिणामिताः ॥ १५१ ॥
यस्य चोत्पादिता कृत्या दैत्यराजपुरोहितैः ।
बभूव नान्ताय पुरा गोविन्दासक्तचेतसः ॥ १५२ ॥
शम्बरस्य च मायानां सहस्रमतिमायिनः ।
यस्मिन् प्रयुक्तं चक्रेण कृष्णस्य वितथीकृतम् ॥ १५३ ॥

भावो ॥१४६॥ "[illegible] देहिनाम् । [illegible] [illegible] ।" तेषां मध्ये इत्यादिना [illegible] ॥ १४७ ॥ विष्णोः स्मरणेन दंशितः कवचः ॥ १४८ ॥ १५० ॥ दैत्येन्द्रेण परिणामिता दन्तैः प्रहर्तुं [illegible]

दैत्येन्द्रसूदोपहृतं यत्तु हालाहलं विषम्।
जरयामास मतिमान् अविकारममत्सरी ॥ १५४ ॥
समचेता जगत्यस्मिन् यः सर्व्वेष्वेव जन्तुषु।
यथात्मनि तथान्यत्र परं मैत्रगुणान्वितः ॥ १५५ ॥
धर्म्मात्मा सत्यशौचादि गुणानामाकरस्तथा।
उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदाभवत् ॥ १५६ ॥

षोड़शोऽध्यायः।

मैत्रेय उवाच।

कथितो भवता वंशो मानवानां महामुने!।
कारणञ्चास्य जगतो विष्णुरेव सनातनः ॥ १ ॥
यच्चैतद् भगवानाह प्रह्लादं दैत्यसत्तमम्।
ददाह नाग्निर्नास्त्रैश्च क्षुण्णस्तत्याज जीवितम् ॥ २ ॥

॥ १५३ ॥ १५५ ॥ दैत्येन्द्रस्य सूदैः सूपकारैः उपहृतं दत्तं हालाहलम्। "हलाहला नाम नदी हिमवत्पतिदारणा। यत् तु तत्तीरसंभूतं विषं हालाहलं स्मृतम्" इति। अविकारं रोमाञ्च[illegible]स्वेदवमथुमोहादिविकारशून्यं यथा भवत्येवं जरयामास ॥ १५४ ॥ १५६ ॥

अथानुपादवृत्तं प्रह्लादचरितं पृच्छति, कथित इत्यादिना। मानवानां उत्तानपादप्रभृतीनाम् ॥ १ ॥ ददाह, [illegible]। [illegible]

जगाम वसुधा चोभं प्रह्लादे सलिले स्थिते।
बन्धबद्धे विचलति विचिप्ताङ्गैः समाहता ॥ ३ ॥
शैलैराक्रान्तदेहोऽपि न ममार च यः पुरा।
त्वयैवातीव माहात्म्यं कथितं यस्य धीमतः ॥ ४ ॥
तस्य प्रभावमतुलं विष्णोर्भक्तिमतो मुने।
श्रोतुमिच्छामि यस्यैतत् चरितं दीप्ततेजसः ॥ ५ ॥
किं निमित्तमसौ शस्त्रैर्विक्षतो दितिजैर्मुने!।
किमर्थञ्चाब्धिसलिले निक्षिप्तो धर्म्मतत्परः? ॥ ६ ॥
आक्रान्तः पर्वतैः कस्मात्? कस्माद्दष्टो महोरगैः?।
क्षिप्तः किमद्रिशिखरात्? किं वा पावकसञ्चये? ॥ ७ ॥
दिग्दन्तिनां दन्तभूमिं स च कस्मान्निरूपितः?।
संशोषकोऽनिलश्चास्य प्रयुक्तः किं महासुरैः? ॥ ८ ॥
कृत्याञ्च दैत्यगुरवो युयुजुस्तत्र किं? मुने!।
शंवरश्चापि मायानां सहस्रं किं प्रयुक्तवान्? ॥ ९ ॥
हालाहलं विषमहो! दैत्यसूदैर्महात्मनः।
कस्माद् दत्तं विनाशाय? यद् जीर्णं तेन धीमता ॥ १० ॥
एतत् सर्वं महाभाग! प्रह्लादस्य महात्मनः।
चरितं श्रोतुमिच्छामि महामाहात्म्यसूचकम् ॥ ११ ॥
न हि कौतूहलं तत्र यद् दैत्यैर्न हतो हि सः।
अनन्यमनसो विष्णौ कः शक्नोति निपातने? ॥ १२ ॥
तस्मिन् धर्मपरे नित्यं केशवाराधनोद्यते।
स्ववंशप्रभवैर्दैत्यैः कर्त्तुं द्वेषोऽतिदुष्करः ॥ १३ ॥

पुत्रः पश्यतोऽपि ॥ २ ॥ बन्ध बन्धिन् प्रह्लादे बद्धेऽबद्धे विचलति सति अङ्ग विक्षिप्तैरङ्गैः समाहता सती वसुधा चोभं जगाम। वि क्षिप्ताङ्गैः

धर्मात्मनि महाभागे विष्णुभक्ते विमत्सरे ।
दैतेयैः प्रहृतं यस्मात् तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥
प्रहरन्ति महात्मानो विपक्षा अपि नेदृशे ।
गुणैः समन्विते साधौ किं पुनर्यः स्वपक्षजः ॥ १५ ॥
तदेतत् कथ्यतां सर्वं विस्तरान्मुनिसत्तम ! ।
दैत्येन्द्रस्य चरितं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! श्रूयतां सम्यक् चरितं तस्य धीमतः ।
प्रह्लादस्य सदोदारचरितस्य महात्मनः ॥ १ ॥
दितेः पुत्रो महावीर्य्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
त्रैलोक्यं वशमानिन्ये ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥ २ ॥
इन्द्रत्वमकरोद्दैत्यः स चासीत् सविता स्वयम् ।
वायुरग्निरपां नाथः सोमश्चाभून्महासुरः ॥ ३ ॥
धनानामधिपः सोऽभूत् स एवासीत् स्वयं यमः ।
यज्ञभागानशेषांस्तु स स्वयं बुभुजेऽसुरः ॥ ४ ॥

धर्मात्मन इति पाठे तु धर्मात्मत्वम् । ममायं विचरतीति पाठे पृथगेतदु वाक्यम् ॥ ८ ॥ विपक्षाः शत्रवः ॥ १५ ॥

भगवद्भक्त एव सद्भक्तानुग्रहे केऽपि कारणमिति ध्यानम् हिरण्यकशिपोर्दांत्यान्माह, दितेः पुत्र इत्यादिना ॥ १ ॥ "तवैश्वर्यबुद्धिहृष्टोऽसौ मत्कृतेऽभूत् मम प्रभो !" इत्यादि वक्ष्यमाणवचने मते इति

देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्त्रासात् मुनिसत्तम ! ।
विचेरुरवनौ सर्वे बिभ्राणा मानुषीं तनुम् ॥ ५ ॥
जित्वा त्रिभुवनं सर्वं त्रैलोक्यैश्वर्यदर्पितः ।
उपगीयमानो गन्धर्वैर्बुभुजे विषयान् प्रियान् ॥ ६ ॥
पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा ।
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे सिद्धगन्धर्वपन्नगाः ॥ ७ ॥
अवादयन् जगुश्चान्ये जयशब्दांस्तथापरे ।
दैत्यराजस्य पुरतश्चक्रुः सिद्धा मुदान्विताः ॥ ८ ॥
तत्र प्रनृत्ताप्सरसि स्फटिकाभ्रमयेऽसुरः ।
पपौ पानं मुदा युक्तः प्रासादे सुमनोहरे ॥ ९ ॥
तस्य पुत्रो महाभागः प्रह्लादो नाम नामतः ।
पपाठ बालपाठ्यानि गुरुगेहं गतोऽर्भकः ॥ १० ॥
एकदा तु स धर्मात्मा जगाम गुरुणा सह ।
पानासक्तस्य पुरतः पितुर्दैत्यपतेस्तदा ॥ ११ ॥
पादप्रणामावनतं तमुत्थाप्य पिता सुतम् ।
हिरण्यकशिपुः प्राह प्रह्लादममितौजसम् ॥ १२ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

पठ्यतां भवता वत्स ! सारभूतं सुभाषितम् ।
कालेनैतावता यत् ते सदोद्युक्तेन शिक्षितम् ॥ १३ ॥

तथैव मनुष्याः इत्येतैर्दर्पितः धन् । ४ ॥ तत्त्रासात् हिरण्यकशिपोर्भयात् ॥ ५ । ६ । महात्मानम् बहु, तपप्रभावम् । ७ ॥ अवादयन् वाद्यादीनि, जगुर्गीतम् । ८ ॥ तत्र प्रनृत्ता अप्सरसो यस्मिन् तस्मिन् प्रासादे, स्फाटिकाभ्रमये स्फटिकविकाराभिः अभ्रविकाराभिश्च रचिते । पीयत इति पानं मदिरादि । ९ । तदेवं तस्य परमैश्वर्यमु

प्रह्लाद उवाच।

श्रूयतां तात ! वक्ष्यामि सारभूतं तवाज्ञया।
समाहितमना भूत्वा यन्मे चेतस्यवस्थितम् ॥ १४ ॥
[१] अनादिमध्यान्तमजमवृद्धिक्षयमच्युतम्।
प्रणतोऽस्मि महात्मानं सर्वकारणकारणम् ॥ १५ ॥

पराशर उवाच।

एवं निशम्य दैत्येन्द्रः क्रोधसंरक्तलोचनः।
विलोक्य तद्गुरुं प्राह स्फुरिताधरपल्लवः ॥ १६ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच।

ब्रह्मबन्धो ! किमेतत् ते ? विपक्षस्तुतिसंहितम्।
असारं ग्राहितो बालो मामवज्ञाय दुर्मते ! ॥ १७ ॥

गुरुरुवाच।

दैत्येश्वर ! न कोपस्य वशमागन्तुमर्हसि।
ममोपदेशजनितं नायं वदति ते सुतः ॥ १८ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच।

अनुशास्तोऽसि केनेदृक् ? वत्स ! प्रह्लाद ! कथ्यताम्।
ममोपदिष्टं नेत्येष प्रब्रवीति गुरुस्तव ॥ १९ ॥

पृष्टः पुनर्दैत्यराजेन प्रह्लादः, तत्र पुनः इत्यादिना ॥ १० ॥ १३ ॥
अनादिमध्यान्तं देशतः परिच्छेदरहितम्। अजं जन्मशून्यम्। अच्युतं नाशशून्यम्। तत्र हेतुः। सर्वकारणानां कारणम्। प्रणतोऽस्म्यन्त अत्मानमिति पाठे, अत्मवति द्वयोः संबन्धः, यन्तमान्तेऽसमेवेति [illegible] [illegible], तत्। पाठान्तरं सुगमम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मबन्धो ! ब्राह्मणाधम ! ते तव विपक्षस्तुत्या संहितं संयुतं किमेतद् पाठितः

प्रह्लाद उवाच।

शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो हृदि स्थितः।
तमृते परमात्मानं तात! कः केन शास्यते॥ २०॥

हिरण्यकशिपुरुवाच।

कोऽयं विष्णुः? सुदुर्बुद्धे! यं ब्रवीषि पुनः पुनः।
जगतामीश्वरस्येह पुरतः प्रसभं मम॥ २१॥

प्रह्लाद उवाच।

न शब्दगोचरे यस्य योगिध्येयं परं पदम्।
यतो यश्च स्वयं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः॥ २२॥

हिरण्यकशिपुरुवाच।

परमेश्वरसंज्ञोऽज्ञ! किमन्यो मय्यवस्थिते।
तवास्ति? मर्त्तुकामस्त्वं प्रब्रवीषि पुनः पुनः॥ २३॥

प्रह्लाद उवाच।

न केवलं तात! मम प्रजानां स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः।
धाता विधाता परमेश्वरश्च प्रसीद कोपं कुरुषे किमर्थम्॥ २४॥

हिरण्यकशिपुरुवाच।

प्रविष्टः कोऽस्य हृदये दुर्बुद्धेरतिपापकृत्।
येनेदृशान्यसाधूनि वदत्याविष्टमानसः॥ २५॥

प्रह्लाद उवाच।

न केवलं मद्धृदयं स विष्णुराक्रम्य लोकान् सकलानवस्थितः।

शिक्षिता॥ १७॥ २०॥ प्रसभं निग्रहम्॥ २१॥ यतो विश्वं, विश्वरूपश्च परमेश्वरो विष्णुः॥ २२॥ २३॥ न केवलं ममैव किन्तु प्रजानां सर्वेषां भवतश्च धाता धारयिता, विधाता, कर्त्ता च परमेश्वरः स एव

स मां त्वदादींश्च पितः समस्तान् समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्वगः॥२६

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

निष्क्राम्यतामयं दुष्टः शास्यतां च गुरोर्गृहे ।
योजितो दुर्मतिः केन विपक्षवितथस्तुतौ ॥ २७ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तो स तदा दैत्यैर्नीतो गुरुगृहं पुनः ।
जग्राह विद्यामनिशं गुरुशुश्रूषणोद्यतः ॥ २८ ॥

कालेऽतीते च महति प्रह्लादमसुरेश्वरः ।
समाहूयाब्रवीत्, पुत्र ! गाथा काचित् प्रगीयताम् ॥ २९ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् ।
कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३० ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

दुरात्मा वध्यतामेष नानेनार्थोऽस्ति जीवता ।
स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद् यः कुलाङ्गारतां गतः ॥ ३१ ॥

पराशर उवाच ।

इत्याज्ञप्तास्ततस्तेन प्रगृहीतमहायुधाः ।
उद्यतास्तस्य नाशाय दैत्याः शतसहस्रशः ॥ ३२ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

विष्णुः शस्त्रेषु युष्मासु मयि चासौ यथा स्थितः ।

॥ २४ ॥ २५ ॥ आत्मस्य अधिष्ठानार्थस्थितः । युनक्ति प्रवर्त्तयति । "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ २७ ॥ जग्राह, विद्यां गुरोरुपचारार्थमेव । अन्यथा तद्दृष्टिर्वेषोऽप्रसङ्गात् ॥ २८ ॥ गाथा मधुपद्यादिः ॥ २९ ॥ यतः प्रधानपुरुषौ आविर्भूतौ

दैतेयास्तेन सत्येन मा क्रामन्त्वायुधानि मे ॥ ३३ ॥

पराशर उवाच।

ततस्तैः शतशो दैत्यैः शस्त्रौघैराहतोऽपि सन्।

नावाप वेदनामल्पाम् अभूच्चैव पुनर्नवः ॥ ३४ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच।

दुर्बुद्धे! विनिवर्त्तस्व वैरिपक्षस्तवादतः।

अभयं ते प्रयच्छामि मातिमूढमतिर्भव ॥ ३५ ॥

प्रह्लाद उवाच।

भयं भयानामपहारिणि स्थिते

मनस्यनन्ते मम कुत्र तिष्ठति।

यस्मिन् स्मृते जन्मजरान्तकादि-

भयानि सर्वाण्यपयान्ति तात! ॥ ३६ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच।

भो भो सर्पाः! दुराचारमेनमत्यन्तदुर्मतिम्।

विषज्वालाकुलैर्वक्त्रैः सद्यो नयत संक्षयम् ॥ ३७ ॥

पराशर उवाच

इत्युक्तास्ते ततः सर्पाः कुहकास्तक्षकादयः।

अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्बणाः ॥ ३८ ॥

स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः।

न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसुस्थितः ॥ ३९ ॥

॥ ३० ॥ कुलक्षयकारिणां दाहकानाम् ॥ ३१ ॥ यस्मिन् स्मृते एव जन्मादी-न्यपि भयान्यपयान्ति, तस्मिन् मनसि नित्यं स्थिते सति भयं कुत्र तिष्ठति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अदशन्त दष्टवन्तः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एतदपपाठम्। अस्मात्

सर्पा ऊचुः ।

दंष्ट्रा विशीर्णा, मणयः स्फुटन्ति,
फणेषु तापो, हृदयेषु कम्पः ।
नास्य त्वचः स्वल्पमपीह भिन्नं
प्रशाधि दैत्येश्वर ! कार्य्यमन्यत् ॥ ४० ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

हे दिग्गजाः ! सङ्कटदन्तमिश्राः !
घ्नतैनमस्मद्रिपुपक्षभिन्नम् ।
तज्जा विनाशाय भवन्ति तस्य
यथारणेः प्रज्वलिता हुताशाः ॥ ४१ ॥

पराशर उवाच ।

ततः स दिग्गजैर्बालो भूभृच्छिखरसन्निभैः ।
पातितो धरणीपृष्ठे विषाणैरवपीडितः ॥ ४२ ॥
स्मरतस्तस्य गोविन्दम् इभदन्ताः सहस्रशः ।
शीर्णा वक्षःस्थलं प्राप्य स प्राह पितरं ततः ॥ ४३ ॥

दन्ता गजानां कुलिशाग्रनिष्ठुराः शीर्णा यदेते न बलं ममैतत्
महाविपत्पापविनाशनोऽयं जनार्दनानुस्मरणानुभावः ॥ ४४ ॥

कार्य्यं प्रशाधि आदिश ॥ ४० ॥ सङ्कटैः संकीर्णैर्दन्तैर्मिश्रा मिलिताः घ्नतः हत मारयत । अस्मद्रिपुपक्षैर्विष्णुभिः सामाद्युपायेन अस्मत्तो भिन्नं पृथक्कृतम् । तस्मात् जाता अपि तस्य विनाशाय कश्चिद् भवन्ति । यथाऽरण्येर्जातो हुताशोऽरण्येर्नाशाय ॥ ४१ ॥ विषाणैर्दन्तैः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ पितुरपि भगवद्भक्तिम् उत्पादयितुं तत्प्रभावमाह, दन्ता इति । कुलिशं वज्रं तस्याग्रमिव निष्ठुराः कठोराः तीक्ष्णा महतीं विपदमनु

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

ज्वाल्यतामसुरा! वह्निरपसर्पत दिग्गजाः! ।
वायो! समेधयाग्निं त्वं, दह्यतामेष पापकृत् ॥ ४५ ॥

पराशर उवाच ।

महाकाष्ठचयस्थम् तमसुरेन्द्रसुतं ततः ।
प्रज्वाल्य दानवा वह्निं ददहुः स्वामिनोदिताः ॥ ४६ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

तातैष वह्निः पवनेरितोऽपि न मां दहत्यत्र समन्ततोऽहम् ।
पश्यामि पद्मास्तरणास्तृतानि शीतानि सर्वाणि दिशां मुखानि ॥

पराशर उवाच ।

अथ दैत्येश्वरं प्रोचुर्भार्गवस्यात्मजा द्विजाः ।
पुरोहिता महात्मानः साम्ना संस्तूय वाग्मिनः ॥ ४८ ॥

पुरोहिता ऊचुः ।

राजन्! नियम्यतां कोपो बालेऽत्र तनयेऽनुजे ।
कोपो देवनिकायेषु यत्र ते सफलो यतः ॥ ४९ ॥
तथा तथैनं बालं ते शासितारो वयं नृप! ।
यथा विपक्षनाशाय विनीतस्ते भविष्यति ॥ ५० ॥
बालत्वं सर्वदोषाणां दैत्यराजास्पदं यतः ।
ततोऽत्र कोपमत्यर्थं योक्तुमर्हसि नार्भके ॥ ५१ ॥
न त्यक्ष्यति हरेः पक्षम् अस्माकं वचनाद् यदि ।
ततः कृत्यां बधायास्य करिष्यामो निवर्त्तिनीम् ॥ ५२ ॥

सूक्ष्मतानि पापानि च विनाशयतीति तथा ॥ ४४ ॥ भार्गवस्यात्मजाः षण्डामर्कादयः ॥ ४८ ॥ ५१ ॥ निवर्त्तिनीं द्विषाम् अनिवर्त्तिनीमिति

पराशर उवाच ।

एवमभ्यर्थितस्तैस्तु दैत्यराजः पुरोहितैः ।
दैत्यैर्निष्कासयामास पुत्रं पावकसञ्चयात् ॥ ५३ ॥
ततो गुरुगृहे बालः स वसन् बालदानवान् ।
अध्यापयामास मुहुरुपदेशान्तरे गुरोः ॥ ५४ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

श्रूयतां परमार्थो मे दैतेया दितिजात्मजाः ।
न चान्यथैतन्मन्तव्यं नात्र लोभादिकारणम् ॥ ५५ ॥
जन्म बाल्यं ततः सर्वो जन्तुः प्राप्नोति यौवनम् ।
अव्याहतैव भवति ततोऽनुदिवसं जरा ॥ ५६ ॥
ततश्च मृत्युमभ्येति जन्तुर्दैत्येश्वरात्मजाः ।
प्रत्यक्षं दृश्यते चैतदस्माकं भवतां तथा ॥ ५७ ॥
मृतस्य च पुनर्जन्म भवत्येतच्च नान्यथा ।

वा भेदः । दुष्प्रतीकाराभिप्रायः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ पितुर्विद्वेषाच्छ्रेयो विष्णु-भक्तिर्भवति । एवं तु भविष्यतीति बालदानवान् गुरोरुपदेशाध्या-पनस्यान्तरे विच्छेदे तन्मध्ये सकरुणः स्वयमध्यापयामास, उपदि-देश ॥ ५४ ॥ "संसारे निखिलदुःखानि विष्णुभक्तौ परं सुखम् । इत्थं प्रह्लादवाक्यार्थं बुद्ध्वा विष्णुं भजेद्बुधः" ॥ हे दितिजात्मजाः ! मदु-क्तार्थः दैत्याश्चादृत्य । परमार्थतत्त्वं श्रूयताम् । मे मतः । अन्यथा मिथ्यैवैतत् न मन्तव्यं, यतोऽस्य गुरोरुपदेश इव मदुक्तौ लोभादि-कारणं नास्ति ॥ ५५ ॥ बाल्यादारभ्य जन्मप्रभृत्ये विष्णुभक्तिरेव कर्तव्येति वक्तुं मर्त्यमार्गे जन्मादिदुर्गतिमाह नित्यं दुःखमेवेति दर्शयन्नाह, जन्मेत्यादि षड्भिः दुःखमेव जन्मादिष्वन्वेषणीयम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मृतस्य पुनर्जन्म भवतीत्यवश्यमेतदर्थप्रतिपादकः प्रमाणभूतश्रुतिस्मृत्यादिरूप आगमोऽस्ति "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्ये तु

आगमोऽयं तथा तत्र नोपादानं विनोद्भवः ॥ ५८ ॥
गर्भवासादि यावत् तु पुनर्जन्मोपपादनम्।
समस्तावस्थकं तावत् दुःखमेवावगम्यताम् ॥ ५९ ॥
क्षुत्तृष्णोपशमं तद्वत् शीताद्युपशमं सुखम्।
मन्यते बालबुद्धित्वात् दुःखमेव हि तत् पुनः ॥ ६० ॥
अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां व्यायामेन सुखैषिणाम्।
भ्रान्तिज्ञानावृताक्षाणां प्रहारोऽपि सुखायते ॥ ६१ ॥
क्व शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः।

यथाग्नि यथाकर्म यथाश्रुतम्" इति "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च" इत्यादि। एतदनुक्तं तर्कमप्याह। तत्र तथैव [illegible]। यस्माद् जीवाद्यधिष्ठितशुक्रशोणितरूपम् उपादानकारणं विना देहस्योद्भवो न घटते इति तु [illegible] पूर्ववच्चो[illegible]ति। यदा जीवस्य [illegible], नेति। उपादीयते [illegible] [illegible] पुनर्जन्मादिकम् इत्युपादाय [illegible]। तद् विना [illegible] जन्म नास्ति, किन्तु तदुपादाय [illegible] जीवस्य [illegible] [illegible]र्थः ॥ ५८ ॥ ततः किमत आह, गर्भवासादीति पुनर्जन्मन उपपादनं [illegible] यावत्, तावद् दुःखमेव। यद्वा [illegible], [illegible]जन्मेति ॥ ५९ ॥ ननु पानादिजनितसुखमप्यस्ति, कुतो दुःखमेवो-च्यते ? इति चेत्, तत्राह, क्षुदिति। क्षुत्पिपासादिजनितदुःखोपशमं [illegible] भ्रान्तः सुखं मन्यते, तद् हि पुनरन्नपानादिसम्पादनप्रयासात् दुःखमेव ॥ ६० ॥ दुःखत्वेन [illegible] प्रहारादौ सुखभ्रान्तिं दृष्टान्तेनाह, अत्यन्तेति। वातादिदोषेण अत्यन्तं जडीभूतगात्राणां व्यायामेन [illegible] सुखमिच्छतां व्यायामोऽपि सुखमिव भवति। भ्रान्तिज्ञानावृताक्षाणां जीवविवेकदृष्टीनां कामिनां [illegible] [illegible]प्रहारोऽपि सुखवत् प्रतीयते ॥ ६१ ॥ तदेव

क्व कान्तिशोभासौरभ्यकमनीयादयो गुणाः ॥ ६२ ॥

मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ।

देहे चेत् प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥ ६३ ॥

अग्नेः शीतेन तोयस्य तृषा भक्तस्य च क्षुधा ।

क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतरैः ॥ ६४ ॥

करोति हे दैत्यसुता यावन्मात्रं परिग्रहम् ।

तावन्मात्रं स एवास्य दुःखं चेतसि यच्छति ॥ ६५ ॥

यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान् मनसः प्रियान् ।

तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ ६६ ॥

यद् यद् गृहे तन्मनसि यत्र तत्रावतिष्ठतः ।

कामिनां सुखम् [illegible], क्वेति । [illegible] संघातः । कान्ति- दीप्त्यादि, सङ्गच्छाया शोभा भूषणादिकृता, सौरभ्यं सौगन्ध्यं, कमनीयं सौन्दर्यञ्च एवमादयो गुणाः क्व ॥ ६२ ॥ देहे चेदहमम- कारास्पदे प्रीतिमान् भवेत् तर्हि नरकेऽपि प्रीतिमान् भविष्यति ; तत्रापि नारकीयाभिमानसम्भवात्तस्याविशेषात् ॥ ६३ ॥ ननु न वस्तुतः किञ्चित् सुखसाधनमस्ति सुखसाधनस्यैव कदाचिद् दुःखसाधनत्वदर्शना- दित्याह, अग्नेरिति । शीतेन उपाधिना अग्नेः सुखकर्तृत्वं क्रियते । शीता- भावे चाग्नेर्दुःखकर्तृत्वं तु । एवं [illegible] तृषा तोयस्य, क्षुधा च भक्तस्य [illegible] तयोरभावे तोयान्नयोर्निष्प्रयोजनत्वात् तद्विलो- मस्य [illegible] इतरैः [illegible], अग्निना सन्तापे सति शीतस्य, तोये सति [illegible], सुखहेतुत्वम्, अन्यथा तेषामेव दुःखहेतुत्वात् ॥ ६४ ॥ किञ्च करोतीति ॥ ६५ ॥ [illegible] दुःखहेतुरित्याह, यावत इति । शोकरूपाः शङ्कवः कीलकानि निखन्यन्ते निखाताः । [illegible] [illegible] ॥ ६६ ॥ एतत् प्रपञ्चयति, यद् यदिति । [illegible]

नाशदाहापहरणं तत्र तस्यैव तिष्ठति ॥ ६७ ॥
जन्मन्यत्र महद् दुःखं म्रियमाणस्य चापि तत् ।
यातनासु यमस्योग्रं गर्भसंक्रमणेषु च ॥ ६८ ॥
गर्भे च सुखलेशोऽपि भवद्भिरनुमीयते ।
यदि तत् कथ्यतामेवं सर्वं दुःखमयं जगत् ॥ ६९ ॥
तदेवमतिदुःखानाम् आस्पदेऽत्र भवार्णवे ।
भवतां कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणम् ॥ ७० ॥
मा जानीत वयं बाला देही देहेषु शाश्वतः ।
जरायौवनजन्माद्या धर्मा देहस्य नात्मनः ॥ ७१ ॥
बालोऽहं तावदिच्छातो यतिष्ये श्रेयसे युवा ।

यद् यद्देऽस्मि धनादि, तद् तत्र तत्र देशान्तरेऽपि अवतिष्ठमानस्य मनसि नित्यं चिन्तयतः अस्ति, तत्र तु धनादेर्नाशो दाहोऽपहरणं वा तत्रैव तस्य एव तिष्ठति न तु चात्मनि. अत्र ज्ञानमात्रतया स्थितस्य धना-देर्नाशादि भवति। अन्यत्र स्थितस्य तु न भवतीति कुतः? अत्रो-च्यते! यत्रैव तदर्थमपि धनादि तत्र कुत्रचित् देशान्तरे स्थितमपि परि-ग्रहणं ममत्वबुद्धिमेव मानसभावनारूपेण तिष्ठति। अतस्तद्भावनापरि-त्यागे विशोको भवति, न तद्वियोगमात्रात् इति भावः। पाठान्तरेऽप्ययमेव तात्पर्यार्थः ॥६७॥ एवं सर्वावस्थास्वपि दुःखमनुसन्धेयमित्याह, जन्मनीति द्वाभ्याम् ॥ ६९ ॥ तदेवं प्रदर्शितानेकदोषोत्कटया विरक्ति-मुत्पाद्य विष्णुसेवायां प्रवर्त्तयन्नाह, तदेवमिति ॥ ७० ॥ तथापि वयं बालानां धर्माधिकार इत्याशङ्क्यां आवर्त्तयति, मा जानीतेति। तत्त्व-परिणामभेदेन भिन्नेष्वपि बाल्ययुवादिदेहेषु देहिन एकत्वप्रतिपन्नत्वात् देही शाश्वतो नित्यः। अतो जराद्या धर्मा देहस्यैव न त्वात्मनः देहात्माविवेक-भूतानाम् अविरक्तानामेवाश्रमाधिकारः। तदविवेकवतां तु विरक्तानां सुतरामेवाधिकारः। देहाध्यासाभावादयं यदहरेव विरजेत् तदहरेव

युवाहं वार्द्धके प्राप्ते करिष्याम्यात्मनो हितम् ॥ ७२ ॥
वृद्धोऽहं मम कर्माणि समस्तानि न गोचरे ।
किं करिष्यामि मन्दात्मा समर्थेन न यत् कृतम् ॥७३॥
एवं दुराशयाक्षिप्तमानसः पुरुषः सदा ।
श्रेयसोऽभिमुखं याति न कदाचित् पिपासितः ॥७४॥
बाल्ये क्रीडनकासक्ता यौवने विषयोन्मुखाः ।
अज्ञा नयन्त्यशक्त्या च वार्द्धकं समुपस्थितम् ॥ ७५ ॥
तस्माद् बाल्ये विवेकात्मा यतेत श्रेयसे सदा ।
बाल्ययौवनवृद्धाद्यैर्देहभावैरसंयुतः ॥ ७६ ॥
तदेतद् वो मयाख्यातं यदि जानीत नानृतम् ।
तदस्मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्य्यतां बन्धमुक्तिदः ॥ ७७ ॥
प्रयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ।

प्रसङ्ग, इत्यादिसूत्रमिति भावः ॥ ७१ ॥ किञ्चिद्विवेकवतामपि चिर-
स्थाना श्रेयसि प्रवृत्तौ बाधमनोरथया इत्येव जीवित यावत्तावत्,
बालोऽहमस्मि किमिः । इत्यतो विचरिष्यामीति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
दुराशया विषयाशक्त्याक्षिप्तमानसः आक्षिप्तचित्तः । पिपासितः भोगतृष्णा-
कुलः । अनेन च दृष्टान्तादिदृष्टान्तः सूचितः । यथा हि आकण्ठजल-
स्थोऽपीदं मज्ञानां जलं पास्यामीदमिदमित्येवं पिपासया क्लिश्यते ।
आचिरेण इत्यादिप्रत्यक्ष्य परत्र मत्कृत्यं पुनः तोयं पास्यामीत्येवं पिपासित
एव यथा क्लिश्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ७४ ॥ अशक्त्या पटुत्वाभावात् अपचयी-
भावात्, बाल्य इति । समुपस्थितं प्राप्तं वार्द्धकमज्ञायमानाः नयन्ति याप-
यन्ति, न तु तदापि श्रेयो जिज्ञासितेत्यर्थः ॥ ७५ ॥ अतः
श्रेयसे विलम्बो न कर्त्तव्य इत्याह, तस्मादिति । विवेकात्मा विवेक-
युक्तचित्तः । तथैव विवेकं व्यावर्त्तयति बाल्येति ॥ ७६ ॥ यद्यपि युष्माक-
मत्र नेच्छा तथाप्यस्मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्य्यताम् ॥ ७७ ॥ युष्माकमपि

पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥ ७८ ॥
सर्वभूतस्थिते तस्मिन् मतिर्मैत्री दिवानिशम्।
भवतां जायतामेवं सर्वक्लेशान् प्रहास्यथ ॥ ७९ ॥
तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत्।
तदा शोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः ॥ ८० ॥
अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम्।
मुदं तथापि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलं यतः ॥ ८१ ॥
बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत् ततः।
शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणा ॥ ८२ ॥

विष्णुभक्त्यैव महान्तमुक्ता सुकरत्वात् महाफलत्वाच्च इत्याह, पापक्षय इति ॥ ७८ ॥ विष्णुभक्त्यैव सर्वत्र विष्णुदृष्टिः सर्वभूतमैत्री च सर्व्वं कारणमित्याह, सर्वेति। सर्वभूतेषु अन्तर्यामितया स्थिते तस्मिन् विष्णौ मतिर्भवतामस्तु। अत एव तदधिष्ठाने भूतमात्रे मैत्री चाहर्निशमस्तु। एवमनेन प्रकारेण रागद्वेषादिक्लेशवर्गं क्लेशान् प्रहास्यथ ॥ ७९ ॥ ननु सर्वभूतेषु मैत्री दुष्करा, मत्सरादिभिः अन्यथाभावेषु धनविद्यादिगर्वितेषु च स्वस्यैव बद्धवैरेषु च द्वेषस्य दुष्परिहरत्वादित्याशङ्क्य तापत्रयेणेति त्रिभिः। तापत्रयेणाध्यात्मिकादिदुःखत्रयेण पदमनुवर्त्तिना जगदेतदभिहतमिति यदा बुद्धिः तदा शोच्येषु कृपाविषयेषु भूतेषु कः प्राज्ञो द्वेषं करोति ॥ ८० ॥ अथैव मतिर्भूतानि भद्राणि धनविद्यादिसम्पदा दृश्यन्ते अहमेव केवलं धनाद्यभावे हीनशक्तिरिति। तथापि तेषु मुदं प्रीतिमेव कुर्वीत, न तु द्वेषं, यतो द्वेषस्य फलं हानिरेव। तथा हि न्यायविदः—"इष्टसाधनज्ञानस्य रागतः कार्यादानं फलम्। अनिष्टसाधनज्ञानस्य च द्वेषतो हानिः फलम्" इति वर्णयन्ति। अतो हानिफलत्वाद् द्वेषो न कार्य इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ यदि चेद् स्वस्यैव बद्धवैराणि कानिचन् द्वेषं कुर्वन्ति तदा मनीषिणा तान्यतीव शोच्यान्या-

एते भिन्नदृशां दैत्या ! विकल्पाः कथिता मया ।
कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥ ८३ ॥
विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोर्विश्वमिदं जगत् ।
द्रष्टव्यमात्मवत् तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥ ८४ ॥
समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद् यूयं तथा वयम् ।
तथा यत्नं करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वृतिम् ॥८५॥
या नाग्निना नचार्केण नेन्दुना नैव वायुना ।
पर्जन्यवरुणाभ्यां वा न सिद्धैर्न च राक्षसैः ॥ ८६ ॥
न यक्षैर्न च दैत्येन्द्रैर्नोरगैर्न च किन्नरैः ।
न मनुष्यैर्न पशुभिर्दोषैर्नैवात्मसम्भवैः ॥ ८७ ॥
ज्वराक्षिरोगातीसारप्लीहगुल्मादिकैस्तथा ।
द्वेषेर्ष्यामत्सराद्यैर्वा रागलोभादिभिः क्षयम् ॥ ८८ ॥

मीति योज्यानि चतुर्दश्यन्तानि । तेषु सर्वथा द्वेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ एते च द्वेषोपशमप्रकारा मन्दाधिकारिणामेवोक्ताः, न तु उत्तमाधिकारिणामित्याह, एत इति । भिन्नदृशां भेददृष्टीनाम् । भिन्नदृशामिति वा पाठः । तत्र भेददृष्ट्यङ्गीकारं कृत्वा एते विकल्पाः द्वेषोपशमप्रकारभेदाः कथिताः । उत्तमानां तु परमार्थसंक्षेपो मम श्रूयताम् ॥ ८३ ॥ तमेवाह, विस्तार इति ॥ ८४ ॥ आसुरं भावं रागद्वेषादिस्वभावं समुत्सृज्य यूयं वयञ्च निर्वृतिं यथा येन प्रकारेण प्राप्स्यामस्तथा यत्नं करिष्यामः ॥ ८५ ॥ तामेव निर्वृतिं तत्प्रयत्नाय विशिनष्टि, येति चतुर्भिः । या निर्वृतिर्मोक्षाख्या । अग्न्यादिनाम्नैरपि कैश्चित् क्षयं न नीयते तां निर्वृतिं केवले हृदये स्वस्थः प्राप्नोतीति चतुर्थेनान्वयः । तत्र नाग्न्यादिनेति आधिदैविकोपघातः क्षयो वार्यते ॥ ८६ ॥ न मनुष्यैर्न पशुभिरित्याधिभौतिकैः । दोषैर्नैवात्मसम्भवैरिति शारीरमानसभेदेनाध्यात्मिकैः ॥८७॥ तत्र शारीरैर्ज्वरादिभिर्मानसैर्द्वेषादिभिश्च ॥८८॥

न चान्यैर्नीयते कैश्चिन्नित्या ह्यत्यन्तनिर्मला ।
तामाप्नोति मलं त्यक्त्वा केशवे हृदि संस्थिते ॥ ८९ ॥

असारसंसारविवर्त्तनेषु मा यात तोषं प्रसभं ब्रवीमि ।
सर्वत्र दैत्याः ! समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥ ९० ॥

तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं
धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते ।
समाश्रिताद् ब्रह्मतरोरनन्तात्
निःसंशयं प्राप्स्यथ वै महत् फलम् ॥ ९१ ॥

—:०:—

अष्टादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तस्यैवं दानवाश्चेष्टां दृष्ट्वा दैत्यपतेर्भयात् ।
आचचक्षुः स चोवाच सूदानाहूय सत्वरः ॥ १ ॥

अन्यैश्च तत्त्वश्रुतैर्विद्याकर्मादिभिर्या स्वयं न प्राप्यते तां निर्वृतिं केशवं ध्यात्वा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ सर्वोपदेशसारमाह, असारेति । असारो यः संसारः, तत्र विवर्त्तनानि देवमनुष्यतिर्यगादिजन्मानि तेषु तत्तद्दुःखितैर्भोगैस्तोषं मा यात न प्रयात किन्तु सर्वभूतेषु समदर्शितामुपेत प्राप्नुत । तदेव अच्युतस्याराधनं तोषणम् ॥ ९० ॥ ततः किमत आह, तस्मिन्निति । तस्मिन् प्रसन्ने प्रीते न किञ्चिद् दुर्लभम् । तथा च तत्प्रसादात् स्वर्गो न प्रार्थ्यः, मोक्षोऽपि न प्रार्थ्यः । स्वतरुसमाश्रितस्योपरि यथा तत्फलं पतति, तथैव ब्रह्मतरुस्वरूपादनन्तात् समाश्रितान् प्रति मुक्तिफलं पतत्येवाविलम्बादित्यर्थः ॥ ९१ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

हे सूदा ! मम पुत्रोऽसौ अन्येषामपि दुर्मतिः ।
कुमार्गदेशको दुष्टो हन्यतामविलम्बितम् ॥ २ ॥
हालाहलं विषं तस्य सर्वभक्ष्येषु दीयताम् ।
अविज्ञातमसौ पापो हन्यतां मा विचार्य्यताम् ॥ ३ ॥

पराशर उवाच ।

ते तथैव ततश्चक्रुः प्रह्लादाय महात्मने ।
विषदानं यथाज्ञप्तं पिता तस्य महात्मनः ॥ ४ ॥
हालाहलं विषं घोरम् अनन्तोच्चारणेन सः ।
अभिमन्त्र्य सहान्नेन मैत्रेय ! बुभुजे तदा ॥ ५ ॥
अविकारं स तद् भुक्त्वा प्रह्लादः स्वस्थमानसः ।
अनन्तख्यातिनिर्वीर्य्यं जरयामास तद् विषम् ॥ ६ ॥
ततस्तदा भयत्रस्ता जीर्णं दृष्ट्वा महद् विषम् ।
दैत्येश्वरमुपागम्य प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ७ ॥

सूदा ऊचुः ।

दैत्यराज ! विषं दत्तम् अस्माभिरतिभीषणम् ।
जीर्णं तेन सहान्नेन प्रह्लादेन सुतेन ते ॥ ८ ॥

चैषाम् उपदेष्टृणाम् ॥ १ ॥ कुमार्गस्य देशकः उपदेष्टा ॥ २ ॥ पूर्वं सर्पदंशनक्षत्रादीन् दृष्टा अनेन कोऽपि मन्त्रादिः प्रतीकारः कृतः । तस्मादविज्ञातं यथा भवत्येवं सर्वभक्ष्येषु अपूपलड्डुकादिषु विषं दत्त्वा हन्यतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ अनन्तस्य नाम्ना भक्ष्यभोज्यादि सर्वम् अभिमन्त्र्य तस्मै निवेद्य तदुच्छिष्टं प्रसादरूपेण निःसङ्गतो भुङ्क्ते । अतस्तदावी निर्विकृतं तथैव बुभुजे ॥ ५ ॥ तस्मादनन्तस्य ख्याता कीर्त्या निर्वीर्य्यत्वाद-विकारं यथा भवत्येवं जरयामास । ६ ॥ ८ ॥ सर्पकाद्रु मन्त्रपरिहार-

हिरण्यकशिपुरुवाच।

त्वर्य्यतां त्वर्य्यतां हे हे सद्यो दैत्यपुरोहिताः !।
कृत्यां तस्य विनाशाय उत्पादयत मा चिरात् ॥ ९ ॥

पराशर उवाच।

सकाशमागम्य ततः प्रह्लादस्य पुरोहिताः।
सामपूर्व्वमथोचुस्ते प्रह्लादं विनयान्वितम् ॥ १० ॥

पुरोहिता ऊचुः।

जातस्त्रैलोक्यविख्याते आयुष्मन् ! ब्रह्मणः कुले।
दैत्यराजस्य तनयो हिरण्यकशिपोर्भवान् ॥ ११ ॥
किं देवैः किमनन्तेन किमन्येन तवाश्रयः।
पिता ते सर्व्वलोकानां त्वं तथैव भविष्यसि ॥ १२ ॥
तस्मात् परित्यजैनां त्वं विपक्षस्तवसंहिताम्।
श्लाघ्यः पिता समस्तानां गुरूणां परमो गुरुः ॥ १३ ॥

प्रह्लाद उवाच।

एवमेतन् महाभागाः ! श्लाघ्यमेतन् महाकुलम्।
मरीचेः सकलेऽप्यस्मिन् त्रैलोक्ये कोऽन्यथा वदेत् ॥ १४ ॥
पिता च मम सर्व्वस्मिन् जगत्युत्कृष्टचेष्टितः।
एतदप्यवगच्छामि सत्यमत्रापि नानृतम् ॥ १५ ॥
गुरूणामपि सर्व्वेषां पिता परमको गुरुः।
यदुक्तं, भ्रान्तिरत्रापि स्वल्पापि हि न विद्यते ॥ १६ ॥
पिता गुरुर्न सन्देहः पूजनीयः प्रयत्नतः।

दधिषेति यथा ब्राह्मणान् निपुरुषे, त्वयं तापिनि ॥ ९ ॥ ११ ॥ ते पिता सर्व्वलोकानामाश्रयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्रह्मणो मरीचेः कुले ॥ १४ ॥

तत्रापि नापराध्यामीत्येवं मनसि मे स्थितम् ॥ १७ ॥
यदेतत् किमनन्तेनेत्युक्तं युष्माभिरीदृशम् ।
को ब्रवीति यथायुक्तं किन्तु नैतद् वचोऽर्थवत् ॥ १८ ॥
इत्युक्त्वा सोऽभवन्मौनी तेषां गौरवयन्त्रितः ।
प्रहस्य च पुनः प्राह किमनन्तेन साध्विति ॥ १९ ॥
साधु भोः ! किमनन्तेन साधु भो गुरवो मम ।
श्रूयतां यदनन्तेन, यदि खेदं न यास्यथ ॥ २० ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्था उदाहृताः ।
चतुष्टयमिदं यस्मात् तस्मात् किं किमिदं वृथा ॥ २१ ॥
मरीचिमिश्रैर्दक्षेण तथैवान्यैरनन्ततः ।
धर्मः प्राप्तस्तथैवान्यैरर्थः कामस्तथापरैः ॥ २२ ॥
तत्तत्त्ववेदिनो भूत्वा ज्ञानध्यानसमाधिभिः ।
अवापुर्मुक्तिमपरे पुरुषा ध्वस्तबन्धनाः ॥ २३ ॥
सम्पदैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानसन्ततिकर्मणाम् ।
विमुक्तेश्चैकतो लभ्यं मूलमाराधनं हरेः ॥ २४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ नापराध्यामि नान्यथा करोमि ॥ १७ ॥ यथा युष्माभि-रेतदुक्तम्, तथा सर्वान् दोषान् को ब्रवीति दोषानन्त्यात् कोऽपि वक्तुं समर्थो नेत्यर्थः । तथापि किञ्चिद् वक्ष्यामीत्याह, किन्त्विति ॥ १८ ॥ किमनन्तेन साध्वितीत्यादि पुनरुक्तिः सोपालम्भाक्षेपार्था ॥ १९ ॥ २० ॥ इदं पुरुषार्थचतुष्टयं यस्मादनन्तात् भवति, तस्मात् किं स्यादिति, इदं निरर्थकं वाक्यं किमिति दुर्भणितम् इत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुरुषार्थचतुष्टय-प्राप्तिमेवोदाहरत्याह, मरीचिमिश्रैरिति चतुर्भिः । मिश्रशब्द-प्रयोगात् मरीचिमिश्रैर्मरीचिप्रमुखैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ एकतो लभ्यं [illegible] हरेराराधनमेव सम्पदादीनां विमुक्तेश्च

यतो धर्मार्थकामाख्यं मुक्तिश्चापि फलं द्विजाः ! ।
तेनापि हि किमित्येवम् प्रश्नेन किमुच्यते ? ॥ २५ ॥
किञ्चात्र बहुनोक्तेन भवन्तो गुरवो मम ।
वदन्तु साधु वासाधु विवेकोऽस्माकमल्पकः ॥ २६ ॥

पुरोहिता ऊचुः ।

दह्यमानस्त्वमस्माभिरग्निना बाल ! रक्षितः ।
भूयो न वक्ष्यसीत्येवं नैव ज्ञातोऽस्य बुद्धिमान् ॥ २७ ॥
यदास्मद्वचनान् मोहग्राहं न त्यक्ष्यते भवान् ।
ततः कृत्यां विनाशाय तव स्रक्ष्याम दुर्मते ! ॥ २८ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

कः केन हन्यते जन्तुर्जन्तुः कः केन रक्ष्यते ? ।
हन्ति रक्षति चैवात्मा ह्यसत् साधु समाचरन् ॥ २९ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तास्तेन ते क्रुद्धा दैत्यराजपुरोहिताः ।
कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम् ॥ ३० ॥
अतिभीमा समागम्य पादन्यासक्षतक्षितिः ।
शूलेन सा सुसंक्रुद्धा तं जघानाशु वक्षसि ॥ ३१ ॥

पूर्वम् ॥ २४ ॥ यतो धर्मादिचतुर्विधं फलं तेनापि प्रश्नेन । किमि- त्येवं किमिदमुच्यते ॥ २५ ॥ नोपालभ्योऽस्मि निगमयति किञ्चेति ॥ २६ ॥ एवं विपक्षस्तुतिपूर्वं वाक्यं भूयो न वक्ष्यसीति मत्वा पूर्वमस्माभिस्त्वं रक्षितोऽसि । अबुद्धिमान् त्वमिति तु नैव ज्ञातोऽसि ॥ २७ ॥ मोह- ग्राहम् अविहितं दुराग्रहम् ॥ २८ ॥ असत् समाचरन् आत्मैवात्मानं हन्ति, साधु समाचरन्नात्मैव आत्मानं रक्षति चेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ पादन्यासैर्विक्षेपैः क्षता क्षितिर्भूमिः यया तथा ॥ ३१ ॥ वक्षसि

तत् तस्य हृदयं प्राप्य शूलं बालस्य दीप्तिमत्।
जगाम खण्डितं भूमौ तत्रापि शतधागतम् ॥ २२ ॥
यत्रानपायी भगवान् हृद्यास्ते हरिरीश्वरः।
भङ्गो भवति वज्रस्य तत्र शूलस्य का कथा ॥ २३ ॥
अपापे तत्र पापैश्च पातिता तत्र याजकैः।
तानेव सा जघानाशु कृत्या नाशं जगाम च ॥ २४ ॥
कृत्यया दह्यमानांस्तान् विलोक्य स महामतिः।
त्राहि कृष्णेत्यनन्तेति वदन्नभ्यवपद्यत ॥ २५ ॥

प्रह्लाद उवाच।

सर्वव्यापिन्! जगद्रूप! जगत्स्रष्टर्जनार्दन!।
पाहि विप्रानिमानस्माद् दुःसहात् मन्त्रपावकात् ॥ २६ ॥
यथा सर्वेषु भूतेषु सर्वव्यापी जगद्गुरुः।
विष्णुरेव तथा सर्वे जीवन्त्वेते पुरोहिताः ॥ २७ ॥
यथा सर्वगतं विष्णुं मन्यमानो न पावकम्।
चिन्तयाम्यरिपक्षेऽपि जीवन्त्वेते पुरोहिताः ॥ २८ ॥
ये हन्तुमागता दत्तं यैर्विषं यैर्हुताशनः।
यैर्दिग्गजैरहं क्षुण्णो दष्टः सर्पैश्च यैरपि ॥ ३९ ॥
तेष्वहं मित्रभावेन समः पापोऽस्मि न क्वचित्।
तथा तेनाद्य सत्येन जीवन्त्वसुरयाजकाः ॥ ४० ॥

पराशर उवाच।

इत्युक्तास्तेन ते सर्वे संस्पृष्टाश्च निरामयाः।

भग्नं यत् भूमौ जगाम पपात ॥ २२ ॥ २४ ॥ अभ्यवपद्यत दग्धुकामं तदभिमुखम् अधावदित्यर्थः ॥ २५ ॥ २८ ॥ अद्वेषत्वात् ॥ ४१ ॥

समुत्तस्थुर्द्विजा भूयस्तमूचुः प्रश्रयान्वितम् ॥ ४१ ॥

पुरोहिता ऊचुः ।

दीर्घायुरप्रतिहतबलवीर्य्यसमन्वितः ।
पुत्रपौत्रधनैश्वर्य्ययुक्तो वत्स ! भवोत्तम ! ॥ ४२ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा तं ततो गत्वा यथावृत्तं पुरोहिताः ।
दैत्यराजाय सकलम् आचचख्युर्महामुने ! ॥ ४३ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

हिरण्यकशिपुः श्रुत्वा तां कृत्यां वितथीकृताम् ।
आहूय पुत्रं पप्रच्छ प्रभावस्यास्य कारणम् ॥ १ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

प्रह्लाद ! सुप्रभावोऽसि किमेतत् ते विचेष्टितम् ।
एतन् मन्त्रादिजनितम्, उताहो सहजं तव ? ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

एवं पृष्टस्तदा पित्रा प्रह्लादोऽसुरबालकः ।
प्रणिपत्य पितुः पादाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

न मन्त्रादिकृतं तात ! न वा नैसर्गिकं मम ।
प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि ॥ ४ ॥

यच्च नैसर्गिकम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सामान्यः प्रभावः ॥ ४ ॥

अन्येषां यो न पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा ।
तस्य पापागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते ॥ ५ ॥
कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः ।
तद्बीजजन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥ ६ ॥
सोऽहं न पापमिच्छामि न करोमि वदामि वा ।
चिन्तयन् सर्वभूतस्थम् आत्मन्यपि च केशवम् ॥ ७ ॥
शारीरं मानसं दुःखं दैवं भूतभवं तथा ।
सर्वत्र शुभचित्तस्य तस्य मे जायते कुतः ॥ ८ ॥
एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।
कर्त्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥ ९ ॥

पराशर उवाच ।

इति श्रुत्वा स दैत्येन्द्रः प्रासादशिखरे स्थितः ।
क्रोधान्धकारितमुखः प्राह दैतेयकिङ्करान् ॥ १० ॥
दुरात्मा क्षिप्यतामस्मात् प्रासादात् शतयोजनात् ।
गिरिपृष्ठे पतत्वस्मिन् शिलाभिन्नाङ्गसंहतिः ॥ ११ ॥
ततस्तं चिक्षिपुः सर्वे बालं दैतेयदानवाः ।
पपात सोऽप्यधःक्षिप्तो हृदयेनोद्वहन् हरिम् ॥ १२ ॥
पतमानं जगद्धात्री जगद्धातरि केशवे ।

किञ्च अन्येषां यः पापानि नरकफलानि दुःखानि चिन्तयति तस्य पापागमो दुःखागमो नास्ति ॥ ५ ॥ यतस्तत् पीडाकरणमेव बीजं तस्मात् जन्म यस्य तदशुभं पापं तस्य कर्त्तुः । आत्मवित्त्वं पश्यति दुःखमपरात्मना च मे ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवं सर्वभूतमयं हरिं ज्ञात्वा सर्वेषु भूतेषु तद्भक्तिः कर्त्तव्या ॥ ९ ॥ क्रोधेनान्धकारितं म्लानास्य-

अभिद्रुतं दधारैनम् उपसंगम्य मेदिनी ॥ १३ ॥
ततो विलोक्य तं स्वस्थम् अविशीर्णास्थिपञ्जरम् ।
हिरण्यकशिपुः प्राह शंबरं मायिनां वरम् ॥ १४ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

नास्माभिः शक्यते हन्तुमसौ दुर्बुद्धिबालकः ।
मायां वेत्सि भवांस्तस्मात् माययैनं निषूदय ॥ १५ ॥

शंबर उवाच ।

सूदयाम्येष दैत्येन्द्र ! पश्य मायाबलं मम ।
सहस्रमात्रं मायानां पश्य कोटिशतं तथा ॥ १६ ॥

पराशर उवाच ।

ततः स ससृजे मायां प्रह्लादे शंबरोऽसुरः ।
विनाशमिच्छन् दुर्बुद्धिः सर्वत्र समदर्शिनि ॥ १७ ॥
समाहितमतिर्भूत्वा शंबरेऽपि विमत्सरः ।
मैत्रेय ! सोऽपि प्रह्लादः सस्मार मधुसूदनम् ॥ १८ ॥
ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् ।
आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालिसुदर्शनम् ॥ १९ ॥
तेन मायासहस्रं तत् शंबरस्याशुगामिना ।
बालस्य रक्षता देहम् एकैकशेन सूदितम् ॥ २० ॥

धारयितु दुग्धेऽस्य तथ यस्य वः ॥ १० ॥ अस्त्रविषाग्निशस्त्रादीनां मायाशस्त्रादिभिश्चास्य न संभवति, यतने तु न किञ्चित् प्रभवति इत्याशयेन दैत्यान् आदिशति, दुरात्मा श्रियमाणोऽपि ॥ १४ ॥ बालत्वेऽप्यपायैर्हन्तुम् अशक्यत्वात् तद्वधे मायाविनं नियुङ्क्ते, नास्माभिरिति । निषूदय विनाशय ॥ १५ ॥ १८ ॥ सुदर्शनं चक्रमाग्नेयम् ॥ १९ ॥ आशुगेन

संशोषकं तथा वायुं दैत्येन्द्रस्त्विदमब्रवीत् ।
शीघ्रमेष ममादेशाद् दुरात्मा नीयतां क्षयम् ॥ २१ ॥
तथेत्युक्त्वा तु सोऽप्येनं विवेश पवनो लघु ।
शीतोऽतिरूक्षः शोषाय तद्देहस्यातिदुःसहः ॥ २२ ॥
तेनाविष्टमथात्मानं स बुद्ध्वा दैत्यबालकः ।
हृदयेन महात्मानं दधार धरणीधरम् ॥ २३ ॥
हृदयस्थस्ततस्तस्य तं वायुमतिभीषणम् ।
पपौ जनार्दनः क्रुद्धः स ययौ पवनः क्षयम् ॥ २४ ॥
क्षीणासु सर्वमायासु पवने च क्षयं गते ।
जगाम सोऽपि भवनं गुरोरेव महामतिः ॥ २५ ॥
अहन्यहन्यथाचार्य्यो नीतिं राज्यफलप्रदाम् ।
ग्राहयामास तं बालं राज्ञामुशनसा कृताम् ॥ २६ ॥
गृहीतनीतिशास्त्रं तं विनीतञ्च यदा गुरुः ।
मेने, तदैनं तत्पित्रे कथयामास शिक्षितम् ॥ २७ ॥

आचार्य्य उवाच ।

गृहीतनीतिशास्त्रस्ते पुत्रो दैत्यपते ! कृतः ।
प्रह्लादस्तत्त्वतो वेत्ति भार्गवेण यदीरितम् ॥ २८ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

मित्रेषु वर्त्तेत कथम् अरिवर्गेषु भूपतिः ।

मायाः दहनं प्रक्षेपं विनाशितम् ॥ २० ॥ तस्मिंस्तु वधोपायेषु प्रतिघात-गतौ करोतीति शरच्छ्यं वायुं नियुक्तो दृष्यात्, संशोषकमिति ॥ २१ ॥ लघु शीघ्रम् । 'लघु'रिति पाठे लघुत्वात् शीतोऽतिरूक्षश्च शीतस्पर्शात् ॥ २२ ॥ तेनाविष्टं व्याप्तम् । धरणीधरम् । वायुभक्षं शेषरूपम्

प्रह्लाद ! त्रिषु कालेषु मध्यस्थेषु कथं चरेत् ॥ २८ ॥
कथं मन्त्रिष्वमात्येषु बाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ।
चारेषु पौरवर्गेषु शङ्कितेष्वितरेषु च ॥ ३० ॥
कृत्याकृत्यविधानेषु दुर्गाटविकसाधने ।
प्रह्लाद ! कथ्यतां सम्यक् तथा कण्टकशोधने ॥ ३१ ॥
एतच्चान्यच्च सकलमधीतं भवता यथा ।
तथा मे कथ्यतां ज्ञातुं तवेच्छामि मनोगतम् ॥ ३२ ॥

पराशर उवाच ।

प्रणिपत्य पितुः पादौ तदा प्रश्रयभूषणः ।
प्रह्लादः प्राह दैत्येन्द्रं कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥ ३३ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

ममोपदिष्टं सकलं गुरुणा नात्र संशयः ।
गृहीतन्तु मया किन्तु न सदेतन्मतं मम ॥ ३४ ॥
साम चोपप्रदानञ्च भेददण्डौ तथापरौ ।
उपायाः कथिताः सर्वे मित्रादीनाञ्च साधने ॥ ३५ ॥

॥ २२ ॥ २८ ॥ त्रिषु कालेषु क्षयवृद्धितदभावरूपेषु ॥ २९ ॥ मन्त्रिषु बुद्धिसचिवेषु । अभ्यन्तरेषु अन्तःपुरसञ्चारिषु दौवारिकादिषु । बाह्येषु बहिर्वर्तिषु वा । शङ्कितेषु जित्वा वशीकृतेषु मूढेषु इतरेषु अमहत्त्वेषु च ॥ ३० ॥ कृत्याकृत्यविधानं सन्धिविग्रहादिषु कुत्र किं कृत्यं कुत्र किमकृत्यमित्येवं प्रकारः । यद्वा कृत्याः शत्रुभिर्भेद्याः तेषामकृत्यविधानम् अभेद्यत्वकरणं दुर्गं पर्वतोदकादि । आटविकाः अरण्यनिवासिनः । दुष्टम्लेच्छाः म्लेच्छादयस्तेषां साधनं वशीकरणम् । कण्टकाः चौरा गूढपाप्मानो वा तेषां शोधनं निरसनम् ॥ ३१ ॥ अन्यच्च सामभेदादि ॥ ३२ ॥ प्रश्रय एव भूषणं यस्य सः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कुपितस्य स्तुत्यादिभिः साधनं

तानेवाहं न पश्यामि मित्रादींस्तात ! मा क्रुधः ।
साध्याभावे महाबाहो ! साधनैः किं प्रयोजनम् ? ॥ ३६ ॥
सर्वभूतात्मके तात ! जगन्नाथे जगन्मये ।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ? ॥ ३७ ॥
त्वय्यस्ति भगवान् विष्णुर्मयि चान्यत्र चास्ति सः ।
यतस्ततोऽयं मित्रं मे शत्रुश्चेति पृथक् कुतः ? ॥ ३८ ॥
तदेभिरलमत्यर्थं दुष्टारम्भोक्तिविस्तरैः ।
अविद्यान्तर्गतैर्यत्नः कर्त्तव्यस्तात ! शोभने ॥ ३९ ॥
विद्याबुद्धिरविद्यायाम् अज्ञानात् तात ! जायते ।
बालोऽग्निं किं न खद्योतम् असुरेश्वर ! मन्यते ? ॥ ४० ॥
तत् कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये ।
आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम् ॥ ४१ ॥

साम । ऐकमत्येन स्थितानां भयजननादिना पृथक् करणं भेदः । भूमिधनादिसमर्पणमुपादानम् । अर्थोपकारादिरूपस्तु दृश्यन्ते उपायाः ॥ ३५ ॥ मा क्रुधः क्रोधं मा कार्षीः ॥ ३६ ॥ सर्वभूतात्मके सर्वेषां भूतानामात्मनि परमात्मनि सर्वजीवनियन्तरि ॥ ३७ ॥ तदेवाह, त्वय्यस्तीति । पृथग्भेदः कुतः ॥ ३८ ॥ दुष्टा रागद्वेषादिपूर्वका ये आरम्भा उद्यमाः तेषामुक्तिविस्तरैर्भीतयाश्चेरणम् । दुष्टारम्भेति पाठे, दुष्टा ऐहिकभोगाद्यारम्भा । शोभने निष्कामे आत्मविद्यायाम् ॥ ३९ ॥ ननु च "आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रय । अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥" इति एतेदण्डनीत्यादिकमपि विद्यैव कथमविद्यान्तर्गतैरित्युच्यते ? तत्राह, विद्याबुद्धिरिति, बालः खद्योतमग्निं किं न मन्यते ? अपि तु मन्यत एव, तद्वत् ॥ ४० ॥ शोभने यत्नः कर्त्तव्य इति यदुक्तं तदेव शोभनकर्मादिकमाह, तत् कर्मेति । अपरम् बन्धायासादृष्टं कर्म आयासाय श्रमायैव । अन्या विद्या कौ-

तदेतदवगम्याहम् असारं सारमुत्तमम् ।
निशामय महाभाग ! प्रणिपत्य ब्रवीमि ते ॥ ४२ ॥
न चिन्तयति को राज्यं को धनं नाभिवाञ्छति ।
तथापि भाग्यमेवैतदुभयं प्राप्यते नरैः ॥ ४३ ॥
सर्व एव महाभाग ! महत्त्वं प्रति सोद्यमाः ।
तथापि पुंसां भाग्यानि नोद्यमा भूतिहेतवः ॥ ४४ ॥
जडानामविवेकानाम् अशूराणामपि प्रभो ! ।
भाग्यभोज्यानि राज्यानि सन्त्यनीतिमतामपि ॥ ४५ ॥
तस्माद् यतेत पुण्येषु य इच्छेन्महतीं श्रियम् ।
यतितव्यं समत्वे च निर्वाणमपि चेच्छता ॥ ४६ ॥
देवा मनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः ।
रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥
एतद् विजानता सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
द्रष्टव्यमात्मवद् विष्णुर्यतोऽयं विश्वरूपधृक् ॥ ४८ ॥
एवं ज्ञाते स भगवान् अनादिः परमेश्वरः ।

मायावादिः । चित्रनैपुण्यम् ऐन्द्रजालिकादिशिल्पविद्यासु कौशलमात्रमेव । तुच्छफलत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ तदेतद् राज्यादेरसाध्यत्वमारभ्य तुच्छं आत्मा उत्तमं साध्यं यत तत्कर्तव्यं ब्रवीमि तत् निशामय इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ किञ्च राज्यादेः श्रेष्ठफलत्वेऽपि तदर्थं पृथग् यत्नः कार्यः न केवलं तदर्थोद्यममात्रे । तत्र व्यभिचारित्वादित्याह, नेति त्रिभिः । भाग्यं प्राक्तनपुण्यवशाद् भवितव्यमेव । तदुभयं राज्यं धनञ्च प्राप्यते ॥ ४३ ॥ महत्त्वं राज्यधनादिविभूतिं प्रति । भाग्यान्येव भूतेः राज्यादिविभवे हेतवः । न तूद्यमाः ॥ ४४ ॥ तैर्विनापि राज्यादेर्लाभमात्रत्वादित्याह, जडाना-मिति अशूराणाम् । जडानामविवेकशून्यानां राज्यानि सन्ति ॥ ४५ ॥

प्रसीदत्वच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥ ४९ ॥

पराशर उवाच ।

एतत् श्रुत्वा तु कोपेन समुत्थाय वरासनात् ।
हिरण्यकशिपुः पुत्रं पदा वक्षस्यताडयत् ॥ ५० ॥
उवाच च स कोपेन सामर्षः प्रज्वलन्निव ।
निष्पिष्य पाणिना पाणिं हन्तुकामो जगद् यथा ॥ ५१ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

हे विप्रचित्ते ! हे राहो ! हे बलैष महार्णवे ।
नागपाशैर्दृढैर्बद्धा क्षिप्यतां मा विलम्ब्यताम् ॥ ५२ ॥
अन्यथा सकलो लोकस्तथा दैतेयदानवाः ।
अनुयास्यन्ति मूढस्य मतमस्य दुरात्मनः ॥ ५३ ॥
बहुशो वारितोऽस्माभिरयं पापस्तथापरेः ।
स्तुतिं करोति, दुष्टानां वध एवोपकारकः ॥ ५४ ॥

पराशर उवाच ।

ततस्ते सत्वरा दैत्या बद्धा तं नागबन्धनैः ।
भर्त्तुराज्ञां पुरस्कृत्य चिक्षिपुः सलिलालये ॥ ५५ ॥
ततश्चचाल चलता प्रह्लादेन महार्णवः ।
उद्वेलोऽभूत् परं क्षोभमुपेत्य च समन्ततः ॥ ५६ ॥
भूर्लोकमखिलं दृष्ट्वा प्लाव्यमानं महाम्भसा ।

धमनरज्ज्वा निबोधयाम्, ईशा इति शिभिः ॥ ४७ ॥ ५० ॥ पार्ष्णिः [illegible] ॥ ५१ ॥ यदा मायत् सर्पपाशैर्हन्तुं शक्यते, [illegible] [illegible] सकलं सर्वं विष्णुभक्तिं क्षमा नाशयेत्, अतो नागपाशैर्बद्धा वध्यं [illegible] सर्वैरात्मनाशीयः । ततः पातेन परिक्षोभाय, वै [illegible] इति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ दोषोपशान्तिनिमित्तात् वधो दुष्टानामपि

हिरण्यकशिपुर्दैत्यान् इदमाह महामते ॥ ५७ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच।

दैतेयाः! सकलैः शैलैरत्रैव वरुणालये।
निश्छिद्रैः सर्वशः सर्वैश्चीयतामेष दुर्मतिः ॥ ५८ ॥
नाग्निर्दहति नैवायं शस्त्रैश्छिन्नो न चोरगैः।
क्षयं नीतो न वातेन न विषेण न कृत्यया ॥ ५९ ॥
न मायाभिर्न चैवोच्चात् पातितो न च दिग्गजैः।
बालोऽतिदुष्टचित्तोऽयं नानेनार्थोऽस्ति जीवता ॥ ६० ॥
तदेष तोयमध्ये तु समाक्रान्तो महीधरैः।
तिष्ठत्वब्दसहस्रान्तं प्राणान् हास्यति दुर्मतिः ॥ ६१ ॥
ततो दैत्या दानवाश्च पर्वतैस्तं महोदधौ।
आक्रम्य चयनं चक्रुर्योजनानि सहस्रशः ॥ ६२ ॥
स चितः पर्वतैरन्तः समुद्रस्य महामतिः।
तुष्टावाह्निकवेलायाम् एकाग्रमतिरच्युतम् ॥ ६३ ॥

प्रह्लाद उवाच।

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष! नमस्ते पुरुषोत्तम!।
नमस्ते सर्वलोकात्मन्! नमस्ते तिग्मचक्रिणे ॥ ६४ ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ६५ ॥
ब्रह्मत्वे सृजते विश्वं स्थितौ पालयते पुनः।
रुद्ररूपाय कल्पान्ते नमस्तुभ्यं त्रिमूर्त्तये ॥ ६६ ॥

उपचार एव ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ वरुणालये समुद्रे निश्छिद्रैः पर्वतैश्चीयताम् उपर्युपरि निबिडैराक्रम्यताम् ॥ ५८ ॥ ६२ ॥ आह्निकवेलायाम् आहरणीयकर्म्मभोजनादिवेलायां ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ब्रह्मण्यानां हिताय

देवा यक्षासुराः सिद्धा नागा गन्धर्वकिन्नराः ।
पिशाचा राक्षसाश्चैव मनुष्याः पशवस्तथा ॥ ६७ ॥
पक्षिणः स्थावराश्चैव पिपीलिकसरीसृपाः ।
भूमिरापो नभो वायुः शब्दस्पर्शस्तथा रसः ॥ ६८ ॥
रूपं गन्धो मनो बुद्धिरात्मा कालस्तथा गुणाः ।
एतेषां परमार्थश्च सर्वमेतत् त्वमच्युत ॥ ६९ ॥
विद्याविद्ये भवान् सत्यमसत्यं त्वं विषामृते ।
प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च कर्म वेदोदितं भवान् ॥ ७० ॥
समस्तकर्मभोक्ता च कर्मोपकरणानि च ।
त्वमेव विष्णो सर्वाणि सर्वकर्मफलञ्च यत् ॥ ७१ ॥
मय्यन्यत्र तथान्येषु भूतेषु भुवनेषु च ।
तवैव व्याप्तिरैश्वर्यगुणसंसूचिका प्रभो ॥ ७२ ॥
त्वां योगिनश्चिन्तयन्ति त्वां यजन्ति च यज्विनः ।
हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक् ॥ ७३ ॥
रूपं महत्ते स्थितमत्र विश्वं
ततश्च सूक्ष्मं जगदेतदीश ।

॥ ६८ ॥ ६६ ॥ विश्वरूपत्वेन स्तौति, देवा इति चतुर्भिः । देवा यक्षादीनां सर्वत्वमेवेति सर्वत्रैवान्वयः । यक्षाश्चासुराश्च ॥ ६७ ॥ आत्मा अहङ्कारः । गुणाः सत्त्वादयः । एतेषां परमार्थः तत्त्वं कारणम् ॥ ६९ ॥ ॥ ७१ ॥ ऐश्वर्यं वशयितृत्वम् । गुणाश्च सर्वज्ञत्वादयः [illegible] सूचयतीत्यैश्वर्यगुणसूचिका तवैव सर्वभूतेषु व्याप्तिः ॥ ७२ ॥ त्वाम् एव त्वामेव योगिनश्चिन्तयन्ति । त्वामेव च याज्ञिका यजन्ति । पितृदेवस्वरूपधृक् ॥ ७३ ॥ [illegible] स्थूलम् [illegible], [illegible] । [illegible]

रूपाणि सर्वाणि च भूतभेदा-
स्तेष्वन्तरात्माख्यमतीव सूक्ष्मम् ॥ ७४ ॥
तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणानाम्
अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति
तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥ ७५ ॥
सर्वभूतेषु सर्वात्मन् ! या शक्तिरपराभव ! ।
गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतायै सुरेश्वर ! ॥ ७६ ॥
यातीतगोचरा वाचां मनसाञ्चाविशेषणा ।
ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या तां वन्दे चेश्वरीं पराम् ॥ ७७ ॥

विराड्रूपम् । रूपं महत् ते स्थितमत्र विश्वमिति पाठे महद्रूपं विश्वं ब्रह्माण्डम् अत्र स्थितं जगदेतत्, ततश्च सूक्ष्मं रूपमित्यन्वयः । ततोऽपि सूक्ष्माणि रूपाणि भूतभेदाः जरायुजादि चतुर्विधा देहाः । तेष्वपि अन्तरात्माख्यं क्षेत्रज्ञरूपमतीव सूक्ष्मं रूपम् ॥ ७४ ॥ तस्मादपि परं सूक्ष्मादि विशेषणानाम् अविषये वर्त्तमानं तव किमप्यचिन्त्यं रूपमस्ति, तस्मै पुरुषोत्तमाख्याय ते रूपाय नमः । "यस्मात् क्षरमतीतोऽहम् अक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" इति स्मृतेः ॥ ७५ ॥ ननु वस्तुतत्त्व कुतः स्वरूपस्यानेकरूपत्वमित्याशङ्क्य तदुपपादकं शक्तिद्वयं प्रणमति । सर्वेषु भूतेष्विति द्वाभ्याम् । अपरा जडशक्तिः प्रकृत्याख्या ॥ ७६ ॥ वाचां मनसश्च यातीतगोचरा अति-क्रान्तो गोचरो यया सा । अत एवाविशेषणा जातिगुणादिविशेषणशून्या । ज्ञानिनां क्षेत्रज्ञानां यानि ब्रह्मादिविषयाणि पारोक्ष्याणि ज्ञानानि तैः परिच्छेद्या यतः प्रकृतिनिर्भरोदकैर्ब्रह्मादिभिः सर्वतत्त्वेनावगम्या । यद्वा ज्ञानी जीवः, ज्ञानं बुद्धिः, तदुभयमपि परिच्छेद्यं याभ्यां तादृशं प्रधानं यस्याः सा तस्याः सर्वभावकत्वात् । वागीश्वरीम् ईश्वरस्य तव सद्रूप-

ॐ नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा ।
व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः ॥७८॥
नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै महात्मने ।
नामरूपं न यस्यैको योऽस्तित्वेनोपलभ्यते ॥७९॥
यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः ।
अपश्यन्तः परं रूपं नमस्तस्मै महात्मने ॥८०॥
योऽन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् ।
तं सर्वसाक्षिणं विश्वं नमस्ये परमेश्वरम् ॥८१॥
नमोऽस्तु विष्णवे तस्मै यस्याभिन्नमिदं जगत् ।
ध्येयः स जगतामाद्यः प्रसीदतु ममाव्ययः ॥८२॥
यत्रोतमेतत् प्रोतञ्च विश्वमक्षरमव्ययम् ।

[illegible] ॥७७॥ [illegible] ॥७८॥ [illegible] प्रणामः । नामरूपं न यस्य तस्मै नम [illegible] योऽस्तित्वेनोपलभ्यते, तस्मै महात्मने नम इति [illegible] प्रणाम इति [illegible] ॥७९॥ [illegible] ॥८०॥ [illegible] योऽस्तीति ॥८१॥ [illegible] जगतः परमेश्वराभेदेन [illegible] ॥८२॥ [illegible]

आधारभूतः सर्वस्य स प्रसीदतु मे हरिः ॥ ८३ ॥
नमोऽस्तु विष्णवे तस्मै नमस्तस्मै पुनः पुनः ।
यत्र सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वसंश्रयः ॥ ८४ ॥
सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ।
मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने ॥ ८५ ॥
अहमेवाक्षयो नित्यः परमात्मात्मसंश्रयः ।
ब्रह्मसंज्ञोऽहमेवाग्रे तथान्ते च परः पुमान् ॥ ८६ ॥

विंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

एवं सञ्चिन्तयन् विष्णुमभेदेनात्मनो द्विज ।
तन्मयत्वमवाप्याग्र्यं मेने चात्मानमच्युतम् ॥ १ ॥
विसस्मार तथात्मानं नान्यत् किञ्चिदजानत ।
अहमेवाव्ययोऽनन्तः परमात्मेत्यचिन्तयत् ॥ २ ॥

अचिन्त्यं योगं चित्रं दीर्घतन्तुं पटवत् पवित्रम् । योगस्य निर्वक् तन्तुं पट इवाकुलतम् । आधारम् आश्रयं प्रधानमपदादिरूपम् ॥ ८३ ॥ अथ सर्वात्मत्वं संक्षेपतः आह प्रपद्यते, यत्र इति । यत्र सर्वं प्रलये तस्मै नमः । यतः सर्वं सृष्टौ तस्मै नमः । यः सर्वं स्थितौ पुनस्तस्मै नमः । अत एव यः सर्वस्य संश्रय आधारः, पुनस्तस्मै नम इत्यवतारस्था-वस्थाभेदात् नमस्कारावृत्तिः ॥ ८४ ॥ तदेवं विष्णोर्भूतया सर्वात्मत्वं भावयन् आत्मानमपि ब्रह्मत्वाभिमानेन तदभेदं पश्यन्नाह, सर्वगत्वादिति द्वाभ्याम् ॥ ८५ ॥ अग्रे सृष्टेः पूर्वम् अन्ते च प्रलयानन्तरम् ॥ ८६ ॥

तस्य तद्भावनायोगात् क्षीणपापस्य वै क्रमात् ।
शुद्धेऽन्तःकरणे विष्णुस्तस्थौ ज्ञानमयोऽच्युतः ॥ ३ ॥
योगप्रभावात् प्रह्लादे जाते विष्णुमयेऽसुरे ।
चलत्युरगबन्धैस्तैर्मैत्रेय ! त्रुटितं क्षणात् ॥ ४ ॥
भ्रान्तग्राहगणः सोर्मिर्ययौ क्षोभं महार्णवः ।
चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५ ॥
स च तं शैलसङ्घातं दैत्यैर्न्यस्तमथोपरि ।
प्रक्षिप्य तस्मात् सलिलान्निश्चक्राम महामतिः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा च स जगद्भूयो गगनाद्युपलक्षणम् ।
प्रह्लादोऽस्मीति सस्मार पुनरात्मानमात्मना ॥ ७ ॥
तुष्टाव च पुनर्धीमाननादिं पुरुषोत्तमम् ।
एकाग्रमतिरव्यग्रो यतवाक्कायमानसः ॥ ८ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

ओं नमः परमार्थार्थ ! स्थूलसूक्ष्म क्षराक्षर ! ।
व्यक्ताव्यक्त ! कलातीत ! सकलेश ! निरञ्जन ! ॥ ९ ॥
गुणाञ्जन ! गुणाधार ! निर्गुणात्मन् गुणस्थित ! ।
मूर्त्तामूर्त्त ! महामूर्त्ते सूक्ष्ममूर्त्ते ! स्फुटास्फुट ! ॥ १० ॥

आत्मानं प्रह्लादोऽहमिति विस्मृतवान् ॥ १ ॥ २ ॥ क्षीणपापस्य श्रवणमननध्यानाभ्यासवशात् ॥ ३ ॥ त्रुटितं छिन्नं हे मैत्रेय ! क्षणात् ॥ ४ ॥ भ्रान्तो भ्रामणं प्राप्तो ग्राहगणो यस्मिन् सः । सोर्मिः ऊर्मिभिः सह वर्त्तमानः ॥ ५ ॥ ८ ॥ हे परमार्थज्ञानरूप ! हे सर्वस्वरूप ! "ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम्" इत्युक्तत्वात् । स्थूलसूक्ष्माद्युभयस्वरूप ! कलातीत ! निरवयव ! सकल ! सावयव ! ईश ! निर्मल ! निरञ्जन ! निर्लेप ! ॥ ९ ॥ गुणान् अञ्जि

करालसौम्यरूपात्मन् ! विद्याविद्यालयाच्युत ! ।
सदसद्रूपसद्भाव ! सदसद्भावभावन ! ॥ ११ ॥
नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन् ! निष्प्रपञ्चामलाश्रित ! ।
एकानेक ! नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारण ! ॥ १२ ॥
यः स्थूलसूक्ष्मः प्रकटः प्रकाशो यः सर्वभूतो न च सर्वभूतः ।
विश्वं यतश्चैतदविश्वहेतोर्नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥१३॥

पराशर उवाच ।

तस्य तच्चेतसो देवः स्तुतिमित्थं प्रकुर्वतः ।
आविर्बभूव भगवान् पीताम्बरधरो हरिः ॥ १४ ॥
ससम्भ्रमस्तमालोक्य समुत्थायाकुलाक्षरम् ।
नमोऽस्तु विष्णवेत्येतत् व्याजहारासकृद्द्विज ! ॥ १५ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

देव ! प्रपन्नार्त्तिहर ! प्रसादं कुरु केशव ! ।
अवलोकनदानेन भूयो मां पावयाच्युत ! ॥ १६ ॥

अवतारवशाद्भ्यामनुरञ्जयतीति वा गुणानामाधारः गुणेषु स्थिरा । परस्थितेति पाठे परमात्मनि तव स्थितेरर्थः । भक्तानां स्फुट ! अन्येषामस्फुट ! ॥१०॥ करालसौम्यरूपात्मन् ! सदसद्रूपयोः कार्यकारणयोः सद्भाव अनुपपत्त्यर्थत्वात् तावेव च सदसद्भावो भावयति पालयतीति तथा ॥११॥ अमलैर्योगिभिराश्रित ! परमार्थज्ञानादिषु वासुदेवादिकारणेष्वनन्त ! पदानि यदुपपद्यन्तेषु तुभ्यं नम इत्यनुषङ्गेण प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिः कर्त्तव्या ॥ १२ ॥ सर्वेषां भूतानां यः प्रकटः प्रकाशश्चिद्रूपत्वात् । अविश्वहेतो सर्वकारणव्यतिरिक्तत्वात् ॥ १३ ॥ तस्मिन् हराविव चेतो यस्य ॥ १४ ॥ विष्णवेति हविःस्वरार्थः ॥ १५ ॥ अवलोकनं प्रसन्नं

श्रीभगवानुवाच ।

कुर्वतस्ते प्रसन्नोऽहं भक्तिमव्यभिचारिणीम् ।
यथाभिलषितो मत्तः प्रह्लाद ! व्रियतां वरः ॥ १७ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

नाथ ! योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् ।
तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥ १८ ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥ १९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मयि भक्तिस्तवास्त्येव भूयोऽप्येवं भविष्यति ।
वरस्तु मत्तः प्रह्लाद ! व्रियतां यस्तवेप्सितः ॥ २० ॥

प्रह्लाद उवाच ।

मयि द्वेषानुबन्धोऽभूत् संस्तुतावुद्यते तव ।
मत्पितुस्तत् कृतं पापं देव ! तस्य प्रणश्यतु ॥ २१ ॥
शस्त्राणि पातितान्यङ्गे क्षिप्तो यच्चाग्निसंहतौ ।
दंशितश्चोरगैर्दत्तं यद् विषं मम भोजने ॥ २२ ॥
बद्ध्वा समुद्रे यत् क्षिप्तो यच्चितोऽस्मि शिलोच्चयैः ।
अन्यानि चाप्यसाधूनि यानि यानि कृतानि मे ॥ २३ ॥

दर्शनं तव दानेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ हे अच्युत ! त्वयि मे अच्युता ऐकान्तिकी भक्तिरस्तु एतावन्मात्रः परमार्थोऽस्त्वनेनेति तां प्रीतिं प्रार्थयते । येन यादृशी प्रीतिर्विषयेषु अविवेकानां या तादृशी प्रीतिर्मे हृदयान् मापसर्पतु मापगच्छतु हृदये सदा तिष्ठत्वित्यर्थः । यथा हे नाथ ! अविवेकिनां या विषयप्रीतिस्तथानुस्मरतो हृदयात् कदाचिन्निर्गच्छति । तद्वदीश्वरे सा त्वदनुस्मरणादोषादित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २१ ॥ शिलो·

त्वयि भक्तिमतो द्वेषाद् अघं तत्सम्भवञ्च यत् ।
त्वत्प्रसादात् प्रभो ! सद्यस्तेन मुच्येत मे पिता ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रह्लाद ! सर्वमेतत् ते मत्प्रसादाद् भविष्यति ।
अन्यञ्च ते वरं दद्मि व्रियतामसुरात्मज ! ॥ २५ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

कृतकृत्योऽस्मि भगवन् ! वरेणानेन यत् त्वयि ।
भवित्री त्वत्प्रसादेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ २६ ॥
धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयि ॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यथा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम् ।
तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणं परमाप्स्यसि ॥ २८ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्दधे विष्णुस्तस्य मैत्रेय ! पश्यतः ।
स चापि पुनरागम्य ववन्दे चरणौ पितुः ॥ २९ ॥
तं पिता मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य च पीडितम् ।
जीवसीत्याह वत्सेति बाष्पार्द्रनयनो द्विज ! ॥ ३० ॥
प्रीतिमांश्चाभवत् तस्मिन्ननुतापी महासुरः ।
गुरुपित्रोश्चकारैवं शुश्रूषां सोऽपि धर्मवित् ॥ ३१ ॥
पितर्युपरतिं नीते नरसिंहस्वरूपिणा ।

चवे धर्मतो वेष्टितोऽसि ॥२३॥ तेन पापेन मे पिता मुच्येत ॥२४॥२५॥
वैष्णवानुभावदर्शनात् प्रीतिमांश्च तदा तस्मिन् अभवत् ॥३१॥ गुरुप

विष्णुना सोऽपि दैत्यानां मैत्रेयाभूत् पतिस्ततः ॥३२॥

ततो राज्यद्युतिं प्राप्य कर्मशुद्धिकरीं द्विज ।

पुत्रपौत्रांश्च सुबहून् धनान्यैश्वर्यमेव च ॥ ३३ ॥

क्षीणाधिकारः स यदा पुण्यपापविवर्जितः ।

तदासौ भगवद्ध्यानात् परं निर्वाणमाप्तवान् ॥ ३४ ॥

एवंप्रभावो दैत्योऽसौ मैत्रेयासीन्महामतिः ।

प्रह्लादो भगवद्भक्तो यं त्वं मामनुपृच्छसि ॥ ३५ ॥

यस्त्वेतच्चरितं तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ।

शृणोति तस्य पापानि सद्यो गच्छन्ति संक्षयम् ॥ ३६ ॥

अहोरात्रकृतं पापं प्रह्लादचरितं नरः ।

शृण्वन् पठंश्च मैत्रेय ! व्यपोहति न संशयः ॥ ३७ ॥

पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यामथवा पठन् ।

द्वादश्यां वा तदाप्नोति गोप्रदानफलं द्विज ! ॥ ३८ ॥

स्वामित्वे प्रह्लादस्य [illegible] विष्णुहेतुत्वादित्यर्थः न [illegible] तदपि तदिति [illegible] विष्णुना [illegible] प्रह्लादो दैत्यानां पतिरभूत् ॥ ३२ ॥ राज्यद्युतिं राजलक्ष्मीं कर्मशुद्धिकरीं [illegible] प्रारब्धक्षयकरीं प्राप्य ॥ ३३ ॥ क्षीणाधिकारः भोगैः क्षीणप्रारब्धकर्मत्वात् [illegible] पुण्यपापेन विवर्जितः पूर्वसञ्चितकर्मविनाशात् [illegible] "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" इत्यादि श्रुतेः । तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति न्यायाच्च ॥ ३४ ॥ ॥ ३६ ॥ अहोरात्रं निरन्तरं यत् कृतं पापं तत् सर्वं शृण्वन् एवं पठंश्च [illegible] व्यपोहति निरस्यति, तत्र पठनं श्रुत्वा [illegible] ॥ ३७ ॥ [illegible] महादानं प्रकर्षेण दानं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

प्रह्लादं सकलापत्सु यथा रक्षितवान् हरिः।
तथा रक्षति यस्तस्य शृणोति चरितं सदा॥३९॥

एकविंशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

प्रह्लादपुत्र आयुष्मान् शिबिर्बाष्कल एव च।
विरोचनस्तु प्राह्लादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात्॥१॥
बलेः पुत्रशतन्त्वासीद्बाणज्येष्ठं महामुने।
हिरण्याक्षसुताश्चासन् सर्व एव महाबलाः॥२॥
उत्कुरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा।
महानाभो महाबाहुः कालनाभस्तथापरः॥३॥
अभवन् दनुपुत्राश्च द्विमूर्द्धा शम्बरस्तथा।
अयोमुखः शङ्कुशिराः कपिलः शङ्करस्तथा॥४॥
एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः।
स्वर्भानुर्वृषपर्वा च पुलोमा च महाबलः॥५॥

[illegible]

[illegible]

एते दनोः सुताः ख्याता विप्रचित्तिश्च वीर्य्यवान् ।
स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या शर्म्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ६ ॥
उपदानवी हयशिराः प्रख्याता वरकन्यकाः ।
वैश्वानरसुते चोभे पुलोमा कालका तथा ॥ ७ ॥
उभे सुते महाभागे मारीचेस्तु परिग्रहः ।
ताभ्यां पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवसत्तमाः ॥ ८ ॥
पौलोमाः कालकेयाश्च मारीचतनयाः स्मृताः ।
ततोऽपरे महावीर्य्या दारुणास्त्वतिनिर्घृणाः ॥ ९ ॥
सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा ।
व्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः ॥ १० ॥
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ।
अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ ११ ॥
स्वर्भानुश्च महावीर्य्यो वक्त्रयोधी महासुरः ।
एते ते दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्धनाः ॥ १२ ॥
एतेषां पुत्रपौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
प्रह्लादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले ॥ १३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ एते प्रख्याता इति विशेषणेन हरिवंशमत्स्यादिषु दनोः सुतत्वेन भणिता वैश्वानरादयश्च सूचिताः । शर्म्मिष्ठा वृषपर्व्वणः कन्या ॥ ६ ॥ उपदानवी च हयशिराश्च तस्यैव कन्ये इति केचित् । अन्यदीये त्वन्ये "वैश्वानरसुताश्चासु चतस्रश्चारुदर्शनाः । उपदानवी हयशिराः पुलोमा कालका तथा ॥" इति भागवताद्युक्तेः ॥ ७ ॥ मरीचेः कश्यपस्य परिग्रहौ भार्य्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥ सिंहिकायां हिरण्यकशिपोर्भगिन्यां विप्रचित्तेर्दनुसुतात् ॥ १० ॥ ११ ॥ वंशावलीवक्तव्यत्वेन पुनराह, प्रभुः इत्येति । भावितात्मनः प्रभु इत्यस्मात् ॥ १२ ॥ तावता वंशमाह,

समुत्पन्नाः सुमहता तपसा भावितात्मनः ।
षट् सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः ॥१४॥
शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका ।
शुकी शुकानजनयदुलूकी प्रत्युलूककान् ॥ १५ ॥
श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान् गृध्रांश्च गृध्र्यपि ।
शुच्यौदकान् पक्षिगणान् सुग्रीवी तु व्यजायत ॥ १६ ॥
अश्वानुष्ट्रान् गर्दभांश्च, ताम्रावंशः प्रकीर्त्तितः ।
विनतायास्तु पुत्रौ द्वौ विख्यातौ गरुडारुणौ ॥ १७ ॥
सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः पन्नगाशनः ।
सुरसायां सहस्रन्तु सर्पाणाममितौजसाम् ॥ १८ ॥
अनेकशिरसां ब्रह्मन् ! खेचराणां महात्मनाम् ।
काद्रवेयास्तु बलिनः सहस्रममितौजसः ॥ १९ ॥
सुपर्णवशगा ब्रह्मन् ! जज्ञिरे नैकमस्तकाः ।
तेषां प्रधानभूतास्तु शेषवासुकितक्षकाः ॥ २० ॥
शङ्खः श्वेतो महापद्मः कम्बलाश्वतरौ तथा ।
एलापत्रस्तथा नागः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥ २१ ॥

वर्द्धन्त इति शेषः । सुताः कन्याः ॥ १४ ॥ ता एवाह, शुकीति । सुग्रीवी वा शुचिगृध्रिकापि उलूकान् प्रत्युलूकांश्च श्येनाजनयदित्यन्वयः । न पुनरुलूकी संज्ञा कन्या अनिर्दिष्टत्वात् । 'शुकी शुकानजनयत् उलूकी प्रत्युलूकान्', इति पाठस्त्वेव ॥ १५ ॥ शुच्यौदकान् शुचिरेव शुची वा औदकान् जलकान् पक्षिगणान् व्यजायत । सुग्रीवी तु अश्वादीन् व्यजायतेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ ताम्रायाः वंशः प्रकीर्त्तितः इत्युपसंहरति ॥ १७ ॥ गरुडं विशिनष्टि सुपर्ण इति पततां पक्षिणां श्रेष्ठः । सुरसायां सहस्रन्तु जज्ञे इति शेषः ॥ १८ ॥ कद्रोर्वंशमाह, काद्रवेया इति त्रिभिः ॥ १९ ॥

एते चान्ये च बहवो दन्दशूका विषोल्बणाः ।
गणं क्रोधवशं विद्धि तस्याः सर्वे च दंष्ट्रिणः ॥ २२ ॥
स्थलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च दारुणाः पिशिताशनाः ।
क्रोधा तु जनयामास पिशाचांश्च महाबलान् ।
गास्तु वै जनयामास सुरभिर्महिषांस्तथा ॥ २३ ॥
इरा वृक्षलतावल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः ।
खसा तु यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ॥ २४ ॥
अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्वान् समजीजनत् ।
एते कश्यपदायादाः कीर्त्तिताः स्थाणुजङ्गमाः ॥ २५ ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
एष मन्वन्तरे सर्गो ब्रह्मन् स्वारोचिषे स्मृतः ॥ २६ ॥
वैवस्वते च महति वारुणे वितते क्रतौ ।
जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते ॥ २७ ॥
पूर्वं यत्र तु सप्तर्षीन् उत्पन्नान् सप्त मानसान् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः ॥ २८ ॥

भेदभिन्नाः अनेकफणाः ॥ २० ॥ २१ ॥ क्रोधवशायाः वंशमाह, गण-
मिति । क्रोधवशं गणं क्रोधवशायाः जातं विद्धीत्यर्थः । तद्वचनात्
[illegible] ते सर्वे दंष्ट्रिणः राक्षसाः सर्पाश्च । "रक्षोगणं क्रोधवशा
जनयामास [illegible] । दंष्ट्रिणां नियुतं तेषां भीमसेनात् क्षयं गतम् ॥"
इति मनूक्तेः । क्रोधगणाः क्रोधवशात् [illegible] ॥ २२ ॥
स्थलजाश्च [illegible] जलजाः मांसाशिनो दारुणाः पक्षिणश्च जाताः
इत्यपि तां विद्धीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ सुरभेरिरायाः खसायाः अरिष्टाया-
श्च पञ्चानां वंशमाह, गामित्यादि श्लोकाभ्याम् ॥ २४ ॥ वैवस्वते च महति
मन्वन्तरे वारुणे यज्ञकर्मणि ॥ २७ ॥ पूर्वं सप्तर्षीनुत्पन्नान् देवान् सप्तर्षीन्
[illegible] नामको ब्रह्मा पुत्रत्वे प्रजापतित्वादिकारे कल्पयामास

गन्धर्वभोगिदेवानां दानवानाञ्च सत्तम ! ।
दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपम् ॥ २८ ॥
तया चाराधितः सम्यक् कश्यपस्तपतां वरः ।
वरेण च्छन्दयामास सा च वव्रे ततो वरम् ॥ ३० ॥
पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितौजसम् ।
स च तस्यै वरं प्रादाद् भार्य्यायै मुनिसत्तम ! ॥ ३१ ॥
दत्त्वा च वरमत्युग्रं कश्यपस्तामुवाच ह ।
शक्रं पुत्रो निहन्ता ते यदि गर्भं शरच्छतम् ॥ ३२ ॥
समाहितातिप्रयता शुचिनी धारयिष्यसि ।
इत्येवमुक्त्वा तां देवीं सङ्गतः कश्यपो मुनिः ॥ ३३ ॥
दधार सा च तं गर्भं सम्यक् शौचसमन्विता ।
गर्भमात्मवधार्थाय ज्ञात्वा तं मघवानपि ॥ ३४ ॥
शुश्रूषुस्तामथागच्छद् विनयादमराधिपः ।
तस्याश्चैवान्तरं प्रेप्सुरतिष्ठत् पाकशासनः ॥ ३५ ॥

गतव्याम् वचनं । अत्र गद्यवत् व्याप्तत्व तु विस्तरो कल्पयामासेति पाठे गन्धर्वादीनां विस्तरे तत्सृष्टौ व्यपुक्तत्वं । अतः कश्यपाद्दक्षो देवदानवादयः पूर्वं जाताः वैवस्वतमन्वन्तरे तु कश्यपादपि जाता इत्युक्तं भवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ एकोनपञ्चाशत् मरुतो देवा अदितेः पुत्रा बभूवुरिति वक्ष्यमाणत्वात्, दितिरित्यादिना यावत् समाप्ति ॥३०॥ कश्यपात्मन एकोनविंशतिम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ समाहिता श्रीविष्णु-ध्यानपरा । शुचिनी शौचवती । वर्षशतं संयता यदि गर्भं धारयिष्यसि तर्हि तव पुत्रः शक्रं हनिष्यति । शौचादिनियमवैकल्ये तु विष्णुध्यान-सद्भावात् देवानुचरः पुत्रो भविष्यतीति गूढोऽभिप्रायः । शौचादि-नियमास्त्वाग्नेये प्रोक्ताः "सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ।

ऊने वर्षशते चास्या ददर्शान्तरमात्मना।
अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत्॥ ३६॥
निद्रां चाहारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः।
वज्रपाणिर्महागर्भं चिच्छेदाथ स सप्तधा॥ ३७॥
स पाट्यमानो वज्रेण प्ररुरोदातिदारुणम्।
मा रोदीरिति तं शक्रः पुनः पुनरभाषत॥ ३८॥
सोऽभवत् सप्तधा गर्भस्तमिन्द्रः कुपितः पुनः।
एकैकं सप्तधा चक्रे वज्रेणारिविदारिणा॥ ३९॥
मरुतो नाम देवास्ते बभूवुरतिवेगिनः।
यदुक्तं वै भगवता तेनैव मरुतोऽभवन्।
देवा एकोनपञ्चाशत् सहाया वज्रपाणिनः॥ ४०॥

न स्नातव्यं न भोक्तव्यं सन्ध्ययोरुभयोः सदा। वर्जयेत् कलहं लोके गात्रभङ्गं तथैव च। नो मुक्तकेशी तिष्ठेच्च नाशुचिः स्यात् कदाचन॥" इत्याद्या। भागवते च। "न हिंस्यात् सर्वभूतानि न शपेन्नानृतं वदेत्" इत्याद्याः॥ ३३॥ ३५॥ अन्तरं प्रेप्सुः शौचादिन्यूनत्वं काङ्क्षितुः॥ ३६॥ अन्तरमाह, अकृत्वेति आहारयामास नाशितवान्॥ ३७॥ पाट्यमानः छिद्यमानः॥ ३८॥ ३९॥ यदुक्तं मा रोदीरिति तेन मरुतोऽभवन् इत्यक्षरसाम्यात् निरुक्तिः। वज्रोपलक्षितः पाणिर्वज्रपाणिः, सोऽस्यास्तीति वज्रपाणी, तस्य शौचादिभ्यश्चेति चिह्नस्य॥ ४०॥

द्वाविंशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः।
ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥ १ ॥
नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधाञ्चाप्यशेषतः।
सोमं राज्येऽदधाद् ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥ २ ॥
राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा।
आदित्यानां पतिं विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥ ३ ॥
प्रजापतीनां दक्षन्तु वासवं मरुतामपि।
दैत्यानां दानवानाञ्च प्रह्लादमधिपं ददौ ॥ ४ ॥
पितृणां धर्मराजं तं यमं राज्येऽभ्यषेचयत्।
ऐरावतं गजेन्द्राणाम् अशेषाणां पतिं ददौ ॥ ५ ॥
पतत्रिणाञ्च गरुडं देवानामपि वासवम्।
उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभन्तु गवामपि ॥ ६ ॥
शेषन्तु नागराजानं मृगाणां सिंहमीश्वरम्।
वनस्पतीनां राजानं प्लक्षमेवाभ्यषेचयत् ॥ ७ ॥
एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम्।

एवं तावद्‌ देवादीनां सृष्टिरुक्ता, इदानीं तत्तदभिजनवचनसूचनेन विष्णोर्विभूतीर्वक्तुमाह, यदेत्यादिना यावत्‌ समाप्ति ॥ १ ॥ नक्षत्रादीनां तपोऽन्तानां राज्ये सोममदधात्‌ ॥ २ ॥ राज्ञां राज्ये वैश्रवणं कुबेर-मदधादित्यनुषङ्गः ॥ ३ ॥ मरुतां दितिपुत्राणां वासवमधिपं ददौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ देवानामपि देवानां वासवमेव ददौ ॥ ६ ॥ सिंहमीश्वरं

प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥ ८ ॥
पूर्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
दिशः पालं सुधन्वानं सुतं वै सोऽभ्यषेचयत् ॥ ९ ॥
दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १० ॥
पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥ ११ ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं राजानमभ्यषेचयत् ॥ १२ ॥
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्मतः परिपाल्यते ॥ १३ ॥
एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ।
विभूतिभूता राजानो ये चान्ये मुनिसत्तम ! ॥ १४ ॥
ये भविष्यन्ति ये भूताः सर्वे भूतेश्वरा द्विज ! ।
ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशा द्विजोत्तम ! ॥ १५ ॥
ये तु देवाधिपतयो ये च दैत्याधिपास्तथा ।
दानवानाञ्च ये नाथा ये नाथाः पिशिताशिनाम् ॥ १६ ॥
पशूनां ये च पतयः पतयो ये च पक्षिणाम् ।
मनुष्याणाञ्च सर्पाणां नागानाञ्चाधिपाश्च ये ॥ १७ ॥

[illegible]तिम् ॥ ७ ॥ दिशां पालम् दिक्पालकम् ॥ ८ ॥ १० ॥ अच्युतम-[illegible] केतुमतो विशेषणम् ॥ ११ ॥ पर्जन्यस्य प्रजापतेः पुत्रमित्यनुषङ्गः ॥ १२ ॥ १३ ॥ [illegible] सम्भूतानां मनवादिविभूतिरूप-[illegible], एवं रवि [illegible] प्रवृत्तिः । स्थितौ प्रवृत्तस्य विष्णोर्विभूतिरूपा॥

वृक्षाणां पर्वतानाञ्च ग्रहाणाञ्चापि येऽधिपाः।
अतीता वर्त्तमानाश्च ये भविष्यन्ति चापरे॥ १८॥
ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशसमुद्भवाः।
न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम्॥ १९॥
स्थितौ स्थितं महाप्राज्ञ भवत्यन्यस्य कस्यचित्॥ २०॥
सृजत्येष जगत्सृष्टौ स्थितौ पाति सनातनः।
हन्ति चैवान्तकत्वे च रजःसत्त्वादिसंश्रयः॥ २१॥
चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ।
प्रलयञ्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः॥ २२॥
एकेनांशेन ब्रह्मासौ भवत्यव्यक्तमूर्त्तिमान्।
मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यभागतः॥ २३॥
कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः।
इत्थं चतुर्धा संसृष्टौ वर्त्ततेऽसौ रजोगुणः॥ २४॥
एकांशेन स्थितौ विष्णुः करोति प्रतिपालनम्।
मन्वादिरूपश्चान्येन कालरूपोऽपरेण च॥ २५॥
सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते स्थितिम्।
सत्त्वं गुणं समाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः॥ २६॥
आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा पुनः।
रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः॥ २७॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ तत्र हेतुमाहेति ॥ १९ ॥ अत एव ब्रह्मा सृष्ट्यादिकर्त्ता न एवेत्याह, सृजत्येष इति ॥ २० ॥ तदेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वं चतुर्धा विभजति । चतुर्विभाग इत्यादिभिः । संसृष्टौ सम्यक् सृष्टौ चतुर्विभागः वर्त्तते क्वचित् पाठः ॥ २१ ॥ २२ ॥ रज एव गुणो यस्य स तथा रजो-

अन्नात्मकादिरूपेण भागमात्रेण वर्त्तते ।
कालस्वरूपो भागोऽन्यः सर्वभूतानि चापरः ॥ २८ ॥
विनाशं कुर्वतस्तस्य चतुर्धैवं महात्मनः ।
विभागकल्पना ब्रह्मन् ! कथ्यते सार्वकालिकी ॥ २९ ॥
ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः ।
विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥ ३० ॥
विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज ! ।
स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥ ३१ ॥
रुद्रः कालान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।
चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ॥ ३२ ॥
जगदादौ तथा मध्ये सृष्टिराप्रलयाद् द्विज ! ।
धात्रा मरीचिमिश्रैश्च क्रियते जन्तुभिस्तथा ॥ ३३ ॥
ब्रह्मा सृजत्यादिकाले मरीचिप्रमुखास्ततः ।
उत्पादयन्त्यपत्यानि जन्तवश्च प्रतिक्षणम् ॥ ३४ ॥
कालेन न विना ब्रह्मा सृष्टिनिष्पादको द्विज ! ।
न प्रजापतयः सर्वे न चैवाखिलजन्तवः ॥ ३५ ॥
एवमेव विभागोऽयं स्थितावप्युपदिश्यते ।
चतुर्धा देवदेवस्य मैत्रेय ! प्रलये तथा ॥ ३६ ॥

न्यथ ॥ २७ ॥ २८ ॥ पंचं च ब्रह्मादयो हरेरेव विभूतय इत्याह, ब्रह्मेति त्रिभिः । सार्व्वकालिकी सर्व्वकालगता ॥ २९ ॥ ३० ॥ ब्रह्मादि-मन्वादिविभूतीनां कालभेदेन कार्य्यमाह, जगदादाविति द्वाभ्याम् ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ [illegible] विभूतिषु [illegible] [illegible] न चैवेति ॥ ३४ ॥ एवमेव स्थितिप्रलययोरप्यतिदिशति, एवमेवेति ॥ ३५ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] दर्शयन्नाह, यदिति [illegible] ।

यत् किञ्चित् सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज ! ।
तस्य सृज्यस्य सम्भूतौ तत् सर्वं वै हरेस्तनुः ॥ ३७ ॥
हन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
जनार्दनस्य तद्रौद्रं मैत्रेयान्तकरं वपुः ॥ ३८ ॥
एवमेव जगत्स्रष्टा जगत्पाता तथैव च ।
जगद्भक्षयिता देवः समस्तस्य जनार्दनः ॥ ३९ ॥
सृष्टिस्थित्यन्तकालेषु त्रिधैवं संप्रवर्त्तते ।
गुणप्रवृत्त्या परमं पदं तस्यागुणं महत् ॥ ४० ॥
तच्च ज्ञानमयं व्यापि स्वसंवेद्यमनौपमम् ।
चतुःप्रकारं तदपि स्वरूपं परमात्मनः ॥ ४१ ॥

मैत्रेय उवाच ।

चतुःप्रकारतां तस्य ब्रह्मभूतस्य वै मुने ! ।
ममाचक्ष्व यथान्यायं यदुक्तं परमं पदम् ॥ ४१ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! कारणं प्रोक्तं साधनं सर्ववस्तुषु ।
साध्यञ्च वस्त्वभिमतं यत् साधयितुमात्मनः ॥ ४२ ॥

सत्त्वजातेन प्राणिमात्रेण पालनेऽप्येतद् द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ [illegible] मत्स्यादीनां विष्णुविभूतित्वप्रसञ्जनाय, [illegible] द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥ गुणप्रवृत्त्या गुणानां क्षोभेण त्रिविध ब्रह्मादिरूपः सन् सृष्ट्यादौ संप्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥ तस्य तु परमं पदमगुणम् यतो महत् पूर्णं तत्स्वरूपप्राप्तिप्रकारोपदेशार्थं चातुर्विध्यमुपक्षिपति, तच्चेति ॥ ४० ॥ चतुष्प्रकारतामेव निर्देष्टुम् [illegible] चातुर्विध्यमिति पृच्छति । चतुःप्रकारतामिति ॥ ४१ ॥ निर्गुणस्य ब्रह्मणः स्वतोऽपि तत्प्राप्त्युपायभूतसाधनाद्यपेक्षया-[illegible] चातुर्विध्यं न वस्तुत इति वक्तुमाह,

योगिनो मुक्तिकामस्य प्राणायामादिसाधनम्।
साध्यञ्च परमं ब्रह्म पुनर्नावर्त्तते यतः ॥ ४३ ॥
साधनालम्बनं ज्ञानं मुक्तये योगिनां हि यत्।
स भेदः प्रथमस्तस्य ब्रह्मभूतस्य वै मुने ! ॥ ४४ ॥
युञ्जतः क्लेशमुक्त्यर्थं साध्यं यद् ब्रह्म योगिनः।
तदालम्बनविज्ञानं द्वितीयोंऽशो महामुने ! ॥ ४५ ॥
उभयोस्त्वविभागेन साध्यसाधनयोर्हि यत्।
विज्ञानमद्वैतमयं तद्भागोऽन्यो मयोदितः ॥ ४६ ॥
ज्ञानत्रयस्य चैतस्य विशेषो यो महामुने ! ।
तन्निराकरणद्वारा दर्शितात्मस्वरूपवत् ॥ ४७ ॥

भेदो द्वैतरूपः। [illegible] यत् कारणं तत् साधनं योगः तथा-
[illegible]: साध्यं यत्तु [illegible] वस्तु तत्साध्यं मोक्षमिच्छतः ॥ ४३ ॥
प्रस्तुते च मुक्तिकामस्य योगिनो मुक्तेः साधनं देहात्माविवेकाख्यं
त्वं पदार्थशुद्धिं विना मुक्तेरसम्भवात्। साध्यं तु तत्पदलक्ष्यं परमं
ब्रह्म निरतिशयानन्दरूपम् ॥ ४३ ॥ ततः किमत आह, साधनेति।
साधनं देहात्मविवेकेन त्वं पदार्थशुद्धिः। तदालम्बनं युक्तं पदार्थ-
विषयं ज्ञानं स एष ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमो भेदः ॥ ४४ ॥
क्लेशमुक्त्यर्थं युञ्जतः [illegible] योगिनो यत्साध्यं ब्रह्म तद्विषयं
[illegible] ब्रह्मेति तत्पदलक्ष्यार्थस्य विशेषेण ज्ञानं द्वितीयोंऽशः ॥ ४५ ॥
उभयोरविभागेन परस्परैक्येन ब्रह्मैवाहम् अहमेव ब्रह्मेति विशिष्टं
यत् ज्ञानं सोऽन्यस्तृतीयो भागो मयोदितः ॥ ४६ ॥ एतस्य त्वं पदार्थ-
तत्पदार्थतदैक्यविषयस्य ज्ञानत्रयस्य यो विशेषः देहादिविषयकोऽपि [illegible]
[illegible] ब्रह्मापि [illegible] तत्र विशेषः, तस्य निराकरणं
परिज्ञानं, तद्द्वारेण दर्शितं [illegible] आत्मस्वरूपं तद्वत्। तदेकाकारं
[illegible] [illegible] [illegible] ज्ञानं [illegible]

निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनौपमम् ।
आत्मसंबोधविषयं सत्तामात्रमलक्षणम् ॥ ४८ ॥
प्रशान्तमभयं शुद्धमविभाव्यमसंश्रितम् ।
विष्ण्वाख्यज्ञानमयस्याख्यं तज्ज्ञानं परमं पदम् ॥ ४९ ॥
तत्राज्ञानरोधेन योगिनो यान्ति ये लयम् ।
संसारकर्षणोप्तौ ते यान्ति निर्बीजतां द्विज ॥ ५० ॥

तृतीयेनाख्य ॥ ४७ ॥ तदेव द्वादशभिः पदैर्विशिनष्टि । निर्व्यापारं ध्यानादिसर्वव्यापारशून्यम् अत एव अनाख्येयं निर्देष्टानर्हं किन्तु आत्मप्रमाणं मनसा ब्रह्माकारतामापन्नम् । अनौपमं निरुपमं सजातीयाभावात् । तदेवाह, आत्मनः संबोध प्रकाशस्तद्विषयं तदेकप्रमित्यर्थः । तथापि सत्तामात्रम् आत्मस्वरूपमन्तर्लीनानन्दादि- विशेषशून्यं तत एव [illegible] मनो[illegible]- रहितम् । तदुक्तं योग[illegible] मनसः [illegible] तया [illegible] । या संप्रज्ञातनाम्नी समाधि[illegible] इति ॥ ४८ ॥ प्रशा- न्तमभावादेव प्रशान्तं रागादिशून्यम् । अत एवाभयं [illegible] । शुद्धं [illegible] अत एव दुर्विभाव्यम् [illegible] असं- श्रितम् [illegible] । [illegible] । [illegible] । तदुक्तं [illegible] पदं [illegible] । [illegible] पुरुषो [illegible] इति ॥ ४९ ॥ [illegible] योगिनः [illegible] तत्रेति । तत्र [illegible] ज्ञानरूपे [illegible] लयम् [illegible] यान्ति । [illegible] । संसारकर्षणोप्तौ संसार एव [illegible] इति [illegible] तस्मिन् [illegible] कर्षणं [illegible] निर्बीजतां यान्ति [illegible]

एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् ।
समस्तभेदरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥ ५१ ॥
तद्ब्रह्म परमं योगी यतो नावर्त्तते पुनः ।
अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणक्लेशोऽतिनिर्मलः ॥ ५२ ॥
द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्त्तञ्चामूर्त्तमेव च ।
क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेष्ववस्थिते ॥ ५३ ॥
अक्षरं तत् परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् ।
एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ॥ ५४ ॥
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ।
तत्राप्यासन्नदूरत्वाद् बहुत्वस्वल्पतामयः ॥ ५५ ॥
ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तेस्तद्वन्मैत्रेय ! विद्यते ।
ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् ! प्रधाना ब्रह्मशक्तयः ॥ ५६ ॥

[illegible]: कर्मभिर्भोगैश्च न संबध्यत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ तर्हि योगी किं भवतीत्यत आह, एवमिति द्वाभ्याम् । एवंप्रकारं परमं ब्रह्मैव, योगी प्राप्नोतीति शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तत्र प्रसङ्गान्मूर्त्तामूर्त्तविभागमाह, द्वे रूपे इति । मूर्त्तामूर्त्तं च दर्शयन्नाह, क्षराक्षरेति ॥ ५३ ॥ क्षराक्षरे रूपे व्याचष्टे, अक्षरमिति । क्षरं सर्वमिदम् अचेतनात्मकं जगत् । श्रुतिश्च । 'द्वावेव ब्रह्मणो रूपे' । 'द्विधा तत्र स्वभावतः । रूपं मूर्त्तममूर्त्तञ्च परञ्चापरमेव च' । इति समस्तस्य परब्रह्मणस्तद्विलक्षणं क्षरं रूपं कथं व्याप्तिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति, एकदेशेति । [illegible] तद्विलक्षणा ज्योत्स्ना प्रभा यथा तत्प्रकाशशक्तिविस्तारः ॥ ५४ ॥ तथा ब्रह्मणः शक्तितो विस्तार इदमखिलं ब्रह्मरूपं जगत् । शक्तितारतम्येनैव ब्रह्मादिजीवतारतम्यमिदं बहुत्वेन दर्शयति । तत्रापि दृष्टान्तभूतेऽग्नावपि आसन्नत्वाद् बहुत्वम् । दूरत्वात् स्वल्पत्वमिति यथा ज्योत्स्नाया भेदोऽस्ति ॥ ५५ ॥

ततश्च देवा मैत्रेय ! न्यूना दक्षादयस्ततः ।
ततो मनुष्याः पशवो मृगपक्षिसरीसृपाः ।
न्यूना न्यूनतराश्चैव वृक्षगुल्मादयस्ततः । ५७ ॥
तदेतदक्षरं नित्यं जगन् मुनिवराखिलम् ।
आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ ५८ ॥
सर्वशक्तिमयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरम् ।
मूर्त्तं यद् योगिभिः पूर्वं योगारम्भेषु चिन्त्यते ॥ ५९ ॥
सालम्बनो महायोगः सबीजो यत्र संस्थितः ।
मनस्यव्याहते सम्यग् युञ्जतां जायते मुने ! ॥ ६० ॥
स परः सर्वशक्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरः ।

तदेवं ब्रह्मणः [illegible] ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु चेतनेष्वविद्यावरण-
[illegible] तारतम्यं विद्यत इत्यर्थः। उक्तञ्च "तया
तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रसंज्ञिता। सर्वभूतेषु भूपाल ! तारतम्येन
वर्त्तते" इति। तदेवाह ब्रह्मेति द्वाभ्याम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ [illegible] च
[illegible] सर्वमिदं जगद् [illegible] इत्याश-
ङ्क्याह, तदेतदिति। आविर्भावतिरोभावौ आधिक्यन्यूनभावौ जन्मनाशौ
च [illegible] तदेतज्जगद् वस्तुतोऽक्षरं न्यूनाधिक्य-
शून्यं नित्यञ्च [illegible] ॥ ५८ ॥ तदेवं [illegible]
[illegible] सर्वशक्तिमय इति।
[illegible] विष्णुमूर्त्तिः [illegible] ब्रह्मणः परं।
अपरं न विद्यते परं यस्मात् तदपरं [illegible] रूपम्, तदेवाह, यद्
योगिभिः समाधेः पूर्वं योगारम्भेषु चिन्त्यते ॥ ५९ ॥ [illegible]-
[illegible], सालम्बन इति। यत्र [illegible] मनस्यव्याहते [illegible]
सति सालम्बनो [illegible]। सबीजो [illegible]
युञ्जतां योगिनां संस्थितः [illegible]। [illegible]

मूर्त्तं ब्रह्म महाभाग ! सर्वब्रह्ममयो हरिः ॥ ६१ ॥
तत्र सर्वमिदं प्रोतमोतञ्चैवाखिलं जगत्
ततो जगज्जगत् तस्मिन् स जगच्चाखिलं मुने ! ॥ ६२ ॥
क्षराक्षरमयो विष्णुर्बिभर्त्यखिलमीश्वरः ।
पुरुषाव्याकृतमयं भूषणास्त्रस्वरूपवत् ॥ ६३ ॥

मैत्रेय उवाच ।

भूषणास्त्रस्वरूपस्थं यच्चैतदखिलं जगत् ।
बिभर्त्ति भगवान् विष्णुस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ६४ ॥

पराशर उवाच ।

नमस्कृत्याप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
कथयामि यथाख्यातं वशिष्ठेन ममाभवत् ॥ ६५ ॥
आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
बिभर्त्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥ ६६ ॥

॥ ६० ॥ एवमनेन [illegible] हरेः [illegible] स पर इति द्वाभ्याम् ॥ ब्रह्मणः शक्तीनां मध्ये स परः श्रेष्ठः । यतः [illegible] । यतो मूर्त्तं [illegible] ब्रह्मैव सः । तत्र हेतुः, [illegible] ॥ ६१ ॥ तत्र [illegible], तत्रेति । तत्र अखिलं जगत् ओतञ्च प्रोतञ्च तन्तुषु पटवत् [illegible] । [illegible] इत्याह, ततो जगत् [illegible] ॥ ६२ ॥ तदेवं हरेः [illegible] तद्भूषणास्त्ररूपं दर्शयति, क्षराक्षरमय इति । [illegible] विष्णुः पुरुषाव्याकृतमयं पुरुषप्रकृत्यात्मकमिदं जगत् [illegible] भूषणास्त्ररूपेण बिभर्त्ति ॥ ६३ ॥ [illegible] भूषणेति ॥ ६४ ॥ प्रभविष्णवे प्रभवनशीलाय [illegible] । यथा मम वशिष्ठेनाख्यातमभवत् । तथा

श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।
प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥ ६७ ॥
भूतादिमिन्द्रियादिं च द्विधाहङ्कारमीश्वरः ।
बिभर्त्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥ ६८ ॥
बलस्वरूपमत्यन्तजवेनान्तरितानिलम् ।
चक्रस्वरूपञ्च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम् ॥ ६९ ॥
पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ।
सा भूतहेतुसंघाता भूतमाला च वै द्विज ॥ ७० ॥
यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।
शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः ॥ ७१ ॥
बिभर्त्ति यच्चासिरत्नमच्युतोऽत्यन्तनिर्मलम् ।
विद्यामयन्तु तज्ज्ञानमविद्याकोशसंस्थितम् ॥ ७२ ॥
इत्थं पुमान् प्रधानञ्च बुद्ध्यहङ्कारमेव च ।

तत् कथयिष्यामि ॥ ६५ ॥ [illegible] पुरुषं शुद्धं कौस्तुभम् ॥ ६६ ॥ प्रधानञ्च श्रीवत्ससंस्थानधरं सत् अनन्ते समाश्रितम् [illegible] रूपधरः । श्रीवत्सरूपेण [illegible] । [illegible] बुद्धिरपि च प्रधानमपि गदारूपेणास्ते ॥ ६७ ॥ भूतादिं तामसम् इन्द्रियादिं च राजसं द्विधा अहङ्कारं यथाक्रमं शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितं बिभर्त्ति ॥ ६८ ॥ बलस्वरूपम् अतिशयितम् अतएव जवेनान्तरितः अतिक्रान्तोऽनिलो येन तत्तथा सात्त्विकाहङ्कारात्मकं चक्रस्वरूपं धत्ते ॥ ६९ ॥ पञ्चरूपा मुक्तामाणिक्यमरकतेन्द्रनीलवज्रमयत्वेन पञ्चवर्णा वैजयन्त्याख्या माला या भूतहेतूनां पञ्चतन्मात्राणां सङ्घातः समूहः । भूतमाला च [illegible] । पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः ॥ ७०, ७१ ॥ अविद्यैव [illegible] आवरकः कोशः,

भूतानि च हृषीकेशे मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
विद्याविद्ये च मैत्रेय ! सर्वमेतत् समाश्रितम् ॥ ७३ ॥
अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितः ।
बिभर्त्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ॥ ७४ ॥
सविकारं प्रधानञ्च पुमांश्चैवाखिलं जगत् ।
बिभर्त्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेव परमेश्वरः ॥ ७५ ॥
या विद्या या तथाऽविद्या यत् सद् यच्चासदव्ययम् ।
तत् सर्वं सर्वभूतेशे मैत्रेय ! मधुसूदने ॥ ७६ ॥
कलाकाष्ठानिमेषादिदिनर्त्त्वयनहायनैः ।
कालस्वरूपो भगवान् अपरो हरिरव्ययः ॥ ७७ ॥
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोको मुनिसत्तम ! ।
महर्जनस्तपः सत्यं सप्त लोका इमे विभुः ॥ ७८ ॥
लोकात्ममूर्त्तिः सर्वेषां पूर्वेषामपि पूर्वजः ।
आधारः सर्वविद्यानां स्वयमेव हरिः स्थितः ॥ ७९ ॥
देवमानुषपश्वादिस्वरूपैर्बहुभिः स्थितः ।
ततः सर्वेश्वरोऽनन्तो भूतमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ॥ ८० ॥

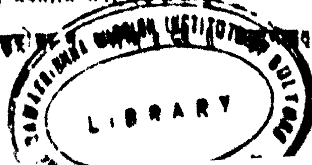
तत्र संश्रितम् ॥ ७२ ॥ तत्त्वमेव भूषणादिरूपमनुवदन् तद्धारणे प्रयोजनमाह, [illegible] द्वाभ्याम् ॥ ७३ ॥ अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं समाश्रितमेतत् सर्वं बिभर्त्तीत्यन्वयः । श्रेयसि [illegible] पुरुषार्थसिद्धये ॥ ७४ ॥ तत्त्वं भूषणाद्युपाधिं निगमयति, सविकारमिति द्वाभ्याम् ॥ ७५ । ७६ ॥ इदानीं हरौ कालादिरूपेण तदाश्रितकालरूपेण लोकरूपेण तदाश्रितभूतरूपेण च चतुर्भि- [illegible], [illegible] इति [illegible] ॥ ७७ ॥ सप्त लोकानिति पाठे [illegible] ॥ ७८ ॥ लोकात्मिका मूर्त्तिः [illegible] लोकात्ममूर्त्तिः ॥ ७९ ॥

ऋचो यजूंषि सामानि तथैवाथर्वणानि वै ।
इतिहासोपवेदाश्च वेदान्तेषु तथोक्तयः ॥ ८१ ॥
वेदाङ्गानि समस्तानि मन्वादिगदितानि च ।
शास्त्राण्यशेषाण्याख्यानान्यनुवादाश्च ये क्वचित् ॥ ८२ ॥
काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्त्तिधरस्यैतद् वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥ ८३ ॥
यानि मूर्त्तान्यमूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ।
सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥ ८४ ॥

अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो
नान्यत् ततः कारणकार्य्यजातम् ।
ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो
भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति ॥ ८५ ॥

इत्येष तेऽंशः प्रथमः पुराणस्यास्य वै द्विज ।
यथावत् कथितो यस्मिन् श्रुते पापैः प्रमुच्यते ॥ ८६ ॥
कार्त्तिक्यां पुष्करस्नाने द्वादशाब्देन यत् फलम् ।
तदस्य श्रवणात् सर्वं मैत्रेयाप्नोति मानवः ॥ ८७ ॥
देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षादीनाञ्च सम्भवम् ।
भवन्ति शृण्वतः पुंसो देवाद्या वरदा मुने ॥ ८८ ॥

|| ८० || ऋगादयो वेदाः । इतिहासो भारतादिः । उपवेदाः आयुर्वेदादयः || ८१ || मन्वादिगदितानि धर्मशास्त्राणि । आख्यानानि पुराणानि । अनुवादाः कल्पसूत्रादय || ८२ || ८३ || किं बहुनोक्तेन सर्वाणि वस्तुजातानि तन्मूर्त्तिरेवेत्याह, यानीति || ८४ || एवंविधं तत्त्वज्ञानं फलति । भवतीति भवो [illegible] भवन्तीति भवोद्भवाः द्वन्द्वगदाः रागद्वेषादयो [illegible] ||८८||

द्वितीयोऽंशः ।

—०—

प्रथमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

भगवन् ! सम्यगाख्यातं ममैतदखिलं त्वया ।
जगतः सर्गसम्बन्धि यत् पृष्टोऽसि गुरो ! मया ॥ १ ॥
योऽयमंशो जगत्सृष्टिसम्बन्धो गदितस्त्वया ।
तत्राहं श्रोतुमिच्छामि भूयोऽपि मुनिसत्तम ! ॥ २ ॥
प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायम्भुवस्य यौ ।
तयोरुत्तानपादस्य ध्रुवः पुत्रस्त्वयोदितः ॥ ३ ॥
प्रियव्रतस्य नैवोक्ता भवता द्विज ! सन्ततिः ।
तामहं श्रोतुमिच्छामि प्रसन्नो वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

पराशर उवाच ।

कर्दमस्यात्मजां कन्याम् उपयेमे प्रियव्रतः ।
सम्राट् कुक्षी च तत्कन्ये, दशपुत्रास्तथापरे ॥ ५ ॥

वंशितमौपरामस्य हरिः श्रीधरो यतिः ।
पुराणं वैष्णवं व्याख्यात् आत्मप्रकाशटीकया ॥ १ ॥
द्वितीयांशे [illegible] सृष्टिशेषप्रपञ्चोऽत्रानुवर्ण्यते ।
भूमण्डलं सपातालज्योतिश्चक्रादिवर्णनम् ॥ २ ॥

अंशानुपूर्व्यं प्राप्तं प्रियव्रतवंशं पृच्छति भगवन्निति चतुर्भिः । सर्गसम्बन्धि यथा जगत् सम्भवेदादि यत् पृष्टोऽसि ॥ १ ॥ [illegible] व्याख्याता वाचकत्वेन सम्बद्धः ॥ २ ॥ ध्रुवो वंशप्रवर्तकत्वेनोक्तः ॥ ३ ॥

महाप्रज्ञा महावीर्य्या विनीता दयिताः पितुः ।
प्रियव्रतसुताः ख्यातास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ६ ॥
आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च वपुष्मान् द्युतिमांस्तथा ।
मेधा मेधातिथिर्भव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ७ ॥
ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां सत्यनामा सुतोऽभवत् ।
प्रियव्रतस्य पुत्रास्ते प्रख्याता बलवीर्य्यतः ॥ ८ ॥
मेधाग्निबाहुपुत्रास्तु त्रयो योगपरायणाः ।
जातिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः ॥ ९ ॥
निर्म्ममाः सर्व्वकालन्तु समस्तार्थेषु वै मुने ।
चक्रुः क्रिया यथान्यायमफलाकाङ्क्षिणो हि ते ॥ १० ॥
प्रियव्रतो ददौ तेषां सप्तानां मुनिसत्तम ।
विभज्य सप्त द्वीपानि मैत्रेय सुमहात्मनाम् ॥ ११ ॥
जम्बुद्वीपं महाभाग सोऽग्नीध्राय ददौ पिता ।
मेधातिथेस्तथा प्रादात् प्लक्षद्वीपमथापरम् ॥ १२ ॥
शाल्मले च वपुष्मन्तं नरेन्द्रमभिषिक्तवान् ।
ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतवान् प्रभुः ॥ १३ ॥
द्युतिमन्तञ्च राजानं क्रौञ्चद्वीपे समादिशत् ।
शाकद्वीपेश्वरञ्चापि भव्यञ्चक्रे च स प्रभुः ॥ १४ ॥

सकाशात् वीरवी कन्या कन्यासंबन्धिनीति वा ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तेषां मध्ये ज्योतिष्मान् सत्यनामा सत्यसंज्ञः । तेषु वीर्य्यवत्त्वः ॥ ८ ॥ ॥ १० ॥ तेषां त्रिभ्योऽतिरिक्तानां विभज्य द्वीपानि ददौ दत्तवांश्च परिमाणैः परिमाणभूतैः वक्ष्यमाणैर्योजनैः सप्त विभज्य तथा ददाविति भावः सोऽयं ज्ञेयः । जम्बुद्वीपादिद्वीपविभागोत्तरस्थापि वर्त्तते

सवनं पुष्करद्वीपे राजानं समकारयत् ॥ १५ ॥
जम्बूद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥ १६ ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च ॥ १७ ॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
जम्बूद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशामय ॥ १८ ॥
पित्रा दत्तं हिमाह्वन्तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ।
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥ १९ ॥
तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यगः ॥ २० ॥
नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
श्वेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥ २१ ॥
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत् कुरवे ददौ ।
मेरोः पूर्वेण यद् वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान् ॥ २२ ॥
गन्धमादनवर्षन्तु केतुमालाय दत्तवान् ।
इत्येतानि ददौ तेभ्यः पुत्रेभ्यः स नरेश्वरः ॥ २३ ॥

॥ १६ । १७ ॥ हिमाह्वं हिमवतो दक्षिणं भारतं वर्षं नाम । तच्च [illegible] नाभस्थानम् । तदुक्तं वायुना "[illegible] वर्षेण प्रजा येन चतुर्दशभाः । [illegible] वर्षं तेन तेषु च" इति ॥ १८ ॥ हेमकूटः किम्पुरुषम् । हेमकूटादुत्तरं नैषधं निषधगिरेर्दक्षिणम् ॥ १९ ॥ निषधादुत्तरम् इलावृतं वर्षम् इलावृताय प्रददौ । यत्र मध्ये मेरुः स्थितः । इलावृतादुत्तरतो नीलाचलपर्याश्रितं तदुत्तरम् ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ श्वेतनगादुत्तरं वर्षम् ॥ २२ ॥ गन्धमादनवर्षं मेरोः पश्चिमम्

वर्षेष्वेतेषु तान् पुत्रान् अभिषिच्य स भूमिपः।
शालग्रामं महापुण्यं मैत्रेय! तपसे ययौ॥ २४॥
यानि किम्पुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ महामुने!।
तेषां स्वाभाविकी सिद्धिः सुखप्राया ह्ययत्नतः॥ २५॥
विपर्य्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च।
धर्माधर्मौ न तेष्वास्तां नोत्तमाधममध्यमाः॥ २६॥
न तेष्वस्ति युगावस्था क्षेत्रेष्वष्टासु सर्वदा।
हिमाह्वं यस्य वै वर्षं नाभेरासीन् महात्मनः॥ २७॥
तस्यर्षभोऽभवत् पुत्रो मेरुदेव्यां महाद्युतिः।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे ज्येष्ठः पुत्रशतस्य सः॥ २८॥
कृत्वा राज्यं स्वधर्मेण तथेष्ट्वा विविधान् मखान्।
अभिषिच्य सुतं ज्येष्ठं भरतं पृथिवीपतिम्॥ २९॥
तपसे स महाभागः पुलहस्याश्रमं ययौ।
वानप्रस्थविधानेन तत्रापि कृतनिश्चयः॥ ३०॥
तपस्तेपे यथान्यायं यष्टा च स महीपतिः
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं कृशो धमनिसन्ततः॥ ३१॥
नग्नो वीटां मुखे कृत्वा वीराध्वानं ततो गतः।
ततश्च भारतं वर्षम् एतल्लोकेषु गीयते॥ ३२॥

॥ २६॥ विपर्ययोऽसुखबलायुषां च। तेषु धर्माधर्मौ नास्तां न स्तः, तेषां भोगभूमित्वेन धर्माद्यनधिकारात्। युगावस्था देहादिह्रासलक्षणा ॥ २६। २७॥ स स्वधर्मी राज्यं कृत्वा तथेष्ट्वा पुलहस्याश्रमं वानप्रस्थविधानेन ययावित्यन्वयः॥ २९॥ ३०॥ धमनिभिः शिराभिः सन्ततो व्याप्तः, नग्नो दिगम्बरः। वीटां वज्रवराटिकाम्। "वाके उपलगुटिकाम्" इति भागवतोक्तेः। वीराध्वानं महाप्रस्थानम्

भरताय यतः पित्रा दत्तं प्रातिष्ठता वनम् ।
सुमतिर्भरतस्याभूत् पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३३ ॥
कृत्वा सम्यग् ददौ तस्मै राज्यमिष्टमखः पिता ।
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु भरतः स महीपतिः ॥ ३४ ॥
योगाभ्यासरतः प्राणान् शालग्रामेऽत्यजन्मुने ।
अजायत च विप्रोऽसौ योगिनां प्रवरे कुले ॥ ३५ ॥
मैत्रेय ! तस्य चरितं कथयिष्यामि ते पुनः ।
सुमतेस्तेजसस्तस्माद् इन्द्रद्युम्नो व्यजायत ॥ ३६ ॥
परमेष्ठी ततस्तस्मात् प्रतिहारस्तदन्वयः ।
प्रतिहर्त्तेति विख्यात उत्पन्नस्तस्य चात्मजः ॥ ३७ ॥
भुवस्तस्मात् तथोद्गीथः प्रस्तारस्तत्सुतो विभुः ।
पृथुस्ततोऽभवत्तस्मा नक्तस्यापि गयः सुतः ॥ ३८ ॥
नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद् विराट् ततः ।
तस्य पुत्रो महावीर्य्यो धीमांस्तस्मादजायत ॥ ३९ ॥
महान्तस्तत्सुतश्चाभून् मनस्युस्तस्य चात्मजः ।
त्वष्टा त्वष्टुश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूत् सुतः ॥ ४० ॥

॥ ३२ ॥ ततश्च ऋषभानन्तरं भरतेन पालितत्वाद् भारतमेतद् वर्षं गीयते । प्रातिष्ठता प्रस्थानं कुर्वतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इष्टमखः पूजितयज्ञः सम्यक् राज्यं कृत्वा पश्चात् तस्मै पुत्राय तद्राज्यं ददौ ॥ ३४ ॥ पुत्रे संक्रामिता श्रीः राज्यलक्ष्मीर्येन सः ॥ ३५ ॥ पुनः कथयिष्यामि इत्यत्र अयं भावः, [illegible] तत्र [illegible] मुनेः [illegible] इति भागवतोक्तमेव चरितं [illegible] भरतस्य चरितं पश्चाद् वक्ष्यामीति ॥३५॥ तस्माद् भरतानन्तरं सुमतेस्तेजसो वीर्यादिन्द्रद्युम्नो जातः ॥ ३६ ॥

शतजिद्रजसस्तस्य जज्ञे पुत्रशतं मुने ! ।
विश्वग्ज्योतिःप्रधानास्ते यैरिमा वर्द्धिताः प्रजाः ॥ ४१ ॥
तैरिदं भारतं वर्षं नवभेदमलङ्कृतम् ।
तेषां वंशप्रसूतैश्च भुक्तेयं भारती पुरा ॥ ४२ ॥
कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्या ह्येकसप्ततिः ॥ ४३ ॥
एष स्वायम्भुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् ।
वाराहे तु मुने ! कल्पे पूर्वमन्वन्तराधिपः ॥ ४४ ॥

तदन्वय प्रतिहारस्य सुतः प्रतिहर्त्ता ॥३७।३८॥ शतजितः पुत्रशतम् । विश्वग्ज्योतिःप्रधाना विश्वग्ज्योतिः प्रधानो मुख्यो येषां ते ॥ ४१ ॥ नवभेदं नव भेदा यस्मिन् । भेदांस्तृतीयाध्याये वक्ष्यति ॥ ४२ ॥ ननु त्वया पूर्वं स्वायम्भुवादारभ्योऽपि सार्वभौमाः प्रोक्ताः, इदानीं प्रियव्रतादयोऽपि सार्वभौमा एवोच्यन्ते तच्च कथमेवं न संगच्छते, अतः क्रमो [illegible] इत्याह तेषामिति । तेषां प्रियव्रतादिवंशप्रसूतानां वंशे प्रसूतैः पुरा प्रथमं भारती भूर्भुक्ता पश्चात् स्वायम्भुवादारभ्य [illegible] सार्वभौमं भुक्तेत्याह, कृतत्रेतादीनां सर्गेण सहस्रा युगाख्या चतुर्युगाख्याः [illegible] यते वा एकसप्ततिमन्वन्तराख्यः कालः । [illegible] । कृतत्रेतादिसर्गेणेति पाठेऽप्येवमेव बोध्यम् । युगाख्यामेकसप्ततिमिति पाठे [illegible] ॥ ४३ ॥ एतदेवोपसंहरति एष इति । [illegible] यदा स्वायम्भुवः पूर्वं प्रथममन्वन्तराधिपोऽभूत्, तदा एव प्रियव्रतवंश्यानां [illegible] । ततः स्वारोचिषादयः [illegible] । अत एव स्वायम्भुवादारभ्य [illegible] वैवस्वतमन्वन्तरे बोध्यम् । [illegible] प्रथममन्वन्तराधिपे [illegible] सर्गस्वायम्भुवः [illegible] तस्यैव [illegible] प्रियव्रतादिवंशः [illegible] । यदा पूर्वोक्तवंश्य [illegible] इति ॥ ४४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

कथितो भवता ब्रह्मन् सर्गः स्वायम्भुवश्च मे ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तः सकलं मण्डलं भुवः ॥ १ ॥

यावन्तः सागरा द्वीपास्तथा वर्षाणि पर्वताः ।
वनानि सरितः पुर्य्यो देवादीनां तथा मुने ! ॥ २ ॥

यत्प्रमाणमिदं सर्वं यदाधारं यदात्मकम् ।
संस्थानमस्य च मुने ! यथावद् वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! श्रूयतामेतत् संक्षेपाद् गदतो मम ।
नास्य वर्षशतेनापि वक्तुं शक्यो हि विस्तरः ॥ ४ ॥

जम्बुप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज !
कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥ ५ ॥

एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समम् ॥ ६ ॥

सङ्गानुसारेण भुवनकोशं [illegible] बुभुत्सुः पृच्छति कथित इति । स्वायम्भुवः [illegible] । तदीयः प्रियव्रतादिवंशः कथितः । [illegible] च [illegible] कथितं भुवनकोशादिकं श्रोतु-मिच्छामि ॥ १ ॥ देवादीनां पुर्य्यो नगर्यो आपगाः ॥ २ ॥ इदं सकलं [illegible] आधारमिति यावत् । एवमेते द्वादश प्रश्नाः । [illegible] ॥ ३ ॥ ४ ॥ [illegible] सप्तद्वीपा सप्तभिर्लवणादिसमुद्रैः समं क्रमात्

जम्बुद्वीपः समस्तानाम् एतेषां मध्यसंस्थितः ।
तस्यापि मेरुर्मैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वतः ॥ ७ ॥
चतुराशीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः ।
प्रविष्टः षोड़शाधस्ताद् द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ८ ॥
मूले षोड़शसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वशः ।
भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ ९ ॥
हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे ।
नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः ॥ १० ॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथापरे ।
सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥ ११ ॥
भारतं प्रथमं वर्षं ततः किम्पुरुषं स्मृतम् ।
हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विज ! ॥ १२ ॥

[illegible] ॥ ६ ॥ ७ ॥ अशीतिरेव आशीतिः सहस्रमेव साहस्रम् । चतुरधिकाशीतिः सहस्राणि प्रमाणं यस्य स मेरोरुच्छ्रयः लक्षयोजनप्रमाणो मेरुस्तस्योच्छ्रयो यदि चतुरशीतियोजनसहस्राण्युच्यते । षोडशसहस्राणि अधस्तात् भूम्यां प्रविष्ट इत्यर्थः । द्वात्रिंशद्योजनसहस्राणि मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ८ ॥ अत एव मूर्ध्नि विस्तृतत्वात् मूले अल्पविस्तारत्वात् भूपद्मस्य पद्मस्य कर्णिकाकारेण संस्थितः ॥ ९ ॥ भारतं वर्षमारभ्य मेरोर्दक्षिणोत्तरतः स्थितानां षण्णां वर्षाणां मर्यादापर्वतानाह हिमवानिति । वर्षाणां मर्यादाकराः पर्वताः ॥ १० ॥ लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो दैर्घ्येण निषधनीलौ । यद्यपि जम्बूद्वीपस्य मण्डलाकारस्य लक्षयोजनप्रमाणत्वात् तन्मध्ये रेखारूपेण लक्षयोजनप्रमाणत्वं निषधनीलौ तु तन्मध्यरेखातो दक्षिणोत्तरयोः सहस्रयोजनव्यवहितत्वाद्दीर्घन्यूनौ तथापि न्यूनत्वस्याल्पत्वात् लक्षप्रमाणत्वमुक्तम् । अपरे तु हेमकूटादयो दशहीनाः दशसहस्रन्यूनाः हेमकूट-

रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तस्यैवानु हिरण्मयम् ।
उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥ ११ ॥
नवसाहस्रमेकैकम् एतेषां द्विजसत्तम ! ।
इलावृतञ्च, तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुच्छ्रितः ॥ १४ ॥
मेरोश्चतुर्दिशं तत्तु नवसाहस्रविस्तृतम् ।
इलावृतं महाभाग ! चत्वारश्चात्र पर्वताः ॥ १५ ॥
विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः
पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः
विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥ १७ ॥
कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च ।
एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः ॥ १८ ॥
जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूर्नामहेतुर्महामुने ! ।
महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि वै १९ ॥

श्वेतो नवनियोजनसहस्रप्रमाणौ । हिमवत्पर्वतकूटौ चैकाशीतियोजन-सहस्रप्रमाणौ । तदुक्तं वाराहे "द्वीपस्य मध्यवीथ्यां [illegible] प्रकी-र्त्तितं" इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ यथा वै भारतमिति द्वीपमध्यस्थधनुराकारवर्णि-त्वात् धनुराकारं कुरुवर्षमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एतेषां हिमवदादिवर्षा-[illegible]नां भारतादीनां मध्ये एकैकं वर्षं विस्तारतो नवसहस्र-योजनप्रमाणम् इलावृतञ्च नवसाहस्रम् । विस्तारमात्रेऽपि तत्र चतुर्दिक् विशेषात्, तस्मात् इति । तदाह, वायुः "चतुःसंस्थानसंस्थितं [illegible] वर्षं दक्षिणोत्तरे । दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रं [illegible]" इति ॥ १४ ॥ किञ्च इलावृते मध्ये चत्वारः पर्वता मेरोश्चतुर्दिशम् ॥ १५ ॥ विष्कम्भा [illegible] रचिताः । [illegible] ॥ १६ ॥ तेषां [illegible] चत्वारः पादपा [illegible] । [illegible]

पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्यमाणानि सर्वतः ।
रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बूनदीति वै ॥ २० ॥
सरित् प्रवर्त्तते सा च पीयते तन्निवासिभिः ।
न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः ॥ २१ ॥
तत्पानात् स्वच्छमनसां जनानां तत्र जायते ।
तीरमृत् तद्रसं प्राप्य सुखवायु विशोषिता ।
जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् ॥ २२ ॥
भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालञ्च पश्चिमे ।
वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठ तयोर्मध्ये इलावृतम् ॥ २३ ॥
वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे गन्धमादनम् ।
वैभ्राजं पश्चिमे तद्वद् उत्तरे नन्दनं स्मृतम् ॥ २४ ॥
अरुणोदं महाभद्रम् असितोदं समानसम् ।
सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा ॥ २५ ॥
शीतान्तश्चक्रमुञ्जश्च कुररो माल्यवांस्तथा ।
वैकङ्कप्रमुखा मेरोः पूर्वतः केसराचलाः
त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा ॥ २६ ॥
निषधाद्या दक्षिणतस्तस्य केसरपर्वताः ।

केतवो ध्वजा इव इचिता ॥ १८ ॥ [illegible] । अत्र-प्रमाणे विशेषश्च वायुनोक्तः "अरत्नीनां शतान्येकादशैकादशयुतानि च । फलप्रमाणं [illegible]" इति ॥ १९ ॥ २० ॥ सुख-स्पर्शो वायुः, सुखवायुः तेन विशोषिता सती तत्तीरमृत्तिका सिद्धानां भूषणं सुवर्णं भवति ॥ २२ ॥ तयोर्मध्ये इलावृतं [illegible]-वाद्य चैत्ररथादिवनानामरुणोदादिसरसाञ्च वर्णनं ॥ २५ ॥ चत्वारि

शिखिवासाः सवैदूर्यः कपिलो गन्धमादनः ।
जारुधिप्रमुखास्तद्वत् पश्चिमे केसराचलाः ॥ २७ ॥
मेरोरनन्तराङ्गेषु जठरादिष्ववस्थिताः ।
शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः ।
कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥ २८ ॥
चतुर्दशसहस्राणि योजनानां महापुरी ।
मेरोरुपरि मैत्रेय ! ब्रह्मणः प्रथिता दिवि ॥ २९ ॥
तस्याः समन्ततश्चाष्टौ दिशासु विदिशासु च ।
इन्द्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः ॥ ३० ॥
विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् ।
समन्ताद् ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिवः ॥ ३१ ॥
सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्धा प्रतिपद्यते ।
सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् ॥ ३२ ॥

उत्तरेण क्रमात् केसराचलानां स्थानान्याह, मेरोरिति । मेरोरनन्तरेषु वहिर्भूतानि सान्वङ्गानि भूसमीपस्थानानि तान्येव जठरादीनि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदेशवर्त्तीनि तथा जठरादिष्वपरानां पुरःस्थानत्वं चाख्यात् । केसरस्थाना मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूताः । "भूपद्मे परितः व्यवस्थिताः" इति श्रुतेः ॥ २८ । २९ ॥ लोकपालानां पुरः प्राह- दिक्चक्रयोजनाः "तामष्टपरितो लोकपालानाम् वराणां यथादिशं यथाक्रमं तुरीयांशमानेन पुरोऽष्टौ व्यवस्थिताः" इति श्रुतेः ॥ ३० ॥ तत्र गङ्गापतनमाह, विष्णुपादेति । त्रिधा विक्रमतो विष्णोर्वामपादाङ्गुष्ठ-नखनिर्भिन्नोर्द्ध्वाण्डकटाहविवरेणान्तःप्रविष्टा वाह्यजलधारा दिवि मण्ड-लान्यं ध्रुवाद्यं जलचक्रं पूरयन्ती गङ्गा, सा च विष्णोः पादाद् विनिष्क्रान्ता सती दिवोऽन्तरीक्षाद् ब्रह्मणः पुर्यां पतति ॥ ३१ ॥ सा तत्र पतिता सती

पूर्वेण शैलात् सीता तु शैलं यात्यन्तरिक्षगा ।
ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वेनैति सार्णवम् ॥ ३३ ॥
तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम् ।
प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने ! ॥ ३४ ॥
चक्षुश्च पश्चिमगिरीन् अतीत्य सकलांस्ततः ।
पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षं गत्वैति सागरम् ॥ ३५ ॥
भद्रा तथोत्तरगिरीन् उत्तरांश्च तथा कुरून् ।
अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने ! ॥ ३६ ॥
आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ ।
तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ ३७ ॥

चतुर्धा भेदं प्राप्नोति ॥ ३२ ॥ शैलाच्छैलं यातीत्यत्र पुराणान्तरम् "सीता तु ब्रह्मसदनात् केसराचलादिशिखरेभ्योऽधःपतन्ती" इत्यादि । वायुनोक्तं "सीता तु शिखरपृष्ठात्... पर सततश्चापि दारयन्ती महानदी । निपपात तदा सीता जठरे विहुपोपरि ॥ तस्मादुपगता शैलं देवकूटं वराङ्गना" इत्यादि ॥ ३३ ॥ तथैवालकनन्दापीति केसराचलादिक्रमेण निषधहेमकूटहिमवतोऽतिक्रम्येत्यर्थः । सप्तभेदा भूत्वेति । ते च भेदा वायुना प्रोक्ताः "नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगाः । सीता च चक्षुः सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः ॥ सप्तमी त्वन्वगात् गङ्गा दक्षिणेन भगीरथम्" इति ॥ ३४ ॥ एवं तावद् दक्षिणोत्तरतो हिमादिभिः षड्भिर्वर्षाचलैः [illegible] भारतादीनि [illegible] वर्षाणि इलावृतमेरुं चाभिव्याप्य [illegible] , इदानीं तु "भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालञ्च पश्चिमे" इति पूर्वोक्तयोर्वर्षयोर्मर्यादापर्वतावाह, आनीलेति । उत्तरो नीलः । दक्षिणो निषधः, तत्पर्यन्त आयामो दैर्घ्यं ययोस्तौ आनीलनिषधायामौ । तत्र पश्चिमे माल्यवान् पूर्वे गन्धमादनः "तथैवेलावृतम् अपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानील-

भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा ।
पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादा शैलबाह्यतः ॥ ३८ ॥
जठरो देवकूटश्च मर्य्यादापर्वतावुभौ ।
तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ ॥ ३९ ॥
गन्धमादनकैलासौ पूर्वपश्चायतावुभौ ।
अशीतियोजनायामावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ४० ॥
निषधः पारिपात्रश्च मर्य्यादापर्वतावुभौ ।
मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्वौ तथा स्थितौ ॥ ४१ ॥
त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरौ वर्षपर्वतौ ।
पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ४२ ॥
इत्येते मुनिवर्य्योक्ता मर्य्यादापर्वतास्तव ।

निषधः स्थितौ" इति पूर्वोक्तेः । केचित्तु स्वमतोत्प्रेक्षितमाहुः "जठरो-
ऽवस्थितो मेरोः पार्श्वेन पश्चिमतः" इति द्रष्टव्यम् । "मेरोश्चतुर्दिशं तत्र
नवसाहस्रविस्तृतम् इलावृतम्" इत्युक्तत्वात् । अनेन चतुर्दिक्षु द्वयोर्द्वयो-
रन्तरालायामौ तावित्युक्तं भवति । तदाह वायुः "चतुर्दिक्षु [illegible]
पूर्वस्यां च गन्धमादनपर्वतः । उदग् दक्षिणतश्चैव आनीलनिषधायतः"
इत्यादि ॥ ३७ ॥ लोके जम्बूद्वीपं तदेव पद्मं तस्य पत्राणि । भारत-
कुर्वोर्भद्राश्वकेतुमालयोश्च परस्परं [illegible]
पत्रत्वमुक्तम् ॥ ३८ ॥ इदानीं मेरोश्चतुर्दिक्षु द्वौ द्वौ परिधिपर्वतौ
मर्यादापर्वताख्यौ दर्शयति, जठर इति पञ्चभिः । इलावृतस्य यथा-
[illegible] मर्यादापर्वता [illegible]
[illegible] ॥ ३९ ॥ अशीतियोज-
नानि आयामौ विस्तारौ ययोस्तौ [illegible]
[illegible] ॥ ४० ॥ पूर्वौ जठरदेवकूटौ यथा आनीलनिषधायतौ
तथैव पश्चादपि स्थितौ ॥ ४१ ॥ त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरौ यथा

जठराद्याः स्थिता मेरोस्तेषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् ॥ ४३ ॥
मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केसरपर्वताः ।
शीतान्ताद्या मुने ! तेषामतीव हि मनोरमाः ॥ ४४ ॥
शैलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः ।
सुरम्याणि तथा तासु काननानि पुराणि च ॥ ४५ ॥
लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्य्यादिदेवानां मुनिसत्तम ! ।
तास्वायतनवर्य्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः ॥ ४६ ॥
गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः ।
क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् ॥ ४७ ॥
भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्म्मिणामालया मुने ! ।
नैतेषु पापकर्म्माणो यान्ति जन्मशतैरपि ॥ ४८ ॥
भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज ! ।
वराहः केतुमाले तु भारते कूर्म्मरूपधृक् ॥ ४९ ॥
मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते जनार्द्दनः ।
विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो हरिः ॥ ५० ॥
सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः ।
यानि किम्पुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ महामुने ! ।
न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम् ॥ ५१ ॥
स्वस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्वदुःखविवर्जिताः ।
दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः ॥ ५२ ॥

द्वौ द्वौ तथा स्थितौ । तदाह, पुनः, ''जठरादयः परि-वृतोऽस्मिन्निव परितश्चाचलाः चातुर्दिशम्'' इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४४ ॥ तेषां शैलानामन्तरे मध्ये द्रोण्यः दरोविशेषाः सन्ति । सिद्धः चारणदेवकुसुम [illegible] सेविताः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

न तेषु वर्षते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै।
कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना ॥ ५३ ॥
सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः।
नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम ! ॥ ५४ ॥

तृतीयोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ १ ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने !।
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम् ॥ २ ॥

निरातङ्काः नीरोगाः वर्षाणां सहस्राणि दश वा द्वादश वा स्थिरायुष इति विशोकिरिवाहतादहेतुभेदव्यवस्थायाम् ॥ ५२ ॥ तेषु देवो न वर्षति यतो भौमान्येवाम्भांसि नित्यं सन्ति ॥ ५३ ॥ कुलाचला कुलपर्वताः तेभ्यः प्रसूता या नद्यस्ताश्च शतशः सन्ति ॥ ५४ ॥

जम्बुद्वीपस्य संस्थानमुक्तं वर्षविभागतः। तत्रापि भारतं श्रेष्ठत्वात् तत्र च पुंवधूः ॥ भारती भरतस्य सन्ततिः ॥ १ ॥ अत्रैव स्वर्गापवर्गसाधनकर्मानुष्ठानं यत्नेन कर्तव्यमिति दर्शयन्नाह, कर्मभूमिरिति। स्वर्गं गच्छतां पुंसां [illegible] भूमिरियम्। [illegible] पुष्करद्वीपे च कर्मण एवाभावात्। [illegible] नैव कर्म नाम्नात्। पश्यन्ति हि [illegible] वर्णाश्रमाचाराभावात् हि। तत्र नैव कुशद्वीपे [illegible] कर्माङ्गत्वम्। [illegible] इति ॥२॥

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्व्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः ॥ ३ ॥
अतः सम्प्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति वै ।
तिर्य्यक्त्वं नरकञ्चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने ॥ ४ ॥
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते ।
न खल्वन्यत्र मर्त्त्यानां कर्म्म भूमौ विधीयते ॥ ५ ॥
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान् निशामय ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमान् ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ॥ ६ ॥
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ।
योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥ ७ ॥
पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ॥ ८ ॥
इज्यायुद्धवणिज्याद्यैर्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः ।
शतद्रुचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिर्गताः ॥ ९ ॥

[illegible] नदीनां [illegible] एतावानेव [illegible] महेन्द्र इति ॥ ३ ॥ तस्मात् वर्षं शुभाशुभकर्म्मेति [illegible] कर्म्मणा प्राप्यत इत्याह, अत इति । अतोऽस्मात् वर्षात् [illegible] सम्प्राप्यते । [illegible] प्रयान्ति ॥ ४ ॥ [illegible] मोक्षश्च [illegible] मुक्तिः । मध्यमान्तरीक्षलोकाः । अन्तः पातालादिरिति [illegible] गम्यते [illegible] तस्मादन्यत्र भूमौ [illegible] कर्म्म न विधीयते ॥ ५ ॥ ६ ॥ अयन्त्विति । [illegible] द्वीप [illegible] इति [illegible] । [illegible]

वेदस्मृतिमुखाद्याश्च पारियात्रोद्भवा मुने।
नर्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्याद्रिनिर्गताः ॥ १० ॥
तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसम्भवाः।
गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ॥ ११ ॥
सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः।
कृतमाला ताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः ॥ १२ ॥
त्रिसामा चार्यकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः।
ऋषिकुल्याकुमार्याद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः ॥ १३ ॥
आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः।
तास्विमे कुरुपाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ॥ १४ ॥
पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः।
पुण्ड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ॥ १५ ॥
तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शूराभीरास्तथार्बुदाः।
कारूषा मालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः ॥ १६ ॥
सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः।
मद्रारामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा ॥ १७ ॥
आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा।
समीपतो महाभागा हृष्टपुष्टजनाकुलाः ॥ १८ ॥
चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने।

भारतः [illegible] ।
भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान् निबोधत । [illegible]
[illegible] इति ॥ ७ ॥ ११ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ १२ ॥ तास्विति, इमे कुरुपाञ्चालादि-
[illegible] नदीषु वसन्ति [illegible] पिबन्ति

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् ॥ १९ ॥
तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्विनः ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ॥ २० ॥
पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बुद्वीपे सदेज्यते ।
यज्ञैर्यज्ञमयो विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ॥ २१ ॥
अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ।
यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥ २२ ॥
अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ।
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥ २३ ॥

गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥ २४ ॥
कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥ २५ ॥

[illegible]

जानीम नैतत् क्व वयं विलीने
स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम् ।
प्राप्स्यामः धन्याः खलु ते मनुष्या
ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥ २६ ॥

नववर्षं तु मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया ।
लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव ॥ २७ ॥
जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः ।
मैत्रेय ! वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः ॥ २८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

क्षारोदेन यथा द्वीपो जम्बुसंज्ञोऽभिवेष्टितः ।
संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः ॥ १ ॥

पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २५ ॥ पुण्यावशेषे स्वर्गभोगानन्तरं भारते जन्म लभिष्यामीति चेत्, तत्तु न ज्ञायत इत्याहुः जानीमेति । स्वर्गप्रदे कर्मणि भोगेन विलीने सति क्व देहबन्धं जन्म प्राप्स्याम इति न जानीमः । ये खलु भारते मनुष्या जाताः सन्ति ते [illegible] [illegible] । तत्राहुः नेन्द्रियविप्रहीनाः [illegible] इति [illegible] इति भावः ॥ २६ ॥ २८ ॥

अथ प्लक्षादीन् द्वीपान् [illegible] । [illegible]

जम्बूद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसंमितः ।
स एव द्विगुणो ब्रह्मन् ! प्लक्षद्वीप उदाहृतः ॥ २ ॥
सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य वै ।
ज्येष्ठः शान्तभयो नाम शिशिरस्तदनन्तरम् ॥ ३ ॥
सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च ।
ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्षद्वीपेश्वरा हि ते ॥ ४ ॥
पूर्व्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा ।
आनन्दञ्च शिवञ्चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च ॥ ५ ॥
मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः ।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥ ६ ॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा ।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः ॥ ७ ॥
वर्षाचलेषु रम्येषु सर्व्वेष्वेतेषु चानघाः ।
वसन्ति देवगन्धर्व्वसहिताः सततं प्रजाः ॥ ८ ॥
तेषु पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः ।

[illegible]

नाधयो व्याधयो वापि सर्वकालसुखं हि तत् ॥ ९ ॥
तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणाञ्च समुद्रगाः ।
नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः ॥ १० ॥
अनुतप्ता शिखी चैव विपाशा त्रिदिवा क्रमुः ।
अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः ॥ ११ ॥
एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव ।
क्षुद्रशैलास्तथा नद्यस्तत्र सन्ति सहस्रशः ॥ १२ ॥
ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
अपसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी द्विज ! ॥ १३ ॥
न त्वेवास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु ।
त्रेतायुगसमः कालः सर्वदैव महामते ! ॥ १४ ॥
प्लक्षद्वीपादिषु ब्रह्मन् ! शाकद्वीपान्तिकेषु वै ।
पञ्चवर्षसहस्राणि जना जीवन्त्यनामयाः ॥ १५ ॥
धर्मः पञ्चस्वथैतेषु वर्णाश्रमविभागजः ।
वर्णाश्च तत्र चत्वारस्तान् निबोध वदामि ते ॥ १६ ॥
आर्यकाः कुरवश्चैव विविंशा भाविनश्च ये ।
विप्रक्षत्रियवैश्यास्ते शूद्राश्च मुनिसत्तम ! ॥ १७ ॥
जम्बूवृक्षप्रमाणस्तु तन्मध्ये सुमहांस्तरुः ।

[illegible] पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति ॥ ९ ॥ १० ॥ अपसर्पिण्यः ह्रासावस्था [illegible] । भारते हि कृतादिक्रमेणान्तं [illegible] । [illegible] तत्र तेषां नास्तीत्यर्थः । युगावस्थेति "कृतादीना [illegible]" इति [illegible] । [illegible] धर्मः [illegible] त्रेतायुगसमः कालः ॥ १४ ॥ १७ ॥ [illegible]

प्लक्षस्तन्नामसंज्ञोऽयं प्लक्षद्वीपो द्विजोत्तम ! ॥ १८ ॥
इज्यते तत्र भगवांस्तैर्वर्णैरार्य्यकादिभिः ।
सोमरूपी जगत्स्रष्टा सर्वः सर्वेश्वरो हरिः ॥ १९ ॥
प्लक्षद्वीपप्रमाणेन प्लक्षद्वीपः समावृतः ।
तथैवेक्षुरसोदेन परिवेशानुकारिणा ॥ २० ॥
इत्येवं तव मैत्रेय ! प्लक्षद्वीप उदाहृतः ।
संक्षेपेण मया भूयः शाल्मलं मे निशामय ॥ २१ ॥
शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुतान् शृणु ।
तेषान्तु नामसंज्ञानि सप्त वर्षाणि तानि वै ॥ २२ ॥
श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च महामुने ! ॥ २३ ॥
शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः ।
विस्ताराद्द्विगुणेनाथ सर्वतः संवृतः स्थितः ॥ २४ ॥
तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः ।
वर्षाभिव्यञ्जका ये तु तथा सप्त च निम्नगाः ॥ २५ ॥
कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः ।
द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः ॥ २६ ॥
कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा ।
ककुद्मान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु ॥ २७ ॥
योनी तोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्रा विमोचनी ।

प्रथम [illegible] ॥ १८ ॥ १९ ॥ "[illegible]
[illegible] । [illegible]"
[illegible]

निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः ॥ २८ ॥
श्वेतञ्च हरितञ्चैव वैद्युतं मानसं तथा ।
जीमूतं रोहितं चैव सुप्रभञ्चातिशोभनम् ॥ २९ ॥
सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययुतानि वै ।
शाल्मले ये तु वर्णाश्च वसन्त्येते महामुने ॥ ३० ॥
कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक् ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति ते ॥ ३१ ॥
भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् ।
वायुभूतं मखैः श्रेष्ठैर्यज्विनो यज्ञसंस्थितम् ॥ ३२ ॥
देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोहरे ।
शाल्मलिः सुमहान् वृक्षो नाम्ना निर्वृतिकारकः ॥ ३३ ॥
एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः ।
विस्ताराच्छाल्मलस्यैव समेन तु समन्ततः ॥ ३४ ॥
सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः ।
शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ॥ ३५ ॥
ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्तपुत्राः शृणुष्व तान् ।
उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः ॥ ३६ ॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः ।
तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः ॥ ३७ ॥
तथैव देवगन्धर्वयक्षकिम्पुरुषादयः ।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥ ३८ ॥

वर्षपद्धतिः ॥ ३६ ॥ तन्नामा [illegible] [illegible] व्यवस्थितिः
॥ ३७ ॥ तेषां नाम्नाचैव नामानि [illegible] वा तन्नामा वर्षपद्धति-

दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥ ३९ ॥
यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते ।
तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ।
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम् ॥ ४० ॥
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ।
कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः ।
वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्त द्वीपे महामुने ॥ ४१ ॥
नद्यश्च सप्त तासां तु शृणु नामान्यनुक्रमात् ।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा ॥ ४२ ॥
विद्युदम्भा मही चान्या सर्वपापहरास्त्विमाः ।
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः ॥ ४३ ॥
कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत्स्मृतः ।
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः ॥ ४४ ॥
घृतोदश्च समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः ।
क्रौञ्चद्वीपो महाभाग श्रूयतां चापरो महान् ॥ ४५ ॥
कुशद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणो यस्य विस्तरः ।
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः ॥ ४६ ॥
तन्नामानि च वर्षाणि तेषां चक्रे महीपतिः ॥ ४७ ॥

[illegible]शीनां वर्णाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ स्वाधिकारक्षयाय पुण्यपुञ्जक्षयार्थेन स्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमधिकारम् [illegible] [illegible] क्षपयन्ति । [illegible] मुक्ताविद्रुम [illegible] ॥ [illegible] इति बहूनां सामान्यपाठात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नद्य

कुशलो मन्दगश्चोष्णः पीवरोऽप्यन्धकारकः ।
मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने ॥ ४८ ॥

तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोहराः ।
वर्षाचला महाबुद्धे । तेषां नामानि मे शृणु ॥ ४९ ॥

क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः ।
देवावृत् पञ्चमश्चात्र तथान्यः पुण्डरीकवान् ।
दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम् ॥ ५० ॥
द्वीपाद् द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि ते तथा ॥ ५१ ॥

वर्षेष्वेतेषु रम्येषु तथा शैलवरेषु च ।
निवसन्ति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः ॥ ५२ ॥

पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिष्याख्याश्च महामुने ! ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥ ५३ ॥

ते तत्र नद्यो मैत्रेय । याः पिबन्ति शृणुष्व ताः ।
सप्त प्रधानाः शतशस्तथान्याः क्षुद्रनिम्नगाः ॥ ५४ ॥

गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।
शान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः ॥ ५५ ॥

तत्रापि विष्णुर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनार्दनः ।
यागै रुद्रस्वरूपश्च इज्यते यज्ञसन्निधौ ॥ ५६ ॥

क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ।

पुण्डरीकवान् ॥ ४९ ॥ प्रथमः शैलः क्रौञ्चनामैव द्वीपः प्रोक्त इत्यनुवर्त्त-यम् । चन्द्रोऽपरः पुण्डरीकः पञ्चमः सप्तमो महाशैलः पञ्चमश्चैवात्र इति पाठे चन्द्रादेव इति दुन्दुभेर्विशेषणं पूर्वस्मात् परस्मात्परोत्तरं द्वीपाद् द्विगुणाः ॥ ५० ॥ तेषु द्वीपेषु ये शैलास्तेऽपि यथा द्वीपानि

आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥ ५७ ॥

दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः ।
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामुने ! ॥ ५८ ॥

शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः ।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥ ५९ ॥

जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीचकः ।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥ ६० ॥

तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् ।
तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारिणः ॥ ६१ ॥

पूर्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तथापरः ।
तथा रैवतकः श्यामस्तथैवास्तो गिरिर्द्विज ! ॥ ६२ ॥

आम्बिकेयस्तथा रम्यः केसरी पर्वतोत्तमः ।
शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः ॥ ६३ ॥

यत्रत्यवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते परः ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः ॥ ६४ ॥

नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्वपापभयापहाः ।
सुकुमारी कुमारी च नलिनी धेनुका च या ॥ ६५ ॥

इक्षुश्च वेणुका चैव गभस्ती सप्तमी तथा ।
अन्याश्च शतशस्तत्र क्षुद्रनद्यो महामुने ! ॥ ६६ ॥

महीधरास्तथा सन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ।
ताः पिबन्ति मुदा युक्ता जलदादिषु ये स्थिताः ॥६७॥

तस्मात्तोयं द्विगुणं वर्तते ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ दध्नो मण्डः सारस्त-[illegible] [illegible] ॥ ५८ ॥ ६० ॥ चार्षो वर्षविशेषः यस्य [illegible]- [illegible] वर्षाणि द्रुमयोनि । [illegible] [illegible] [illegible]

वर्षेषु ते जनपदाः स्वर्गादभ्येत्य मेदिनीम्।
धर्महानिर्न तेष्वस्ति न संघर्षः परस्परम् ॥ ६८ ॥
मर्य्यादाव्युत्क्रमो नास्ति तेषु देशेषु सप्तसु।
मगाश्च मागधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ ६९ ॥
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठा मागधाः क्षत्रियास्तथा।
वैश्यास्तु मानसास्तेषां शूद्रास्तेषान्तु मन्दगाः ॥ ७० ॥
शाकद्वीपे तु तैर्विष्णुः सूर्यरूपधरो मुने।
यथोक्तैरिज्यते सम्यक्कर्मभिर्नियतात्मभिः ॥ ७१ ॥
शाकद्वीपस्तु मैत्रेय क्षीरोदेन समन्ततः।
शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः ॥ ७२ ॥
क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन् पुष्कराख्येन वेष्टितः।
द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः ॥ ७३ ॥
पुष्करे सवनस्यापि महावीरोऽभवत् सुतः।
धातकिश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नामचिह्निते ॥ ७४ ॥
महावीरं तथैवान्यं धातकीखण्डसंज्ञितम्।
एकश्चात्र महाभाग प्रख्यातो वर्षपर्वतः ॥ ७५ ॥
मानसोत्तरसंज्ञो वै मध्यतो वलयाकृतिः।
योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥ ७६ ॥
तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः।
पुष्करद्वीपवलयं मध्येन विभजन्निव ॥ ७७ ॥
स्थितोऽसौ तेन विच्छिन्नं जातं तद्वर्षकद्वयम्।

...रूपधरा" इति वर्षकोक्तेः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ स्वर्गादभ्ये-
त्येति स्वर्गभोगानन्तरं पुण्यशेषेण मेदिनीमागत्य ये जनपदा वर्षेषु

वलयाकारमेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः ॥ ७८ ॥
दश वर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ।
निरामया विशोकाश्च रागद्वेषादिवर्जिताः ॥ ७९ ॥
अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां न वध्यवधकौ द्विज ।
नेर्ष्यासूया भयं द्वेषो दोषो लोभादिको न च ॥ ८० ॥
महावीरं बहिर्वर्षं धातकीखण्डमन्ततः ।
मानसोत्तरशैलस्य देवदैत्यादिसेवितम् ॥ ८१ ॥
सत्यानृते न तत्रास्तां द्वीपे पुष्करसंज्ञिते ।
न तत्र नद्यः शैला वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते ॥ ८२ ॥
तुल्यवेषास्तु मनुजा देवास्तत्रैकरूपिणः ।
वर्णाश्रमाचारहीनं धर्माहरणवर्जितम् ॥ ८३ ॥
त्रयीवार्त्तादण्डनीतिशुश्रूषारहितं च यत् ।
वर्षद्वयन्तु मैत्रेय भौमस्वर्गोऽयमुत्तमः ॥ ८४ ॥
सर्वस्य सुखदः कालो जरारोगादिवर्जितः ।
धातकीखण्डसंज्ञेऽथ महावीरे च वै मुने ॥ ८५ ॥
न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ८६ ॥

[illegible] ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ [illegible] ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७८ ॥ ८० ॥ [illegible] ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ तुल्यवेषा [illegible] भौमः [illegible] वर्जितम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ [illegible]

स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः ।
समेन पुष्करस्यैव विस्तारान्मण्डलं तथा ॥ ८७ ॥
एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।
द्वीपश्चैव समुद्रश्च समानौ द्विगुणौ परौ ॥ ८८ ॥
पयांसि सर्वदा सर्वसमुद्रेषु समानि वै ।
न्यूनातिरिक्तता तेषां कदाचिन्नैव जायते ॥ ८९ ॥
स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा ।
तथेन्दुवृद्धौ सलिलमम्भोधौ मुनिसत्तम ॥ ९० ॥
अन्यूनानतिरिक्ताश्च वर्धन्त्यापो ह्रसन्ति च ।
उदयास्तमनेष्विन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ ९१ ॥
दशोत्तराणि पञ्चैव अङ्गुलानां शतानि वै ।
अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टौ सामुद्रीणां महामुने ॥ ९२ ॥

पुष्करार्थं समभवत्" इति श्रुतेः । "स्वादोदेन पुष्करद्वीपे पुष्करवत्तेन संवृतः" इति मत्स्योक्तेश्च । "तस्मिन् बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्यासनं परिकल्पितम्" इति शुकोक्तेश्च ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ द्वीपश्चेति । अत्र द्वीपश्च समुद्रश्च समानौ तयोरन्तर्विस्तारौ ततः परौ द्वीपसमुद्रौ पूर्वापेक्षया द्विगुणविस्तारौ ॥ ८८ । ८९ ॥ यथा स्थालीस्थं [illegible] सलिलं नैव [illegible] समुद्रेकवृद्धं भवति । अग्निसंयोगापगमे च यथापूर्वं तिष्ठति तथेन्दुवृद्धौ पौर्णमास्याममाम्भोधौ सलिलमाप्लवत्युद्रेकि [illegible] यथापूर्वं तिष्ठति ॥ ९० ॥ तथा शुक्लकृष्णयोः पक्षयोः इन्दोरुदयेषु अनतिरिक्ता अपः किञ्चित् किञ्चिद् वर्धन्ते । इन्दोरस्तमयेषु चान्यूना एव किञ्चिद् ह्रसन्तीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ दशोत्तराणि [illegible] वार्द्धिजलानां वृद्धिक्षयपरिमितौ [illegible] दृष्टौ । यदा क्षीरसमुद्र-

भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र स्वयमुपस्थितम् ।
षड्रसं भुञ्जते विप्र ! प्रजाः सर्वाः सदैव हि ॥ ८३ ॥
स्वादूदकस्य परतो दृश्यतेऽलोकसंस्थितिः ।
द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता ॥ ८४ ॥
लोकालोकस्ततः शैलो योजनायुतविस्तृतः ।
उच्छ्रायेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः ॥ ८५ ॥
ततस्तमः समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम् ।
तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात् परिवेष्टितम् ॥ ८६ ॥

[illegible] ॥ ८२ ॥ भुज्यत इति भोजनं भक्ष्यभोज्यादिचतु-
र्विधमनुष्ठानादृते तत्र प्रयत्नं विना स्वयमेवोपस्थितं भुञ्जते । षड्र-
[illegible] इति प्रसिद्धाः षड्रसा यस्मिन् तत् ॥ ८३ ॥
[illegible] । न विद्यते लोकस्य जनविशेषस्य
संस्थितिर्यस्यां सा [illegible] । [illegible]
[illegible] काञ्चनी [illegible]
॥ ८४ ॥ तावन्ति [illegible] सहस्राणि योजनायुतसंमितोच्छ्राय
इत्यर्थः । यद्वा तावन्ति अयुतसङ्ख्यानि सहस्राणीत्यर्थः । "यथा तु
[illegible]
[illegible]
[illegible]" इति पुराणान्तरे । [illegible] । "[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] काञ्चनी भूमिः [illegible]
[illegible] । ततो लोकालोकः शैलः अयुतयोजनविस्तारः
[illegible] ॥ ८५ ॥ "ततस्तं शैलं सर्वतस्तम आवृत्य तिष्ठति तच्च
[illegible] । एतेन

पञ्चाशत्कोटिविस्तारा सेयमुर्वी महामुने ।
सहैवाण्डकटाहेन सद्वीपाब्धिमहीधरा ॥ ९७ ॥
सेयं धात्री विधात्री च सर्वभूतगुणाधिका ।
आधारभूता सर्वेषां मैत्रेय ! जगतामिति ॥ ९८ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

विस्तार एष कथितः पृथिव्या भवतो मया ।
सप्ततिस्तु सहस्राणि द्विजोच्छ्रायोऽपि कथ्यते ॥ १ ॥
दशसाहस्रमेकैकं पातालं मुनिसत्तम ! ।
अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् ।
महाख्यं सुतलञ्चाग्र्यं पातालञ्चापि सप्तमम् ॥ २ ॥
शुक्ला कृष्णारुणा पीता शर्करा शैलकाञ्चनाः ।

[illegible] इति शुकोक्तेः । तदेवं पञ्चाशत्कोटिविस्तारेयमुर्वी । ततोऽण्डकटाहः [illegible] पञ्चाशत्कोटिविस्तारः । "[illegible]" इति शुकोक्तेः । क्वचित् क्वचित् पुराणेषु विरोधो यदि लक्ष्यते । कल्पभेदादिभिस्तत्र व्यवस्था सद्भिरिष्यते ॥ ९६ ॥ सहैवाण्डकटाहेनेति तदभ्यन्तरवर्तीत्यर्थः ॥ ९७ ॥ धात्री धारयित्री विधात्री जनयित्री स्वोत्पन्नैः पावनादिभिः सर्वेभ्यो भूतेभ्य आकाशादिभ्यो गुणाधिकेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

सप्तद्वीप[illegible] । [illegible] ॥ ४ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणीये [illegible]

भूमयो यत्र मैत्रेय ! वरप्रासादमण्डिताः ॥ ३ ॥
तेषु दानवदैतेया यक्षाश्च शतशस्तथा ।
निवसन्ति महानागजातयश्च महामुने ! ॥ ४ ॥
स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः ।
प्राह स्वर्गसदां मध्ये पातालेभ्यो गतो दिवि ॥ ५ ॥
आह्लादकारिणः शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः ।
नागैराभ्रियमाणासु पातालं केन तत् समम् ॥ ६ ॥
दैत्यदानवकन्याभिरितश्चेतश्च शोभिते ।
पाताले कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि जायते ॥ ७ ॥
दिवार्करश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् ।
शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम् ॥ ८ ॥
भक्ष्यभोज्यमहापानमुदितैरतिभोगिभिः ।
यत्र न ज्ञायते कालो गतोऽपि दनुजादिभिः ॥ ९ ॥
वनानि नद्यो रम्याणि सरांसि कमलाकराः ।
पुंस्कोकिलाभिलापाश्च मनोज्ञान्यम्बराणि च ॥ १० ॥
भूषणान्यतिरम्याणि गन्धाढ्यञ्चानुलेपनम् ।
वीणावेणुमृदङ्गानां स्वनास्तूर्याणि च द्विज ! ॥ ११ ॥

भूमिकाः । ततो [illegible] पातालं भूविवरविशेषः । "[illegible] ।　[illegible]" इति [illegible] महातलम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ पातालेभ्यो दिवमागतः सन् स्वर्गसदां देवानां मध्ये प्राह ॥ ५ ॥ शुभ्राः शुद्धा मणयो नागैराभ्रियमाणासु धार्यमाणासु भूषासु यत्र तत् पातालं केन समं न केनापि निरुपममित्यर्थः ॥ ६ ॥ विमुक्तस्य वीतरागस्यापि ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुंस्कोकिलानामभिलापाः कूजितानि ॥ १० ॥

एतान्यन्यानि चोदारभाग्यभोग्यानि दानवैः ।
दैत्योरगैश्च भुज्यन्ते पातालान्तरगोचरैः ॥ १२ ॥
पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः ।
शेषाख्या यद्गुणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः ॥ १३ ॥
योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवो देवर्षिपूजितः ।
स सहस्रशिरा व्यक्तस्वस्तिकामलभूषणः ॥ १४ ॥
फणामणिसहस्रेण यः स विद्योतयन् दिशः ।
सर्वान् करोति निर्वीर्य्यान् हिताय जगतोऽसुरान् ॥ १५ ॥
मदाघूर्णितनेत्रोऽसौ यः सदैवैककुण्डलः ।
किरीटी स्रग्धरो भाति साग्निः श्वेत इवाचलः ॥ १६ ॥
नीलवासा मदोत्सिक्तः श्वेतहारोपशोभितः ।
साभ्रगङ्गाप्रवाहोऽसौ कैलासाद्रिरिवापरः ॥ १७ ॥
लाङ्गलासक्तहस्ताग्रो बिभ्रन्मुषलमुत्तमम् ।
उपास्यते स्वयं कान्त्या यो वारुण्या च मूर्त्तया ॥ १८ ॥
कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखोज्ज्वलः ।
सङ्कर्षणात्मको रुद्रो निष्क्रम्यात्ति जगत्त्रयम् ॥ १९ ॥
स बिभ्रच्छेखरीभूतमशेषं क्षितिमण्डलम् ।
आस्ते पातालमूलस्थः शेषोऽशेषसुरार्चितः ॥ २० ॥

दृष्टौ च अमृतोत्पादिकाश्चेति ॥ ११ ॥ उदारैर्बहुलैर्भोग्यैः सुखै-र्भोग्यानि । पातालानामनन्तरं अधः गोचरो विषयो येषां तैः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्वस्तिकं फणासु रेखा विन्यासविशेषः । व्यक्तं स्वस्तिकमेवामलं भूषणं यस्य सः ॥ १४ ॥ १७ ॥ कान्त्या श्रिया वारुण्या च मदिराधि-ष्ठात्र्या देवतया ॥ १८ ॥ १९ ॥ शेखरीभूतं मुकुटवत् स्थितम् ॥ २० ॥

तस्य वीर्यं प्रभावश्च स्वरूपं रूपमेव च।
न हि वर्णयितुं शक्यं ज्ञातुं वा त्रिदशैरपि ॥ २१ ॥
यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा।
आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्यं वदिष्यति ॥ २२ ॥
यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाघूर्णितलोचनः।
तदा चलति भूरेषा साद्रितोयाब्धिकानना ॥ २३ ॥
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः
नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमव्ययः ॥ २४ ॥
यस्य नागवधूहस्तैर्लेपितं हरिचन्दनम्।
मुहुः श्वासानिलापास्तं याति दिक्सुरवासताम् ॥ २५ ॥
यमाराध्य पुराणर्षिर्गर्गो ज्योतींषि तत्त्वतः।
ज्ञातवान् सकलञ्चैव निमित्तपठितं फलम् ॥ २६ ॥
तेनेयं नागवर्येण शिरसा विधृता मही।
बिभर्ति मालां लोकानां सदेवासुरमानुषाम् ॥ २७ ॥

वीर्यं बलं प्रभावः प्रतापः स्वरूपं तत्त्वम्। रूपमाकारः ॥ २१ ॥ २४ ॥ लेपितं चर्चितम् चन्दनं यस्य श्वासानिलेनापास्तं क्षिप्तं दिक्षु पट-वासतां सुगन्धचूर्णत्वं यातीत्यर्थः। दिक्कोटवासतामिति पाठे दिशां कोटवासताम् अधिवासचूर्णत्वम्। यद्वा कोटाः क्रीडा-र्थापवरकास्तेषां वासता [illegible]। दिक्स्थानां क्रीडार्थं हरिद्रादि-रजःस्थानीयं भवतीत्यर्थः। दिक्पटवासतामिति पाठः ॥ २५ ॥ ज्योतींषि ग्रहनक्षत्रादीनि निमित्ते उत्पातशकुनादौ पठितं शुभाशुभरूपं फलञ्च ज्ञातवान् ॥ २६ ॥ देवासुरमानुषैः सहितानां लोकानां पातालादीनां मालां पङ्क्तिं तेन विधृता सतीयं मही बिभर्ति। लोकाधारभूताया भुवोऽपि स आधार इत्यर्थः ॥ २७ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

पराशर उवाच

ततश्च नरकान् विप्र भुवोऽधः सलिलस्य च ।
पापिनो येषु पात्यन्ते तान् शृणुष्व महामुने ॥ १ ॥
रौरवः सूकरो रोधस्तालो विशसनस्तथा ।
महाज्वालस्तप्तकुम्भो लवणोऽथ विमोहनः ॥ २ ॥
रुधिरान्धो वैतरणी कृमीशः कृमिभोजनः ।
असिपत्रवनं कृष्णो लालाभक्षश्च दारुणः ॥ ३ ॥
तथा पूयवहः पापो वह्निज्वालो ह्यधःशिराः ।
सन्दंशः कालसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च ॥ ४ ॥
श्वभोजनोऽथाप्रतिष्ठश्चाप्रचिश्च तथापरः ।
इत्येवमादयश्चान्ये नरका भृशदारुणाः ॥ ५ ॥
यमस्य विषये घोराः शस्त्राग्निभयदायिनः ।
पतन्ति तेषु पुरुषाः पापकर्मरतास्तु ये ॥ ६ ॥
कूटसाक्षी तथा सम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥ ७ ॥
भ्रूणहा पुरहन्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम ।

भारते कृतपुण्यानाम् उक्ता स्वर्गपदा भुवः । तत्रैव कृतपापानां [illegible] च तत्र [illegible] ॥ [illegible] ॥ १ ॥ [illegible] । अन्यथा वा वदन् कूटसाक्षी । [illegible] पक्षपातेन अन्यथा वदेत् । यश्चान्यदपि [illegible]

यान्ति ते नरकं रोधं यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥ ८ ॥
सुरापो ब्रह्महा स्तेयी सुवर्णस्य च शूकरे ।
प्रयाति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥ ९ ॥
राजन्यवैश्यहा ताले तथैव गुरुतल्पगः ।
तप्तकुण्डे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः ॥ १० ॥
साध्वीविक्रयकृद्बन्धपालः केसरिविक्रयी ।
तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥ ११ ॥
स्नुषां सुतां चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥ १२ ॥
वेददूषयिता यश्च वेदविक्रयकश्च यः ।
अगम्यगामी यश्च स्यात् ते यान्ति लवणं द्विज ॥ १३ ॥
चोरो विमोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा ।
देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः ।
स याति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृत् ॥ १४ ॥
पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्यश्नाति नराधमः ।
लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्ता च वेधके ॥ १५ ॥
करोति कर्णिनो यश्च यश्च खड्गादिकृन्नरः ।

न्ति ॥ ७ ॥ [illegible] गर्भहन्ता [illegible] परिमुच्यते [illegible]
संसर्गमिति [illegible] पतति [illegible] ।
[illegible] ॥ ९ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ १० ॥ साध्वीं भार्यां [illegible] विक्रयकर्ता । [illegible]
[illegible] ॥ ११ ॥ १२ ॥
वेददूषयिता वेदनिन्दकः । [illegible] ॥ १३ ॥ मर्यादा-
[illegible] ॥ १४ ॥ [illegible]

प्रयान्त्येते विशसने नरके भृशदारुणे ॥ १६ ॥
असत् प्रतिगृहीता तु नरके यात्यधोमुखे ।
अयाज्ययाजकश्चैव तथा नक्षत्रसूचकः ॥ १७ ॥
कृमिपूयवहश्चैको याति मिष्टान्नभुक् नरः ।
लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च ।
विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! ॥ १८ ॥
मार्जारकुक्कुटच्छागश्ववराहविहङ्गमान् ।
पोषयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! ॥ १९ ॥
रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।
सूची माहिषिकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥ २० ॥
आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥ २१ ॥
मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
रेतःपानादिकर्त्तारो मर्य्यादाभेदिनो हि ये ।

[illegible] वादी भुङ्क्ते ॥ १५ ॥ वर्णिनो [illegible] ॥ १६ ॥ नक्षत्रसूचकः नक्षत्रगणकः ॥ १७ ॥ पुत्रादीन् वञ्चयित्वा एक एव मिष्टान्नभुक् । तेषां [illegible] तमेव कृमिपूयं पूयवहमेव ॥ १८ ॥ १९ ॥ रङ्गोपजीवी । नटमल्लादिवृत्तिः । कैवर्त्तः धीवरवृत्तिः । [illegible] जीवति आराध्यतः कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाशी । सूची पिशुनः । माहिषिको महिषीपजीवी । यद्वा "महिषीत्युच्यते भार्य्या [illegible] । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः" इति स्मृतिः । पर्वकारी [illegible] । पर्व-[illegible] ॥ २० ॥ शाकुनिः पक्षजीवी [illegible] । ग्रामयाजकः ग्रामार्थं यष्टा ॥ २१ ॥ [illegible]

ते कृच्छ्रे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये ॥ २२ ॥
असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः ।
औरभ्रिका मृगव्याधा वह्निज्वाले पतन्ति वै ॥ २३ ॥
यान्त्येते द्विज ! तत्रैव ये चापाकेषु वह्निदाः ।
व्रतानां लोपको यश्च स्वाश्रमाद् विच्युतश्च यः ॥ २४ ॥
सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि ।
दिवा स्वप्ने च स्कन्दन्ते ये नरा ब्रह्मचारिणः ।
पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥ २५ ॥
एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
येषु दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥ २६ ॥
यथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः ।
भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥ २७ ॥
वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म कुर्वन्ति ये नराः ।
कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते ॥ २८ ॥
अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः ।

वा जीवो वृत्तिर्येषां ते । कृच्छ्रे कायक्लेशे ॥ २२ ॥ [illegible] पालादिकार्यं विना वृथैव वनच्छेदी च असिपत्रवनं याति [illegible] मेषोपजीवी । मृगव्याधः ॥ २३ ॥ अपाकेषु वह्निदाः [illegible] पतन्ति [illegible] । यान्त्येते इत्येते पूर्वोक्ताः [illegible] पापेष्व [illegible] । [illegible] पापाधिक्यात् [illegible] ॥ २४ ॥ [illegible] ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वर्णाश्रमविरुद्धं [illegible] कर्म । निरयेषु नरकेषु ॥ २८ ॥ नरकस्थाना दुःखातिशय [illegible] वैराग्यार्थं

देवाश्चाधोमुखान् सर्वान् अधःपश्यन्ति नारकान् ॥२९॥

स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

सहस्रभागाः प्रथमा द्वितीयानुक्रमात् तथा ।
सर्वे ह्येते महाभाग ! यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥ ३१ ॥

यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः ।
पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥ ३२ ॥

नरकदर्शनमाह देवा इत्यधोमुखानिति ॥ २९ ॥ पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावरादिषु उत्तरोत्तरसुकृतेषु तथा मिश्रेषु योनिषु जन्मक्रममाह स्थावरा इति । अब्जा मत्स्यादयः । धार्मिका नराश्च पुण्यविशेषेण त्रिदशाः मोक्षिणश्च मुमुक्षवो यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ॥३०॥ तेषाञ्च पर्यायाणामुत्कर्षमाह सहस्रेति । द्वितीयानुक्रमं द्वितीयोऽनु क्रम उद्देशो येषां ते द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्ता ये कृमयः ते सहस्रभागकृमयः प्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः प्रथमनिर्दिष्टाः स्थावराः यथा ते कृमिभ्यः सहस्रगुणसंख्याः स्थावरास्तन्न सहस्रतमभागाः कृमय इत्यर्थः । पक्षान्तरपाठेऽपि द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्तात् कृमिवर्गात् सहस्रगुणाधिकाः स्थावरा इत्येवार्थः । तथा सर्वे ह्येते इति यथा स्थावरा एवं पश्वादिष्वपि द्रष्टव्यम् । मुक्तिं समाश्रयन्त इति मुक्तिसमाश्रया मुमुक्षवो धार्मिकाः । तत्पर्यन्तमेव पापादुत्तरोत्तरजन्मक्रमः । ततः परं मुक्तिः । एतच्च संसारगतिमात्रकथनं मोक्षस्य सर्वमतादुपपत्त्यर्थम् । अयञ्च तथा निर्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे "अजन्मनापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विपर्ययो गतयः पूर्वं कर्मणां गुरुलाघवैः" इति ॥ ३१ ॥ तदेवं नारकाः सर्वे तद्भोगानन्तरं स्थावरादिजन्मक्रमेण पापस्य क्षयात् पुण्यवशात् कदाचित् त्रिदशा भवन्ति । इदानीं त्रिदशा अपि सर्वे पुण्यक्षयात् पापवशाच्च कदाचित् नारका भवन्तीति । वैराग्यार्थमाह, यावन्त इति । तत्तुल्या भवन्तीति शेषः । इदानीं पापिनोऽपि नरकपरिहारो-

पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा ।
तथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः ॥ ३३ ॥
पापे गुरूणि गुरूणि स्वल्पान्यल्पे च तद्विदः ।
प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्वायम्भुवादयः ॥ ३४ ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ ३५ ॥
कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥ ३६ ॥
प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् ।
नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः ॥ ३७ ॥

प्रायश्चित्तमाह, पापकृदिति । प्रायश्चित्तं यो न करोति स एव नरकं याति, न तु कृतप्रायश्चित्तः ॥ ३२ ॥ तच्च प्रायश्चित्तं कर्मभक्तिरूपं तद्रूपेण द्विविधम् । तत्र पापतारतम्येन कर्मात्मकप्रायश्चित्ततारतम्यमाह, पापानामिति । यत् पापं महदल्पं वा यथा ज्ञानाज्ञानात् वा तथैव तदनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि वेदार्थं संस्मृत्य प्रोक्तानि महर्षिभिः ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ कर्मादिभिर्विहितैः प्रायश्चित्तैर्निःशेषपापक्षयाभावात् सर्वोत्कृष्टं सकृदेव कीर्तनभक्तिरूपं प्रायश्चित्तमाह प्रायश्चित्तानीति । तपांसि कृच्छ्रादीनि । कर्माणि च दानजपादीनि, तदात्मकानि यानि प्रायश्चित्तानि तेभ्यः सर्वेभ्यः कृष्णानुस्मरणं परं श्रेष्ठम् ॥ ३५ ॥ श्रेष्ठत्वमाह, कृत इति । पापे कृते यस्य पुंसोऽनुतापः प्रकर्षेण जायते तस्यैव [illegible] तपोदानहोमादीनां मध्ये एकं किञ्चित् तदनुरूपं प्रायश्चित्तम् अननुतप्तस्य तेषामनुपकारात् । हरिसंस्मरणं तु परमनुतापमनपेक्ष्यापि निःशेषपापक्षयहेतुत्वात् । अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तित इति वचनात् ॥ ३६ ॥ किञ्च देशकालादिविशेषमनपेक्ष्य सद्यःपापक्षयहेतुत्वाच्च हरिसंस्मरणं श्रेष्ठमित्याह, प्रातरिति । प्रातर्वा निशि वा सन्ध्यायां वा मध्याह्ने वा आदिशब्दात् देशतोऽपवित्रादिनिषेधं

विष्णुसंस्मरणात् क्षीणसमस्तक्लेशसञ्चयः ।
मुक्तिं प्रयाति स्वर्गाप्तिस्तस्य विघ्नोऽनुमीयते ॥ ३८ ॥
वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।
तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥ ३९ ॥

चारयति । नन्वित्याशङ्क्य, द्वादशाब्दादिनियमं विनैव यथा कथञ्चित् नारायणसंस्मरणेन सद्यस्तत्क्षणं पापक्षयमवाप्नोति न तु संस्मरणे तथा । यदुक्तं भवति, द्वादशाब्दादिकं हि देशकालाधिकारि-नियमाद्यपेक्षं यथावदनुष्ठितं कालान्तरे पापक्षयहेतुः, इदं तु न तथा । अतः श्रेष्ठमिति । अयं भावः, शास्त्रगम्यं हि पापं यथा-शास्त्रं देशकालादिनियमेन यथोक्तैरधिकारिभिरनुष्ठितात् साधना-न्निवर्तते, हरिस्मरणादिफलं तु वस्तुसामर्थ्यप्रभवत्वात् न देशकालाधि-कारादिनियममपेक्षत इति । तथा च विष्णुधर्मादिषु वस्तुशक्त्यैव गुरुक्त्योक्तम् । 'चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥ हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ॥ अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥ अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् । सङ्कीर्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथानलः' इत्यादि । न चैवं सति द्वादशाब्दादिशास्त्रवैयर्थ्यं शङ्कनीयं, नामादौ श्रद्धाशून्यानां तत्रैव प्रवृत्तेः । विस्तरस्त्वेतद् भागवतभावार्थदीपिकायां प्रदर्शितमस्माभिः ॥ ३७ ॥ किञ्च हरिस्मरणं द्वादशाब्दादिवत् न पापक्षयमात्रोपक्षीणं किन्तु मुक्तेरपि हेतुरित्याह, विष्णुसंस्मरणादिति । क्षीणः समस्तक्लेशानां पापरूपाणां रागादीनां सञ्चयः समूहो यस्य स नरो मुक्तिमवाप्नोति । स्वर्गप्राप्तिस्तु तत्कामित्वात् विघ्नप्रायैवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवं जपहोमादिसाद्गुण्यार्थमपि कृतं हरिसंस्मरणादि मुक्तावेव पर्यवसन्नमित्याह, वासुदेवे मन इति तस्य मोक्षं प्राप्नुवतः पुंसो जपहोमादिसाध्यं स्वर्गादि फलमनिष्टत्वादन्तरायो विघ्न एव ॥ ३९ ॥ तदेवाह, क्वेति । नाकपृष्ठं स्वर्गलोकः, तद्गमनमपि

नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ।
जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥ ४० ॥
तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुने ।
न याति नरकं मर्त्यः संक्षीणाखिलपातकः ॥ ४१ ॥
मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ।
नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम ॥ ४२ ॥
वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्योद्भवाय च ।
कोपाय च यतस्तस्माद् वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥ ४३ ॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।
तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥ ४४ ॥
तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखात्मकम् ।

[illegible] नित्यानन्द-फलत्वं नास्ति, किं पुनरिन्द्रत्वादिकामत्वेनः । अत्र च हरिस्मरण-जपयोरेकत्वं [illegible] । वक्ष्यति [illegible] । [illegible] इत्यादि ॥ ४० ॥ अतो मोक्षफलं विष्णुस्मरणं कुर्वन् नरकं न यातीति किं वक्तव्यमित्युपसंहरति, तस्मादिति ॥ ४१ ॥ [illegible] सुखम् [illegible]-त्मकम् । इदानीं [illegible] स्वर्गनरकतत्साधन[illegible] मिथ्यात्वमाह, मनःप्रीतीति सार्द्धैः पञ्चभिः । तद्विपर्ययः मनोदुःखकरः । अतः [illegible]-प्रीतिदुःखकरवस्तुनः स्वर्गनरकौ [illegible] इति भावः । [illegible]-[illegible] पापपुण्ये अपि मिथ्यैव [illegible], नरकेति । [illegible] साधने [illegible] पापपुण्ये एव नरकस्वर्गसंज्ञे [illegible] ॥ ४२ ॥ सुखदुःखादीनां [illegible] वस्त्वेकमेवेति । वस्तु [illegible] वस्त्वात्मकं नियतस्वभावम् । कुतः ? [illegible] न परमार्थतः सुखदुःख-

मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखादिलक्षणः ॥ ४५ ॥
ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते ।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ।
विद्याविद्येति मैत्रेय ज्ञानमेवावधारय ॥ ४६ ॥
एवमेतन्मया ख्यातं भवतो मण्डलं भुवः ।
पातालानि च सर्वाणि तथैव नरका द्विज ॥ ४७ ॥
समुद्राः पर्वताश्चैव द्वीपवर्षाणि निम्नगाः ।
सङ्क्षेपात् सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४८ ॥

साधनं [illegible] ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ मनसः परिणामः स्वप्न-मनोरथादिवत्कल्पनामात्रम् इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ किं तर्हि सत्यम् ? इत्यत आह, ज्ञानमिति । ज्ञानात्मकं परं ब्रह्मैव परमार्थ इति शेषः । तर्हि कुतोऽस्य बन्धमोक्षौ ? तत्राह, ज्ञानमिति । अविद्यया अहङ्कारादिरूपेण प्रतीतं ज्ञानमेव बन्धायेष्यते । च शब्दात् ज्ञानमेव विद्यया तन्निरासेन मोक्षाय चेष्यत इत्यर्थः । न चाध्यसनीयं निरसनीयं चाहङ्कारादि तद्व्यतिरिक्तमस्तीत्याह, ज्ञानात्मकमिति । तदध्यासापवादहेतू विद्याविद्ये अपि न ततः पृथग् विद्येते इत्याह, विद्याविद्येति । तदेवमविद्याध्यस्तकर्तृत्वकर्मफलादिदर्शिताज्ञानानुसन्धानं यावदपरोक्षज्ञानं परं प्रायश्चित्तम् । अपरोक्षज्ञाने तु न पापसङ्गो न च प्रायश्चित्तम् । "यथा वै पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते । न कर्मणा लिप्यते पातकेन" इत्यादि श्रुतेः । तदा मनःपरिणामः स्वर्ग इत्यादिरेवं व्यवस्थः । यद्यपि स्वर्गनरकौ [illegible] प्राप्यौ विविधसुखदुःखभूयिष्ठौ मयोक्तौ तथापि न प्राप्तिपरिहारार्थमेव यत्नः कार्यः तयोरात्मबाधनाज्ञानापरमार्थत्वात् परं ब्रह्मैव ज्ञेयम् । तत्तत्स्वर्गप्राप्ते अर्गलीभूतानाख्यानं एव यत्नः कार्यः इति ॥ ४६ ॥ [illegible] नरकाद्युक्तं प्रायश्चित्तं समाप्य प्रकृतमेवोपसंहरत्याह, एवमिति सार्धम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

कथितं भूतलं ब्रह्मन् ! ममैतदखिलं त्वया ।
भुवर्लोकादिकान् लोकान् श्रोतुमिच्छाम्यहं मुने ! ॥ १ ॥
तथैव ग्रहसंस्थानं प्रमाणानि यथा तथा ।
समाचक्ष्व महाभाग मह्यं त्वं परिपृच्छते ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते
ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता ॥ ३ ॥
यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तारपरिमण्डलात्
नभस्तावत्प्रमाणं वै व्यासमण्डलतो द्विज ! ॥ ४ ॥
भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय ! मण्डलम् ।
लक्षाद् दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः स्थितम् ॥ ५ ॥
पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् ।

ग्रहाणां संस्थानं, कस्योपरि को ग्रह इत्येवं । प्रमाणानि, तेषामन्तरान्तरयोजनसंख्याः ॥ २ ॥ भूर्लोकमानेनैव भुवर्लोक इति वक्तुं संस्थानं तावदाह रवीति । पृथिवी स्मृतेति भूर्लोकः स्मृत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ विस्तारो लोकालोकावधिः । परिमण्डलं वृत्त-समसंख्यानम् । नभोऽपि तावत् व्यासमण्डलतः विस्तार-मण्डलाभ्यां नभो भुवर्लोकाख्यं [illegible] लोकालोकपरिच्छिन्नया- [illegible] भुवर्लोकोऽपि तावानेवेत्यर्थः । यदाह श्रुतिः । 'एतावानेव भूवलयस्य सन्निवेशः । एतेनैव हि दिवो मानं तद्विद उपदिशन्ति । यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अन्तरेणान्तरिक्षं तदुभयसन्धितम्' इति ॥ ४ ॥ भूमेरिमाद्, भूमेरित्यादि स्पष्टम् ॥ ५ ॥ शतसहस्रे लक्षे पूर्णे

नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नम् उपरिष्टात् प्रकाशते ॥ ६ ॥
द्वे लक्षे चोपरि ब्रह्मन् बुधो नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशनाः स्थितः ॥ ७ ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः ।
लक्षद्वयेन भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥ ८ ॥
सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्ध्वं द्विलक्षे समवस्थितः ।
सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं द्विजोत्तम ॥ ९ ॥
ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्ध्वं व्यवस्थितः ।
मेढीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः ॥ १० ॥
त्रैलोक्यमेतत् कथितम् उत्सेधेन महामुने ।
इज्याफलस्य भूरेषा इज्या चात्र व्यवस्थिता ॥ ११ ॥
ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोको यत्र ते कल्पवासिनः ।
एकयोजनकोटिस्तु यत्र ते कल्पवासिनः ॥ १२ ॥

॥ ६ । ८ ॥ सौरिः शनैश्चरः ॥ ९ ॥ मेढीभूत इति धान्याक्रमणस्तम्भभूताधारः । धनमध्यनिखातस्तम्भो मेढिः तद्वत् स्थितः ॥ १० ॥ भूमेः उत्सेधेन उच्छ्रायप्रमाणेन । इज्याफलस्य भोगस्य भूमिरेषा त्रैलोक्यरूपा, स्वर्ग इत्यर्थः । इज्या तत्र भारतवर्षे एव प्रतिष्ठिता यथाहुः । अत्र हि [illegible] यतो हि कर्मभूरेषा यतोऽन्या भोगभूमयः" इति । अतोऽत्र [illegible] नित्यं [illegible] यतितव्यमिति भावः ॥ ११ ॥ कल्पं [illegible] महर्लोके वसन्ति । कल्पान्ते तु जनलोकं यान्ति कल्पवासिनो भृग्वादयः । "त्रैलोक्ये दह्यमाने [illegible] महर्लोकात् जनं [illegible] इति पुराणोक्तेः । [illegible] पठन्ति । [illegible] पाठान्तरं सुगमम् ॥ १२ ॥

द्वे कोटी तु जनो लोको यत्र ते ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्याः कथिता मैत्रेयामलचेतसः ॥ १३ ॥
चतुर्गुणोत्तरे चोर्ध्वं जनलोकात् तपः स्मृतम् ।
वैराजा यत्र ते देवाः स्थिता दाहविवर्जिताः ॥ १४ ॥
षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते ।
अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः ॥ १५ ॥
पादगम्यन्तु यत्किञ्चित् वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् ।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ॥ १६ ॥
भूमिसूर्य्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ॥ १७ ॥
ध्रुवसूर्य्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्दश ।

महर्लोकादनन्तरमूर्द्ध्वं भूपादेव द्वे कोटी जनलोकः । यत्र ते कथिता ब्रह्मणः सनन्दनाद्याः सन्ति ॥ १३ ॥ जनलोकाच्चतुर्गुणोत्तरे अष्टकोट्युच्छ्रये आकाशे च तपोलोकः स्मृतः ॥ १४ ॥ जनलोकापेक्षया षड्गुणेन द्वादशकोट्युच्छ्रये तपोलोकादनन्तरं सत्यलोकः । न तु तपोलोकापेक्षयेति मन्तव्यम् । तथा चाष्टचत्वारिंशत्कोट्युच्छ्रयेण ब्रह्माण्डे तदवकाशाभावात् । अपुनर्मारकाः पुनर्मृत्युशून्याः । सत्यलोक एव क्रमभेदेन ब्रह्मलोकात् परं वैकुण्ठलोकादि ध्येयम् । एवञ्च भूतलादूर्द्ध्वं चतुर्दशकोट्यन्तरं त्रयोविंशतिकोट्यो भवन्ति । सत्यलोकादूर्द्ध्वं कोटिमात्रा न कोटिद्वयात् अण्डकटाह इति ध्येयम् । "भूर्लोकमारभ्याण्डं कोट्यः स्युः चतुर्विंशतिः" इत्युक्तेः ॥ १५ ॥ महर्लोकादीनामुत्सेधमात्रकथनम् । भूरादिलोकत्रयस्य सप्तद्वीपव्यवस्थानाच्च, पादगम्यमिति क्षितिः । चरणसञ्चारयोग्य गिरिशिखरादि यावत् तावत्पृथ्वी भूर्लोक इत्यर्थः । विस्तारोऽस्य मयोदितः सर्वलोकावधिर्विधिः पञ्चाशत्कोटिप्रमाणः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नियुतानि

स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ॥ १८ ॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय ! परिपठ्यते ।
जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ॥ १९ ॥
कृतकाकृतयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः ।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति ॥ २० ॥
एते सप्त मया लोका मैत्रेय ! कथितास्तव ।
पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैष विस्तरः ॥ २१ ॥
एतदण्डकटाहेन तिर्यक् चोर्द्ध्वमधस्तथा ।
कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥ २२ ॥
दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डञ्च तद्‌वृतम् ।
सर्वोऽम्बुपरिधानोऽसौ वह्निना वेष्टितो बहिः ॥ २३ ॥
वह्निश्च वायुना वायुर्मैत्रेय ! नभसा वृतः ।
भूतादिना नभः, सोऽपि महता परिवेष्टितः ॥ २४ ॥
दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रेयैतानि सप्त वै ।
महान्तञ्च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ॥ २५ ॥

चिन्तकैः ॥ १८ ॥ त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं नाश्यत्वात् । जनलोकादित्रयमकृतकं प्रतिकल्पमनाश्यत्वात् ॥ १९ ॥ महर्लोकस्तु कृतकाकृतकत्वं चेत्याह, शून्य इति । जनैः शून्यः ॥ २० ॥ एतद्ब्रह्माण्डभुवनात्मकं जगत् अण्डकटाहेन समावृतं, तदेव च पृथिव्यावरणम् । स च कटाहः कोटियोजनविस्तारः । "सप्तसागरमानन्तु ससौद्रमानम् । कोटियोजनमानस्तु कटाहः स व्यवस्थितः" इति [illegible] ॥ २२ ॥ कटाहात् दशोत्तरेण दशगुणेन । अम्बु परिधानः पयोवेष्टितः ॥ २३ ॥ २४ ॥ दशोत्तराणि सप्तेति [illegible] । पृथिव्यावरणस्य दशोत्तरत्वाभावात् । "शतकोटि [illegible]"

अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानञ्चापि विद्यते।
तदनन्तमसंख्यातप्रमाणं चापि वै यतः॥ २६॥
हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा मुने।
अण्डानान्तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च।
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च॥ २७॥
दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत् पुमानपि।
प्रधानेऽवस्थितो व्यापी चेतनात्मात्मवेदनः॥ २८॥
प्रधानञ्च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया।
विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृतौ संश्रयधर्मिणौ॥ २९॥
तयोः सैव पृथग्भावकारणं संश्रयस्य च।
क्षोभकारणभूता च सर्गकाले महामते॥ ३०॥
यथा सक्तं जले वातो बिभर्ति कणिकाशतम्।

इति पुंसाऽऽवृतम्॥ २५॥ अनन्तस्येत्यादि पादत्रयम्। [illegible] परिच्छिन्नानि च पृथिव्यादीन्यावरणानि। प्रधानन्तु न तथेत्याह, अनन्तस्येति। अनन्तस्य तस्यान्तो नाशो नास्ति। संख्यानञ्च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असंख्यातप्रमाणस्य न [illegible] संख्यानं प्रमाणं यस्य तथाभूतञ्च सर्वगम्। "परास्य शक्तिः" इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धेः॥ २६॥ अत कार्यस्य समस्तस्य हेतुभूतम्। अण्डान्तर्वर्त्तिनां [illegible] [illegible], अण्डानामिति॥ २७॥ ननु पुरुषा-धिष्ठितमेव जगतो हेतुरित्याह, दार्विति। काष्ठे यथा तत्प्रकाश-कतया अग्निरवस्थितः, तिले च तैलं यथा। आत्मवेदनः स्वप्रकाशः॥ २८॥ तयोरपि परमेश्वराधिष्ठितत्वमाह, प्रधानमिति द्वाभ्याम्। विष्णोः [illegible] शक्त्या वृतौ अधिष्ठितौ संश्रयधर्मिणौ नियम्य-नियामकभावेन स्थितौ॥ २९॥ सैव शक्त्यात्मना स्थिता सती तयोः प्रलयकाले पृथग्भावे कारणम्। स्थितिकाले संश्रयस्य च कारणम्। सर्गकाले क्षोभकारणभूता क्षोभकर्त्री॥ ३०॥ यथा प्रधानपुरुषद्वारा तद्-

जगच्छक्तिस्तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मिका ॥ ३१ ॥

यथा च पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः ।

आदिबीजात् प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥ ३२ ॥

प्रभवन्ति ततस्तेभ्यः सम्भवन्त्यपरे द्रुमाः ।

तेऽपि तल्लक्षणद्रव्यकारणानुगता मुने ॥ ३३ ॥

एवमव्याकृतात् पूर्वं जायन्ते महदादयः ।

विशेषान्तास्ततस्तेभ्यः सम्भवन्त्यसुरादयः ॥ ३४ ॥

तेभ्यश्च पुत्रास्तेषाञ्च पुत्राणामपरे सुताः ।

बीजाद् वृक्षप्ररोहेण यथा नापचयस्तरोः ।

भूतानां भूतसर्गेण नैवास्त्यपचयस्तथा ॥ ३५ ॥

सन्निधानाद् यथाकाशकालाद्याः कारणं तरोः ।

कार्यं भूतजगदाद्यदस्येऽपि विष्णोर्निर्लेपत्वं दृष्टान्तेनाह, यथेति । [illegible] यथा [illegible] वातो यथा [illegible] तथा प्रधानपुरुषात्मकं जगत् । तत्र स्थितत्वात् [illegible] विष्णुं व्यक्तिर्न भवति । पाठान्तरे तु [illegible] गन्धं कर्पूरादि-गतं यथा वातो वहति तथा [illegible] जगत्कार्यं [illegible]-द्रव्यं [illegible] वातस्थानीया विष्णोः शक्तिर्बिभर्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन प्रपञ्चयन् सर्वेषां कार्याणां मूलकारणानुगतत्वमाह, यथा चेति चतुर्भिः । [illegible] अन्यानि बीजानि । ततः पादपात् प्रभवन्ति भवन्ति ॥३२॥ तेभ्यो बीजेभ्योऽन्ये द्रुमाः प्रभवन्ति, तद्बीजेभ्यश्चापरे द्रुमाः तल्लक्षणं [illegible] तदेव कारणं तेनानुगता व्याप्ताः ॥३३॥ [illegible] पूर्ववत् ॥ ३४ ॥ [illegible] देवादीनाम-पचयो नास्ति दृष्टान्तेनाह, बीजादिति ॥ ३५ ॥ [illegible] दृष्टान्तेनाह, [illegible] । उपादानमपि [illegible]

तथैव परिणामेन विश्वस्य भगवान् हरिः ॥ ३६ ॥
व्रीहिबीजे यथा मूलं नालं पत्राङ्कुरौ तथा।
काण्डं कोषस्तथा पुष्पं क्षीरं तद्वच्च तण्डुलाः ॥ ३७ ॥
तुषाः कणाश्च सन्तो वै यान्त्याविर्भावमात्मनः।
प्ररोहहेतुसामग्रीमासाद्य मुनिसत्तम ! ॥ ३८ ॥
तथा कर्मस्वनेकेषु देवाद्याः समवस्थिताः।
विष्णुशक्तिं समासाद्य प्ररोहमुपयान्ति वै ॥ ३९ ॥
स च विष्णुः परं ब्रह्म यतः सर्वमिदं जगत्।
जगच्च यो यत्र चेदं यस्मिंश्च लयमेष्यति ॥ ४० ॥
तद् ब्रह्म तत् परं धाम सदसत् परमं पदम्।
यस्य सर्वमभेदेन जगदेतच्चराचरम् ॥ ४१ ॥
स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च सः।

परिणामेन न स्वरूपेणेति भावः ॥ ३६ ॥ पत्रस्य कलात् पूर्वं जायन्त इत्यादिवाक्यात् स प्रामाण्यस्तुत्यर्थं बाह्यद्या दृष्टान्तेन बोधयन्नाह, व्रीहीति त्रिभिः ॥ ३७ ॥ व्रीहिबीजे सन्त एव मूलनालादय आत्मनः स्वस्य प्ररोहहेतुसामग्रीम् अभिव्यञ्जकारणभूतां जलभूमिसंयोगादिरूपां प्राप्य आविर्भावं यान्ति। न पुनरसन्त उत्पन्ना एव जायन्ते। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु सर्वकारणं ब्रह्मेति श्रुतिप्रसिद्धं न तु विष्णुरतस्तत्राह, स चेति। स विष्णुः परं ब्रह्मैव सत्। [illegible] विष्णोः [illegible] तस्मात् [illegible] विष्णो [illegible] इति, अतः सर्वमिति ॥ ४० ॥ ब्रह्म च विष्णोरेव स्वरूपं [illegible], तद् ब्रह्मेति। तत् श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्म तस्य विष्णोः। परं धामस्वरूपं यतः सदसतोः परमं पदं यत्र यस्य चाभेदेन सर्वमेतज्जगद् भवति तद् ब्रह्म। अतो विष्णुब्रह्मणोरंशांशिभेदाद् ब्रह्मैव विष्णुः ॥ ४१ ॥ अतः स एव सर्वकारण-

तस्मिन्नेव लयं सर्वं याति तत्र च तिष्ठति ॥ ४२ ॥

कर्त्ता क्रियाणां स च इज्यते क्रतुः
स एव तत्कर्मफलञ्च तस्य तत् ।
स्रगादि यत् साधनमप्यशेषतो
हरेर्न किञ्चिद् व्यतिरिक्तमस्ति वै ॥ ४३ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

व्याख्यातमेतद् ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत ।
ततः प्रमाणसंस्थानं सूर्य्यादीनां शृणुष्व मे ॥ १ ॥
योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ॥ २ ॥
सार्द्धकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि वै ।
योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥

[illegible] स एवेति ॥ ४२ ॥ सर्वकर्मफलं [illegible] स एवेति [illegible] ॥ ४३ ॥

त्रिवृतं विस्तारभेदं ज्योतिश्चक्रं विवक्षुः । [illegible] ॥ १ ॥ ईषादण्डः [illegible] ॥ २ ॥ सार्द्धकोटिरिति । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible]

त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके।
संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्॥ ४॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः।
पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते॥ ५॥
अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः।
ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै।
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले॥ ६॥

त्रि[illegible], त्रिनाभिमतीति। नाभि[illegible]। [illegible] प्रोतः स च
त्रिनेमिक[illegible]। अत्र [illegible] नाभित्वेनोपादानात् [illegible]
नाभय[illegible] पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णाख्यत्रयुक्ते पञ्चारे पञ्च संवत्सरपरिवत्-
सरादय अराः शलाका यस्मिन्। षण्णेमिनि, षड् ऋतवो नेमय-
स्तस्मिन्, तद्युत इति। कालात्मकत्वात् अक्षयात्मके संवत्सरमये संवत्-
सरविकारत्वात् संवत्सरस्य [illegible] तन्मयत्वम्। तदुक्तं मात्स्ये।
"त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके [illegible]। अराः संवत्सराः पञ्च
नेम्यः षड् ऋतवः स्मृताः" इति। तत्र कालचक्रं कालोपमानमत
कृत्स्नं ज्योतिश्चक्रं प्रतिष्ठितम् आश्रितम्। [illegible] काल-
चक्रपटत्वम्॥४॥ अक्षपरिमाणम्, चत्वारिंशदिति। सार्द्धपञ्चचत्वारिं-
शत्सहस्रयोजनप्रमाण इत्यर्थः॥५॥ [illegible]प्रमाणं युगेऽप्यतिदिशति, अक्षेति।
[illegible] [illegible] ह्रस्वोऽक्षः [illegible] युगम्। अक्षस्य यत् प्रमाणं
तदेव युगार्द्धयोः [illegible]प्रमाणम्। युगस्य प्रमाणमिति च [illegible]
युगार्द्धयो [illegible]। [illegible] [illegible], यस्मिन् उभयतोऽक्षौ बध्येते तद्
युग[illegible] [illegible]: समं भवति। अत्र त्वेकत [illegible]
[illegible] तुभयतः "[illegible] युगे युक्तो यत्र चक्रं ततः स्थितेः" इति
[illegible]। अतोऽक्षयुक्ते भागे युगस्य दैर्घ्यम् [illegible]
[illegible] तद्वद् युगार्द्धयोः उभयोः [illegible] तत्प्रमाणमुक्तम्।
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] इत्यत्राह,

हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ।
गायत्री च बृहत्युष्णिक् जगती त्रिष्टुबेव च ।
अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवेः ॥ ७ ॥
मानसोत्तरशैले तु पूर्वतो वासवी पुरी ।

ध्रुवोऽस्य इति । सार्धपञ्चचत्वारिंशत्[illegible]योजनो ह्यक्षोऽस्य रथस्य युगार्धेन सह वायुरश्मिनिबद्धो ध्रुवाधारोऽस्ति । तथा युगः "तस्मिन् अक्षे कृतमवो द्वितीयोऽक्षस्तच्चत्वारिंशद् ध्रुवे कृतोपरिभागः" इति । मात्स्ये चोक्तम्, "युगाक्षकोटिसम्बद्धौ तस्य दक्षिणपार्श्वतः । ध्रुवेण च स्थितौ तौ रश्मी यौ नयतो रविम् ।" इति [illegible]युगाक्षापेक्षया द्वितीये तु चक्राक्षे तथा [illegible] । [illegible] योजनशते सूर्यः, पञ्चदशलक्षे ध्रुवः, चतुरशीतियोजनसहस्रोच्छ्रायो मेरुः, सार्धलक्षोच्छ्रायो मानसोत्तराचलः । तदुपरि [illegible]लक्षोच्छ्रये मेरोश्चोपरि [illegible]योजनसहस्रोच्छ्रये वायुस्कन्धे सार्धसप्त[illegible]कोटिपर्यन्ते [illegible] मानसोत्तरमध्ये [illegible] विततोऽस्ति । तस्मिंश्चक्रे चक्रमध्ये निबद्धमूलो ध्रुवोऽस्ति वायुरश्मियुक्तो ध्रुवाधारोऽस्ति । युगस्य दक्षिणार्धे वायुरश्मिनिबद्धं ध्रुवाधारं तथैवास्ति । [illegible] वायुवशाद् [illegible] ज्योतिश्चक्रं प्रत्यक् मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वत् परिभ्रमति । तद्वेगवशाच्च सूर्यः प्रत्यक् मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नपि [illegible] किञ्चित् किञ्चित् प्रयाति । तत्र दक्षिणायनादिषु ध्रुवस्थितवायुपाशप्रसारणाकर्षणाभ्यां [illegible] [illegible] स्फुटीभवन्ति भवन्ति एवं चन्द्रादीनामपि ज्योतिश्चक्रवशात् प्रत्यक् मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वतामपि स्वगत्याभिमुखी गतिर्नान्तरीयकैव, [illegible] प्रत्यक्षादौ दर्शनात् । एतच्च तत्र [illegible] स्फुटीभविष्यति ॥६॥ तत्र हयाश्च सप्त छन्दांसि गायत्र्यादिच्छन्दोऽभिमानिन्यस्तु [illegible], [illegible] । पङ्क्तिरित्युक्तानि छन्दांसि हरयो हया उक्ता इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ मेरोश्चतुर्दिक्षु[illegible]

दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य च ।
उत्तरेण च सोमस्य तासां नामानि मे शृणु ॥ ८ ॥
वस्वौकसारा शक्रस्य याम्या संयमनी तथा ।
पुरी सुखा जलेशस्य सोमस्य च विभावरी ॥ ९ ॥
काष्ठां गतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ।
मैत्रेय ! भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः ॥ १० ॥
अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः ।
देवयानः परः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये ॥ ११ ॥
दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः ।

[illegible] प्रसङ्गादयमाह, मानसेति । पूर्वेण इत्यादि भारतवर्षस्थानामपेक्षयोक्तम् । पूर्वादिविभागस्य सूर्योदयाद्यपेक्षत्वेनानियतस्य वक्तुमशक्यत्वात् । याम्या यमस्य पुरी ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्र तावदैन्द्र्यामर्कः [illegible] सूर्यस्य उदयास्तमनादिकं [illegible] दिशं गतस्य दक्षिणतः [illegible] काष्ठामिति । दक्षिणतो या काष्ठा तां गतः दक्षिणायनं प्रविष्टः सन् क्षिप्त इषुरिव तथा शीघ्रं गच्छति ॥ १० ॥ ततश्चेन्द्रादिस्थितासु पुरीषु सर्वासु अहोरात्रव्यवस्थानकारणं रविर्भवति । [illegible] रागादीनां क्षये सति योगिनां [illegible] देवयानः परः पन्थाः, अपुनरावृत्तिकरः पन्थाश्च स एव भवति "सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति [illegible]" इत्यादिश्रुतेः ॥ ११ ॥ येन प्रकारेण [illegible] दिव्यवस्थाकारणं रविस्तदाह, [illegible] पञ्चभिः । यस्मिन् द्वीपे भारतवर्षे मध्याह्ने [illegible] तत्र [illegible] प्रतपन् वर्तते, तदा [illegible] उदयास्तमयादिकमपि [illegible] नीचैः [illegible] दूरत्वाद्दर्शनाभावात् । तथाच वायु- "[illegible] विरश्मिता । [illegible]" इति । यदा यस्मिन् द्वीपवर्षादौ मध्याह्ने वर्तते

सर्वद्वीपेषु मैत्रेय निशार्द्धस्य च सम्मुखः ॥ १२ ॥
उदयास्तमने चैव सर्वकालन्तु सम्मुखे ।
विदिशासु त्वशेषासु तथा ब्रह्मन् दिशासु च ॥ १३ ॥
यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।
तिरोभावञ्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रविः ॥ १४ ॥
नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥ १५ ॥

तदा तद्दृश्यमानस्य द्वीपान्तरादिषु भ्रममाणस्य निशार्द्धस्य चार्द्धरात्रस्य संमुखो भवति ॥ १२ ॥ उदयास्तमने सर्वकालं भवतः । ते च परस्परं संमुखे रवेः समानसूत्रस्थे भवतः ॥ १३ ॥ तत्र हेतुमाह यैर्यत्रेति । यतो न उदयास्तमयौ सदा भवतः [illegible] सतोऽर्कस्य नाश एव ॥ १४ ॥ अतो रवेरुदयास्तमनाख्यं दर्शनादर्शनमात्रमेव ॥ १५ ॥ दर्शनादर्शनयोरवधिमाह, शक्रादीनामिति । इन्द्रादिलोकपालानां पुरे मध्याह्ने तिष्ठन् तदैकं पुरमभितः पुरद्वयस्थं [illegible] तदन्तरालस्थौ द्वौ च विदिक्कोणौ उदयास्तमयाभ्यां स्पृशति [illegible] । तथा विदिक्स्थः अग्न्यादिलोकपस्य कोणे मध्याह्ने स्थितस्तत्कोणमभितः स्थितं कोणद्वयमेवं त्रीन् कोणान् तन्मध्यवर्त्तिनी द्वे च पुरे तदैवोदयास्तमयाभ्यां स्पृशति । [illegible] दृश्यते तावद्दिवा । अर्द्धं तु न दृश्यते तावती रात्रिरित्यर्थः । तथाहि ऐन्द्रे पुरे मध्याह्ने यदा तिष्ठति, तदा सौम्यपुरस्थानामस्तमयः, ईशानकोणस्थानां तृतीयो यामः । आग्नेयकोणस्थानां प्रथमो यामः । याम्यस्थितानामुदयः । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा ऐन्द्रेऽस्तमयः आग्नेयकोणे तृतीयो यामः, नैर्ऋतकोणे प्रथमो यामः, वारुणे उदयः, यदा च वारुणे मध्याह्नस्तदा याम्ये अस्तमयः, नैर्ऋतकोणे तृतीयो यामः, वायव्ये प्रथमः सौम्ये उदयः । यदा च सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणेऽस्तमयः, वायव्ये तृतीयो यामः, ईशकोणे प्रथमो यामः, ऐन्द्रे उदयः । एव-

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् ।
विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा ॥ १६ ॥
उदितो वर्धमानाभिरामध्याह्नात् तपन् रविः ।
ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति ॥ १७ ॥
उदयास्तमनाभ्यां च स्मृते पूर्वापरे दिशौ ।
यावत् पुरस्तात् तपति तावत् पृष्ठे च पार्श्वयोः ॥ १८ ॥
ऋतेऽमरगिरेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम् ।
ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् ।
ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ॥ १९ ॥

अग्निकोणे यदा मध्याह्नः [illegible] ईशानकोणे अस्तमयः, इन्द्रपुरे तृतीयो यामः, यमपुरे प्रथमः, निर्ऋतिकोणे उदय इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं मेरोः सर्वतः परिभ्रमन् सूर्योऽह्नि [illegible] [illegible] मध्याह्नं भवति ॥ १६ ॥ [illegible] रश्मीनां [illegible] भवति । गोभिः रश्मिभिः ॥ १७ ॥ [illegible] उदयास्तमयाभ्यां च [illegible], उदेति, यत्र यस्य [illegible] सा तस्य [illegible] मेति, सा परा प्रतीची । तदुक्तं श्रुतौ "[illegible] प्रजाः [illegible]ति । तस्मात् [illegible]" इति पुरस्तादुद्यन्तं सूर्यं पश्यन्ति दक्षिणोत्तरपार्श्वभागौ दक्षिणोत्तर दिशाविति [illegible] रश्मि[illegible], [illegible] तपतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ मेरौ तु [illegible], [illegible] इति । ब्रह्मसभायां मेरोरुपर्यपि [illegible] न तु ब्रह्मसभां [illegible]ति । तत्र हेतुमाह, ये ये मरीचय इति ॥ १९ ॥ मेरोः

तस्माद्दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि ।
सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः ॥ २० ॥
प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तं गच्छति भास्करे ।
विशत्यग्निमतो रात्रौ वह्निर्दूरात् प्रकाशते ॥ २१ ॥
वह्निपादस्तथा भानुं दिनेष्वाविशति द्विज ।
अतीव वह्निसंयोगादतः सूर्यः प्रकाशते ॥ २२ ॥
तेजसी भास्कराग्नेये प्रकाशोष्णस्वरूपिणी ।
परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् ॥ २३ ॥

सर्वतोऽपि विशेषान्तरमाह तस्मादिति । यतो यस्मात् सर्वेषां द्वीपानां वर्षाणाञ्च मेरुरुत्तरत एव स्थितः । तस्मात् मेरोरुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिश्च । अन्येषां दक्षिणेऽपि नित्यं रात्रिरेव ध्रुवं भाव । मेरु प्रदक्षिणावर्तिनं सूर्यं ये यत्र पश्यन्ति, स च तेषां प्राची, तस्मात् वामभाग एव मेरुः । अतः सर्वेषां सर्वदा मेरुरुत्तर एव । दक्षिणभागे च लोकालोकाचलः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः । दक्षिणस्याञ्च सदा दिनमिति । यदा भारतादिवर्षस्थाना मनुष्ये सूर्यं पश्यन्ति पश्य- न्तु उत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरवस्तु सदा दिनम्, अन्यत्र सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु सदा दिनमित्येतदर्थोक्तं भवति ॥ २० ॥ रात्रावस्तमनदिवसोदयस्थत्वात् तदुक्तं भानुराग्निरिति मिश्रविशुद्धमता- दिनयोरग्निसूर्ययोः परस्परानुप्रवेशमुपपादनार्थमाह, प्रभेति द्वाभ्याम् ॥ २१ ॥ वह्नेः पादश्चतुर्थांशो दिनेषु भानुं विशति । अतस्तापकत्व- प्रकाशाद् भानोरुष्णत्वं प्रकाशकत्वं वह्नेश्चापि दाहकत्वमधिकत्वम् । तथा च "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः" इत्येतद् विधिशेषे श्रूयते । "अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तम् । उद्यन्तं वावादित्य- मग्निरनुसमारोहति तस्माद् धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे" इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

दक्षिणोत्तरभूम्यर्द्धे समुत्तिष्ठति भास्करे ।
अहोरात्रं विशत्यम्भस्तमःप्राकाश्यशीलवत् ॥ २४ ॥
आताम्रा हि भवन्त्यापो दिवानक्तप्रवेशनात् ।
दिनं विशति चैवाम्भो भास्करेऽस्तमुपेयुषि ।
तस्माच्छुक्लीभवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् ॥ २५ ॥
एवं पुष्करमध्ये तु यदा याति दिवाकरः ।

अहोरात्रप्रसङ्गात् तयोरप्सु प्रवेशमुपासनार्थमाह दक्षिणेति । मेरोर्दक्षिणभूम्यर्द्धे भास्करे समुत्तिष्ठति सति । दिने तमःशीला रात्रिः अम्भः प्रविशति, मेरोरुत्तरभूम्यर्द्धे च भास्करे तिष्ठति रात्रौ प्राकाश्यशीलम् अहः अम्भो विशतीत्यर्थः । प्राकाश्यं प्रकाशकत्वम् ॥ २४ ॥ एतदेवोपपादयति, आताम्रा इति सार्द्धेन । यत् ईषत् ताम्राः दिवा दिने । नक्तप्रवेशनात् रात्रेः प्रवेशादित्यर्थः । अस्तमुपेयुषि अस्तं गते सति । नक्तं रात्रौ । तथा च श्रुतिः “यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्रविशति तस्मात् ताम्रा आपो दिवा ददृशे, यन्नक्तं भवत्यपोऽहः प्रविशति तस्मात् शुक्ला आपो नक्तं ददृशे” इति ॥ २५ ॥ एवं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वतो रवेर्दक्षिणस्य मार्गे चरतः उत्तरायणदक्षिणायन-गतिभिरहोरात्रयोः दैर्घ्यह्रस्वत्वे निरूपयति, एवमित्यादिना । अहोरात्रिरिमाः प्राक्तनेन पद्येन । पुष्करद्वीपमध्ये [illegible]-मानसोत्तरपरिमण्डलोपलक्षितायाः मेरोरन्तः त्रिंशत्तमं भागं रविर्यदा याति तदा मुहूर्त्तस्य त्रिंशत्तमो गतिः । तदाह वायुः “एष कोटिः [illegible] योजनैः परिमण्डलम् । तथा [illegible] [illegible] च । अहोरात्रात् [illegible] नतिरेषा विधीयते ।” [illegible] [illegible] चेति [illegible] [illegible] योजनानि । अन्यथा परिमण्डलापूर्त्तेः किञ्च “पूर्वाः [illegible] [illegible] तु ताः [illegible] । [illegible] तु तथान्यानि [illegible] च । [illegible] नतिरेषा [illegible]

विषद्भागतस्तु मेदिन्यास्तदा मौहूर्त्तिकी गतिः ॥ २६ ॥
कुलालचक्रपर्य्यन्तो भ्रमन्नेष दिवाकरः ।
करोत्यहस्तथा रात्रिं विमुञ्चन्मेदिनीं द्विज ! ॥ २७ ॥
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
ततः कुम्भञ्च मीनञ्च राशेराश्यन्तरं द्विज ! ॥ २८ ॥
त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम् ।
प्रयाति सविता कुर्वन् अहोरात्रं ततः समम् ।
ततो रात्रिः क्षयं याति वर्द्धतेऽनुदिनं दिनम् ॥ २९ ॥
ततश्च मिथुनस्यान्ते परां काष्ठामुपागतः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥ ३० ॥
कुलालचक्रपर्य्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते ।
दक्षिणे प्रक्रमे सूर्य्यस्तथा शीघ्रं प्रवर्त्तते ॥ ३१ ॥
अतिवेगितया कालं वायुवेगबलाच्चरन् ।
तस्मात् प्रकृष्टां भूमिन्तु कालेनाल्पेन गच्छति ॥ ३२ ॥

रभिधीयते ॥" इति । अधिकानि चेति विंशतिघटिकाधिकानि चेत्यर्थः ॥ २६ ॥ अन्तः कुलालचक्रमध्यवर्त्तित्वात् कुलालचक्रपर्य्यन्ते स्थितो भ्रमन्नित्यर्थः । तद्वत् दक्षिणायनावसाने ज्योतिश्चक्रावसाने भ्रमंश्च केवलमुत्तरेण मेदिन्याश्च महद्भागं विमुञ्चन् क्रमेण उत्तरायणारम्भाच्च रात्रिञ्च पूर्व्ववैपरीत्येन करोति ॥ २७ ॥ तदेव प्रपञ्चयन्नुत्तरा-राशित्रयेण च दर्शयति, अयनस्येति सार्द्धाभ्याम् ॥ २८ ॥ उत्तरायण-मध्ये एव मेषराशिं विषुवत्सम्बन्धिनीं गतिं ततो विषुवदनन्तरम् ॥ २९ ॥ दक्षिणायने तु भ्रमो शैघ्र्यं राशेव दर्शं दर्शयितुमाह, ततश्चेति सार्द्धैश्चतुर्भिः । परां काष्ठाम् उत्तरावधिकाष्ठाम् ॥ ३० ॥ कुलालचक्र-मध्ये स्थितो भ्रमन्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥ कालं कालोपलक्षितं मार्गम्

सूर्यो द्वादशभिः शैघ्र्यान् मुहूर्त्तैर्दक्षिणायने।
त्रयोदशार्द्धमृक्षाणामह्ना तु चरति द्विज।
मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन्॥ ३३॥
कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति।
तथोदगयने सूर्य्यः सर्पते मन्दविक्रमः॥ ३४॥
तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पान्तु गच्छति।
अष्टादशमुहूर्त्तं यदुत्तरायणपश्चिमम्।
अहर्भवति तच्चापि चरते मन्दविक्रमः॥ ३५॥
त्रयोदशार्द्धमह्ना तु ऋक्षाणां चरते रविः।
मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन्॥ ३६॥
यथा मन्दतरं नाभ्या चक्रं भ्रमति वै यथा।
मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवो भ्रमति वै तथा॥ ३७॥
कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते।
ध्रुवस्तथा हि मैत्रेय तत्रैव परिवर्त्तते॥ ३८॥

[illegible]

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतो मण्डलानि तु ।
दिवा नक्तञ्च सूर्य्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥ ३९ ॥
मन्दाह्नि यस्मिन्नयने शीघ्रा नक्तं तदा गतिः ।
शीघ्रा निशि यदा चास्य तदा मन्दा दिवागतिः ॥४०॥
एकप्रमाणमेवैष मार्गं याति दिवाकरः ।
अहोरात्रेण यो भुङ्क्ते समस्ता राशयो द्विज ॥ ४१ ॥
षडेव राशयो भुङ्क्ते रात्रावन्यांश्च षट् दिवा ।
राशिप्रमाणजनिता दीर्घह्रस्वात्मता दिने ।
तथा निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता ॥ ४२ ॥
दिनादेर्दीर्घह्रस्वत्वं तद्भोगेनैव जायते ।
उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्दिवा ।
दक्षिणे त्वयने चैव विपरीता विवस्वतः ॥ ४३ ॥

तावद्व्यवमुहूर्त्तभेदेन ह्रासवैचित्र्यमुक्तम् । इदानीं तदेव राशिभोगवशात् प्रपञ्चयन्नाह, उभयोरिति षड्भिः ॥ ३९ ॥ अहोरात्रगम्यमार्गस्य समानत्वेऽपि राशिप्रमाणभेदात् तद्वैचित्र्यं घटत इत्याह, एकप्रमाणमेवेति । राशयः राशीनित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ राशिप्रमाणभेदादहोरात्रवैचित्र्यं प्रपञ्चयन्नाह, दिनादेरिति । तद्भोगेनैव राशिभोगेनैव [illegible] एकैको राशिः । तत्र च प्रथमौ मीनमेषौ ह्रस्वौ । वृषकुम्भौ ततः किञ्चिदधिकौ । मकरमिथुने ततः किञ्चिद् दीर्घे । सिंहवृश्चिकौ दीर्घतरौ । कर्कटचापे दीर्घतमे । एवं कन्या तुले । [illegible] दर्शनकालो दिनम् । [illegible] रात्रिः । तदा [illegible] राशिप्रमाणभेदेन [illegible] दिनरात्र्योर्वृद्धिह्रासाविति [illegible] प्राप्य [illegible] चानुवर्त्तत इति ॥४०॥ मन्दाह्नि यस्मिन्नयने इत्यनेनोक्तं गतिवैचित्र्यं विशेषतो दर्शयति, उत्तर इति ॥ ४३ ॥ अहोरात्र-

उषा रात्रिः समाख्याता व्युष्टिश्चाप्युच्यते दिनम् ।
प्रोच्यते च तथा सन्ध्या उषाव्युष्ट्योर्यदन्तरम् ॥ ४४ ॥
सन्ध्याकाले तु संप्राप्ते रौद्रे परमदारुणे ।
मन्देहा राक्षसा घोराः सूर्य्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥ ४५ ॥
प्रजापतिकृतः शापस्तेषां मैत्रेय ! रक्षसाम् ।
अक्षयत्वं शरीराणां मरणञ्च दिने दिने ॥ ४६ ॥
ततः सूर्य्यस्य तैर्युद्धं भवत्यत्यन्तदारुणम् ।
ततो द्विजोत्तमास्तोयं यत् क्षिपन्ति महामुने ! ॥ ४७ ॥
ओङ्कारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
तेन दह्यन्ति ते पापा वज्रभूतेन वारिणा ॥ ४८ ॥
अग्निहोत्रे हूयते या समन्त्रा प्रथमाहुतिः ।
सूर्य्यो ज्योतिःसहस्रांशुस्तया दीप्यति भास्करः ॥ ४९ ॥
ओङ्कारो भगवान् विष्णुस्त्रिधामा वचसां पतिः ।

प्रसङ्गात् तत्रो सन्ध्ये कार्यं सन्ध्योपास्त्यादिकं वक्तुमाह, उषा रात्रि-रित्यादिना । पादत्रयेण स्पष्टेन । तत्र श्रुतिप्रयुक्तौ उषाव्युष्टिशब्दौ प्रस्तुतरात्रिदिनपराविव्याह, उषा इति । "रात्रिर्वा उषा अहर्व्युष्टिः" इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ तत्र सन्ध्योपास्तिमकुर्वतः । सूर्यं हन्तारो रक्षसः खादितुमिच्छन्तीत्याह [illegible] एवं सन्ध्योपास्तिप्रकारमाह, सन्ध्याकाले त्विति चतुर्भिः ॥ ४५ ॥ प्रजापतिदत्तो वरोऽपि दुष्कृतत्वात् शाप उच्यते । तथा च श्रुतिः, "रक्षांसि ह वा पुरोऽनुवाके तपोग्रमतिष्ठन्त, तान् प्रजापतिर्वरेणोपामन्त्रयत तानि वरं वृणीतादित्यो नो योद्धा इति तान् प्रजापतिरब्रवीद् योधयध्वम्" इत्यादि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ दह्यन्ति दह्यन्ते । द्विजैः प्रक्षिप्तेन वारिणा ॥ ४८ ॥ रक्षोभिरजय्यत्वा-त्सोमाद्दीप्तिवर्धन [illegible] इति । सूर्यो ज्योतिरिति प्रातरग्नि-होत्रमन्त्रप्रतीकः [illegible] त्रिधामा त्रीणि ऋग्यजुःसामरूपा च

तदुद्धारवतस्ते तु विनाशं यान्ति राक्षसाः ॥ ५० ॥
वैष्णवोऽंशः परः सूर्यो योऽन्तर्ज्योतिरसंप्लवम् ।
अभिधायक ओंकारस्तस्य तत् प्रेरकः परः ॥ ५१ ॥
तेन सम्प्रेरितं ज्योतिरोङ्कारेणाथ दीप्तिमत् ।
दहत्यशेषरक्षांसि मन्देहाख्यानि तानि वै ॥ ५२ ॥
तस्मान्नोल्लङ्घनं कार्यं सन्ध्योपासनकर्मणः ।
स हन्ति सूर्यं सन्ध्यायां नोपास्तिं कुरुते तु यः ॥ ५३ ॥
ततः प्रयाति भगवान् ब्राह्मणैरभिरक्षितः ।
बालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥ ५४ ॥
काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत् कलाश्च ।
त्रिंशत् कलाश्चैव भवेन्मुहूर्त्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥ ५५ ॥
ह्रासवृद्धी त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमम् ।
सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रा वै ह्रासवृद्धौ समा स्मृता ॥ ५६ ॥
लेखात् प्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तगते तु वै ।

प्रामाणि तेजांसि ब्रह्मणांश्च शा यस्य यः स्वत एव सर्वदा महात्मा पतिः। तथा च श्रुतिः, "सैषा त्रय्येव विद्या तपति य एष आदित्यो ऽन्तरस्थः पुरुषः" इति ॥ ५० ॥ ओङ्कारोच्चारणात् राक्षसानां नाशे हेतुमाह, वैष्णवोऽंश इति द्वाभ्याम् । असंप्लवं निर्विकारम् । तत्प्रेरकस्तत् ज्योतिषो रक्षोवधे प्रवर्त्तकः । तत्प्रेरकमिति पाठे च ओङ्कारः परो ब्रह्मान्तर्ज्योतिषः तत्प्रेरकम् ॥ ५१ ॥ तेन प्रेरणा अघानीति पाठे पापात्मकानीत्यर्थः । रक्षो वधे अपकारित्वात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अथ कालगणनापूर्वकं सन्ध्याकालनिर्णयमाह, काष्ठेति द्वाभ्याम् ॥ ५५ ॥ अहर्भागैः प्रातरादिभिः सह दिवसानां ह्रासे वृद्धौ च तद्भागानामपि ह्रासवृद्ध्यवश्यम्भावित्वात् । सन्ध्या तु मुहूर्त्तमात्रा सर्वदा पूर्वं प्रातःसन्ध्या नाडीद्वयप्रमाणा । अस्तकालादनन्तरं सायंसन्ध्या नाडीद्वय-प्रमाणेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ प्रातरादिभागानां वृद्धिह्रासौ सूक्ष्मं तत्र

प्रातः स्मृतस्ततः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥ ५७ ॥
ततः प्रातस्तनात् कालात् त्रिमुहूर्तस्तु सङ्गवः ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तस्तु तस्मात् कालात् तु सङ्गवात् ॥ ५८ ॥
तस्मान्माध्याह्निकात् कालादपराह्ण इति स्मृतः ।
त्रय एव मुहूर्तास्तु कालभागः स्मृतो बुधैः ।
अपराह्णे व्यतीते तु कालः सायाह्न एव च ॥ ५९ ॥
दशपञ्चमुहूर्ताह्नो मुहूर्तास्त्रय एव च ।
दशपञ्चमुहूर्तं वै अहर्वैषुवतं स्मृतम् ॥ ६० ॥
वर्धतेऽह्नो क्रमेणैवाप्ययने दक्षिणोत्तरे ।
अहस्तु ग्रसते रात्रिं रात्रिर्ग्रसति वासरम् ॥ ६१ ॥
शरद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवत्तु विभाव्यते ।
तुलामेषगते भानौ समरात्रिदिनन्तु तत् ॥ ६२ ॥
कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।
उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ ६३ ॥

मुहूर्तं वैदिकं मानं तावदाह, लेखेति सार्द्धैस्त्रिभिः । [illegible] रेखा ताभारभ्य प्रत्येकं तु मुहूर्तत्रयेण प्रातरादिरूपः कालः । तथा च श्रुतिः, "मुहूर्तांस्त्रीन् प्रातस्तावानेव च सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः । सायाह्नस्त्रिमुहूर्तश्च सर्वकर्मसु गर्हितः" इति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ एते च मुहूर्ताः पञ्चभागाः दशपञ्चमुहूर्ताह्ने विषुवादिष्वेवाह्नि भवन्ति । अन्यदा तु मुहूर्तास्त्रय एव हि क्रमेण हीनाधिकोत्तरा भवन्तीति शेषः ॥ ६० ॥ एतत् प्रपञ्चयति, दशपञ्चमुहूर्तमिति सार्द्धाभ्याम् ॥ ६१ ॥ शरद्वसन्तयोर्मध्य इति । आश्विन-कार्त्तिकौ शरत् । तयोर्मध्ये तुलाविषुवं भवति । चैत्रवैशाखौ वसन्तः । तयोर्मध्ये मेषविषुवम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अथ सूर्यगति-

त्रिंशन्मुहूर्तं कथितमहोरात्रन्तु यन्मया ।
तानि पञ्चदश ब्रह्मन् पक्ष इत्यभिधीयते ॥ ६४ ॥
मासः पक्षद्वयेनोक्तो द्वौ मासौ चार्कजावृतुः ।
ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं द्वेऽयने वर्षसंज्ञितम् ॥ ६५ ॥
संवत्सरादयः पञ्च चतुर्मासविकल्पिताः ।
निश्चयः सर्वकालस्य युगमित्यभिधीयते ॥ ६६ ॥
संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ।
वत्सरः पञ्चमश्चात्र कालोऽयं युगसंज्ञितः ॥ ६७ ॥
यः श्वेतस्योत्तरः शैलः शृङ्गवानिति विश्रुतः ।

प्रसङ्गात् तत्तत संवत्सरादिलक्षणं चाह, मास इति चार्कजावृतुरिति । सौरमासैः चान्द्रैश्चैत्रादिभिः चतुर्विंशत्यादिप्रकारैः एव दिनादयो वक्ष्यन्ते, अर्कमन्यैव कालयनाद्यभिधानात् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ चतुर्मासविकल्पिता इति । "दर्शादर्शश्चान्द्रः त्रिंशद्दिवसस्तु सावनो मासः । सौरोऽर्कराशिभोगात् नाक्षत्रश्चन्द्रभगणतः ॥" इत्येवं चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रैश्चतुर्विधैर्मासैर्विभजनया कल्पिताः पञ्च संवत्सरादयः एव युगम् । "सावनाख्यापि सौरश्च चान्द्रं नाक्षत्रमेव च । चत्वार्येतानि मानानि येषु सं प्रविभज्यते ॥" इति स्मृत्युक्तेः । सर्वेषाम् कालानां निर्णयहेतुः । तथाहि । यदा सूर्ये धनिष्ठादिकं प्राप्ते चन्द्रे च तत्र स्थिते कृष्णसंक्रान्तिर्भवति, तदा चतुर्विधा मासा युगपत् प्रवर्तन्ते । तथाच सौरमासे नवनवं षट् दिनानि वर्धन्ते, क्षीयन्ते चान्द्रमासेन षट् दिनानि । एवं चान्द्रार्कयोर्यथावस्थानात् पञ्चवर्षात्मके युगे सौराः षष्टिमासाः, सावना एकषष्टिः, चान्द्रा द्विषष्टिः, नाक्षत्राः सप्तषष्टिः । तन्मध्ये च मासद्वयं मलमासं संक्रान्तिरहितं भवति । ततश्च षष्ठे वर्षे तथैव चान्द्रार्कयोर्योगात् युगमित्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अत्र प्रसङ्गतः वक्ष्यमाण-

त्रीणि तस्य तु भागानि येष्वसौ भगवान् स्मृतः ॥ ६८ ॥

दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये वैषुवतं तथा ।

शरद्वसन्तयोर्मध्ये तद्भानुः प्रतिपद्यते ॥ ६९ ॥

मेषादौ च तुलादौ च मैत्रेय ! विषुवत् स्थितः ।

तदा तुल्यमहोरात्रं करोति तिमिरापहः ।

दशपञ्चमुहूर्तं वै तदेतदुभयं स्मृतम् ॥ ७० ॥

प्रथमे कृत्तिकाभागे यदा भास्वांस्तथा शशी ।

विशाखानां चतुर्थेऽंशे मुने ! तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ७१ ॥

विशाखानां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।

तदा चन्द्रं विजानीयात् कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥ ७२ ॥

तदैव विषुवाख्योऽयं कालः पुण्योऽभिधीयते ।

तदा दानानि देयानि देवेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥ ७३ ॥

ब्राह्मणेभ्यः पितृभ्यश्च मुखमेतत् तु दानजम् ।

दत्तदानस्तु विषुवे कृतकृत्योऽभिजायते ॥ ७४ ॥

दृश्यं विषुवत् कालं [illegible] यतो [illegible] भागैस्त्रिभिः ॥ ६८।६९ ॥ तदेति मेषतुलयोः प्रथमे दिने । उभयं [illegible] रात्रिश्च ॥ ७० ॥ इदानीं मेषान्तं विषुवाख्यं कालं नाक्षत्रमानेनाह । प्रथम इति चतुर्भिः । प्रथमे कृत्तिकाभागे मेषान्ते विशाखानां चतुर्थेऽंशे वृश्चिक-मध्ये तदा शशी [illegible] हि तिष्ठति ॥ ७१ ॥ यदा चन्द्रार्कयोरि-ष्टराशिव्यवस्थाने विषुवत्स्थितिरुक्ता तथा विषुवं विशाखानां तृतीयमंशमनु-चरन्तम् । कृत्तिकाशिरसि मेषान्ते चन्द्रं तदा विजानीयात् ॥ ७२ ॥ तदैव [illegible] विषुवाख्यः पुण्यकालः । अयन्तु विषुविशेषो भवति [illegible] वर्षे [illegible] ॥ ७३ ॥ [illegible] तु दानजं मुखं दानानां [illegible] देवादीनां [illegible] । मुखमेतत् देवानामिति [illegible] । [illegible] देवादीनां [illegible] ॥ ७४ ॥ [illegible]

अहोरात्राविभागौ तु कलाकाष्ठाक्षणास्तथा ।
पौर्णमासी तथा ज्ञेया अमावास्या तथैव च ।
सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिस्तथा ॥ ७५ ॥
तपस्तपस्यौ मधुमाधवौ च शुक्रः शुचिश्चायनमुत्तरं स्यात् ।
नभो नभस्योऽथ इषस्तथोर्जः सहःसहस्याविति दक्षिणं स्यात् ॥ ७६ ॥
लोकालोकश्च यः शैलः प्रागुक्तो भवतो मया ।
लोकपालास्तु चत्वारस्तत्र तिष्ठन्ति सुव्रताः ॥ ७७ ॥
सुधामा शङ्खपाच्चैव कर्दमस्यात्मजा द्विज ।
हिरण्यरोमा चैवान्यश्चतुर्थः केतुमानपि ॥ ७८ ॥
निर्द्वन्द्वा निरभिमाना निस्तन्द्रा निष्परिग्रहाः ।
लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् ॥ ७९ ॥

श्राद्धादिपुण्यकालप्रदर्शनार्थम् अहोरात्रादिविभागः [illegible] [illegible] इत्याह । अहोरात्राविति द्वाभ्याम् । दृष्टचन्द्रा सिनीवाली, नष्टचन्द्रा कुहूः इत्यमावास्याभेदौ । पूर्णचन्द्रा राका, कलाहीनचन्द्रानुमतिरिति पौर्णमासीभेदौ ॥ ७५ ॥ ऋतुत्रयं चायनमित्यनेनोक्तमयनद्वयं विविच्याह । तप इति । माघादिद्विद्विमासैः ऋतुत्रयम् उत्तरायणम् । श्रावणादिद्विद्विमासैः ऋतुत्रयं दक्षिणायनमित्यर्थः । एतच्च [illegible] ॥ ७६ ॥ लोकालोकोत्तर[illegible]स्थानात् पितृयानादिकं कथयिष्यन् प्रथमं तावद्वर्षिष्ठत्वात् लोकालोकस्योपरि लोकपालानाह, लोकालोक इति त्रिभिः । तदुक्तं भागवते "लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् । [illegible] देवर्षि[illegible]" इति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत्र पितृयानमाह । उत्तरमिति [illegible] । तत्र ज्योतिश्चक्रे [illegible] । "[illegible] स्थानानि [illegible] ।" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] निर्दिष्टमिव तत्त्वतः ।" तदेव [illegible] लोकालोकेन स्थिता स्थिते ॥

उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।
पितृयानः स वै पन्था वैश्वानरपथाद् बहिः ॥ ८० ॥
तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः ।
भूतारम्भकृतं ब्रह्म शंमन्त ऋत्विगुद्यताः ॥ ८१ ॥
प्रारभन्ते तु ये लोकास्तेषां पन्थाः स दक्षिणः ।
चलितं ते पुनर्ब्रह्म स्थापयन्ति युगे युगे ॥ ८२ ॥

तत्राह । त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम् । आर्षभी गोवीथी जारद्गवी चेति मध्यममार्गे वीथीत्रयम् । अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति । दक्षिणमार्गे वीथीत्रयम् । तदुक्तं तत्रैव । 'अश्विनीकृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता । रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते । पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता । एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते । तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता । हस्ता चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु शब्दिता । ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी मता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥ मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता । श्रवणश्च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक् तथा । वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥' इति । याम्या भरणी, आदित्या अदितिदेवताका पुनर्वसुः । मार्गी मृगवीथी एवं स्थिते अगस्त्यादुत्तरमजवीथ्याश्च दक्षिणम् । अगस्त्यस्य [illegible] वैश्वानरपथाद् बहिः । वैश्वानरवीथीं वर्जयित्वा मृगवीथ्याम् पितृयानमित्यर्थः ॥ ८० ॥ भूतारम्भः प्राणोत्पादनं कृतं [illegible] कर्म यस्य तद् ब्रह्म शंसन्त सर्वशिष्टकर्मविधायकवेदभागं स्तुवन्तः ऋत्विगुद्यताः युगान्तरे अन्यविच्छेदे सति ऋत्विग्भावेन यज्ञानुष्ठानायोद्यताः, यतो हि प्रारभन्ते कर्म ॥ ८१ ॥ चलितं विच्छिन्नसंप्रदायं ब्रह्म वेदं स्थापयन्ति ॥ ८२ ॥

सन्तत्या तपसा चैव मर्य्यादाभिः श्रुतेन च ।
जायमानास्तु पूर्व्वे च पश्चिमानां गृहेषु वै ॥ ८३ ॥
पश्चिमाश्चैव पूर्व्वेषां जायन्ते निधनेष्विह ।
एवमावर्त्तमानास्ते तिष्ठन्ति नियतव्रताः ।
सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ॥ ८४ ॥
नागवीथ्युत्तरं यच्च सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणम् ।
उत्तरः सवितुः पन्था देवयानश्च स स्मृतः ॥ ८५ ॥
तत्र ते वशिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः ।
सन्ततिं ते जुगुप्सन्ति तस्मान्मृत्युर्जितश्च तैः ॥ ८६ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणां मुनीनामूर्द्ध्वरेतसाम् ।

सन्तत्या सन्तानेन मर्य्यादाभिः वर्णाश्रमादिव्यवस्थाभिः, श्रुतेन वेदाध्ययनेन च पूर्व्वे पितरः पश्चिमानां पुत्राणां, पश्चिमाः पुत्राश्च पूर्व्वेषां अनुष्ठानेनोत्पन्नानां पितॄणां, निधनेषु गृहेषु वैवर्णिकदर्शनेन आधिकारिकत्वात् जायन्ते । "पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ" इति श्रुतेः । तथाच वायुः । "प्राप्ते त्रेतायुगे चैव पुनः सप्तर्षयस्त्विह । प्रवर्त्तयन्ति तान् धर्म्मानाश्रमांश्च पृथक् पृथक् । तेषामेवान्वये धीरा उत्पद्यन्ते पुनः पुनः । जायमानः पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ॥ एवमावर्त्तमानास्ते द्वापरेषु पुनः पुनः । वक्तारो भाष्यविद्यानां [illegible] ये" इति ॥ ८४ ॥ सवितुर्दक्षिणं धूमादिमार्गं [illegible] । श्रुतिश्च "अथ ये ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते । ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षात्" इत्यादि ॥ ८४ ॥ देवयानमाह । नागवीथीति त्रिभिः । अपरपक्षादारभ्य नागवीथी, तस्या उत्तरं सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणतः देवयानः पन्थाः स्मृतः ॥ ८५ ॥ वशिनः जितेन्द्रियाः ॥ ८६ ॥ चार्व्वाणः [illegible] [illegible]

उदक्पन्थानमर्यम्णः स्थिता आभूतसंप्लवम् । ८७ ॥

तेऽसंप्रयोगाल्लोभस्य मैथुनस्य च वर्जनात् ।

इच्छाद्वेषाप्रवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात् ॥ ८८ ॥

पुनश्चाकामसंयोगाच्छब्दादेर्दोषदर्शनात् ।

इत्येभिः कारणैः शुद्धास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥ ८९ ॥

आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाव्यते ।

त्रैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मार उच्यते ॥ ९० ॥

ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां पुण्यपापकृतो विधिः ।

आभूतसंप्लवं स्थानं फलमुक्तं तयोर्द्विज ! ॥ ९१ ॥

यावन्मात्रे प्रदेशे तु मैत्रेयावस्थितो ध्रुवः ।

क्षयमायाति तावत् तु भूमेराभूतसंप्लवे ॥ ९२ ॥

उत्तरं मार्गं स्थिताः स्थितानि । आभूतसंप्लवम् । ८७ ॥ लोभस्या-संप्रयोगात् लोभविषयोगात् इच्छाद्वेषाप्रवृत्त्या च कर्माकरणेन । ८८ ॥ पुनश्चाकामसंयोगात् योगभ्रंशाभावात् [illegible] 'आ-भूतसंप्लवं स्थायित्वं' भेजिरे ॥ ८९ ॥ तदाह । आभूतसंप्लवमिति । ब्रह्माण्डःपर्यन्तं यत् स्थानं तदेवामृतत्वमुपचाराद्धुच्यते । उपचार-बीजमाह । त्रैलोक्येति । अपुनर्मार पुनर्मृत्युरहितः । क्रम-मुक्तिस्थानत्वादिति भावः ॥ ९० ॥ भूतसंप्लवान्तस्थानेऽपि [illegible] ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्याम् उपलक्षितं यत्पापपुण्यम् तत्कृतः तत्प्रभवो विधिः विधीयतेऽस्मिन् । फलविधिः फलभोगकाल इत्यर्थः । तमेवाह । आभूतसंप्लवान्तमिति भूतसंप्लवो लयो योऽन्तः पर्यन्तं तयोः पापपुण्ययोः फलमुक्तमित्यर्थः । यद्वा ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्याम् उपलक्षितं यत् पापं पुण्यञ्च तत्कृतः पुंसोऽयं फलभोगकाल इत्यर्थः । अयधि-रिति पाठेऽपि सावधिमेवार्थः ॥ ९१ ॥ धर्मधृतः ध्रुवस्थानं दक्षिणतो [illegible] स्थानमिति [illegible] । तदुपरिष्टात् विष्णुपदस्थितिमाह, [illegible]

ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्र व्यवस्थितः।
एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भास्वरम् ॥ ८३ ॥
निर्धूतदोषपङ्कानां यतीनां संयतात्मनाम्।
स्थानं तत्परमं विप्र पुण्यपापपरिक्षये ॥ ८४ ॥
अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशेषाप्तिहेतवः।
यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ८५ ॥
धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाक्षिणः।
तत्सार्ष्ट्योत्पन्नयोगेद्धास्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ८६ ॥
यत्रैतदोतं प्रोतञ्च यद्भूतं सचराचरम्।
भाव्यञ्च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ८७ ॥
दिवीव चक्षुराततम् योगिनां तन्मयात्मनाम्।
विवेकज्ञानदृष्टञ्च तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ८८ ॥

यावन्मर्यादि । ऊर्ध्वं तदुपरि तदुत्तरम् । ऋषिभ्यः सप्तर्षि-
भ्य ऊर्ध्वं यत्र ध्रुवस्तिष्ठति तद् ध्रुवस्थानमपि विष्णुपदाख्यं भूमेरपेक्षया
दिव्यं तृतीयं स्थानमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ तदेव वैराग्य [illegible]स्थानम्
अन्तरङ्गमार्गस्थितो विष्णोः स्थानम्, अतः क्रममुक्तिस्थानमपि तत्
सांख्ययोगाभ्यासेन वर्णयति । निर्धूतदोषेति पञ्चभिः ॥ ८४ ॥
क्षीणा अशेषाणां नानादेहप्राप्तिहेतवो येषां ते ॥ ८५ ॥ तत् साक्षात्
तेन विष्णुना समानैश्वर्यं च इन्द्रियादिगोचरत्वाद्योगोत्पन्ना
यो योग· समाधिः तेनेद्धाः दीप्ताः । "ऐश्वर्याद्विशिष्टो
योगो योगादैश्वर्यं विशिष्यते । ऐश्वर्याद्योपपद्यते" इति परिशेषोक्तेः ॥ ८६ ॥
दिवि व्योमनि सर्वप्रकाशं सूर्यस्थं चक्षुरिव तन्मयात्मनां विततं
सर्वभासकत्वेन ततं विवेकज्ञानेन प्रपञ्चैकात्म्यज्ञानेन दृष्टं साक्षि-
त्वेनतथा ज्ञातमित्यर्थः । अनेन च तद्विष्णोरिति सम्भाव्यः कर्मवत् ॥ ८८ ॥

यस्मिन् प्रतिष्ठितो भास्वान् मेढीभूतः स्वयं ध्रुवः ।
ध्रुवे च सर्वज्योतींषि ज्योतिःष्वम्भोमुचो द्विज ॥९९॥
मेघेषु सङ्गता वृष्टिर्वृष्टेश्चापोऽस्य पोषणम् ।
आप्यायनञ्च सर्वेषां देवादीनां महामुने ॥१००॥
ततश्चाज्याहुतिद्वारा पोषितास्ते हविर्भुजः ।
वृष्टेः कारणतां यान्ति भूतानां स्थितये पुनः ॥१०१॥
एवमेतत् पदं विष्णोस्तृतीयममलात्मकम् ।
आधारभूतं लोकानां त्रयाणां वृष्टिकारणम् ॥१०२॥
ततः प्रवर्त्तते ब्रह्मन् ! सर्वपापहरा सरित् ।
गङ्गा देवाङ्गनाङ्गानामनुलेपनपिञ्जरा ॥१०३॥
वामपादाम्बुजाङ्गुष्ठनखस्रोतोविनिर्गता ।
विष्णोर्बिभर्त्ति यां भक्त्या शिरसाऽहर्निशं ध्रुवः ॥१०४॥

यस्मिन्नेतत् प्रोतं चेत्यनेन विश्वस्य कारणत्वमाश्रयत्वेनोक्तम् । ध्रुवाश्रयत्वेन तद्द्वारा विश्वपोषकत्वमाह । यस्मिन्निति चतुर्भिः । भास्वान् तेजस्वी अम्भोमुचो मेघाः ॥ ९९ ॥ वृष्टेर्वृष्टितोः सोमद्वारा सृष्टेः पोषणं हविः, आप्यायनञ्च तृप्तिः ॥ १०० ॥ वृष्टेः कारणतां प्राप्नोति । एतदुक्तं गीतासु । "देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥" इति ॥ १०१ ॥ विश्वपावनत्वं च विष्णुपदस्य दर्शयन्नाह । ततः इत्यादिना । ततः विष्णुपदस्थानात् गङ्गाप्रवर्त्तैव भवति । त्रिविक्रमपदोद्भूतत्वात्तस्याः सुचिरोद्भूतत्वात् तत प्रागेव जातापि तत आरभ्य देवादिसेव्यत्वेन प्रवृत्ती-भवतीत्यर्थः । तदेवाह देवाङ्गनानामङ्गानां अनुलेपेषु आश्रितानि कुङ्कुमानि कुङ्कुमादीनि तैः । पिञ्जरा पिञ्जरीभूता ॥१०३॥ ॥१०३॥
विष्णोर्वामपादाम्बुजस्य अङ्गुष्ठनखो यो वामपादः । तस्याङ्गुष्ठनखात् स्रोतोरूपेण विनिर्गताम् ॥ १०४ ॥ ध्रुवः स्वयं वक्ता सर्वे चपलवंशः

ततः सप्तर्षयो यस्याः प्राणायामपरायणाः ।
तिष्ठन्ति वीचिमालाभिरुह्यमानजटा जले ॥ १०५ ॥
वार्य्योघैः सन्ततैर्यस्याः प्लावितं शशिमण्डलम् ।
भूयोऽधिकतमां कान्तिं वहत्येतदुपक्षयम् ॥ १०६ ॥
मेरुपृष्ठे पतत्युच्चैर्निष्क्रान्ता शशिमण्डलात् ।
जगतः पावनार्थाय या प्रयाति चतुर्दिशम् ॥ १०७ ॥
सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च संस्थिता ।
एकैव या चतुर्भेदा दिग्भेदगतिलक्षणा ॥ १०८ ॥
भेदञ्चालकनन्दाख्यं यस्याः सर्वोऽपि दक्षिणम् ।
दधार शिरसा प्रीत्या वर्षाणामधिकं शतम् ॥ १०९ ॥
शम्भोर्जटाकलापाच्च विनिष्क्रान्तास्थिशर्कराः ।
प्लावयित्वा दिवं निन्ये पापात्मान् सगरात्मजान् ॥ ११०
स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति ।
अपूर्वपुण्यप्राप्तिश्च सद्यो मैत्रेय ! जायते ॥ १११ ॥
दत्ताः पितृभ्यो यत्रापस्तनयैः श्रद्धयान्वितैः ।
समाशतं प्रयच्छन्ति तृप्तिं मैत्रेय ! दुर्लभाम् ॥ ११२ ॥
यस्यामिष्ट्वा महायज्ञैर्यज्ञेशं पुरुषोत्तमम् ।
द्विजभूपाः परां सिद्धिमवापुर्दिवि चेह च ॥ ११३ ॥
स्नानाद्विधूतपापाश्च यज्जलैर्यतयस्तथा ।
केशवासक्तमनसः प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ॥ ११४ ॥

तिष्ठन्ति । उह्यमानाः प्रवाहेण वाह्यमाना जटा येषां ते ॥ १०५ ॥
॥ १०६ ॥ १०७ ॥ दिक्चतुष्टयभेदेन या गतिः सैव चतुर्भेदेन लक्षणं
यस्याः सा ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ अस्थिशर्करा अस्थिचूर्णानि । पापात्मान्
[illegible] ॥ ११० ॥ १११ ॥ समाशतं वर्षशतम् ॥ ११२ ॥

श्रुताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।
या पावयति भूतानि कीर्त्तिता च दिने दिने ॥ ११५ ॥
गङ्गा गङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतेष्वपि ।
स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्जितम् ॥ ११६ ॥
यतः सा पावनायालं त्रयाणां जगतामपि ।
समुद्भूता परं तत् तु तृतीयं भगवत्पदम् ॥ ११७ ॥

नवमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तारामयं भगवतः शिशुमाराकृति प्रभोः ।
दिवि रूपं हरेर्यत् तु तस्य पुच्छे स्थितो ध्रुवः ॥ १ ॥
सैष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रादित्यादिकान् ग्रहान् ।
भ्रमन्तमनु तं यान्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ २ ॥
सूर्य्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह ।

प्रस्तुतं विष्णुपदं निगमयति । यत इति । यतः स्थानात् समुद्भूता पावनं प्राप्ता तत् भगवत्पदम् इति ॥ ११७ ॥

विष्णुपदं ध्रुवादीनां सर्वेषामाश्रयो विष्णोर्दिवारूपं शिशुमारम् । यस्मिन् प्रतिष्ठितो भास्वान् मेढीभूतः स्वयं ध्रुव इत्यादिना तदेव प्रकारेणोपवर्णयितुं तत्प्रकारविशेषानुरूपतात्पर्यमध्यायारम्भः । तार मय-मिति । नक्षत्रपुञ्जात्मकं शिशुमाराकृति, शिशुमारः सरटमीघाद्याकारः जलचरजन्तुविशेषः । तदाकृतिरिवाकृतिर्यस्य तद्भगवतो रूपं तस्य प्रदक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतदेहस्याग्रपुच्छे पुच्छाग्रे ध्रुवः स्थित इत्यर्थः ॥ १ ॥ सैष इति । कीलिकोपि मेढ्यादस्थानान्यवस्थिति चुर्णोऽपि । स एव ध्रुवः शिशुमारदेहेन सह भ्रमन् ग्रहान् भ्रामयति । नक्षत्राणि च तं भ्रमन्तं भ्रमन्तमनुयान्ति ॥ २ ॥ तत्र हेतुमाह सूर्य्याचन्द्रमसाविति ।

वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै । ३ ॥
शिशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि ।
नारायणः परं धाम्नां तस्याधारः स्वयं हृदि ॥ ४ ॥
उत्तानपादपुत्रस्तु तमाराध्य प्रजापतिम् ।
स ताराशिशुमारस्य ध्रुवः पुच्छे व्यवस्थितः । ५ ॥
आधारः शिशुमारस्य सर्वाध्यक्षो जनार्दनः ।
ध्रुवस्य शिशुमारश्च ध्रुवे भानुर्व्यवस्थितः । ६ ॥
तदाधारं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् ।
येन विप्र विधानेन तन्ममैकमनाः शृणु ॥ ७ ॥

नक्षत्राण्यृक्षाणीति [illegible] ताराः [illegible] सर्वैः सह वातरश्मि-
मयैर्बन्धैर्बद्धानि परिभ्रमन्ति वायुपाशैर्ध्रुवबद्धानि वै यतस्तत्तु-
ल्यावस्थितिः । वाताश्च कुण्डलीकृताः । "आवहः प्रवहश्चैव तथैवानुवहः
परः । संवहो विवहश्चैव तदूर्ध्वं स्यात् परावहः । तथा परिवह-
श्चोर्ध्वं वायवः सप्त नेमयः ।" इति । स्थानानि च तेषामुक्तानि "मध्ये
भूमेश्च बलाहकावधिरावहः प्रवहस्ततः । मेघभास्करयोः सूर्यशशिनोरनुवह-
स्थितः । चन्द्रनक्षत्रयोः संवहो विवहस्ततः । नक्षत्रग्रहमध्यतो
ग्रहसप्तर्षिमध्ये । परावहः परिवहः सप्तर्षिध्रुवमध्यगः । इत्येते
वायवः सप्त वर्त्तन्ते भुवनत्रयम्" । इति ॥ ३ ॥ शिशुमाराकारत्वं
दर्शयन्नाह । शिशुमारेति । ज्योतिषां नक्षत्राणां धाम्नां च सूर्यादि-
स्थानानामयं दिवि शिशुमाराकृति यद्रूपं प्रोक्तं तस्य हृदि स्थितः
स्वयं नारायण एव तारारूपस्तदाधार इत्यन्वयः । पाठान्तरे धाम
यद्रूपं प्रोक्तं ज्योतिषामाश्रयम् । तदभिप्रायं स्पष्टम् । हृदि स्थितः
स्वयं नारायणस्तस्याधार इति ॥ ४ ॥ स उत्तानपादपुत्रो ध्रुवः
प्रजापतिं नारायणमाराध्य ताराभवन् शिशुमारस्य पुच्छे व्यवस्थितः ॥ ५ ॥
तदेतत् स्पष्टयति । आधार इति ॥ ६ ॥ तदाधारं आत्मानम् । तदे-
वाह । येनेति सार्द्धेन ॥ ७ ॥ [illegible] ।

विवस्वानष्टभिर्मासैरादायापो रसात्मिकाः।
वर्षत्यम्बु ततश्चान्नमन्नादप्यखिलं जगत्॥ ८॥
विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैरादाय जगतो जलम्।
सोमं पुष्णात्यथेन्दुश्च वायुनाडीमयैर्दिवि॥ ९॥
नालैर्विक्षिपतेऽभ्रेषु धूमाग्न्यनिलमूर्त्तिषु।
न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः॥ १०॥
अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः।
संस्कारं कालजनितं मैत्रेयासाद्य निर्मलाः॥ ११॥
सरित्समुद्रभौमास्तु तथापः प्राणिसम्भवाः।
चतुःप्रकारा भगवानादत्ते सविता मुने॥ १२॥
आकाशगङ्गासलिलं तथादाय गभस्तिमान्।
अनभ्रगतमेवोर्व्यां सद्यः क्षिपति रश्मिभिः॥ १३॥
तस्य संस्पर्शनिर्धूतपापपङ्को द्विजोत्तम।
न याति नरकं मर्त्यो दिव्यस्नानं हि तत् स्मृतम्॥ १४॥
दृष्टसूर्यं हि यद्वारि पतत्यभ्रैर्विना दिवः।
आकाशगङ्गासलिलं तद्गोभिः क्षिप्यते रवेः॥ १५॥
कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु विषमेष्वम्बु यद्दिवः।
दृष्टार्कं पतति ज्ञेयं तद्गाङ्गं दिग्गजोज्झितम्॥ १६॥

विवस्वानष्टभिरिति चतुर्भिः ॥ ८। ९॥ धूमाग्न्यनिलमूर्त्तिषु [illegible] मेघेषु [illegible] न भ्रश्यन्तीति ॥ १०॥ संस्कारं [illegible] ॥ ११॥ [illegible] पूर्वं स्थापो नानारसा इत्यर्थः। सरित्समुद्रभौमास्त्विति। सरित्समुद्रभूमि-गताश्चेत्यर्थः। प्राणिसम्भवा देहजाः ॥ १२॥ [illegible] दिव्यं स्नानम्। आकाशगङ्गेति [illegible] ॥ १५॥ कृत्तिकादिष्व-

युग्मर्क्षेषु च यत् तोयं पतत्यर्कोज्झितं दिवः ।
तत् सूर्य्यरश्मिभिः सद्यः समादाय निरस्यते ॥ १७ ॥
उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणां पापापहं द्विज ।
आकाशगङ्गासलिलं दिव्यस्नानं महामुने ॥ १८ ॥
यत् तु मेघैः समुत्सृष्टं वारि तत् प्राणिनां द्विज ।
पुष्णात्योषधयः सर्वा जीवनायामृतं हि तत् ॥ १९ ॥
तेन वृद्धिं परां नीतः सलिलेनौषधीगणः ।
साधकः फलपाकान्तः प्रजानां द्विज जायते ॥ २० ॥
तेन यज्ञान् यथाप्रोक्तान् मानवाः शास्त्रचक्षुषः ।
कुर्वन्त्यहरहस्तैश्च देवानाप्याययन्ति ते ॥ २१ ॥
एवं यज्ञाश्च वेदाश्च वर्णाश्च द्विजपूर्वकाः ।
सर्वे देवनिकायाश्च पशुभूतगणाश्च ये ॥ २२ ॥
वृष्ट्या धृतमिदं सर्वमन्नं निष्पाद्यते यया ।
सापि निष्पाद्यते वृष्टिः सवित्रा मुनिसत्तम ॥ २३ ॥
आधारभूतः सवितुर्ध्रुवो मुनिवरोत्तम ।
ध्रुवस्य शिशुमारोऽसौ सोऽपि नारायणात्मकः ॥ २४ ॥

सौम्यादिविषमनक्षत्रेषु स्थितेऽर्के दृष्टार्कम् अभ्रं यदम्बु पतति ॥ १६ ॥ यत् युग्मर्क्षेषु रौद्राद्यादिसमनक्षत्रेषु स्थितेऽर्के इति शेषः । [illegible] दिग्गजादिद्वारवर्णनात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ साध- [illegible] यथाक्रमं पूर्वोक्तो [illegible] । [illegible] ॥ १९ ॥ साधकः फलपाकहेतुः प्रजानां [illegible] ॥ २० ॥ २१ ॥ [illegible] । [illegible] पशुभिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तस्य शिशुमारस्य

हृदि नारायणस्तस्य शिशुमारस्य संस्थितः।
बिभर्त्ता सर्वभूतानाम् आदिभूतः सनातनः॥ २५॥

—०—

दशमोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

साशीतिमण्डलशतं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः।
आरोहणावरोहाभ्यां भानोरब्देन या गतिः॥ १॥
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैरृषिभिस्तथा।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः॥ २॥
धाता क्रतुस्थला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा।
रथकृद् ग्रामणीर्हेतिस्तुम्बुरुश्चैव सप्तमः॥ ३॥

हृदि स्थितो नारायणस्तु सर्वभूतानां [illegible] धारकः। बिभ-र्त्तीति पाठे सर्वभूतान्यपि [illegible] ॥ २५ ॥

अथ प्रतिमासं सूर्यरथस्याधिकारिणः [illegible] नारायण-[illegible] काष्ठयोरन्तरं [illegible] साशी-तीति। [illegible] मण्डलशतं भानो-र्गतिः [illegible] युगाख्यकाष्ठयोः वायु-पाशौ [illegible] रथस्यारोहणं भवति। यदा तु तौ पाशौ [illegible] दक्षिणा-यने [illegible] रथस्याव-रोहणं भवति। [illegible] यदा तौ तु [illegible] ध्रुवे [illegible] तदा [illegible] सूर्यो भ्रमन् [illegible] उत्तरायणेन तु पुनरारोहणेन तु। तथैव [illegible] सूर्यो भ्रमन् [illegible] इति ॥ १ ॥ देवैरादित्यैः रादित्या एव देवाः [illegible] ॥ २ ॥ तानेवादित्यादीन् प्रतिमासं [illegible] धात्रादिना [illegible]

एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि ।
मैत्रेय ! स्यन्दने भानोः सप्त मासाधिकारिणः ॥ ४ ॥

अर्य्यमा पुलहश्चैव रथौजाः पुञ्जिकस्थला ।
प्रहेतिः कच्छनीरश्च नारदश्च रथे रवेः ।
माधवे निवसन्त्येते शुचिसंज्ञं निबोध मे ॥ ५ ॥

मित्रोऽत्रिस्तक्षको रक्षः पौरुषेयोऽथ मेनका ।
हाहा रथस्वनश्चैव मैत्रेयैते वसन्ति वै ॥ ६ ॥

वरुणो वशिष्ठो रम्भा सहजन्या हुहुर्बुधः ।
रथचित्रस्तथा शुक्रे वसन्त्याषाढ़संज्ञके ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वावसुः स्रोत एलापत्रस्तथाङ्गिराः ।
प्रम्लोचा च नभस्येते सर्पश्चार्के वसन्ति वै ॥ ८ ॥

विवस्वानुग्रसेनश्च भृगुरापूरणस्तथा ।
अनुम्लोचा शङ्खपालो व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥ ९ ॥

पूषा च सुरुचिर्धाता गौतमोऽथ धनञ्जय ।

मधुरूपस्थिता स्यन्दने । धाता सूर्यः रथकृत्संज्ञो यक्षः यक्षः । हेतीराक्षसः ॥ ३ ॥ चैत्र एव मधुमासस्तस्मिन् ॥ ४ ॥ रथौजा यक्षः, प्रहेतिः राक्षसः । कच्छनीरः सर्पः माधवे वैशाखे शुचिसंज्ञ इति ज्येष्ठो विवक्षितः ॥ ५ ॥ पौरुषेयो राक्षसः रथस्वनो यक्ष ॥ ६ ॥ वरुणः सूर्यः रम्भा च सहजन्येति पाठे आवृत्ते [illegible] सहजन्यं [illegible] विशेषणम् । रथचित्र इति यक्षस्योरेवं नाम । नागश्च सहजन्येति पाठे नागसंज्ञकः सर्पः । आषाढ़संज्ञक इति आषाढ़ादारभ्य एव शुक्रः पूर्वोक्तशुचिसंज्ञो ज्येष्ठ इति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ इन्द्रः सूर्यः । एलापत्रो नागः । नभसि श्रावणे । सर्पो राक्षसः । अर्के सूर्यरथे ॥ ८ ॥ उग्रसेनो गन्धर्वः, आपूरणो यक्षः, व्याघ्रो राक्षसः ॥ ९ ॥ सुरुचिर्गन्धर्वः, वातो राक्षसः, धनञ्जयः सर्पः, सुषेणो

सुषेणोऽन्यो घृताची च वसन्त्याश्वयुजे रवौ ॥ १० ॥
विश्वावसुर्भरद्वाजौ पर्जन्यैरावतौ तथा ।
विश्वाची सेनजिच्चापः कार्त्तिके चाधिकारिणः ॥ ११ ॥
अंशुकाश्यपतार्क्ष्यास्तु महापद्मस्तथोर्वशी ।
चित्रसेनस्तथा विद्युन्मार्गशीर्षाधिकारिणः ॥ १२ ॥
क्रतुर्भगस्तथोर्णायुः स्फूर्जः कर्कोटकस्तथा ।
अरिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्वचित्तिर्वराप्सराः ॥ १३ ॥
पौषमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले ।
लोकप्रकाशनार्थाय विप्रवर्य्याधिकारिणः ॥ १४ ॥
त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजिद् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः ॥ १५ ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ।
श्रूयतां चापरे सूर्य्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ॥ १६ ॥
विष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्य्यवर्चाश्च सत्यजित् ।
विश्वामित्रस्तथा रक्षो यज्ञापेतो महामुने ! ॥ १७ ॥

यक्ष ॥ १० ॥ विश्वावसुर्भरद्वाजौ गन्धर्वर्षी, पर्जन्यः सूर्य्यः, ऐरावतः सर्पः, सेनजिद्विश्वाची । सेनजिच्चाप इति पाठे चापो राक्षसः ॥ ११ ॥ अंशुः सूर्य्यः, तार्क्ष्यो यक्षः, महापद्मः सर्पः, चित्रसेनो गन्धर्वः । विद्युद्राक्षसः ॥ १२ ॥ क्रतुर्ऋषिः, भगः सूर्य्यः, ऊर्णायुर्गन्धर्वः, स्फूर्जो राक्षसः, कर्कोटकः सर्पः, अरिष्टनेमिर्यक्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ त्वष्टा सूर्य्यः, कम्बलः सर्पः, ब्रह्मापेतो राक्षसः, ऋतजिद् यक्षः, धृतराष्ट्रो गन्धर्वः ॥ १५ ॥ विष्णुः सूर्य्यः, अश्वतरः सर्पः, सूर्य्यवर्च्चा गन्धर्वः, सत्यजिद् यक्षः, यज्ञापेतो राक्षसः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तेषां व्यापार-

मासेष्वेतेषु मैत्रेय ! वसन्त्येते तु सप्तकाः ।
सवितुर्मण्डले ब्रह्मन् ! विष्णुशक्त्युपबृंहिताः ॥ १८ ॥
स्तुवन्ति मुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गीयते पुरः ।
नृत्यन्त्योऽप्सरसो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः ॥ १९ ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षैः क्रियतेऽभीषुसंग्रहः ।
वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य समासते ॥ २० ॥
सोऽयं सप्तगणः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम ! ।
हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुः स्वसमयं गतः ॥ २१ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

यदेतद्भगवानाह गणः सप्तविधो रवेः ।
मण्डले हिमतापादेः कारणं तन्मया श्रुतम् ॥ १ ॥
व्यापारश्चापि कथितो गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
ऋषीणां वालखिल्यानां तथैवाप्सरसां गुरो ! ॥ २ ॥
यक्षाणां च रथे भानोर्विष्णुशक्तिधृतात्मनाम् ।
किञ्चादित्यस्य यत् कर्म तन्नात्रोक्तं त्वया मुने ! ॥ ३ ॥

[illegible] स्तुवन्तीति [illegible] ॥ १८ ॥ [illegible] इव [illegible] । '[illegible] रथं [illegible]' इति [illegible] । अभीषुसंग्रहः रश्मिग्रहणम् । निशाचराः राक्षसाः, वालखिल्या इति ॥ १९ ॥ [illegible] इति पाठः [illegible] हिमादिवृष्टीनां हेतुः [illegible] ॥ २० ॥

[illegible] इति [illegible] ॥ १ ॥

यदि सप्तगणो वारि हिममुष्णञ्च वर्षति ।
तत् किमत्र रवेर्येन वृष्टिः सूर्य्यादितीर्य्यते ॥ ४ ॥
विवस्वानुदितो मध्ये यात्यस्तमिति किं जनाः ।
ब्रवीत्येतत् समं कर्म यदि सप्तगणस्य तत् ॥ ५ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! श्रूयतामेतद् यद् भवान् परिपृच्छति ।
यथा सप्तगणेऽप्येकः प्राधान्येनाधिको रविः ॥ ६ ॥
सर्वा शक्तिः परा विष्णोर्ऋग्यजुःसामसंज्ञिता ।
सैषा त्रयी तपत्यंहो जगतश्च हिनस्ति या ॥ ७ ॥
सैव विष्णुः स्थितः स्थित्यां जगतः पालनोद्यतः ।
ऋग्यजुःसामभूतोऽन्तः सवितुर्द्विज ! तिष्ठति ॥ ८ ॥
मासि मासि रविर्यो यस्तत्र तत्र हि सा परा ।
त्रयीमयी विष्णुशक्तिरवस्थानं करोति वै ॥ ९ ॥

सप्तादित्यत्वेऽपि रविरेवाभीष्टक्रमेण विवस्वानुदितो मध्ये इत्यादिना जन आह, ब्रवीति । योऽयं सप्तगणो हिमोष्णादिवृष्टीनां हेतुरिति हेतुरिति साधारण्यमोक्तमादित्यः ॥ ४ ॥ ननु साधारणत्वात् रवेरपि तत् कर्म भवत्येव, तस्माद्विवस्वानिति ॥ ५ ॥ विष्णुशक्त्या अधिष्ठितत्वात् प्राधान्येन सोऽधिकः आदित्यो मुख्य इति परिहारमाह, मैत्रेयेत्यादिना ॥ ६ ॥ यद् यस्मात् या परा सर्वोत्कृष्टा विष्णोस्त्रयीरूपा शक्तिः सैवैषा रविरूपेण तपति अंहश्च पापरूपं तमो हिनस्ति अतः प्राधान्येनाधिको रविः । "सैषा त्रय्येव विद्या तपति" इति श्रुतेः । सर्वा शक्तिरिति पाठे सर्वा शक्तिः समस्ता शक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ अत एव तत्र विष्णुना अभेदमेवाभिप्रेत्याह सैवेति । जगतः स्थित्यां स्थितिं तत्पालनायोद्यतो विष्णुरेव वा शक्तिरेवेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अवस्थानमेव दर्शयन् श्रुतिः । "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि

ऋचस्तपन्ति पूर्वाह्णे मध्याह्नेऽथ यजूंषि वै ।
बृहद्रथन्तरादीनि सामान्यह्नः क्षये रवौ ॥ १० ॥
अङ्गमेषा त्रयी विष्णोरृग्यजुःसामसंज्ञिता ।
विष्णुशक्तिरवस्थानं सदादित्ये करोति सा ॥ ११ ॥
न केवलं रवौ शक्तिर्वैष्णवी सा त्रयीमयी ।
ब्रह्माथ पुरुषो रुद्रस्त्रयमेतत् त्रयीमयम् ॥ १२ ॥
सर्गादौ ऋङ्मयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः ।
रुद्रः साममयोऽन्ताय तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १३ ॥
एवं सा सात्त्विकी शक्तिर्वैष्णवी या त्रयीमयी ।
आत्मसप्तगणस्थं तं भास्वन्तमधितिष्ठति ॥ १४ ॥
तया चाधिष्ठितः सोऽपि जाज्वलीति स्वरश्मिभिः ।
तमः समस्तजगतां नाशं नयति चाखिलम् ॥ १५ ॥
स्तुवन्ति तं वै मुनयो गन्धर्वैर्गीयते पुरः ।
नृत्यन्त्योऽप्सरसो यान्ति तस्य चानु निशाचराः ॥ १६ ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षैः क्रियतेऽभीषुसंग्रहः ।
वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य्य समासते ॥ १७ ॥

देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्येऽह्नः । सामवेदेनास्तमये महीयते" इत्यादि ॥ १० ॥ अङ्गं मूर्त्तिः ॥ ११ ॥ न केवलं रवेरेव सा शक्तिरधिष्ठात्री किन्तु ब्रह्मादीनामपीत्याह नेति । पुरुषो विष्णुः त्रयीमयं त्रयीरूपं, तदधिष्ठानत्वात् ॥ १२ ॥ यस्मात् साममयो रुद्रोऽन्ताय तस्मात् [illegible] तस्य साम्नो ध्वनिरशुचिः [illegible] वाचादिवत् [illegible] इत्यर्थः । "न सामध्वनावृग्यजुषी" इति गौतमस्मृतेः ॥ १३ ॥ आत्मसप्तगणस्थं आधिष्ठिते [illegible] स्थितं भास्वन्तं सूर्यमधितिष्ठति ॥ १४ ॥ जाज्वलीति अतिशयेन ज्वलति ॥ १५ ॥ [illegible] पूर्वोक्तैः [illegible]

नोदेता नास्तमेता च कदाचिच्छक्तिरूपधृक् ।
विष्णुर्विष्णोः पृथक् तस्य गणः सप्तमयोऽप्ययम् ॥ १८ ॥
स्तम्भस्थदर्पणस्येव योऽयमासन्नतां गतः ।
छायादर्शनसंयोगं स तं प्राप्नोत्यथात्मनः ॥ १९ ॥
एवं सा वैष्णवी शक्तिर्नैवापैति ततो द्विज ।
मासानुमासं भास्वन्तमध्यास्ते तत्र संस्थितम् ॥ २० ॥
पितृदेवमनुष्यादीन् स सदाप्याययन् प्रभुः ।
परिवर्त्त्यहोरात्रकारणं सविता द्विज ॥ २१ ॥
सूर्यरश्मिः सुषुम्णो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः ।

पूर्वं निलयच्छायां दैत्यो व्याप्य, गृह्णातीति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अङ्गत्रयञ्च सामभूतोऽन्त्यः सप्तद्विज । तिष्ठति । विष्णुशक्तिरवस्थानं यदाधिष्ठाय करोति च ॥ न केवलं रवौ शक्तिस्त्वादित्य सर्वासु शक्तिरूपस्य विष्णोः प्रतिमासं भिन्नः गणोऽवतिष्ठते सूर्यव्यवस्थानाख्यैः । सूर्यादिरूप प्रतिमासं विष्णोरस्यां गणरूपेण यतीन वारयति, नोदेता भूत्वा न गता । नास्तमिता अस्तं न गता । कथं ता विष्णुः प्रतिमासमेव आयातो न भवति किन्तु तदंशत्वेन वर्तते सप्तमः सप्तमः यथायोऽयं सप्तोऽप्यवस्थानमायाया गणसप्तकः पृथगेव ॥ १८ ॥ यतएव दृष्टान्तेन स्फुटयति स्तम्भेति द्वाभ्याम् । स्तम्भे स्थितस्य दर्पणस्य सन्निधौ यो यो जनः प्राप्नोति स यद्यपि स्थितः स्थाने छायादर्शनसंयोगं प्रतिबिम्बमात्मनः स्वस्य तथा प्राप्नोति ॥ १९ ॥ एवं मासानुमासं सूर्यरथं स्थिता या दर्पणस्थानीया वैष्णवी शक्तिः सा ततो नैवापगच्छति तत्रस्थैव च मासानुमासं प्रतिमासि तत्र स्थितमारूढगणत्वादिकं भास्वन्तमध्यास्ते अधितिष्ठति ॥ २० ॥ एवं विष्णुशक्त्याधिष्ठितस्य रवेः पितृादितर्पकत्वमाह, पितृदेवेति । आप्याययन् तर्पयन्, परिवर्त्तेति परिवर्त्ततीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्र देवपितृतर्पणे प्रकारमाह सूर्यरश्मिरिति द्वाभ्याम् ।

कृष्णपक्षेऽमरैः शश्वत् पीयते वै सुधामयः ॥ २२ ॥
पीतं तद् द्विकलं सोमं कृष्णपक्षक्षये द्विज ।
पिबन्ति पितरः शेषं भास्करात् तर्पणं तथा ॥ २३ ॥
आदत्ते रश्मिभिर्यन्तु क्षितिसंस्थं रसं रविः ।
तमुत्सृजति भूतानां पुष्ट्यर्थं सस्यवृद्धये ॥ २४ ॥
तेन प्रीणात्यशेषाणि भूतानि भगवान् रविः ।
पितृदेवमनुष्यादीन् एवमाप्याययत्यसौ ॥ २५ ॥
पक्षतृप्तिन्तु देवानां पितॄणाञ्चैव मासिकीम् ।
शश्वत् तृप्तिञ्च मर्त्यानां मैत्रेयार्कः प्रयच्छति ॥ २६ ॥

संचितं शुक्लपक्षे [illegible] कृष्णपक्षे प्रतिपदादि-प्रत्यहमेकैककलायोगेनामरैः पीयते । "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः" इत्यादिश्रुतेः ॥ २२ ॥ एवं प्रत्यहममरैरेकैककलायोगेन पीतायाश्चतुर्दश्यन्ते [illegible] कृष्णपक्षक्षये दर्शे पितरः [illegible] पिबन्ति । तथा तेन [illegible] भास्करात् तेषां [illegible] भवति ॥ २३ ॥ मनुष्यादितर्पणप्रकारमाह, आदत्ते इति द्वाभ्याम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ [illegible] ॥ शश्वत् [illegible] सस्यादिनिष्पत्तिद्वारेण [illegible] तृप्तिं [illegible] करोतीत्यर्थः । अत एव श्रुतिः "[illegible] देवा इज्यन्ते मासि पितृभ्यः क्रियते" इति ॥ २६ ॥

द्वादशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ॥ १ ॥
वीथ्याश्रयाणि ऋक्षाणि ध्रुवाधारेण वेगिना।
ह्रासवृद्धिक्रमस्तस्य रश्मीनां सवितुर्यथा॥ २ ॥
अर्कस्येव हि तस्याश्वाः सकृद्युक्ता वहन्ति ते।
कल्पमेकं मुनिश्रेष्ठ वारिगर्भसमुद्भवाः॥ ३ ॥
क्षीणं पीतं सुरैः सोममाप्याययति दीप्तिमान्।
मैत्रेयैककलं सन्तं रश्मिनैकेन भास्करः॥ ४ ॥
क्रमेण येन पीतोऽसौ देवैस्तेन निशाकरम्।
आप्याययत्यनुदिनं भास्करो वारितस्करः। ५ ॥

यथा चतुर्भिरध्यायैरष्टमाद्यैरवेः स्थितिः। तथा सोमादि-संस्थोक्त्या सप्रपञ्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ कुन्दाभाः श्वेताः रविरथात् विशेषमाह, वामतो दक्षिणतश्च युक्तास्तस्य रथस्याश्वा दशेति। तेन रथेन ॥ २ ॥ नागवीथ्याद्याश्रयाण्यश्विन्यादीनि नक्षत्राणि प्राप्य चरति ह्रासवृद्धिक्रम इति। यदितो वर्धमानाभिरामावास्याद्यादिक्रम सवितृरश्मीनां यथोक्तस्तथा तस्यापि ॥ ३ ॥ क्षीणस्य सोमस्य पुनः पूर्णत्वं यतो देवादिकर्तृकक्षयात्, क्षीणमिति चतुर्भिः। पञ्चदशानां कलानां दर्शे त्रिदशैः पीतानां षोडश्या कलायाः अवशिष्टत्वादेककलं सन्तम् एककलम्। एकेन रश्मिना सुषुम्नाख्येन ॥ ४ ॥ येन क्रमेण प्रतिपदु-पक्रम्य देवैर्द्व्यादिभिरसौ पीतस्तेनैव प्रतिदिनं तं निशाकरम्

सम्भृतञ्चार्धमासेन तत्सोमस्य सुधामृतम् ।
पिबन्ति देवा मैत्रेय ! सुधाहारा यतोऽमराः ॥ ६ ॥
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।
त्रयस्त्रिंशत् तथा देवाः पिबन्ति क्षणदाकरम् ॥ ७ ॥
कलाद्वयावशिष्टस्तु प्रविष्टः सूर्य्यमण्डलम् ।
अमाख्यरश्मौ वसति अमावास्या ततः स्मृता ॥ ८ ॥
अप्सु तामवहोरात्रं पूर्वं वसति चन्द्रमाः ।
ततो वीरुत्सु वसति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ॥ ९ ॥
छिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे ।
पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥ १० ॥
सोमे पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।
अपराह्णे पितृगणा जघन्यं पर्य्युपासते ॥ ११ ॥
पिबन्ति द्विकलाकारं शिष्टा तस्य कला तु या ।
सुधामृतमयी पुण्या तामिन्दोः पितरो मुने ! ॥ १२ ॥

प्याययति । जलचितं वारि तत्करान् हरतीति तथा वारितस्करः । एवं स्वपीतेन वारिणा सोमस्याप्यायनमित्यर्थः ॥ ५ ॥ सुधामृतं सुधाख्यममृतं स्वधामेवामृतम् ॥ ६ ॥ क्षणदाकरं सोमम् ॥ ७ ॥ पिबन्त्यां सोमपानप्रकारमाह कलाद्वयेति सार्द्धैः षड्भिः ॥ ८ ॥ [illegible]प्रथमक्षणमाह अप्स्विति ॥ ९ ॥ एतत्प्रसङ्गात् वीरुधां छेदनादि निषेधति छिनत्तीति ॥ १० ॥ तदेवं दर्शोपोरात्रेऽप्सु वीरुत्सु च सोमाप्यायनोक्त्याऽऽस्ये कलात्मके पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे सति तं जघन्यं पश्चाद्भागं सोमपरार्द्धं पितृगणाः पर्य्युपासते पानार्थं वर्त्तन्ते ॥ ११ ॥ अतएव तस्येन्दोर्द्विकलाकारः शिष्टांशस्तयोः [illegible] शिष्टः पक्षद्वयोर्वा कला तां पितरः पिबन्ति सह

निःसृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यः सुधामृतम् ।
मासं तृप्तिमवाप्याग्र्यां पितरः सन्ति निर्वृताः ।
सौम्या बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा ॥ १३ ॥
एवं देवान् सिते पक्षे कृष्णपक्षे तथा पितॄन् ।
वीरुधश्चामृतमयैः शीतैरप्परमाणुभिः ॥ १४ ॥
वीरुधौषधिनिष्पत्त्या मनुष्यपशुकीटकान् ।
आप्याययति शीतांशुः प्राकाम्याह्लादनेन तु ॥ १५ ॥
वाय्वग्निद्रव्यसंभूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च ।
पिशङ्गैस्तुरगैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभिः ॥ १६ ॥
सवरूथः सानुकर्षो युक्तो भूसम्भवैर्हयैः ।
सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥ १७ ॥

सोऽमृतम् । दिवसं सोमपिति पाठे द्विकलं पश्चात् पाय तस्य शिष्टाभिः कलाभ्यां पिबन्ति इत्यर्थः । निःशेषमिति पाठे अतः सूर्यः कलाशयः । निःशेषपरिशिष्टं कलां तां पिबन्ति पितर इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अमावास्यायां अमावास्याख्यां तत् सोमस्य गभस्तिभ्यो निःसृतं सुधामृतं पीत्वेति शेषः । तदेवमक्षयतया सोमात् देवादीनां तर्पणमुक्त्वा तत्प्रसादितादिनापि तेषां तर्पणमाह एवमिति । सिते पक्षे देवानाप्याययति देवानां शुक्लपक्षे यजनात् भावनात् तथा पितॄणां कृष्णपक्षे यजन इति श्रुतेः । "कृष्णपक्षे पितॄन् अपरपक्षे पितॄणाम्" इति श्रुतेः । अप्परमाणुभिरपां सूक्ष्मांशैः ॥ १४ ॥ वीरुधो लताद्याः, ओषध्यो व्रीह्याद्याः, तासां निष्पत्त्या प्रकाशेन प्रह्लादनेन च ॥ १५ ॥ तदेवं सोमस्य रथादिप्रकारमुक्त्वा बुधादीनामप्याह, वाय्वग्नीत्यादिना प्रवर्तनेन च [illegible] । पिशङ्गैः कपिलैः ॥ १६ ॥ "वरूथो रथगुप्तिर्या तिरोधत्ते रथस्थितम् । रथस्याधःस्थितं काष्ठमनुकर्षो निगद्यते । उपासङ्गो रथोपस्थः" पताका ध्वजा, तद्युक्तः ॥ १७ ॥

अष्टाश्वः काञ्चनः श्रीमान् भौमस्यापि रथो महान् ।
पद्मरागारुणैरश्वैः संयुक्तो वह्निसम्भवैः ॥ १८ ॥
अष्टाभिः पाण्डुरैर्युक्तो वाजिभिः काञ्चनो रथः ।
तस्मिंस्तिष्ठति वर्षान्ते राशौ राशौ बृहस्पतिः ॥ १९ ॥
आकाशसम्भवैरश्वैः शबलैः स्यन्दनं युतम् ।
समारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चरः ॥ २० ॥
स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् ।
सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय ! वहन्त्यविरतं सदा ॥ २१ ॥
आदित्यान्निःसृतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु ।
आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सौरेषु पर्वसु ॥ २२ ॥
तथा केतुरथस्याश्वा अप्यष्टौ वातरंहसः ।
पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणाः ॥ २३ ॥
एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव ।
सर्वे ध्रुवे महाभाग ! प्रबद्धा वायुरश्मिभिः ॥ २४ ॥
ग्रहर्क्षताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः ।
भ्रमन्त्युचितचारेण मैत्रेयानिलरश्मिभिः ॥ २५ ॥
यावन्त्यश्चैव तारास्तावन्तो वातरश्मयः ।
सर्वे ध्रुवे निबद्धास्ते भ्रमन्तो भ्रामयन्ति तम् ॥ २६ ॥

वह्नेरिवारुणैरश्वैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ शबलैर्विचित्रवर्णैः ॥ २० ॥ स्वर्भानोः राहोर्भृङ्गाभाः श्यामाः धूसरम् रथम् पाण्डुरम् अविरतम् अनुपरतम् ॥ २१ ॥ सौम्येषु पर्वसु सोमं गच्छति ॥ २२ ॥ पलालं तुषं तद्धूमवर्णवदाभा येषां ते लाक्षारसवदरुणाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ग्रहर्क्षताराणां धिष्ण्यानि स्थानानि । उचितचारेण यथोचितगत्या ॥ २५ ॥

तैलपीडा यथा चक्रं भ्रमन्तो भ्रामयन्ति वै ।
तथा भ्रमन्ति ज्योतींषि वाताविद्धानि सर्वशः ॥ २७ ॥
अलातचक्रवद् यान्ति वातचक्रेरितानि तु
यस्माज्ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥ २८ ॥
शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति ।
सन्निवेशञ्च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम ! ॥ २९ ॥
यदह्ना कुरुते पापं तं दृष्ट्वा निशि मुच्यते ।
यावन्त्यश्चैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि ।
तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि च ॥ ३० ॥
उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयोऽह्युत्तरो हनुः ।
यज्ञोऽधरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्द्धानमाश्रितः ॥ ३१ ॥
हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः ।
वरुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी ॥ ३२ ॥
शिश्ने संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ।

॥ २६ ॥ तैलपीडास्तैलिकाः स्वयं भ्रमन्तो यथा चक्रं तद्वत् भ्रामयन्ति । वाताविद्धानि प्रवहाख्यवातचक्रेरितानि ॥ २७ ॥ यस्मात् ज्योतींषि प्रवर्त्त्य वहति तेन स वायुः प्रवहः स्मृतः । प्रवहश्चैव भेदाः सर्वे वायुस्कन्धाः ॥ २८ ॥ सर्वे ध्रुवे निबद्धा इति । प्रस्तुतध्रुवस्याधारभूतं शिशुमारं तस्याध्यायोपसंहारे च पावनार्थं विवेचना वक्तुमाह शिशुमारस्त्विति ॥ २९ ॥ तद्दर्शनफलमाह यदह्नेति सार्द्धेन ॥ ३० ॥ तदवयवविन्यासमेवाह । उत्तानपाद इति सार्द्धैस्त्रिभिः । उत्तानपादः स्वायम्भुवमनुपुत्रः देवाश्चावयवत्वेनोच्यन्ते । यज्ञो धर्मो मूर्द्धानमुच्चप्रदेशः ॥ ३१ ॥ सक्थिनी ऊरू ॥ ३२ ॥ तारकामयस्य शिशुमारस्य पुच्छे तत्सम्बन्धि चतुष्टयं नामभिरिति ध्रुवानुपुच्छस्थितनक्षत्र-

पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः ।
तारकाशिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥
इत्येष सन्निवेशोऽयं पृथिव्या ज्योतिषां तथा ।
द्वीपानामुदधीनाञ्च पर्वतानाञ्च कीर्त्तितः ॥ ३४ ॥
वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च ये च तेषु वसन्ति वै ।
तेषां स्वरूपमाख्यातं संक्षेपः श्रूयतां पुनः ॥ ३५ ॥
यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा ।
पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुता ॥ ३६ ॥
ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णु-
र्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं
यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥ ३७ ॥
ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा-
वशेषमूर्त्तिर्न च वस्तुभूतः ।

[illegible]भावाग्निश्च दृश्यते । [illegible] पाठे तत्र पुच्छे चतुष्टयमेतच्चतुर्णां [illegible] । ध्रुवेति अग्निः पुच्छस्य प्रथमं [illegible] तत इन्द्रस्ततः [illegible] चतुष्टयम् इति ॥ ३३ ॥ [illegible] भुवनकोशस्वरूपं [illegible] दर्शयन्नाह, इत्येव इति वाक्यद्वयमाह ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ यदम्बु वैष्णवः कायः विष्णोरेव मूर्त्तिभूतोऽम्बुनः [illegible] पद्माकारा [illegible] नानावर्णविभागैः [illegible] वसुन्धरा समुद्भूता । [illegible] ततः पूर्वमति [illegible] ॥ ३६ ॥ [illegible] ज्योतीं-षीति । यदस्ति [illegible] वर्य ॥ ३७ ॥ [illegible]

अतो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्
जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि । ३८ ॥
यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं
कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः । ३९ ।
वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्य-
पर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ।
यच्चान्यथात्वं द्विज । याति भूयो
न तत् तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥ ४० ॥

ज्ञानमेव वस्तु न तस्य यत्र स परिणामो भवेत् यतः अतोऽशेषमूर्तिः प्रपञ्चभूमिरूपो वस्तुभूतः परमार्थरूपो न भवति यच्च नास्ति परस्पर भिन्नत्वं तथाच ततो भवति । तस्मात् ज्ञानस्वरूपात् शैला-दिभेदान् विज्ञानेऽज्ञाने विजृम्भितानि अविद्यया विवर्तितानि रूपाणि जानीहि ॥ ३८ ॥ अत्र हेतुमाह यदा त्विति । "यदा तु प्रतिबन्धककर्मक्षये सर्वमिदं जगत् शुद्धं केवलं निजमात्मीयं रूपमस्ति यस्य तथाभूतं निरस्तसमस्तदोषं ज्ञानमेव भवति तदा सङ्कल्पतरोः फलभूताः वस्तुषु पृथिव्यादिषु अद्वैतेनोत्पन्नविशेषा न स्फुरन्ति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् तं केन कं जिघ्रेत् इत्या-दिश्रुतेः । अतश्च ज्ञानव्यतिरिक्तत्वात् प्रपञ्चो नास्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ "आद्यन्तेऽपि वस्त्वस्ति वर्तमानेऽपि न तु तथा" इत्यादिनैवानन्त्या-भावित्वात् परिणामित्वात् न वास्तवत्वमित्याह, वस्त्विति । यच्चा-न्यथात्वं परिणामान्तरं याति तत् पुनस्तथा पूर्ववत् भवति । तच्च तथाभूते आद्यन्तवत्त्वे अवस्थात् पदार्थे न वस्तुनि पृथिव्यादिष्

मही घटत्वं घटत: कपालिका
कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणु: ।
जनै: स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयै:
आलक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥ ४१ ॥
तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्
क्वचित् कदाचित् द्विज वस्तुजातम् ।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-
विभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम् ॥ ४२ ॥
ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकम्
अशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।
एकं सदैकं परम: परेश:
स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥ ४३ ॥
सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।

तत्त्वं परमार्थेन कुत: ॥ ४० ॥ व्यभिचारित्वमेवोदाहरन् विज्ञानमेव [illegible] महीति । महीपिण्डादिदशायां घटत्वं प्राग् न दृश्यते, घटत्वानन्तरञ्च कपालिकाभूता दृश्यते कपालिका च ततो चूर्णं रजश्च दृश्यते । तस्मादनुगतमिति [illegible] । स्वकर्मणा प्रतिबन्धेन स्तिमितो [illegible] आत्मनिश्चयो येषां तैर्जनैरिदम् परिणामपरम्परायां किं वस्तु आलक्ष्यते न किञ्चिदपि [illegible] इत्यर्थ: । तथा च श्रुति: "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति ॥ ४१ ॥ इति-[illegible] शोकादिभिर्निरस्त: सङ्गो यस्य तथाभूतं ज्ञानं सदैकमेव । स एव च परम: सर्वोत्तम: परमेश्वरो वासुदेव: यतो व्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्ति ॥ ४३ ॥ उपसंहरति सद्भाव इति । सद्भाव: परमार्थ: ।

एतत् तु यत् संव्यवहारभूतं
तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥ ४४ ॥
यज्ञः पशुर्वह्निरशेष ऋत्विक्
सोमः सुराः स्वर्गमयश्च कामः ।
इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्टं
भूरादिभोगाय फलानि तेषाम् ॥ ४५ ॥
यच्चैतद् भुवनगतं मया तवोक्तं
सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः ।
ज्ञात्वैवं ध्रुवमचलं सदैकरूपं
तत् कुर्याद् विशति हि येन वासुदेवम् ॥ ४६ ॥

सर्वो नन्त इति सुबोधामात्रभावार्थः । ननु चान्यच्च संव्यवहारत्वे विषयं येनतु यत्राद्याश्रितं वस्तु वर्णितं तत्राह, एतत् तु यत्संव्यवहारभूतमिति दिव्यं यत् वर्षं व्यवहारभूतं पृथक् परमार्थैवक्तीति व्यवहारभूतं स्थितं नतु यतः वस्तु तत्रापि च विशेषतस्तुभ्यं यत् भुवनाश्रितमुक्तम् ॥ ४४ ॥ यज्ञः पश्वादिकाद्विकर्माश्रितमार्गदृष्टमुक्तं भूरादिभोगाय तत्फलानीत्युक्तम् ॥ ४५ ॥ तेषु वैराग्योत्पादनेन अपवर्गोपायमाह भोगाद्वैराग्यार्थं तत्त्वमाह, यच्चैतदिति, कर्मवश्यो जीवो नाना योनीर्व्रजतीति ज्ञात्वा विरज्य यत् ध्रुवं निश्चलं परिपूर्णम् अतः सदैकरूपं वासुदेवं येनोपायेन श्रवणादिना तज्ज्ञानात् तद्रूप तादात्म्यभावेन विशति तदेव कुर्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

भगवन् ! सम्यगाख्यातं यत् पृष्टोऽसि मयाखिलम् ।
भूसमुद्रादिसरितां संस्थानं ग्रहसंस्थितिम् ॥ १ ॥
विष्ण्वाधारं तथा चैतत् त्रैलोक्यं समवस्थितम् ।
परमार्थस्तु ते प्रोक्तो यथाज्ञानं प्रधानतः ॥ २ ॥
यत् त्वेतद् भगवानाह भरतस्य महीपतेः ।
कथयिष्यामि चरितं तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥
भरतः स महीपालः शालग्रामेऽवसत् किल ।
योगयुक्तः समाधाय वासुदेवे सदा मनः ॥ ४ ॥
पुण्यदेशप्रभावेण ध्यायतश्च सदा हरिम् ।
कथन्नु नाभवन्मुक्तिर्यदभूत् स द्विजः पुनः ॥ ५ ॥
विप्रत्वे च कृतं तेन यद्भूयः सुमहात्मना ।
भरतेन मुनिश्रेष्ठ ! तत् सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

[illegible] विश्वरूपे निरूपिते । [illegible] ॥ १ ॥ [illegible] ॥ २ ॥ भरतस्य चरितं [illegible] ॥ ३ ॥ ६ ॥ [illegible]

पराशर उवाच।

शालग्रामे महाभागो भगवन्न्यस्तमानसः।
स उवास चिरं कालं मैत्रेय ! पृथिवीपतिः॥ ७॥
अहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः।
अवाप परमां काष्ठां मनसश्चापि संयमे॥ ८॥
यज्ञेशाच्युत ! गोविन्द ! माधवानन्त ! केशव !।
कृष्ण ! विष्णो ! हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम्॥ ९॥
नान्यज्जगाद मैत्रेय ! किञ्चित् स्वप्नान्तरेऽपि च।
एतत् परं तदर्थञ्च विना नान्यदचिन्तयत्॥ १०॥
समित्पुष्पकुशादानं चक्रे देवक्रियाकृते।
नान्यानि चक्रे कर्माणि निःसङ्गो योगतापसः॥ ११॥
जगाम सोऽभिषेकार्थम् एकदा तु महानदीम्।
सस्नौ तत्र तदा चक्रे स्नानस्यानन्तरक्रियाः॥ १२॥
अथाजगाम तत्तीर्थं जलं पातुं पिपासिता।
आसन्नप्रसवा ब्रह्मन् एकैव ! हरिणी वनात्॥ १३॥

[illegible] तस्य माथोनं योगमनुवर्त्तते शालग्राम इति पर्वतः। भगवति न्यस्तं मानसं येन सः॥ ७॥ अहिंसादिषु यमनियमादिषु। तत्वाच्चे च मनसः संयमे समाधौ परमां काष्ठाम् उत्कर्षम् अवाप॥ ८॥ यज्ञेशाच्युते यज्ञेशाच्युतेत्यादिभगवन्नामैवाह॥ ९॥ नान्यत् वाचा जगाद मनसा च एतद्भगवन्नामैव तदर्थञ्च विग्रहमचिन्तयत्, नान्यत् किमपि॥ १०॥ देवेन च समित्पुष्पकुशानाम् आदानं देवपूजार्थं चक्रे नान्यानि कर्माणि योगयुक्तः तापसः॥ ११॥ अथ तस्य हरिणशावकाद् योगभ्रंशं

ततः समभवत् तत्र पीतप्राये जले तया ।
सिंहस्य नादः सुमहान् सर्वप्राणिभयङ्करः ॥ १४ ॥
ततः सा सहसा त्रासादाप्लुता निम्नगातटम् ।
अत्युच्चारोहणेनास्या नद्यां गर्भः पपात सः ॥ १५ ॥
तमुह्यमानं वेगेन वीचिमालापरिप्लुतम् ।
जग्राह स नृपो गर्भात् पतितं मृगपोतकम् ॥ १६ ॥
गर्भप्रच्युतिदोषेण प्रोत्तुङ्गाक्रमणेन च ।
मैत्रेय ! सापि हरिणी पपात च ममार च ॥ १७ ॥
हरिणीं तां विलोक्याथ विपन्नां नृपतापसः ।
मृगपोतं समादाय निजमाश्रममागतः ॥ १८ ॥
चकारानुदिनञ्चासौ मृगपोतस्य वै नृपः ।
पोषणं पुष्यमाणश्च स तेन ववृधे मुने ! ॥ १९ ॥
चचाराश्रमपर्य्यन्तं तृणानि गहनेषु सः ।
दूरं गत्वा च शार्दूलत्रासादभ्याययौ पुनः ॥ २० ॥
प्रातर्गत्वातिदूरञ्च सायमायात्यथाश्रमम् ।
पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योटजाजिरे ॥ २१ ॥
तस्य तस्मिन् मृगे दूरसमीपपरिवर्त्तिनि ।
आसीच्चेतः समासक्तं न ययावन्यतो द्विज ! ॥ २२ ॥
विमुक्तराज्यतनयः प्रोज्झिताशेषबान्धवः ।
ममत्वं स चकारोच्चैस्तस्मिन् हरिणबालके ॥ २३ ॥

[illegible] निष्कृतिं [illegible] ॥ १२ ॥ १३ ॥
आप्लुता [illegible] ॥ १५ ॥ २० ॥ उटजाजिरे पर्णशालाङ्गणे ॥ २१ ॥
[illegible]

किं वृकैर्भक्षितो व्याघ्रैः किं सिंहेन निपातितः ।
चिरायमाणे निष्क्रान्ते तस्यासीदिति मानसम् ॥ २४ ॥

एषा वसुमती तस्य खुराग्रक्षतकर्बुरा ।
प्रीतये मम जातोऽसौ क्व ममैणकबालकः ॥ २५ ॥

विषाणाग्रेण मद्बाहुकण्डूयनपरो हि सः ।
क्षेमेणाभ्यागतोऽरण्यादपि मां सुखयिष्यति ॥ २६ ॥

एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः ।
कुशाः काशा विराजन्ते बटवः सामगा इव ॥ २७ ॥

इत्थं चिरगते तस्मिन् स चक्रे मानसं मुनिः ।
प्रीतिप्रसन्नवदनः पार्श्वस्थे चाभवन् मृगे ॥ २८ ॥

समाधिभङ्गस्तस्यासीत् तन्मयत्वादृतात्मनः ।
सन्त्यक्तराज्यभोगर्द्धिस्वजनस्यापि भूपतेः ॥ २९ ॥

चपलं चपले तस्मिन् दूरगं दूरगामिनि ।
मृगपोतेऽभवच्चित्तं स्थैर्यवत् तस्य भूपतेः ॥ ३० ॥

कालेन गच्छता सोऽथ कालं चक्रे महीपतिः ।
पितेव सास्रं पुत्रेण मृगपोतेन वीक्षितः ॥ ३१ ॥

मृगमेव तदाद्राक्षीत् त्यजन् प्राणानसावपि ।
तन्मयत्वेन मैत्रेय ! नान्यत् किञ्चिदचिन्तयत् ॥ ३२ ॥

ततश्च तत्कालकृतां भावनां प्राप्य तादृशीम् ।

दिता ॥ २३ ॥ २४ ॥ खुराग्रक्षतैः कर्बुरा ॥ २५ ॥ [illegible] तस्मिन् [illegible] इति पाठः [illegible] तन्मयत्वे [illegible] समाधिः ॥ २८ ॥ ३० ॥ [illegible] प्राप ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत्कालकृतां भावनाम् [illegible] । [illegible] शिरो । [illegible]

जम्बूमार्गे महारण्ये जातो जातिस्मरो मृगः ॥ ३३ ॥
जातिस्मरत्वादुद्विग्नः संसारस्य द्विजोत्तम ।
विहाय मातरं भूयः शालग्राममुपाययौ ॥ ३४ ॥
शुष्कैस्तृणैस्तथा पर्णैः स कुर्वन्नात्मपोषणम् ।
मृगत्वहेतुभूतस्य कर्मणो निष्कृतिं ययौ ॥ ३५ ॥
तत्र चोत्सृष्टदेहोऽसौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः ।
सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले ॥ ३६ ॥
सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
अपश्यत् स च मैत्रेय आत्मानं प्रकृतेः परम् ॥ ३७ ॥
आत्मनोऽधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने ।
सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श तदात्मनि ॥ ३८ ॥
न पपाठ गुरुप्रोक्तं कृतोपनयनः श्रुतम् ।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥ ३९ ॥
उक्तोऽपि बहुशः किञ्चिज्जडवाक्यमभाषत ।
तदप्यसंस्कारयुतं ग्राम्यवाक्योक्तिसंश्रितम् ॥ ४० ॥

[illegible] ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इदानीं [illegible] ॥ ३६ ॥ [illegible] ॥ ३८ ॥ ददर्श न च [illegible] ॥ ३९ ॥ [illegible] संस्कारः [illegible] ॥ ४० ॥

अपध्वस्तवपुः सोऽथ मलिनाम्बरधृग् द्विजः।
क्लिन्नदन्तान्तरः सर्वैः परिभूतः स नागरैः॥ ४१ ॥
सम्मानना परां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः।
जनेनावमतो योगी योगसिद्धिञ्च विन्दति॥ ४२ ॥
तस्माच्चरेत वै योगी सतां मार्गमदूषयन्।
जना यथावमन्येरन् गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम्॥ ४३ ॥
हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्थं महामतिः।
आत्मानं दर्शयामास जडोन्मत्ताकृतिं जने॥ ४४ ॥
भुङ्क्ते कुल्माषवाटादि शाकं वन्यफलं कणान्।
यद् यदाप्नोति सुबहु तदत्ति कालसंयमम्॥ ४५ ॥
पितर्युपरते सोऽथ भ्रातृभ्रातृव्यबान्धवैः।
कारितः क्षेत्रकर्मादि कदन्नाहारपोषितः॥ ४६ ॥
स तूक्षपीनावयवो जडकारी च कर्मणि।

अपध्वस्तवपुः मलीमसदेहः। क्लिन्नानि मलावृतानि दन्तान्तराणि दन्तमध्यानि यस्य सः॥ ४१ ॥ सतां धर्मं अदूषयन्। अवमानादिभिर् निन्दाम् अकुर्वन्॥ ४३ ॥ संमाननेत्यादिश्लोकद्वयं हिरण्यगर्भयोगशास्त्रवचनं विचिन्त्य॥ ४४ ॥ कुल्माषं किञ्चित्पक्वचणकादिः "स्याद् यावकस्तु कुल्माषः" इत्यमरसिंहः। वाट्यो [illegible] इत्युक्तास्तु सुबहु अल्पं वा यद् यदाप्नोति तत्तदेव [illegible] [illegible] कालतः यत् भुङ्क्ते इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः। "शरीरं यावत् [illegible] यावदेवास्तु। [illegible] पापं [illegible] [illegible]" इति [illegible] यथा भवति तथा। तदत्ति इति पाठे तस्याभावे कालसंयमं कालनियमं विना दिवा नक्तं वा [illegible] भुङ्क्ते इत्यर्थः॥ ४५ ॥ भ्रातृव्याः भ्रातृपुत्राः॥ ४६ ॥ जडवत् करोतीति जडकारी। आहारमेव केवलं [illegible]

सर्वलोकोपकरणं बभूवाहारवेतनः ॥ ४६ ॥

तं तादृशमसंस्कारविप्राकृतिविचेष्टितम् ।

क्षत्ता सौवीरराजस्य विष्टियोग्यममन्यत ॥ ४७ ॥

स राजा शिबिकारूढो गन्तुं कृतमतिर्द्विज ।

बभूवेक्षुमतीतीरे कपिलर्षेर्वराश्रमम् ॥ ४८ ॥

श्रेयः किमत्र संसारे दुःखप्राये नृणामिति ।

प्रष्टुं तं मोक्षधर्मज्ञं कपिलाख्यं महामुनिम् ॥ ४९ ॥

उवाह शिबिकां तस्य क्षत्तुर्वचनचोदितः ।

नृणां विष्टिगृहीतानामन्येषां सोऽपि मध्यगः ॥ ५० ॥

गृहीतो विष्टिना विप्रः सर्वज्ञानैकभाजनः ।

जातिस्मरोऽसौ पापस्य क्षयकाम उवाह ताम् ॥ ५१ ॥

ययौ जडगतिः सोऽथ युगमात्रावलोकनम् ।

कुर्वन्मतिमतां श्रेष्ठस्तदन्ये त्वरितं ययुः ॥ ५२ ॥

विलोक्य नृपतिः सोऽपि विषमां शिबिकागतिम् ।

किमेतदित्याह समं गम्यतां शिबिकावहाः ॥ ५३ ॥

च ॥ ४६ ॥ इदानीं तस्य [illegible] प्रस्तावं [illegible] तं तादृशमित्यादिना [illegible] । क्षत्ता [illegible] । विष्टिर्निर्मूल्यं कर्म, तत्र योग्यम् । शिबिकारूढो [illegible] । [illegible] पापकृतां [illegible] । [illegible] धार्मिको राजा [illegible] इति ॥ ४७ ॥ शिबिका [illegible] । [illegible] आरूढो भूत्वा [illegible] गन्तुं कृतमतिः [illegible] राजा शिबिका- [illegible] इक्षुमत्याः नद्याः तीरे बभूव ॥ ४८ ॥ [illegible] मोक्षधर्मज्ञं [illegible] इति ॥ ४९ ॥ ५१ ॥ [illegible] ॥ ५२ ॥ किमेतत् विषमं, कथं तथा भवति तथा [illegible]

पुनस्तथैव शिबिकां विलोक्य विषमां हि सः ।
नृपः किमेतदित्याह भवद्भिर्गम्यतेऽन्यथा ॥ ५४ ॥
भूपतेर्वदतस्तस्य श्रुत्वेत्थं बहुशो वचः ।
शिबिकावाहकाः प्रोचुरयं यातीत्यसत्वरम् ॥ ५५ ॥

राजोवाच ।

किं श्रान्तोऽस्यल्पमध्वानं त्वयोढा शिबिका मम ।
किमायाससहो न त्वं ? पीवानसि निरीक्ष्यसे ॥ ५६ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

नाहं पीवान् न चैवोढा शिबिका भवतो मया ।
न श्रान्तोऽस्मि न चायासः सोढव्योऽस्ति महीपते ॥ ५७ ॥

राजोवाच ।

प्रत्यक्षं दृश्यसे पीवानद्यापि शिबिका त्वयि ।
श्रमश्च भारोद्वहने भवत्येव हि देहिनाम् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

प्रत्यक्षं भवता भूप ! यद् दृष्टं मम तद् वद ।
बलवानबलश्चेति वाच्यं पश्चाद् विशेषणम् ॥ ५९ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ असत्वरम् मन्दं यातीति प्रोचुः ॥ ५५ ॥ किं श्रान्तोऽसि त्वम् ? नैव श्रान्तोऽसि, यतः अल्पमेव अध्वानं त्वया शिबिका ऊढा आनीता । किञ्च, किं त्वम् आयाससहो न असि ? अपितु असि । यतः पीवान् स्थूलो बलवान् निरीक्ष्यसे दृश्यसे । पीवानिति न आयासासह आह ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ राजा भोक्तृभारवाह-विरोधम् उद्भावयन्नाह, प्रत्यक्षं दृश्यसे इति ॥ ५८ ॥ ब्राह्मणस्तु आत्मनोऽतिनिष्क्रियत्वादिप्रबोधनायाह, प्रत्यक्षं भवता यद् दृष्टं देहो वा जीवो वा परमात्मा वा, तत्, प्रथमं वद, विशेषणं पश्चाद् वाच्यं विशेष्या-भावात् विशेषणस्य ॥ ५९ ॥ देहपक्षे तावदात्मनो भाराभावमाह,

त्वयोढा शिबिका चेति त्वय्यद्यापि च संस्थिता ।
मिथ्यैतदत्र तु भवान् शृणोतु वचनं मम ॥ ६० ॥
भूमौ पादयुगस्यास्था जङ्घे पादद्वये स्थिते ।
ऊरू जङ्घाद्वयावस्थौ तदाधारं तथोदरम् ॥ ६१ ॥
वक्षःस्थलं तथा बाहू स्कन्धौ चोदरसंस्थितौ ।
स्कन्धाश्रितेयं शिबिका मम भारोऽत्र किं कृतः ? ॥ ६२ ॥
शिबिकायां स्थितञ्चेदं वपुस्त्वदुपलक्षितम् ।
तत्र त्वमहमप्यत्र प्रोच्यते चेदमन्यथा ॥ ६३ ॥
अहं त्वञ्च तथान्ये च भूतैरुह्याम पार्थिव ।
गुणप्रवाहपतिता भूतवर्गोऽपि यात्ययम् ॥ ६४ ॥
कर्मवश्या गुणा ह्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते ।
अविद्यासञ्चितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ॥ ६५ ॥

त्वयीति [illegible] ॥ ६० ॥ आस्था स्थितिः, [illegible] व्याख्यानम् । पादादिस्थानेनैव देहस्यावस्थानम् [illegible] पादादीनामितरेतराधारं [illegible] भारत्वम् अतः देहस्यैव तावद् भारो दुर्वहः । मम तु साक्षिणो भारः किन्निमित्तकः [illegible] ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ यत् चोक्तं त्वयोढा शिबिका ममेति तद्दूषयति त्वया पौरुषाभिमानेन दृष्टं शरीरमेव शिबिकायां स्थितं न तु त्वम् । अतस्तत्र तथा शिबिकायां त्वम् अहम् अत्र भूमौ इत्यादिव्यवहारः मिथ्यैव प्रोच्यते ॥ ६३ ॥ औपचारिकं व्यवहारं, [illegible] । [illegible] सर्वेषु सत्त्वाद्यात्मकगुणवशीभूताः कर्मानुगा गुणाः [illegible] भूतवर्गो देहो याति । तदेवं भूतैरेव देहाकार-परिणतैरुह्यमानाः सर्वे सर्वे जीवाः तं तं कर्मफलभोगदेहम् [illegible] प्रापयन्ते । अतो न कश्चित् कस्यचित् वाहकः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः।
प्रवृद्ध्यपचयौ नास्य एकस्याखिलजन्तुषु ॥ ६६ ॥
यदा नोपचयस्तस्य नचैवापचयो नृप!।
तदा पीवानसीतीत्थं कया युक्त्या त्वयेरितम् ॥ ६७ ॥
भूपादजङ्घाकट्यूरुजठरादिषु संस्थिते।
शिबिकेयं यदा स्कन्धे तदा भारः समस्त्वया ॥ ६८ ॥
तदान्यैर्जन्तुभिर्भूप! शिबिकोत्था न केवलम्।
शैलद्रुमगृहोत्थोऽपि पृथिवीसम्भवोऽपि वा ॥ ६९ ॥
यदा पुंसः पृथग्भावः प्राकृतैः कारणैर्नृप!।
सोढव्यस्तु तदायासः कथं वा नृपते! मया ॥ ७० ॥
यद्द्रव्या शिबिका चेयं तद्द्रव्यो भूतसंग्रहः।

परमात्मत्वे तु त्वदुक्तं पीवरत्वादिकमयुक्तं निर्गुणत्वादित्याह, आत्मेति। शुद्धः देहादिव्यतिरिक्तः अक्षरः अव्ययः। शान्तः रागादिशून्यः, निर्गुणः सत्त्वादिगुणशून्यः, प्रकृतेरपि परः, अत एवाखिलजन्तुष्वेकस्य परिपूर्णस्य प्रवृद्ध्यपचयौ न स्तः ॥ ६६ ॥ यदा चैतौ न स्तः, तदा पीवेति भाषणमयुक्तमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ इत्थं मम देहादिव्यतिरिक्तत्वात् भारो नास्तीत्युक्तम्, इदानीं मद्व्यतिरिक्तस्कन्धे स्थितो भारो यदि मे स्यात् तर्हि [illegible] यदि वा संबद्धाया अपि शिबिकाया भारो ममेत्युच्यते तर्हि पर्वतादिभारोऽपि किं नोच्यते इत्याह, भूपादेति द्वाभ्याम्। भूपादादिषु स्थिते स्कन्धे स्थितेयं शिबिका मम यदि भारः स्यात् तदा [illegible] त्वया चान्यैश्च [illegible] स्यादित्यर्थः। तद्वत् तथा चान्यो भारः स्यादित्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ [illegible] नास्तीत्याह, यदेति ॥ ७० ॥ किञ्च शिबिकायाः तव मम [illegible] भौतिकत्वे समाने किं तवेयं शिबिका। त्वं वा शिबिकायाः किमर्थं तव त्वं वा समेति [illegible]

भवतो मेऽखिलस्यास्य समत्वेनापवर्जितः ॥ ७१ ॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्त्वाभवन्मौनी स वहन् शिबिकां द्विजः ।
सोऽपि राजावतीर्य्योर्व्यां तत्पादौ जगृहे त्वरन् ॥ ७२ ॥

राजोवाच ।

भो भो विसृज्य शिबिकां प्रसादं कुरु मे द्विज ।
कथ्यतां को भवानत्र जाल्मरूपधरः स्थितः ॥ ७३ ॥
यो भवान् यन्निमित्तं वा यदागमनकारणम् ।
तत् सर्वं कथ्यतां विद्वन् मह्यं शुश्रूषवे त्वया ॥ ७४ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

श्रूयतां कोऽहमित्येतद्वक्तुं भूप न शक्यते ।
उपभोगनिमित्तञ्च सर्वत्रागमनक्रिया ॥ ७५ ॥
सुखदुःखोपभोगौ तु तौ देहाद्युपपादकौ ।
धर्माधर्मोद्भवौ भोक्तुं जन्तुर्देहादिमृच्छति ॥ ७६ ॥
सर्वस्यैव हि भूपाल जन्तोः सर्वत्र कारणम् ।

[illegible] नाशाद्यपर्यन्तेनाच्च यदुत्पद्यते, भूतसंघः देहः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ जाल्मरूपधरः अज्ञरूपधृक् ॥ ७३ ॥ यो भवानित्यनेन तद्-[illegible] । [illegible] ॥ ७४ ॥ [illegible] ॥ ७५ ॥ [illegible] सुखदुःखानि । [illegible] धर्माधर्माभ्यां [illegible] ॥ ७६ ॥ यदागमनकारणम् [illegible] । [illegible]

धर्माधर्मौ यतः कस्मात् कारणं पृच्छसे ततः ॥ ७७ ॥

राजोवाच ।

धर्माधर्मौ न सन्देहः सर्वकार्य्येषु कारणम् ।
उपभोगनिमित्तञ्च देहाद्देहान्तरागमः ॥ ७८ ॥
यत्त्वेतद्भवता प्रोक्तं कोऽहमित्येतदात्मनः ।
वक्तुं न शक्यते श्रोतुं तन्ममेच्छा प्रवर्त्तते ॥ ७९ ॥
योऽस्ति सोऽहमिति ब्रह्मन् ! कथं वक्तुं न शक्यते ।
आत्मन्येष न दोषाय शब्दोऽहमिति यो द्विज ! ॥८०॥

ब्राह्मण उवाच ।

शब्दोऽहमिति दोषाय आत्मन्येष तथैव तत् ।

यद्युपभोगनिमित्तप्राप्त्यादौ धर्माधर्मावेव सर्वत्र कारणं ततो मम गमने किमिति कारणं त्वया कस्मात् पृच्छ्यते ? इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ राजा तु तद् समस्तकार्य्यत्वं धर्माधर्मयोः कारणमङ्गीकृत्य प्रश्नप्रयोजनं दर्शयति, धर्माधर्माविति त्रिभिः ॥ ७८ ॥ कोऽहमित्येतदहमर्थात्मकमात्मा वक्तुं न शक्यते इति । यत् तु भवता प्रोक्तं तत् श्रोतुमिच्छामः ॥ ७९ ॥ अपृथगिदन्त्वेनात्मा स्यात् तर्हि वक्तुं न शक्येत, न तु तदभावेऽपि, योऽस्तीति । यदि च पुनः शब्दार्थयोरविदेहात्मकत्वं शब्दो दोषाय स्यात् तर्हि वक्तुं न शक्येत, तत्तु नास्तीत्याह आत्मनीति ॥ ८० ॥ तत्त्वज्ञस्य तत्त्वंपदार्थशोधने प्रवृत्तस्याभावप्रवृत्तिकत्वे अहंपदस्य चात्म-वाचकत्वाद् अहमर्थात्मत्वात् शब्दोऽहमित्यादिना । अह-मित्येव शब्दः आत्मनि दोषाय न भवतीति त्वया यदुक्तं तत् तथैव । किन्तु अहंपदस्यादेहात्मबोधकत्वेऽज्ञानं स्यात् । अहंपदवाच्यस्य अभिमा-नित्वे वाच्यत्वं स्यात्, अहंपदस्य मिथ्याभिमानाद् देहात्मत्वाभ्यासात्मा दोषाय जायते । तथापि अहं ममेत्यादिषु बुद्ध्यादिप्रवृत्तेरन्ध-स्तद्भवोक्तं बहुधा प्रयुज्यते । तद्भवोऽपि च किं निमित्तः ? आमि-

पमात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो वा भ्रान्तिलक्षणः ॥८१॥
जिह्वा ब्रवीत्यहमिति दन्तौष्ठौ तालुकं नृप ।
एते नाहं यतः सर्वे वाङ्निष्पादनहेतवः ॥ ८२ ॥
किं हेतुभिर्वदत्येषा वागेवाहमिति स्वयम् ।
तथापि वाङ् नाहमेतद् वक्तुमित्थं न युज्यते ॥ ८३ ॥
पिण्डः पृथग् यतः पुंसः पादपाण्यादिलक्षणः ।
ततोऽहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन् करोम्यहम् ॥८४॥
यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम ।
तदेषोऽहमयञ्चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥ ८५ ॥
यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ।
तदा हि को भवान् कोऽहमित्येतद् विफलं वचः ॥८६॥
त्वं राजा शिबिका चेयम् इमे वाहाः पुरःसराः

शिरो वा किं देहो वा ? जीवो वा ? ॥८१॥ तत्र जिह्वादेरनात्मत्वमाह, जिह्वेति । एते जिह्वादयो नाहम्, अहंप्रत्ययालम्बना न भवन्ति, जिह्वादिष्वादिदन्तोष्ठताल्वादेरभावात् । यतश्चैते वाक्यनिष्पादने हेतवः कारणानि न तु कर्तारः, ततोऽमी ते नाहंप्रत्ययालम्बनाः ॥ ८२ ॥ वागिन्द्रियस्यानात्मत्वमाह, किमिति । हेतुभिर्जिह्वादिभिः करणैः किं वागेव स्वयमहमिति वदतीति यद्यपि तथापि वागिन्द्रियमहं न भवति, अत एवाहमेतद्वक्तुं न युज्यते ॥ ८३ ॥ इन्द्रियसमूहस्यानात्मत्वमाह, पिण्ड इति । पिण्डं देहं पुंस आत्मनः पृथगेव दृष्टत्वात् [illegible] ॥ ८४ ॥ भेदव्यवहारोऽप्ययुक्त इत्याह, यदीति द्वाभ्याम् । मत्तोऽन्यः सजातीयः परो विजातीयो वा यदि कोऽप्यस्ति तदा तदायं मैषोऽहमिति वक्तुं युज्यते ॥ ८५ ॥ यदा सर्वदेहेष्वेक एव आत्मा व्यवस्थितः तदा को भवानिति वक्तुं [illegible] वचनं [illegible] ॥८६॥ अद्य शिबिकावाहनेतत्भेदस्य वाह्यवाहकत्वादि-

यत्र भवतो लोको न सदेतत् तवोच्यते ॥ ८७ ॥
वृक्षाद् दारु ततश्चेयं शिबिका त्वदधिष्ठिता ।
किं वृक्षसंज्ञा वास्याः स्याद् दारुसंज्ञाथ वा नृप ॥ ८८ ॥
वृक्षारूढो महाराजो नायं वदति ते जनः ।
न च दारुणि सर्वस्त्वां ब्रवीति शिबिकागतम् ॥ ८९ ॥
शिबिका दारुसंघातो रचनास्थितिसंस्थितः ।
अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ ! तद्भेदे शिबिका त्वया ॥ ९० ॥
एवं छत्रशलाकानां पृथग्भावो विमृश्यताम् ।
क्व यातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥ ९१ ॥
पुमान् स्त्री गौरजो वाजी कुञ्जरो विहगस्तरुः ।

चेतनभेदश्च च दृश्यमानमात्रं [illegible] सजातीयविजातीयभेदा भावोऽयात्तत्र [illegible] मिथ्यात्वमाह, तां राजेत्यादिना । [illegible] पारमार्थिक एतत् सर्वं सच्छब्देनापि न वदेत ॥ ८७ ॥ तत्र तार्किकशिबिकाकारत्वभावं, यथा वृक्षः, ततश्छिन्नं पुनश्च दारु । तत चतुरा रचितेयं शिबिका । तदा च वृक्षदारुसंज्ञयोरभावात् व्यभिचारित्वेन वृक्षदारुशब्दाभिधेयत्वमयुक्तं ॥ ८८ ॥ शिबिकागतस्त्वां वृक्षदारुसंज्ञाभिर्वदन्ति तद्व्यवहारनिवृत्त्योपपादयति, वृक्षारूढ इति ॥ ८९ ॥ शिबिकावस्थाया अपि मिथ्यात्वमाह, शिबिकेति । रचनास्थितिना संस्थितो दारुसंघात एव शिबिका । दारुभेदे काष्ठविभागे कृते शिबिका क्व गतेति त्वया तद्विवेकेनान्विष्यताम् ॥ ९० ॥ एवं छत्रशलाका सर्वासां विभागे छत्रं क्व गतमिति विमृश्यताम् । तदेवं शिबिकादेः अचेतनस्य रूपं निरूप्य तथैव न्यायं चेतनत्वेन स्वदृष्टान्ततयातिदिशति, एव इति । यदि अहं चेत् त्वं [illegible] चेत् च विमृश्यतां शिरःपाण्यादि-विभागेन त्वं न चाहमित्यर्थः ॥ ९१ ॥ ननु तर्हि व्यवहारस्य किं मूलमित्यपेक्षायां व्यवहारमूलमविवेकमाह, पुमानिति । [illegible]

देहेषु लोकसंज्ञेयं विज्ञेया कर्महेतुषु ॥ ८२ ॥

पुमान् न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः ।

शरीराकृतिभेदास्तु भूपैते कर्मयोनयः ॥ ८३ ॥

वस्तु राजेति यल्लोके यच्च राजभटात्मकम् ।

तथान्यच्च नृपेत्थं तन्न सत् सङ्कल्पनामयम् ॥ ८४ ॥

यत् तु कालान्तरेणापि नान्यां संज्ञामुपैति वै ।

परिणामादिसंभूतां तद् वस्तु नृप ! तच्च किम् ॥ ८५ ॥

त्वं राजा सर्वलोकस्य पितुः पुत्रो रिपोरिपुः ।

पत्न्याः पतिः पिता सूनोः किं त्वां भूप ! वदाम्यहम् ॥८६॥

त्वं किमेतच्छिरः किन्नु शिरस्तव तथोदरम् ।

किमु पादादिकं त्वं वा तवैतत् किं महीपते ! ॥८७॥

समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग् भूप ! व्यवस्थितः ।

हेतवो येषां तेषु देहेष्वेवेयं लोके संज्ञा नत्वात्मनि ॥ ८२ ॥ तत्र पारमार्थिकतया संज्ञैकत्वादि दर्शयन्नाह पुमानिति ॥ ८३ ॥ अतो लोकव्यवहारास्पदं वस्तु सङ्कल्पमात्रविकल्पितमित्याह, वस्त्विति ॥ ८४ ॥ एतदेव परमार्थवस्तुलक्षणेन स्फुटीकरोति । यत्त्विति । परिणामादिना जातां संज्ञान्तरं कालान्तरेणापि यन्न प्राप्नोति, तत् परमार्थवस्तु । तच्च किं ? न किञ्चित् । राजादीनामपि बाल्ययौवनादिपरिणामादवस्तुत्वमित्यर्थः । तदुक्तं महीघटत्वमित्यादि ॥८५॥ वर्त्तमानकालेऽप्यव[illegible]त्वमित्याह, त्वं राजेति ॥ ८६ ॥ ननु राजादिरूपस्य पतित्वाभिमानेन व्यवस्थितत्वेऽपि शिरःपाण्यादिमानहमेव[illegible]रूपत्वेनाह, त्वमिति । अवयवावयविभावकल्पितत्वादपि [illegible]अवस्तुत्वमिति भावः ॥ ८७ ॥ ननु तथापि [illegible]

कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ! ॥ ९८ ॥
एवं व्यवस्थिते तत्त्वे मयाहमिति भाषितुम् ।
पृथक्करणनिष्पाद्यं शक्यते नृपते ! कथम् ॥ ९९ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

निशम्य तस्येति वचः परमार्थसमन्वितम् ।
प्रश्रयावनतो भूत्वा तमाह नृपतिर्द्विजम् ॥ १ ॥

राजोवाच ।

भगवन् ! यत् त्वया प्रोक्तं परमार्थमयं वचः ।
श्रुते तस्मिन् भ्रमन्तीव मनसो मम वृत्तयः ॥ २ ॥

सुपर्वणेऽपर्वणेऽपि देहत्वेन पृथगंशत्वरूपेण त्वं व्यवस्थितः । दूरं च समप्रकाशतया चन्द्रादिगोचरत्वाभ्यासात् । त्वमेव स्वानुभवेन चिन्तये-त्याह, कोऽहमित्यत्रेति ॥ ९८ ॥ अतो मया यदुक्तं कोऽहमित्येतत् वचः, न सम्यक् इति तत् विद्धीत्युपसंहरति, एवमिति । एवमभिन्ने आत्मतत्त्वे व्यवस्थिते सति पृथक्करणेनात्मव्यवच्छेदेन निष्पाद्यमसत्य-मेवोऽहमित्यक्षरं वचं भाषितुं शक्यमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

नाहमित्यादिवाक्येन प्रमाणासम्भवे मते । प्रमेयसम्भवाशङ्की भूयोभूयोऽथ पृच्छति ॥ १ ॥ नाहं पीवेत्यादिवाक्यश्रवणतः प्रमाणा-सम्भवमायां निवृत्तायामपि नानादर्शनप्रतिबन्धेषु सत्सु परमार्थत्वे सति आत्मैव परमार्थं इत्यतः प्रमेयस्य असम्भावनया पृच्छति, भगवन्निति द्वाभ्यां ॥ २ ॥ नन्वत्र मया किं सन्दिग्धमुक्तं येन तव मनसो वृत्तयो भ्रमन्तीव आह, एतदिति । यदेतत् विवेकविज्ञानं भवता दर्शितं

एतद् विवेकविज्ञानं यदशेषेषु जन्तुषु ।
भवता दर्शितं विप्र ! तत् परं प्रकृतेर्महत् ॥ ३ ॥
नाहं वहामि शिबिकां शिबिका न मयि स्थिता ।
शरीरमन्यदस्मत्तो येनेयं शिबिका धृता ॥ ४ ॥
गुणप्रवृत्त्या भूतानां प्रवृत्तिः कर्मचोदिता ।
प्रवर्त्तन्ते गुणा ह्येते किमेतद् यत् त्वयोदितम् ॥ ५ ॥
एतस्मिन् परमार्थज्ञ ! मम श्रोत्रपथं गते ।
मनो विह्वलतामेति परमार्थार्थितां गतम् ॥ ६ ॥
पूर्वमेव महाभाग कपिलर्षिमहं द्विज ! ।
प्रष्टुमभ्युद्यतो गत्वा श्रेयः किन्त्वत्र शंस मे ॥ ७ ॥
तदन्तरे च भवता यदेतद् वाक्यमीरितम् ।
तेनैव परमार्थार्थं त्वयि चेतः प्रधावति ॥ ८ ॥
कपिलर्षिर्भगवतः सर्वभूतस्य वै द्विज ।
विष्णोरंशो जगन्मोहनाशायोर्वीमुपागतः ॥ ८ ॥
स एव भगवान् नूनमस्माकं हितकाम्यया ।
प्रत्यक्षतामत्र गतो यथैतद् भवतोच्यते ॥ १० ॥
तन्मह्यं प्रणताय त्वं यच्छ्रेयः परमं द्विज ।

तद्वदाखिलविज्ञानजलवीच्युदधिर्भवान्॥११॥

ब्राह्मण उवाच।

भूप! पृच्छसि किं श्रेयः? परमार्थं नु पृच्छसि?।

श्रेयांसि परमार्थानि अशेषाणि च भूपते!॥१२॥

देवताराधनं कृत्वा धनसम्पदमिच्छति।

पुत्रानिच्छति राज्यञ्च श्रेयस्तस्यैव तन्नृप!॥१३॥

कर्म्म यज्ञात्मकं श्रेयः स्वर्लोकफलदायि च।

श्रेयः प्रधानञ्च फले तदेवानभिसन्धिते॥१४॥

आत्मा ध्येयः सदा भूप! योगयुक्तैस्तथापरम्।

श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मना॥१५॥

श्रेयांस्येवमनेकानि शतशोऽथ सहस्रशः।

वीचयो यस्मिन् स तद्विधः [illegible] भवान्। अतः परमार्थ-भूतं श्रेयो वक्तव्यः॥११॥ तत्र [illegible] परमार्थं इति [illegible] श्रेयःपरमार्थयोर्भेदं [illegible] पूर्वकमाह, भूपेति। नु [illegible] श्रेयांसि परमार्थभूतानि न [illegible] परमार्थोऽपि [illegible] परमार्थभूतानि [illegible] नानि तथा॥१२॥ [illegible] श्रेयांसि [illegible] देवेति त्रिभिः। [illegible] तस्य तदेव श्रेय [illegible]॥१३॥ फलेनानभिसन्धितेऽसति तदु [illegible] कर्म्मैव प्रधानं मुख्यं श्रेयः। [illegible] तु [illegible] श्रेय [illegible]॥१४॥ आत्मा ध्येय इति श्रेयः [illegible] श्रेय [illegible]।

[illegible] यः परमात्मना संयोगः, स परं श्रेयः॥१५॥ श्रेयां[illegible] [illegible]। [illegible]

[illegible] आत्मभोजनम्। केचित्तु [illegible]

[illegible] नित्यत्वात् [illegible]। [illegible]

एतद् विवेकविज्ञानं यदशेषेषु जन्तुषु ।
भवता दर्शितं विप्र ! तत् परं प्रकृतेर्महत् ॥ ३ ॥
नाहं वहामि शिबिकां शिबिका न मयि स्थिता ।
शरीरमन्यदस्मत्तो येनेयं शिबिका धृता ॥ ४ ॥
गुणप्रवृत्त्या भूतानां प्रवृत्तिः कर्मचोदिता ।
प्रवर्त्तन्ते गुणा ह्येते किमेतद् यत् त्वयोदितम् ॥ ५ ॥
एतस्मिन् परमार्थज्ञ ! मम श्रोत्रपथं गते ।
मनो विह्वलतामेति परमार्थार्थितां गतम् ॥ ६ ॥
पूर्वमेव महाभाग कपिलर्षिमहं द्विज ! ।
प्रष्टुमभ्युद्यतो गत्वा श्रेयः किन्न्वत्र शंस मे ॥ ७ ॥
तदन्तरे च भवता यदेतद् वाक्यमीरितम् ।
तेनैव परमार्थार्थं त्वयि चेतः प्रधावति ॥ ८ ॥
कपिलर्षिर्भगवतः सर्वभूतस्य वै द्विज ! ।
विष्णोरंशो जगन्मोहनाशायोर्व्वीमुपागतः ॥ ९ ॥
स एव भगवान् नूनमस्माकं हितकाम्यया ।
प्रत्यक्षतामत्र गतो यथैतद् भवतोच्यते ॥ १० ॥
तस्मात् प्रणताय त्वं यच्छ्रेयः परमं द्विज ! ।

तत् प्रकृतेः परं यद्ब्रह्म तस्यैव दर्शनं, यत्तु [illegible] वस्तु [illegible] कवि- [illegible] ॥ ३ । ४ । ५ । ६ ॥ [illegible] यन्मे [illegible] [illegible] पूर्वमेवास्ति । तत्र संसारे किं [illegible] इति कपिल- महर्षिं [illegible] प्रष्टुमभ्युद्यतोऽस्मि ॥ ७ । ८ ॥ यथैतद् भवतोच्यते तत्र [illegible] भगवता मम [illegible] । [illegible] भावः ॥ १० ॥ [illegible]

तद्वदाखिलविज्ञानजलवीच्युदधिर्भवान् ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

भूप ! पृच्छसि किं श्रेयः ? परमार्थं नु पृच्छसि ? ।
श्रेयांसि परमार्थानि अशेषाणि च भूपते ! ॥ १२ ॥
देवताराधनं कृत्वा धनसम्पदमिच्छति ।
पुत्रानिच्छति राज्यञ्च श्रेयस्तस्यैव तन्नृप ! ॥ १३ ॥
कर्म यज्ञात्मकं श्रेयः स्वर्लोकफलदायि च ।
श्रेयः प्रधानञ्च फले तदेवानभिसन्धिते ॥ १४ ॥
आत्मा ध्येयः सदा भूप ! योगयुक्तैस्तथापरम् ।
श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मना ॥ १५ ॥
श्रेयांस्येवमनेकानि शतशोऽथ सहस्रशः ।

वीचयो यस्मिन् स तदुदधिः [illegible] भवान् । अतः परमार्थभूतं श्रेयो वदेत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्र [illegible] श्रेयः [illegible] परमार्थ इति [illegible] श्रेयःपरमार्थयोर्भेदं विभज्य [illegible] पृच्छति । न [illegible] श्रेयांसि परमार्थभूतानि न [illegible] परमार्थानीति [illegible] न [illegible] परमार्थभूतानीत्यर्थः [illegible] ॥ १२ ॥ [illegible] श्रेयांसि [illegible] देवतेति [illegible] । यो हि यत् [illegible] इच्छति, तस्य तदेव श्रेय इत्यर्थः ॥ १३ ॥ फलेऽनभिसन्धिते तदेव कर्मैव प्रधानं श्रेयः । [illegible] [illegible] श्रेय इत्यर्थः ॥ १४ ॥ आत्मा ध्येय इति श्रेयः [illegible] श्रेय इत्यर्थः । [illegible] यः परमात्मना संयोगः, स परं श्रेयः ॥ १५ ॥ श्रेयांसि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

सन्त्यत्र परमार्थस्तु तत्त्वतः श्रूयतां च मे ॥ १६ ॥
धर्माय त्यज्यते किन्नु परमार्थो धनं यदि ।
व्ययश्च क्रियते कस्मात् कामप्राप्त्युपलक्षणः ॥ १७ ॥
पुत्रश्चेत् परमार्थः स्यात् सोऽप्यन्यस्य नरेश्वर ।
परमार्थभूतः सोऽन्यस्य परमार्थो हि तत्पिता ॥ १८ ॥
एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्यस्मिं चराचरे ।
परमार्थो हि कार्य्याणि कारणानामशेषतः ॥ १९ ॥
राज्यादिप्राप्तिरत्रोक्ता परमार्थतया यदि
परमार्था भवन्त्यत्र न भवन्ति च वै ततः ॥ २० ॥
ऋग्यजुःसामनिष्पाद्यं यज्ञकर्म मतं तव ।
परमार्थभूतं तत्रापि श्रूयतां गदतो मम ॥ २१ ॥
यत्तु निष्पाद्यते कार्य्यं मृदा कारणभूतया ।
तत्कारणानुगमनात् ज्ञायते नृप मृण्मयम् ॥ २२ ॥

धर्मविनिर्मिताः । दुःखोदर्कास्तेऽनिष्टाः सुखान्ताः पुरुषार्थताः, इत्यादिना ॥ १६ ॥ धनादीनाम् अपरमार्थत्वमुपपादयति, धर्मायेत्यादिना त्रिभिः श्लोकैः श्रूयतां नरेश्वरेण । कामप्राप्तिरुपलक्षणं निमित्तं यस्य व्ययस्य सः । पुत्रश्चेति द्वाभ्याम् । यद्य पुत्रः परमार्थः स्यात् तर्हि तस्यापि पुत्रत्वात् परमार्थभूतः सोऽन्यस्य तत्पितापि ॥ १७ ॥ एवं परमार्थं कोऽपि नास्तीत्यत आह स्यात्, यस्मात् कार्य्याणि पुत्रादीनि कारणानां जनकानां परमार्थः स्यात् तस्मात् अशेषः परमार्थः स्यात् ॥ १८ ॥ अत एव परमार्था भवन्ति न भवन्ति चेति बाधा बोध्यम् । कामनाविषयत्वाद्राज्यादिकं न परमार्थं इत्यर्थः ॥ २० ॥ ऋगादिवाक्यजन्याभिरेव निष्पाद्यमानं यज्ञकर्म परमार्थतया, मतमिति चतुर्भिः । यत्कर्मेति कर्तेत्यादिना कर्मादिकं परमार्थभूतं यदि मन्यसे ॥ २१ ॥ २२ ॥ या

एवं विनाशिभिर्द्रव्यैः समिदाज्यकुशादिभिः ।
निष्पाद्यते क्रिया या तु सा भवित्री विनाशिनी ॥ २३ ॥
अनाशी परमार्थस्तु प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ।
तत् तु नाशि न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम् ॥ २४ ॥
तदेवाफलदं कर्म परमार्थो मतस्तव ।
मुक्तिसाधनभूतत्वात् परमार्थो न साधनम् ॥ २५ ॥
ध्यानञ्चैवात्मनो भूप । परमार्थार्थशब्दितम् ।
भेदकारि परेभ्यस्तु परमार्थो न भेदवान् ॥ २६ ॥
परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।
मिथ्यैतदन्यद् द्रव्यं हि नैति तद् द्रव्यतां यतः ॥ २७ ॥
तस्माच्छ्रेयांस्यशेषाणि नृपैतानि न संशयः ।
परमार्थस्तु भूपाल । संक्षेपात् श्रूयतां मम ॥ २८ ॥
एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

क्रिया निष्पाद्यते इति क्रियाद्वारा द्रव्यं कर्मादिकन्तु सम्पादितं तदिनाशि सर्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ मुक्तिसाधनभूतत्वं फलदत्वेन न-घ्राति । ततश्चासाधनत्वात् परमार्थो न भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ परेभ्यो देवादिभ्यो विविच्यात्मनश्चिन्तनीभूतत्वात् ध्येयत्वात् ध्यानं भेदकारि-परमार्थस्तु न भेदवान् । एवमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः ॥ २६ ॥ जीवपरमात्मनोरैक्यापादकतया तादात्म्यलक्षणो योगः परमार्थ इत्येतदपि मतं मिथ्यैव । तथाहि तयोर्भिन्नयोरभिन्नतया योगः स्यात् । भिन्नत्वे घटपटयोरिवैक्यापत्तेरभावः, अभिन्नत्वे च बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव उपाधि-स्वरूपाभावात् विना योगश्चायोगो नास्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ तस्मात् श्रेयांस्यशेषाणि भवन्ति न तु परमार्थरूपाणि । परमार्थस्तु श्रूयताम् ॥ २८ ॥ स च एक एव न तु प्रतिदेहं भिन्नः, व्यापी व्याप्तितया सर्वव्यापकः, समः एकरूप न तु ज्ञानादिपरिणामैरनेकरूप.

अप्रवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ॥ २९ ॥
परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ।
न योगवान् न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यते ॥ ३० ॥
तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ।
विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतत्त्वदर्शिनः ॥ ३१ ॥
वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ।
अभेदव्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥

वृद्ध्यादिरहितत्वमाह अप्रवृद्ध्यादीति । अतो अप्रवृद्ध्यादिभिर्देहादिविकारै-रसंस्पृष्टः । अत एव सर्वगतः, न तु देहपरिमाणः । अतो मध्य-परिमाणत्वाभावात् अव्ययः ॥ २९ ॥ परज्ञानमयः निरस्ताज्ञानरूपः । न तु वृत्तिज्ञानात्मा । असद्भिः अविद्यामयैः नामजात्यादिभिः वर्णाश्रमभूतभविष्यत्कालेषु योगशून्यः । अतः विभुः ईश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ननु प्रतिदेहमात्मनो भेदविकारादिप्रतीतेः कथमेकत्व-सर्वगतत्वादि ? तत्राह तस्येति । आत्मपरदेहेषु तद्देहाकाराद्यवच्छिन्नतया सतः एकरूपोऽप्येकाकारं यत् विशिष्टं अप्रकाशपरिच्छिन्नं ज्ञानं स एव परमार्थः, भेदप्रतीतेरुपाधिनिबन्धनत्वात् । द्वैतवादिनोऽपरमार्थदर्शिनः ॥ ३१ ॥ एतत् दृष्टान्तेनोपपादयति वेणुरन्ध्रेति द्वाभ्याम् । अभेदव्यापिनो वायोर्यथा वेणुरन्ध्रोपाधिभेदेन षड्जऋषभगान्धारादि-स्वराभिव्यञ्जकत्वात् न तस्मादसंज्ञितो भेदस्तथा तस्य अखण्डोऽपरिच्छिन्नस्य आत्मनः स्वत एकत्वम् ॥ ३२ ॥ रूपभेदस्तु देवमनुष्यादिलक्षणो बाह्य-कर्मप्रवर्तितः बाह्यानामात्मनः पृथग्भूतानां देहेन्द्रियादीनां यत् कर्म तत्प्रवर्तितः एवं ततो ज्ञातः । पाठान्तरे बाह्यानां देहानां कर्मभिः या व्याप्तिः व्यवहारः ततः प्रजायते इति बाह्यकर्मोद्भवितृको भेदः, न तु ज्ञातः । तत्र हेतुः । यस्मात् देवादिभेदे अपध्वस्ते भिद्यते अनेनेति भेद व्यवहारः, देवादिभेदे देहे तावत् व्यवहारादर्शने सुषुप्त्यादौ विनष्टे च भेदो नास्त्येव । देवादिभेदेऽपध्वस्ते इति पाठे तु बाह्य-

एकत्वं रूपभेदश्च बाह्यकर्मप्रवृत्तिजः ।
देवादिभेदेऽपध्वस्ते नास्त्येवावरणे हि सः ॥ ३३ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

इत्युक्ते मौनिनं भूयश्चिन्तयानं महीपतिम् ।
प्रत्युवाचाथ विप्रोऽसावद्वैतान्तर्गतां कथाम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

श्रूयतां नृपशार्दूल ! यद् गीतं ऋभुणा पुरा ।
अवबोधं जनयता निदाघस्य महात्मनः ॥ २ ॥

ऋभुर्नामाभवत् पुत्रो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
विज्ञाततत्त्वसद्भावो निसर्गादेव भूपते ! ॥ ३ ॥

तस्य शिष्यो निदाघोऽभूत् पुलस्त्यतनयः पुरा ।
प्रादादशेषविज्ञानं स तस्मै परया मुदा ॥ ४ ॥

अवाप्तज्ञानतत्त्वस्य न तस्याद्वैतवासनाम् ।

बाह्यकर्मप्रवृत्तिजो रूपभेदोऽयमाहार एव देवादिभेदस्य अध्वस्ते [illegible] वर्तते, आवरणस्तु भेदो नास्त्येव यस्मात् आवरणे ध्वंस च भेदः नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रमाणान्तरैः एवम् आत्मभेदेऽपि निषिद्धे, ऋभुनिदाघाख्यानमित्थं निदाघाख्यानमीर्यते ॥ इत्युक्ते प्रमाणोपपत्तिभ्यामात्मैक्ये निरूपितेऽपि विपरीतभावनादार्ढ्यात् पुनरुपाख्यानमपि मौनिनं तूष्णीं चिन्तयन्तं भूयो विप्रः प्रत्युवाच ॥ १ ॥ २ ॥ निसर्गात् स्वभावादेव विज्ञातं तत्त्वम् अद्वैतो भावो येन सः ॥ ३ ॥ ४ ॥ इत्याद्यद्वैतवासना तस्या·

स ऋभुस्तर्कयामास निदाघस्य नरेश्वर ॥ ५ ॥
देविकायास्तटे वीरनगरं नाम वै पुरम् ।
समृद्धमतिरम्यञ्च पुलस्त्येन निवेशितम् ॥ ६ ॥
रम्योपवनपर्यन्ते स तस्मिन् पार्थिवोत्तम ।
निदाघो नाम योगज्ञ ऋभुशिष्योऽवसत् पुरा ॥ ७ ॥
दिव्ये वर्षसहस्रे तु समतीतेऽस्य तत् पुरम् ।
जगाम स ऋभुः शिष्यं निदाघमवलोककः ॥ ८ ॥
स तस्य वैश्वदेवान्ते द्वारालोकनगोचरे ।
स्थितस्तेन गृहीतार्घो निजवेश्म प्रवेशितः ॥ ९ ॥
प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणिञ्च कृतासनपरिग्रहम् ।
उवाच स द्विजश्रेष्ठो भुज्यतामिति सादरम् ॥ १० ॥

ऋभुरुवाच ।

भो विप्रवर्य ! भोक्तव्यं यदन्नं भवतो गृहे ।
तत् कथ्यतां कदन्नेषु न प्रीतिः सततं मम ॥ ११ ॥

निदाघ उवाच ।

सक्तुयावकवाट्यानाम् अपूपानाञ्च मे गृहे ।
यद्रोचते द्विजश्रेष्ठ ! तत् त्वं भुङ्क्ष्व यथेच्छया ॥ १२ ॥

द्वैतवासना न तर्कयामास ॥ ५ ॥ देविकायाः नद्यास्तटे ॥ ६ ॥ रम्यः उपवनपर्यन्तो यस्य तस्मिन् । योगज्ञः [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] क्रियायां [illegible] इति [illegible] ॥ १० ॥ [illegible] भो विप्रवर्येत्यादि ॥ ११ ॥ यावको यवविकारः । वाट्यं वाट्यौदनं [illegible] ॥ १२ ॥ [illegible]

ऋभुरुवाच।

कदन्नानि द्विजेतानि मृष्टमन्नं प्रयच्छ मे।

संयावपायसादीनि द्रप्सफाणितवन्ति च॥ १३॥

निदाघ उवाच।

हे हे शालिनि! मद्गेहे यत् किञ्चिदतिशोभनम्।

भक्ष्योपसाधनं मृष्टं तेनास्यान्नं प्रसाधय॥ १४॥

ब्राह्मण उवाच।

इत्युक्ता तेन सा पत्नी मिष्टमन्नं द्विजस्य यत्।

प्रसाधितवती तद्वै भर्त्तुर्वचनगौरवात्॥ १५॥

तं भुक्तवन्तमिच्छातो मिष्टमन्नं महामुनिम्।

निदाघः प्राह भूपाल! प्रश्रयावनतः स्थितः॥ १६॥

निदाघ उवाच।

अपि ते परमा तृप्तिरुत्पन्ना तुष्टिरेव च।

अपि ते मानसं स्वस्थमाहारेण कृतं द्विज!॥ १७॥

क्व निवासो भवान् विप्र! क्व च गन्तुं समुद्यतः।

आगम्यते च भवता यतस्तच्च द्विजोच्यताम्॥ १८॥

ऋभुरुवाच।

क्षुद् यस्य तस्य भुक्तेऽन्ने तृप्तिर्ब्राह्मण! जायते।

न मे क्षुधाभवत् तृप्तिः कस्मान्मां परिपृच्छसि॥ १९॥

वह्निना पार्थिवे धातौ क्षपिते क्षुत्समुद्भवः।

विकारजन्तुर्वविशेषः। "द्रप्सं दधिघनं स्यात्" इत्यमरसिंहः। "फाणितं विकारनीक्षो" इति च वाग्भुः॥ १३॥ शालिनि! भार्ये! प्रिये! भक्ष्योपसाधनमुपकरणः॥ १४॥ १६॥ तृप्तिः क्षुन्निवृत्तिः शान्तिः, तुष्टिः सन्तोषः, स्वस्थं प्रशान्तिकम्॥ १७॥ क्व निवासस्थानेति शेषः

भवत्यसति च क्षीणे नृणां तृडपि जायते ॥ २० ॥

क्षुत् तृष्णे देहधर्माख्ये न ममैते यतो द्विज ! ।

ततः क्षुत्सम्भवाभावात् तृप्तिरस्त्येव मे सदा ॥ २१ ॥

मनसः स्वस्थता तुष्टिश्चित्तधर्माविमौ द्विज ! ।

चेतसो यस्य तत् पृच्छ पुमानेभिर्न युज्यते ॥ २२ ॥

क्व निवासस्तवेत्युक्तं क्व गन्तासि च यत् त्वया ।

कुतश्चागम्यते तत्र त्रितयेऽपि निबोध मे ॥ २३ ॥

पुमान् सर्वगतो व्यापी आकाशवदयं यतः ।

कुतः कुत्र क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत् कथम् ॥ २४ ॥

सोऽहं गन्ता न चागन्ता नैकदेशनिकेतनः

त्वं चान्ये च न च त्वं त्वं नान्ये नैवाहमप्यहम् ॥ २५ ॥

॥ १९ । २० ॥ देहधर्माख्ये देहस्य धर्माख्यां प्राणियाणाधारणाख्या-मापन्ने इति । ते च तद्द्वारा प्राणधर्मौ अशनायापिपासे प्राणस्येति श्रुतेः । मम प्राणव्यतिरिक्तत्वेन न ते । तृप्तिर्मम तु क्षुधाभावादेवास्तीति न प्रश्नोऽयं युक्तः ॥ २१ ॥ मनसः स्वस्थता च तुष्टिश्चेति यत् पृष्टम्, इमौ तु चित्तस्य धर्मौ यतो यस्य चेतसश्चित्तस्य इमौ धर्मौ तच्चित्तमेव पृच्छ नत्वहं पुमान् प्रष्टव्यः । यतः पुमानेभिः प्राणचित्तधर्मैः प्रियाद्यैर्न युज्यते ॥ २२।२३ ॥ वायुवत् क्रमेण सर्वगतत्वं व्यापित्वं च आकाशवत् ॥ २४ ॥ न केवलम् अहमेवैवंभूतः किन्तु त्वमन्ये च सर्वेऽपि । ननु मम चान्येषां तव च परिच्छेदकमन्यादिप्रतीतेः कथं तत्सर्वमेकमुच्यते ? तत्राह न च त्वमिति । यस्त्वं शरीरेण परिच्छिन्नः प्रतीयसे, स त्वं न भवसि । ये चान्ये पादादिभिः प्रतीयन्ते तथाविधास्तेऽन्ये न भवन्ति । अहमपि तादृशस्तथा दृष्टो न तादृशोऽहम्, किन्तु तत्तद्देहाद्युपाधिपरिच्छेदरहितः परमात्मैव सर्वं सर्वे, अतो न प्रत्यक्षविरोधः ॥ २५ ॥ मयोक्तं तर्हि वाहमेवाहं त्वया किमर्थं चापितं ?

मृष्टं न मृष्टमप्येषा जिज्ञासा मे कृता तव ।
किं वक्ष्यसीति तत्रापि श्रूयतां द्विजसत्तम ॥ २६ ॥
किमस्वाद्वथवा मृष्टं भुञ्जतोऽन्नं द्विजोत्तम ।
मृष्टमेव यदामृष्टं तदेवोद्वेगकारकम् ॥ २७ ॥
अमृष्टं जायते मृष्टं मृष्टादुद्विजते जनः ।
आदिमध्यावसानेषु किमन्नं रुचिकारकम् ॥ २८ ॥
मृण्मयं हि गृहं यद्वन्मृदा लिप्तं स्थिरं भवेत् ।
पार्थिवोऽयं तथा देहः पार्थिवैः परमाणुभिः ॥ २९ ॥
यवगोधूममुद्गादि घृतं तैलं पयो दधि ।
गुडं फलादीनि तथा पार्थिवाः परमाणवः ॥ ३० ॥

तत्राह मृष्टमिति । एवं भवोक्तो त्वं किं वक्ष्यसीति मम जिज्ञासा कृता । किन्तु मृष्टामृष्टविभाग भवता कृत [illegible] । [illegible] वक्ष्यसि न वेति जिज्ञासैव कृता [illegible] तथोक्तम् । तत्र [illegible] ॥ २६ ॥ तदेवाह किमिति [illegible] । किमस्वादु अमृष्टम् अथवा किं मृष्टम् [illegible] ? [illegible] न [illegible] । तदेवाह, यत् मृष्टं तदेव यदा [illegible] तदा अमृष्टं भवति ॥ २७ ॥ [illegible] अमृष्टमेव [illegible] मृष्टं जायते तदेव यदा मृष्टादेव जनः कदाचिदुद्विजते, तदा आदिमध्यावसानेषु नियतं रुचिकारकं अन्नं किमस्ति ? न किञ्चिदस्तीति ॥ २८ ॥ [illegible] यथा [illegible] तथाह, [illegible] । पार्थिवैः परमाणुभिः [illegible] स्थिरो देहः, स्थिरो भवति ॥ २९ ॥ [illegible] । [illegible] परमाणव इत्याह, यवेति ॥ ३० ॥ [illegible]

तदेतद् भवता ज्ञात्वा मूढामूढविचारि यत् ।
तन्मनः समतालम्बि कार्य्यं साम्यं हि मुक्तये ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य परमार्थाश्रितं नृप ।
प्रणिपत्य महाभागो निदाघो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

निदाघ उवाच ।

प्रसीद मद्धितार्थाय कथ्यतां यस्त्वमागतः ।
नष्टो मोहस्तवाकर्ण्य वचांस्येतानि मे द्विज ॥ ३३ ॥

ऋभुरुवाच ।

ऋभुरस्मि तवाचार्य्यः प्रज्ञादानाय ते द्विज ।
इहागतोऽहं यास्यामि परमार्थस्तवोदितः ॥ ३४ ॥
एवमेकमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत् ।
वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥ ३५ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

तथेत्युक्त्वा निदाघेन प्रणिपातपुरःसरम् ।
पूजितः परया भक्त्या इच्छातः प्रययावृभुः ॥ ३६ ॥

उक्ता [illegible] तदेतदिति । मूढामूढविचारयोर्यत् मनः, तत् समतावलम्बनयोग्यं कार्य्यम्, यतो मूढं मुक्तानर्थमपि मनः साम्यं मुक्तये भवति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रज्ञादानायेति । प्रज्ञा ज्ञान [illegible] । विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति श्रुतेः ॥ ३४ ॥ न भेदि भेदवत् भवति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच ।

ऋभुर्वर्षसहस्रे तु समतीते नरेश्वर ! ।
निदाघज्ञानदानाय तदेव नगरं ययौ ॥ १ ॥

नगरस्य बहिः सोऽथ निदाघं ददृशे मुनिः ।
महाबलपरीवारे पुरं विशति पार्थिवे ॥ २ ॥

दूरे स्थितं महाभागं जनसंमर्दवर्जकम् ।
क्षुत्क्षामकण्ठमायान्तमरण्यात् ससमित्कुशम् ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा निदाघं स ऋभुरुपगम्याभिवाद्य च ।
उवाच कस्मादेकान्ते स्थीयते भवता द्विज ! ॥ ४ ॥

निदाघ उवाच ।

भो विप्र ! जनसंमर्दो महानेष जनेश्वरे ।
प्रविविक्षौ पुरं रम्यं तेनात्र स्थीयते मया ॥ ५ ॥

ऋभुरुवाच ।

नराधिपोऽत्र कतमः कतमश्चेतरो जनः ।
कथ्यतां मे द्विजश्रेष्ठ ! त्वमभिज्ञो मतो मम ॥ ६ ॥

वर्षसहस्रे समतीते निदाघज्ञानदानाय [illegible] ॥ १ ॥ [illegible] ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ [illegible]

निदाघ उवाच ।

योऽयं गजेन्द्रमुन्मत्तमद्रिशृङ्गसमुच्छ्रितम् ।
अधिरूढो नरेन्द्रोऽयं परलोकस्तथेतरः ॥ ७ ॥

ऋभुरुवाच ।

एतौ हि गजराजानौ युगपद् दर्शितौ मम ।
भवता न विशेषेण पृथक् चिह्नोपलक्षणौ ॥ ८ ॥
तत् कथ्यतां महाभाग विशेषो भवतानयोः ।
ज्ञातुमिच्छाम्यहं कोऽत्र गजः को वा नराधिपः ॥ ९ ॥

निदाघ उवाच

गजो योऽयमधो ब्रह्मन्नुपर्यस्यैष भूपतिः ।
वाह्यवाहकसम्बन्धं को न जानाति वै द्विज ॥ १० ॥

ऋभुरुवाच ।

जानाम्यहं यथा ब्रह्मंस्तथा मामवबोधय ।
अधःशब्दनिगद्यं किं किं चोर्ध्वमभिधीयते ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तः सहसारुह्य निदाघः प्राह तमृभुम् ।
श्रूयतां कथयाम्येष यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १२ ॥
उपर्यहं यथा राजा त्वमधः कुञ्जरो यथा ।
अवबोधाय ते ब्रह्मन् दृष्टान्तो दर्शितो मया ॥ १३ ॥

ऋभुरुवाच ।

त्वं राजेव द्विजश्रेष्ठ स्थितोऽहं गजवद् यदि ।

कोषः परिजनः ॥ ७ ॥ ८ ॥ १० ॥ ऋभुरपि आरोहणाय [illegible],
दृष्टान्तं दर्शयन् इति ॥ १२ ॥ अहं त्वं [illegible] [illegible] [illegible]

तदेतत् त्वं समाचक्ष्व कतमस्त्वमहं तथा ॥ १४ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

इत्युक्तः सत्वरं तस्य प्रगृह्य चरणावृषी ।
निदाघः प्राह भगवानाचार्यस्त्वमृभुर्ध्रुवम् ॥ १५ ॥
नान्यस्याद्वैतसंस्कारसंस्कृतं मानसं तथा ।
यथाचार्यस्य तेन त्वां मन्ये प्राप्तमहं गुरुम् ॥ १६ ॥

ऋभुरुवाच ।

तवोपदेशदानाय पूर्वशुश्रूषणादृतः ।
गुरुस्तेऽहमृभुर्नाम्ना निदाघ ! समुपागतः ॥ १७ ॥
तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते ! ।
परमार्थसारभूतं यदद्वैतमशेषतः ॥ १८ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान् निदाघं स ऋभुः ।
निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ॥ १९ ॥
सर्वभूतान्यभेदेन ददृशे स तदात्मनः ।
यथा ब्रह्मपरा मुक्तिमवाप परमां द्विज ॥ २० ॥
तथा त्वमपि धर्मज्ञ ! तुल्यात्मरिपुबान्धवः ।
भव सर्वगतं जानन् आत्मानमवनीपते ॥ २१ ॥
सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।

[illegible] ॥ १४ ॥
पूर्वं [illegible] नैव [illegible] तस्य चरणौ
[illegible] आह, [illegible] त्वं [illegible] आचार्यः इति ॥ १५ ॥
सर्वगतं सर्वात्मानं [illegible] ॥ २१ ॥ [illegible]

आत्मदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन् पृथक् पृथक् ॥ २२ ॥

एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्
तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतत्
आत्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥ २३ ॥

पराशर उवाच ।

इतीरितस्तेन स राजवर्य्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ।
स चापि जातिस्मरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप ॥ २४ ॥

इति भरतनरेन्द्रसारवृत्तं
कथयति यश्च शृणोति भक्तियुक्तः ।
स विमलमतिरेति नात्ममोहं
भवति च संसरणेषु मुक्तियोग्यः ॥ २५ ॥

भेदभ्रम[illegible] परिच्छेदं निवर्त्तयति [illegible] रूपाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ जातिस्मरणेन आप्तो बोधो येन, भरतजन्मस्मरणेन हि तदा [illegible] यत् [illegible] ज्ञानं तदेव योगभ्रष्टस्य [illegible] । तत्रैव जन्मन्यपवर्गं प्राप ॥ २४ ॥ [illegible] तदेव [illegible]चार्य्, इतीति ।

तृतीयांशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

कथिता गुरुणा सम्यक् भूसमुद्रादिसंस्थितिः ।
सूर्य्यादीनाञ्च संस्थानं ज्योतिषामपि विस्तरात् ॥ १ ॥
देवादीनां तथा सृष्टिरृषीणामपि वर्णिता ।
चातुर्वर्ण्यस्य चोत्पत्तिस्तिर्य्यग्योनिगतस्य च ॥ २ ॥
ध्रुवप्रह्लादचरितं विस्ताराच्च त्वयोदितम् ।
मन्वन्तराण्यशेषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥
मन्वन्तराधिपांश्चैव शक्रदेवपुरोगमान् ।
भवता कथितानेतान् श्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ॥ ४ ॥

पराशर उवाच ।

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
तान्यहं भवते सम्यक् कथयामि यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

[illegible]

स्वायम्भुवो मनुः पूर्व्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ ६ ॥
षडेते मनवोऽतीताः साम्प्रतन्तु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमं वर्त्ततेऽन्तरम् ॥ ७ ॥
स्वायम्भुवन्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
देवास्तत्सर्षयश्चैव यथावत् कथिता मया ॥ ८ ॥
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य तु ।
मन्वन्तराधिपान् सम्यक् देवर्षींस्तत्सुतांस्तथा ॥ ९ ॥
पारावताः सतुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
विपश्चिच्चैव देवेन्द्रो मैत्रेयासीन्महाबलः ॥ १० ॥
ऊर्जः स्तम्भस्तथा प्राणो दत्तोलिरृषभस्तथा ।
निश्चरश्चार्व्वरीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥ ११ ॥
चैत्रकिम्पुरुषाद्याश्च सुताः स्वारोचिषस्य तु ।
द्वितीयमेतत् कथितमन्तरं शृणु चोत्तमम् ॥ १२ ॥
तृतीयेऽप्यन्तरे ब्रह्मन्नौत्तमिर्नाम यो मनुः ।
सुशान्तिर्नाम देवेन्द्रो मैत्र यासीत् सुरेश्वरः ॥ १३ ॥
सुधामानस्तथा सत्याः शिवाश्चाथ प्रतर्द्दनाः ।
वशवर्त्तिनश्च पञ्चैते गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥ १४ ॥

६। [illegible] यथाऽऽदिष्टो यथा, यद्वद्वा [illegible] कथितो ॥ ८ ॥ देवर्षीन् देवान् ऋषींश्च तत्सुतान् मनुपुत्रान् ॥ ९ ॥ पारावतास्तुषिताश्च देवगणौ । विपश्चिन्नामा देवेन्द्रः ॥ १० ॥ [illegible] ॥ १२ ॥ द्वादशकाः द्वादशानां द्वादशानां [illegible] गणः [illegible]

वसिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ।
अजः परशुदिव्याद्यास्तस्योत्तममनोः सुताः ॥ १५ ॥
तामसस्यान्तरे देवाः सुरूपा हरयस्तथा ।
सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥ १६ ॥
शिबिरिन्द्रस्तथा चासीच्छतयज्ञोपलक्षणः ।
सप्तर्षयश्च ये तेषां तत्र नामानि मे शृणु ॥ १७ ॥
ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वनकस्तथा ।
पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥ १८ ॥
नरः ख्यातिः शान्तहयो जानुजङ्घादयस्तथा ।
पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहाबलाः ॥ १८ ॥
पञ्चमे चापि मैत्रेय ! रैवतो नाम नामतः ।
मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो देवांश्चैवान्तरे शृणु ॥ २० ॥
अमिताभा भूतरजा वैकुण्ठाः ससुमेधसः ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥ २१ ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्ध्वबाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः ॥ २२ ॥
एते सप्तर्षयो विप्र ! तत्रासन् रैवतेऽन्तरे ।
बलबन्धुः सुसम्भाव्यः सत्यकाद्याश्च तत्सुताः ॥ २३ ॥
नरेन्द्राः सुमहावीर्या बभूवुर्मुनिसत्तम ! ॥ २४ ॥
स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवस्तथा ॥ २५ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ [illegible] । तत्र तामसे मन्वन्तरे ये सप्तर्षयः तेषां नामानि मे शृणु इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ ज्योतिर्धामेत्यादि

विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवंशजान् ॥ २६ ॥
षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्चाक्षुषाख्यस्तथा मनुः ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥ २७ ॥
आद्याः प्रसूता भव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः ।
महानुभावा लेखाश्च पञ्चैते ह्यष्टका गणाः ॥ २८ ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः ॥ २९ ॥
ऊरुः पूरुः शतद्युम्नप्रमुखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ३० ॥
विवस्वतः सुतो विप्र श्राद्धदेवो महाद्युतिः ।
मनुः संवर्तते धीमान् साम्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥ ३१ ॥
आदित्यवसुरुद्राद्या देवाश्चात्र महामुने ।
पुरन्दरस्तथैवात्र मैत्रेय त्रिदशेश्वरः ॥ ३२ ॥
वसिष्ठः काश्यपोऽथात्रिर्जमदग्निः सगौतमः ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥ ३३ ॥
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उद्दिष्ट एव च ॥ ३४ ॥

नाम ॥ २५ ॥ रैवतो नाम नामत इति नामत [illegible] नामतः [illegible] मनु रैवतस्य ॥ ३० ॥ [illegible] चतुर्दशमूना एते गणाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । तथा [illegible] इति [illegible] भवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ [illegible] [illegible] जगतः

करूषश्च पृषध्रश्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राश्च धार्मिकाः ॥ ३५ ॥
विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता ।
मन्वन्तरेष्वशेषेषु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥ ३६ ॥
अंशेन तस्य जज्ञेऽसौ यज्ञः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
आकूत्यां मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥ ३७ ॥
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां समुत्पन्नो ह्यजितस्तुषितैः सह ॥ ३८ ॥
औत्तमे त्वन्तरे चैव तुषितस्तु पुनः स वै ।
सत्यायामभवत् सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ॥ ३९ ॥
तामसस्यान्तरे चैव सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।
हर्य्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥ ४० ॥
रैवतेऽप्यन्तरे देवः सम्भूत्यां मानसोऽभवत् ।
संभूतो राजसैः सार्द्धं देवैर्देववरो हरिः ॥ ४१ ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठैर्दैवतैः सह ॥ ४२ ॥
मन्वन्तरे तु संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज ।
वामनः कश्यपाद्विष्णुरदित्यां सम्बभूव ह ॥ ४३ ॥

पालने स्थितं तत् विष्णोः [illegible] सर्वेष्वपि मन्वन्तरेषु पालने प्रवृत्ता विष्णोरचिन्त्या [illegible] दर्शयति विष्णुशक्तिरित्यादिना [illegible] । देवत्वेन यज्ञादिरूपदेवताभावेन विष्णुः स्वरूपभूता शक्तिः तस्य विष्णोः अंशेन स्वायम्भुवमन्वन्तरे आकूत्यां मानसि [illegible] उत्पन्नः [illegible] । [illegible] प्रथमे अन्तरे [illegible] [illegible] यज्ञ इति ॥ ३६ ॥ [illegible]

त्रिभिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा येन महात्मना ।
पुरन्दराय त्रैलोक्यं दत्तं निहतकण्टकम् ॥ ४४ ॥
इत्येतास्तव सम्बद्धा सप्तमन्वन्तरेषु वै ।
सप्त ह्येते अभवन् विप्र याभिः संवर्द्धिताः प्रजाः ॥ ४५ ॥
यस्माद् विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।
तस्मात् स प्रोच्यते विष्णुर्विशेर्धातोः प्रवेशनात् ॥ ४६ ॥
सर्वे च देवा मनवः समस्ताः सप्तर्षयो ये मनुसूनवश्च ।
इन्द्रश्च योऽयं त्रिदशेशभूतो विष्णोरशेषास्तु विभूतयस्ताः ॥ ४७ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याण्यपि विप्रर्षे ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १ ॥

पराशर उवाच ।

सूर्यस्य पत्नी संज्ञाभूत् तनया विश्वकर्मणः ।
मनुर्यमो यमी चैव तदपत्यानि वै मुने ॥ २ ॥
असहन्ती तु सा भर्तुस्तेजश्छायां युयोज वै ।
भर्तुः शुश्रूषणेऽरण्यं स्वयञ्च तपसे ययौ ॥ ३ ॥

[illegible] प्रवेशनात् [illegible] ॥ ४६ ॥

द्वितीये तु मन्वादीनां [illegible] पुनः । तत्र सावर्णिरभवत् [illegible] ॥ १ ॥ [illegible] ॥ २ ॥ [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] सावर्णिः ।

सवर्णेयमित्यथार्कश्च छायायामात्मजत्रयम् ।
शनैश्चरं मनुं चान्यं तपतीं चाप्यजीजनत् ॥ ४ ॥
छायासंज्ञा ददौ शापं यमाय कुपिता यदा ।
तदान्येयमसौ बुद्धिरित्यासीद् यमसूर्ययोः ॥ ५ ॥
ततो विवस्वानाख्यातं तयैवारण्यसंस्थिताम् ।
समाधिदृष्ट्या ददृशे तामश्वां तपसि स्थिताम् ॥ ६ ॥
वाजिरूपधरः सोऽपि तस्यां देवावथाश्विनौ ।
जनयामास रेवन्तं रेतसोऽन्ते च भास्करः ॥ ७ ॥
आनिन्ये च पुनः संज्ञां स्वस्थानं भगवान् रविः ।
तेजसः शमनञ्चास्य विश्वकर्मा चकार ह ॥ ८ ॥
भ्रमिमारोप्य सूर्यन्तु तस्य तेजोविशातनम् ।
कृतवानष्टमं भागं न व्यशातयताव्ययम् ॥ ९ ॥
यत्तस्माद् वैष्णवं तेजः शातितं विश्वकर्मणा ।
जाज्वल्यमानमपतत् तद् भूमौ मुनिसत्तम ॥ १० ॥

तपतीं [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible] छायासंज्ञा । [illegible] ॥ ५ ॥ [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] ॥ ८ ॥ [illegible]

त्वष्टैव तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ।
त्रिशूलञ्चैव रुद्रस्य शिबिकां धनदस्य च ॥ ११ ॥

शक्तिं गुहस्य देवानामन्येषाञ्च यदायुधम् ।
तत्सर्वं तेजसा तेन विश्वकर्मा व्यवर्द्धयत् ॥ १२ ॥

छायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः ।
पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णिस्तेन चोच्यते ॥ १३ ॥

तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सावर्णिकमथाष्टमम् ।
तच्छृणुष्व महाभाग भविष्यत् कथयामि ते ॥ १४ ॥

सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय भविता ततः ।
सुतपाश्चामिताभाश्च मुख्याश्चापि तदा सुराः ॥ १५ ॥

तेषां गणश्च देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ।
सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यान्मुनिसत्तम ॥ १६ ॥

दीप्तिमान् गालवो रामः कृपो द्रौणिस्तथापरः ।
मत्पुत्रश्च तथा व्यास ऋष्यशृङ्गश्च सप्तमः ॥ १७ ॥

विष्णुप्रसादादनघः पातालान्तरगोचरः ।
विरोचनसुतस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥ १८ ॥

विरजाश्चोर्वरीवांश्च निर्मोकाद्यास्तथापरे ।
सावर्णेस्तु मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥ १९ ॥

नवमो दक्षसावर्णिर्मैत्रेय भविता मनुः ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्माणस्तथा त्रिधा ॥ २० ॥

[illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] ॥ १३ ॥ [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ २१ ॥ [illegible]

भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गणः ।
तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्यद्भुतो द्विज ! ॥ २१ ॥
सवनो द्युतिमान् भव्यो वसुर्मेधा धृतिस्तथा ।
ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तत्रैते च महर्षयः ॥ २२ ॥
धृतकेतुर्दीप्तिकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुश्रवाद्याश्च तथा दक्षसावर्णिकात्मजाः ॥ २३ ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति मुने ! मनुः ।
सुधामानो विरुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥ २४ ॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान् शृणुष्व च ॥ २५ ॥
हविष्मान् सुकृतिः सत्यो तपोमूर्त्तिस्तथापरः ।
नाभागोऽप्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥ २६ ॥
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिषेणादयो दश ।
ब्रह्मसावर्णपुत्रास्तु रक्षिष्यन्ति वसुन्धराम् ॥ २७ ॥
एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणरतयस्तथा ॥ २८ ॥
गणास्त्वेते तदा मुख्या देवानाञ्च भविष्यताम् ।
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणश्चेन्द्रश्च वै वृषः ॥ २८ ॥
निश्चरोऽग्नितेजाश्च वपुष्मान् विष्णुरारुणिः ।
हविष्माननघश्चैव भाव्याः सप्तर्षयस्तथा ॥ ३० ॥
सवर्गः सर्वधर्मा च देवानीकादयस्तथा ।
भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः ॥ ३१ ॥
रुद्रपुत्रस्तु सावर्णी भविता द्वादशो मनुः ।
ऋतधामा च तत्रेन्द्रो भविता शृणु मे सुरान् ॥ ३२ ॥

हरिता रोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विज ।
सुकर्माणश्च ताराश्च दशकाः पञ्च वै गणाः ॥ ३३ ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः ।
तपोधृतिर्द्युतिश्चान्यः सप्तमस्तु तपोधनः ॥ ३४ ॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयस्तथा ।
मनोस्तस्य महावीर्य्या भविष्यन्ति सुता नृपाः ॥ ३५ ॥
त्रयोदशो रौच्यनामा भविष्यति मुने मनुः ।
सुत्रामाणः सुधर्माणः सुकर्माणस्तथापराः ॥ ३६ ॥
त्रयस्त्रिंशद्विभेदास्ते देवानां ये तु वै गणाः ।
दिवस्पतिर्महावीर्यस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥ ३७ ॥
निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्प्रकम्प्यो निरुत्सुकः ।
धृतिमानव्ययश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः ॥ ३८ ॥
सप्तर्षयस्त्वमी तस्य पुत्रानपि निबोध मे ।
चित्रसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षितः ॥ ३९ ॥
भौत्यश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च शृणुष्व तान् ॥ ४० ॥
चाक्षुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिकास्तथा ।
वचावृद्धाश्च वै देवाः सप्तर्षीनपि मे शृणु ॥ ४१ ॥
अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
युक्तस्तथा जितश्चान्यो मनुपुत्रानतः शृणु ॥ ४२ ॥
ऊरुगम्भीरबुध्नाद्या मनोस्तस्य सुता नृपाः ।
कथिता मुनिशार्दूल ! पालयिष्यन्ति ये महीम् ॥ ४३ ॥
चतुर्युगान्ते वेदानां जायते किल विप्लवः ।
प्रवर्त्तयन्ति तानेत्य भुवि सप्तर्षयो दिवः ॥ ४४ ॥

...तं कृते वर्त्तविप्र ! प्रणेता जायते मनुः ।
देवा यज्ञभुजस्ते तु यावन्मन्वन्तरन्तु तत् ॥ ४५ ॥
...वन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरन्तु तैः ।
...दन्वयांश्चैवैव तावद् भूः परिपाल्यते ॥ ४६ ॥
...नुः सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोः सुताः ।
...न्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥ ४७ ॥
...तुर्दशभिरेतैस्तु गतैर्मन्वन्तरैर्द्विज ! ।
...हस्रयुगपर्य्यन्तः कल्पो निःशेष उच्यते ॥ ४८ ॥
...वत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सत्तम ! ।
...ह्मरूपधरः शेते शेषाहावम्बुसंप्लवे ॥ ४९ ॥
...लोक्यमखिलं ग्रस्त्वा भगवानादिकृद् विभुः ।
...मायासंस्थितो विप्र ! सर्वभूतो जनार्दनः ॥ ५० ॥
...तः प्रबुद्धो भगवान् यथा पूर्वं तथा पुनः ।

[illegible] चतुर्युगान्त इति । कलौ [illegible]
[illegible] आह 'इत्यत्र' [illegible] कृतयुगादौ [illegible]
[illegible] ॥ ४४ ॥ [illegible] ।
[illegible] पर्य्यन्तं [illegible] ।
न्तरे ये देवाः [illegible] नामानः तत्तन्मन्वन्तरे यज्ञभुजो
। यावत् मन्वन्तरं मन्वन्तरसमाप्तिपर्य्यन्तम् ॥ ४५ ॥ [illegible]
[illegible] मनुरिति ॥ ४७ ॥ तावत्-
[illegible] निशेति [illegible]
[illegible] तावच्च [illegible] ।
[illegible] शेते [illegible]
[illegible] ॥ ४९ ॥ [illegible]

सृष्टिं करोत्यचिन्त्यात्मा कल्पे कल्पे रजोगुणः ॥ ५१ ॥
मनवो भूभुजः सेन्द्रा देवाः सप्तर्षयस्तथा ।
सात्त्विकोंऽशः स्थितिकरो जगतो द्विजसत्तम ॥ ५२ ॥
चतुर्युगेऽप्यसौ विष्णुः स्थितिव्यापारलक्षणः ।
युगव्यवस्थां कुरुते यथा मैत्रेय ! तत् शृणु ॥ ५३ ॥
कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृक् ।
ददाति सर्वभूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥ ५४ ॥
चक्रवर्त्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ।
दुष्टानां निग्रहं कुर्वन् परिपाति जगत्त्रयम् ॥ ५५ ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक् ॥ ५६ ॥
वेदांस्तु द्वापरे व्यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।
कल्किस्वरूपी दुर्वृत्तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥ ५७ ॥
एवमेष जगत् सर्वं परिपाति करोति च ।
हन्ति चान्तेष्वनन्तात्मा नास्त्यस्माद्व्यतिरेकि यत् ॥ ५८ ॥
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वभूतान्महात्मनः ।
तदत्रान्यत्र वा विप्र ! सद्भावः कथितस्तव ॥ ५९ ॥
मन्वन्तराण्यशेषाणि कथितानि मया तव ।
मन्वन्तराधिपांश्चैव किमन्यत् कथयामि ते ॥ ६० ॥

अनादिरविरतं [illegible], तत्र प्रवृत्त [illegible] [illegible] ॥ ५१ ॥ स्थितये यो व्यापारः स एव लक्षणम् [illegible] यः ॥ ५३ ॥ [illegible] हरति, [illegible] ॥ ५८ ॥ अत्र वा अन्यत्र वा [illegible] तस्मात् व्यतिरेकि यत् भूतादि, तन्नास्ति, किन्तु [illegible] [illegible] स एव सद्भावः परमार्थः कथित इति ॥ ५९ ॥

तृतीयोऽध्यायः।

—:○:—

मैत्रेय उवाच।

ज्ञातमेतन्मया त्वत्तो यथापूर्वमिदं जगत्।
विष्णुर्विष्णौ विष्णुतश्च न परं विद्यते ततः॥ १॥

एतत्तु श्रोतुमिच्छामि व्यस्ता वेदा महात्मना।
वेदव्यासस्वरूपेण यथा तेन युगे युगे॥ २॥

यस्मिन् यस्मिन् युगे व्यासो यो य आसीन्महामुने।
तं तमाचक्ष्व भगवन् शाखाभेदांश्च मे वद॥ ३॥

पराशर उवाच।

वेदद्रुमस्य मैत्रेय शाखाभेदाः सहस्रशः।
न शक्तो विस्तरो वक्तुं संक्षेपाच्छृणु तन्मम॥ ४॥

द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने।
वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः॥ ५॥

इतिवेदप्रवक्तृत्वेन [illegible] । वेदव्यास[illegible] भगवत्प्रावृत्यमाह ॥ वेदस्य [illegible] [illegible]मनुवदति, [illegible] [illegible]ति । यथा सर्वं जगत् [illegible] ततः परं न विद्यते । यथा [illegible] विष्णौ निवसति, विष्णोः सकाशात् यथा भवति तथा त्वत्तो [illegible] ज्ञातम् । अनेन सर्वोऽपि [illegible] ॥ १ ॥ [illegible] वेदा व्यस्ता इति प्रकारप्रश्नः ॥ २ ॥ यस्मिन् यस्मिन्नित्यधिकारप्रश्न[illegible] यो य इति कर्तृप्रश्नः । [illegible] भेदांश्चेति शाखासंख्याप्रश्नः [illegible] ॥ तत्र तावत् शाखाभेदानां संक्षेपतो भागत्रय विभागो [illegible] दर्शयन्, वेदद्रुमस्येति ॥ ४ ॥ अधिकारप्रश्नं [illegible] द्वापर इति सार्धाभ्याम् ॥ ५ ॥ [illegible], [illegible] [illegible]

वीर्यं तेजो बलञ्चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य वै ।
हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान् करोति सः ॥ ६ ॥
यया स कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक् प्रभुः ।
वेदव्यासाभिधाना तु सा मूर्त्तिर्मधुविद्विषः ॥ ७ ॥
यस्मिन् मन्वन्तरे ये ये व्यासास्तांस्तान् निबोध मे ।
यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ! ॥ ८ ॥
अष्टाविंशति कृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः ।
वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥ ९ ॥
वेदव्यासा व्यतीता ये अष्टाविंशति सत्तम ! ।
चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥ १० ॥
द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा ।
द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥ ११ ॥
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे च बृहस्पतिः ।
सविता पञ्चमे व्यासो मृत्युः षष्ठे स्मृतः प्रभुः ॥ १२ ॥
सप्तमे च तथैवेन्द्रो वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः ।
सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ॥ १३ ॥
एकादशे तु त्रिवृषा भरद्वाजस्ततः परम् ।
त्रयोदशे चान्तरीक्षो वप्री चापि चतुर्दशे ॥ १४ ॥

[illegible] ॥ ६ ॥ ननु अपर एव वेदव्यासः, कथं भगवान् वेदभेदान् करोति इत्यत आह, [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] व्यासान् [illegible] वेदव्यासे [illegible] व्यतीतान् व्यासान् [illegible] तथा शाखाभेदांश्च [illegible] ॥ ८ ॥ अष्टाविंशतिकृत्वो [illegible] व्यतीता [illegible] इत्यर्थः, [illegible] ॥ १० ॥ प्रजापतिर्ब्रह्मा, द्वापरे

त्र्यारुणिः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
कृतञ्जयः सप्तदशे ऋणज्योऽष्टादशे स्मृतः ॥ १५ ॥
ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजात्तु गौतमः ।
गौतमादुत्तमो व्यासो हर्यात्मा योऽभिधीयते ॥ १६ ॥
अथ हर्यात्मनो वेनः स्मृतो राजश्रवास्ततः ।
सोमशुष्मायनस्तस्मात् तृणबिन्दुरिति स्मृतः ॥ १७ ॥
ऋक्षोऽभूद् भार्गवस्तस्मात् वाल्मीकिर्योऽभिधीयते ।
तस्मादस्मत्पिता शक्तिर्व्यासस्तस्मादहं मुने ! ॥ १८ ॥
जातुकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः ।
अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः ॥ १९ ॥
एको वेदश्चतुर्धा तु यैः कृतो द्वापरादिषु ।
भविष्ये द्वापरे चापि द्रौणिर्व्यासो भविष्यति ॥ २० ॥
व्यतीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुनौ ।
ध्रुवमेकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येवं व्यवस्थितम् ।
बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च तद् ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ २१ ॥

स पुरा [illegible] मनोः स्वायम्भुवान्तरे । [illegible] व्यास प्रजायते ।" इति वायुः । एवं च [illegible] द्वापरादिष्वेव द्वापरे व्यासो [illegible] द्वापराख्या [illegible] कल्पयन् । [illegible] सप्तानां [illegible] कृष्णद्वैपायनोऽपि [illegible] ॥ २० ॥ इदानीं वेदविभागं वक्ष्यन् प्रथमं तावत् [illegible] वेदाविभागं दर्शयितुमाह ध्रुवमिति । [illegible] ओमित्येवं रूपं [illegible] ब्रह्मेत्यभिधीयते । तत्र [illegible] [illegible] बृंहणत्वात् वेदादीनां कारणत्वात् [illegible] वाक्यम् । "यस्मादुच्चार्य [illegible] ब्रह्म" इति श्रुतेः । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति गीतासु च ॥ २१ ॥

प्रणवावस्थितं नित्यं भूर्भुवःस्वरितीर्य्यते।
ऋग्यजुःसामाथर्वाणं यत् तस्मै ब्रह्मणे नमः॥ २२॥
जगतः प्रलयोत्पत्त्यो यत् तत् कारणसंज्ञितम्।
महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः॥ २३॥
अगाधापारमक्षय्यं जगत्संमोहनालयम्।
स्वप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनम्॥ २४॥
सांख्यज्ञानवतां निष्ठा गतिः शमदमात्मनाम्।
यत्तदव्यक्तममृतं प्रवृत्तं ब्रह्म शाश्वतम्॥ २५॥

तदेव व्यापकत्वं प्रतिपादयन् ब्रह्मप्रकाशत्वं ब्रह्मत्वेन प्रकाशस्य ब्रह्मणो [illegible] प्रणमति । भूर्भुवःस्वरिति व्याहृतित्रयं नित्यं [illegible] । तेन व्याहृतित्रयात्मकं यदित्यर्थः । ऋग्यजुः-सामाथर्वाणमिति प्रथमार्थे द्वितीया । एतद् वेदचतुष्टयात्मकं यत् तस्मै ब्रह्मणे शब्दाख्याय नम इति ॥ २२ ॥ एवं शब्दब्रह्मप्रणामानन्तरं तद्वाच्यं ब्रह्म प्रणमति जगत इति सार्द्धश्लोकैः । जगतः प्रलयोत्पत्त्यो यत् कारणभूतं महतश्च परमं गुह्यं [illegible] तस्मै सुब्रह्मणे [illegible] ब्रह्मणे नम इत्यन्वयः ॥ २३ ॥ तदेव विशिनष्टि [illegible] [illegible] [illegible] तमोगुणः, [illegible] । किञ्च स्वप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां [illegible] पुरुषस्य [illegible] [illegible] तत् ॥ २४ ॥ तदेवाह, सांख्यज्ञानवतां [illegible] निष्ठा [illegible] । शमः [illegible] दमः [illegible], त एव [illegible] तेषां गतिः [illegible] यत् [illegible] [illegible] प्रवृत्तं [illegible] ब्रह्म [illegible] ॥ २५ ॥

प्रधानमात्मयोनिश्च गुहासत्त्वञ्च शब्द्यते ।
अविभागं तथा शुक्लमक्षरं बहुधात्मकम् ॥ २६ ॥
परमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमो नमः ।
यद्रूपं वासुदेवस्य परमात्मस्वरूपिणः ॥ २७ ॥
एतद् ब्रह्म त्रिधाभेदमभेदमपि स प्रभुः ।
सर्वभूतेष्वभेदोऽसौ भिद्यते भिन्नबुद्धिभिः ॥ २८ ॥
स ऋङ्मयः साममयः स चात्मा स यजुर्मयः ।
ऋग्यजुःसामसारात्मा स एवात्मा शरीरिणाम् ॥ २९ ॥

प्रधानं महदादिकार्य्यकर्तृत्वेन प्रतीयमानम् । यद्वा प्रधीयते आधीयते विश्वमस्मिन्निति प्रधानम् आत्मयोनिः, अनन्यकार्य्यं आत्मनः योनिरिति यावत् । गुहायां हृदयकुहरे प्रकाशमानं सत्त्वं यस्य तत् शब्द्यते वेदादिषु । अविभागः निर्भेदम् [illegible] । शुक्लं दीप्तिमत् स्वप्रकाशम् इति यावत् । अक्षरम् अपक्षयशून्यम् । बहुधात्मकं बहुप्रकारोपाधिकम् ॥ २६ ॥

यद्रूपमुक्तं तथापि परमब्रह्मणे कूटस्थपरिपूर्णाय तस्मै प्रणवगम्याय नित्यं नमो नम इति भक्त्यतिशयो द्योत्यते ॥ २७ ॥ इदानीं वाच्यवाचकयोरभेदात् एतत् अभेदविवक्षया आन्तर्यादिरूपतामाह, एतदिति, [illegible] । वासुदेवस्य यत् परमात्मरूपमेतदभेदमपि त्रिधा आकृतिरूपेण [illegible] भेदो यस्य तत् । तस्य भेदाभावे च प्रभुः परमात्मा वासुदेव एव [illegible] भिन्नबुद्धिभिः भिद्यते भिन्नतया प्रतीयते । दृश्यते भिन्नबुद्धिभिरिति पाठे [illegible] सर्वभूतेष्वभेदोऽसौ दृश्यते अतः भेदमपि तत्स्वरूपम् । त्रिधा भिद्यते इति त्रिधा भेदं प्राप्तोऽपि त्रिधा भिन्नस्तु [illegible] ॥ २८ ॥ किञ्च ऋगादिमयः [illegible] ऋगादिसारः [illegible] च शरीरिणां देहाभिमानवतां चात्मा च स एव ॥ २९ ॥ [illegible] वासुदेवस्य सर्वात्मत्वं निवेदयति, स भिद्यत इति । स एव वेदमयः, स एव भिद्यते, ऋगादिरूपेण बहुनिर्भेदः [illegible] अनेकप्रकारशाखा[illegible]

स भिनत्ति वेदमयः स वेदं
करोति भेदैर्बहुभिः सशाखम्।
शाखाप्रणेता स समस्तशाखा
ज्ञानस्वरूपो भगवाननन्तः ॥ १० ॥

चतुर्थोऽध्यायः।

—:*:—

पराशर उवाच।

आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसम्मितः।
ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोऽयं सर्वकामधुक् ॥ १ ॥
ततोऽत्र मत्सुतो व्यासोऽष्टाविंशतितमेऽन्तरे।
वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्धा व्यभजत् प्रभुः ॥ २ ॥

वेदम् ... भिनत्ति ... सन् स एव करोति, स एव समस्तशाखा-रूपश्च। तत्र हेतुः ... ज्ञानस्वरूपो भगवाननन्त इति। तेन ... तत्प्रणेतृत्वमप्युपपन्नम् इति ॥ १० ॥

अष्टाविंशे द्वापरेऽस्य शाखाश्चापि प्रवृत्ताः। कथमेकपादमेवेदं वेदा व्यस्ता इत्यत्राह आद्य इति द्वाभ्याम्। आद्यः ... चतुष्पादः शतसाहस्रसम्मित इत्यर्थः। ततः प्रवृत्तोऽयं कृत्स्नो यज्ञो दशगुणः दशविधः, अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमा इति पञ्चधा, स एव प्रकृतिविकृतिभेदेन दशविध इति। यदा पञ्चभिः पञ्च यज्ञैः सह दशविधम् ॥ १ ॥ अत्र अस्मिन् अष्टाविंशतितमे द्वापरे चतुष्पादमेकमेव वेदं चतुर्धा ऋगाद्युपाधिभेदेन पृथक् व्यभजत्। प्रभुः ईश्वरः अवतारत्वात् ॥ २ ॥ तैः पूर्वैः व्यासैः यथा च चतुर्विधे

यथा तु तेन वै व्यस्ता वेदव्यासेन धीमता ।
वेदास्तथा समस्तैस्तैर्व्यस्ता व्यासैस्तथा मया ॥ ३ ॥

तदनेनैव वेदानां शाखाभेदान् द्विजोत्तम ।
चतुर्युगेषु रचितान् समस्तेष्ववधारय ॥ ४ ॥

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
कोऽन्यो हि भुवि मैत्रेय ! महाभारतकृद्भवेत् ॥ ५ ॥

तेन व्यस्ता यथा वेदा मत्पुत्रेण महात्मना ।
द्वापरे ह्यत्र मैत्रेय ! तन्मे शृणु यथार्थतः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणा चोदितो व्यासो वेदान् व्यस्तुं प्रचक्रमे ।
अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान् ॥ ७ ॥

ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुनिः ।
वैशम्पायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥ ८ ॥

जैमिनिं सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित् ।
सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः ॥ ९ ॥

रोमहर्षणनामानं महाबुद्धिं महामुनिम् ।
सूतं जग्राह शिष्यं स इतिहासपुराणयोः ॥ १० ॥

वेदा व्यस्ताः ॥ ३ ॥ तत् तस्मात् अनेन कृष्णद्वैपायनरूपेण [illegible] चतुर्युगेषु [illegible] वेदशाखाभेदान् [illegible] कृतान् [illegible] अवधारय जानीहि ॥ ४ ॥ तदेवं कृष्णद्वैपायनव्यासस्य मुख्यत्वमुक्त्वा तस्य विष्णुभावमाह कोऽन्य इति, अतः व्यासान् [illegible] द्वापरे भारतादिकर्ता इति भावः ॥ ५ ॥ वेदपारगान् वेदस्य पारं गन्तुं समर्थान् ॥ ७ ॥ ऋग्वेदश्रावकमित्यत्र [illegible] पारम- [illegible] कांश्चित् पाठ ॥ ८ ॥ इतिहासपुराणयोरिति "आख्यानैश्चाप्युपाख्यानै- [illegible] । [illegible] ॥" [illegible] ॥ १० ॥ एव [illegible]

एक आसीद् यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत्।
चातुर्होत्रमभूद् यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत्॥ ११॥

आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं तथा मुनिः।
औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्वभिः॥ १२॥

ततः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् मुनिः।
यजूंषि च यजुर्वेदं सामवेदञ्च सामभिः॥ १३॥

राज्ञस्त्वथर्ववेदेन सर्वकर्माणि स प्रभुः।
कारयामास मैत्रेय ब्रह्मत्वञ्च यथास्थिति॥ १४॥

सोऽयमेको महावेदतरुस्तेन पृथक् कृतः।
चतुर्धा तु ततो जातं वेदपादपकाननम्॥ १५॥

बिभेद प्रथमं विप्र पैलऋग्वेदपादपम्।
इन्द्रप्रमतये प्रादाद् बाष्कलाय च संहिते॥ १६॥

चतुर्धा स बिभेदाथ बाष्कलिरपि संहिताम्।
बौध्यादिभ्यो ददौ ताश्च शिष्येभ्यः स महामुनिः॥१७॥

[illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] ॥ १२ ॥ [illegible] ॥ १३ ॥ राज्ञः [illegible] ॥ १४ ॥ [illegible] ॥ १५ ॥ [illegible] द्विधा बिभेद ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible]

बौध्याग्निमाठरौ तद्वद् याज्ञवल्क्यपराशरौ ।
प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्या जगृहुर्मुने ॥ १८ ॥
इन्द्रप्रमतिरेकां तु संहितां स्वसुतं ततः ।
माण्डूकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत् तदा ॥ १९ ॥
तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् ययौ ।
वेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां तामधीतवान् ॥ २० ॥
चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
तस्य शिष्यास्तु ये पञ्च तेषां नामानि मे शृणु ॥ २१ ॥
मुद्गलो गालवश्चैव वात्स्यः शालीय एव च ।
शिशिरः पञ्चमश्चासीन्मैत्रेय ! सुमहामुनिः ॥ २२ ॥
संहितात्रितयञ्चक्रे शाकपूर्णिस्तथेतरम् ।
निरुक्तमकरोत् तद्वच्चतुर्थं मुनिसत्तम ! ॥ २३ ॥
क्रौञ्चो वैतालिकस्तद्वद् बलाकश्च महामतिः ।
निरुक्तकृच्चतुर्थोऽभूद् वेदवेदाङ्गपारगः ॥ २४ ॥
इत्येताः प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा द्विजोत्तम ! ।
बाष्कलश्चापरास्तिस्रः संहिताः कृतवान् द्विज ! ॥ २५ ॥

शाखायां बौध्यादयो जगृहुः ॥ १८ ॥ तत्र पैलशिष्येषु इन्द्रप्रमतेः शिष्यप्रशिष्येभ्यः [illegible] पुत्रान् शिष्यांश्च क्रमात् ययौ ॥ २० ॥ वेदमित्राख्यः शाकल्यः इन्द्रप्रमतिसंहिताम् अधीतवान् । ततश्च स एव तस्याः पञ्च संहिताश्चकार । तास्च शिष्येभ्यः मुद्गलादिभ्यो ददौ ॥ २१ ॥ शाकपूर्णिस्तु इन्द्रप्रमतिशिष्यशाकल्यसंहितायाः संहितात्रितयं निरुक्तं च [illegible] अकरोत् ॥ २३ ॥ तत् संहितात्रितयं क्रौञ्चादिभ्यः ददौ । चतुर्थो निरुक्तकृत् चाभूदिति केचित् पठन्ति ॥ २४ ॥ अनुशाखाः

शिष्यः कालायनिर्गार्ग्यस्तृतीयश्च कथाजवः ।
इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवर्त्तिताः ॥ २६ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामतिः ।
वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै ॥ १ ॥
शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् ।
याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूत् ब्रह्मरातसुतो द्विजः ।
शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा ॥ २ ॥
ऋषिर्योऽद्य महामेरौ समाजे नागमिष्यति ।
तस्य वै सप्तरात्रात् तु ब्रह्महत्या भविष्यति ॥ ३ ॥

[illegible] । शाकपूर्णिः [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ २६ ॥

यजुर्वेदस्य यजुःशाखाः [illegible] । [illegible]
[illegible] । सप्तविंशत् सप्तविंशतिः [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ १ ॥ यजुःशाखा[illegible] [illegible],
[illegible] ॥ २ ॥ [illegible]
[illegible]

पूर्व्वमेवं मुनिगणैः समयोऽभूत् कृतो द्विज। ।
वैशम्पायन एकस्तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा ॥ ४ ॥
स्वस्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत् ॥ ५ ॥
शिष्यानाह च भोः शिष्याः। ब्रह्महत्यापहं व्रतम्।
चरध्वं मत्कृते सर्व्वे न विचार्य्यमिदं तथा ॥ ६ ॥
अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेभिर्भगवन्! द्विजैः।
क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ७ ॥
ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामतिः।
मुच्यतां यत् त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमन्यक ॥ ८ ॥
निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान्।
तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा ॥ ९ ॥
याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम्।
ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज! ॥ १० ॥

[illegible] भविष्यतीति य समयोऽभूत् स वैशम्पायन एव व्यति-
क्रान्तवानिति [illegible] ॥ ४ ॥ स्वस्रीयं स्वसुः पुत्रं पदा स्पृष्टं
सन्तम् अघातयत्। [illegible] पदा स्पृष्टमात्रोऽसौ ममारेत्यर्थः
॥ ५ ॥ [illegible] ब्रह्महत्यापनोदनं व्रतं मत्कृते मदर्थं चरध्व-
मितीदं न विचार्य्यं किन्तु तथा यथाह वदे [illegible]
[illegible] चरतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ विप्रावमन्यक। विप्रावमन्तः! ॥ ७ ॥
[illegible] ॥ ८ ॥ ममापि त्वया गुरुणा अलं, [illegible] यद-
धीतं तदिदमिति [illegible] ॥ १० ॥ [illegible]

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः ।
छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥ ११ ॥
यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विजाः ।
जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः ॥ १२ ॥
ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः ।
चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥ १३ ॥
याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय ! प्राणायामपरायणः ।
तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः ॥ १४ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

नमः सवित्रे द्वाराय विमुक्तेः सिततेजसे ।
ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधामवते नमः ॥ १५ ॥
नमोऽग्नीषोमभूताय जगतः कारणात्मने ।
भास्कराय परं तेजः सौषुम्नमुत बिभ्रते ॥ १६ ॥

जगृहुरिति तित्तिरा पक्षिणो भूत्वा जगृहुः, ततो हेतोस्ते तैत्ति-रीयाः पठिताः ॥ १२ ॥ ततोऽन्ये ये चरकाध्वर्यवस्ते निर्दिष्टाः, ब्रह्म-हत्याव्रतचरणादिति ॥ १३ ॥ ततोऽसौ सूर्यं स्तुत्वा तत्प्रसादाद्यजूंषि [illegible], याज्ञवल्क्योऽपीत्या-दिना [illegible] ॥ १४ ॥ विमुक्तेः द्वारा [illegible] सितो-ज्ज्वलतेजःशालिने ॥ १५ ॥ अग्नीषोमभूताय यतो जगतः कारणात्मने । तदेवाह, भास्कराय [illegible] इति भावः । सुषु-म्नाख्यं तेजो बिभ्रत [illegible] । सौषुम्नं बिभ्रत इति [illegible] । यथाह, '[illegible] सुषुम्नो [illegible] चन्द्रमाः' इति ॥ १६ ॥ [illegible]

कलाकाष्ठानिमेषादिकालज्ञानात्मने नमः ।
ध्येयाय विष्णुरूपाय परमाक्षररूपिणे ॥ १७ ॥
बिभर्त्ति यः सुरगणान् आप्याय्येन्दुं स्वरश्मिभिः ।
सुधामृतेन च पितॄन् तस्मै तृप्तात्मने नमः ॥ १८ ॥
हिमाम्बुघर्मवृष्टीनां कर्त्ता हर्त्ता च यः प्रभुः ।
तस्मै त्रिकालरूपाय नमः सूर्य्याय वेधसे ॥ १९ ॥
यो हन्ति तिमिरान्येको जगतोऽस्य जगत्पतिः ।
सत्त्वधामधरो देवो नमस्तस्मै विवस्वते ॥ २० ॥
सत्कर्मयोग्यो न जनो नैवापः शौचकारणम् ।
यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय वेधसे ॥ २१ ॥
स्पृष्टो यदंशुभिर्लोकः क्रियायोग्योऽभिजायते ।
पवित्रताकारणाय तस्मै शुद्धात्मने नमः ॥ २२ ॥
नमः सवित्रे सूर्य्याय भास्कराय विवस्वते ।
आदित्यायादिभूताय देवादीनां नमो नमः ॥ २३ ॥

तस्मै ध्येयाय सर्व्वदा ध्यानयोग्याय योगिभिरिति । तावदोङ्कारात् परमाक्षरं ब्रह्म अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेः । तद्रूपिणे ओङ्काररूपिणे इति वा ॥ १७ ॥ सुधामृतेन सुधैव अमृतम् अमरत्वप्रापकत्वात् तेन तृप्तात्मने तर्पकाय । अमृतात्मने इति पाठे वा रविरूपिणे ॥ १८ ॥ हिमादीनां या वृष्टिः तत्कर्त्ता । त्रेधा ऋग्यजुःसामरूपाय त्रिकालरूपाय वेधसे स्रष्ट्रे ॥ १९ ॥ सत्त्वधामधरः सत्त्वमूर्त्तिधरः । सत्यधामधर इति पाठे सत्यम् अबाधितं धाम तेजो धरतीति व्याख्येयम् ॥ २० ॥ यदुदयं रात्रिपर्य्यन्तं कर्म्मानर्हितं यत् सर्वं तस्योदयः ॥ २१ ॥ सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टः त्रिविधकर्म्मार्ह इति ॥ २२ ॥ सवितृत्वादिना पूर्व्वैः सर्व्वैः नमः करिष्य इति ॥ २३ ॥ हिरण्मये तेजोमयम् ।

हिरण्मयो रथो यस्य केतवोऽमृतवाजिनः ।

वहन्ति, भुवनालोकिचक्षुषं तं नमाम्यहम् ॥ २४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स्तवै रविः ।

वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामिति वाञ्छितम् ॥ २५ ॥

याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् ।

यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥ २६ ॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः ।

अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ २७ ॥

यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम ! ।

वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्य्योऽश्वः सोऽभवद् यतः ॥२८॥

शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् ।

काण्वाद्यास्तु महाभाग ! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः ॥ २९ ॥

केतवः ध्वजपटाः अश्वा अमृतधारिण अमृतवाहकाः । "उद्यन्तं आत-
वेदपवित्रमित्यादि श्रुतेः [illegible] । हिरण्मये रथ इति पाठे केतवः
रश्मयः । अमृतं जलं तद्धारकाः । वहन्ति [illegible] ॥ २४ ॥
अयातयामसंज्ञानि अन्यैरनधीतानि ॥ २७ ॥ वाजिनः समाख्याताः
वाजि[illegible] ॥ २८ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

सामवेदतरोः शाखा व्यासशिष्यः स जैमिनिः ।
क्रमेण येन मैत्रेय बिभेद शृणु तन्मम ॥ १ ॥

सुमन्तुस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुकर्मास्याप्यभूत् सुतः ।
अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महामुनी ॥ २ ॥

साहस्रं संहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः ।
चकार तञ्च तच्छिष्यौ जगृहाते महामती ॥ ३ ॥

हिरण्यनाभः कौसल्यः पौष्यिञ्जिश्च द्विजोत्तम ।
उदीच्यसामगाः शिष्यास्तेभ्यः पञ्चदश कृताः ॥ ४ ॥

हिरण्यनाभात् तावत्यः संहिता यैर्द्विजोत्तमैः ।
गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः ॥ ५ ॥

साम्नोऽथाथर्वणः शाखाभेदाः पौराणिकाश्च अपि । अध्येतारश्च कर्तारस्तेषां षष्ठे निरूप्यन्ते ॥ तत्र क्रमेण । अथ जैमिनिपुत्रस्य सुमन्तोः । तौ जैमिनेः पुत्रपौत्रौ जैमिनिना । विभक्तामेकैकां संहितां अध्यापितावध्यायितवन्तौ ॥ २ ॥ तत्सुत सुमन्तुसुतः स संहिताभेदम् ॥ ३ ॥ सुकर्मणः शिष्यावाह, हिरण्यनाभ इति । कौसल्य इति हिरण्यनाभविशेषणं ये पञ्चदश शिष्यास्तेभ्यः पञ्चदश संहिता हिरण्यनाभेन दत्तास्त एव उदीच्याः सामगाः स्मृताः ॥ ४ ॥ अपरैर्द्विजोत्तमैस्तावत्यस्तावत्यो गृहीता संख्यया पञ्चदश संहिता हिरण्यनाभाद् गृहीताः ते प्राच्यसामगा उच्यन्ते ॥ ५ ॥ पौष्यिञ्जिशिष्यानाह,

लोकाक्षिः कुथुमिश्चैव कुसीदिर्लाङ्गलिस्तथा ।
पौष्यिञ्जिशिष्यास्तद्भेदैः संहिता बहुलीकृताः ॥ ६ ॥
हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः ।
प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः स महामतिः ॥ ७ ॥
तैश्चापि सामवेदोऽसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः ॥ ८ ॥
अथर्वणामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् ।
अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः ॥ ९ ॥
शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा ।
कृत्वा तु देवदर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् ॥ १० ॥
देवदर्शस्य शिष्यास्तु मौद्गो ब्रह्मबलिस्तथा ।
शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तम ॥ ११ ॥
पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः ।
जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विजः ॥ १२ ॥
शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे ।
द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने ॥ १३ ॥
सैन्धवा मुञ्जकेशाय भिन्ना वेदा द्विधा पुनः ।

लोकाक्षिरिति । तद्भेदैः तच्छिष्यप्रशिष्यादिभिः ॥ ६ ॥ हिरण्यनाभ-शिष्येभ्यः ... कृतिनामा शिष्यः ॥ ७ ॥ तैः कृतिनाम्नः शिष्यैः ॥ ८ ॥ देवदर्शः अथर्वसंहिता चतस्रो चक्रे, तास्तु मौद्गादयः चत्वारो ब्रह्मबलिप्रभृतयः ॥ ११ ॥ पथ्यकृतास्तिस्रः संहिता जाजल्यादयो जगृहुः, यैः ... संहिता शिष्याः कृताः ॥ १२ ॥ सैन्धवाः सैन्धवायन-शिष्याः मुञ्जकेशा इति बभ्रोरेव नामान्तरं तच्छिष्याः द्विधा द्विप्रकारा भिन्ना। वेदा अथर्वसंहिता यैः ते तथा । संहिताभेदानाह, नक्षत्रकल्प इति । ... संहितानाम ... । तत्र नक्षत्रकल्पो नक्षत्रादि-

नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ १४ ॥
चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ।
श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः ॥ १५ ॥
आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ १६ ॥
प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै रोमहर्षणः ।
पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः ॥ १७ ॥
सुमतिश्चाग्निवर्चाश्च मित्रयुः शांशपायनः ।
अकृतव्रणोऽथ सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभवन् ॥ १८ ॥
काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शांशपायनः ।
रोमहर्षणिका चान्या तिसृणां मूलसंहिता ॥ १९ ॥
चतुष्टयेनाप्येतेन संहितानामिदं मुने ! ॥ २० ॥

पूर्वोक्तैः वेदकल्पो वैतानिकनक्षत्रकल्पादिभिः संहिताकल्पः संहिता[illegible] ॥ १४ ॥ आङ्गिरसकल्पः अभिचारादिविधिः शान्तिकल्पः तुरगगज[illegible] दयमशान्त्यादिविधिः ॥ १५ ॥ आख्यानादिभिश्च पुराणसंहितां चक्रे व्यास इति शेषः । तत्र स्वयंदृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानं प्रबुधः गाथा पितृपृथिव्यादिगीताः कल्पशुद्धिः श्राद्धकल्पादिनिर्णयः ॥ १६ ॥ सुमत्यादयस्तस्य रोमहर्षणस्य षट् शिष्याः तत्कृताः षट् संहिता अभवन् ॥ १८ ॥ काश्यपादिभिस्त्रिभिः कृतास्तिस्रः । अकृतव्रण एव काश्यपः काश्यपोऽकृतव्रण इति वायुप्रोक्ते । रोमहर्षणिका च अन्या रोमहर्षणेन पुनः संक्षेपेण कृता ॥ १९ ॥ एतासां संहितानां चतुष्टयेन सारोद्धाररूपमिदं विष्णुपुराणं मुने ! मैत्रेय ! मया कृतमिति शेषः ॥ २० ॥

आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते ।
अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥ २१ ॥
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ।
तथान्यं नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ।
आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं तथा ॥ २२ ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ।
वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम् ॥ २३ ॥
चतुर्दशं वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ।
मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ॥ २४ ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
सर्वेष्वेतेषु कथ्यन्ते वंशानुचरितञ्च यत् ॥ २५ ॥
यदेतत् तव मैत्रेय ! पुराणं कथ्यते मया ।
एतद् वैष्णवसंज्ञं वै पाद्मस्य समनन्तरम् ॥ २६ ॥
सर्गे च प्रतिसर्गे च वंशमन्वन्तरादिषु ।
कथ्यते भगवान् विष्णुरशेषेष्वेव सत्तम ! ॥ २७ ॥

व्याख्यातानि अष्टादशपुराणान्याह, आद्यमिति सार्द्धैश्चतुर्भिः । केचित् तु [illegible] चतुर्दशेन दशमाद्यं ब्राह्ममुच्यते इति वदन्ति ॥ २१ ॥ तत्र अष्टादशपुराणेषु किमेतत् पुराणं मया कथ्यत इत्याह, यदेतदिति । मया यदेतत् तव कथ्यते तद्वैष्णवसंज्ञमनेन पद्मपुराणानन्तरं [illegible] । तथाच मात्स्ये, "वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः । यत् प्राह धर्मानखिलांस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः ।" इत्येवमेव [illegible] ब्रह्मपुराणादि कथ्यते । विष्णुपुराणस्य [illegible] ॥ २६ ॥ तत्र वैष्णवसंज्ञायां [illegible] धर्मे चेति ॥ २७ ॥

अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ २८ ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थन्तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥ २९ ॥
ज्ञेया ब्रह्मर्षयः पूर्वं तेभ्यो देवर्षयः पुनः ।
राजर्षयः पुनस्तेभ्य ऋषिप्रकृतयस्त्रयः ॥ ३० ॥
इति शाखाः प्रसङ्ख्याताः शाखाभेदास्तथैव च ।
कर्त्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तथोदितः ॥ ३१ ॥
सर्वमन्वन्तरेष्वेव शाखाभेदाः समाः स्मृताः ।
प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या तद्विकल्पास्त्विमे द्विज ! ॥ ३२ ॥

पुराणानां वेदोपबृंहकत्वेन धर्मशास्त्रस्य तुल्यत्वात् धर्मविद्याभ्यासेन चतुर्दश-त्वमभिप्रायः, अङ्गानीति । अङ्गानि—शिक्षाकल्पौ निरुक्तं छन्दो ज्योतिषं व्याकरणमिति षट् । चतुरश्चत्वारः । धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतं स्मृतिशास्त्रम् ॥ २८ ॥ केवल धर्मविद्याभ्यासमायुर्वेदादिचतुष्कं मुक्त्वा धर्मविद्या-स्थानैः सहाष्टादशविद्यास्थानान्याह आयुरिति । आयुर्वेदोऽष्टाङ्ग-चिकित्साशास्त्रं धन्वन्तरिप्रोक्तम् । धनुर्वेदो धनुर्विद्याचतुर्विधायुध-प्रयोगादिविषयः । गान्धर्ववेदो भरतमुनिप्रणीतो नृत्यगीतादि-विषयः । अर्थशास्त्रं बार्हस्पत्यादिनीतिशास्त्रम् । पूर्वोक्ताश्चतुर्दशेत्यष्टा-दशविद्या इति ॥ २९ ॥ वेदशाखाप्रसङ्गात् ऋषीन् शाखाप्रणेतॄन् भेदमाह, ज्ञेया इति ॥ ३० ॥ उपसंहरति इतीति । प्रसङ्ख्याताः सङ्ख्याताः प्रोक्ताः शाखाभेदाश्च तथा प्रोक्ताः । भेदहेतुः पुरुषाणामल्पशक्तित्वादिः ॥ ३१ ॥ शाखानां पुरुषप्रणीतत्वेन वेदस्य पौरुषेयत्वं प्राप्तमिति तत्राह, प्राजा-पत्येति । ब्रह्मादौ प्रजापतिना दृष्टा श्रुतिः । नित्यैव इयं तु शाखा-

एतत् तवोदितं सर्वं यत् पृष्टोऽहमिह त्वया।
मैत्रेय! वेदसम्बद्धं किमन्यत् कथयामि ते॥ ११॥

सप्तमोऽध्यायः।

मैत्रेय उवाच।

यथावत् कथितं सर्वं यत् पृष्टोऽसि मया द्विज।
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वेकं तद् भवान् प्रब्रवीतु मे॥ १॥
सप्त द्वीपानि पातालवीथ्यश्च सुमहामुने।
सप्त लोका येऽन्तरस्था ब्रह्माण्डस्यास्य सर्वतः॥ २॥
स्थूलैः सूक्ष्मैस्तथा सूक्ष्मात् सूक्ष्मैः सूक्ष्मतरैस्तथा।
स्थूलैः स्थूलतरैश्चैतत् सर्वं प्राणिभिरावृतम्॥ ३॥
अङ्गुलस्याष्टभागोऽपि न सोऽस्ति मुनिसत्तम!।
न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मबन्धनिबन्धनाः॥ ४॥
सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन्! किल।
आयुषोऽन्ते तथा यान्ति यातनास्तत्प्रचोदिताः॥ ५॥
यातनाभ्यः परिभ्रष्टा देवाद्यास्वथ योनिषु।
जन्तवः परिवर्त्तन्ते शास्त्राणामेष निर्णयः॥ ६॥

[illegible] भेदा न सन्ति: [illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] कर्मादिभेदतः। [illegible] । [illegible] ॥१॥ पातालवीथ्यो भूविवराणि:, सप्त लोकाः भूरादयः। [illegible] ॥२॥ [illegible]

सोऽहमिच्छामि तत् श्रोतुं यमस्य वशवर्त्तिनः ।
न भवन्ति नरा येन तत् कर्म कथयानघ ॥ ७ ॥

परापर उवाच ।

एवमेव मुने ! प्रश्नो नकुलेन महात्मना ।
पृष्टः पितामहः प्राह भीष्मो यत् तत् शृणुष्व मे ॥ ८ ॥

भीष्म उवाच ।

पुरा समागतो वत्स ! सखा कालिङ्गको द्विजः ।
स मामुवाच पृष्टो वै मया जातिस्मरो मुनिः ॥ ९ ॥
तेनाख्यातमिदञ्चेदम् इत्थञ्चैतद् भविष्यति ।
तथा च तदभूद् वत्स ! यथोक्तं तेन धीमता ॥ १० ॥
स पृष्टश्च मया भूयः श्रद्दधानवता द्विजः ।
यद् यदाह न तद् दृष्टम् अन्यथा हि मया क्वचित् ॥ ११ ॥
एकदा तु मया पृष्टं यदेतद् भवतोदितम् ।
प्राह कालिङ्गको विप्रः स्मृत्वा तस्य मुनेर्वचः ॥ १२ ॥

प्रति पृष्टवानेव च भीष्मं प्रति यत् प्राह तच्छृणुष्व ॥ ८ ॥ स कालिङ्गको द्विजो मामुवाच यदा जातिस्मरो मुनिः पृष्ट इति ॥ ९ ॥ तेन जातिस्मरेण इदमिदं वस्तु मामेतद्दिवसमेवं वचनं भविष्यतीति च कालिङ्गकस्याने यदाख्यातं तेन च कालिङ्गकेन मह्यं यथोक्तं तथैव तदभूत् हे वत्स ! नक्रवेऽन्यथा ॥ १० ॥ श्रद्धधानमनोयुक्तेन च कालिङ्गको द्विजो भूयः पुनः पृष्टः सन् जातिस्मरेणोक्तं यद् यदाह तदन्यथा व्यभिचारि मया न दृष्टमित्यतिविश्वासोक्तम् ॥ ११ ॥ एकदामात्र, इत्यादेति । तस्य जातिस्मरस्य मुनेः ॥ १२ ॥ तदेवाह जातेति । अं

जातिस्मरेण कथितो रहस्यः परमो मम ।
यमकिङ्करयोर्यो ऽभूत् संवादस्तं ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥

कालिङ्ग उवाच ।

स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥ १४ ॥

अहममरगणार्चितेन धात्रा
यम इति लोकहिताहिते नियुक्तः ।
हरिगुरुवशगो ऽस्मि न स्वतन्त्रः
प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः ॥ १५ ॥

कटकमुकुटकर्णिकादिभेदैः
कनकमभेदमपीष्यते यथैकम् ।
सुरपशुमनुजादिकल्पनाभिः
हरिरखिलाभिरुदीर्य्यते तथैकः ॥ १६ ॥

महद्विषयाहम् ॥ १३ ॥ तदेवाह स्वपुरुषमित्यादिभिः। यो ऽन्येन कृत इत्यन्तैरेकोनविंशत्या श्लोकैः। पापिजनानयनाय चलन्तं पाशहस्तं स्वपुरुषमभिवीक्ष्य विष्णुभक्तान् परिहरेत्याज्ञापयन्निति अन्तरङ्गतया च कर्णमूले वदति स्म ॥ १४ ॥ न वैष्णवानां प्रभुरित्यत्र हेतुमाह, अहमिति। प्रजासंयमनात् यम इति संज्ञया लोकहिताहिते शुभाशुभफलदानार्थं धात्रा नियुक्तो ऽपि हरेरेव गुरुवशानुवर्त्तितो ऽस्मि न स्वतन्त्रः, यतो ममापि संयमने दण्डे विष्णुः प्रभवति। हिताय च नियुक्त इति पाठे दण्डो ऽपि पापक्षयार्थतया हित एव मत्कृतो ऽपि ॥ १५ ॥ तत्र हेतुमाह, कटकेति द्वाभ्याम्। सर्वेषु प्राणिषु ब्रह्मत्वेन कनकवत्त्वात् सर्वविकाराणां तथैवम् । कटको वलयः। कर्णिका कर्ण-

क्षितिजलपरमाणवोऽनिलान्ते
पुनरपि यान्ति यथैकतां धरित्र्या।
सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते
गुणकलुषेण सनातनेन तेन॥ १७॥
हरिममरगणार्चिताङ्घ्रिपद्मं
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः।
तमपगतसमस्तपापबन्धं
व्रज परिहृत्य यथाग्निमाज्यसिक्तम्। १८॥
इति यमवचनं निशम्य पाशी
यमपुरुषस्तमुवाच धर्मराजम्।
कथय मम विभो! समस्तधातु
र्भवति हरेः खलु यादृशोऽस्य भक्तः। १९॥

भूषणम्। कटकादिभेदैर्नामरूपैः कार्यैर्भिन्नमपि अभेदं कारणात्मना एकमेवेच्छति यथा तथैक एव जगत्कारणभूतो हरिः सुरादिभेदैर्दृश्यते ॥ १६ ॥ किञ्च भेदस्य मायोपाधिकत्वान्मायानाशे तु एकत्वमेव स्यादित्याह, क्षितीति। अनिलोद्धूताः क्षितिजलपरमाणवो यथा अनिलस्यान्ते अवसाने धरित्र्यादिना ऐकात्म्यं यान्ति तथा गुणानां कलुषेण क्षोभेण ये सुरादयो जाताः अन्ते गुणक्षोभोपरमे तेन विष्णुना ऐकात्म्यं यान्तीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तर्हि यमस्यापि नियन्तृभक्तः कथं भवतीत्यत आह, हरिमिति। परमार्थतः सर्वात्मत्वेन हरिं यः प्रणमति तं परिहृत्य व्रज। यतो हरिप्रणतिमात्रेण परमार्थतः तदपगतसमस्तपापबन्धनिर्मलः। अनेन दृष्टान्तेन भक्तस्य … दग्धुं येऽन्ये च पापाः … पृच्छतीति पृच्छति॥ १८ ॥ यमपुरुष आह: पाशवान् ॥ १९ ॥ अद्वैतनिश्चयेन स्थितं

यम उवाच ।

न चलति निजवर्णधर्मतो यः
समममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः
सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ २० ॥
कलिकलुषमलेन यस्य नात्मा
विमलमतेर्मलिनीकृतोऽस्तमोहे ।
मनसि कृतजनार्दनं मनुष्यं
सततमवेहि हरेरतीव भक्तम् ॥ २१ ॥
कनकमपि रहस्यवेक्ष्य बुद्ध्या
तृणमिव यः समवैति वै परस्वम् ।
भवति च भगवत्यनन्यचेताः
पुरुषवरं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ २२ ॥
स्फटिकगिरिशिलामलः क्व विष्णु-
र्मनसि नृणां क्व च मत्सरादिदोषः ।

एवं रागादिशून्यं मनो यस्य तं विष्णुभक्तं विद्धि । भक्तो चेत्
तदनु तं [illegible] न चलतीति हरेरात्मेत्यमिति बुद्ध्या । निजवर्णा-
श्रमधर्मतो यो न चलति तद । भक्तो विष्णुमाप्याच, समममतिरिति ॥ २० ॥
[illegible] मनसि सततं कृतजनार्दनमतीव भक्तमवेहि । [illegible]
[illegible] कलिमलेन पापमलेनात्मा बुद्धिं मलिनीकृतम् ॥ २१ ॥
न हरतीति यदुक्तं तत् विवृणोति, कनकमिति कनकमपि रहस्यपि
दृष्ट्वा परस्वं तृणमिव यः समवैति [illegible] भवतीत्यर्थः । भगव
भगवति अनन्यचेताः भवति तम् ॥ २२ ॥ [illegible]
यदुक्तं तदेव [illegible] । स्फटिकेति । स्फटिकगिरिशिलेव

न हि तुहिनमयूखरश्मिपुञ्जे
भवति हुताशनदीप्तिजः प्रतापः ॥ २३ ॥
विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तः
शुचिचरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ।
प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो
वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥ २४ ॥
वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयैव शालपोतः ॥ २५ ॥
यमनियमविधूतकल्मषाणाम्
अनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम् ।
अपगतमदमानमत्सराणां
व्रज भट ! दूरतरेण मानवानाम् ॥ २६ ॥

यतः तुहिनमयूख[illegible] राशिपुञ्जे [illegible] विरोधोक्त्या [illegible] विष्णुभक्तत्वं [illegible] भवति ॥ २३ ॥ [illegible] विमलमतिरिति । शुचि शुद्धं चरितं यस्य अखिलानां सत्त्वानां मित्रभूतः अस्तौ निरस्तौ मानमायौ [illegible] येन सः ॥ २४ ॥ तस्य [illegible] वसतीति । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थयति, क्षितिरसमिति । शालपोतो [illegible] चारुतया सुकुमारतयैव रम्यं क्षितिरसं स्वस्यान्तःस्थितं कथयति अनुमापयति एवं सर्वभूतेषु सौम्यतया विष्णुभक्तोऽपि विष्णुं हृदि वसन्तं सूचयतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ किञ्च यमनियमेति, [illegible] परिग्रहा यमाः शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः, [illegible] मनसः [illegible] मदः, [illegible] मत्सरः ॥ २६ ॥ अपगत[illegible] हृदीति । यदि

हृदि यदि भगवाननादिरास्ते
हरिरसिशङ्खगदाधरोऽव्ययात्मा ।
तदघमघविघातकर्तृ भिन्नं
भवति कथं सति चान्धकारमर्के ॥ २७ ॥

हरति परधनं निहन्ति जन्तून्
वदति तथानृतनिष्ठुराणि यश्च ।
अशुभजनितदुर्मदस्य पुंसः
कलुषमतेर्हृदि तस्य नास्त्यनन्तः ॥ २८ ॥

न सहति परसम्पदं विनिन्दां
कलुषमतिः कुरुते सतामसाधुः ।
न यजति न ददाति यश्च सन्तं
मनसि न तस्य जनार्दनोऽधमस्य ॥ २९ ॥

परमसुहृदि बान्धवे कलत्रे
सुततनयापितृमातृभृत्यवर्गे ।
शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां
तमधमचेष्टमवेहि नास्य भक्तम् ॥ ३० ॥

स्थाने, अर्केति क्वचित् पाठः । ननु तर्हि अघानां पापानां विघातकर्त्रा हरिणैव भिन्नं नाशितं तदघं कथं भवति, अतस्तद्विरोधिनि अघपरे न तिष्ठतीत्याशयेन व्यतिरेकेण कथयति ॥ २७ ॥ इदानीमभक्तलक्षणान्याह हरतीति चतुर्भिः ॥ २८ ॥ सतां विनिन्दां कुरुते सन्तमर्थं न ददाति । यद्वा सन्तं विष्णुं तद्भक्तं वा न यजति न पूजयति न च तस्मै ददाति ॥ २९ ॥ परमसुहृदादिषु शठमतिः सन्नर्थतृष्णां करोति अपोह तेभ्य एवार्थं गृहीतुं वाञ्छति, यद्वा परमसुहृदादौ तेषां

अशुभमतिरसत्प्रवृत्तिसक्तः
सततमनार्य्यविशालसङ्गमत्तः ।
अनुदिनकृतपापबन्धयत्नः
पुरुषपशुर्नहि वासुदेवभक्तः ॥ ३१ ॥

सकलमिदमहञ्च वासुदेवः
परमपुमान् परमेश्वरः स एकः ।
इति मतिरचला भवत्यनन्ते
हृदयगते व्रज तान् विहाय दूरात् ॥ ३२ ॥

कमलनयन ! वासुदेव ! विष्णो !
धरणिधराच्युत ! शङ्खचक्रपाणे ! ।
भव शरणमितीरयन्ति ये वै
त्यज भट ! दूरतरेण तानपापान् ॥ ३३ ॥

वसति मनसि यस्य सोऽव्ययात्मा ।
पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपाते ।
तव गतिरथवा ममास्ति चक्र-
प्रतिहतवीर्य्यबलस्य सोऽन्यलोक्यः ॥ ३४ ॥

यः सङ्गस्तेन मत्तः । अनार्य्यविशालेति पाठे नीचैः दुःशीलैश्च यः सङ्गस्तेन मत्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ उत्तमभक्तचिह्नं भक्ताभक्तमाह, सकल-मिति ॥ ३२ ॥ तन्नामकीर्त्तनं तदेकशरणता चेत्यन्तभक्तचिह्नमप्याह, कमलनयनेति ॥ ३३ ॥

दूरतरेण त्यजेति यदुक्तं तत्र हेतुमाह वसतीति । तस्य दृष्टि-पातं [illegible] प्रतिहतं [illegible] तस्य तव मम च तद्दृष्टिपातविषये [illegible] न गतिरस्ति स पुनरन्यलोक्यः

कालिङ्ग उवाच ।

इति निजभटशासनाय देवो
रवितनयः स किलाह धर्मराजः ।
मम कथितमिदञ्च तेन तुभ्यं
कुरुवर ! सम्यगिदं मयापि चोक्तम् ॥ ३५ ॥

भीष्म उवाच ।

नकुलैतन्ममाख्यातं पूर्वं तेन द्विजन्मना ।
कलिङ्गदेशादभ्येत्य प्रीयता सुमहात्मना ॥ ३६ ॥
मयाप्येतद् यथान्यायं सम्यग् वत्स ! तवोदितम् ।
यथा विष्णुमृते नान्यत् त्राणं संसारसागरे ॥ ३७ ॥
किङ्करा दण्डपाशौ वा न यमो न च यातनाः ।
समर्थास्तस्य यस्यात्मा केशवालम्बनः सदा ॥ ३८ ॥

पराशर उवाच ।

एतन्मुने ! तवाख्यातं गीतं वैवस्वतेन यत् ।
त्वत्प्रश्नानुगतं सम्यक् किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥ ३९ ॥

यमगीता समाप्त ।

कुरुवर ! हे भीष्म ! ॥३५॥ तस्य यथोक्तं न पश्यती । केशवालम्बनः केशवाश्रयः ॥ ३८ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

भगवन् ! भगवान् देवः संसारविजिगीषुभिः ।
समाख्याहि जगन्नाथो विष्णुराराध्यते यथा ॥ १ ॥
आराधिताच्च गोविन्दादाराधनपरैर्नरैः ।
यत् प्राप्यते फलं श्रोतुं तच्चेच्छामि महामुने ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

यत् पृच्छति भवानेतत् सगरेण महात्मना ।
और्व्वः प्राह यथा पृष्टस्तन्मे कथयतः शृणु ॥ ३ ॥
सगरः प्रणिपत्यैनमौर्व्वं पप्रच्छ भार्गवम् ।
विष्णोराराधनोपायसम्बन्धं मुनिसत्तम ॥ ४ ॥
फलञ्चाराधिते विष्णौ यत् पुंसामभिजायते ।
स चाह पृष्टो यत् तेन तन्मैत्रेयाखिलं शृणु ॥ ५ ॥

और्व्व उवाच ।

भौमान् मनोरथान् स्वर्गान् स्वर्गिवन्द्यं तथास्पदम् ।
प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ निर्व्वाणमपि चोत्तमम् ॥ ६ ॥

विष्णोराराधनोपायो नित्यधर्म्मप्रवर्त्तनः । सगरौर्व्वसंवादं कथाख्यायैर्निरूप्यते । तथा बहुप्रकारेण पृच्छति ॥ १ ॥ विष्णोराराधन-परैराराधनसुपरैः ॥ २ ॥ स्वर्गिवन्द्यं ब्रह्मलोकादिपदम् ॥ ६ ॥

यद्यदिच्छति यावच्च फलमाराधितेऽच्युते ।
तत्तदाप्नोति राजेन्द्र ! भूरि स्वल्पमथापि वा ॥ ७ ॥
यत्तु पृच्छसि भूपाल ! कथमाराध्यते हि सः ।
तदहं सकलं तुभ्यं कथयामि निबोध मे ॥ ८ ॥
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः ॥ ९ ॥
यजन् यज्ञान् यजत्येनं जपत्येनं जपन् नृप ! ।
घ्नंस्तथान्यान् हिनस्त्येनं सर्वभूतो यतो हरिः ॥ १० ॥
तस्मात् सदाचारवता पुरुषेण जनार्दनः ।
आराध्यते स्ववर्णोक्तधर्मानुष्ठानकारिणा ॥ ११ ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते ! ।
स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥ १२ ॥
परापवादं पैशुन्यमनृतञ्च न भाषते ।
अन्योद्वेगकरञ्चापि तोष्यते तेन केशवः ॥ १३ ॥

यावत् यतश्चाल्पं भूरि स्वल्पं वेति प्रमाणत ॥ ७ ॥ वर्णाश्रमाचार-
वतेत्यधिकारविशेषणात् वेदोक्तस्वस्ववर्णाश्रमाचारवतामेव
तत्राधिकारो न विनीताचार । अन्यः कुलक्रमधर्मपरित्यागेन तद्भजन-
परत्वेऽपि नाधिकारः पन्था न भवति ॥ ९ ॥ यजन् यज्ञान्
इन्द्रादीन् यजन् विष्णुं यजति यं जपन् जपन् विष्णुमेव जपति
अन्यं घ्नन् विष्णुमेव हन्ति ॥ १० ॥ यतः पूर्वश्लोकादिषु उक्तो विष्णु-
स्तस्मात् सदाचारा वर्णाश्रमधर्मान् यागादीन् सदाचारांश्च कुर्वता विष्णु-
राराध्यते तोष्यते । सदाचारः अविगीतशिष्टाचारः ॥ ११ ॥ तत्र
सर्वेषामधिकारिसामान्यरूपं अतिरेकधर्मेण स्वधर्ममाचरणं इति ॥ १२ ॥
तत्र वाचा [illegible], परोक्षे परस्यापवादं [illegible] पैशुन्यं

परस्त्रीपरद्रव्यपरहिंसासु यो मतिम्।
न करोति पुमान् भूप तोष्यते तेन केशवः॥ १४ ॥
न ताडयति नो हन्ति प्राणिनोऽन्यांश्च देहिनः।
यो मनुष्यो मनुष्येन्द्र तोष्यते तेन केशवः॥ १५ ॥
देवद्विजगुरूणां यः शुश्रूषासु सदोद्यतः।
तोष्यते तेन गोविन्दः पुरुषेण नरेश्वर॥ १६ ॥
यथात्मनि च पुत्रे च सर्वभूतेषु यस्तथा।
हितकामो हरिस्तेन सर्वदा तोष्यते सुखम्॥ १७ ॥
यस्य रागादिदोषेण न दुष्टं नृप मानसम्।
विशुद्धचेतसा विष्णुस्तोष्यते तेन सर्वदा॥ १८ ॥
वर्णाश्रमेषु ये धर्माः शास्त्रोक्ता नृपसत्तम।
तेषु तिष्ठन् नरो विष्णुमाराधयति नान्यथा॥ १९ ॥

सगर उवाच।

तदहं श्रोतुमिच्छामि वर्णधर्मानशेषतः।
तथैवाश्रमधर्मांश्च द्विजवर्य ब्रवीहि तान्॥ २० ॥

परोक्षे दुष्टादोषकथनम् ॥ १३ ॥ न हन्ति न प्राणान् वियोजयति। प्राणिनो जङ्गमानन्यान् देहिनः स्थावरान्। एतेषां नियमेनाक्रियमाणानां धर्मत्वेन हरितोषकत्वात् विवक्षितत्वम् ॥ १५ ॥ इदानीं हरितोषकान् आचारधर्मानाह, यथेति। तिष्ठन्तीति [illegible] वर्णधर्माः। तेषु तिष्ठन्नुत्तानमाराधयत्येव [illegible] ॥ १९ ॥ तच्च तांश्च तान् श्रोतुमिच्छामि [illegible] ॥ २० ॥ तत्र [illegible]

और्व उवाच।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च यथाक्रमम्।
त्वमेकाग्रमना भूत्वा शृणु धर्मान् मयोदितान्॥ २१॥

दानं दद्यात् यजेद्देवान् यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः।
नित्योदकी भवेद्विप्र कुर्य्याच्चाग्निपरिग्रहम्॥ २२॥

वृत्त्यर्थं याजयेच्चान्यान् अन्यानध्यापयेत् तथा।
कुर्य्यात् प्रतिग्रहादानं गुर्व्वर्थं न्यायतो द्विजः॥ २३॥

सर्वभूतहितं कुर्य्यात् नाहितं कस्यचिद् द्विजः।
मैत्री समस्तभूतेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम्॥ २४॥

ग्राव्णि रत्ने च पारक्ये समबुद्धिर्भवेद् द्विजः।
ऋतावभिगमः पत्न्यां शस्यते चास्य पार्थिव॥ २५॥

दानानि दद्यादिच्छातो द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि हि।
यजेच्च विविधैर्यज्ञैरधीयीत च पार्थिव॥ २६॥

धर्मानाह दानमिति। दद्यात् कुर्य्यात् नित्योदकी नित्य स्नानतर्पणादिकृत् यथाधिकारमौपासनाग्नेस्त्रेताग्नीनां वा परिग्रहः ॥ २२ ॥ धनार्ज्जन-नियमानाह, वृत्त्यर्थमिति। प्रतिग्रहादानं प्रतिग्रहेण धनादेरादानं यच्च गुर्व्वर्थं गुरोरर्थे वक्ष्यति तत् शुद्ध[illegible]मिति पाठे तु शुद्धः [illegible] [illegible] तत्त्वं तु विचार्य्यं। "क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्य्यया अविभक्तेन यद्धनं धनं शुक्लमुदाहृतम्" इति विष्णुवचनात्। शुक्लार्थ-मिति पाठे शुक्लधर्मोपार्जननिमित्तमित्यर्थः। तमपि न्यायतः [illegible] [illegible] विना हिंसां ब्राह्मणः ॥ २३ ॥ ग्राव्णि इति। ग्राव्णि पाषाणे पारक्ये परकीये रत्ने वा ब्राह्मणस्य [illegible]। पत्न्याम् ऋतौ अभिगमः [illegible] [illegible] न तु नियम्यते। "ऋतौ भार्य्यामुपेयात्" इति ऋतौ परिसंख्याया [illegible] परि[illegible]-

नियमयोर्भेदात् । तथाहि भट्टपादाः, "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ।" इत्यस्यार्थ-स्वर्गोपायभूतज्योतिष्टोमस्यात्यन्तमप्राप्तस्य प्रापको विधिः । यथाग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिः । पाक्षिकप्राप्तौ यस्याप्राप्तांशस्य परिपूरणाय नियमेन प्रापको नियमविधिः । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यत्र वितुषीकरणस्यावहननेन नखनिर्दलनादिना च प्राप्तेः नखनिर्दलनादिपक्षेऽपि अवहननस्या-प्राप्तांशस्य नियमेन प्रापकं विधेयम् तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ प्राप्ति-योग्यतायाम् अन्यतरनिवृत्तये पुनः प्रापकं परिसंख्या । यथा "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" "अतो भाष्यीयमेवाति" इति । अत्र पञ्चनखभक्षणादेर्यौक्त एव प्राप्तस्य अज्ञातत्वाभावात् । तत्र [illegible] प्रामाण्यस्य [illegible] पञ्चातिरिक्तपञ्चनखभक्षणनिषेधादि-रूपान्यार्थकत्वं युक्तं तत्र [illegible] तदनुरोधेन रागतः प्राप्तस्य बाधोऽपि न्याय्य एव । अत एव न [illegible] [illegible] प्रतियोगिप्रापकप्रमाणवाक्यस्याप्रामाण्यमापद्येत, एवं [illegible] इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इत्यत्र [illegible] [illegible] पशुरशनाया अपि ग्रहणं लिङ्गेन प्राप्तं तस्यां [illegible] तत्र [illegible] [illegible] गर्दभाभिधानीमादत्ते [illegible] [illegible] प्राप्तत्वात् [illegible] अश्वाभिधान्यां मन्त्रविनियोगस्य [illegible] [illegible] अप्राप्तस्य [illegible] [illegible] न तदनुरोधेन [illegible] नास्तीति न दोषप्रसङ्गोऽपि, ननु [illegible] अपूर्वविधि-नियमपरिसंख्याविधीनां को भेदः ? इति चेत्, न प्रमाणान्तरायोग्य-स्याये पूर्वविधिः, पाक्षिकप्राप्तौ नियमविधिः [illegible] विकल्पितस्य [illegible] पूर्वमेवोक्तत्वात् । अपूर्वविधिवत् परिसंख्या विधेरपि अप्राप्तप्रापकत्वेन परिसंख्या-[illegible] इति चेत्, [illegible] प्रापकतोऽस्य [illegible] [illegible] । तथापि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विनियोगा[illegible],

यस्याजीवो महीरक्षा प्रवरा तस्य जीविका ।
तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥ २७ ॥
धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्या नराधिपाः ।
भवन्ति नृपतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥ २८ ॥

निवृत्तिः सुतरां सिद्धैव स्वतन्त्रैव परिसंख्याफलम् । अपूर्वविधेस्तु ज्योतिष्टोमादिषु प्रवृत्तिजननस्य स्वभावात् तत्फलत्वाभावादिति । अत एव भट्टपादाः अयम् आहुः तन्त्रवार्त्तिके, "अप्राप्तविधिरेवायम् अतो नान्यस्य नियमतः । परिसंख्याफलेनोक्ता न विशेषः पुनः श्रुते ॥" इति परिसंख्यान्यनिवृत्तिः फलमित्यर्थः । ननु कुत इत्याह, "न विशेषः पुनः श्रुतः" इति विकृत्यन्यविधेः पुनःश्रवणस्य तत् प्रथमश्रुतिसम्बन्धस्य प्रवृत्तिजननफलत्वे विशेषाभावात् श्रुतिसम्बन्धस्यान्यनिवृत्तिरूपफलसम्बन्धे एव तात्पर्यमित्यर्थः । केचित्तु भट्टमते परिसंख्याया उदाहरणं नास्तीति वदन्ति, तत्र "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या" इत्यादिषु उक्तप्रकारेण दोषत्रयाभावात् परिसंख्योदाहरणत्वेऽपि अदोषात् भेदेनैव परिसंख्यावचनस्य सामान्यानुक्तत्वात् । एवमतो भार्यागमनादिकम् ऋतुकालान्यकालयोर्नित्यवत् प्राप्ततया अप्राप्तप्रापणफलाभावान्नियमविधानस्यापि परिसंख्यैव । तथा, "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥" इति दोषश्रवणं न स्यात् । नैव दोषः यतस्तु कामे सत्यपि तत्र इत्यादिना तामनुपगच्छतो दोषश्रवणोपपत्तेरिति संक्षेपः । "भार्यां [illegible] नित्यासु जन्मनि च तत्र चोदना" इत्यादयुक्तोऽपि च ॥ २५ ॥ [illegible], दानादीनि चतुर्भिः ॥ २६ ॥

यस्याजीवो वृत्तजीविका तस्य क्षत्रियस्य प्रथमे कल्पे पक्षे पृथिवीपालनं धर्मोऽभिधीयत इति शेषः ॥ २७ ॥ अत्र हेतुः धरित्रीति । भवन्ति नृपतेरंशाः, "पुण्यात् षड्भागमादत्ते न्यायतः परिपालयन्" इत्यादिवचनैः यजमानेभ्योऽपि पुण्यषष्ठांशग्रहणात् प्रतिपालिततत्तत्पुरुषपुण्यषष्ठांशभागी भूपालोऽपि भवतीति भावः ॥ २८ ॥ धर्मीणां दण्डनेनोद्धरणं करोतीति तथा ।

दुष्टानां शासनाद्राजा शिष्टानां परिपालनात् ।
प्राप्नोत्यभिमतान् लोकान् वर्णसंस्थाकरो नृपः ॥ २९ ॥
पाशुपाल्यं च वाणिज्यं कृषिञ्च मनुजेश्वर ! ।
वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥ ३० ॥
तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानं धर्मश्च शस्यते ।
नित्यनैमित्तिकादीनाम् अनुष्ठानञ्च कर्मणाम् ॥ ३१ ॥
द्विजातिसंश्रयं कर्म तादर्थ्यं तेन पोषणम् ।
क्रयविक्रयजैर्वापि धनैः कारूद्भवेन वा ॥ ३२ ॥
दानञ्च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।
पित्र्यादिकञ्च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वै ॥ ३३ ॥
भृत्यादिभरणार्थाय सर्वेषाञ्च परिग्रहः ।
ऋतुकालाभिगमनं स्वदारेषु महीपते ! ॥ ३४ ॥

वर्णसंस्कारक इति पाठे संस्कारको गुणाधानकर्त्ता ॥ २९ ॥ वैश्य-धर्मानाह, पाशुपाल्यमिति द्वाभ्याम् ॥ ३० ॥ शूद्रधर्मानाह, द्विजातीति । द्विजातिसंश्रयं त्रैवर्णिकशुश्रूषालक्षणं कर्म तादर्थ्यं तदुपकारत्वाच्छूद्रधर्मः । तेन द्विजशुश्रूषालक्षणेन कर्मणा पोषणं सम्यक् । आपदि तु क्रयविक्रयजैर्वा [illegible] ताम्रादिकारुकर्मोद्भवेन द्रव्येण पोषणं शूद्रस्य । "द्विजशुश्रूषया जीवन् न जीवेत्" इति [illegible] ॥ ३२ ॥ पाकयज्ञैर्वैश्वदेवाद्यैः । "नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान् न हापयेत्" इति याज्ञवल्क्योक्तेः । पित्र्यादिकं श्राद्धादि, तेन द्विजशुश्रूषालक्षणेन द्रव्येण कुर्वीत ॥ ३३ ॥ पुनः सर्वेषां साधारणधर्मानाह, भृत्यादि इति । [illegible] एते परिग्रहाद्याः सर्वेषां साधारणधर्मा इति चतुर्वर्णानामपि । परिग्रहोऽर्थसंपादनम् ॥ ३४ ॥ दयादयः [illegible] । तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता ।

दया समस्तभूतेषु तितिक्षानभिमानिता ।
सत्यं शौचमनायासो मङ्गल्यं प्रियवादिता ॥ ३५ ॥
मैत्र्यस्पृहा तथा तद्वत् अकार्पण्यं नरेश्वर ! ।
अनसूया च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥ ३६ ॥
आश्रमाणाञ्च सर्वेषाम् एते सामान्यलक्षणाः ।
गुणांस्तथापद्धर्मांश्च विप्रादीनामिमान् शृणु ॥ ३७ ॥
क्षात्रं कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यकर्म तथापदि ।
राजन्यस्य च वैश्योक्तं शूद्रकर्म न वै तयोः ॥ ३८ ॥
सामर्थ्ये सति तत् त्याज्यम् उभाभ्यामपि पार्थिव ! ।
तदेवापदि कर्त्तव्यं न कुर्य्यात् कर्मसङ्करम् ॥ ३९ ॥
इत्येते कथिता राजन् ! वर्णधर्मा मया तव ।
धर्ममाश्रमिणां सम्यक् ब्रुवतो मे निशामय ॥ ४० ॥

अनभिमानिता आत्मनि श्रेष्ठत्वाभिमानशून्यता । सत्यं यथादृष्टकथनम् । शौचम्, "मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्" तत् द्विविधम् "शरीरं पीड्यते येन शुभेनापि च कर्मणा । अत्यन्तं तत् न कुर्वीत अनायासः स उच्यते ॥" इत्यनायासः । मङ्गल्यम् "नित्यं [illegible] चरणो [illegible]" इत्युक्तम् । मैत्री सर्वमित्रभावेन वर्तनम् । अस्पृहा [illegible] [illegible]अभिलाषः । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥" इति । अकार्पण्यं यथाशक्ति दानम् अनसूया गुणेषु दोषारोपाभावः ॥ ३६ ॥ [illegible] [illegible] तद्विधेयत्वाच्च, एतयोः क्षत्रियवैश्ययोः, शूद्रकर्म न [illegible] ॥ ३८ ॥ उभाभ्यां क्षत्रियवैश्याभ्याम् । सामर्थ्येनापि, [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] एव [illegible] [illegible] ॥ ३९ ॥ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थः ॥ ४० ॥

नवमोऽध्यायः ।

—:•:—

और्व उवाच ।

बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगेहे वसेद्भूप ! ब्रह्मचारी समाहितः ॥ १ ॥
शौचाचारवता तत्र कार्य्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कृतबुद्धिना ॥ २ ॥
उभे सन्ध्ये रविं भूप ! तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत तथा कुर्य्यात् गुरोरप्यभिवादनम् ॥ ३ ॥
स्थिते तिष्ठेत् व्रजेद्याति नीचैरासीत् तथासति ।
शिष्यो गुरौ नृपश्रेष्ठ ! प्रतिकूलं न सम्भजेत् ॥ ४ ॥
तेनैवोक्तः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयाद्गुरुणा ततः ॥ ५ ॥

शिष्यश्च गुरोराचारान् वर्णधर्मान्निशमयेत् । तत्सदाचारधर्मांश्च नवमेऽत्र निरूपिताः ॥ १ ॥ व्रतानि 'प्राजापत्यं तथा सौम्यमाग्नेयं वैश्वदेविकम्' इत्यादीनि अनुपालनवर्जनादीनि च चरता कुर्वता वेदो ग्राह्यः ॥ २ ॥ स्थिते अवस्थिते गुरौ तिष्ठेत्, तिष्ठेत् अवतिष्ठेत्, यथा यान्ति आसीने नीचैः हीनमासनमासीत, प्रतिकूलमनाहृतं न कुर्यात् ॥ ४ ॥ तेनैवोक्तः पठेत्, न तु स्वीयाध्यापनाय गुरुं नियुञ्जीत ॥ ५ ॥ आचामेदाचमनाप्रतिष्ठ अपोऽवगाहेत । कल्यं काल्यं प्रातः

अवगाहेदपः पूर्वमाचार्येणावगाहिताः ।
समित्जलादिकञ्चास्य काल्यं काल्यमुपानयेत् ॥ ६ ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यमाविशेत् प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥ ७ ॥
विधिनावाप्तदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ।
गृहस्थकार्यमखिलं कुर्याद् भूपाल ! शक्तितः ॥ ८ ॥
निवापेन पितॄनर्चेत् यज्ञैर्देवांस्तथातिथीन् ।
अन्नैर्मुनींश्च स्वाध्यायैरपत्येन प्रजापतिम् ॥ ९ ॥
बलिकर्मणा च भूतानि वाक्सत्येनाखिलं जगत् ।
प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमर्जितान् ॥ १० ॥
भिक्षाभुजश्च ये केचित् परिव्राड् ब्रह्मचारिणः ।
तेऽप्यत्रैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥ ११ ॥
वेदाहरणकार्याय तीर्थस्नानाय च प्रभो ! ।
अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥ १२ ॥

प्रातः ॥ ६ ॥ गृहीतो ग्राह्यो यदर्थो वेदो येन सः । निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः दत्तगुरुदक्षिणः ॥ ७ ॥ विधिना ब्राह्मादिना स्वकर्मणा याजनादिना ॥ ८ ॥ निवापेन पिण्डदानादिना पितॄनर्चेदिति पितृयज्ञो दर्शितः । यज्ञैर्देवानिति देवयज्ञः । अतिथीनन्नैरिति मनुष्ययज्ञः । मुनींश्च स्वाध्यायैरिति ब्रह्मयज्ञः । अपत्येन प्रजापतिमिति प्रजावृद्धि गृहस्थस्यावश्यकं कर्मजातमुक्तम् ॥ ९ ॥ बलिकर्मणा भूतानीति भूतयज्ञः । वाक्सत्येन सत्यवचनेन । वात्सल्येनेति पाठे दाक्षिण्योपचारेण वा ॥ १० ॥ प्रतिष्ठन्ति आश्रयन्ति ॥ ११ ॥ अनिकेताः अन्नदाः । अनाहाराः आहारार्थं गृहस्थाश्रिताः । अत एव तस्यैव श्रेष्ठं तेषां मते । प्रतिष्ठा आश्रयः, योऽभिमतो यज्ञोपनयनदानादिना दोषपोषकत्वात् ॥ १२ ॥ वनस्थानां गृहागतानां स्वागतादिपूर्वकं मधुरं प्रियं वचनम्

अनिकेता ह्यनाहारा ये तु सायं गृहाश्च ते ।
तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठायोनिरेव च ॥ १३ ॥
तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं नृप ! ।
गृहागतानां दद्याच्च शयनासनभोजनम् ॥ १४ ॥
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ १५ ॥
अवज्ञानमहङ्कारो दम्भश्चैव गृहे सतः ।
परितापोपघातौ च पारुष्यञ्च न शस्यते ॥ १६ ॥
यस्तु सम्यक् करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् ।
सर्वबन्धविनिर्मुक्तो लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ १७ ॥
वयःपरिणतौ राजन् ! कृतकृत्यो गृहाश्रमी ।
पुत्रेषु भार्य्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा ॥ १८ ॥
पर्णमूलफलाहारः केशश्मश्रुजटाधरः ।
भूमिशायी भवेत् तत्र मुनिः सर्वातिथिर्नृप ! ॥ १९ ॥
चर्मकाशकुशैः कुर्य्यात् परिधानोत्तरीयके ।
तद्वत् त्रिषवणं स्नानं शस्तमस्य नरेश्वर ! ॥ २० ॥

॥ १४ ॥ स भग्नाशोऽतिथिस्तस्मै पापं ददाति नित्यकर्मरूपातिथि-पूजाभावेन प्रत्यवायोत्पत्तेः । पुण्यमादत्ते च तत्पूजाजन्यपुण्यानुत्पत्तेरेव पर्य्यवस्यति ॥ १५ ॥ अहङ्कार आत्मन्युत्कर्षबुद्धिः । दम्भो लाभाद्यर्थं धर्म्माचरणम् । परितापो दुःखादुत्पादितस्तापः । उपघातः प्रतिघातः ताडनं वा । पारुष्यं निष्ठुरता ॥ १६ ॥ सर्वबन्धैर्विमुक्तः सन् ॥ १७ ॥ कृतं कृत्यं स्वकर्त्तव्यं येन सः ॥ १८ ॥ सर्वातिथिः सर्वातिथिपूजकः । अतिथिरक्षातत्परः ॥ १९ ॥ त्रिषवणं त्रिकालस्नानं

देवताभ्यर्च्चनं होमः सर्व्वाभ्यागतपूजनम् ।
भिक्षा बलिप्रदानञ्च शस्तमस्य नरेश्वर ! ॥ २१ ॥
वन्यस्नेहेन गात्राणामभ्यङ्गश्चास्य शस्यते ।
तपस्यतश्च राजेन्द्र ! शीतोष्णादिसहिष्णुता ॥ २२ ॥
यस्त्वेतां नियतश्चर्य्यां वानप्रस्थश्चरेन्मुनिः ।
स दहत्यग्निवद्दोषान् जयेल्लोकांश्च शाश्वतान् ॥ २३ ॥
चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः ।
तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं नृपार्हसि ॥ २४ ॥
पुत्रद्रव्यकलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिप ! ।
चतुर्थमाश्रमं स्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ॥ २५ ॥
त्रैवर्गिकांस्त्यजेत् सर्व्वानारम्भानवनीपते ! ।
मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु ॥ २६ ॥
जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकर्म्मभिः क्वचित् ।
युक्तः कुर्व्वीत न द्रोहं सर्व्वसङ्गांश्च वर्ज्जयेत् ॥ २७ ॥
एकरात्रस्थितिर्ग्रामे पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद् यथा प्रीतिर्द्वेषो वास्य न जायते ॥ २८ ॥
प्राणयात्रानिमित्तञ्च व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्य्यटेद् गृहान् ॥ २९ ॥

अभ्यागतोऽभ्यागतपूर्व्वः ॥ २१ ॥ वन्यस्नेहेन इङ्गुदीतैलादिना । तपश्च तपश्चरतः ॥ २२ ॥ जयेत् प्राप्नुयात् ॥ २३ ॥ चतुर्थश्चाश्रमः भिक्षाश्रमः ॥ २५ ॥ त्रैवर्गिकान् धर्म्मार्थकामवर्गहेतून् आरम्भान् योऽविरुद्धोऽविरुद्धोऽनाम् ... कुर्व्वीतेति भावः ॥ २६ ॥ एवं ... विधूमे ... तथैति ॥ २८ ॥ विगताः ...

कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राट् निर्ममो भवेत् ॥ ३० ॥
अभयं सर्वसत्त्वेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्वसत्त्वेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥ ३१ ॥

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भिक्षोपगतैर्हविर्भिः
चिताग्निना स व्रजति स्म लोकान् ॥ ३२ ॥

मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं जयति द्विजातिः ॥ ३३ ॥

निर्धोषा अङ्गारा यस्मिन् । भुक्तवन्तो जना यस्मिन् तस्मिन् काले प्रवृत्ताः शेषाश्रया वर्णा ये तेषाम् ॥ २९ ॥ भिक्षाश्रमस्य प्रशंसामाह, कृत्वेति । अग्निहोत्रं पूर्वं कृतवान् स्वशरीरस्थं कृत्वा प्राणापानव्यानोदानसमानाख्येषु भिक्षालब्धैर्हविर्भिः स्वमुखे कृत्वा-व्यानीये शारीरं प्राणादियुक्तं जाठरमग्निमुद्दिश्य चिताग्निना जाठरोऽग्निरुच्यते नापरमिति चिताचैतन्यनाम्निना चतुरवस्थानेन यो जुहोति स लोकानन्तर्दग्धकोऽनिशं व्रजतीत्युपासनाफलोक्तिः । यद्वा लोकपत इति लोको ब्रह्मैव चतुर्वर्गविवर्जितम् । चिताग्निनेति पाठे ॥ ३२ ॥ इदानीमाश्रमपालनस्य परमफलमाह, मोक्षेति । यस्मिन् अशुचि चलकल्पितमिदं निर्वर्तितं बुद्धियुक्तः ब्रह्मैव लोकम्, अनिन्धनं विधूमं यथा ज्योतिर्विधूमविकारादिष्वुते । द्विजातिरिति पूर्वश्लोकोक्तविप्रोक्तिः । "मतिमूर्धाबभे नास्ति वाङ्मनोऽतश्चयोः क्वचित् ।

दशमोऽध्यायः ।

—:०:—

सगर उवाच ।

कथितञ्चातुराश्रम्यं चातुर्वर्ण्यक्रिया तथा ।
पुंसः क्रियामहं श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम ॥ १ ॥
नित्यां नैमित्तिकीं काम्यां क्रियां पुंसामशेषतः ।
समाख्याहि भृगुश्रेष्ठ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ २ ॥

और्व उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता नित्यनैमित्तिकाश्रयम् ।
तदहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ३ ॥
जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः ।

तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता मुमुक्षूणां [illegible] । इति [illegible]ोक्तः ।
[illegible]: [illegible] [illegible] [illegible]पायन[illegible] ॥ ११ ॥

———

पुंसः षोडशसंस्कारैः सह नित्यादिकर्मनिरूपणम् । [illegible] दशमे
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] चातुराश्रम्यं [illegible]
[illegible] । [illegible] क्रियाऽपि पुंसः क्रियां षोडशसंस्कारलक्षणाम् ॥ १ ॥
नित्याश्च[illegible] [illegible] [illegible] । नैमित्तिकीं
[illegible] निमित्ते सति [illegible] [illegible] ।
काम्यां [illegible] क्रियां [illegible] ॥ २ ॥ नित्यनैमित्तिकाश्रयमिति
[illegible] ॥ ३ ॥ जातस्य [illegible] जातकर्म च [illegible] [illegible]

पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ॥ ४ ॥
युग्मांस्तु प्राङ्मुखान् विप्रान् भोजयेन्मनुजेश्वर ।
यथावृत्ति तथा कुर्य्याद् दैवं पित्र्यं द्विजन्मनाम् ॥ ५ ॥
दध्ना यवैः सबदरैर्मिश्रान् पिण्डान् मुदा युतः ।
नान्दीमुखेभ्यस्तीर्थेन दद्याद् दैवेन पार्थिव ॥ ६ ॥
प्राजापत्येन वा सर्वमुपचारं प्रदक्षिणम् ।
कुर्वीत तत् तथाऽशेषवृद्धिकालेषु भूपते ॥ ७ ॥
ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम् ॥ ८ ॥
शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंश्रयम् ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ ९ ॥

च जन्मनः प्राचीनं गर्भाधानपुंसवनादिक्रियात्मकं पिता कुर्वीत इत्यर्थः । तदुक्तम्, "गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा" इति ॥ ४ ॥ द्विजन्मनां ब्राह्मणानां यथावृत्ति यथोपचारं दैवं देवसम्बन्धि कर्म पित्र्यं पितृसम्बन्धि कर्म कुर्यात् । अथ दध्ना [illegible] [illegible] प्रदक्षिणोपचारादिना दैवपित्र्यश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ [illegible] दर्शित । दैवेन करा[illegible] ॥ ६ ॥ प्राजापत्येन [illegible] । तदुक्तम्, "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] ।" इति [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ७ ॥ दशमेऽहनि अतीत इति शेषः । [illegible] । [illegible] [illegible] यथा, "नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव । द्वादश्यामपरे रात्र्यां मासे पूर्णे तथापरे ॥" इति । देवपूर्वं कुलदेवतानामपूर्वकं कुलदेवतासम्बद्धं नाम कुर्यादिति [illegible] । नराख्यं पुरुषवाचकम् । तत्र नाम्नि शर्मवर्मादिसंयुतम् । यथा सोम-शर्मा इन्द्रवर्मा चन्द्रगुप्त शिवदास इत्यादि ॥ ८ ॥ [illegible] इत्यादि ।

नार्थहीनं न चाशस्तं नापशब्दयुतं तथा ।
नामङ्गल्यं जुगुप्स्यं वा नाम कुर्यात् समाक्षरम् ॥ १० ॥
नातिदीर्घं न ह्रस्वं वा नातिगुर्वक्षरान्वितम् ।
सुखोच्चार्य्यन्तु तन्नाम कुर्याद् यत् प्रवणाक्षरम् ॥ ११ ॥
ततोऽनन्तरसंस्कारसंस्कृतो गुरुवेश्मनि ।
यथोक्तं विधिमाश्रित्य कुर्याद् विद्यापरिग्रहम् ॥ १२ ॥
गृहीतविद्यो गुरवे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ।
गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल ! कुर्याद् दारपरिग्रहम् ॥ १३ ॥
ब्रह्मचर्य्येण वा कालं कुर्यात् सङ्कल्पपूर्वकम् ।
गुरोः शुश्रूषणं कुर्यात् तत्पुत्रादेरथापि वा ॥ १४ ॥
वैखानसो वापि भवेत् प्रव्रजेद् वा यथेच्छया ।
पूर्वसङ्कल्पितं यादृक् तादृक् कुर्यान्नृपोत्तम ! ॥ १५ ॥
वर्षैरेकगुणां भार्य्यामुद्वहेत् त्रिगुणः स्वयम् ।

अप्रशस्तं देवभाषायां अपभ्रंशम् अपशब्दं गुरुत्वमादि । जुगुप्स्यं बीभत्सरूपम् । समाक्षरं द्व्यक्षरचतुरक्षरादि नाम कुर्यात् ॥ १० ॥ अतिदीर्घं बह्वक्षरं [illegible] प्रवणाक्षरं [illegible] ॥ ११ ॥ अनन्तरसंस्कारैर्[illegible] संस्कृतः सन् यथोक्तं गुरुशुश्रूषादिलक्षणं विधिमाश्रित्य ॥ १२ ॥ [illegible] ब्रह्मचर्येणेति । वा गार्हस्थ्यानिच्छायां [illegible] । [illegible] कुर्यात् [illegible] ॥ १४ ॥ वैखानसो वानप्रस्थः । इच्छया [illegible] प्रव्रजेत् । [illegible] पूर्वसङ्कल्पितं तदा तथैव [illegible] । [illegible] ॥ १५ ॥ [illegible]

नातिकेशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिङ्गलाम् ॥ १६ ॥
निसर्गतो विकलाङ्गीमधिकाङ्गीं च नोद्वहेत् ।
नाविशुद्धां सरोगां वा कुलजां वातिरागिणीम् ॥ १७ ॥
न दुष्टां दुष्टवाचालां व्यङ्गिनीं पितृमातृतः ।
न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं नचैव पुरुषाकृतिम् ॥ १८ ॥
न घर्घरस्वरां क्षामवाक्यां काकस्वरां न च ।
नानिबद्धेक्षणां तद्वत् वृत्ताक्षीं नोद्वहेत् स्त्रियम् ॥ १९ ॥
यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ।
गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां न चोद्वहेत् ॥ २० ॥
नोद्वहेत तादृशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविशारदः ।
नातिरूक्षच्छविं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ॥ २१ ॥

अन्यथा [illegible] अनुमितात्यत्वात् [illegible] यद्यपि ब्रह्मचर्य च पित्रादुत्पादितृत्वं विवाहे [illegible] कन्या [illegible] रजस्वला इति निन्दितत्वात् [illegible] । "अमातृपक्षा [illegible] यवीयसीम्" इति स्मृतेश्च । अतिकेशां केशबहुलाम् । अकेशां निष्केशाम् ॥ १६ ॥ निसर्गतो स्वभावत एव । अविशुद्धां पातकादिदुष्टाम् । सरोगां महारोगाम् । अकुलजां दुष्कुलाम् । अतिरागिणीं [illegible] ॥ १७ ॥ दुष्टां [illegible] । दुष्टवाचालां [illegible] । व्यङ्गिनीं पितृतो मातृतश्च व्यङ्गिनीं [illegible] । श्मश्रुरिव व्यञ्जनं [illegible] तद्युक्ताम् ॥ १८ ॥ क्षामवाक्यां [illegible] । अनिबद्धेक्षणां [illegible] निबद्धेऽपि अनिबद्धदर्शनां वा निद्रावशात् [illegible] निमीलितनेत्रामिति वा । वृत्ताक्षीं वर्तुलनयनाम् ॥ १९ ॥ यस्या हसन्त्या गण्डयोः कूपकौ गर्तौ भवतस्तां नोद्वहेत् । नोद्वहेदिति पुनर्निषेधोऽतिदोषख्यापनार्थः । कश्चित् [illegible] नाद्येव । [illegible] इति पाठे [illegible] ॥ २० ॥ पाण्डुकरजां [illegible] ॥ २१ ॥ [illegible]

प्राचीनहस्तपादश्च न कन्यामुद्वहेद् बुधः ।
न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत् संहतभ्रुवम् ॥२२॥
न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः ।
पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ॥ २३ ॥
गृहस्थस्तूद्वहेत् कन्यां न्याय्येन विधिना नृप ! ।
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ २४ ॥
गान्धर्वराक्षसौ चान्यौ पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ २५ ॥
एतेषां यस्य यो धर्मो वर्णस्योक्तो महर्षिभिः ।
कुर्वीत दाराहरणं तेनान्यं परिवर्जयेत् ॥ २६ ॥

संहतभ्रुवम् ॥ २२ ॥ करालमुखीं दन्तुराननाम् । पञ्चमीमिति । मातृपक्षात् मातृसन्तानात् पञ्चमीं पितृपक्षात् पितृसन्तानात् सप्तमीं विवर्जयेदित्येव । “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा” इति वचनात् । तथाच मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्तिनीं मातृपक्षे पञ्चमीत्युच्यते । सन्तानभेदेऽपि सति सन्तानभेदमादाय गणयेत् यावत्पञ्चम इति । एवं पितृपक्षसप्तमीति योज्यम् । तां नोद्वहेत् ततः परामुद्वहेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ तमेव न्याय्यं विधिं दर्शयितुम् अष्टौ विवाहानाह, ब्राह्म इति । यथा, “ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता । यज्ञस्थ ऋत्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयम् । सहोभौ चरतां धर्मं प्राजापत्यो विधिः स्मृतः । आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्वः समयान्मिथः । राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥” इति ॥ २५ ॥ एतेषामिति । यदाह देवलः, “आद्या विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तावद्दानिकाः । चतुर्णां ब्राह्मणादीनां तारयन्ति द्वयोः कुलम् । गान्धर्वराक्षसौ राज्ञ आसुरो वैश्यशूद्रयोः । स गर्हितो विवाहानां पैशाचः पतितोऽधमः ॥” इति । अन्यं पैशाचम् ॥ २६ ॥ यदुद्वहेत् कुर्यात् । यथा पूर्वोक्तवचना

सधर्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्थ्यं सहितस्तया ।
समुद्वहेद्ददात्येषा सम्यगूढा महाफलम् ॥ २७ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

सगर उवाच ।

गृहस्थस्य सदाचारं श्रोतुमिच्छाम्यहं मुने ! ।
लोकादस्मात् परस्माच्च यमातिष्ठन्न हीयते ॥ १ ॥

और्व उवाच ।

श्रूयतां पृथिवीपाल ! सदाचारस्य लक्षणम् ।
सदाचारवता पुंसा जितौ लोकावुभावपि ।
साधवः क्षीणदोषास्तु, सच्छब्दः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत् तु सदाचारः स उच्यते ॥ २ ॥
सप्तर्षयोऽथ मनवः प्रजानां पतयस्तथा ।
सदाचारस्य वक्तारः कर्त्तारश्च महीपते ! ॥ ३ ॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते सुस्थे च मानसे मतिमान् नृप ! ।
विबुद्धश्चिन्तयेद् धर्म्मम् अर्थञ्चास्याविरोधिनम् ॥ ५ ॥

सम्यक् विधिवत् ऊढा सती महाफलं ददाति । एतत् सम्यगूढं महाफलमिति पाठे एतद्गार्हस्थ्यमूढं प्रतिपादितं वहेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

समीधानादिना पुंसः संस्कृतस्य वृत्तिं ब्रुवन् । एकादशे सदाचारान् प्राह श्रीहरितोषदान् ॥ ब्राह्मे मुहूर्त्ते सूर्योदयात् पूर्वं तृतीये मुहूर्त्ते । अर्थञ्च धर्मस्याविरोधिनम् ॥ ५ ॥ तयोर्धर्मार्थयो-

अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।
दृष्टादृष्टविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शिता ।
परित्यजेदर्थकामौ धर्मपीडाकरौ नृप ।
धर्ममप्यसुखोदर्कं लोकविद्विष्टमेव च ॥ ७ ॥
ततः कल्यं समुत्थाय कुर्य्यान्मैत्रं नरेश्वर ।
नैरृत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥ ८ ॥
दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषञ्च समुत्सृजेत् ।
पादावनेजनोच्छिष्टे प्रक्षिपेन्न गृहाङ्गने ॥ ९ ॥
आत्मच्छायां तरुच्छायां गोसूर्य्याग्न्यनिलांस्तथा ।
गुरुद्विजातींश्च बुधो न मेहेत कदाचन ॥ १० ॥
न कृष्टे सस्यमध्ये वा गोव्रजे जनसंसदि ।
न वर्त्मनि न नद्यादितीर्थेषु पुरुषर्षभ ॥ ११ ॥
नाप्सु नैवाम्भसस्तीरे न श्मशाने समाचरेत् ।
उत्सर्गं वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जनम् ॥ १२ ॥

दृष्टादृष्टविनाशाय दृष्टादृष्टविनाशनिवृत्तये । तादर्थ्ये चतुर्थी [illegible] निवृत्तेरपि वाच्यत्वात् । यद्वा विनाशमानेतुमसमर्थः । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी । यथा रणी वनं गन्तुमिच्छति [illegible] इति दृष्टादृष्टविनाशायेति । पाठः सुगमः । त्रिवर्गं [illegible] समदर्शिता परस्पराविरोधेन सर्वान्सेवेत समदर्शी ॥ ६ ॥ धर्ममपीति [illegible] असुखोदर्कं दुःखोत्तरफलकं लोकविद्विष्टं [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] ॥ ८ ॥ [illegible] ॥ ९ ॥ आत्मच्छायामिति । [illegible] न मेहेत [illegible] ॥ १० ॥ [illegible]

उदङ्मुखो दिवोत्सर्गं विपरीतमुखो निशि ।
कुर्वीतानापदि प्राज्ञो मूत्रोत्सर्गञ्च पार्थिव ॥ १३ ॥
तृणैरास्तीर्य वसुधां वस्त्रप्रावृतमस्तकः ।
तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र नैव किञ्चिदुदीरयेत् ॥ १४ ॥
वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसम्भवाम् ॥ १५ ॥
अन्तःप्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खाताञ्च भूमिप ! ।
परित्यजेन्मृदश्चैताः सकलाः शौचसाधनम् ॥ १६ ॥
एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।
हस्तद्वये च सप्तान्या मृदः शौचोपपादिकाः ॥ १७ ॥
अच्छेनागन्धफेनेन जलेनाबुद्बुदेन च ।
आचामेत मृदं भूयस्तथा दद्यात् समाहितः ॥ १८ ॥
निष्पादिताङ्घ्रिशौचस्तु पादावभ्युक्ष्य वै पुनः ।
त्रिः पिबेत् सलिलं तेन तथा द्विः परिमार्जयेत् ॥ १९ ॥
शीर्षण्यानि ततः खानि मूर्द्धानञ्च समालभेत् ।
बाहू नाभिञ्च तोयेन हृदयञ्चापि संस्पृशेत् ॥ २० ॥

॥ १५ ॥ अन्तःप्राण्यवपन्नाम् कीटाद्युपहताम् अन्तःप्राण्युपपन्नामिति पाठे अन्तर्निहितजन्तुः [illegible] युक्ता [illegible] ॥ १६ ॥ एकाद्याः मृदः शौचोपपादिकाः ॥ १७ ॥ [illegible] आचमनपरि-माणमाह, अच्छेन अनाविलेन आचामेत् आचमनं प्रस्तुत्य तत्र पूर्वं चाह, मृदमिति । भूयो मृदमादद्यात् ॥ १८ ॥ तथा निष्पा-दिताङ्घ्रिशौचः सन् पुनः पादावभ्युक्ष्य सलिलं त्रिः पिबेदाचामेत् । तथा द्विः परिमार्जयेत् ॥ १९ ॥ शीर्षण्यानि शिरःस्थानि खानि

आचान्तश्च ततः कुर्य्यात् पुमान् केशप्रसाधनम्।
आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्व्वाद्यालम्भनानि च ॥ २१ ॥
ततः स्ववर्णधर्म्मेण वृत्त्यर्थञ्च धनार्जनम्।
कुर्वीत श्रद्धासम्पन्नो यजेच्च पृथिवीपते ॥ २२ ॥
सोमसंस्था हविःसंस्था पाकसंस्थाश्च संस्थिताः।
धने यतो मनुष्याणां यतेतातो धनार्जने ॥ २३ ॥
नदीनदतडागेषु देवखातजलेषु च।
नित्यक्रियार्थं स्नायीत गिरिप्रस्रवणेषु च ॥ २४ ॥
कूपेषूद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि।

इन्द्रियस्थानं च आचमेत् स्पृशेत् हृदयं प्राणसंज्ञम् इति पाठे मौनीभूतेत्यर्थः। अत्र विशेषमाह, दक्षः "प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्। संहत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात् ततो मुखम्। संहताभिस्त्रिभिः पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्। अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम्। अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः। कनिष्ठाङ्गुष्ठयो नाभिं हृदयन्तु तलेन वै। सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्" ॥ १० ॥ अथ प्रातःस्नानस्य मध्याह्नसंध्याङ्गहोमान्ते च कर्त्तव्यत्वात्। निर्याद्ग्रामाद् बहिः इति पूर्वं संक्षेपेणोक्तत्वात् मध्याह्नहोमादीनाञ्च सूर्य्योदयात्प्रभृत्याचरणीयत्वात् तदुपरितनं क्रियाकलापमाह, आचान्त इति ॥ २१ ॥ सोमसंस्था अग्निष्टोमाद्याः सप्त। हविःसंस्था अग्न्याधेयाद्याः। पाकसंस्थाः अष्टकाद्याः। यथाह गौतमः, अष्टका पार्वणश्राद्धम्। श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकसंस्थाः, अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणी चेति सप्त हविःसंस्थाः। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रम्, आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्था इति ॥ २२ ॥ आख्या नदीदेवखाततडागा-

स्नायीतोद्धृततोयेन अथवा भुव्यसम्भवे ॥ २५ ॥
शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम् ।
तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥ २६ ॥
त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
तथर्षीणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥ २७ ॥
पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ! ।
पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान् ॥ २८ ॥
मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।
दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्यञ्चान्यत् शृणुष्व मे ॥ २९ ॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ! ।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥ ३० ॥
इदञ्चापि जपेदम्बु दद्यादात्मेच्छया नृप ! ।
उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥ ३१ ॥
देवासुरास्तथा यक्षा नागा गन्धर्वराक्षसाः ।

स्नायाच्, नद्यादि । देवखातो मनुष्यादिकृतो हृदः । [illegible] स्नायात् । कूपेषु घटवादिभिरुद्धृतेन तोयेन भुवि तत्सम्भवे स्नायात् । तदसम्भव मात्रा उद्धृतेन शीतवादेश्च [illegible] स्नायात् । तथाप्यसक्तौ [illegible]-दकेन तथाप्यसक्तौ मन्त्रस्नानादि कुर्यादित्यर्थः [illegible] ॥ २५ ॥ तेषां देवादीनां तीर्थेन पूर्वोक्तेन ॥ २६ ॥ [illegible] इति गाथाभेदव्याख्यातमिदम् । तत्र भूर्देवान् भुवर्देवान् [illegible] एवं त्रिरपो वर्जयेत् दद्यात् तर्पणीयात् [illegible] त्रिरपो दद्यात् प्रजापतिं तर्पयामीति मन्त्रः ॥ २७ ॥ पितृणामिति भूरादिपदद्वयेन [illegible] पितृणां तत्प्रयोगं विना [illegible] ॥ २८ ॥ पैत्रेण तीर्थेन [illegible] काम्यं फलविशेषाभिप्रायेण ॥ २९ ॥ हे नृप !

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुष्माण्डास्तरव खगाः ॥ ३२ ॥

जलेचरा भूमिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।
प्रीतिमेते प्रयान्त्वाशु मद्दत्तेनाम्बुनाखिलाः ॥३३॥

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
तेषामाप्यायनायैतद् दीयते सलिलं मया ॥ ३४ ॥

येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः ॥ ३५ ॥

यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् ।
इदमप्यक्षयञ्चास्तु मया दत्तं तिलोदकम् ॥ ३६ ॥

काम्योदकप्रदानन्ते मयैतत् कथितं नृप ।
यद् दत्त्वा प्रीणयत्येतन्मनुष्यः सकलं जगत् ॥ ३७ ॥

जगदाप्यायनोद्भूतं पुण्यमाप्नोति चानघ ।
दत्त्वा काम्योदकं सम्यगेतेभ्यः श्रद्धयान्वितः ॥ ३८ ॥

आचम्य च ततो दद्यात् सूर्य्याय सलिलाञ्जलिम् ।
नमो विवस्वते ब्रह्मन् ! भास्वते विष्णुतेजसे ।
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्म्मसाक्षिणे ॥ ३९ ॥

ततो गृहार्च्चनं कुर्य्यादभीष्टसुरपूजनम् ।
जलाभिषेकपुष्पाणां धूपाद्यैश्च निवेदनैः ॥ ४० ॥

अपूर्व्वमग्निहोत्रञ्च कुर्य्यात् प्राग्ब्रह्मणे ततः ।

भास्वदादित्याय सूर्य्याय नमः" [illegible] इति पाठे [illegible] प्रकाश-मानतेजसे । जगत्सवित्रे विश्वजनकाय, कर्म्मसाक्षिणे कर्म्मद्रष्ट्रे-त्याद्य ॥ ३९ ॥ अपूर्व्वमग्निहोत्रमिति [illegible] देवताभ्यो हविर्होमं कुर्य्यादित्यर्थः । अपूर्व्वमिति पाठे होमात्पूर्व-

प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥ ४१ ॥
गृह्येभ्यः काश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ।
तच्छेषं प्रणिकेऽद्भ्यश्च पर्जन्याय क्षिपेत् ततः ॥ ४२ ॥
द्वारे धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणः क्षिपेत् ।
गृहस्य पुरुषव्याघ्र ! दिग्देवानपि मे शृणु ॥ ४३ ॥
इन्द्राय धर्मराजाय वरुणाय तथेन्दवे ।
प्राच्यादिषु बुधो दद्यात् हुतशेषात्मकं बलिम् ॥ ४४ ॥
प्रागुत्तरे च दिग्भागे धन्वन्तरिबलिं बुधः ।
निर्वपेद् वैश्वदेवञ्च कर्म कुर्य्यात्ततः परम् ॥ ४५ ॥
वायव्ये वायवे दिक्षु समस्तासु ततो दिशाम् ।
ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे प्रक्षिपेद् बलिम् ॥ ४६ ॥
विश्वेदेवान् विश्वभूतानथो भूतपतीन् पितॄन् ।
यक्षाणाञ्च समुद्दिश्य बलिं दद्यान्नरेश्वरः ॥ ४७ ॥

लिप्यर्थः ॥ ४१ ॥ भूतयज्ञमाह, तच्छेष हुतशेषं मणिके जलाधार-मणिके अद्भ्यः पर्जन्याय च क्षिपेत् । पूर्वोपर्जन्याद्भ्य इति पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥ गृहस्य द्वारे धातुर्विधातुश्च मध्ये ब्रह्मणः ॥४३॥ प्राच्यादिषु गृहस्येति सर्वत्रान्वयः ॥ ४४ ॥ धन्वन्तरिबलिं निर्वपेत् इत्यन्वयः । तदेवं गृहदेवताभ्यो बलिदानं, इदानीं तदितरदेवताभ्यो बलिमाह, वैश्वदेवमित्यादिना भुवि भाजनं इत्यन्तेन विश्वेदेवादयो देवा यद्देवत्या यत्र बली तं तत्र कुर्यात् ॥ ४५ ॥ तदेवाह, वायव्ये कोणे वायवे बलिं प्रक्षिपेत् । वायवे इति पाठे वायव्या समस्तासु दिक्षु वायवे वायुसंज्ञाय प्रक्षिपेदित्यर्थः । ततो दिशां, प्राच्यै दिशे, दक्षिणस्यै दिशे, इत्यादिना बलिं क्षिपेत् ॥ ४६ ॥ मध्ये ब्रह्मणादिभ्यश्चाषाम् उत्तरतः विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यादिना बलिं क्षिपेत्, दक्षिणतो भूतपत्यादीनामिति ॥ ४७ ॥

ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ बुधः ।
दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत् समाहितः ॥ ४८ ॥

देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्घाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ताः
ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥ ४९ ॥

पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्याः
बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः ।
प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं
तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥ ५० ॥

येषां न माता न पिता न बन्धु-
र्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।
तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥ ५१ ॥

भूतानि सर्वाणि तथान्नमेतत्
अहञ्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
तस्मादहं भूतनिकायभूतम्
अन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥ ५२ ॥

चतुर्दशो भूतगणो य एष
तत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्घाः ।

यत्र अन्नं नास्ति येषाम् अन्नपक्वे नाम सिद्धिः पाकपात्रं नास्तीत्यर्थः । ५१ । चतुर्दश इति एष देव इत्यादि श्लोकोक्तः कीटपतङ्गाद्य चतुर्दशसङ्ख्याको भूतगणः । आर्षं छन्दस्त्व आर्षः । यद्वा देवमनुष्यतिर्यं,

तेभ्योऽयमन्नं हि मया विसृष्टं
तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ ५३ ॥

इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः ।
भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥ ५४ ॥
श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात् ततो नरः ।
ये चान्ये पतिताः केचिदपात्रा भुवि मानवाः ॥ ५५ ॥
ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे ।
अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ॥ ५६ ॥
अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ५७ ॥
श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।
गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेद् गृही ॥ ५८ ॥
अज्ञातकुलनामानमन्यतः समुपागतम् ।
पूजयेदतिथिं सम्यक् नैकग्रामनिवासिनम् ॥ ५९ ॥
अकिञ्चनमसम्बन्धम् अन्यदेशात् समागतम्

तेभ्यः स्वस्त्यस्तु पक्षिनिधं मानुष्यैरपीति पठन्ति भूतानां । तेन भिन्ना अपिता भूतविशेषाः अन्यदेवतान्तरविशेषाः ॥ ५३ ॥ यदा प्रत्यग्रान्नान्तर-नामस्वधाप्रयुक्ता पृथक् पृथक् चान्नदानं प्रतीयते तथापीत्युच्चार्य नरो दद्यादिति वाक्यानुषङ्गमेवं विदांनामिति ॥ ५४ ॥ अपात्राः पापा-योन्याः । पुंश्चल्यादिः तेभ्यश्च भुवि दद्यात् ॥ ५५ ॥ गोदोहमात्रं घटिकाचतुर्थांशम् ॥ ५६ ॥ तत्र तस्मिन् काले ॥ ५७ ॥ अतिथिलक्षण-माह, अज्ञातेति । नैकग्रामनिवासिनम् एकग्रामवासिनम् ॥ ५९ ॥ निराकाङ्क्षपूजने निराकारमाह । अकिञ्चनादिगुणाभावेऽप्यन्यातिथिपूजन-मात्रेण पुण्यं प्राप्नोत्यन्यथा भोक्तव्यमिति पाठे अतिथे-

असम्पूज्यातिथिं भुञ्जन् भोक्तुकामं व्रजत्यधः ॥ ६० ॥
स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् ।
हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥ ६१ ॥
पित्रर्थञ्चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप ।
तद्देश्यं विदिताचारसम्भूतिं पाञ्चयज्ञिकम् ॥ ६२ ॥
अन्नाग्रञ्च समुद्धृत्य हन्तकारोपकल्पितम् ।
निर्वापभूतं भूपाल श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ॥ ६३ ॥
दत्त्वा च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् ।
इच्छया च नरो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥ ६४ ॥
इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः प्रागुक्ता भिक्षवश्च ये ।
चतुरः पूजयन्नेतान् नृप पापात् प्रमुच्यते ॥ ६५ ॥
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते

विशेषणम् ॥ ६० ॥ स्वाध्यायादिकमपृष्ट्वा चरणं [illegible] आचारं वा अपृष्ट्वा अभ्यागतमतिथिम् ॥ ६१ ॥ पित्रर्थं नित्यश्राद्धार्थं आशयेत् भोजयेत् । विदित आचारः सम्भूतिः जन्म च यस्य । पञ्चयज्ञं पञ्चयज्ञकारिणम् ॥ ६२ ॥ अन्नाग्रं भोजनात् पूर्वं गृहीतम् । [illegible] भोज्यम् [illegible] मनुष्याय पाकचतुष्टयम् । [illegible] हन्तकारं प्रचक्षते ॥ मनुष्येभ्यो हन्तेति मन्त्रेणोपकल्पितत्वात् हन्तकारोपकल्पितम् । निर्वापभूतं पृथक्कल्पितम् ॥ ६३ ॥ [illegible] इति [illegible] तं मन्त्रे [illegible] [illegible] पित्रर्थं भोज्यो चापरः हन्तकारसम्प्रदानत्वात् [illegible] इति [illegible] । पूर्वाध्यायोक्ताश्च परिव्राड्ब्रह्मचारिणो भिक्षवो भिक्षात्रितय[illegible] [illegible] चतुरः पूजयन् मनुष्ययज्ञपा- [illegible] ॥ ६५ ॥ [illegible]

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ ६६ ॥

धाता प्रजापतिः शक्रो वह्निर्वसुगणोऽर्यमा ।
प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽन्नं नरेश्वर ! ॥ ६७ ॥

तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततं नरः ।
स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्वतिथिं विना ॥ ६८ ॥

ततः सुवासिनीदुःखिगर्भिणीवृद्धबालकान् ।
भोजयेत् संस्कृतान्नेन प्रथमं चरमं गृही ॥ ६९ ॥

अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्ते हि दुष्कृतम् ।
मृतश्च नरकं गत्वा श्लेष्मभुग् जायते नरः ॥ ७० ॥

अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम् ।
असंस्कृतान्नभुङ् मूत्रं बालादिप्रथमं शकृत् ॥ ७१ ॥

तस्माच्छृणुष्व राजेन्द्र ! यथा भुञ्जीत वै गृही ।
भुञ्जतश्च तथा पुंसः पापबन्धो न जायते ॥ ७२ ॥

इह चारोग्यमतुलं बलबुद्धिस्तथा नृप ! ।
भवत्यनिष्टशान्तिश्च वैरिपक्षाभिचारिका ॥ ७३ ॥

स्नातो यथावत् कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् ।
प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ॥ ७४ ॥

कृतजाप्यो हुते वह्नौ शुद्धवस्त्रधरो नृप ! ।
दत्त्वाऽतिथिभ्यो विप्रेभ्यो गुरुभ्यः संश्रिताय च ॥ ७५ ॥

हरति, अतिथिरिति शेषः ॥ ६६ ॥ सुवासिनी कृतविवाहा पितृगृहवासा कन्या, चरमं पश्चात् गृही भुञ्जीत ॥ ६९ ॥ अस्नाताशी विधिवत्स्नानहीनः, अन्नभोजनसमये अजपी गायत्र्यादिमन्त्रजपहीनः । बालादिभ्यः प्रथमं भुञ्जानः । शकृत् पुरीषं भुङ्क्ते ॥ ७१ ॥ प्रसङ्गात् भोजनप्रकारमाह, तस्मादित्यादिना पापाप्यायनाशेत्यन्वेय ॥ ७२ ॥

पुष्पगन्धधरः शस्तमाल्यधारी नरेश्वर ! ।
नैकवस्त्रधरोऽथार्द्रपाणिपादो नराधिप ! ॥ ७६ ॥
विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्यमना नृप ! ॥ ७७ ॥
अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः ।
न कुत्सिताहृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम् ॥ ७८ ॥
दत्त्वा तु भुक्तं शिष्येभ्यः क्षुधितेभ्यस्तथा गृही ।
प्रशस्तशुद्धपात्रेषु भुञ्जीताकुपितो नृप ! ॥ ७९ ॥
नासन्दीसंस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वर ! ।
नाकाले नातिसंकीर्णे दत्त्वाग्रञ्च नरोऽग्नये ॥ ८० ॥
मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप ! ।
अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुष्कशाकात् तथैव च ॥ ८१ ॥
तद्वद् वादरिकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च ।
भुञ्जीताहृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर ! ॥ ८२ ॥

अनिष्टमशुभादृष्टं तस्य शान्तिः वैरिपक्षाच्चाक्षतुपद्रवयोगानामभिचारिका विनाशयोका ॥७६॥ प्राङ्मुख उदङ्मुखो न भुञ्जीत ॥ ७७ ॥ आसन्दी दारुमयं त्रिपटादि। अदेशे कुत्सिते स्थाने, अकाले सन्ध्यादिसमये। आकाश इति पाठे अनावृते। अपमन्नये दत्त्वा परिशिष्टकामृकमाप [illegible] न भुञ्जीत परिशिष्टकामृकमाप नान्नो [illegible]इति विधिः ॥ ८० ॥ मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं भुञ्जीतेत्यनुषङ्गः। शुष्कं [illegible] विना पक्वं शाकादिकं [illegible] ॥ ८१ ॥ [illegible] वादरिकेभ्य इति पाठे तु बदरविकारस्य [illegible]। गुडपक्वेभ्यः [illegible]। गुडमधुभ्य इति पाठे च [illegible]। अहृतसाराणि [illegible]दीनि ॥ ८२ ॥ [illegible]

नाशेषं पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते ।
मध्वम्बुदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥ ८३ ॥
अश्नीयात् तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।
लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥ ८४ ॥
प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नन् वै मध्ये च कठिनाशनम् ।
पुनरन्ते द्रवाशी च बलारोग्ये न मुञ्चति ॥ ८५ ॥
अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
पञ्चग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय च ॥ ८६ ॥
भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।
यथावत् पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥ ८७ ॥
स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।
अभीष्टदेवतानान्तु कुर्वीत स्मरणं नरः ॥ ८८ ॥
अग्निराप्याययत्वन्नं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तावकाशं नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥ ८९ ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ।
भवत्वेतत् परिणतौ ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥ ९० ॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।

न भुञ्जीत ॥ ८३ ॥ तन्मनाः अन्ने दत्तचित्तः सन् ॥ ८४ ॥ बलारोग्ये न मुञ्चति न त्यजति, सर्वदा तद्युक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥ अनिन्द्य-मनिन्दितं महामौनं पञ्चेत्यादिदर्शितम् ॥ ८६ ॥ मूलतः कफोणि-पर्यन्तम् ॥ ८७ ॥ पवनेरितो वह्निर्नभसा दत्तावकाशं यथा भुक्तमन्नं जरयतु । ततश्चाभ्यन्तरस्थितं पार्थिवं देहधातुम् आप्याययत्विति ॥ ८९ ॥ अन्नभूताभ्यवहृतमन्नं मे अन्तर्वह्निना भूम्यादीनां बलायास्तु ॥ ९० ॥

अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममाप्यव्याहतं सुखम् ॥ ८१ ॥

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च
भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भवम्
यच्छत्वरोगो मम चास्तु देहे ॥ ८२ ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेही
प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।
सत्येन तेनात्तमशेषमेतत्
आरोग्यदं मे परिणाममेतु ॥ ८३ ॥

विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।
सत्येन तेन वै भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥ ८४ ॥
इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ॥ ८५ ॥
सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गाद्यविरोधिना ।
दिनं नयेत् ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत समाहितः ॥ ८६ ॥
दिनान्तसन्ध्यां सूर्येण पूर्वामृक्षैर्युतां बुधः ।
उपतिष्ठेद् यथान्यायं सम्यगाचम्य पार्थिव ! ॥ ८७ ॥

अरोगः रोगाभावः ॥ ८२ ॥ विष्णुर्यथा समस्तदेहादिषु प्रधानभूतो यथाधात्मते, तेनोपायेनैव सत्येन परमार्थेनाऽपि समभूतमन्नम् आरोग्यदं सत् परिणाममेत्वित्यन्वयः ॥ ८३ ॥ एवं विष्णुरत्तेत्यादावपि योज्यम् ॥ ८४ ॥ सच्छास्त्रादीति शास्त्रादिपदेन क्रीडादेरपि परिग्रहः । अत एव विशिनष्टि, सन्मार्गाद्यविरोधिनेति ॥ ८६ ॥ सन्ध्योपास्ति विशेषमाह, दिनेति । तथा च स्मृतिः, "प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्राम्

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ ९८ ॥

सूर्य्येणाभ्युदितो यस्तु त्यक्तः सूर्य्येण च स्वपन् ।
अन्यत्रातुरभावात् तु प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥ ९९ ॥

तस्मादनुदिते सूर्य्ये समुत्थाय महीपते ! ।
उपतिष्ठेन्नरः सन्ध्यामस्वपंश्च दिनान्तजाम् ॥ १०० ॥

उपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां न पूर्वां न च पश्चिमाम् ।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप ! ॥ १०१ ॥

पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ! ।
वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्यामन्त्रं बलिं हरेत् ॥ १०२ ॥

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनम् ।
अतिथिञ्चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद् बुधः ॥ १०३ ॥

पादशौचासनप्रह्वस्वागतोक्त्या च पूजनम् ।
ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्थिव ! ॥ १०४ ॥

दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं नृप ! ।

उपासीत यथाविधि । आदित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्करम् ।” इति ॥ ९७ ॥ सूतकं जन्मनिमित्तमशौचम् । अशौचं मार्तं, विभ्रमो वैचित्त्यम्, आतुरत्वमातुरत्वं रोगकृतं, भीतिरपायाद्याशङ्का तेभ्योऽन्यत्र ॥ ९८ ॥ सूर्येणाभ्युदितो यस्मिन् शये सूर्य उदेति, सूर्येण त्यक्तो यस्मिन् शये सूर्योऽस्तमेति । आतुरभावादिति सूतकादेरुपलक्षणम् । प्रायश्चित्तीयते पातकी भवति ॥ ९९ ॥ वैश्वदेवनिमित्तं वैश्वदेवकर्मफलसिद्ध्यर्थम् । पत्नीममन्त्रं विना मन्त्रं हरेत् पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेदित्यपि पाठः क्वचित् ॥ १०२ ॥ तत्रापि सायमपि ॥ १०३ ॥ प्रह्वः प्रह्वत्वं प्रयाय इत्यर्थः ॥ १०४ ॥ सूर्येणास्तं गच्छता अह्नः प्रापित

तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्य्योढ़े विमुखे गते ॥ १०५ ॥
तस्मात् स्वशक्त्या राजेन्द्र ! सूर्य्योढ़मतिथिं नरः ।
पूजयेत् पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्वदेवताः ॥ १०६ ॥
अन्नशाकाम्बुदानेन स्वशक्त्या तोषयेत् पुमान् ।
शयनप्रस्तरमहीप्रदानैरथवापि तम् ॥ १०७ ॥
कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेदस्फुटितां शय्यामपि दारुमयीं नृप ! ॥ १०८ ॥
नाविशालां नवाभग्नां नासमां मलिनां न च ।
न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥ १०९ ॥
प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप ! ।
सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतन्तु रोगदम् ॥ ११० ॥
ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते ! ।
पुन्नामर्क्षे शुभे काले ज्येष्ठायुग्मासु रात्रिषु ॥ १११ ॥
नास्नातान्तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

[illegible] ॥ १०६ ॥ शयनं [illegible] । प्रस्तरः [illegible] ॥ १०७ ॥ अस्फुटितामविदीर्णां [illegible] ॥ १०८ ॥ [illegible] प्राच्यां याम्यायां [illegible] ॥ ११० ॥ [illegible] रात्रिषु । [illegible] ॥ १११ ॥ [illegible]

नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गर्भिणीम् ॥ ११२ ॥
नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।
क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्वयञ्चैभिर्गुणैर्युतः ॥ ११३ ॥
स्नातः स्रग्गन्धधृक् प्रीतो न ध्मातः क्षुधितोऽपि वा ।
सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥ ११४ ॥
चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥ ११५ ॥
तैलस्त्रीमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥ ११६ ॥
अशेषपर्वस्वेतेषु तस्मात् संयमिभिर्बुधैः ।
भाव्यं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यानजप्यपरैर्नरैः ॥ ११७ ॥
नान्ययोनावयोनौ वा नोपयुक्तौषधस्तथा ।
देवद्विजगुरूणाञ्च व्यवायी नाश्रमे भवेत् ॥ ११८ ॥
चैत्यचत्वरतीर्थेषु गोष्ठे नैव चतुष्पथे ।
नैव श्मशानोपवनसलिलेषु महीपते ॥ ११९ ॥
प्रोक्तपर्वस्वशेषेषु नैव भूपाल ! सन्ध्ययोः ।
गच्छेद् व्यवायं मतिमान् न मूत्रोच्चारपीडितः ॥ १२० ॥
पर्वस्वभिगमोऽधन्यो दिवा पापप्रदो नृप ।

अनुपजातेच्छाम् अप्रशस्तां परिवादादिदुष्टाम् ॥ ११२ ॥ अदक्षिणाम् अननुकूलाम् अन्यकामाम् अन्यपुरुषाभिलाषिणीम् । एभिः स्नानादिभिर्गुणैर्युतः [illegible] ॥ ११४ ॥ अन्ययोनौ पश्वादियोनौ । अयोनौ मुखादौ नोपभुक्तौषधः [illegible] देवादीनामाश्रमे मठे [illegible] । [illegible] पाठे [illegible] ॥ ११८ ॥ [illegible]

भुवि रोगावहौ नृणामप्रशस्तौ जलाशये ॥ १२१ ॥
परदारान् न गच्छेत मनसापि कदाचन ।
किमु वाचास्थिबन्धोऽपि नास्ति तेषु व्यवायिनाम् ॥ १२२ ॥
मृतो नरकमभ्येति हीयतेऽत्रापि चायुषः ।
परदाररतिः पुंसाम् उभयत्रापि भीतिदा ॥ १२३ ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु नरो व्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥ १२४ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

और्व उवाच ।

देवगोब्राह्मणान् सिद्धवृद्धाचार्य्यांस्तथार्च्चयेत् ।
द्विकालञ्च नमेत् सन्ध्यामग्नीनुपचरेत् तथा ॥ १ ॥

[illegible] ॥ १२१ ॥ यदा मनसा न गच्छेत् तदा वाचा तदभिलापः किं [illegible] । [illegible] नास्ति, [illegible] परिवर्जनं [illegible] ॥ १२२ ॥ परदारेषु रतिः [illegible] नरकं याति । उभयत्र इह परत्र च । तदेवाह, [illegible] ॥ १२४ ॥

[illegible] नियोगानां निरूपिताः । सदाचारा द्वादशे [illegible] । [illegible] ॥ १ ॥ [illegible]

सदानुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च तथौषधीः ।
गारुडानि च रत्नानि बिभृयात् प्रयतो नरः ॥ २ ॥
प्रसिग्धामलकेशश्च सुगन्धिश्चारुवेशधृक् ।
सिताः सुमनसो हृद्या बिभृयाच्च नरः सदा ॥ ३ ॥
किञ्चित् परस्वं न हरेन्नाल्पमप्यप्रियं वदेत् ।
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयान्नान्यदोषानुदीरयेत् ॥ ४ ॥
नान्यस्त्रियं तथा वैरं रोचयेत् पुरुषेश्वर ! ।
न दुष्टं यानमारोहेत् कूलच्छायां न संश्रयेत् ॥ ५ ॥
विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरातिकीटकैः ।
बन्धकीबन्धकीभर्तृक्षुद्रानृतकथैः सह ॥ ६ ॥
तथातिव्ययशीलैश्च परिवादरतैः शठैः ।
बुधो न मैत्रीं कुर्वीत नैकः पन्थानमाश्रयेत् ॥ ७ ॥
नावगाहेज्जलौघस्य वेगमग्रे नरेश्वर ! ।
प्रदीप्तं वेश्म न विशेन्नारोहेच्छिखरं तरोः ॥ ८ ॥
न कुर्याद्दन्तसंघर्षं न कुष्णीयाच्च नासिकाम् ।
नासंवृतमुखो जृम्भेत् श्वासकासौ च वर्जयेत् ॥ ९ ॥

विष्णुमाला कुशोद्भवः ॥ २ ॥ प्रसिग्धाः सुस्निग्धाः प्रसिद्धा इति पाठे अवहृताः केशा यस्य ॥ ३ ॥ अन्यस्त्रियं वैरञ्च नाभिलषेत् । नद्यादीनां कूलच्छायाम् ॥ ५ ॥ विद्विष्टादिभिः सह मैत्रीं न कुर्वीत । बहूनि वैराणि यस्य । अतिकीटकैरत्यन्तं कीटवत् पीडकैः । कीकटैरिति पाठे कुदेशस्थैरधमैः । बन्धकी वेश्या । क्षुद्रः अल्पकामोऽतृप्तिमान् । अनृतकथो मिथ्यावादी ॥ ६ ॥ शठः कुटिलः ॥ ७ ॥ जलौघस्य वेगमग्रे । अन्यत्र वा तत्तीर्थे नावगाहेत न प्रविशेत् । प्रदीप्तम् [illegible] ॥ ८ ॥ न कुष्णीयात् नोत्क्षिपेत् । असंवृतमुखो जृम्भादि न कुर्यात् ॥ ९ ॥ न

नाङ्गैर्हसेत् समारब्धश्च न कुर्य्यात् पवनं बुधः ।
न चापि वादयेच्छिन्द्यान्न तृणं न महीं लिखेत् ॥१०॥
न श्मश्रु भक्षयेल्लोष्टं न मृद्नीयाद् विचक्षणः ।
ज्योतींष्यमेध्यः शस्तानि नाभिवीक्षेत च प्रभो ! ।
नग्नां परस्त्रियञ्चैव सूर्य्यञ्चास्तमनोदये ॥ ११ ॥
न हुङ्कुर्य्याच्छवञ्चैव शवगन्धो हि सोमजः ॥ १२ ॥
चतुष्पथान् चैत्यतरून् श्मशानोपवनानि च ।
दुष्टस्त्रीसन्निकर्षञ्च वर्जयेन्निशि सर्वदा ॥ १३ ॥
पूज्यदेवद्विजज्योतिश्छायां नातिक्रमेद् बुधः ।
नैकः शून्याटवीं गच्छेन्न च शून्यगृहे वसेत् ॥ १४ ॥
केशास्थिकण्टकामेध्यबलिभस्मतुषांस्तथा ।
स्नानार्द्रां धरणीञ्चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
नानार्य्यानाश्रयेत् कांश्चित् न जिह्मान् रोचयेद् बुधः ।
उपसर्पेत न व्यालान् चिरं तिष्ठेन्न चोत्थितः ॥ १६ ॥

मृद्नीयान्न मर्द्दयेत् [illegible] ज्योतींषि सूर्य्यादीनि शस्तानि च सूर्य्यादीनि नाभिवीक्षेत । ज्योतींष्यमेध्यशस्तानीति पाठे ज्योतींषि चन्द्रादीनि अमेध्यानि पुरीषादीनि शस्तानि [illegible] ॥११॥ [illegible] शवाराद् [illegible] न हुङ्कुर्य्यात् न जुगुप्सेत् । तत्र हेतुः । शवगन्धो हीति [illegible] सोमज इति "[illegible] रसः सोम [illegible] इति वचनात् ॥ १२ ॥ पूज्या गुरवः [illegible] ॥ १४ ॥ जिह्मान् कुटिलान् न रोचयेत् नेच्छेत् व्यालान् दुष्टजनान् [illegible] नोपसर्पेत [illegible] न [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] न च [illegible] नाश्रयेत् । [illegible] इति

अतीव जागरस्वप्ने तद्वत् स्नानासने बुधः ।
न सेवेत तथा शय्यां व्यायामञ्च नरेश्वर ! ॥ १७ ॥
दंष्ट्रिणः शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ।
अवश्यायञ्च राजेन्द्र ! पुरोवातातपौ तथा ॥ १८ ॥
न स्नायान्न स्वपेन्नग्नो न चैवोपस्पृशेद् बुधः ।
मुक्तकच्छश्च नाचामेत् देवार्च्चाञ्च वर्जयेत् ॥ १९ ॥
होमदेवार्च्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।
नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनिके जपे ॥ २० ॥
नासमञ्जसशीलैस्तु सहासीत कदाचन ।
सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्द्धमपि शस्यते ॥ २१ ॥
विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नावरैश्च सदा बुधः ।
विवादश्च विवाहश्च समशीलैर्नृपेष्यते ॥ २२ ॥
नारभेत कलिं प्राज्ञः शुष्कवैरं न कारयेत् ।
अप्यल्पहानिः सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥ २३ ॥
स्नातो नाङ्गानि निर्मार्जेत् स्नानशाट्या न पाणिना ।
न च निर्धूनयेत् केशानाचामेन्नैव चोत्थितः ॥ २४ ॥
पादेन नाक्रमेत् पादं न पूज्याभिमुखं नयेत् ।
वीरासनं गुरोरग्रे त्यजेत विनयान्वितः ॥ २५ ॥

शयनजागरणयोरुपवसनञ्च व्यायामं श्रमम् ॥ १७ ॥ अवश्यायं हिमम् ॥ १८ ॥ उपस्पृशेत् आचामेत् । मुक्तकच्छः मुक्तपश्चाद्वस्त्रः ॥ १९ ॥ द्विजवाचनिके पुण्याहवाचने ॥ २० ॥ शस्यते यथा कथञ्चिदनुसन्धातं न विधीयते ॥ २१ ॥ तदेवाह नेति न कलिं कलहम् ॥ २३ ॥ पूज्याभिमुखञ्च पादं न नयेत् न प्रसारयेत् ॥ २५ ॥ अपसव्यम-

अपसव्यं न गच्छेच्च देवागारचतुष्पथान् ।
माङ्गल्यपूज्यांश्च तथा विपरीतान् न दक्षिणान् ॥ २६ ॥
सोमाग्न्यर्काम्बुवायूनां पूज्यानाञ्च न सम्मुखम् ।
कुर्य्यात् ष्ठीवनविण्मूत्रसमुत्सर्गञ्च पण्डितः ॥ २७ ॥
तिष्ठन्न मूत्रयेत् तद्वत् पथ्यानं नाऽवमूत्रयेत् ।
श्लेष्मविण्मूत्ररक्तानि सर्वदैव न लङ्घयेत् ॥ २८ ॥
श्लेष्मसिङ्घानकोत्सर्गो नान्नकाले प्रशस्यते ।
बलिमङ्गलजप्यादौ न होमे न महाजने ॥ २९ ॥
योषितो नावमन्येत न चासां विश्वसेद् बुधः ।
न चेर्ष्युर्भवेत् तासु नाधिकुर्य्यात् कदाचन ॥ ३० ॥
माङ्गल्यपुष्परत्नाज्यपूज्याननभिवाद्य च ।
न निष्क्रामेद् गृहात् प्राज्ञः सदाचारपरो नृप ! ॥ ३१ ॥
चतुष्पथान् नमस्कुर्य्यात् काले होमपरो भवेत् ।
दीनानभ्युद्धरेत् साधून् उपासीत बहुश्रुतान् ॥ ३२ ॥
देवर्षिपूजकः सम्यक् पितृपिण्डोदकप्रदः ।
सत्कर्त्ता चातिथीनां यः स लोकानुत्तमान् व्रजेत् ॥ ३३ ॥
हितं मितं प्रियं काले वश्यात्मा योऽभिभाषते ।
स याति लोकानाह्लादहेतुभूतान् नृपाक्षयान् ॥ ३४ ॥

प्रदक्षिणम् । विपरीतान् अमङ्गल्यान् प्रदक्षिणं न कुर्य्यात् ॥ २६ ॥
'सिङ्घानकं' [illegible] श्लेष्मा [illegible] । महाजने जनसम-
वाये ॥ २९ ॥ ईर्ष्युः [illegible] योषितो नाधिकुर्य्यात् [illegible]-
[illegible] कुर्य्यात् । नाभिवाद्य [illegible] प्रदक्षिणादिं न कुर्य्यादित्यर्थः
॥ ३० ॥ [illegible] बहुश्रुतान् उपासीत सेवेत । काले यथोचितम्

धीमान् ह्रीमान् क्षमायुक्त आस्तिको विनयान्वितः ।
विद्याभिजनवृद्धानां याति लोकाननुत्तमान् ॥ ३५ ॥
अकालगर्जितादौ तु पर्वस्वाशौचकादिषु ।
अनध्यायं बुधः कुर्य्यादुपरागादिके तथा ॥ ३६ ॥
शमं नयति यः क्रुद्धान् सर्वबन्धुरमत्सरी ।
भीताश्वासनकृत् साधुः स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥ ३७ ॥
वर्षातपादिके छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।
शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥ ३८ ॥
नोर्ध्वं न तिर्य्यग्दूरं वा निरीक्षन् पर्य्यटेद् बुधः ।
युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद् विलोकयन् ॥ ३९ ॥
दोषहेतूनशेषांश्च वश्यात्मा यो निरस्यति ।
तस्य धर्म्मार्थकामानां हानिर्नाल्पापि जायते ॥ ४० ॥
पापेऽप्यपापः परुषेऽप्यभिधत्ते प्रियाणि यः ।
मैत्रीद्रवान्तःकरणस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥ ४१ ॥
ये कामक्रोधलोभानां वीतरागा न गोचरे ।
सदाचारस्थितास्तेषामनुभावैर्धृता मही ॥ ४२ ॥
तस्मात् सत्यं वदेत् प्राज्ञो यत् परप्रीतिकारणम् ।
सत्यं यत् परदुःखाय तत्र मौनपरो भवेत् ॥ ४३ ॥
प्रियं युक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तद् वदेत् ।

॥ ३५ ॥ विद्यादिवृद्धानां विनयजनकत्वं [illegible] तद्भिन्न [illegible] ॥३८॥ युगमात्रं हस्तचतुष्टयम् ॥ ३९ ॥ दोषहेतून् कामान् अशुभांश्च ॥ ४० ॥ पापेऽपकारिण्यपि अपापः अद्रोग्धा परुषभाषिण्यपि प्रियभाषी ॥ ४१ ॥ ये कामादीनां न गोचरे नाकाङ्क्ष्ये अवशीभूताः । अनुभावैः प्रभावैर्धृता-

श्रेयस्तत्र हितं वाक्यं यद्यप्यत्यन्तमप्रियम् ॥ ४४ ॥
प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भजेत् ॥ ४५ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

और्व उवाच ।

सचेलस्य पितुः स्नानं जाते पुत्रे विधीयते ।
जातकर्म ततः कुर्यात् श्राद्धमभ्युदये च यत् ॥ १ ॥
युग्मान् देवांश्च पित्र्यांश्च सम्यक् सव्यक्रमाद् द्विजान् ।
पूजयेद् भोजयेच्चैव तन्मना नान्यमानसः ॥ २ ॥
दध्यक्षतैः सबदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।
देवतीर्थेन वै पिण्डान् दद्यात् कायेन वा नृप ॥ ३ ॥
नान्दीमुखः पितृगणस्तेन श्राद्धेन पार्थिव ।

मातेवंता "सत्यो भोगभिमता भूमिः" इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥ उपदेशसार- माह प्राणिनामिति ॥ ४५ ॥

त्रयोदशेऽथ श्राद्धानि सविधीन्यभ्यवर्णयत् । प्रेतक्रियाशौचा- ताद्य यथार्हमधिकारिणः । पितुः पुत्रजन्मकाले सचेलस्नानम् ॥ १ ॥ सव्यक्रमात् प्रदक्षिणक्रमेण । नान्यमानसः अन्यस्मिन् वस्तुन्यासक्तो मानसं यस्य सः । श्राद्धकर्मण्येव मानसो भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥ कायेन

प्रीयते तत्तु कर्त्तव्यं पुरुषैः सर्ववृद्धिषु ॥ ४ ॥
कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।
नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ ५ ॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥ ६ ॥
पितृपूजाविधिः प्रोक्तो वृद्धावेष समासतः ।
श्रूयतामवनीपाल ! प्रेतकर्मक्रियाविधिः ॥ ७ ॥
प्रेतदेहं शुभैः स्नानैः स्नापितं स्रग्विभूषितम् ।
दग्ध्वा ग्रामाद् बहिः स्नाताः सचेलाः सलिलाशये ॥ ८ ॥
यत्र तत्र स्थितायैतदमुकायेति वादिनः ।
दक्षिणाभिमुखा दद्युर्बान्धवाः सलिलाञ्जलिम् ॥ ९ ॥
प्रविष्टाश्च समं गोभिर्ग्रामं नक्षत्रदर्शने ।
कटधर्मांस्ततः कुर्य्युर्भूमौ प्रस्तरशायिनः ॥ १० ॥
दातव्योऽनुदिनं पिण्डः प्रेताय भुवि पार्थिव ! ।
दिवा च भक्तं भोक्तव्यम् अमांसं मनुजर्षभ ! ॥ ११ ॥
दिनानि तावदिच्छातः कर्त्तव्यं विप्रभोजनम् ।

प्रजापतितीर्थेन ॥ ४ ॥ सर्ववृद्धीर्दर्शयति कन्यापुत्रेति ॥ ५ ॥ पुत्रस्यादिमुखदर्शने प्रथमतो दर्शने । तत्र जन्मकाले सन्निहितस्यैव पितुस्तद्वेदोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्नानैः स्नानसाधनैः सचेलाः पूर्वधृतवस्त्रसहिता एव स्नाताः ॥ ८ ॥ अमुकायेति नामगोत्रोपलक्षणम् ॥ ९ ॥ गोभिः समं गवां प्रवेशसमये । एतच्च दिवादाहविषयम् । कटधर्मान् प्रेतकृत्यानि प्रस्तरशयना ॥ १० ॥ अनुदिनं यावदशौचं भक्तम् ओदनम् अत्र पिण्डादिवर्जनमात्रमिति । अमांसमित्युक्तेर्मांसव्यतिरिक्तानुज्ञा ॥ ११ ॥

प्रेततृप्तिं तथा याति बन्धुवर्गेण भुञ्जता ॥ १२ ॥

प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ।

वस्त्रत्यागं बहिः स्नानं कृत्वा दद्यात् तिलोदकम् ॥ १३ ॥

ततोऽन् बन्धुवर्गस्तु भुवि दद्यात् तिलोदकम् ।

चतुर्थेऽह्नि च कर्त्तव्यं भस्मास्थिचयनं नृप ! ॥ १४ ॥

तदूर्ध्वमङ्गसंस्पर्शश्च सपिण्डानामपीष्यते ।

योग्याः सर्वक्रियाणान्तु समानसलिलास्तथा ॥ १५ ॥

अनुलेपनपुष्पादिभोगादन्यत्र पार्थिव ! ।

शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते ।

भस्मास्थिचयनादूर्ध्वं संयोगो न तु योषिता ॥ १६ ॥

बाले देशान्तरस्थे च पतिते च मुनौ मृते ।

सद्यःशौचं तथेच्छातो जलाग्न्युद्बन्धनादिषु ॥ १७ ॥

मृतबन्धोर्दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

नित्यभोजनम् । एतच्च सपिण्डानां दशाहवर्ज्यं [illegible]भेदेन कूर्मोक्तः "[illegible] तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने" इति ॥ १५ ॥ सर्वक्रियाणामनुपालनं [illegible] ॥ १६ ॥ बालेऽजातदन्ते देशान्तरस्थे इति संवत्सरादूर्ध्वं सद्यःशौचं संवत्सराभ्यन्तरे तु यथोचितं स्मृते त्रिरात्रम् । देशान्तरन्तु 'वचोऽन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । भाषा यत्र विभिद्यन्ते तद् देशान्तरमिष्यते' इति । एतच्च [illegible]विषयम् । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवेत्" इति । [illegible] । इच्छात इति [illegible] [illegible] [illegible] । "यदि कश्चित् प्रमादेन [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।" इति [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते ॥ १८ ॥
विप्रस्यैतद् द्वादशाहं राजन्यस्याप्यशौचकम्।
अर्धमासश्च वैश्यस्य मासः शूद्रस्य शुद्धये ॥ १९ ॥
अयुजो भोजयेत् कामं द्विजानाद्ये ततो दिने।
दद्याद् दर्भेषु पिण्डञ्च प्रेतायोच्छिष्टसन्निधौ ॥ २० ॥
वार्यायुधप्रतोदास्तु दण्डश्च द्विजभोजनात्।
प्रष्टव्याऽनन्तरं वर्णैः शुध्येरंस्ते ततः क्रमात् ॥ २१ ॥
ततः स्ववर्णधर्मा ये विप्रादीनामुदाहृताः।
तान् कुर्वीत पुमान् जीवेन्निजधर्मार्जनैस्तथा ॥ २२ ॥
मृताहनि च कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टमतः परम्।
आह्वानादिक्रियादैवनियोगरहितं हि तत् ॥ २३ ॥
एकोऽर्घस्तत्र दातव्यस्तथैवैकं पवित्रकम्।
प्रेताय पिण्डो दातव्यो भुक्तवत्सु द्विजातिषु ॥ २४ ॥

न भोक्तव्यम्। ततश्च तदशौचं यावदशौचं दानादि निवर्त्तते ॥ १८ ॥ एतत् पूर्वोक्तं द्वादशाहः ॥ १९ ॥ आद्यमेकोद्दिष्टश्राद्धमाह अयुज इति। एवं भोजयेत् विषमसङ्ख्यान्। आद्ये अशौचानन्तरं प्रथमेऽहनि। अत्र दिने इति पाठे अशौचान्त इत्यर्थः। "आद्यमेकादशेऽहनि" इति स्मृतेः ॥ २० ॥ द्विजभोजनादनन्तरं वर्णैर्विप्रादिभिर्वार्यादयः क्रमात् स्प्रष्टव्याः ततस्ते शुध्येरन् इत्यन्वयः। ब्राह्मणादिभिश्च वार्यादीनि क्रमात् स्प्रष्टव्यानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ शुद्ध्यनन्तरमेव निजधर्मार्जनैर्जीवेत् जीविकार्थं निजधर्मेणोपार्जनं कुर्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥ अतः प्रथमश्राद्धात् परं प्रतिमासं मृततिथौ यावद्वर्षम् आह्वानम् आवाहनम् आदिशब्दोपात्ता अर्घ्यादिक्रिया दैवनियोगो दैवब्राह्मणनियोगस्तद्रहितम् ॥ २३ ॥ भुक्तवत्सु तेषु अयुजो भोजयेदित्युक्तत्वात् प्रेतायैव एव पिण्डो देय ॥ २४ ॥ नमवाभिरतिरिति अभिरम्यतामिति

प्रश्नश्च तत्राभिरतिर्यजमानैर्द्विजन्मनाम्।
अक्षय्यममुकस्येति वक्तव्यं विरतौ तथा॥ २५॥
एकोद्दिष्टमयो धर्म इत्थमावत्सरात् स्मृतः।
सपिण्डीकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र! तच्छृणु॥ २६॥
एकोद्दिष्टविधानेन कार्य्यं तदपि पार्थिव!।
तिलगन्धोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम्॥ २७॥
पात्रं प्रेतस्य तत्रैकं पात्रत्रययुतं तथा।
सेचयेत् पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं नृप! त्रिषु॥ २८॥
ततः पितृत्वमापन्ने तस्मिन् प्रेते महीपते!।
श्राद्धधर्मैरशेषैस्तु तत्पूर्वानर्चयेत् पितॄन्॥ २९॥
पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः।
सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप! जायते॥ ३०॥
तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः।
मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा॥ ३१॥
कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप!।

यजमानैर्द्विजैरभिरताः स्थ इति प्रष्टव्यमित्यर्थः। अक्षय्यममुकस्येति [illegible]। [illegible] ॥ २५॥ तस्मिन् काले पूर्णे संवत्सरे [illegible] सपिण्डीकरणम्॥ २६॥ [illegible] प्रेतस्येति॥ २७॥ श्राद्धधर्मैः [illegible] पूजयेत्। [illegible] पुत्रः पौत्रादिः इति [illegible]॥ २८॥ [illegible] क्रियार्हाः [illegible] पुत्र इति [illegible]॥ ३०॥ [illegible] क्रिया कार्य्या इत्यर्थः।

सङ्घातान्तर्गतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य वा क्रिया ॥ ३२ ॥
एतत्सम्बन्धऋक्थानां कारयेदवनीपतिः ।
पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ॥ ३३ ॥
त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदं शृणुष्व मे ।
आदाहवार्य्यायुधादिस्पर्शाद्यन्तास्तु याः क्रियाः ॥ ३४ ॥
ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ।
प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ॥ ३५ ॥
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ।
पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥ ३६ ॥
तत्सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ।
पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ॥ ३७ ॥
दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा ।
मृताहनि च कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ।
प्रतिसंवत्सरं राजन् एकोद्दिष्टविधानतः ॥ ३८ ॥

सङ्घातः सार्थः पान्थसमुदायः । तत्र मृतस्य तदन्तर्गतैः प्रेतक्रिया कार्येत्यर्थः । समानप्रवरसमानगोत्रत्वात् सकुल्यः समा[illegible] इति [illegible] ॥ ३२ ॥ [illegible] बन्धुरी [illegible] च यथा तेषाम् । [illegible] पाठे एतत्सम्बन्धोः प्रेतस्य रिक्थादिस्वयः । [illegible] क्रिया-त्रैविध्यमाह पूर्वा इति त्रिभिः ॥ ३३ ॥ आदाहं तु दाह[illegible] ता वाय्वायुधादिस्पर्शादिरन्तो यासां [illegible] तथा । [illegible] दाहसमनन्तरं दश-[illegible] तेन प्रेतदा[illegible] । आदाहम् वाय्वायुधादिस्पर्शपर्यन्ता यासां ताः । [illegible] पूर्वाः क्रिया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्र पूर्वाः क्रिया [illegible] यथाहं कर्त्तव्याः ॥ ३५ ॥ पुत्रादिरन्योत्तराः मध्यमास्तु [illegible] कर्त्तव्या इति गम्यते ॥ ३७ ॥ मृताहनि चेति चकारादेकोद्दि[illegible]

तस्मादुत्तरसंज्ञा याः क्रियास्ताः शृणु पार्थिव ।
यदा यदा च कर्त्तव्या विधिना येन चानघ ॥ ३९ ॥

—०—

चतुर्दशोऽध्यायः ।

और्व उवाच ।

ब्रह्मेन्द्ररुद्रनासत्यसूर्य्याग्निवसुमारुतान् ।
विश्वेदेवानृषिगणान् वयांसि मनुजान् पशून् ॥ १ ॥
सरीसृपान् पितृगणान् यच्चान्यद् भूतसंज्ञकम् ।
श्राद्धं श्रद्धान्वितः कुर्वन् तर्पयत्यखिलं हि तत् ॥ २ ॥
मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।
तथाष्टकासु कुर्वीत काम्यान् कालान् शृणुष्व मे ॥ ३ ॥
श्राद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजम् ।
श्राद्धं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥ ४ ॥

येनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तस्मादुत्तरक्रियाया उत्तरक्रिया याः ता तत्काल-विधीन् पृच्छतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

———

श्राद्धं तत्फलवचनादि निमित्तकालादिभेदतः । चतुर्दशे तु कथ्यते तत्फलवाक्यमात्रोक्तम् । तत्र तावदुत्तरक्रियायां कालान् वक्तुमिच्छन् श्राद्धप्रशंसामाह ब्रह्मेति ॥ १ ॥ प्रतिमासं कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां दर्शे श्राद्धं कुर्वीतेत्यर्थः । अष्टका माघ्यादिकृष्णाष्टम्यः तिस्रः तत्र श्राद्धमाह ॥ ३ ॥ श्राद्धार्हं द्रव्यं विशिष्टं द्विजमागतं विज्ञायेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ अयनेषु

विषुवे चैव संप्राप्ते ग्रहणे शशिसूर्ययोः ।
समस्तेष्वेव भूपाल ! राशिष्वर्के च गच्छति ॥ ५ ॥
नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।
इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवसस्यागमे तथा ॥ ६ ॥
अमावास्या यदा मैत्र ! विशाखास्वातियोगिनी ।
श्राद्धैः पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥ ७ ॥
अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रे चर्क्षे पुनर्वसौ ।
द्वादशाब्दं तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥ ८ ॥
वासवाजैकपादर्क्षे पितृणां तृप्तिमिच्छताम् ।
वारुणे चाप्यमावस्या देवानामपि दुर्लभा ॥ ९ ॥
नवस्वृक्षेष्वमावास्या यदैतेष्ववनीपते ! ।
तदा तृप्तिप्रदं श्राद्धं पितृणां शृणु चापरम् ॥ १० ॥
गीतं सनत्कुमारेण यथैलाय महात्मने ।
पृच्छते पितृभक्ताय प्रश्रयावनताय च ॥ ११ ॥

राशिषु चार्के गच्छति सति इति सर्वसंक्रान्तीनां श्राद्धकालत्वोक्तत्वात् अयने विषुवे चेति पुनरुक्तिः फलातिरेकार्था ॥ ५ ॥ इच्छाश्राद्धानि काम्यानि नवसस्यागम इति । एतच्च व्रीहियवव्यतिरिक्तविषयम् । तयोर्भिन्नश्राद्धनिमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ मैत्रमनुराधा ॥ ७ ॥ रौद्रमार्द्रा ॥ ८ ॥ वासवं धनिष्ठा, अजैकपात् पूर्वभाद्रपदा, वारुणं शतभिषा, एतेषु नक्षत्रेष्वमावास्या पितृणां देवानामपि तृप्तिं कर्तुमिच्छतां पुंसां दुर्लभा । इच्छतेति पाठे च एवार्थः ॥ ९ ॥ नवस्वमावास्याश्राद्धत्वाविशेषेण तत् सर्वेष्वेतेषु श्राद्धमितिरिक्तम श्राद्ध, नवस्विति । मोदोऽनेनापः प्रथमेत् पञ्चाशद्वर्षेतिवत् नवसप्तसङ्ख्यायोगात् गुणफलविधिरित्यर्थः । नित्यात् दुर्लभानि श्राद्धानीति वा ॥ १० ॥ ऐलाय पुरूरवसे ॥ ११ ॥ पञ्चदशी

वैशाखमासस्य तु या तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥ १२ ॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणे-
ष्वनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ॥ १३ ॥
चन्द्रक्षयो माधवमासि यत्र
दिनक्षये वै विषुवद्द्वये च ।
मन्वन्तराद्यास्तिथयस्तथैव
छायागजश्च व्यतिपातयोगः ॥ १४ ॥
उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च ।
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥ १५ ॥
माघासिते पञ्चदशी कदाचित्
उपैति योगं यदि वारुणेन ।
ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां
न ह्यल्पपुण्यैर्नृप ! लभ्यतेऽसौ ॥ १६ ॥

[illegible] ॥ १२ ॥ एता युगाद्याः ॥ १३ ॥ पूर्वोक्ते [illegible] ॥ [illegible] इति [illegible] । पूर्वं तु [illegible] विशेषः

काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्
भवन्ति भूपाल ! तदा पितृभ्यः।
दत्तं जलान्नं प्रददाति तृप्तिं
वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः॥ १७॥

तत्रैव चेद्भाद्रपदास्तु पूर्वाः
काले तदा यत् क्रियते पितृभ्यः।
श्राद्धं परां तृप्तिमुपेत्य तेन
युगं समग्रं पितरः स्वपन्ति॥ १८॥

गङ्गां शतद्रूमथवा विपाशां
सरस्वतीं नैमिषगोमतीं वा।
तत्रावगाह्यार्चनमादरेण
कृत्वा पितॄणां दुरितं निहन्ति॥ १९॥

गायन्ति चैतत् पितरः सदैव
वर्षामघातृप्तिमवाप्य भूयः।
माघासितान्ते शुभतीर्थतोयैः
यास्यामि तृप्तिं तनयादिदत्तैः॥ २०॥

चित्तञ्च वित्तञ्च नृणां विशुद्धं
शस्तश्च कालः कथितो विधिश्च।
पात्रं यथोक्तं परमा च भक्तिः
नृणां प्रयच्छन्त्यभिवाञ्छितानि॥ २१॥

॥१८॥ पितॄणामर्चनं कृत्वा आत्मनो दुरितं निहन्ति नाशयति॥१९॥
मघासु मघातृप्तिमिति अपरपक्षमघाश्राद्धोदकेनेत्यर्थः तृप्तिं प्राप्येत्यर्थः॥२०॥
चित्तं विशुद्धं शाठ्यशून्यं वित्तञ्च विशुद्धं विहितार्जनेन॥२१॥

पितृगीतांस्तथैवात्र श्लोकांस्तांश्च शृणुष्व मे ।
श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यं तत्रादृतात्मना ॥ २२ ॥
अपि धन्यः कुले जायादस्माकं मतिमान् नरः ।
अकुर्वन् वित्तशाठ्यं यः पिण्डान् नो निर्वपिष्यति ॥२३॥
रत्नवस्त्रमहायानसर्वभोगादिकं वसु ।
विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥ २४ ॥
अन्नेन वा यथाशक्त्या कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः ।
भोजयिष्यति विप्राग्र्यान् तन्मात्रविभवो नरः ॥ २५ ॥
असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमामं स्वशक्तितः ।
प्रदास्यति द्विजाग्रेभ्यः स्वल्पाल्पां वापि दक्षिणाम् ॥ २६ ॥
तत्राप्यसामर्थ्ययुतः कराग्राग्रस्थितांस्तिलान् ।
प्रणम्य द्विजमुख्याय कस्मैचिद् भूप ! दास्यति ॥ २७ ॥
तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतान् जलाञ्जलीन् ।
भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥ २८ ॥
यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वापि गवाह्निकम् ।
अभावे प्रीणयन्नस्मान् श्रद्धायुक्तः स दास्यति ॥ २९ ॥
सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः ।
सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥ ३० ॥

एतदेव पितृगीतैः स्पष्टयति, पितृगीता इति [illegible]।
[illegible] पितृगीतान् श्लोकान् शृणु ॥ २२ ॥
[illegible] भाव्यमानमिति वा पाठः । [illegible] ॥ २६ ॥
[illegible] कुर्यादि ॥ २८ ॥ कक्षामूल-
प्रदर्शकः [illegible] ॥ ३० ॥ किञ्च [illegible]

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्
श्राद्धोपयोग्यं स्वपितॄन् नतोऽस्मि ।
तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ
भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ ३१ ॥

और्व उवाच ।

इत्येतत् पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् ।
यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति पार्थिव ॥ ३२ ॥

—◦—

पञ्चदशोऽध्यायः ।

और्व उवाच ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् श्राद्धे यद्गुणांस्तान् निबोध मे ।
त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥ १ ॥

रन् धनञ्च नास्ति । तदुपलक्षणार्थं मया भुजौ मारुतस्य वर्त्मनि [illegible] विप्रौ ॥ ३१ ॥ भावाभावप्रयोजनं वित्तस्य भावेऽभावे च [illegible] पितृतृप्तिहेतुप्रयोजनम् ॥ ३२ ॥

इति श्राद्धान् विचोदन श्राद्धीयान् ब्राह्मणानपि । भोक्तॄन् [illegible] मौर्वि प्राह पञ्चदशे मुनिः । तत्र पार्वणश्राद्धप्रयोगान् वक्ष्यन् [illegible] श्राद्धीयान् ब्राह्मणानाह ब्राह्मणानिति त्रिभिः । यद्गुणान् [illegible] त्रिणाचिकेत [illegible] चिकेताः । तद्- [illegible] च त्रिणाचिकेताः । [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] वेदमधीते वेत्ति वा षडङ्गवित् ॥ १ ॥

वेदवित् श्रोत्रियो योगी तथा वै ज्येष्ठसामगः ।
ऋत्विक्स्वस्रीयदौहित्रजामातृश्वशुरस्तथा ॥ २ ॥
मातुलोऽथ तपोनिष्ठः पञ्चाग्न्यभिरतस्तथा ।
शिष्याः सम्बन्धिनश्चैव मातापितृरतश्च यः ॥ ३ ॥
एतान् नियोजयेत् श्राद्धे पूर्वोक्तान् प्रथमं नृप ।
ब्राह्मणान् पितृपुण्यार्थमनुकल्पेष्वनन्तरान् ॥ ४ ॥
मित्रध्रुक् कुनखी क्लीबः श्यावदन्तस्तथा द्विजः ।
कन्यादूषयिता वह्निवेदोज्झः सोमविक्रयी ॥ ५ ॥
अभिशस्तस्तथा स्तेनः पिशुनो ग्रामयाजकः ।
भृतकाध्यापकस्तद्वत् भृतकाध्यापितश्च यः ॥ ६ ॥
परपूर्वापतिश्चैव मातापित्रोस्तथोज्झकः ।

वेदवित् वेदार्थविचारकः । श्रोत्रियः [illegible] योगी योगाभ्यासी । [illegible] ज्येष्ठ साम तद्गाता ज्येष्ठसामगः । [illegible] पञ्चाग्निः [illegible] तत्राभिरतश्च- [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] एतानिति । एतान् प्रथमं पूर्वोक्तान् [illegible] । प्रथमं मुख्यकल्पे नियोजयेत् । अनन्तरान् [illegible] अनुकल्पे च ॥ ४ ॥ [illegible] मित्रध्रुगिति [illegible] । कुनखी [illegible] । श्यावदन्तः [illegible] । वह्निवेदोज्झः [illegible] । [illegible] वेदाध्ययनत्यागी । सोमं [illegible] विक्रीणीते स तथा ॥ ५ ॥ अभिशस्तः [illegible] । स्तेनश्चोरः । पिशुनः [illegible] । ग्रामयाजकः [illegible] याजयिता, [illegible] वा । भृतकाध्यापकः वेतनेनाध्यापकः वेतनाध्यापितश्च ॥ ६ ॥ परपूर्वा परस्मै वा दत्ता [illegible] पतिः । मातापित्रोः [illegible]

वृषलीसूतिपोष्टा च वृषलीपतिरेव च ।
तथा देवलकश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ ७ ॥
प्रथमेऽह्नि बुधः शस्तान् श्रोत्रियादीन् निमन्त्रयेत् ।
कथयेच्च तदैवैषां नियोगान् पैत्रदैविकान् ॥ ८ ॥
ततः क्रोधव्यवायादीन् आयासञ्च द्विजैः सह ।
यजमानो न कुर्व्वीत दोषस्तत्र महानयम् ॥ ९ ॥
श्राद्धे नियुक्तो भुक्त्वा तु भोजयित्वा नियुज्य च ।
व्यवायी रेतसो गर्त्ते मज्जयत्यात्मनः पितॄन् ॥ १० ॥
तस्मात् प्रथममत्रोक्तं द्विजाग्र्याणां निमन्त्रणम् ।
अनिमन्त्र्य द्विजान् गेहम् आगतान् भोजयेद् यतीन् ॥ ११ ॥
पादशौचादिना गेहम् आगतान् पूजयेद् द्विजान् ।
पवित्रपाणिराचान्तान् आसनेषूपवेशयेत् ॥ १२ ॥
पितॄणामयुजो युग्मान् देवानामिच्छया द्विजान् ।
देवानामेकमेकं वा पितॄणाञ्च नियोजयेत् ॥ १३ ॥

अपि च। वृषलीसूतिपोष्टा शूद्रापत्यपोषकः। देवलश्च "देवार्च्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम्। असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः॥" इत्युक्तः। केतनं निमन्त्रणम् ॥ ७ ॥ इदानीं प्रयोगमाह प्रथमेऽह्नि पूर्व्वेद्युः। पैत्रदैविकान् एते पैत्र्या एते दैविका इति कथयेत्। यद्वा पितृदेवसम्बन्धिनः। श्राद्धाङ्गभूतैः शौचपदार्थैरिति नियोगान् ॥ ८ ॥ श्रम-जित्वा च तथा कुर्व्वीत द्विजाश्च तत्र इति ॥ ९ ॥ महान्तं दोषमाह, श्राद्ध इति। नियुक्तः पूर्व्वेद्युः भुक्त्वा च परदिने व्यवायी एवं करोति ॥ १० ॥ अनिमन्त्रितानपि यतीन् द्विजान् भोजयेत्। यतिष्वेव पूर्व्वोक्तदोषाभावादिति भावः ॥ ११ ॥ तांश्च यतीन् पादशौचादिना पूजयेत् ॥ १२ ॥ पितॄणामयुजो युग्मान् देवानां युग्मानिच्छया वा यथाशक्ति भोजयेत्। उभयेषामप्येकमेकं वा ॥ १३ ॥ तत्र भेदे पितॄणामा-

तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् ।
कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ १४ ॥
प्राङ्मुखान् भोजयेद् विप्रान् देवानामुभयात्मकान् ।
पितृपैतामहानाञ्च भोजयेच्चाप्युदङ्मुखान् ॥ १५ ॥
पृथक् तयोः केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप ! ।
एकत्रैकेन पाकेन वदन्त्यन्ये महर्षयः ॥ १६ ॥
विष्टरार्थं कुशान् दत्त्वा संपूज्यार्घ्यं विधानतः ।
कुर्य्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां तदनुज्ञया ॥ १७ ॥
यवाम्बुना तु देवानां कुर्य्यादर्घ्यं विधानवित्
स्रग्गन्धधूपदीपांश्च दत्त्वा तेभ्यो यथाविधि ॥ १८ ॥
पितॄणामपसव्यं तत् सर्वमेवोपकल्पयेत् ।
अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् द्विधाकृतान् ॥ १९ ॥
मन्त्रपूर्वं पितॄणान्तु कुर्य्यादावाहनं बुधः ।
तिलाम्बुना चापसव्यं दद्यादर्घ्यादिकं नृप ! ॥ २० ॥
काले तत्रातिथिं प्राप्तमन्नकामं नृपाध्वगम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः कामं तमपि पूजयेत् ॥ २१ ॥
योगिनो विविधै रूपैर्नराणामुपकारिणः ।
भ्रमन्ति पृथिवीमेतामविज्ञातस्वरूपिणः ॥ २२ ॥

[illegible] वैश्वदेविकमिति [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ १४ ॥
उभयात्मकान् [illegible] पितृमातामह[illegible]
उदङ्मुखानिति [illegible] । भोजयेत् [illegible] ॥ १५ ॥
तयोः पितृमातामहपक्षयोः ॥ १६ ॥ द्विधाकृतान् [illegible] ।
[illegible] ॥ १८ ॥
[illegible] ॥ २१ ॥ [illegible]

तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं काले तत्रातिथिं बुधः ।
श्राद्धक्रियाफलं हन्ति नरेन्द्रापूजितोऽतिथिः ॥ २३ ॥

जुहुयाद् व्यञ्जनक्षारवर्जमन्नं ततोऽनले ।
अनुज्ञातो द्विजैस्तैस्तु त्रिःकृत्वः पुरुषर्षभ ! ॥ २४ ॥

अग्नये कव्यवाहाय स्वाहेत्यादौ नृपाहुतिः ।
सोमाय वै पितृमते दातव्या तदनन्तरम् ।
वैवस्वताय चैवान्या तृतीया दीयते ततः ॥ २५ ॥

हुतावशिष्टमल्पान्नं विप्रपात्रेषु निर्वपेत् ।
ततोऽन्नं मिष्टमत्यर्थमभीष्टमतिसंस्कृतम् ॥ २६ ॥

दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्ठुरम् ।
भोक्तव्यं तैश्च तच्चित्तैर्मौनिभिः सुमुखैः सुखम् ॥ २७ ॥

अक्रुध्यता चात्वरता देयं तेनापि भक्तितः ।
रक्षोघ्नमन्त्रपठनं भूमेरास्तरणं तिलैः ॥ २८ ॥

कृत्वा ध्येयाः स्वपितरस्त एव द्विजसत्तमाः ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥ २९ ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य होमाप्यायितमूर्त्तयः ॥ ३० ॥

श्राद्धादि । आहं अन्यादि नहूरानम् ॥ २४ ॥ वैवस्वताय यमायेति हुतावशिष्टं मिष्टमत्यर्थमभिमता ॥ २६ ॥ अक्रुध्यता च त्वरता च भक्तितो देयम् । अक्रुध्यतेति पाठे तत्र चाक्रोधाभ्यामुक्त पूर्वश्चाप्यर्थः ॥ २८ ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ॥ ११ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदिहाहृतम् ॥ १२ ॥

मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य ।
पिता तथा तस्य पिता तथान्यः ।
विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु
तृप्तिं प्रणश्यन्तु च यातुधानाः ॥ १३ ॥
यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ॥ १४ ॥

तृप्तेष्वेतेषु विकिरेदन्नं विप्रेषु भूतले ।
दद्याच्चाचमनार्थाय तेभ्यो वारि सकृत् सकृत् ॥ १५ ॥
सुतृप्तैस्तैरनुज्ञातः सर्वेणान्नेन भूतले ।
सतिलेन ततः पिण्डान् सम्यग् दद्यात् समाहितः ॥ १६ ॥
पितृतीर्थेन सलिलान् दद्यादथ जलाञ्जलीन् ।
मातामहेभ्यस्तेनैव पिण्डांस्तीर्थेन निर्वपेत् ॥ १७ ॥
दक्षिणाग्रेष्वेव [illegible] नापपादयेत् ।
पवकाद्येषु चान्येषु जगतीष्वेव चैव हि ॥ १८ ॥

अथ पित्रादयस्तृप्तिं प्रयान्त्वित्यन्वयः । सर्वेण अन्नादिविशिष्टेन अन्नेन पिण्डान् दद्यात् ॥ १६ ॥ [illegible] पितृणां [illegible] ॥ १८ ॥ पितृभ्यो मातामहेभ्यश्च [illegible] ।

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्पधूपादिपूजितम् ।
स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥ ३८ ॥
पितामहाय चैवान्यत् तत्पित्रे च तथापरम् ।
दर्भमूले लेपभुजः प्रीणयेल्लेपघर्षणैः ॥ ४० ॥
पिण्डैर्मातामहांस्तद्वद् गन्धमाल्यादिसंयुतैः ।
पूजयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्याच्चाचमनं ततः ॥ ४१ ॥
पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को नरेश्वर ! ।
सुस्वधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ॥ ४२ ॥
दत्त्वा च दक्षिणां तेभ्यो वाचयेद् वैश्वदेविकान् ।
प्रीयन्तामिति ये विश्वेदेवास्तेन इतीरयेत् ॥ ४३ ॥
तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तथाशिषः ।
पश्चाद् विसर्जयेद् देवान् पूर्वं पैत्रान् महामते ! ॥ ४४ ॥
मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ।
भोजने च स्वशक्त्या च दाने तद् वद् विसर्जने ॥ ४५ ॥
आपादशौचनात् पूर्वं कुर्याद् देवद्विजन्मसु ।
विसर्जनन्तु प्रथमं पैत्रमातामहेषु वै ॥ ४६ ॥
विसर्जयेत् प्रीतिवचः सम्मानाभ्यर्चितांस्ततः ।
निवर्तेताभ्यनुज्ञात आद्वारात्ताननुव्रजेत् ॥ ४७ ॥

तत्राग्नौ प्रार्थनानन्तरं दक्षिणा दद्यादित्यतो दक्षिणापि पितृपूर्व-मामाति ॥ ४३ ॥ किन्तु पश्चाद् विसर्जयेदित्यनेन विसर्जनमपि पितृपूर्व-मित्यतोऽन्यत् सर्वं दैवपूर्वमेवेत्यवोद्भवम् ॥ ४४ ॥ इममेवार्थं वैश्वदेवतन्त्र-त्वेऽप्याह, पादाद्येति । पादप्रक्षालनात् प्रभृति देवादीनां ब्राह्मणानां सर्वं प्रथमं कुर्यात् । ततः पितृगोत्रे ततो मातामहगोत्राणाम् इति । विसर्जनमिति दक्षिणाया अपपाठं पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥ ४६ ॥

ततस्तु वैश्वदेवाख्यं कुर्यान्नित्यक्रियां बुधः।
भुञ्जीयाच्च समं पूज्यभृत्यबन्धुभिरात्मनः॥ ४८॥
एवं श्राद्धं बुधः कुर्यात् पैत्रं मातामहं तथा।
श्राद्धैराप्यायिता दद्युः सर्वकामान् पितामहाः॥४९॥
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः।
रजतस्य तथा दानं कथासन्दर्शनादिकम्॥ ५०॥
वर्ज्यानि कुर्वता श्राद्धं कोपोऽध्वगमनं त्वरा।
भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र! त्रयमेतन्न शस्यते॥ ५१॥
विश्वेदेवाः सपितरस्तथा मातामहा नृप।
कुलञ्चाप्याययन्ति पुंसां सर्वे श्राद्धं प्रकुर्वताम्॥ ५२॥
सोमाधारः पितृगणो योगाधारश्च चन्द्रमाः।
श्राद्धं योगिनियोगस्तु तस्माद् भूपाल! शस्यते॥ ५३॥

पूज्यैर्मान्यैर्भृत्यैर्बन्धुभिश्च सह भुञ्जीत ॥ ४८॥ दौहित्रो दुहितुः सुतः। कुतपोऽष्टमो मुहूर्तः। दौहित्रमिति पाठे दौहित्रं घृतविशेषः। "अमावास्यागते मासि यत्र घृतं [illegible] गोष्पदम्। दौहित्रो वा भवेत् तस्मादेवं दौहित्रमुच्यते।" इति। दौहित्रं खड्गपात्रमिति केचित् केचित्तु कुतपमपि छागलोमजं कम्बलमाहुः। रजतस्य तथा सन्दर्शनादिकम् च। पवित्रं राजतं रजताक्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते। "रजतस्य तथा दानं दर्शनं नाम चेच्छति" इति मत्स्यपुराणोक्तेः ॥ ५०॥ विश्वेदेवादय आप्याययन्ति कुलञ्चाप्याययत इति ॥ ५२॥ सोमाधारः पितृगणः [illegible] सोमाधार [illegible]। सोमाधारश्चन्द्रमास्तथापि योगबलेन पुनश्चन्द्रमा आप्यायते। तथाच श्रूयते "[illegible]। योगिनां योगसिद्धाः।" आप्याययन्ति च एवं सोमं योगबलेन वै। तथा वायुः "श्राद्धे सोमाः पुनः सोमं पितरो योगमाश्रिताः। आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं तेन [illegible]" तस्मात् श्राद्धे योगिनियोगः शस्यते ॥ ५३॥

सहस्रस्यापि विप्राणां योगी चेत् पुरतः स्थितः ।
सर्वान् भोक्तॄंस्तारयति यजमानं तथा नृप ॥ ५४ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

और्व उवाच ।

हविष्यमत्स्यमांसैस्तु शशस्य शकुनस्य च ।
शौकरच्छागलैरैणैरौरवैर्गवयेन च ॥ १ ॥
औरभ्रगव्यैश्च तथा मासवृद्ध्या पितामहाः ।
प्रयान्ति तृप्तिं मांसैश्च नित्यं वाध्रीणसामिषैः ॥ २ ॥
खड्गमांसमतीवात्र कालशाकं तथा मधु ।
शस्तानि कर्मण्यत्यन्ततृप्तिदानि नरेश्वर ॥ ३ ॥

[illegible] षोडशे [illegible] [illegible] । [illegible] पितामहाः । [illegible] । [illegible] इति स्मृतेः । [illegible] । वाध्रीणसमांसैस्तु नित्यं [illegible] । [illegible] ॥" इति [illegible] ।

गयामुपेत्य यः श्राद्धं करोति पृथिवीपते ।
सफलं तस्य तज्जन्म जायते पितृतुष्टिदम् ॥ ४ ॥
प्रशान्तिकाः सनीवाराः श्यामाका द्विविधास्तथा ।
वन्यौषधीप्रधानास्तु श्राद्धार्हाः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥
यवाः प्रियङ्गवो मुद्गा गोधूमा व्रीहयस्तिलाः ।
निष्पावाः कोविदाराश्च सर्षपाश्चात्र शोभनाः ॥ ६ ॥
अकृताग्रयणं यच्च धान्यजातं नरेश्वर ।
राजमाषानणूंश्चैव मसूरांश्च विसर्जयेत् ॥ ७ ॥
अलाबुं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं पिण्डमूलकम् ।
गान्धारककरम्भाणि लवणान्यौषराणि च ॥ ८ ॥

[illegible] रक्षोघ्नाः [illegible] । [illegible] ॥ ३ ॥ तज्जन्म पितृतुष्टिदं यत् तस्मिन् जन्मनि पितृणामक्षय्या तृप्तिः [illegible] ॥ ४ ॥ प्रशान्तिका [illegible] इति केचित् । श्यामाका द्विविधाः [illegible] प्रधाना [illegible] ॥ ५ ॥ प्रियङ्गवः कङ्गवः, व्रीहयः [illegible] धान्यानि । निष्पावाः शिम्बयः । कोविदाराः [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible], अकृताग्रयण- [illegible] । नवशस्याग्रे [illegible] । राजमाषान् [illegible] ॥ ७ ॥ अलाबुं [illegible] । [illegible] गान्धार [illegible] । [illegible] । औषराणि [illegible] ॥ ८ ॥ [illegible]

आरम्भाश्चैव निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च।
वर्ज्यान्येतानि वै श्राद्धे यच्च वाचा न शस्यते॥ ९॥
यन्नाहृतं न चोत्सृष्टं तृप्यते न च यत्र गौः।
दुर्गन्धि फेनिलञ्चाम्बु श्राद्धयोग्यं न पार्थिव॥ १०॥
क्षीरमेकशफानां यदौष्ट्रमाविकमेव च
मार्गञ्च माहिषञ्चैव वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि॥ ११॥
षण्ढापविद्धचाण्डालपापपाषण्डरोगिभिः।
कृकवाकुश्वनग्नैश्च वानरग्रामशूकरैः॥ १२॥
उदक्या सूतकाशौचिमृतहारैश्च वीक्षिते।
श्राद्धे सुरा न पितरो भुञ्जते पुरुषर्षभ॥ १३॥
तस्मात् परिश्रिते कुर्य्यात् श्राद्धं श्रद्धासमन्वितः।
उर्व्यां च तिलविक्षेपाद् यातुधानान् निवारयेत्॥ १४॥
न पूति नैवोपपन्नं केशकीटादिभिर्नृप।

आरम्भाः क्षारादयः। प्रत्यक्षलवणानि चक्षुर्ग्राह्यलवणानि यच्च किञ्चिदपि वाचा न शस्यते निन्द्यते इत्यर्थः॥ ९॥ अनुत्सृष्टम् अपरित्यक्तमुपर्यादिभिरपि गौश्च न तृप्यते तत्सर्वं वर्ज्यं॥ १०॥ एकशफा अश्वाद्याः। आविकं मेषक्षीरम्। मार्गं मृगीक्षीरम्॥ ११॥ षण्ढादिभिश्चोदक्यादिभिर्वीक्षिते श्राद्धे सुराः पितरश्च न भुञ्जते षण्ढो नपुंसकम्। अपविद्धो मातापितृपरित्यक्तः। पाषण्डी वैदिकधर्मरहितः। रोगी महारोगी। कृकवाकुः कुक्कुटः। श्वा कुक्कुरः। नग्ना अविधर्मा-श्रमे वर्णधर्माः॥ १२॥ उदक्या रजस्वला, सूतकं जननाशौचम्। अशौचं मरणनिमित्तं तद्युक्तः। मृतहारः शवनिर्हरणकर्त्ता॥ १३॥ परिश्रिते सर्वतः परिवृते॥ १४॥ पूति दुर्गन्धि केशकीटादिभिरुपपन्नं युक्तम्। अपपन्नमिति पाठे दूषितमित्यर्थः। अभिषवैः सन्धानैः। पर्यु-

नचैवाभिप्रवर्षैर्भिन्नमन्नं पर्य्युषितं तथा ॥ १५ ॥
श्रद्धासमन्वितैर्दत्तं पितृभ्यो नामगोत्रतः ।
यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत् ॥ १६ ॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गीता गाथा महीपते ।
इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य कलापोपवने पुरा ॥ १७ ॥
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सन्मार्गगामिनः ।
गयामुपेत्य ये पिण्डान् दास्यन्त्यस्माकमादरात् ॥ १८ ॥
अपि नः स्वकुले जायाद् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च ॥ १९ ॥
गौरीं वाप्युद्वहेत् कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ॥ २० ॥

भिन्नं पक्वं रात्र्यन्तरितम्। एतत् सर्वमन्नं पितृनुद्दिश्य न दद्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रद्धासमन्वितैः पितृनुद्दिश्य यद् दत्तं तदन्नं ते पितरो यदाहारा यदाहारयोग्या जातास्तदाहारतामुपैतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ कलापो हिमवत्पार्श्ववर्त्ती ग्रामविशेषः, तदुपवने इक्ष्वाकोरिक्ष्वाकुं प्रति पितृभिर्गीता ॥ १७ ॥ अपि दुर्लभमेतत् ॥ १८ ॥ वर्षासु भाद्रपदकृष्णपक्षे त्रयोदशीं श्राद्धम् ॥ १९ ॥ गौरीमष्टवर्षाम्। "अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी। दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥" इति स्मृतेः। नातदुद्वहेत [illegible]। वृषमुत्सृजेत् इति वा पाठः। "गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं याति रोहिणीम्। कन्यां ददद् ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजस्वलाम् ॥" इति संवर्त्तः। नीलं लक्षयति। "लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥" इति ॥ २० ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

इत्याह भगवानौर्वः सगराय महात्मने ।
सदाचारान् पुरा सम्यक् मैत्रेय ! परिपृच्छते ॥ १ ॥

मया प्येतदशेषेण कथितं भवतो द्विज ! ।
समुल्लङ्घ्य सदाचारं कश्चिन्नाप्नोति शोभनम् ॥ २ ॥

मैत्रेय उवाच ।

षण्ढापविद्धप्रमुखा विदिता भगवन् ! मम ।
उदक्याद्याश्च ये सर्वे नग्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥

को नग्नः किं समाचारो नग्नसंज्ञां नरो लभेत् ।
नग्नस्वरूपमिच्छामि यथावद् गदितं त्वया ॥ ४ ॥

पराशर उवाच ।

ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज ! ।
एतामुज्झति यो मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः ॥ ५ ॥

त्रयी समस्तवर्णानां द्विजसंवरणं यतः ।
नग्नो भवत्युज्झितायाम् अतस्तस्यामसंशयम् ॥ ६ ॥

एवं सद्भिराचारैराराधितो भगवान् परितुष्यति । व्यतिरेके त्वसदाचारिणामिदं सेनेश निरूपयति । तत्र भगवदंशे देवैः स्तुतो विष्णुरभाषत । मायामोहं ददौ यस्मात् देवा नग्नाद् जग्मिरे ॥ १ ॥ वर्णानाम् आवृतिः परिधानम् ॥ ५ ॥ त्रिवर्ण एव संवरणमपि प्रावरणम् उत्तरीयमिति यावत् । अतस्तदपरित्यागे परिधानोत्तरीयहीन इव नग्नो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतदेव

इदञ्च श्रूयतामन्यद् भीष्माय सुमहात्मने।
कथयामास धर्मज्ञो वसिष्ठो मत्पितामहः ॥ ७ ॥
मयापि तस्य गदतः श्रुतमेतन्महात्मनः।
नग्नसम्बन्धि मैत्रेय! यत् पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ८ ॥
देवासुरमभूद् युद्धं दिव्यमब्दं पुरा द्विज!।
तस्मिन् पराजिता देवा दैत्यैर्ह्रादपुरोगमैः ॥ ९ ॥
क्षीरोदस्योत्तरं कूलं गत्वाऽतप्यन्त वै तपः।
विष्णोराराधनार्थाय जगुश्चेमं स्तवं तदा ॥ १० ॥

देवा ऊचुः।

आराधनाय लोकानां विष्णोरीशस्य यां गिरम्।
वक्ष्यामो भगवानाद्यस्तया विष्णुः प्रसीदतु ॥ ११ ॥
यतः भूतान्यशेषाणि प्रसूतानि महात्मनः।
यस्मिंश्च लयमेष्यन्ति कस्तं संस्तोतुमीश्वरः ॥ १२ ॥
तथाप्यरातिविध्वंसध्वस्तवीर्या भयार्थिनः।
त्वां स्तोष्यामस्तवोक्तीनां याथार्थ्यं नैव गोचरे ॥ १३ ॥
त्वमुर्वी सलिलं वह्निर्वायुराकाशमेव च।

[illegible] इदञ्चेति ॥ ७ ॥ देवासुरमिति [illegible] ॥ ९ ॥ लोकानामीशस्य विष्णोः ॥ ११ ॥ प्रसूतानि [illegible] प्रसूतानीति पाठे [illegible] ॥ १२ ॥ यद्यपि तव [illegible] तथापि [illegible] भयार्थिनः [illegible] ॥ १३ ॥ [illegible]

समस्तमन्तःकरणं प्रधानं तत्परः पुमान् ॥ १४ ॥
एवं तवैतद्भूतात्मन् । मूर्त्तामूर्त्तमयं वपुः
आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं स्थानकालविभेदवत् ॥ १५ ॥
तत्रेश ! तव यत् पूर्वं त्वन्नाभिकमलोद्भवम् ।
रूपं सर्गोपकाराय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ १६ ॥
शक्रार्करुद्रवस्वश्विमरुत्सोमादिभेदवत् ।
वयमेव स्वरूपं यत् तस्मै देवात्मने नमः ॥ १७ ॥
दम्भप्रायमसम्बोधि तितिक्षादमवर्जितम् ।
यद्रूपं तव गोविन्द ! तस्मै दैत्यात्मने नमः ॥ १८ ॥
नातिज्ञानवहा यस्मिन् नाड्यस्तिमिततेजसि ।
शब्दादिलोभि यत् तस्मै तुभ्यं यक्षात्मने नमः ॥ १९ ॥
क्रौर्य्यमायामयं घोरं यच्च रूपं तवासितम् ।
निशाचरात्मने तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ २० ॥
स्वर्गस्थधर्मिसद्धर्मफलोपकरणं तव ।
धर्माख्यञ्च तथा रूपं नमस्तस्मै जनार्दन ॥ २१ ॥

सर्वात्मने नम इत्यन्वयः । समस्तं मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तात्मकमन्तःकरणम् । तस्मात् प्रकृतेः परः ॥ १४ ॥ स्थानं देशः, देशे काले च तत्तत्सन्निवेशा-नाभेदयुक्तं विश्वं तवैवमेव वपुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्र तव रूपमध्ये प्रथमं सर्गस्य विशेषोपकाराय यत् तव रूपं तस्मै नमः ॥ १६ ॥ वयमेव तव यत् स्वरूपं तस्मै नमः ॥ १७ ॥ असम्बोधि विवेकशून्यम् ॥ १८ ॥ यस्मिन् यक्षरूपे नाड्य इन्द्रियनाड्यो हृदयनाड्यो वा नातिज्ञानवहा नातिज्ञानवहनाः । नाड्यस्तिमिततेजसि पाठे नाड्येन [illegible] शब्दादिना । तत्र चैवस्तिमिततेजसि [illegible] ॥ १९ ॥ असितं तमोमयम् ॥ २० ॥ स्वर्गस्थाः [illegible] ये धर्मिणः [illegible] च [illegible] यत् रूपं

दर्पप्रायमसंसर्गि गतिमद्गमनादिषु ।
सिद्धाख्यं तव यद्रूपं तस्मै सिद्धात्मने नमः ॥ २२ ॥
अतितिक्षाधनं क्रूरमुपभोगसहं हरे ।
द्विजिह्वं तव यद्रूपं तस्मै सर्पात्मने नमः ॥ २३ ॥
अवबोधि च यच्छान्तमदोषमपकल्मषम् ।
ऋषिरूपात्मने तस्मै विष्णो रूपाय ते नमः ॥ २४ ॥
भक्षयत्यथ कल्पान्ते भूतानि यदवारितम् ।
त्वद्रूपं पुण्डरीकाक्ष तस्मै कालात्मने नमः ॥ २५ ॥
संभक्ष्य सर्वभूतानि देवादीन्यविशेषतः ।
नृत्यत्यन्ते च यद्रूपं तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ २६ ॥
प्रवृत्त्या रजसो यच्च कर्मणां कारणात्मकम् ।
जनार्दन नमस्तस्मै त्वद्रूपाय नरात्मने ॥ २७ ॥
अष्टाविंशद्वधोपेतं यद्रूपं तामसं तव ।
उन्मार्गगामि सर्वात्मन् तस्मै पश्वात्मने नमः ॥ २८ ॥

दर्पादि गन्धोपकरणं प्रायश अपरिच्छिन्नमदम यद्रूप तस्मै नमः ॥ २१ ॥ गमनादिषु गमनविद्यादिषु असंसर्गिणी या संसर्गशून्या गतिर्गमनादि तद्युक्तम् । सिद्धा हि आकाशगत्यादिषु गच्छन्तः कुड्यादौ न सज्जन्ते ॥ २२ ॥ अतितिक्षा क्षमा एव धनं यस्य । उपभोगसहमिति पाठे उपभोगेऽपि असंप्रतिहतम् ॥ २३ ॥ अवबोधि ज्ञानि रागादिदोषशून्यम् अकल्मषम् । ऋषिरूपात्मना देवो यत् तस्मै ते रूपाय नमः ॥ २४ ॥ ततः कालात्मकं ते रूपं भूतानि भक्षयति तस्मै नमः ॥ २५ ॥ रुद्रात्मकं रूपं भक्षयित्वा नृत्यतीति शेषः ॥ २६ ॥ रजसो प्रवृत्त्या यत् कर्मणां कारणात्मकं रूपं तस्मै नरात्मने मनुष्यात्मने नमः ॥ २७ ॥ अष्टाविंशद्वधोपेतमिति पाठे, एकादश इन्द्रियवधाः, नव तुष्टिवधाः, अष्टौ सिद्धिवधाः इति अष्टाविंशतिर्वधाः ॥ २८ ॥ अपरः सिद्धिदर्शनं

यच्चाग्रभूतं यद्रूपं जगतः स्थितिसाधनम्।
वृक्षादिभेदैर्यद्भेदि तस्मै मुख्यात्मने नमः॥ २९॥
तिर्य्यङ्मनुष्यदेवादिव्योमशब्दादिकञ्च यत्।
रूपं तवादेः सर्वस्य तस्मै सर्वात्मने नमः॥ ३०॥
प्रधानबुद्ध्यादिमयादशेषात् यदन्यदस्मात् परमं परात्मन्।
रूपं तवाद्यं न यदन्यतुल्यं तस्मै नमः कारणकारणाय॥ ३१॥
शुक्लादिदीर्घादिघनादिहीनम्
अगोचरे यस्य विशेषणानाम्।
शुद्धातिशुद्धं परमर्षिदृश्यं रूपाय
तस्मै भगवन्! नताः स्म॥ ३२॥
यन्नः शरीरेषु यदन्यदेहे-
ष्वशेषवस्तुष्वजमव्ययं यत्।
यस्माच्च नान्यद् व्यतिरिक्तमस्ति
ब्रह्मस्वरूपाय नताः स्म तस्मै॥ ३३॥
सकलमिदमजस्य यस्य रूपं
परमपदात्मवतः सनातनस्य।

वृक्षादिभेदैर्यद्भेदि भिन्नम्। वृक्षभेदैरिति पाठे, वृक्षगुल्मलतावीरुत्तृणात्मकस्थावरात्मना वृक्षभेदि। मुख्यात्मने स्थावरात्मने॥ २९॥ सर्वसंसारेः कारणस्य यद्रूपं तिर्य्यङ्मनुष्यदेवादीत्यन्वयः॥ ३०॥ इदानीं निर्गुणं ब्रह्म प्रणमन्ति, प्रधानादिमयादस्माद् विश्वरूपादन्यत् परमं रूपम् अत एव यदन्यतुल्यं न भवति निरुपमं तस्मै नमः॥ ३१॥ तदौपम्यमेव दर्शयन्तः प्रणमन्ति, शुक्लादीति त्रिभिः। शुक्लत्वादीनां क्रियतां निषेधमुखेन सर्वविशेषणनिषेधनाद्, अगोचर इति॥ ३२॥ परमपदात्मवतः परमं

तमनिधनमशेषबीजभूतं
प्रभुममलं प्रणताः स्म वासुदेवम्॥ ३४॥
पराशर उवाच।
स्तोत्रस्यास्यावसाने तु ददृशुः परमेश्वरम्।
शङ्खचक्रगदापाणिं गरुडस्थं सुरा हरिम्॥ ३५॥
तमूचुः सकला देवाः प्रणिपातपुरःसरम्।
प्रसीद देव! दैत्येभ्यस्त्राहीति शरणार्थिनः॥ ३६॥
त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च दैत्यैर्ह्रादपुरोगमैः।
हृतं नो ब्रह्मणोऽप्याज्ञामुल्लङ्घ्य परमेश्वर!॥ ३७॥
यद्यप्यशेषभूतस्य वयं ते च तवांशकाः।
तथाप्यविद्याभेदेन भिन्नं पश्यामहे जगत्॥ ३८॥
स्ववर्णधर्माभिरता वेदमार्गानुसारिणः।
न शक्यास्तेऽरयो हन्तुमस्माभिस्तपसान्विताः॥ ३९॥
तमुपायमशेषात्मन्! अस्माकं दातुमर्हसि।
येन तानसुरान् हन्तुं भवेम भगवन्! क्षमाः॥ ४०॥
पराशर उवाच।
इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः।
समुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोत्तमान्॥ ४१॥
श्रीभगवानुवाच।
मायामोहोऽयमखिलान् दैत्यांस्तान् मोहयिष्यति।

---

३८ यद्यपीत्यादि बहुधा यद्यपि एकः ॥ ३५ ॥ यत शरणार्थिनोऽस्मान्
दैत्येभ्यस्त्राहीति न परिपूर्णत्वाय ॥ ३६ ॥ त्वत्तो भिन्नमिव

ततो वध्या भविष्यन्ति वेदमार्गबहिष्कृताः ॥ ४२ ॥

स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावन्तः परिपन्थिनः ।

ब्रह्मणो येऽधिकारस्य देवदैत्यादिकाः सुराः ॥ ४३ ॥

तद् गच्छत न भीः कार्य्या मायामोहोऽयमग्रतः ।

गच्छत्वद्योपकाराय भविता भवतां सुराः ॥ ४४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्ता प्रणिपत्यैनं ययुर्देवा यथागतम् ।

मायामोहोऽपि तैः सार्धं ययौ यत्र महासुराः ॥ ४५ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तपस्यभिरतान् सोऽथ मायामोहो महासुरान् ।

मैत्रेय ! ददृशे गत्वा नर्मदातीरसंश्रयान् ॥१॥

ततो दिगम्बरो मुण्डो बर्हिपत्रधरो द्विज ! ।

मायामोहोऽसुरान् श्लक्ष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

स्थितस्य ममाधिकारस्य ये यावन्तः परिपन्थिनस्ते सर्वे मम वध्या इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

[illegible] कृता दैत्या मायामोहविमोहिताः । [illegible] [illegible] मैत्रेय [illegible] ॥ १ ॥ [illegible] मनोहरम् ॥२॥ [illegible]

मायामोह उवाच ।

भो दैत्यपतयो ! ब्रूत यदर्थं तप्यते तपः ।
ऐहिकं वाथ पारत्र्यं तपसः फलमिच्छथ ॥ ३ ॥

असुरा ऊचुः ।

पारत्र्यफललाभाय तपश्चर्या महामते ।
अस्माभिरियमारब्धा किं वा तेऽत्र विवक्षितम् ॥ ४ ॥

मायामोह उवाच

कुरुध्वं मम वाक्यानि यदि मुक्तिमभीप्सथ ।
अर्हध्वं धर्ममेतञ्च मुक्तिद्वारमसंवृतम् ॥ ५ ॥
धर्मो विमुक्तेरर्होऽयं नैतस्मादपरः परः ।
अत्रैवावस्थिताः स्वर्गं विमुक्तिं वा गमिष्यथ ।
अर्हध्वं धर्ममेतञ्च सर्वे यूयं महाबलाः ॥ ६ ॥

पराशर उवाच ।

एवंप्रकारैर्बहुभिर्युक्तिदर्शनवर्हितैः ।
मायामोहेन दैत्यास्ते वेदमार्गादपाकृताः ॥ ७ ॥
धर्मायैतदधर्माय सदेतन्न सदित्यपि ।
विमुक्तये त्विदं नैतद्विमुक्तिं सम्प्रयच्छति ॥ ८ ॥
परमार्थोऽयमत्यर्थं परमार्थो न चाप्ययम् ।

इहलोकभोग्यं पारत्र्यं परलोकभोग्यम् ॥ ३ ॥ धर्मं धर्ममपि असंमतम् । असंवृतमनपिहितम् ॥ ५ ॥ अर्हं योग्यः । एतस्मादपरो धर्मः न परो न श्रेष्ठः ॥ ६ ॥ एवंप्रकारैर्बहुभिः, युक्तिदर्शनं युक्त्यनवच्छेदः, तेन वर्हितैः । चर्चितैरिति वा पाठः । अपाकृता दूरीकृताः ॥ ७ ॥ वेदमार्गापरत्वमेव बहुधा दर्शयति, सार्द्धाभ्यां धर्मायेति ॥ ८ ॥

कार्यमेतदकार्यञ्च नैतदेवं स्फुटन्त्विदम्।
दिग्वाससामयं धर्मो धर्मोऽयं बहुवाससाम्॥ ९ ॥
इत्यनेकान्तवादञ्च मायामोहेन नैकधा।
तेन दर्शयता दैत्याः स्वधर्मात्त्याजिता द्विज!॥ १० ॥
अर्हथैनं महाधर्मं मायामोहेन ते यतः।
प्रोक्तास्तमाश्रिता धर्ममार्हतास्तेन तेऽभवन्॥ ११ ॥
त्रयीधर्मसमुत्सर्गं मायामोहेन तेऽसुराः।
कारितास्तन्मया ह्यासंस्तथान्ये तत्प्रबोधिताः॥ १२ ॥
तैरप्यन्ये परे तैश्च तैरप्यन्ये परे च तैः।
अल्पैरहोभिः सन्त्यक्ता तैर्दैत्यैः प्रायशस्त्रयी॥ १३ ॥
पुनश्च रक्ताम्बरधृङ्मायामोहोऽजितेक्षणः।
अन्यानाहासुरान् गत्वा मृद्वल्पमधुराक्षरम्॥ १४ ॥

मायामोह उवाच।

स्वर्गार्थं यदि वाञ्छा वो निर्वाणार्थमथासुराः।
तदलं पशुघातादिदुष्टधर्मैर्निबोधत॥ १५ ॥
विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छथ।
बुध्यध्वं मे वचः सम्यग् बुधैरेवमुदीरितम्॥ १६ ॥

अनेकान्तवादं [illegible]व्यभिचारितारतम्यवादं भेदाभेदवादं वा दर्शयता इत्येवं स्वधर्मात् त्याजिता इत्युपसंहारः ॥ १० ॥ आर्हतानां नाम-निर्वचनमाह अर्हथेति ॥ ११ ॥ सम्प्रदायप्रवर्त्तनमाह त्रयीति ॥ १२ ॥ आर्हतमतमुक्त्वा बौद्धमतमाह पुनश्चेति षड्भिः। रक्तेति तदाचार-प्रदर्शनम् ॥ १४ ॥ अत्र हि विज्ञानमयं बुद्धिमयमित्यादिना योगाचाराख्या-नामक्षणिकविज्ञानवाद उक्तः ॥ १६ ॥ अनाधारेणेति बाह्यार्थमन्तरेणाति-

जगदेतदनाधारं भ्रान्तिज्ञानार्थतत्परम् ।
रागादिदुष्टमत्यर्थं भ्राम्यते भवसङ्कटे ॥ १७ ॥

पराशर उवाच ।

एवं बुध्यत बुध्यध्वं बुध्यतैवमितीरयन् ।
मायामोहः स दैतेयान् धर्ममत्याजयन्निजम् ॥ १८ ॥
नानाप्रकारवचनं स तेषां युक्तियोजितम् ।
तथा तथा च तद्धर्मं तत्यजुस्ते यथा यथा ॥ १९ ॥
तेऽप्यन्येषां तथैवोचुरन्यैरन्ये तथोदिताः ।
मैत्रेय तत्यजुर्धर्मं वेदस्मृत्युदितं परम् ॥ २० ॥
अन्यानप्यन्यपाषण्डप्रकारैर्बहुभिर्द्विज ।
दैतेयान् मोहयामास मायामोहोऽतिमोहकृत् ॥ २१ ॥
स्वल्पेनैव हि कालेन मायामोहेन तेऽसुराः ।
मोहितास्तत्यजुः सर्वां त्रयीमार्गाश्रितां कथाम् ॥ २२ ॥
केचिद्विनिन्दां वेदानां देवानामपरे द्विज ।
यज्ञकर्मकलापस्य तथान्ये च द्विजन्मनाम् ॥ २३ ॥
नैतद्युक्तिसहं वाक्यं हिंसा धर्माय नेष्यते ।
हवींष्यनलदग्धानि फलायेत्यर्भकोदितम् ॥ २४ ॥

[illegible] । भ्रान्तिज्ञानस्य तदर्थे तत्परं [illegible] ॥ १७ ॥ एवं बुध्यतेत्यत्र पुनरुक्तिरादरार्था ॥ १८ ॥ अन्यपाषण्डप्रकारैर्बौद्धादिमतभेदैः ॥ २१ ॥ त्रयीमार्गाश्रितां कथामपि तत्यजुः ॥ २२ ॥ न केवलं [illegible] किन्तु केचित् विनिन्दां वेदानामपि । [illegible] ॥ २३ ॥ [illegible] [illegible] । हिंसा [illegible] [illegible] यद् [illegible] "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यादिकं तत्र युक्तिसहं यतः "न हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति श्रुत्यैव [illegible] इति

यज्ञैरनेकैर्देवत्वमवाप्येन्द्रेण भुज्यते ।
शम्यादि यदि चेत् काष्ठं तद् वरं पत्रभुक् पशुः ॥ २५ ॥
निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदीष्यते ।
स्वपिता यजमानेन किन्नु तस्मान्न हन्यते ॥ २६ ॥
तृप्तये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेत् ततः ।
दद्यात् श्राद्धं श्रद्धयान्नं न वहेयु प्रवासिनः ॥ २७ ॥
जनश्रद्धेयमित्येतदवगम्य ततो वचः ।
उपेक्ष्य श्रेयसे वाक्यं रोचतां यन्मयेरितम् ॥ २८ ॥
न ह्याप्तवादा नभसो निपतन्ति महासुराः ।
युक्तिमद् वचनं ग्राह्यं मयान्यैश्च भवद्विधैः ॥ २९ ॥
मायामोहेन ते दैत्याः प्रकारैर्बहुभिस्तथा ।
व्युत्थापिता यथा नैषां त्रयीं कश्चिदरोचयत् ॥ ३० ॥
इत्थमुन्मार्गयातेषु तेषु दैत्येषु तेऽमराः ।

तृ प ठ सुगमः ॥ २४ ॥ शम्यादिरूपं काष्ठं यज्ञे हुतं चेत् इन्द्रेण भुज्यते तत् तर्हि वरं श्रेष्ठः पशुः यतोऽसौ काष्ठात् कोमल पत्रभुक् ॥ २५ ॥ यज्ञे हतस्य पशोः स्वर्गगतिश्चेत् तर्हि यजमानेन स्वर्गगत्यर्थं स्वपिता किं न हन्यते ? ॥ २६ ॥ अन्येन श्राद्धे यद् भुक्तम् अन्यस्य तृप्तये चेज्जायते तर्हि प्रवासिनोऽन्नं न वहेयुः किन्तु तत्प्रवासिनः पुत्रादिभिर्गृहेऽत्र श्राद्धं दत्तम् ॥ २७ ॥ ततो न युक्तं [illegible] पुण्यजनश्रद्धेयमेतद्यज्ञादिविषयं वचः, अतो युष्माकमुपेक्षैव युक्ता ॥ २८ ॥ ननु आप्तवादे वेदे कथम् उपेक्षा ? तत्राह, नहीति । नहि आप्तवादाः आकाशतः [illegible] पतन्ति, किन्तु यदेव युक्तिमद्वचनं तन्मया अन्यैश्च भवद्विधैश्च ग्राह्यम् । युक्तिश्च पूर्वोक्तरीत्या वेदवादेषु नास्तीति भावः ॥ २९ ॥ नैषां मध्ये ॥ ३० ॥ [illegible] परित्यज्य वामपथाः

उद्योगं परमं कृत्वा युद्धाय समुपस्थिताः ॥ ३१ ॥
ततो देवासुरं युद्धं पुनरेवाभवद् द्विज !।
हताश्च तेऽसुरा देवैः सन्मार्गपरिपन्थिनः ॥ ३२ ॥
स्वधर्मकवचस्तेषामभूद् यः प्रथमं द्विज !।
तेन रक्षाभवत् पूर्वं नेशुर्नष्टे च तत्र ते ॥ ३३ ॥
ततो मैत्रेय ! तन्मार्गवर्त्तिनो येऽभवन् जनाः ।
नग्नास्ते तैर्यतस्त्यक्तं त्रयीसंवरणं वृथा ॥ ३४ ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाश्रमाः ।
परिव्राड् वा चतुर्थोऽत्र पञ्चमो नोपपद्यते ॥ ३५ ॥
यस्तु सन्त्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते ।
परिव्राड् वापि मैत्रेय ! स नग्नः पापकृन्नरः ॥ ३६ ॥
नित्यानां कर्मणां विप्र ! तस्य हानिरहर्दिनम् ।
अकुर्वन् विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने ॥ ३७ ॥
प्रायश्चित्तेन महता शुद्धिं प्राप्नोत्यनापदि ।
पक्षं नित्यक्रियाहानेः कर्ता मैत्रेय ! मानवः ॥ ३८ ॥
संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते ।
तस्यावलोकनात् सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सदा ॥ ३९ ॥
स्पृष्टे स्नानं सचैलस्य शुद्धिहेतुर्महामते !।

परिव्राड् वा यो न भवति स च नग्नः ॥ ३६ ॥ [illegible] नित्यानां [illegible] । विहितं [illegible] पतति पापवान् भवति ॥ ३७ ॥ [illegible] प्रायश्चित्तेन महता शुद्धिं प्राप्नोत्येव । [illegible] ॥ ३८ ॥ [illegible] ॥ ३९ ॥

पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्मणः ॥ ४० ॥
देवर्षिपितृभूतानि यस्य निःश्वस्य वेश्मनि।
प्रयान्त्यनर्चितान्यत्र लोके तस्मान्न पापकृत् ॥ ४१ ॥
देवादिनिःश्वासहतं शरीरं यस्य वेश्म च।
न तेन सङ्करं कुर्य्यात् गृहासनपरिच्छदैः ॥ ४२ ॥
सम्भाषणानुप्रश्नादि सहास्यान्चैव कुर्वतः।
जायते तुल्यता पुंसस्तेनैव द्विज! वत्सरम ॥ ४३ ॥
यश्च भुङ्क्ते गृहे तस्य करोत्यास्यां तथासने।
शेते चाप्येकशयने स सद्यस्तत्समो भवेत ॥ ४४ ॥
देवतापितृभूतानि तथानभ्यर्च्य योऽतिथीन
भुङ्क्ते स पातकं भुङ्क्ते निष्कृतिस्तस्य कादृशी ॥ ४५ ॥
ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णाः स्वधर्मादन्यतोमुखाः।
यान्ति ते नग्नसंज्ञात् हीनकर्मस्ववस्थिताः ॥ ४६ ॥
चतुर्णां यत्र वर्णानां भेदेशात्यन्तसङ्करः।
तत्रास्था साधुवृत्तीनामुपघाताय जायते ॥ ४७ ॥
अनभ्यर्च्य ऋषीन् देवान् पितॄन् भूतातिथींस्तथा।
यो भुङ्क्ते तस्य सम्भाषात् पतन्ति नरके नराः ॥ ४८ ॥

अत्र पृथिव्याम् ॥ ४१ ॥ शय्यादिभिः सङ्करं स्पर्शनम् ॥ ४२ ॥ प्रश्नः सम्भाषणम् [illegible] शास्त्रायमिति पाठे परस्पर सम्भाषणादिसमान-क्रियात्वं सङ्करं कुर्वतः तेन सम्बन्धेन तत्तुल्यत्वं जायते ॥ ४३ ॥ दृष्टान्तो भोजनादीनि युगपत् क्रियमाणानि सद्यःपातकहेतव इत्याह यश्चेति ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणाद्याः स्वधर्मादन्यतोमुखं विमुखं यान्ति ते वै नग्नसंज्ञां यान्तो-ऽत्रत ॥ ४६ ॥ सङ्करो यत्रादिष्ट आस्था स्थितिः ॥ ४७ ॥ अत्र

तस्मादेतान् नरो नग्नांस्त्रयीसन्त्यागदूषितान्।
सर्वदा वर्जयेत् प्राज्ञ आलापस्पर्शनादिषु॥ ४९॥

श्रद्धावद्भिः कृतं यत्नाद् देवान् पितृपितामहान्।
न प्रीणयति तच्छ्राद्धं यद्येभिरवलोकितम्॥ ५०॥

श्रूयते च पुरा ख्यातो राजा शतधनुर्भुवि।
पत्नी च शैब्या तस्याभूदतिधर्मपरायणा॥ ५१॥

पतिव्रता महाभागा सत्यशौचदयान्विता।
सर्वलक्षणसम्पन्ना विनयेन नयेन च॥ ५२॥

स तु राजा तया सार्द्धं देवदेवं जनार्दनम्।
आराधयामास विभुं परमेण समाधिना॥ ५३॥

होमैर्जपैस्तथा दानैरुपवासैश्च भक्तितः।
पूजाभिश्चानुदिवसं तन्मना नान्यमानसः॥ ५४॥

एकदा तु समं स्नातौ तौ तु भार्यापती जले।
भागीरथ्याः समुत्तीर्णौ कार्त्तिक्यां समुपोषितौ॥ ५५॥

पाषण्डिनमपश्येतामायान्तं सम्मुखं द्विज।
चापाचार्यस्य तस्यासौ सखा राज्ञो महात्मनः॥ ५६॥

अतस्तद्गौरवात्तेन सखालापमथाकरोत्।
न तु सा वाग्यता देवी तस्य पत्नी पतिव्रता॥ ५७॥

उपोषितास्मीति रविं तस्मिन् दृष्टे ददर्श च॥ ५८॥

समागम्य यथान्यायं दम्पती तौ यथाविधि।
विष्णोः पूजादिकं सर्वं कृतवन्तौ द्विजोत्तम॥ ५९॥

[illegible] ॥ ५० ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ५१ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ५६ ॥ [illegible]

कालेन गच्छता राजा ममारासौ सपत्नजित् ।
अन्वारुरोह तं देवी चितास्थं भूपतिं पतिम् ॥ ६० ॥
स तु तेनापचारेण श्वा जज्ञे वसुधाधिपः ।
उपोषितेन पाषण्डसम्भाषो यः कृतोऽभवत् ॥ ६१ ॥
सापि जातिस्मरा जज्ञे काशीराजसुता शुभा ।
सर्वविज्ञानसंपूर्णा सर्वलक्षणपूजिता ॥ ६२ ॥
तां पिता दातुकामोऽभूत् वराय विनिवारितः ।
तयैव तन्व्या विरतो विवाहारम्भतो नृपः ॥ ६३ ॥
ततः सा दिव्यया दृष्ट्या दृष्ट्वा श्वानं निजं पतिम् ।
वैदिशाख्यं पुरं गत्वा तदवस्थं ददर्श तम् ॥ ६४ ॥
तं दृष्ट्वैव महाभागं श्वानं भूतं पतिं तदा ।
ददौ तस्मै वराहारं सत्कारप्रवणं शुभम् ॥ ६५ ॥
भुञ्जन् दत्तं तया सोऽन्नमतिमिष्टमभीप्सितम् ।
स्वजातिललितं कुर्वन् बहु चाटु चकार वै ॥ ६६ ॥
अतीव व्रीडिता बाला कुर्वता चाटु तेन सा ।
प्रणामपूर्वमाहेदं दयितं तं कुयोनिजम् ॥ ६७ ॥

पत्न्युवाच ।

स्मर्यतां तन्महाराज ! दाक्षिण्यललितं त्वया ।

संसर्गेण पापेन । तदेवाह, उपोषितेन राज्ञा पाषण्डसम्भाषः कृतः ॥ ६१ ॥ सर्वविज्ञानं विज्ञानसहितं ज्ञानं तेन संपूर्णा स्वभावतः पूर्वसंस्कारतः ॥ ६२ ॥ तया च पितुराज्ञया तथा विनिवारितः सन् ॥ ६३ ॥ दाक्षिण्यात् गुरोः स्नेहेति सद्भावात् ललितं प्रीतिसम्भाषणं स्मर्यतां येन भवान् मम चाटुकारो जात इत्यर्थः । चाटुः प्रीति-

येन श्वयोनिमापन्नो मम चाटुकरो भवान् ॥ ६८ ॥

पाषण्डिनं समाभाष्य तीर्थस्नानादनन्तरम्

प्राप्तोऽसि कुत्सितां योनिं किं न स्मरसि तत्प्रभो ॥ ६९ ॥

पराशर उवाच ।

तयैवं स्मारिते तत्र पूर्वजातिकृते तदा ।

दध्यौ चिरमथावाप निर्वेदमतिदुर्लभम् ॥ ७० ॥

निर्विण्णचित्तः स ततो निर्गम्य नगरात्ततः ।

मरुप्रपतनं कृत्वा शार्गालीं योनिमागतः ॥ ७१ ॥

सापि द्वितीये सम्प्राप्ते वर्षे दिव्येन चक्षुषा ।

ज्ञात्वा शृगालं तं द्रष्टुं ययौ कोलाहलं गिरिम् ॥ ७२ ॥

तत्रापि दृष्ट्वा तं प्राह शार्गालीं योनिमागतम् ।

भर्तारमतिचार्वङ्गी तनया पृथिवीपतेः ॥ ७३ ॥

पत्न्युवाच ।

अपि स्मरसि राजेन्द्र ! श्वयोनिस्थस्य यन्मया ।

प्रोक्तं ते पूर्वचरितं पाषण्डालापसंश्रयम् ॥ ७४ ॥

पुनस्त्वयात्मस्तत्र ज्ञात्वा सत्यं सत्यवतां वरः

कानने स निराहारस्त्यक्त्वा स्वं कलेवरम् ॥ ७५ ॥

भूयस्ततो वृकं जातं गत्वा तं निर्जने वने ।

स्मारयामास भर्तारं पूर्ववृत्तमनिन्दिता ॥ ७६ ॥

न त्वं वृको महाभाग ! राजा शतधनुर्भवान् ।

श्वा भूत्वा त्वं शृगालोऽभूर्वृकत्वं साम्प्रतं गतः ॥ ७७ ॥

केशा ॥ ६८ ॥ मरुप्रपतनं [illegible] पतन [illegible] निष्कृष्टदेहे पर्वतात्पतनं वा ॥ शार्गालीं शृगालसम्बन्धिनीं योनिम् ॥ ७१ ॥ [illegible] [illegible] वा ॥ ७६ ॥ श्वा [illegible] [illegible]

पराशर उवाच ।

स्मारितेन यदा त्यक्तस्तेनात्मा गृध्रतां गतः ।
अवाप सा पुनश्चैनं बोधयामास भाविनी ॥ ७८ ॥
नरेन्द्र ! स्मर्य्यतामात्मा ह्यलं ते गृध्रचेष्टया ।
पाषण्डालापजातोऽयं दोषो यद् गृध्रतां गतः ॥ ७९ ॥
ततः काकत्वमापन्नं समनन्तरजन्मनि ।
उवाच तन्वी भर्त्तारमुपलभ्यात्मयोगतः ॥ ८० ॥
अशेषा भूभृतः पूर्वं वश्या यस्मै बलिं ददुः ।
स त्वं काकत्वमापन्नो जातोऽद्य बलिभुक् प्रभो ! ॥ ८१ ॥

पराशर उवाच ।

एवमेव च काकत्वे स्मारितः स पुरातनम् ।
तत्याज भूपतिः प्राणान् मयूरत्वमवाप च ॥ ८२ ॥
मयूर तं ततः सा वै चकारानुगतं शुभा ।
दत्तैः प्रतिक्षणं भक्ष्यैस्तम तज्जातिभोजनैः ॥ ८३ ॥
ततस्तु जनको राजा वाजिमेधं महाक्रतुम् ।
चकार तस्यावभृथे स्नापयामास तं तदा ॥ ८४ ॥
सस्नौ स्वयञ्च तन्वङ्गी स्मारयामास चापि तम् ।
यथासौ श्वशृगालाद्या योनीर्जग्राह पार्थिवः ॥ ८५ ॥

तः । एवं श्वभ्रम् अवाप बोधयामास च ॥ ७८ ॥ आत्मा राजन्-
द्रः स्मर्य्यताम् । स्मर्य्यतामिति पाठे आत्मा स्मर्त्तव्यः । अद्य वन
[illegible] ॥ ७९ ॥ उपलभ्य ज्ञात्वा प्राप्य च ॥ ८० ॥ [illegible] ।
[illegible] ॥ ८१ ॥ तज्जातिभोजनैर्मयूरजातिभोजनै-
र्भक्ष्यैः ॥ ८३ ॥ [illegible] [illegible] पतिव्रता

कृतजपक्रमः सोऽथ तत्याज स्वं कलेवरम् ।
अन्ये च जनकस्यैव पुत्रोऽसौ सुमहात्मनः ॥ ८६ ॥
ततः सा पितरं तन्वी विवाहार्थमचोदयत् ।
स चापि कारयामास पिता तस्याः स्वयंवरम् ॥ ८७ ॥
स्वयंवरे कृते सा तं संप्राप्तं पतिमात्मनः ।
वरयामास भूयोऽपि भर्तृभावेन भामिनी ॥ ८८ ॥
बुभुजे च तया सार्धं स भोगान् नृपनन्दनः ।
पितर्युपरते राज्यं विदेहेषु चकार वै ॥ ८९ ॥
इयाज यज्ञान् सुबहून् ददौ दानानि चार्थिनाम् ।
पुत्रानुत्पादयामास युयुधे च सहारिभिः ॥ ९० ॥
राज्यं भुक्त्वा यथान्यायं पालयित्वा वसुन्धराम् ।
तत्याज स प्रियान् प्राणान् संग्रामे धर्मतो नृपः ॥ ९१ ॥
ततश्चितास्थं तं भूयो भर्तारं सा शुभेक्षणा ।
अन्वारुरोह विधिवद् यथापूर्वं मुदा सती ॥ ९२ ॥
ततोऽवाप तया सार्धं राजपुत्र्या स पार्थिवः ।
ऐन्द्रानतीत्य वै लोकान् लोकान् कामदुहोऽक्षयान् ॥ ९३ ॥
स्वर्गाक्षयत्वमतुलं दाम्पत्यमतिदुर्लभम् ।
प्राप्तं पुण्यफलं प्राप्य संशुद्धिं तां द्विजोत्तम ! ॥ ९४ ॥
एष पाषण्डसम्भाषदोषः प्रोक्तो मया द्विज ! ।
तथाश्वमेधावभृथस्नानमाहात्म्यमेव च ॥ ९५ ॥

[illegible] पत्युः [illegible] तस्मादपि [illegible] परत्वे [illegible] ऽपि दोषाभावः सूचितः ॥ ८८ ॥ ऐन्द्रान् लोकान् अतीत्य काम-दुघ कामदुघान् लोकान् प्राप ॥ ९३ ॥ [illegible] ॥ ९४ ॥ [illegible]

तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरालापस्पर्शनं त्यजेत्।
विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः ॥ ९६ ॥
क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते।
तस्यावलोकनात् सूर्यं पश्येत मतिमान् नरः ॥ ९७ ॥
किं पुनर्यैस्तु संत्यक्ता त्रयी सर्वात्मना द्विज!।
परान्नभोजिभिः पापैर्वेदवादविरोधिभिः ॥ ९८ ॥
पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ ९९ ॥
दूरादपास्तः सम्पर्कः सहास्यापि च पापिभिः।
पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात् तान् परिवर्जयेत् ॥ १०० ॥
एते नग्नास्तवाख्याता दृष्ट्या श्राद्धोपघातकाः।
येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥ १०१ ॥

अन्वयेन पूर्वोक्तमेव प्रायश्चित्तमाह, क्रियाहानिरिति ॥ ९७ ॥ यैः त्रयी त्यक्ता तेषां दर्शनात् सूर्यं पश्येदिति किं पुनर्वाच्यं परान्नभोजिभिः पाषण्डान्नभोजिभि ॥ ९८ ॥ पाषण्डादयः सर्वे वेदबाह्या एव, यदाहुः। "श्रुतेः अपथात् पाषण्डो विकर्मस्थो निषिद्धकृत्। यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद् व्रतम्। प्रियं वक्ति पुरोऽन्यस्य विप्रियं कुरुते भृशम्। मन्त्रोपरोधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः। सन्देहकृद्धेतुभिश्च सत्कर्मसु हैतुकः। अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः॥" इति। वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्। तैः सम्भाषणमपि न कुर्यात् ॥ ९९ ॥ यदा चैवं तदा पूर्वोक्तैः पापिभिः सह सम्पर्कः सम्भोजनादिरूपो दूरापास्तो निषिद्धः, सहास्यापि निषिद्धा। किं बहुना सर्वात्मना तान् परिवर्जयेत् ॥ १०० ॥ नग्नपाषण्डिनोः पूर्वोक्तमनुवदन् उपसंहरति, एत इति द्वाभ्याम् ॥ १०१ ॥

एते पाषण्डिनः पापा न ह्येतानालपेद् बुधः ।
पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् ॥ १०२ ॥

पुंसां जटाधरणमौण्ड्यवतां वृथैव
माघाशिनामखिलशौचनिराकृतानाम् ।
तोयप्रदानपितृपिण्डबहिष्कृतानां
सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥ १०३ ॥

सर्वेषां तेषां सामान्यदोषम् आह पुंसामिति । वृथैवेति विफलत्वादस्मा-
भिः प्रोक्तं वैदिकाचारमनाश्रित्य जटाधारणाद्यनुष्ठानम् अमोघाशिनां
देवतातिथ्यादिदत्त्वा विना अन्नभोक्तृणाम् अखिलशौचेत्यादिनाम्बरशौचे-
निराकृतानां पतितानां तोयप्रदानादिभ्यो मातापितृभ्यां बहिष्कृतानाम-
पीति । ततोऽपि स्तुतिः श्लोकेनापि विष्णुं सुरेनराम् । तच्छ्रुमिरताम्
देवे स्तुतो विष्णुरमभयम् ॥ १०२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामिकृतायां तृतीयेंऽशे
अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।
समाप्तश्च तृतीयोऽंशः ।

———

चतुर्थोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

भगवन् ! यन्नरैः कार्य्यं साधुकर्मण्यवस्थितैः ।
तन्मह्यं गुरुणाख्यातं नित्यनैमित्तिकात्मकम् ॥ १ ॥
वर्णधर्मास्तथाख्याता धर्मा ये चाश्रमेषु वै ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं वंशान् तांस्त्वं प्रब्रूहि मे गुरो ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! श्रूयताम् अयमनेकयज्ववीरशूरभूपालालङ्कृतो ब्रह्मादिर्मानवो वंशः ।

तथा चोच्यते ।

ब्रह्माद्यं यो मनोर्वंशम् अहन्यहनि संस्मरेत् ।
तस्य वंशसमुच्छेदो न कदाचिद् भविष्यति ॥ ३ ॥

धर्मोपधर्मयोः पूर्वांशयोरनुवर्णिते । चतुर्थांशचतुर्थेऽस्मिन् वंशानुचरितं ब्रुवे ॥ नैमित्तिकं प्रथमेऽध्याये यत्र रैवत । रेवतीं बलिने प्रादात् ब्रह्मणः कृष्णायया ॥ तदनुवादपूर्वकं मनुवंशं पृच्छति, भगवन्निति । गुरुणा त्वया व्याख्यातम् ॥ १ ॥ वीर उत्तमाङ्गवान्, शूरः पराभिमानी, ब्रह्मा आदिर्मूलकारणं यस्य सः । मानवो वैवस्वतस्य मनोः सम्बन्धी । तत्र प्रथमं वंशकारणादिकथनात् । ब्रह्माद्यमिति ॥ ३ ॥ ब्रह्मरूपो ब्रह्मा प्रागभूत् । किंविशिष्टः ?

तदस्य वंशानुपूर्व्वीमशेषपापप्रक्षालनाय मैत्रेयैतां शृणु ॥ तद्यथा सकलजगतामनादिरादिभूत ऋग्यजुःसामादिमयो भगवद्विष्णुमयस्य ब्रह्मणो मूर्त्तरूपं हिरण्यगर्भो ब्रह्माण्डतो भगवान् ब्रह्मा प्राग् बभूव ॥ ४ ॥

ब्रह्मणश्च दक्षिणाङ्गुष्ठजन्मा दक्षः प्रजापतिः दक्षस्याप्यदितिरदितेर्विवस्वान् विवस्वतो मनुर्मनोरिक्ष्वाकुनृगधृष्टशर्य्यातिनरिष्यन्तप्रांशुनाभागनेदिष्टकरूषपृषध्राख्याः पुत्रा बभूवुः ॥ ५ ॥

इष्टिञ्च मित्रावरुणयोर्मनुः पुत्रकामश्चकार ॥ ६ ॥

तत्रापहुते होतुरपचारादिला नाम कन्या बभूव ॥ ७ ॥

सकलजगतामादिभूतं कारणं [illegible] भगवद्विष्णु-मयस्य भगवद्विष्णोर्मूर्त्तिः । मूर्त्तिरूपं परिच्छिन्नं रूपम् । हिरण्यगर्भ ब्रह्म [illegible] गर्भरूपत्वं [illegible] ॥ ४ ॥

[illegible] अदितिस्तु अदितिर्दक्षस्य दुहिता [illegible] कश्यपपत्नी [illegible] वंशानुपूर्व्वीमाह, ब्रह्मण इति । दक्षस्य अदितिः, कन्येति शेषः । नाभागनेदिष्टेति, नाभागश्च पिता नेदिष्ट इत्येकं । [illegible] इत्येव संज्ञा ॥ ५ ॥ इष्टिञ्च पुत्रकामः [illegible] यथाह 'मनुः अकरोत् पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः । अनुरूपं [illegible] पुत्रान्मे [illegible]!' इति ॥ ६ ॥ [illegible] तत्र [illegible] होतुरपचारात् [illegible] अपहुते इति पाठे [illegible] होतारिति [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible]

मेव च मित्रावरुणप्रसादात् सुद्युम्नो नाम मनोः पुत्रो मैत्रेयासीत्　पुनश्चेश्वरकोपात् स्त्री सती सा तु सोमसूनोर्बुधस्याश्रमसमीपे बभ्राम ॥ ८ ॥

सानुरागश्च तस्या बुधः पुरूरवसमात्मजमुत्पादयामास ॥ ९ ॥

जाते च तस्मिन्नमिततेजोभिः परमर्षिभिरिष्टिमय ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयोऽथर्वमयः सर्वमयो मनोमयो ज्ञानमयोऽकिञ्चिन्मयो भगवान् यज्ञपुरुषस्वरूपी सुद्युम्नस्य पुंस्त्वमभिलषद्भिर्यथावदिष्टः ॥ १० ॥

तत्प्रसादादिला पुनरपि सुद्युम्नोऽभवत् ॥ ११ ॥

तस्याप्युत्कलगयविनतसंज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥

सुद्युम्नस्तु स्त्रीपूर्वकत्वात् राज्यभागं न लेभे ॥ १२ ॥

तत्पित्रा तु वसिष्ठवचनात् प्रतिष्ठानं नाम नगरं सुद्युम्नाय दत्तम्। तच्चासौ पुरूरवसे प्रादात्। पृषध्रस्तु गुरुगोवधात् शूद्रत्वमगमत् ॥ १३ ॥

स्वभावः केनचित् प्रविशन् नागच्छेत्, योऽस्मिन् वने प्रवेक्ष्यति, स योषिद् भविष्यतीति। सुद्युम्नस्तं शापमजानन् तत्र प्रविष्टो योषिद् बभूव ॥ ८ ॥ तस्यां स्त्रियां पुरूरवसमुत्पादयामासेत्यतः सुद्युम्न एव चन्द्रवंशप्रवर्तकः सूचितः ॥ ९ ॥

तस्मिंश्च जाते परमर्षिभिर्भगवान् यथावदिष्टः। व्यवहारेण इष्ट्यादिमयः वस्तुतस्त्वकिञ्चिन्मयः ॥ १० ॥ स्त्रीपूर्वकत्वात् पूर्वं स्त्रीत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ पृषध्रस्यापि राज्याभावहेतुं प्रसङ्गादाह, पृषध्रस्त्विति। वसिष्ठेन गोरक्षणे नियुक्तो रात्रौ व्रजे प्रविष्टं व्याघ्रं जिघांसुः प्रमादात् गां जघानेति गुरुगोवधः। शूद्रत्वमवापेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अत्र पाठक्रमो न

करूषात् कारूषा महाबलाः क्षत्रिया बभूवुः ॥ १४ ॥

नाभागो नेदिष्टपुत्रस्तु वैश्यतामगमत् ॥ १५ ॥

तस्माद् भलन्दनः पुत्रोऽभवत्। भलन्दनाद् वत्सप्रि-
रुदारकीर्त्तिः, वत्सप्रेः प्रांशुरभवत् प्रजानिश्च प्रांशोरेकोऽ-
भवत्, ततश्च खनित्रः, तस्माच्च क्षुपः, क्षुपाच्च ऽतिबल-
पराक्रमोऽविविंशोऽभवत्। ततो विविंशः, तस्माच्च खनी-
नेत्रः, ततश्चातिविभूतिः, अतिविभूतेर्भूरिबलपराक्रमः कर-
न्धमः पुत्रोऽभवत्, तस्मादप्यविक्षित्, अविक्षितोऽप्यतिबलः
पुत्रो मरुत्तोऽभवत् ॥ १६ ॥

तस्येमावद्यापि श्लोकौ गीयेते।—

मरुत्तस्य यथा यज्ञस्तथा कस्याभवद् भुवि।
सर्वं हिरण्मयं यस्य यज्ञवस्त्वतिशोभनम्॥
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः।
मरुतः परिवेष्टारः सदस्याश्च दिवौकसः ॥ १७ ॥

[illegible] ॥ १४ ॥ [illegible] ॥ १५ ॥ [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] परिवेष्टारः [illegible] ॥ १७ ॥

महत्तयक्रवर्ती नरिष्यन्तनामानं पुत्रमवाप। तस्माच्च दमः, दमस्य पुत्रो राज्यवर्द्धनो जज्ञे। राज्यवर्धनात् सुधृतिरभूत्। ततश्च नरः तस्माच्च केवलः, केवलाद् बन्धुमान्, बन्धुमतो वेगवान्, वेगवतो बुधः, ततः तृणविन्दुः, तस्यैका कन्या इलिविला नाम। तत्रालम्बुषा नाम वराप्सरा तृणविन्दुं भेजे। तस्यामस्य विशालो जज्ञे, यः पुरीं वैशालीं नाम निर्ममे। हेमचन्द्रश्च विशालस्य पुत्रोऽभवत्। तस्माच्च सुचन्द्रः, तत्तनयो धूम्राश्वः, तस्यापि सृञ्जयोऽभूत्, सृञ्जयात् सहदेवः, ततः कृशाश्वो नाम पुत्रोऽभूत्, सोमदत्तः कृशाश्वात् जज्ञे, यो दशाश्वमेधानाजहार। तत्पुत्रश्च जनमेजयः, जनमेजयात् सुमतिः। एते वैशालका भूभृतः। १८॥

श्लोकोऽप्यत्र गीयते,—

तृणविन्दोः प्रसादेन सर्वे वैशालका नृपाः।
दीर्घायुषो महात्मानो वीर्य्यवन्तोऽतिधार्मिकाः॥ १९॥

शर्य्यातेः कन्या सुकन्या नामाभवत्। यामुपयेमे च्यवनः।

आनर्त्तश्च नाम धार्मिकः शर्य्यातिपुत्रोऽभवत्। आनर्त्तस्यापि रैवतो नाम पुत्रो जज्ञे। योऽसावानर्त्तविषयं बुभुजे, पुरीञ्च कुशस्थलीमध्युवास। रैवतस्यापि रैवतः पुत्रः ककुद्मी नाम धर्म्मात्मा भ्रातृशतज्येष्ठोऽभवत्। तस्य च रेवती नाम कन्या। तामादाय कस्येयमर्हतीति भगवन्तमब्जयोनिं प्रष्टुं ब्रह्मलोकं जगाम। तावच्च ब्रह्मणोऽ-

न्तिके हाहाहूहूसंज्ञाभ्यां गन्धर्वाभ्यामतितानं नाम दिव्यं गान्धर्वमगीयत ॥ २० ॥

तावच्च त्रिमार्गपरिवर्त्तैरनेकयुगपरिवृत्ति तिष्ठन्नपि रैवतकः शृण्वन् मुहूर्त्तमिव मेने ॥ २१ ॥

गीतावसाने भगवन्तमब्जयोनिं प्रणम्य रैवतकः कन्यायोग्यं वरमपृच्छत् । ततश्चाह भगवान्, कथय, योऽभिमतस्ते वर इति । पुनश्च प्रणम्य भगवते यथाभिमतानात्मनः स वरान् कथयामास, क एषां भगवतोऽभिमतः, कस्मै कन्यामिमां प्रयच्छामीति । ततः किञ्चिदवनतशिराः सस्मितं भगवानब्जयोनिराह ॥ २२ ॥

य एते भवतोऽभिमता, नैतेषां साम्प्रतमपत्यापत्यसन्ततिरप्यवनीतलेऽस्ति । बहूनि हि तवात्रैतद् गान्धर्वं शृण्वतश्चतुर्युगान्यतीतानि । साम्प्रतं भूतलेऽष्टाविंशतितमस्य मनोश्चतुर्युगमतीतप्रायम्, आसन्नो हि तत्कलिः, अन्यस्मै कन्यारत्नमिदं भवतैकाकिना देयम् ॥ २३ ॥

भवतोऽपि मित्र मन्त्रिभृत्यकलत्रबन्धुबलकोशादयः समस्ताः कालेनैतेनात्यन्तमतीताः ॥ २४ ॥

अतितानं गीतविशेषः । दिव्यं दिवि भवं पृथिव्यां तदभावात् । गान्धर्वं गन्धर्वाणां कर्म गीतम् । गान्धर्वमिति पाठे गान्धर्वसंज्ञकम् ॥ २० ॥ [illegible] त्रिमार्गपरिवर्त्तैः [illegible] अनेकयुगानां परिवृत्तिर्यथा भवति तथा [illegible] तिष्ठन्नपि तत् शृण्वन् मुहूर्त्तमिव मेने इत्यर्थः । [illegible] पाठे गान्धर्वविशेषणम् ॥ २१ ॥ अवनतशिराः [illegible] पाठे रैवतविशेषणम् ॥ २२ ॥ [illegible] रैवतक [illegible] चतुर्युगं [illegible] ॥ २३ ॥ [illegible]

पुनरप्युत्पन्नसाध्वसः स राजा भगवन्तं प्रणम्य पप्रच्छ, भगवन्! एवमवस्थिते ममेदं कर्म्म दैवेति। ततः स भगवान् किञ्चिदवनतकन्धरः कृताञ्जलिमभूतं समवलोक्य पुष्करयोनिराह ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच।

न ह्यादिमध्यान्तमजस्य यस्य
विद्मो वयं सर्वगतस्य धातुः।
न च स्वरूपं न परं स्वभावं
न चैव सारं परमेश्वरस्य ॥ २६ ॥
कलामुहूर्त्तादिमयश्च कालो
न यद्विभूतेः परिणामहेतुः।
अजन्मनाशस्य समस्तमूर्त्ते-
रनामरूपस्य सनातनस्य ॥ २७ ॥
यस्य प्रसादादहमच्युतस्य
भूतः प्रजासृष्टिकरोऽन्तकारी।

भवत इति ॥ २४ ॥ कन्धरा ग्रीवाभागादवनतकन्धरः ॥ २५ ॥ पूर्वं विनिर्णेतव्योऽप्यशक्योऽस्माकमेव वरः कोऽत्र इति वदन् नयदेवाय वक्ष्या मेदीनाह, न ह्यादिमध्यान्तमिति द्वाभ्याम्। पूर्वार्द्धानामेव स्थिताः विमूर्तं ज्ञातेन्यमतेऽपि दृष्टमेवानामयः। आदिमध्यान्त्यज्ञानहेतुः स्वरूपतया सर्वगतस्य स्वरूपं तत्त्वं परं स्वभावम् स्वभावरूपं एवं सार वस्तु ॥ २६ ॥ यस्य विभूतेरनन्तरूपायाः परिणामस्य वृद्ध्यादिविकारस्य कालो न हेतुः। तत्र हेतुः अजन्मेति ॥ २७ ॥ यस्याच्युतस्य प्रसादा-

क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो
यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्मात् ॥ २८ ॥

मद्रूपमास्थाय सृजत्यजो यः
स्थितौ च योऽसौ पुरुषस्वरूपी ।
रुद्रस्वरूपेण च योऽत्ति विश्वं
धत्ते तथानन्तवपुः समस्तम् ॥ २९ ॥

शक्रादिरूपी परिपाति विश्वम्
अर्केन्दुरूपश्च तमो हिनस्ति ।
पाकाय योऽग्नित्वमुपेत्य लोकान्
बिभर्ति पृथ्वीवपुरव्ययात्मा ॥ ३० ॥

चेष्टां करोति श्वसनस्वरूपी
लोकस्य तृप्तिञ्च जलस्वरूपी ।
ददाति विश्वस्थितिसंस्थितस्तु
सर्वावकाशञ्च नभःस्वरूपी ॥ ३१ ॥

यः सृज्यते सर्गकृदात्मनैव
यः पाल्यते पालयिता च देवः ।

[illegible] मत्त [illegible] मूतः । क्रोधाच्चाभवत् रुद्रः, [illegible] च [illegible] । स्थितिहेतु [illegible] मूतः ॥ २८ ॥

[illegible] यः [illegible] । [illegible] ॥ २९ ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ ३० ॥ [illegible] [illegible] । [illegible]

विश्वात्मनः संक्षिपतेऽन्तकारी
पृथक् न यस्यास्ति च योऽव्ययात्मा ॥ ३२ ॥
यस्मिन् जगद् यो जगदेतदाद्यो
यश्चाश्रितोऽस्मिन् जगति स्वयम्भूः ।
स सर्वभूतप्रभवो धरित्र्यां
स्वांशेन विष्णुर्नृपते ! ऽवतीर्णः ॥ ३३ ॥
कुशस्थली या तव भूप ! रम्या
पुरी पुराभूदमरावतीव ।
सा द्वारका संप्रति तत्र चास्ते
स केशवांशो बलदेवनामा ॥ ३४ ॥
तस्मै त्वमेनां तनयां नरेन्द्र !
प्रयच्छ मायामनुजाय जायाम् ।
श्लाघ्यो वरोऽसौ तनया तवेयम्
स्त्रीरत्नभूता सदृशो हि योगः ॥ ३५ ॥

पराशर उवाच ।

इतीरितोऽसौ कमलोद्भवेन
भुवं समासाद्य पतिः प्रजानाम् ।
ददर्श ह्रस्वान् पुरुषानशेषान्
स्वल्पौजसः स्वल्पविवेकवीर्य्यान् ॥ ३६ ॥

नवस्य च यः पृथक् पृथग्भिद्रूपः । पृथक् नास्तीति पाठे यस्मात् पृथगन्यो नास्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ स्वांशेन अनन्यांश्रितः एतद् व्याख्या 'स्मृतः । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥ स्वल्पौजसोऽल्पबलाश्चाम्

कुशस्थलीं तां च पुरीमुपेत्य
दृष्ट्वान्यरूपां प्रददौ स्वकन्याम् ।
सीरध्वजाय स्फटिकाचलाभ-
वक्षस्थलायातुलधीर्नरेन्द्रः ॥ ३७ ॥

उच्चप्रमाणामति तामवेक्ष्य
स्वलाङ्गलाग्रेण स तालकेतुः ।
विनामयामास ततश्च सापि
बभूव सद्यो वनिता यथान्या ॥ ३८ ॥

तां रेवतीं रैवतभूपकन्यां
सीरायुधोऽसौ विधिनोपयेमे ।
दत्त्वा च कन्यां स नृपो जगाम
हिमाचलं वै तपसे धृतात्मा ॥ ३९ ॥

॥ ३६ ॥ [illegible] कालेन समयात् [illegible] परिवर्तितां भूमिं [illegible] । [illegible] कन्यां [illegible] सीरध्वजाय [illegible] ॥ ३७ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

परागर उवाच ।

यावच्च ब्रह्मलोकात् ककुद्मी रैवतो नाभ्येति, तावत् पुण्यजनसंज्ञा राक्षसाः ताम् अस्य पुरीं कुशस्थलीं जघ्नुः ॥१॥

तावच्चास्य भ्रातृशत पुण्यजनत्रासात् दिशो भेजे । तदन्वयाश्च क्षत्रियाः सर्वदिक्षु अभवन् । धृष्टस्यापि धार्ष्टकं क्षत्रं समभवत् । नभागस्यात्मजो नाभागः तस्याम्बरीषः अम्बरीषस्यापि विरूपोऽभवत् । विरूपात् पृषदश्वो जज्ञे । ततश्च रथीतरः ततायं श्लोकः ।

एते क्षत्रप्रसूता वै पुनश्चाङ्गिरसः स्मृताः ।
रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ २ ॥

क्षुवतश्च मनोरिक्ष्वाकुर्घ्राणतः पुत्रो जज्ञे । तस्य पुत्रशतप्रवरा विकुक्षिनिमिदण्डाख्यास्त्रयः पुत्राः शकुनिप्रमुखाः पञ्चाशत् पुत्राः उत्तरापथरक्षितारो बभूवुः । चत्वारिंशदष्टौ च दक्षिणापथभूपालाः ॥ ३ ॥

धृष्टादिमनुपुत्राणां वंशांश्चाह रक्षांसि च । द्वितीये तत्प्रसङ्गेन सौभर्याख्यानमद्भुतम् ॥ रैवतस्य ब्रह्मलोकगतमध्ये किलावत् कोऽपि राजा नाभवदित्याशङ्क्याह, यावच्चेति । पुण्यजनसंज्ञा इति विशेषणं कोपाख्यं राक्षसजातिविशेषपरं वा ॥ १ ॥ एते क्षत्रप्रसूता इति । एते रथीतरस्य प्रवरा गोत्रजाः क्षत्रप्रसूताः क्षत्रिया क्षत्रजस्य रथीतरस्य भार्यायामङ्गिरसा जातत्वात् । तथापि तद्योगात् पुनराङ्गिरसो ब्राह्मणाः स्मृताः, अतः क्षत्रोपेता द्विजातयः इत्यर्थः ॥ २ ॥ इक्ष्वाकुनामनिर्वचनार्थं तस्य जन्माह । क्षुवतः क्षुतं कुर्वत मनोर्घ्राणतः । पुत्रशतश्रेष्ठाधिकपुत्रशतस्य प्रवराः ॥ ३ ॥ विकुक्षेरेव

स च इक्ष्वाकुरष्टकायाम् उत्पाद्य श्राद्धार्हमांसमानयेति विकुक्षिमाज्ञापयामास ॥ ५ ॥

स तथेति गृहीताज्ञो वनमभ्येत्यानेकान् मृगान् हत्वा अतिश्रान्तोऽतिक्षुत्परितो विकुक्षिरेकं शशमभक्षयत् शेषञ्च मांसमानीय पित्रे निवेदयामास । इक्ष्वाकुश्चापि इक्ष्वाकुकुलाचार्य्यस्तत् प्रोक्षणाय वशिष्ठः प्रचोदितः प्राह, अलमनेनामेध्येनामिषेण । दुरात्मनानेन ते पुत्रेण एतन्मांसमुपहतं, यतोऽनेन शशको भक्षितः । ततश्चासौ विकुक्षिः गुरुणैवमुक्तः शशादसंज्ञामवाप, पित्रापि च परित्यक्तः । पितर्य्युपरते चाखिलामेतां पृथ्वीं धर्मतः शशास । शशादस्य च पुरञ्जयो नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ६ ॥

इदञ्चान्यत्, पुरा हि त्रेतायां देवासुरमतीव भीषणं युद्धमासीत् । तत्र चातिबलिभिरसुरैरमराः पराजिताः, भगवन्तं विष्णुमाराधयाञ्चक्रुः । प्रसन्नश्च देवानामनादिनिधनः सकलजगत्परायणो नारायणः प्राह, ज्ञातमेव मया युष्माभिर्यदभिलषितं, तदर्थमिदं श्रूयताम् ॥ ८ ॥

श्राद्धयोग्यं [illegible], न चेति । [illegible] [illegible] विना [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ५ ॥ एवं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संज्ञामवापेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] संज्ञामवापेत्यन्येन । इदञ्चान्यत् तत्र [illegible] [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नारायण [illegible] [illegible] तदर्थं [illegible] ॥ ८ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

पुरञ्जयो हि नाम शशादस्य च राजर्षेस्तनयः क्षत्रियवर्य्यः। तच्छरीरेऽहमंशेन स्वयमेवावतीर्य्य तानशेषानसुरान् निहनिष्यामि, तद् भवद्भिः पुरञ्जयोऽसुरवधार्थाय इह कार्य्योद्योगः कार्य्य इति। एतत् श्रुत्वा प्रणम्य भगवन्तं विष्णुममराः पुरञ्जय सकाशमाजग्मुः॥ ९॥

ऊचुश्चैनं, भो भोः क्षत्रियवर्य्य! अस्माभिरभ्यर्थितेन भवता अस्माकमरातिवधोद्यतानां साहायकं कृतमिच्छामः॥ १०॥

तद् भवता अस्माकमभ्यागतानां प्रणयभङ्गो न कार्य्यः। इत्युक्तः पुरञ्जयः प्राह, सकलत्रैलोक्यनाथो योऽयं युष्माकमिन्द्रः शतक्रतुः, अस्य यद्यहं स्कन्धमारूढो युष्मदरातिभिः सह योत्स्ये, तदाहं भवतां सहायः। इत्याकर्ण्य समस्तदेवैरिन्द्रेण च बाढमित्येवमभ्युपगतम्॥ ११॥

ततश्च शतक्रतोर्वृषभरूपधारिणः ककुत्स्थो हर्षसमन्वितो भगवतश्चराचरगुरोरच्युतस्य तेजसाप्यायितो देवासुरसङ्ग्रामे समस्तानेव असुरान् निजघान। यतश्च वृषभककुत्स्थेन राज्ञा निषूदितमसुरबलं, ततश्चासौ ककुत्स्थसंज्ञामवाप॥ १२॥

ककुत्स्थस्याप्यनेनाः पुत्रोऽभवत्। अनेनसः पृथुः, पृथोर्विष्टराश्वः, तस्य चान्द्रोऽभवत्, चान्द्रस्य युवनाश्वः, तस्य

विधेयः कार्य्योद्योगो युद्धारम्भो येन पुरञ्जयेन स तथाविधः कार्य्यः सम्पाद्यः॥ ९॥ साहायकं साहाय्यम्॥ १०॥ बाढं तथेत्यभ्युपगतम् अङ्गीकृतं॥ ११॥ निषूदिता दग्धाः॥ १२॥ अभ्य-

श्रावस्तः, यः श्रावस्तीं पुरीं निवेशयामास। श्रावस्तस्य बृहदश्वस्यापि कुवलयाश्वः योऽसावुतङ्कस्य महर्षेरपकारिणं धुन्धुनामानमसुरं वैष्णवेन तेजसाप्यायितः पुत्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान, धुन्धुमारसंज्ञामवाप। तस्य च समस्ता एव पुत्रा धुन्धुमुखनिःश्वासाग्निना विप्लुष्टा विनेशुः। १२ ॥

दृढाश्वचन्द्राश्वकपिलाश्वास्त्रयः केवलमवशेषिताः। दृढाश्वात् हर्य्यश्वः, तस्मात् निकुम्भः निकुम्भात् संहताश्वः, ततश्च कृशाश्वः तस्मात् प्रसेनजित्, ततो युवनाश्वोऽभवत्। तस्य चापुत्रस्यातिनिर्वेदात् मुनीनामाश्रममण्डले निवसतः कृपालुभिस्तैर्मुनिभिरपत्योत्पादनाय इष्टिः कृता। तस्यां च मध्यरात्रे निवृत्तायां मन्त्रपूतजलपूर्णकलसं वेदिमध्ये निवेश्य ते मुनयः सुषुपुः। १३ ।

तेषु च सुप्तेषु अतीव तृट्परीतः स भूपालस्तमाश्रमं विवेश, सुप्तांश्च तानृषीन् नैवोत्थापयामास ॥ १४ ॥

तच्च कलसमपरिमेयमाहात्म्यं मन्त्रपूतं पपौ। प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः, केनैतन्मन्त्रपूतं वारि पीतम्? अत्र हि पीते राज्ञोऽस्य युवनाश्वस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जनयिष्यति। इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया पीतमित्याह। १५ ।

गर्भश्च युवनाश्वोदरेऽभवत्। क्रमेण च ववृधे। प्राप्त-

रात्रे निवृत्तायां मध्यरात्राम्। १२। तृषार्तो नोत्थापयामास, सुप्तान्

ततश्च दक्षिणं कुक्षिमवनीपतेर्निर्भिद्य निश्चक्राम, न चासौ राजा ममार ॥१६॥

जातो नामैष कं धास्यतीति ते मुनयः प्रोचुः ॥१७॥

अथागम्य देवराडब्रवीत्, मामयं धास्यतीति। ततो मान्धाता नामतोऽभवत्। वक्त्रे चास्य प्रदेशिनी देवराजेन न्यस्ता, तां पपौ। तामामृतस्राविणीमास्वाद्य पीत्वा चाह्नैव व्यवर्धत। स तु मान्धाता चक्रवर्त्ती सप्तद्वीपां महीं बुभुजे। भवति चात्र श्लोकः।

यावत् सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति।
सर्वं तद् यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥१८॥

मान्धाता च शशबिन्दुदुहितरं बिन्दुमतीमुपयेमे, पुरुकुत्सम् अम्बरीषं मुचुकुन्दञ्च तस्यामपत्यत्रयमुत्पादयामास। पञ्चाशच्च दुहितरस्तस्य नृपतेरभवन्।

बह्वृचश्च सौभरिर्नाम ऋषिरन्तर्जले द्वादशाब्दं कालमुवास ॥१९॥

तत्र चान्तर्जले संमदो नामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधिपतिरासीत्। तस्य पुत्रपौत्रदौहित्राः पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतो पक्षःपुच्छशिरसाञ्चोपरि भ्रमन्तस्तेनैव सहाहर्निशमतिनिर्वृता रेमिरे। स चापि तत्स्पर्शोपचीय-

---

॥१५॥ मुनीनां प्रभावादेव न ममार ॥१६॥ कं धास्यति? पातव्यस्तनाभावात् ॥१७॥ यावदिति। चाक्रन्तो मेरोः सर्वतः सूर्यस्य उदयास्तमनोपलक्षितं सर्वं मान्धातुः क्षेत्रमधिष्ठानमेव उच्यते ॥१८॥ मान्धातुः कन्याकथां प्रस्तावयितुमादौ प्रथमं वक्तुं सौभरिचरितमुपक्षिपति, बह्वृच इत्यादिना। द्वादशाब्दपर्यन्तं कालं व्याप्य ॥१९॥ सुवितं कौतुका-

मानहर्षप्रकर्षो बहुप्रकारं तस्यर्षेः पश्यतः तैरात्मज-पौत्रदौहित्रादिभिः सहानुदिवसं बहुप्रकारं रेमे। अथा-न्तर्जलावस्थितः स सौभरिरेकाग्रतासमाधानमपहायानु-दिनं तत् तस्य मत्स्यस्यात्मजपौत्रदौहित्रादिभिः सहाति-रमणीयं ललितमवेक्ष्याचिन्तयत्॥२०॥

अहो! धन्योऽयम् ईदृशमपि अनभिमतं योन्यन्तर-मवाप्य एभिरात्मजपौत्रादिभिः सह रममाणोऽतीवास्माक-स्य स्पृहामुत्पादयति. वयमप्येवं पुत्रादिभिः सह रमिष्यामः। इत्येवमभिसमीक्ष्य स तस्मादन्तर्जलान्निष्क्रम्य निर्वेष्टुकाम-कन्यार्थं मान्धातारं राजानमगच्छत्॥२१॥

अथागमनश्रवणसमनन्तरं चोत्थाय तेन राज्ञा सम्यग-र्घ्यादिना पूजितः कृतासनपरिग्रहः सौभरिरुवाच।

निर्वेष्टुकामोऽस्मि नरेन्द्र! कन्यां
प्रयच्छ मे मा प्रणयं विभाङ्क्षीः।
न ह्यर्थिनः कार्यवशाभ्युपेता
ककुत्स्थवंशे विमुखाः प्रयान्ति॥२२॥
अन्येऽपि सन्त्येव नृपाः पृथिव्यां
मान्धातः! येषां तनयाः प्रसूताः।
किन्त्वर्थिनामर्थितदानदीक्षा-
कृतव्रतं श्लाघ्यमिदं कुलं ते॥२३॥

दृष्ट्वा॥२०॥ निर्वेष्टुकामः परिणेतुकामः। मा प्रणयं विभाङ्क्षीः प्रणय-भङ्गं मा कार्षीः॥२२॥ अर्थितदाने या दीक्षा नियमः तया कृतं व्रतम् [illegible] येन कुलेन तत्॥२३॥ [illegible]

यतोऽसंख्यास्तव सन्ति कन्याः
तासां ममैकां नृपते ! प्रयच्छ ।
यत् प्रार्थनाभङ्गभयाद्बिभेमि
तस्मादहं राजवरातिदुःखात् ॥ २४ ॥

पराशर उवाच । इति ऋषिवचनमाकर्ण्य स राजा जराजर्जरितदेहं तम् ऋषिमालोक्य प्रत्याख्यानकातरस्तस्माच्च भगवतः शापतो बिभ्यत् किञ्चिदधोमुखश्चिरं दध्यौ ।

ऋषिरुवाच ।

नरेन्द्र ! कस्मात् समुपैषि चिन्ताम्
अशक्यमुक्तं न मयात्र किञ्चित् ।
यावश्यदेया तनया तवैव
कृतार्थता नो यदि किं न लब्धम् ॥ २५ ॥

पराशर उवाच ।

अथ तस्य शापभीतः सप्रश्रयमुवाचासौ राजा ॥

राजोवाच ।

भगवन् ! अस्मत्कुलस्थितिरियं य एव कन्याया अभिरुचितोऽभिजनवान् वरस्तस्मै कन्या प्रदीयते । भग-

---

यद् मम बहु। तस्माद् वरातिदुःखं तस्माद् बिभेमि, तस्मात् त्वमेकां कन्यां प्रयच्छेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ यथा कथञ्चिदवश्यं या कन्या देया तया यदि नोऽस्माकं कृतार्थता स्यात्, तर्हि किं न लब्धं ? लाभालाभः किं स्यात् ? कियन्मात्र लाभः स्यादेव । यद्वा तर्हि त्वया किं न लब्धं अस्मन्मनोरथपूरणमेव तव महान् लाभ इत्यर्थः । न लब्धेति पाठे सा कन्या किं न लब्धा ? लब्धैवेति विशेषविद्वेषः ॥ २५ ॥ प्रत्याख्यानो-

वृद्धायासा चास्माकमनेकरथानामग्र्यानवद्यशीर्णा कथमप्येषा सञ्जाता तदेवमुपवर्णिते न विद्मः किं कुर्म इति, तमप्यरा चिन्तयन् इत्यभिहिते तेन भगवता मुनिरचिन्तयत् यथा । अयमन्योऽस्मत्प्रत्याख्यानोपायः वृद्धोऽयमनभिमतः स्त्रीणां किमुत कन्यानामिति अमुना संचिन्त्य एवमभिहितम् ॥ ७६ ॥

एवमस्तु तथा करिष्यामीति संचिन्त्य मान्धातारम् उवाच ॥ ७७ ॥

यद्येवं तदादिश्यतामस्माकं प्रवेशाय कन्यान्तःपुरवर्षवरः ॥ ७८ ॥

यदि कन्यैव काचिन्मामभिलषति तदाहं दारपरिग्रहं करिष्यामीति, अन्यथा चेत् तदलमस्माकं एतेनातीतकालारम्भेणेत्युक्त्वा विरराम । ततश्च मान्धात्रा मुनिशापशङ्कितेन कन्यान्तःपुरवर्षवरः समाज्ञप्तः । कन्यान्तःपुरं प्रविशन्नेव भगवानखिलसिद्धगन्धर्वेभ्योऽतिशयेन कमनीयं रूपमकरोत् । प्रवेश्य च तमृषिमन्तःपुरवर्षवरस्ताः कन्यकाः प्राह भवतीनां जनयिता महाराजः समाज्ञापयति अयमस्मान् ब्रह्मर्षिः कन्यार्थी समभ्यागतः, मया चास्य प्रतिज्ञातं यद्यस्मत्कन्यका काचिद् भगवन्तं

[illegible] इत्यादि । [illegible] राजा [illegible] ॥ ७७ ॥ कन्यान्तःपुरस्य [illegible] ॥ ७८ ॥

वरयति, तत्कन्यायाम्भद्रे नाहं परित्यागं करिष्यामि, इत्याकर्ण्य सर्वा एव ताः कन्यकाः सानुरागाः समन्मथाः करेणव इवेभयूथपतिं तम् अपि अहमहमिकया वरयाम्बभूवुः, अथच ॥ २८ ॥

अलं भगिन्योऽहमिमं वृणोमि
वृता मया, नैष तवानुरूपः।
ममैव भर्ता विधिनैष सृष्टः
सृष्टाहमस्योपगमं प्रयाहि ॥ ३० ॥

वृतो मयायं प्रथमं मयायं
गृहं विशत्येव विहन्यसे किम्?।
मया मयेति क्षितिपात्मजानां
तदाभवत्यर्थकलिप्रबन्धः ॥ ३१ ॥

यदा तु सर्वाभिरतीव हर्षात्
वृतः स कन्याभिरनिन्द्यकीर्त्तिः।
तदा स कन्याभिवृतो नृपाय
यथावदाचष्ट विनम्रमूर्त्तिः ॥ ३२ ॥

तत् तदा कन्यायामहं भद्रे इच्छया परित्यागं प्रतिकूल्यं नहि करिष्यामीति प्रतिज्ञातम्, इत्याकर्ण्येति शब्दः इत्यङ्गीकृतम् इत्याकर्ण्येति वाक्यान्तर्गतविकारादन्यत्र योज्यम्। एवमपरेऽपि। करेणवः पूर्वमेव प्राप्तमिति संरम्भक्रमा अहमहमिकया तदा ॥ २८ ॥

तामेवाह अलं भगिन्य इति द्वाभ्याम्। सृष्टाहमस्य इति शेषः। उपगमं त्यज, प्रतिगमं गच्छ मा कुरु इत्यर्थः ॥ ३० ॥ विहन्यसे विहंसि विघातं किं कुरुषे। कलिः कलहः ॥ ३१ ॥ अतिहर्षादत्यन्तहर्षात्। कन्यानामेव पश्चात् कथयामासेत्युचित इति विनम्रमूर्त्तिरावह

तदवगमात्, किमेतत्? कथय किं करोमीति किं मयाभिहितमित्याकुलमतिरनिच्छन्नपि कथमपि राजानुमेने। कृतानुरूपविवाहश्च महर्षिः सकला एव ताः कन्यकाः स्वमाश्रममनयत्। तत्र चाशेषशिल्पिकल्पप्रणेतारं धातारमिवान्यं विश्वकर्माणमाहूय सकलकन्यानामेकैकस्याः प्रोत्फुल्लपङ्कजाः कूजत्कलहंसकारण्डवादिविहङ्गमाभिरामजलाशयाः सोपवनाः सावकाशाः साधुशय्यासनपरिच्छदाः प्रासादाः क्रियन्तामित्यादिदेश॥९३॥

तच्च तथैवानुष्ठितमशेषशिल्पविशेषाचार्यस्त्वष्टा दर्शितवान्॥९४॥

ततश्च परमर्षिणा सौभरिणाज्ञप्तस्तेषु गृहेष्वनपायानन्दनामा महानिधिरासाञ्चक्रे॥९५॥

ततोऽनवरतभक्ष्यभोज्यलेह्याद्युपभोगैरागतानुगतभृत्यादीनहर्निशमशेषगृहेषु ताः क्षितीशदुहितरो भोजयामासुः॥९६॥

एकदा तु दुहितृस्नेहाकृष्टहृदयः स महीपतिरतिदुःखितास्ताः सुखिता वा इति विचिन्त्य तस्य महर्षेराश्रमसमीपं गत्वा स्फुरदंशुमालां स्फटिकमयीं प्रासादमालामतिरम्योपवनजलाशयां ददर्श॥९७॥

॥ ९३ ॥ सोपवनाः उपवनसहिताः, परिच्छदाः भोगोपकरणानि ॥९३॥ तच्च 'शिल्पिकल्पाचार्यैः' [illegible] तथैवानुष्ठितं दर्शितवान् ॥९४॥ [illegible] [illegible] ॥ ९५ ॥ [illegible] [illegible] ॥९६॥ [illegible] प्रभावा बहुलाम् ॥ ९७ ॥

प्रविश्य चैकं प्रासादमात्मजां परिष्वज्य कृतासनपरिग्रहः प्रहृष्टस्नेहनयनाम्बुगर्भनयनोऽब्रवीत् ॥ ३८ ॥

अप्यत्र वत्से! भवत्याः सुखम् उत किञ्चिदसुखम्? अपि ते महर्षिः स्नेहवान् उत संस्मर्यतेऽस्मद्गृहवासस्य?

इत्युक्ता तत्तनया पितरमाह, तात! अतिरमणीयः प्रासादोऽत्र, अतिमनोज्ञमुपवनमतिकलवाक्यविहङ्गाभिरुताः प्रोत्फुल्लपद्माकरजलाशयाः, मनोऽनुकूलभक्ष्यभोज्यानुलेपनवस्त्रभूषणादिभोगोपभोगो मृदूनि शयनानि, सर्वसम्पत्समवेतमेतद् गार्हस्थ्यं, तथापि केन वा जन्मभूमिर्न स्मर्यते? त्वत्प्रसादादिदमशेषमतिशोभनम् ॥ ३९ ॥

किन्तु एतत् ममैकं दुःखकारणं यदस्मद्भर्त्ताऽस्मद्गृहान्न निःसरति, ममैव केवलमतिप्रीत्या समीपवर्त्ती नान्यासामस्मद्भगिनीनाम् एवञ्च, मम सहोदरा दुःखिताः इत्येवमतिदुःखकारणम्, इत्युक्तस्तया द्वितीयं प्रासादमुपेत्य स्वतनयां परिष्वज्योपविष्टस्तथैव पृष्टवान्। तयापि तथैव, सर्वमेतत् प्रासादाद्युपभोगसुखमाख्यातं, ममैव केवलं पार्श्ववर्त्ती नान्यासामस्मद्भगिनीनामित्येवमादि श्रुत्वा समस्तप्रासादेषु राजा प्रविवेश, तनयां तनया तथैवापृच्छत् ताभिश्च तथैवाभिहितः परितोषविस्मयनिर्भरविवशहृदयो भगवन्तं सौभरिमेकान्तावस्थितमुपेत्य कृतपूजोऽब्रवीत् ॥ ४० ॥

प्रहृष्टो यः स्नेहस्तेन यानि नयनाम्बूनि तान्येव गर्भे ययोस्तादृशे नयने यस्य सः । प्रहृष्टस्नेहाम्बुगर्भनयन इति पाठे प्रहृष्टस्नेहेनाम्बुगर्भे नयने यस्य इति विग्रहः ॥ ३८ ॥ प्रोत्फुल्लानि यानि पद्मानि तदाकरभूता जलाशया यत्र; भोगो भक्ष्यादिरुपभोगोऽनुलेपनादिः ॥ ३९ ॥

दृष्टस्ते भगवन्! सुमहानेष सिद्धिप्रभावो नैवंविध-मन्यस्य कस्यचिदस्माभिर्विभूतिविलसितमुपलक्षितं, किय-देतद्भगवतस्तपसः फलमित्यभिपूज्य तमृषिं तत्रैव तेन ऋषिवर्य्येण सह किञ्चित् कालमभिमतोपभोगं बुभुजे स्वपुरञ्च जगाम ॥ ४१ ॥

कालेन गच्छता तस्य राजतनयासु तासु पुत्रशतं सार्द्धमभवत्। तदनुदिनानुरूढस्नेहः स तत्रातीव ममता-कृष्टहृदयोऽभवत् ॥ ४२ ॥

अप्येतेऽस्मत्पुत्राः कलभाषिणः पद्भ्यां गच्छेयुः, अप्येते यौवनिनो भवेयुः, अपि कृतदारानेतान् पश्येयम्, अप्येषां पुत्रा भवेयुः, अपि तत्पुत्रान् पुत्रसमन्वितान् पश्येयम् एवमादिमनोरथमनुदिनकालसम्पत्तिप्रवृत्तिमवे-त्यैतत् सञ्चिन्तयामास ॥ ४३ ॥ अहो मे मोहस्याति-विस्तारः।

मनोरथानां न समाप्तिरस्ति
वर्षायुतेनापि तथाब्दलक्षैः।

[illegible] दृष्टवता सुखेन, योगैश्वर्य्यञ्च च [illegible], तयोर्विभवि [illegible] [illegible] [illegible] कृता [illegible] येन सः। [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ४१ ॥ [illegible] [illegible] इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तत्र तेषु पुत्रेषु ॥ ४२ ॥ ममताकृष्टहृदय इति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मनोरथै [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ४३ ॥ [illegible] [illegible]।

पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवानाम्
उत्पत्तयः सन्ति मनोरथानाम् ॥ ४४ ॥
पद्भ्यां गता यौवनिनश्च जाता
दारैश्च संयोगमिताः प्रसूताः ।
दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं
द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥ ४५ ॥
द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत् प्रसूतिं
मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।
पूर्णेऽपि तत्राप्यपरस्य जन्म
निवार्य्यते केन मनोरथस्य ॥ ४६ ॥
आमृत्युतो नैव मनोरथानाम्
अन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मया च ।
मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं
न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥ ४७ ॥
स मे समाधिर्जलवासमित्र-
मत्स्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः ।
परिग्रहः सङ्गकृतो ममायं
परिग्रहोत्था च महाविधित्सा ॥ ४८ ॥
दुःखं यदैवैकशरीरजन्म
शतार्द्धसंख्यं तदिदं प्रसूतम् ।
परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां
सुतैरनेकैर्बहुलीकृतं तत् ॥ ४९ ॥

तेषाञ्च सुता दृष्टाः । तस्य पौत्रवर्गस्य तनयप्रसूतिम् अपत्यजन्म ॥ ४५ ॥
महती विधित्सा इति कर्त्तव्यताः ॥ ४८ ॥ एकशरीरजन्म दुःख

सुतात्मजैस्तत्तनयैश्च भूयो
भूयश्च तेषां स्वपरिग्रहेण ।
विस्तारमेष्यत्यतिदुःखहेतुः
परिग्रहो वै ममतानिधानम् ॥ ५० ॥

चीर्णं तपो यत् तु जलाश्रयेण
तस्यर्द्धिरेषा तपसोऽन्तरायः ।
मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
सुतादिरागो मुषितोऽस्मि तेन ॥ ५१ ॥

निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां
सङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ।
आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः
सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धः ॥ ५२ ॥

अहं चरिष्यामि तथात्मनोऽर्थे
परिग्रहग्राहगृहीतबुद्धिः ।
यथा हि भूयः परिहीनदोषो
जनस्य दुःखैर्भविता न दुःखी ॥ ५३ ॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम्
अणोरणीयांसमतिप्रमाणम् ।

[illegible] ॥ ५० ॥ [illegible] तपसोऽन्तरायो विघ्नः । [illegible] ॥ ५१ ॥ [illegible] ॥ ५२ ॥

[illegible] परिग्रहग्राहगृहीत[illegible] ॥ ५३ ॥ [illegible]

सितासितस्येश्वरमीश्वराणाम्
आराधयिष्ये तपसैव विष्णुम् ॥ ५४ ॥
तस्मिन्नशेषौजसि सर्वरूपि
ण्यव्यक्तविस्पष्टतनावनन्ते ।
ममाचलं चित्तमपेतदोषं
सदास्तु विष्णावभवाय भूयः ॥ ५५ ॥
समस्तभूतादमलादनन्तात्
सर्वेश्वरादन्यदनादिमध्यात् ।
यस्मान्न किञ्चित् तमहं गुरूणां
परं गुरुं संश्रयमेमि विष्णुम् ॥ ५६ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

इत्यात्मनमात्मनैवाभिधायासौ सौभरिरपहाय पुत्र-गृहासनपरिच्छदादिकमशेषमर्थजातं सकलभार्यासमन्वितो वनं प्रविवेश । तत्राप्यनुदिनं वैखानसनिष्पाद्यमशेषं

सितस्य बद्धं जीवरूपेण, असितस्य तद्विपरीतमीश्वररूपेण ॥ ५४ ॥ अणोरणीयसि अणुतो अव्यक्तं प्रधानं विस्पष्टं महदादि च तदुभयात्म-केऽस्मिन् तस्मिन् भूयोऽभवाय पुनर्जन्माभावाय ॥ ५५ ॥ यस्मादन्यत् किञ्चिदपि समानाधिकं परमेति गच्छामि । ५६ ॥

तृतीये सौभरेः निर्वेदमोक्षादतनयान्वयः । वर्ण्यते चमरस्यापि

क्रियाकलापं निष्पाद्य क्षपितसकलपापः परिपक्वमनोवृत्ति-रात्मन्यग्नीनारोप्य भिक्षुरभवत् ॥ १ ॥

भगवत्यासज्याखिलं कर्मकलापमजमविकारमम-रणादिधर्ममवाप परं परवतामच्युतपदम् ॥ २ ॥

इत्येतन्मान्धातृदुहितृसम्बन्धादाख्यानम् ॥ ३ ॥

यश्चैतत् सौभरिचरितमनुस्मरति पठति शृणोति धारयति, तस्याष्टौ जन्मान्यसत्संततिरसद्धर्मो वा मनसो-ऽसन्मार्गाचरणमशेषहेयेषु वा ममत्वं न भवतीति, अतो मान्धातुः पुत्रसन्ततिरभिधीयते ॥ ४ ॥

अम्बरीषस्य मान्धातुस्तनयस्य युवनाश्वः पुत्रोऽभूत् । तस्माद्धारीतः यतोऽङ्गिरसो हारीताः ॥ ५ ॥

रसातले च मौनेया नाम गन्धर्वाः षट्कोटिसंख्याः

[illegible] । परिपक्वा रागादिहीना मनोवृत्तिर्यस्य स [illegible] ॥ १ ॥ भगवत्यखिलकर्मकलापमासज्य समर्प्य अच्युतपदम-[illegible] । परवतां परम् इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः । इत्युक्ता परवतामिन्द्रियादीनां परमात्मानमित्यर्थः ॥ २ ॥ [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible] ।

रशेषाणि नागकुलानि अपहृतप्रधानरत्नाधिपत्यान्य-
क्रियन्त ॥ ६ ॥

तैश्च गन्धर्ववीर्यावधूतैरुरगेश्वरैर्भगवान् अशेषदेवेशस्त-
वश्रवणोन्मीलितोन्निद्रपुण्डरीकनयनो जलशयनो निद्रा-
वसानात्प्रबुद्धः प्रणिपत्याभिहितो भगवन्! अस्माकमे-
तेभ्यो गन्धर्वेभ्यो भयमुपशममेष्यतीत्याह भगवाननादिपुरुष-
पुरुषोत्तमो यौवनाश्वस्य मान्धातुः पुरुकुत्सनामा पुत्रस्तम-
नुप्रविश्य तानशेषदुष्टगन्धर्वानुपशमं नयिष्यामि ॥ ७ ॥

इत्याकर्ण्य भगवते कृतप्रणामाः पुनर्नागलोकमा-
गताः पन्नगपतयो नर्मदाञ्च पुरुकुत्सानयनाय चोदया-
मासुः ॥ ८ ॥

सा चैनं रसातलं नीतवती। रसातलगतश्चासौ भग-
वत्तेजसाप्यायितात्मवीर्यः सकलगन्धर्वान् जघान। पुनश्च
स्वभवनमाजगाम। सकलपन्नगपतयश्च नर्मदायै वरं

अपहृतानि प्रधानरत्नानि आधिपत्यञ्च येषां तान्यक्रियन्त ॥ ६ ॥ तैर्भग-
वान् स्तुत इति शेषः। तस्मात् तेषां स्तवश्रवणेन उन्मीलिते उन्निद्रे
पुण्डरीके इव नयने यस्य। जलशयनः क्षीराब्धिशायी। एकार्णवपाठे,
जलशयनरूपा या निद्रा तस्या अवसानात्। अवसाने इति वा पाठः।
विबुद्धः सन्। अपि किं गन्धर्वेभ्यो यद्भयं तदुपशममेष्यतीति, प्रणिपत्य
तैरभिहितो भगवानाह यौवनाश्वस्य मान्धातुः पुरुकुत्सः पुत्रस्तमहमनुप्रविश्य गन्धर्वा-
नुपशमं नयिष्यामीत्याद्यन्वयः। नरोत्तमादिरूपाणामेव कार्यः। नेष्टेति
या पाठः ॥ ७ ॥

नर्मदां नागभगिनीं पुरुकुत्सस्य भार्याम्। "नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता
पुरुकुत्साय योरगैः। तया रसातलं नीतो भुजगेन्द्रप्रयुक्तया ॥" इति

ददुः। यस्तेऽनुस्मरणसमवेतं नामग्रहणं करिष्यति तस्य सर्पविषभयं न भविष्यतीति ॥ ९ ॥

अत्र श्लोकः।

नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि।
नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं रक्ष मां विषसर्पतः ॥
इत्युच्चार्याहर्निशमन्धकारप्रवेशे वा न सर्पैर्दश्यते ॥ १० ॥

न चापि कृतानुस्मरणभुजो विषमपि सुभुक्तमुपघाताय भविष्यति ॥ ११ ॥

पुरुकुत्साय च भवतः सन्ततिविच्छेदो न भविष्यतीत्युरगपतयो वरं ददुः ॥ १२ ॥

पुरुकुत्सो नर्मदायां त्रसदस्युमजीजनत्। त्रसदस्युतः सम्भूतः ततोऽनरण्यस्तं रावणो दिग्विजये जघान। अनरण्यस्य पृषदश्वः पृषदश्वस्य हर्यश्वः पुत्रोऽभवत्। ततश्च सुमनाः, तस्यापि त्रिधन्वा, त्रिधन्वनस्त्रय्यारुणः ॥ १२ ॥

तस्मात् सत्यव्रतः। योऽसौ त्रिशङ्कुसंज्ञामवाप, चण्डालतामुपगतश्च। द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां विश्वामित्रकलत्रापत्यपोषणार्थं चाण्डालप्रतिग्रहपरिहरणाय च जाह्नवीतीरे न्यग्रोधे मृगमांसमनुदिनं बबन्ध ॥ १३ ॥

सुखोक्तेः ॥ ८ ॥ आप्यायित आत्मा देहो वीर्यं च बलं यस्य सः ॥ ९ ॥ अत्र च नामपदस्मरणप्रकारे पुनर्नर्मदायाः अह्नि निशि वा अन्धकारे च नर्मदेत्यन्यत्र वा अन्धकारे प्रवेशे चापि सर्पैर्न दश्यते ॥ १० ॥ कृतानुस्मरणं नर्मदास्मरणपूर्वकम् भक्ष्यादि भुञ्जानस्य ॥ ११ ॥ पुरुकुत्सस्य सन्ततिं वर्धयन् तदुपयुक्तं वरदानमाह, पुरुकुत्सायेति ॥ १२ ॥

परितुष्टेन च विश्वामित्रेण सशरीरः स्वर्गमारोपितः ॥ १४ ॥

त्रिशङ्कोर्हरिश्चन्द्रः । तस्मात् रोहिताश्वः । ततश्च हरितः, हरिताच्चञ्चुः, चञ्चोर्विजयसुदेवौ । रुरुको विजयात् रुरुकस्य च वृकस्ततो बाहुः । योऽसौ हैहयतालजङ्घादिभिरवजितोऽन्तर्वत्न्या महिष्या सह वनं प्रविवेश ॥ १५ ॥

तस्याश्च सपत्न्या गर्भस्तम्भनाय गरो दत्तः । तेनास्या गर्भः स सप्तवर्षाणि जठर एव तस्थौ । स च बाहुर्वृद्धभावादौर्वाश्रमसमीपे ममार ॥ १६ ॥

सा तस्य भार्या चितां कृत्वा तमारोप्यानुमरणकृतनिश्चयाभूत । अथैनामतीतानागतवर्त्तमानकालवेदी भगवानौर्वः स्वाश्रमान्निर्ग्यायाब्रवीत अलमनेनासद्ग्रहेण । अखिलभूमण्डलपतिरतिवीर्य्यपराक्रमोऽनेकयज्ञकृदरातिपक्षक्षयकर्त्ता तवोदरे चक्रवर्त्ती तिष्ठति । नैवं नैव साहसाध्यवसायिनी भवती भवतु, इत्युक्ता च सा तस्मादनुमरणनिर्बन्धात् विरराम ॥ १७ ॥

अप्रोक्षितभक्ष्यगुरुधेनुवधपित्रनाराधनरूपैस्त्रिभिः शङ्कुभिरिव हृदि व्यथाहेतुभिस्त्रिशङ्कुसंज्ञामवाप । तथा च हरिवंशे "पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः । त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन स स्मृतः ॥" इति । परिणीयमानविप्रकन्यापहरणात् क्रुद्धेन पित्रा शप्तश्चाण्डालतामापन्नश्च । विश्वामित्रकलत्रापोषणार्थं कलत्रादिपोषणनिमित्तं साक्षात् [illegible] दाराय [illegible] रक्षके बबन्ध ॥ १३ ॥ तत् श्रुत्वा परितुष्टेन [illegible]मारोपितस्त्रिशङ्कुः ॥ १४ ॥ अन्तर्वत्न्या गर्भिण्याः ॥ १५ ॥

तेनैव भगवता स्वाश्रममानीयत । कतिपयदिनाभ्यन्तरे च सहैव तेन गरेणातितेजस्वी बालको जज्ञे । तस्यौर्वो जातकर्मादिकां क्रियां निष्पाद्य सगर इति नाम चकार । कृतोपनयनञ्चैनमौर्वो वेदान् शास्त्राण्यस्त्रञ्चाग्नेयं भार्गवाख्यमध्यापयामास । उत्पन्नबुद्धिश्च मातरमपृच्छत्, अम्ब ! कथमत्र वयम् ? क्व वा तातः ? तातोऽस्माकं कः ? इत्येवमादि पृच्छतः तन्माता सर्वमेवावोचत । ततः पितृराज्यहरणामर्षितो हैहयतालजङ्घादिवधाय प्रतिज्ञामकरोत् । प्रायशश्च हैहयान् जघान । शकयवनकाम्बोजपारदपह्लवा हन्यमानास्तत्कुलगुरुं वशिष्ठं शरणं ययुः ॥ १८ ॥

अथैनान् वशिष्ठो जीवन्मृतकान् कृत्वा सगरमाह, वत्स ! वत्स ! अलमेभिरतिजीवन्मृतकैरनुसृतैः ॥ १९ ॥

एते च मयैव त्वत्प्रतिज्ञापरिपालनाय निजधर्मं द्विजसङ्गपरित्यागं कारिताः ॥ २० ॥

स तथेति तद्गुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेषान्यत्वमकारयत् । यवनान् मुण्डितशिरसः, अर्द्धमुण्डान् शकान्,

---

[illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] ॥ १८ ॥ [illegible] ॥ १९ ॥ [illegible]

प्रसभमक्लैब्यान् पारदान् पह्लवांश्च श्मश्रुधरान्, निःस्वाध्याय-वषट्कारान् एतानन्यांश्च क्षत्रियांश्चकार । ते च निजधर्मपरित्यागाद् ब्राह्मणैश्च परित्यक्ता म्लेच्छतां ययुः । सगरोऽपि स्वमधिष्ठानमागम्य अस्खलितचक्रः सप्तद्वीपवतीमिमामुर्वीं प्रशशास ॥ २१ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

काश्यपदुहिता सुमतिर्विदर्भराजतनया च केशिनी द्वे भार्य्ये सगरस्यास्ताम ॥ १ ॥

ताभ्याञ्चापत्यार्थमाराधित और्वः परमेण समाधिना वरमदात ॥ २ ॥

एका वंशधरमेकं पुत्रम्, अपरा षष्टिं पुत्रसहस्राणि जनयिष्यतीति यस्या यदभिमतं तदिच्छया गृह्यताम । इत्युक्ते केशिनी, पुत्रमेकं, सुमतिः पुत्रसहस्राणि षष्टिं वव्रे । तथेति च कथिताभिहिते अल्पैरहोभिः केशिनी असमञ्जसं नाम वंशकरं पुत्रमसूत केशिनी । विनतातनयायास्तु सुमत्याः षष्टिं पुत्रसहस्राण्यभवन् । तस्मादसमञ्जसादंशुमान् नाम कुमारो जज्ञे ॥ ३ ॥

अथ तत्रैवाभिधीयते ॥ इति श्लोकः ॥ २० ॥ अस्खलितचक्रम् अप्रतिहत-चक्रं धैर्य्यमाज्ञा वा यस्य सः ॥ २१ ॥

कपिलः सागरान् षष्टिसहस्राणि अवधीदित्युक्तम् । सौदासकल्माषस्य वा सर्वेऽनुवर्ण्यन्ते ॥ काश्यपदुहितेति । काश्यपस्य मरीचिपुत्रस्य स्वतन्त्रतया दक्षपे भक्षणासक्तात् ॥ १ ॥ समाधिना चित्तैकाग्र्येण

स तु असमञ्जा बाल्यादेवासद्वृत्तः। पिता चास्याचिन्तयदयमतीतबाल्यो बुद्धिमान् भविष्यतीति। अथ तत्रापि वयस्यतीते तच्चरितमवेत्य पिता तत्याज ॥ ४ ॥

तान्यपि षष्टिः कुमारसहस्राणि असमञ्जसचरितमनुचक्रुः ॥ ५ ॥

ततश्चासमञ्जसचरितानुकारिभिः सागरैरपध्वस्तयज्ञादिसन्मार्गे जगति देवाः सकलविद्यामयमसंस्पृष्टमशेषदोषैर्भगवतः पुरुषोत्तमस्यांशभूतं कपिलर्षिं प्रणम्य तदर्थमूचुः ॥ ६ ॥

भगवन् एभिः सगरतनयैरसमञ्जसचरितमनुगम्यते। कथमेभिरसद्वृत्तमनुसरद्भिर्जगद्भविष्यतीत्यात्तजगत्परित्राणाय च भगवतोऽत्र शरीरग्रहणम्, इत्याकर्ण्य भगवान्, अल्पैरेव दिनैर्विनङ्क्ष्यतीत्युक्तवान् ॥ ७ ॥

तत्रान्तरे च सगरो हयमेधमारभे। तस्य च तत्पुत्रैरधिष्ठितमस्याश्वं कोऽप्यपहृत्य भुवो विवरं प्रविवेश ॥ ८ ॥

ततश्चाश्वान्वेषणाय तनयान् युयोज। ततस्तत्तनया

॥ ४ ॥ असद्वृत्तो दुर्वृत्तः, अतीतबाल्यो गतबाल्यः। तत्र वयसि अतीतेऽपि तदेव दुष्टं चरितं यस्य तत् ॥ ४ ॥ अनुचक्रुः अनुसृतवन्तः ॥ ५ ॥ अपध्वस्ता विनाशिताः यज्ञादयः [illegible] तथाभूते जगति [illegible] ॥ तदर्थं [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] ॥ ८ ॥ ततोऽश्वमार्गं [illegible]। [illegible]

चाश्वखुरपदवीमनुसरन्तोऽतिनिर्बन्धेन वसुधातलमेकैको योजनं योजनमधश्चखान ॥ ९ ॥

पाताले चाश्वं परिभ्रमन्तमवनीपतितनयास्ते ददृशुः । नातिदूरस्थितञ्च भगवन्तमपघने शरत्कालेऽर्कमिव तेजोभिरनवरतमूर्ध्वमधश्चाशेषदिशश्चोद्भासयमानं कपिलर्षिमपश्यन् ॥ १० ॥

ततश्चोद्यतायुधा दुरात्मायमस्मदपकारी यज्ञविघातकारी हयहर्त्ता हन्यतां हन्यतामित्यवधावन् । ततश्च तेनापि भगवता किञ्चिदीषत्परिवर्त्तितलोचनेन विलोकिताः स्वशरीरसमुत्थेनाग्निना दह्यमाना विनेशुः ॥ ११ ॥

सगरोऽप्यवगम्याश्वानुसारि तत् पुत्रबलमशेषं परमर्षिकपिलतेजसा दग्धमंशुमन्तमसमञ्जसः पुत्रमश्वानयनाय चोदयामास ॥ १२ ॥

स तु सगरतनयखातमार्गेण कपिलमुपगम्य भक्तिनम्रस्तथा तथा च तुष्टाव । यथैनं भगवानाह गच्छैनं पितामहायाश्वं प्रापय वरं वृणीष्व च । पुत्र ते पौत्रश्च ते स्वर्गाद् गङ्गामानयिष्यतीति ॥ १३ ॥

योजनं चखान गर्त्तकुहरं दृश्यम् । अधश्चख्नुरिति पाठे [illegible] भुवनाद् अधः एकैकं योजनम् । तत्रेयमभिप्रायः । एकैक इत्यनु तेषामेव योजनं योजनं चखानेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ अपघने अपगतमेघे ॥ १० ॥ ईषत् परिवर्त्तितं तिर्य्यक्कृतं यदेकं लोचनं तेन विलोकिताः सन्तो विनेशुः ॥ ११ ॥ कपिलेन निमित्तेन यत् स्वदेहजं तेजस्तेन दग्धम् ॥ १२ ॥ ते इति । तव पौत्रो गङ्गामानयिष्यतीति [illegible] । [illegible] ॥ १३ ॥ [illegible] अचिरात्

यथांशुमानपि ब्रह्मदण्डहतानामस्मत्पितॄणां स्वर्गाय स्वर्गायोग्यानां स्वर्गप्राप्तिकरं वरमस्माकं भगवान् प्रयच्छतु इत्याह ॥ १४ ॥

तथाह भगवान्, पौत्रस्ते त्रिदिवाद् गङ्गां भुवमानयिष्यतीति। तदम्भसा संस्पृष्टेष्वस्थिभस्मस्वेते स्वर्गं मारोक्ष्यन्ति। भगवद्विष्णुपादाङ्गुष्ठविनिर्गतजलस्य हि तन्माहात्म्यं यन्न केवलमभिसन्धिपूर्वकं स्नानाद्युपभोगोपकारकमनभिसंहितमप्यपेतप्राणस्यास्थिचर्मस्नायुकेशाद्युत्सृष्टं शरीरजं यद् भूपतितं सद्यः शरीरिणं स्वर्गं नयतीत्युक्तः प्रणम्य च भगवन्तं यज्ञमादाय पितामहयज्ञमाजगाम ॥ १५ ॥

सगरोऽप्यश्वमादाय तं यज्ञं समापयामास। सागरं चात्मजप्रीत्या पुत्रत्वे कल्पयामास ॥ १६ ॥

तस्याप्यंशुमतो दिलीपः पुत्रोऽभवत्। दिलीपस्यापि भगीरथः योऽसौ गङ्गां स्वर्गादिहानीय भागीरथीसंज्ञां चकार ॥ १७ ॥

[illegible] ॥ १४ ॥

[illegible] स्वर्गं नयतीति [illegible] भगवान् [illegible]

भगीरथात् श्रुतः, तस्यापि नाभागः, ततोऽप्यम्बरीषः, तस्मात् सिन्धुद्वीपः, तस्याप्ययुताश्वः, तत्पुत्र ऋतुपर्णो नलसहायोऽक्षहृदयज्ञोऽभूत् ॥ १८ ॥

ऋतुपर्णपुत्रः सर्वकामः, तत्तनयः सुदासः सुदासात् सौदासो मित्रसहनामा ॥ १९ ॥

योऽसावटव्यां मृगयागतो व्याघ्रद्वयमपश्यत् ॥ २० ॥

ताभ्याञ्च तद्वनमपमृगं कृतम् ॥ २१ ॥

स चैकं तयोर्बाणेन जघान ॥ २२ ॥

म्रियमाणश्चासावतिभीषणाकृतिरतिकरालवदनो राक्षसोऽभवत् ॥ २३ ॥

द्वितीयोऽपि प्रतिक्रियां ते करिष्यामीत्युक्त्वा अन्तर्द्धानं जगाम ॥ २४ ॥

कालेन गच्छता स सौदासो यज्ञमयजत्, परिनिष्ठितयज्ञे चाचार्य्ये वशिष्ठे निष्क्रान्ते तद्रक्षो वशिष्ठरूपमास्थाय, यज्ञावसाने मम समांसं भोजनं देयं तत् संस्क्रियतां क्षणादहमागमिष्यामीत्युक्त्वा निष्क्रान्तः ॥ २५ ॥

भूयश्च सूदवेषं कृत्वा राजाज्ञया मानुषमांसं संस्कृत्य

ज्ञानात् दत्तवं ॥ १६ ॥ भागीरथी गङ्गा यद्यात्ताम् ॥ १७ ॥ नलस्य सहायः सखा अक्षहृदयज्ञः द्यूतादौ गणनानिपुणः ॥ १८ ॥

मित्रं वशिष्ठं प्रतिगमय्य सम्मदोऽपि सहत इति, तेन मित्रसहनामा ॥ १९ ॥ तस्यैव कल्माषपादसंज्ञां वक्तुं कथां प्रकरोति, योऽसाविति ॥ २० ॥ अपमृगं निर्मृगम् ॥ २१ ॥ तयोर्व्याघ्रयोः ॥ २२ ॥ अतिकरालं दन्तुरं वदनं यस्य सः ॥ २३ ॥ प्रतिक्रियां वैरनिर्यातनम् ॥ २४ ॥

राज्ञे न्यवेदयत् । असावपि हिरण्यपात्रस्थितं मांसमादाय वशिष्ठागमनप्रतीक्षोऽभवत् ॥ २६ ॥

आगताय च वशिष्ठाय निवेदितवान् । स चाप्यचिन्तयत् अहो । राज्ञोऽस्य दौःशील्यम् । येनैतन्मांसमस्माकं प्रयच्छति । किमेतद् द्रव्यजातमिति ध्यानपरोऽभूत्, अपश्यच्च तन्मानुषमांसम् । अतश्च क्रोधकलुषीकृतचेता राजानं प्रति शापमुत्ससर्ज यस्मादभोज्यमस्मद्विधानां तपस्विनाम् अवगच्छन्नपि भवान् मह्यं ददाति तस्मात्तवैवात्र लोलुपा बुद्धिर्भविष्यतीति ॥ २७ ॥

अनन्तरञ्च तेनापि भगवतैवाभिहितोऽस्मीत्युक्तः, किं किं मयाभिहितम् इति पुनरपि समाधौ तस्थौ ॥२८॥

समाधिविज्ञानावगतार्थश्चानुग्रहञ्चकार, नात्यन्तमेतत् द्वादशाब्दं भवता भोजनं भविष्यतीति ॥ २९ ॥

असावपि तु प्रगृह्योदकाञ्जलिं मुनिशापप्रदानायोद्यतो भगवानस्मद्गुरुः, नार्हस्येनं कुलदेवताभूतमाचार्यं

[illegible] ॥ २६ ॥

[illegible] ॥ २७ ॥

अथ [illegible] राक्षसो [illegible] ॥ ३० ॥ तेन राजा [illegible] ॥ २८ ॥ [illegible] इति [illegible] ॥ २९ ॥ भगवानस्मद्‌-

ग्रहमिति स्वपत्न्या मदयन्त्या प्रसादितः शाप्याम्बु रक्षार्थं तच्छापाम्बु नोर्व्यां नाकाशे चिक्षेप तेनैव स्वपादौ सिषेच ॥ २० ॥

तेन क्रोधाश्रितेनाम्भसा दग्धच्छायौ तत्पादौ कल्माषतामुपगतौ ॥ २१ ॥

ततश्च स कल्माषपादसंज्ञामवाप, वसिष्ठशापाच्च षष्ठे काले राक्षसभावमेत्याटव्यां पर्यटन् अनेकशो मानुषानभक्षयत् ॥ ३२ ॥

एकदा तु कञ्चिन्मुनिमृतुकाले भार्यया सह सङ्गतं ददर्श ॥ ३३ ॥

तयोश्च तमतिभीषणं राक्षसमवलोक्य त्रासात् प्रधावितयोर्दम्पत्योः ब्राह्मणं जग्राह ॥ ३४ ॥

ततः सा ब्राह्मणी बहुशस्तमभियाचितवती प्रसीदेक्ष्वाकुकुलतिलकभूतस्त्वं महाराजमित्रसहो न राक्षसः। नार्हसि स्त्रीधर्मसुखाभिज्ञो मय्यकृतार्थायामिमं मद्भर्तारं हन्तुमित्येवं बहुप्रकारं तस्यां विलपन्त्यां व्याघ्रः पशुमिव स ब्राह्मणमभक्षयत् ॥ ३५ ॥

गुर्वित्यादि—सोऽपि पतिवचनेन मदयन्त्या प्रसादितः तच्छापाम्बु वसिष्ठ-शापार्थं यत् तत्करणार्थं नोर्व्याम् अम्बुरक्षार्थं नाकाशे च चिक्षेप किन्तु तेन अम्बुना स्वपादौ सिषेच ॥ २० ॥ क्रोधस्तेन क्रोधाग्नितप्तेन दग्धा छाया कान्तिः ययोः । कल्माषता कल्माषपादत्वम् ॥ २१ ॥

राक्षसभावमुपेत्य अत एव षष्ठे षष्ठे काले तृतीयदिनान्ते ॥ २० ॥ इदानीं तस्यैव राक्षसघोरकर्मभावं वक्तुं कथां प्रस्तौति, एकदेत्यादिना ऋतुकालीनं सम्भोगसमयेन ॥ २२ ॥ दम्पत्योः प्रधावितयोः पलायितयो-

ततश्चातिकोपसमन्विता ब्राह्मणी तं राजानं, यस्मादेव मय्यतृप्तायां त्वयायं मत्पतिर्भक्षितः, तस्मात् त्वमप्यस्तनवलापभोगप्रवृत्तो प्राप्स्यसि, इति शशापाग्निं प्रविवेश च ॥ ३६ ॥

ततस्तस्य द्वादशाब्दपर्य्यये विमुक्तशापस्य स्त्रीविषयाभिलाषिणो मदयन्ती स्मारयामास ॥ ३७ ॥

ततश्च परमसौ स्त्रीसम्भोगं तत्याज। वशिष्ठश्चापुत्रेण राज्ञा पुत्रार्थमभ्यर्थितो मदयन्त्यां गर्भाधानं चकार। यदा च सप्त वर्षाण्यसौ गर्भो न जज्ञे, ततस्तं गर्भमश्मना सा देवी जघान। पुत्रश्चाजायत। तस्य चाश्मक एव नामाभवत्। अश्मकस्य मूलको नाम पुत्रोऽभवत्। योऽसौ निःक्षत्त्रेऽस्मिन् क्ष्मातले क्रियमाणे स्त्रीभिर्विवस्त्राभिः परिवार्य्य रक्षितः। ततस्तं नारीकवचमुदाहरन्ति। मूलकात् दशरथः, तस्मादिलिविलः, ततश्च विश्वसहः, तस्माच्च खट्वाङ्गो दिलीपः, योऽसौ देवासुराणां संग्रामे देवैरभ्यर्थितोऽसुरान् जघान। स्वर्गे च कृतप्रियैर्देवैर्वरार्थं चोदितः प्राह, यद्यवश्यं वरो ग्राह्यस्तन्ममायुः कथ्यतामिति। अनन्तरञ्चोक्तम्, एकमुहूर्त्तप्रमाणमायुः। इत्युक्तोऽथास्खलितगतिना विमानेन लघिमगुणो मर्त्त्यलोकमागम्येदमाह, यथा न ब्राह्मणेभ्यः सकाशादात्मापि मे प्रियतरः तथापि स्वधर्मोल्लङ्घनं मया

[illegible] न कृत [illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] तं ब्राह्मणाः [illegible] ॥ १७ ॥

कदाचिदप्यनुष्ठितं, न च सकलदेवमानुषपशुपक्षिवृक्षादिके-ष्वच्युतव्यतिरेकवती दृष्टिरभूत्, तथा तमेव देवं मुनिजनानुस्मृतं भगवन्तमस्खलितगतिः प्राप्येयमित्य-शेषदेवगुरौ भगवत्यनिर्देश्यवपुषि सत्तामात्रात्मन्यात्मानं परमात्मनि वासुदेवे युयोज, तत्रैव लयमवाप ॥ ३८ ॥

अत्रापि श्रूयते श्लोको गीतः सप्तर्षिभिः पुरा ।
खट्वाङ्गेन समो नान्यः कश्चिदुर्व्यां भविष्यति ।
येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम्
त्रयोऽभिसंहिता लोका बुद्ध्या दानेन चैव हि ॥ ३९ ॥

खट्वाङ्गात् दीर्घबाहुः पुत्रोऽभवत् । ततो रघुः, तस्मादप्यजः, अजात् दशरथः; दशरथस्यापि भगवानब्जनाभो जगतः स्थित्यर्थमात्मांशेन रामलक्ष्मणभरत-शत्रुघ्नरूपेण चतुर्धा पुत्रत्वमयासीत् ॥ ४० ॥

रामोऽपि बाल एव विश्वामित्रयज्ञरक्षणाय गच्छन् ताडकां जघान ॥ ४१ ॥

यज्ञे च मारीचमिषुपाताहतं दूरे चिक्षेप, सुबाहु-प्रमुखांश्च क्षयमनयत् । सन्दर्शनमात्रेण एव अहल्या-

अच्युतव्यतिरिक्ततया दृश्यमानेन केनापि गुणोऽतिशयोऽभिगतिः सन् सर्वलोकमुपेत्य मम कृष्णप्रपत्त्यादिना धर्मेण भगवन्तमपि प्रार्थयन् सत्तामात्रे यतते केवलम्, अनिर्देश्यादिना वासुदेवाख्ये युयोजात्मानं । प्राप्येयं प्राप्नुयाम् ॥ ३८ ॥ मुहूर्तं जीवितं प्राप्य ज्ञात्वा बुद्ध्या वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानेन । यद्वा द्रव्यं सर्वस्वं ब्राह्मणेभ्यो वा प्रतिष्ठाप्यमिति यावत् तेनाभिसंहिता स्ववशीकृतास्त्रयो लोकाः त्रिलोकी प्रतिष्ठापिता इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अयमेव भागः ॥ ४० ॥ ताडकाया उपाख्यानन्तु रामायणप्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥ वीर्यं पराक्रम एव शुल्कं

मपापां चकार। जनकगृहे च माहेश्वरं चापमना-
यासेनैव बभञ्ज, सीतामयोनिजां जनकराजतनयां
वीर्य्यशुल्कां लेभे ॥ ४२ ॥

सकलक्षत्रक्षयकारिणमशेषहैहयकुलधूमकेतुभूतञ्च परशु-
राममपास्तवीर्य्यबलावलेपं चकार ॥ ४३ ॥

पितृवचनाच्चागणितराज्याभिलाषो भ्रातृभार्य्यासम-
न्वितो वनं विवेश ॥ ४४ ॥

विराधखरदूषणादीन् कबन्धवालिनौ च जघान। बद्ध्वा
चाम्भोनिधिम् अशेषराक्षसकुलक्षयं कृत्वा दशाननाप-
हृतां तद्वधादपहृतकलङ्कामप्यनलप्रवेशशुद्धामशेषदेवसं-
स्तूयमानशीलां जनकराजतनयामयोध्यामानिन्ये ॥ ४५ ॥

भरतोऽपि गन्धर्वविषयसाधनार्थं गन्धर्वकोटीस्तिस्रो
जघान। शत्रुघ्नेनाप्यमितबलपराक्रमो मधुपुत्रो लवणो
नाम राक्षसाधिपतिर्निहतो मथुरा च निवेशिता। इत्येव-
मादिनातिबलपराक्रमविक्रमणैरतिदुष्टनिवर्हणैरशेषस्य
जगतो निष्पादितस्थितयो रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः पुनर्दिव-

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मारूढाः। येऽपि तत्र भगवदंशस्मरागिणः कोशलनगरजानपदास्तेऽपि तन्मनसस्तत्सालोक्यतामवापुः ॥ ४६ ॥

रामस्य तु कुशलवौ पुत्रौ, लक्ष्मणस्याङ्गदचन्द्रकेतू, तक्षपुष्करौ भरतस्य, सुबाहुशूरसेनौ च शत्रुघ्नस्य ॥ ४७ ॥

कुशस्यातिथिः, अतिथेरपि निषधः पुत्रोऽभवत्। निषधस्यापि नलः, तस्यापि नभाः, नभसः पुण्डरीकः, तत्तनयः क्षेमधन्वा, तस्य च देवानीकः, तस्याप्यहीनगुः ततो रूपः ततो रुरुः, तस्य च पारिपात्रः, पारिपात्राद्दलः दलात् छलः, तस्याप्युक्थः उक्थाद् वज्रनाभः, तस्मात् शङ्खनाभः, ततो व्युषिताश्वः, ततश्च विश्वसहो जज्ञे। हिरण्यनाभस्ततो महायोगीश्वरजैमिनिशिष्यः यतो याज्ञवल्क्यो योगमवाप। हिरण्यनाभस्य पुत्रः पुष्यः, तस्मात् ध्रुवसन्धिः, ततः सुदर्शनः, तस्मादग्निवर्णः, ततश्च शीघ्रः, ततोऽपि मरुः पुत्रोऽभूत्। योऽसौ योगमास्थायाद्यापि कलापग्रामामाश्रितस्तिष्ठति। आगामियुगे सूर्यवंशक्षत्रप्रवर्त्तयिता भविष्यतीति। प्रसुश्रुतस्तस्यात्मजः, तस्यापि सुसन्धिः, ततश्चामर्षः, तस्य महस्वान्, ततो विश्रुतवान्, ततो बृहद्बलः योऽर्जुनतनयेनाभिमन्युना भारतयुद्धे क्षयमनीयत ॥ ४८ ॥

एते हीक्ष्वाकुभूपालाः प्राधान्येन मयोदिताः।
एतेषां चरितं शृण्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४९ ॥

[illegible] विमलयानि चरितानि तैः ॥ ४६ ॥ [illegible] ॥ ४७ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच

इक्ष्वाकुतनयो योऽसौ निमिर्नाम, स तु सहस्रसंवत्सरं सत्रमारेभे, वसिष्ठञ्च होतारं वरयामास ॥ १ ॥

तमाह वसिष्ठः, अहमिन्द्रेण पञ्चवर्षशतं यागार्थं प्रथममेव वृतः, तदनन्तरं प्रतिपाल्यताम्, आगतस्तवापि ऋत्विग्भविष्यामीत्युक्ते स पृथिवीपतिर्न किञ्चिदुक्तवान् ॥ २ ॥

वसिष्ठोऽप्यनेन समन्वीप्सितमित्यमरपतेर्यागमकरोत् ॥ ३ ॥

सोऽपि तत्कालमेवान्यैर्गौतमादिभिर्यागमकरोत् । समाप्ते चामरपतेर्यागे त्वरया वसिष्ठो निमेः कर्म करिष्यामीत्याजगाम, तत्कर्मकर्तृत्वञ्च तत्र गौतमस्य दृष्ट्वा, स्वपते तस्मै राज्ञे मामप्रत्याख्यायैतदनेन गौतमाय कर्मान्तरमर्पितं यस्मात्, तस्मादयं विदेहो भविष्यतीति शापं ददौ ॥ ४ ॥

वसिष्ठनिमेः शाप [illegible] परस्परम् । [illegible]
[illegible] निमिरत्र विदेह इति [illegible] मतीति,
इक्ष्वाकुतनय' योऽसावित्यादिना [illegible] निमेः [illegible] ॥ १ ॥
[illegible] सर्वादि [illegible] भविष्यामि । तावत् प्रतिपाल्यताम्
[illegible] वसिष्ठोऽपि [illegible] वसिष्ठस्य [illegible]
[illegible] ॥ ३ ॥ सोऽपि [illegible]
[illegible] यथा तत्र यथा [illegible] ॥ ४ ॥
[illegible] यथा [illegible]
[illegible] निमेः [illegible]

प्रतिबुद्धश्चासाववनीपतिरपि प्राह, यस्मान्मामसंभाष्य अजानत एव शयानस्य शापोत्सर्गमसौ दुष्टगुरुश्चकार, तस्मात् तस्यापि देहः पतितो भविष्यतीति प्रतिशापं दत्त्वा देहमत्यजत् ॥ ५ ॥

तच्छापाच्च मित्रावरुणयोस्तेजसि वसिष्ठतेजः प्रविष्टम् उर्वशीदर्शनादुद्भूतवीर्यप्रपातयोः सकाशात् वसिष्ठो देहमपरं लेभे ॥ ६ ॥

निमेरपि तच्छरीरमतिमनोहरं तैलगन्धादिभिरुपस्क्रियमाणं नैव क्लेदादिकं दोषमवाप, सद्योमृतमिव तस्थौ ॥ ७ ॥

यज्ञसमाप्तौ च भागग्रहणायागतान् देवान् ऋत्विज ऊचुः यजमानाय वरो दीयताम् इति। देवैश्छन्दितो निमिराह ॥ ८ ॥

भगवन्तोऽखिलसंसारदुःखसङ्घातस्य हन्तारो न ह्येता-वज्जगत्यन्यत् दुःखमस्ति, यच्छरीरात्मनोर्वियोगो भवति, तदहमिच्छामि सकललोकलोचनेषु वस्तुम्, न पुनः शरीर-

---

शरीरान्तरं सद्गुरुत्वं गौतमाय समर्पितं कर्म च अन्तरमसह्याश्चकारो दत्त इति भावः । यस्मादेकपातभवादिदं कर्म प्रारब्धमित्यतो विदेह एव भव इति शापं ददौ ॥ ४ ॥ मामसंभाष्येति मां विनैव गौतम-द्वारा किमिति कर्म कृतमिति मां प्रत्यनुक्त्वैव ॥ ५ ॥ तेजसि वीर्ये तेजः लिङ्गशरीरमेव इति पाठे च एवार्थः । पश्चादुद्भूतो वीर्यप्रपातो ययोस्तयोर्मित्रावरुणयोः ॥ ६ ॥

जन्म देहधारणं यथासमापि संयच्छन्ति नोद्विग्नोऽस्मीति वक्तुं देह-धारणमस्वीकारोत्याह, निमेरिति ॥ ७ ॥ छन्दितः वरार्थमिच्छां कारितः

अदृष्टं कर्तुम्। इत्युक्ते देवैरसावशेषभूतानां नेत्रेषु अवतारितः ॥ ९ ॥

ततो भूतान्युन्मेषनिमेषं चक्रुः। अपुत्रस्य च तस्य भूभुजः शरीरमराजकभीरवस्ते मुनयोऽरण्यां ममन्थुः ॥ १० ॥

तत्र कुमारो जज्ञे। जननाज्जनकसंज्ञाञ्चावाप ॥ ११ ॥

अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहो मथनान्मिथिरभूत्। तस्योदावसुः पुत्रोऽभूत्। ततो नन्दिवर्धनः, तस्मात् सुकेतुः, तस्यापि देवरातः, ततश्च बृहदुक्थः, तस्य च महावीर्यः, तस्यापि सत्यधृतिः, ततश्च धृष्टकेतुः, धृष्टकेतोर्हर्यश्वः, तस्य च मनुः, मनोः प्रतिबन्धकः, तस्मात् कृतरथः, तस्मात् कृतिः, तस्य विबुधः, तस्यापि महाधृतिः, ततश्च कृतरातः, ततो महारोमा, ततः सुवर्णरोमा, तस्यापि ह्रस्वरोमा, ततः सीरध्वजोऽभवत्। तस्य पुत्रार्थं यजनभुवं कर्षतः सीरे सीता दुहिता समुत्पन्नासीत्। सीरध्वजस्य भ्राता सांकाश्याधिपतिः कुशध्वजनामा। सीरध्वजस्यापत्यं भानुमान् ॥ १२ ॥

भानुमतः शतद्युम्नः तस्य शुचिः, तस्मादूर्जवहो नाम पुत्रो जज्ञे। तस्यापि सत्यध्वजः, ततः कुणिः (कृथिः), कुणेरञ्जनः तत्पुत्रः ऋतुजित्, ततोऽरिष्टनेमिः, तस्मात् श्रुतायुः ततः सुपार्श्वः, तस्मात् सञ्जयः, (संजयः), ततः क्षेमारिः, तस्मादनेनाः, तस्मान्मीनरथः, (मानरथः)

॥ ८ ॥ [illegible] भावितः ॥ ९ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ १० ॥ [illegible]

तस्य सत्यरथः, तस्य सात्यरथिः, सात्यरथेरुपगुः, तस्मात् श्रुतः (उपगुप्तः), तस्मात् शाश्वतः, तस्मात् सुधन्वा (सुवर्चाः), तस्यापि सुभासः, ततः सुश्रुतः, तस्माज्जयः, जयपुत्रो विजयः, तस्य ऋतः, ऋतात् सुनयः, ततो वीतहव्यः, तस्मात् सञ्जयः, तस्मात् (क्षेमारिः, तस्मात्) धृतिः, धृतेर्बहुलाश्वः, तस्य पुत्रः कृतिः, कृतौ सन्तिष्ठतेऽयं जनकवंशः ॥ १३ ॥

इत्येते मैथिलाः । प्रायेणैते आत्मविद्याश्रयिणो भूपाला भवन्तीति ॥ १४ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

सूर्यस्य भगवन् ! वंशः कथितो भवता मम ।
सोमस्य वंशे त्वखिलान् श्रोतुमिच्छामि पार्थिवान् ॥ १ ॥
कीर्त्यते स्थिरकीर्त्तीनां येषामद्यापि सन्ततिः ।
प्रसादसुमुखस्तन्मे ब्रह्मन्नाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

पराशर उवाच ।

श्रूयतां मुनिशार्दूल ! वंशः प्रथिततेजसः ।
सोमस्यानुक्रमात् ख्याता यत्रोर्वीपतयोऽभवन् ॥ ३ ॥

अनन्तात् ॥ ११ ॥ शाश्वतः [illegible] ॥ १२ ॥ आत्मविद्याश्रयिणः आत्मविद ॥ १४ ॥

सूर्यवंशप्रसङ्गेन सोमवंशमाह [illegible] । [illegible] मैत्रेय [illegible] निर्दिशः ॥ १ ॥ अतिवर्णितं [illegible], पराशरः सोमं

अयं हि वंशोऽतिबलपराक्रमद्युतिशीलचेष्टावद्भिरति-
गुणान्वितैर्नहुषययातिकार्त्तवीर्य्यार्जुनादिभिर्भूपालै-
रलङ्कृतः ॥ ४ ॥

तमहं कथयामि, श्रूयताम्, अखिलजगत्स्रष्टुर्भगवतो ना-
रायणनाभिसरोजिनीसमुद्भवाब्जयोनेर्ब्रह्मणः पुत्रोऽत्रिः,
अत्रेः सोमः, तञ्च भगवानब्जयोनिरशेषौषधिद्विजनक्षत्राणामा-
धिपत्येऽभ्यषेचयत् ॥ ५ ॥

स च राजसूयमकरोत्। तत्प्रभावादत्युत्कृष्टाधि-
पत्याधिष्ठातृत्वाच्चैनं मद आविवेश ॥ ६ ॥

मदावलेपाच्चासौ सकलदेवगुरोर्बृहस्पतेस्तारां नाम
पत्नीं जहार ॥ ७ ॥

बहुशश्च बृहस्पतिचोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमानः
सकलैश्च देवर्षिभिर्याच्यमानोऽपि न मुमोच। तस्य हि
बृहस्पतिद्वेषादुशनाः पार्ष्णिग्राहोऽभवत् ॥ ८ ॥

[illegible] द्युतिः, शीलमाचारः, चेष्टा दानभोगादिक्रिया। अतिबलादि-
[illegible], गुणा मार्दवादयः, अतिगुणान्वितैः च अलङ्कृतः ॥ ४ ॥
[illegible] नाभिसरोजिनी नाभिपद्मं तत्र जातं [illegible]
[illegible] तत्र जगत्स्रष्टुर्ब्रह्मणः पुत्र इत्यन्वयः। [illegible]
[illegible] इति [illegible], तत्र [illegible]
[illegible] ॥ ५ ॥ [illegible]
[illegible], [illegible] आविवेश ॥ ६ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ७ ॥ पार्ष्णिग्राहः [illegible]

अङ्गिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान् रुद्रो बृहस्पतेः साहाय्यमकरोत् ॥ ९ ॥

यतश्चोशना, ततो जम्भकुम्भाद्याः समस्ता एव दैत्यदानवनिकाया महान्तमुद्यमं चक्रुः। बृहस्पतेरपि सकलदेवसैन्ययुतः सहायः शक्रोऽभवत् ॥ १० ॥

एवञ्च तयोरतीवोग्रः सङ्ग्रामस्तारकानिमित्तस्तारकामयो नामाभवत्। ततश्च समस्तशस्त्राण्यसुरेषु रुद्रपुरोगमा देवा देवेषु चाशेषदानवा मुमुचुः ॥ ११ ॥

एवञ्च देवासुराहवसंक्षोभक्षुब्धहृदयमशेषमेव जगद् ब्रह्माणं शरणं जगाम ॥ १२ ॥

ततश्च भगवानप्युशनसं शङ्करमसुरान् देवांश्च निवार्य्य बृहस्पतेस्तारामदात्। तामन्तःप्रसवामवलोक्य बृहस्पतिराह ॥ १३ ॥

नैष मम क्षेत्रे भवत्यान्यस्य सुतो धार्यस्तदुत्सृजैनमलमतिधार्ष्ट्येनेति सा च तेनैवमुक्ता पतिव्रता भर्तृवचनात् तमीषिकास्तम्बे गर्भमुत्ससर्ज ॥ १४ ॥

अङ्गिरसः सकाशात् उपलब्धा विद्या येन सः ॥ ९ ॥ यतो यत्र। बृहस्पतेरपि सकलदेवसैन्यं सहायो यस्य स शक्रोऽभवत् सहाय इति शेषः। तारकामय इति नामनिर्वचनं तारकानिमित्त इति ॥ ११ ॥

देवासुराहवक्षोभेण क्षुब्धं व्याकुलं हृदयं यस्य तज्जगत् ॥ १२ ॥ अन्तःप्रसवां गर्भिणीम् ॥ १३ ॥ पतिव्रता पत्युः छन्दानुचारिणी, [illegible] गर्भमुत्सृष्टवती। इषीकास्तम्बे [illegible] ॥ १४ ॥

स चोत्पन्नमात्र एवातितेजसा देवानां तेजांस्याचिक्षेप ॥ १५ ॥

बृहस्पतिरिन्दुश्च तस्य कुमारस्यातिचारुतया साभिलाषौ दृष्ट्वा देवाः समुत्पन्नसन्देहास्तारां पप्रच्छुः, सत्यं कथयास्माकमिति सुभगे। कस्यायमात्मजः? सोमस्याथ बृहस्पतेः? इत्युक्तापि सा तारा ह्रिया न किञ्चिदुवाच ॥ १६ ॥

बहुशोऽप्यभिहिता यदासौ देवेभ्यो नाचचक्षे, ततः स कुमारस्तां शप्तुमुद्यतः प्राह च दुष्टे! अम्ब! कस्मान्मम तातं नाख्यासि? अद्यैव ते व्यलीकलज्जावत्याः शास्तिमहमेवं करोमि, यथा नैवमन्याप्यतिमन्दवचना भवतीति ॥ १७ ॥

अथ भगवान् पितामहस्तं कुमारं सन्निवार्य्य स्वयमपृच्छत्ताम् ताराम् कथय वत्से! कस्यायमात्मजः? सोमस्याथ बृहस्पतेः? इत्युक्ता लज्जमानाह सोमस्येति ॥ १८ ॥

ततः स्फुरदुच्छ्वसितामलकपोलकान्तिर्भगवानुडुपतिस्तमालिङ्ग्य कुमारं साधु साधु वत्स! प्राज्ञोऽसीति बुध इति नाम चक्रे ॥ १९ ॥

स च प्राख्यातमेवैतत्, यथेलायामात्मजं पुरूरवसमुत्पादयामास।

[illegible] ॥ १५ ॥ [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] ॥ १८ ॥ [illegible] ॥ १९ ॥ [illegible]

पुरूरवाश्चातिदानशीलोऽतियज्वा अतितेजस्वी । यं सत्यवादिनमतिरूपवन्तं मित्रावरुणशापान्मानुषे लोके मया वस्तव्यम इति कृतमतिरुर्वशी ददर्श ॥ २० ॥

दृष्टमात्रे च यस्मिन्, अपहाय मानमशेषमपास्य स्वर्गसुखाभिलाषं तन्मना भूत्वा तमेवोपतस्थे ॥ २१ ॥

सोऽपि च तामतिशयित सकललोकस्त्रीकान्तिसौकुमार्यलावण्यगतिविलासादिगुणामवलोक्य तदायत्तचित्तवृत्ति र्बभूव ॥ २२ ॥

उभयमपि तन्मनस्कमनन्यदृष्टि परित्यक्तसमस्तान्यप्रयोजनमभूत् ॥ २३ ॥

राजा तु प्रागल्भ्यात् तामाह ॥ २४ ॥

सुभ्रु ! त्वामहमभिकामोऽस्मि प्रसीदानुरागमुद्वहेत्युक्ता लज्जावखण्डितमुर्वशी प्राह ॥ २५ ॥

भवत्वेवं, यदि मे समयपरिपालनं भवान् करोतीति ॥ २६ ॥

आख्याहि मे समयमित्यथ पृष्टा पुनरब्रवीत् ॥ २७ ॥

अनवाप्याप तथा पालितोऽभूत्, स पुरूरवा उर्वश्यां षट् पुत्रान् अनवाप्याय इति वक्तुं कथामाह । पुरूरवा स्ववादिना स्वरूपमाप्ति, अतिरूपं च एवं शक्तिमन्तम् उर्वशी ददर्श इत्यन्वयः ॥ २० ॥ मानं गर्वमपहाय उपतस्थे अभजत् ॥ २१ ॥ कान्तिः शोभा, सौकुमार्यं मार्दवं, लावण्यमङ्गसौन्दर्यं, विलासः अङ्गचेष्टासु मधुरादिको विशेषः, अतिशयिताः अतिशयपरिशीलिताः सकललोकस्त्रीणां कान्त्यादयो गुणा यया ताम् ॥ २२ ॥ उभयमपि तद् मिथुनरूपं तन्मनस्कम् अन्यो-

शयनसमीपे ममोरणकद्वयं पुत्रभूतं नापनेयम् ॥ १८ ॥

भवांश्च मया नग्नो न द्रष्टव्यः, घृतमात्रञ्च ममाहारः । इत्येवमेवेति भूपतिराह । तया च सहावनीपतिरलकायां चैत्ररथादिवनेषु अमलपद्मखण्डेषु अतिरमणीयेषु मानसादिसरःसु अभिरममाण एकषष्टिवर्षसहस्राणि अनुदिनप्रवर्धमानप्रमोदोऽनयत् । उर्वशी च तदुपभोगात् प्रतिदिनप्रवर्धमानानुरागा अमरलोकवासेऽपि न स्पृहां चकार । विना चोर्वश्या सुरलोकोऽप्सरसां सिद्धगन्धर्वाणाञ्च नातिरमणीयोऽभवत् ॥ १९ ॥

ततश्चोर्वशीपुरूरवसोः समयविद् विश्वावसुर्गन्धर्वसमवेतो निशि शयनाभ्याशादेकमुरणकं जहार ॥ २० ॥

तस्य चाकाशे नीयमानस्योर्वशी शब्दमशृणोत् । आह च, ममानाथायाः पुत्रः केनाप्यपह्रियते कं शरणमुपयामीत्याकर्ण्य राजा, नग्नं मां देवी द्रक्ष्यतीति न ययौ । अथान्यमप्युरणकमादाय गन्धर्वा ययुः । तस्याप्यपह्रियमाणस्य शब्दमाकर्ण्य आकाशे पुनरपि, अनाथास्म्यहमभर्तृका कुपुरुषाश्रयेति आर्तराविणी बभूव । राजाप्यमर्षवशादन्धकारमेतदिति खड्गमादाय दुष्ट दुष्ट हतोऽसीति

---

(२८) [illegible] । [illegible], [illegible], [illegible] [illegible]; [illegible] ॥ २१ ॥ [illegible] ॥ २३ ॥ [illegible] ॥ २५ ॥ [illegible] [illegible] ॥ २६ ॥ [illegible] ॥ २७ ॥ [illegible] ॥ २८ ॥ [illegible]

व्याहरन्नभ्यधावत्। ताभ्याञ्च गन्धर्वैरतीवोज्ज्वला विद्युत् जनिता। तत्प्रभया चार्वङ्गी राजानमपगताम्बरं दृष्ट्वा अपवृत्तसमया तत्क्षणादेवापक्रान्ता ॥ २९ ॥

परित्यज्य तावुरणकौ गन्धर्वाः सुरलोकमुपागताः। राजापि तौ मेषावादाय हृष्टमनाः स्वशयनमायातो नोर्वशीं ददर्श ॥ ३० ॥

तामन्वेष्यन्नपगताम्बर एवोन्मत्तरूपो बभ्राम। कुरुक्षेत्रे चाम्भोजसरसि अन्याभिश्चतसृभिरप्सरोभिः समवेतामुर्वशीं ददर्श। ततश्चोन्मत्तरूपो राजा, जाये! ह तिष्ठ, मनसि घोरे! वचांसि, इत्यनेकप्रकारं सूक्तमवोचत् ॥ ३१ ॥

आह चार्वङ्गी, महाराज! अलमनेनाविवेकचेष्टितेन, अन्तर्वत्न्यस्म्यहम्, अब्दान्ते भवतात्रागन्तव्यम्, कुमारस्ते भविष्यति, एकाञ्च निशामहं त्वया सह वत्स्यामि, इत्युक्तः प्रहृष्टः स्वपुरमाजगाम। तासामप्सरसामुर्वशी कथयामास, अयं स मनुष्योत्कर्षो, येनाहमेतावन्तं कालमनुरागाकृष्टमनसा सहोषिता ॥ ३२ ॥

शयनमण्डपेन अर्धध्या निर्गमं दर्शयन्... । तथा चोर्वश्यास्त्वादिना तत्क्षणादेवापक्रान्तेत्यन्तेन ॥ १९ ॥ गन्धर्वाद्दासायायमनिवदात् ॥ २० ॥ गमने हेतुः, अपवृत्तोऽपगतः समयः स्थितिहेतुर्यस्याः सा ॥ २१ ॥

पुनश्चोर्वशीवियुक्तमाहात्म्य पश्चात्पुरूरवाः... तत्तोवमान् उपायान्विन्त्य चक्र-माह, पुरूरवा इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति। अन्योन्यमुक्ते सर्व-वचे। जाये! तिष्ठ, मनसि विमने घोरे! निर्दये! वचांसि वार्त्तिक-चार्थं तिष्ठ। यथा वचांसि तिष्ठ, सद्वचनं कुर्विन्तः। इत्याद्यनेक-प्रकारं उक्तानितिपदं वेदस्थसूक्तस्वरूपमार्थम्। उक्तानिति पाठे

इत्येवमुक्तास्ता अप्सरस ऊचुः, साधु साध्वस्य रूपमनेन सहास्माकमपि सर्वकालमभिरन्तुं स्पृहा भवेदिति ॥ २५ ॥

अब्दे च पूर्णे स राजा तत्राजगाम, कुमारञ्चायुषमस्मै तदोर्वशी ददौ, एकाञ्च निशां तेन राज्ञा सहोषित्वा पञ्चपुत्रोत्पत्तये गर्भमवाप ॥ २६ ॥

उवाच चैनं राजानम्, अस्मत्प्रीत्या महाराजाय सर्व एव गन्धर्वा वरदाः संवृत्ताः, तस्मात् व्रियतां वर इति ॥ २७ ॥

आह राजा च, विजितसकलारातिरविहतेन्द्रियसामर्थ्यो बन्धुमानमितबलकोषः, नान्यदस्माकमुर्वशीसालोक्यात् प्राप्यमस्ति तदहमनया सहोर्वश्या कालं नेतुमभि-लषामि ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ २२ ॥ [illegible] ॥ २४ ॥ [illegible] ॥ २५ ॥ [illegible] ॥ २६ ॥ [illegible] सर्वे वरदा इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ [illegible] राजा चाहेत्यन्वयः ।

इत्युक्ते गन्धर्वा राज्ञेऽग्निस्थालीं ददुः ॥ ३९ ॥

अयञ्च, एनमग्निम् आम्नायानुसारी भूत्वा त्रिधा कृत्वा उर्वशीसलोकतामनोरथमुद्दिश्य सम्यक् यजेथाः, ततोऽवश्यमभिलषितमवाप्स्यसि ॥ ४० ॥

इत्युक्तस्तामग्निस्थालीमादायाजगाम, अन्तरटव्याम् अचिन्तयत्, अहो मे अतिमूढता ! यदग्निस्थाली मया नीता नोर्वशीति । अथैनामटव्यामेवाग्निस्थालीं तत्याज, स्वपुरञ्चाजगाम ॥ ४१ ॥

व्यतीतार्द्धरात्रौ विनिद्रश्चाचिन्तयत्, ममोर्वशीसालोक्यप्राप्त्यर्थमग्निस्थाली गन्धर्वैर्दत्ता । सा च मया अटव्यां परित्यक्ता । तदहं तत्र तदाहरणाय यास्यामि, इत्युत्थाय तत्राप्युपगतो नाग्निस्थालीमपश्यत् । शमीगर्भञ्चाश्वत्थमग्निस्थालीस्थाने दृष्ट्वा अचिन्तयत्, मयात्र स्थाली निक्षिप्ता, सा चाश्वत्थः शमीगर्भोऽभूत् । तदेतमेवाहमग्निरूपमादाय स्वपुरमभिगम्य अरणीं कृत्वा तदुत्पन्नाग्नेरुपास्तिं करिष्यामि इति ॥ ४२ ॥

अन्तरटव्यां मार्गमध्ये वेदः । [illegible] इत्युक्ते इत्यत्रेति सन्धिः पूर्वापरयोः सन्धीयते ॥ ३८ ॥ उर्वशीलोकप्राप्तिश्च आग्नहोमसाध्ये-त्यग्निस्थालीं ददुः ॥ ३९ ॥ आम्नायानुसारी बहुविधो दर्शितः गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपेणाग्निं त्रिधा कृत्वा मनोरथमुद्दिश्य कृत्वा ॥ ४० ॥ शमीगर्भोऽश्वत्थस्तमाहुस्तेन पञ्चाग्नेरग्निहोत्रोपयुक्त इति दर्शयन्नाह, अन्तरटव्यामिति । यद्यप्यग्निं त्रिधा कृत्वा उर्वशीमुद्दिश्य यजेथा इत्येवं गन्धर्वैरुक्तं न त्वग्निस्थालीति तथापि मोहवशात् बुद्ध्वा उर्वशीविरहवशात् इदानीमचिन्तयदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ शमीगर्भं यस्या मध्ये स्थितमिवार्थः ॥ ४२ ॥ एवमेव कथा विस्मितमेव आहर-

एवमेव स्वपुरमुपगतोऽरणीं चकार । ४३ ।

तत्प्रमाणश्चाङ्गुलैः कुर्वन् गायत्रीमपठत् । पठतश्चाक्षर-संख्यान्येवाङ्गुलान्यरण्यभवत् ॥ ४४ ॥

तत्राग्निं निर्मथ्याग्नित्रयमाम्नायानुसारी भूत्वा जुहाव, उर्वशीसालोक्यं चैव फलमभिसंहितवान् । तेनैवाग्नि-विधिना बहुविधान् यज्ञान् इष्ट्वा गान्धर्वलोकान् प्राप्य उर्वश्या सह वियोगं नावाप ॥ ४५ ॥

एकोऽग्निरादावभवत् ऐलेन त्वत्र मन्वन्तरे त्रेता प्रव-र्तिता ॥ ४६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तस्याप्यायुर्धीमानमावसुर्विश्वावसुश्शतायुःश्रुतायुः (अयुतायुः) सञ्ज्ञाः षडभवन् पुत्राः ॥ १ ॥

[illegible]ऽरणीं चकार ॥ ४३ ॥ गायत्र्यक्षरसंख्याङ्गुलानि [illegible] [illegible] गायत्री पठता [illegible] [illegible] ॥ ४४ ॥ [illegible] अभिसंहितवान् [illegible] । [illegible] ॥ ४५ ॥ त्रेता [illegible] ॥ ४६ ॥

[illegible] सप्तमेऽध्याये । तत्र [illegible] इति । [illegible] सह [illegible] ॥ १ ॥

अमावसोर्भीमो नाम पुत्रोऽभवत्। भीमस्य काञ्चनः, काञ्चनात् सुहोत्रः, तस्यापि जह्नुः। योऽसौ यज्ञवाटमखिलं गङ्गाम्भसा प्लावितमालोक्य क्रोधसंरक्तनयनो भगवन्तं यज्ञपुरुषमात्मनि परमेण समाधिना समारोप्याखिलामेव गङ्गामपिबत्॥ २॥

अथैनं देवर्षयः प्रसादयामासुः, दुहितृत्वे चास्य गङ्गामनयत्। जह्नोश्च सुजह्नुर्नाम पुत्रोऽभवत्। तस्याप्यजकः, ततो बलाकाश्वः, तस्मात् कुशः, कुशस्य कुशाम्बकुशनाभामूर्त्तरयामावसवश्चत्वारः पुत्रा बभूवुः॥ ३॥

तेषां कुशाम्बः शक्रतुल्यो मे पुत्रो भवेदिति तपश्चचार। तञ्चोग्रतपसमवलोक्य मा भवत्वन्योऽस्मत्तुल्यो वीर्य्ये इत्यात्मनैवास्येन्द्रः पुत्रत्वमगच्छत्॥ ४॥

गाधिर्नाम स कौशिकोऽभवत्। गाधिश्च सत्यवतीं नाम कन्यामजनयत्। ताञ्च भार्गव ऋचीको वव्रे। गाधिरप्यतिरोषणायातिवृद्धाय च ब्राह्मणाय दातुमनिच्छन्नेकतः श्यामकर्णानामिन्दुवर्चसामनिलरंहसामश्वानां सहस्रं कन्याशुल्कमयाचत॥ ५॥

तेनापि ऋषिणा वरुणसकाशादुपलभ्याश्वतीर्थोत्पन्नं तादृशमश्वसहस्रं दत्तम्॥ ७॥

अथैनं जह्नुं देवर्षयः प्रसादयामासुः, ततस्तां मुमोच। ततो दुहितृत्वे चानयत् स्वश्रोत्रद्वारेण मोचनीयम्। अमूर्त्तरयामावसुश्च इत्यत्र सन्धिश्छान्दसः॥ ३॥ आत्मना स्वयमेवेन्द्रः पुत्रत्वमगच्छत्॥ ४॥ तदेवाह, गाधिरिति। कन्यायाः शुल्कं मूल्यम्॥ ६॥ तेनापि ऋचीकेन अश्वतीर्थं कान्यकुब्जे गङ्गाप्रदेशविशेषे, तत्रोत्पन्नं जातम्, तेन यथोद्गतमिति वा क्वचित् पाठः॥ ७॥ तदुपपादितः कन्यायाः

ततः तामृचीकः कन्यामुपयेमे। ऋचीकश्च तस्याश्चरुमपत्यार्थं चकार। तया प्रसादितश्च तन्मात्रे क्षत्रवरपुत्रोत्पत्तये चरुमपरं साधयामास ॥ ८ ॥

एष चरुर्भवत्या अयमपरश्चरुस्त्वन्मात्रा सम्यगुपयोज्य इत्युक्त्वा वनं जगाम ॥ ९ ॥

उपयोगकाले च तां माता सत्यवतीमाह सर्व एवात्मपुत्रमतिगुणमभिलषति, नात्मजायाभ्रातृगुणेष्वतीवादृतो भवतीत्यतोऽर्हसि ममात्मीयं चरुं दातुं मदीयं चरुमात्मनोपयोक्तुम् ॥ १० ॥

मत्पुत्रेण हि सकलभूमण्डलपरिपालनं कार्यम् ॥ ११ ॥

कियद्वा ब्राह्मणस्य बलवीर्यसम्पदेत्युक्ता सा स्वं चरुं मात्रे दत्तवती ॥ १२ ॥

अथ वनादभ्यागम्य सत्यवतीमृषिरपश्यत्, आह चैनाम्, अतिपापे! किमिदमकार्यं भवत्या कृतम्। अतिरौद्रं ते वपुर्लक्ष्यते, नूनं त्वया त्वन्मातृसात्कृतश्चरुरुपयुक्तो न युक्तमेतत् ॥ १३ ॥

मया हि तत्र चरौ सकलैव शौर्यवीर्यबलसम्पदारोपिता, त्वदीये चरावप्यखिलशान्तिज्ञानतितिक्षादिका

प्रसादितः तन्मात्रे क्षत्रवरपुत्रोत्पत्तये तदर्थम् ॥ ८ ॥ एष भवत्या चरुः अयमपरश्चरुः त्वन्मात्रा सम्यगुपयोज्य इत्युक्त्वा वनं ययौ ॥ ९ ॥ आत्मनो जायाया भ्रातृगुणेषु नातीवादृतो भवति। अतः चरुं दातुम् ॥ १० ॥ [illegible] इति शेषः। इत्युक्त्वा सा स्वं चरुं मात्रे दत्तवती, [illegible] ॥ १२ ॥ [illegible] ॥ १३ ॥ [illegible]

ब्राह्मणगुणसम्पत् । एतच्च विपरीतं कुर्वत्याः तवातिरौद्रशस्त्रधारणमारणनिष्ठः क्षत्रियाचारः पुत्रो भविष्यत्यस्याश्चोपशमरुचिः ब्राह्मणाचारः ॥ १४ ॥

इत्याकर्ण्यैव सा तस्य पादौ जग्राह । प्रणिपत्य चैनमाह, भगवन् ! मयैतदज्ञानादनुष्ठितं प्रसादं मे कुरु, मैवंविधः पुत्रो भवतु, काममेवंविधः पौत्रो भवतु इत्युक्तो मुनिरप्याह, एवमस्तु इति ॥ १५ ॥

अनन्तरञ्च सा जमदग्निमजीजनत् । तन्माता च विश्वामित्रं जनयामास । सत्यवती च कौशिकी नाम नद्यभवत् । जमदग्निरिक्ष्वाकुवंशोद्भवस्य रेणोः तनयां रेणुकामुपयेमे । तस्याञ्चाशेषक्षत्रवंशहन्तारं परशुरामसंज्ञं भगवतः सकललोकगुरोर्नारायणस्यांशं जमदग्निरजीजनत् ॥ १६ ॥

विश्वामित्रपुत्रस्तु भार्गव एव शुनःशेपो नाम देवैर्दत्तः ततश्च देवरातनामाभवत् । ततश्चान्ये मधुच्छन्दजयकृतदेव-

पनुभावमन्त्रांश्च । भ्यास्मं च । मुनिरप्याह, एवमस्त्विति ॥ १५ ॥ ... । अत्र पुत्र इति ... मुनिरपत्र उक्ते फलाभावेन, न चेत् पुत्रेण पौत्रोऽपि ... तत्फलं पौत्रे ... भावः ॥ १६ ॥ भार्गवः भृगुवंशोद्भवः शुनःशेपः ... क्रीतो नरमेधे हरिश्चन्द्रयज्ञे ... स्तुतैर्देवैः ... दत्तः पुत्रो देवरातनामा पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततश्चान्ये मधुच्छन्दादयः पुत्रा कौरवा बभूवुः ॥ १७ ॥ एवं भार्गवस्य शुनःशेपस्य कौशिकगोत्रत्वं देवरातप्रवरत्वञ्च उक्तम्, अन्येषां कौरवाणां मधुच्छन्दादिप्रवरत्वमिति प्रवरभेदात् बहूनि कौशिकगोत्राणि गोत्रान्तरेषु वैवाह्यानि न तु यथाप-

देवाष्टककच्छपहारीतकाद्या विश्वामित्रपुत्रा बभूवुः ॥१७॥

तेषाञ्च बहूनि कौशिकगोत्राणि ऋष्यन्तरेषु वै वाह्यानि भवन्तीति ॥ १८ ॥

—:०:—

अष्टमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

पुरूरवसो ज्येष्ठः पुत्रो यस्त्वायुर्नामा, स राहोर्दुहितरम् उपयेमे। तस्यां स पञ्च पुत्रान् जनयामास। नहुषक्षत्रवृद्धरम्भरजिसंज्ञाः, तथैवानेनाः पञ्चमः पुत्रोऽभूत्। क्षत्रवृद्धात् सुहोत्रः पुत्रोऽभूत्। काश्यलेशगृत्समदास्तस्य पुत्रास्त्रयोऽभवन्। गृत्समदस्य शौनकश्चातुर्वर्ण्यं प्रवर्त्तयिताभूत् ॥ १ ॥

काश्यस्य काशिराजः, ततो दीर्घतमाः पुत्रोऽभवत्। धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसोऽभूत्। स हि संसिद्धकार्यकरणः सकलसम्भूतिष्वशेषज्ञानवित् ॥ २ ॥

षरेषु। एतच्च गोत्रान्तरेऽपि द्रष्टव्यम्। तथाहि "एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्त्तते। तावत् समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वङ्गिरोगणात्।" इति सूत्रकाराः ॥ १८ ॥

[illegible] वर्त्तितः। [illegible] शौनकादये [illegible] ॥ चातुर्वर्ण्यं प्रवर्त्तयिता [illegible] ॥ १ ॥

[illegible] ॥ २ ॥

भगवता नारायणेन च अतीतसंभूतावस्मै वरो दत्तः ॥३॥

काशिराजगोत्रेऽवतीर्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्वेदं करिष्यसि । यज्ञभाक् भविष्यसि इति ॥ ४ ॥

तस्य च धन्वन्तरेः पुत्रः केतुमान् । केतुमतो भीमरथः तस्यापि दिवोदासः, ततः प्रतर्दनः । स च मद्रश्रेण्यवंशविनाशादशेषाः शत्रवोऽनेन जिता इति शत्रुजिदभवत् ॥५॥

तेन च प्रीतिमताऽऽत्मपुत्रो वत्स वत्सेत्यभिहितः, ततो वत्सोऽभवत् ॥ ६ ॥

सत्यव्रततया ऋतध्वजसंज्ञामवाप । पुनश्च कुवलयनामानमश्वं लेभे, कुवलयाश्व इत्यस्यां पृथिव्यां प्रथितः ॥७॥

तस्य च वत्सस्य पुत्रोऽलर्को नामाभवत् । यस्यायमद्यापि श्लोको गीयते ।

षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ।
अलर्कादपरो नान्यो बुभुजे मेदिनीं पुरा ॥ ८ ॥

अतीतसंभूतौ श्रीराब्धिजन्मनि ॥ ३ ॥ अष्टधेति । अष्टप्रकारमायुर्वेदं करिष्यसि । अष्टाङ्गमिति वा पाठः । तदुक्तं "कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्ग शल्यं दंष्ट्रा जरा वृषम् । अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थिता ॥" यद्वा "शल्यं, शालाक्यं, भूतविद्या, कायचिकित्सा, अगदतन्त्रं, रसायनं, वाजीकरणं, कौमारभृत्यम्" इत्यष्टधा ॥ ४ ॥ प्रतर्दनस्यैव शत्रुजित् बभूव इत्याख्यायिकाः सर्वा निर्वाह्याः, तेन चेत्यादिना प्रथित इत्यन्तेन ॥५॥ तेन दिवोदासेनात्मपुत्रः प्रतर्दनः वत्स वत्सेति पुनःपुनरेवाभिहितस्ततो वत्ससंज्ञोऽभवत् ॥ ६ ॥ कुवलयनामानं कुं पृथ्वीं वलयति वेष्टयतीति परिवर्त्तनेनाक्रामतीति तथा तमश्वनामानमश्वं लेभे इति कुवलयाश्वसंज्ञा इति ॥ ७ ॥ षड्वर्षसहस्राधिकषष्टिवर्षसहस्रं यावदलर्कादपरो न युवा तावद

तथालर्कस्य सन्नतिर्नामात्मजोऽभवत् । ततः सुनीथः, तस्य सुकेतुः, ततो धर्मकेतुः, ततः सत्यकेतुः, तस्मात् विभुः, तत्तनयः सुविभुः, ततश्च सुकुमारः, तस्यापि धृष्टकेतुः ततश्च वैनहोत्रः, ततश्च भार्गः, भार्गस्य भार्गभूमिः ततश्चातुर्वर्ण्य-प्रवृत्तिः इत्येते काश्यपा भूपतयः कथिताः । रजेस्तु सन्ततिः श्रूयतामिति ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

रजेः पञ्चपुत्रशतान्यतुलबलपराक्रमसाराण्यासन् । देवासुर-सङ्ग्रामारम्भे परस्परवधेप्सवो देवाश्चासुराश्च ब्रह्माण-मपृच्छन् ॥ १ ॥

भगवन् ! अस्माकमत्र विरोधे कतरः पक्षो जेता भविष्यतीति अथाह भगवान्, येषामर्थे रजिरात्तायुधो योत्स्यतीति अथ दैत्यैरुपेत्य रजिरात्मसाहाय्यदानाया-भ्यर्थितः प्राह, योत्स्येऽहं भवतामर्थे यद्यहममरजयाद्-भवतामिन्द्रो भविष्यामि इत्याकर्ण्यैतत् तैरभिहितो न

काश्यं काश्यपीदेश्यां [illegible] ॥ ८ ॥ भार्गभूमेः [illegible] ॥ ९ ॥

रजेः पञ्चशतानीत्यादि [illegible] ॥ [illegible] देवासुरेति ॥ १ ॥ [illegible]

वयमन्यथा वदिष्यामोऽन्यथा करिष्यामः। अस्माकमिन्द्रः प्रह्लादस्तदर्थमयमुद्यमः। इत्युक्त्वा गतेष्वसुरेषु देवैरप्यसाववनीपतिरेवमेवोक्तः। तेनापि च तथैवोक्ते देवैरिन्द्रस्त्वं भविष्यसीति समन्वीप्सितम् ॥ २ ॥

रजिनापि देवसैन्यसहायेनानेकैर्महास्त्रैस्तदशेषमसुरबलं निषूदितम्। अथ जितारातिपक्षश्च इन्द्रो रजिचरणयुगलमात्मशिरसा निपीड्याह भयत्राणदानादस्मत्पिता भवान् सर्वलोकानामुत्तमोत्तमो भवान्, यस्याहं पुत्रस्त्रिलोकेन्द्रः ॥ ३ ॥

स चापि राजा प्रहस्याह, एवमस्तु, अनतिक्रमणीया हि वैरिपक्षादप्यनेकविधचाटुवाक्यगर्भा प्रणतिः, इत्युक्त्वा स्वपुरम् आजगाम ॥ ४ ॥

शतक्रतुरपीन्द्रत्वं चकार। स्वर्याते च रजौ नारदर्षिचोदिता रजिसुताः शतक्रतुमात्मपितृपुत्रमाचाराद्राज्यं याचितवन्तः ॥ ५ ॥

अप्रदाने चावजित्येन्द्रमतिबलिनः स्वयमिन्द्रत्वं

दानीं वदिष्यामः, किन्तु कार्यमन्यथा प्रह्लादमिन्द्रं करिष्यामः किन्तु वयं तावदिन्द्रः प्रह्लाद इत्युक्त्वा निर्गतेषु समन्वीप्सितमनुमतम् ॥ २ ॥ भयत्राणदानादिति "अन्नदाता भयत्राता कन्यादाता तथैव च । जनिता चोपनेता च पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥" इत्युक्तेः । भवानिति पदावृत्तिर्बोध्यभेदात् ॥ ३ ॥ अनेकविधानि चाटूनि प्रियाणि वाक्यानि गर्भे यस्याः सा प्रणतिः वैरिपक्षादपि वैरिपक्षीयस्यापि अनतिक्रमणीया वैरिणा प्रयुक्ताद्रक्षणमनुसरणम्, किं पुनर्भक्तादयोऽनेनेति भावः ॥ ४ ॥ पितृत्वं प्राप्तो भवतीति वचनादाचाराद्राज्यमिन्द्रत्वमात्मपितुः पुत्रत्वादिन्द्रं याचितवन्तः ॥ ५ ॥ बलातिबलं दोर्दण्डे बलवत्तरं सैन्यं

क्रः। ततश्च बहुतिथे काले अतीते बृहस्पतिमेकान्ते दृष्ट्वापहृतत्रैलोक्ययज्ञभागः शतक्रतुराह ।६।

बदरीफलमात्रमप्यर्हसि मम आप्यायनाय पुरोडाशखण्डं दातुम्, इत्युक्तो बृहस्पतिरुवाच, यद्येवं पूर्वमेव त्वयाहं चोदितः स्यां तन्मया त्वदर्थं किम् अकर्त्तव्यमिति ।७।

अल्पैरेवाहोभिस्त्वां निजं पदं प्रापयिष्यामि, इत्यभिधाय तेषामनुदिनमभिचारिकं बुद्धिमोहाय शक्रस्य च तेजोऽभिवृद्धये जुहाव। ते चापि तेन बुद्धिमोहेनाभिभूयमाना ब्रह्मद्विषो धर्मत्यागिनो वेदवादपराङ्मुखा बभूवुः। ततश्च तानपेतधर्माचारान् इन्द्रो जघान। पुरोहिताप्यायिततेजाश्च त्रिदिवमाक्रामत। एतदिन्द्रस्य स्वपदच्यवनादारोहणं श्रुत्वा पुरुषः स्वपदभ्रंशं दौरात्म्यं वा न च प्राप्नोति। रम्भस्त्वनपत्योऽभवत्। क्षत्रवृद्धसुतः प्रतिक्षत्रः, तत्पुत्रः सञ्जयः, तस्यापि जयः, ततश्च विजयः, तस्माच्च यज्ञकृत्, तस्य हर्यवर्धनः, हर्यवर्धनसुतः सहदेवः, तस्मादहीनः, तस्य जयसेनः, ततश्च संकृतिः, तत्पुत्रः क्षत्रधर्मा, इत्येते क्षत्रवृद्धस्य। अतो नहुषवंशं वक्ष्यामि, इति ॥ ८ ॥

[illegible] ॥ ६ ॥ [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] ॥ ८ ॥

दशमोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

यतिर्ययातिः संयात्यायातिर्वियतिः कृतिसंज्ञा नहुषस्य षट् पुत्रा महाबलपराक्रमा बभूवुः। यतिस्तु राज्यं नैच्छत्। ययातिस्तु भूभृदभवत्, उशनसश्च दुहितरं देवयानीं शर्मिष्ठाञ्च वार्षपर्वणीमुपयेमे ॥ १ ॥

अत्रानुवंशश्लोको भवति।

यदुं च तुर्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत।
द्रुह्युञ्चानुञ्च पूरुञ्च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ २ ॥

काव्यशापाच्चाकालेनैव ययातिर्जरामवाप ॥ ३ ॥

प्रसन्नशुक्रवचनाच्च जरां संक्रामयितुं ज्येष्ठं पुत्रं यदुमुवाच, वत्स त्वन्मातामहशापादियमकालेनैव जरा मामुपस्थिता। तामहं तस्यैवानुग्रहात् भवतः सञ्चारयाम्येकं वर्षसहस्रं, न तृप्तोऽस्मि विषयेषु, त्वद्वयसा विषयानहं भोक्तुमिच्छामि। नात्र भवता प्रत्याख्यानं

दशमे नाहुषस्य ययातेर्वंश उच्यते। बहुगीतेनेह सर्वेषां वैराग्यमुपजायते ॥ उपयेमे देवयानीं नाम्नैव शर्मिष्ठां नाम्नैव चोपयेमे ॥ १ ॥ अनुवंशो वंशमनुगतः श्लोक इत्यर्थः ॥ २ ॥ काव्यशापादिति। शर्मिष्ठायां दास्यां ययातिना पुत्रोत्पादनं देवयान्या कथितं श्रुत्वा क्रुद्धशुक्रशापादकाले जरां ययातिरवाप ॥ ३ ॥ प्रसन्नशुक्रवचनादिति पुनः प्रसन्नशुक्रस्य वचनं, अन्यस्मिन् जरां संक्रामयितुमिति,

असंयम् इत्युक्तः स नैच्छत् तां जरामादातुम्। तथापि पिता शशाप, त्वत्प्रसूतिर्न राज्यार्हा भविष्यतीति ॥ ५ ॥

अनन्तरञ्च द्रुह्युं तुर्वसुम् अनुञ्च पृथिवीपतिर्जरा-ग्रहणार्थं स्वयौवनप्रदानाय च चोदयामास। तैरप्ये-कैकेन प्रत्याख्यातस्तांश्च शशाप। अथ शर्मिष्ठा-तनयमशेषकनीयांसं पूरुं तथैवाह, स चातिप्रवणमतिः प्रणम्य पितरं सबहुमानं महान् प्रसादोऽयमस्माकम्, इत्युदारम् अभिधाय जरां प्रतिजग्राह, स्वकीयञ्च यौवनं पित्रे ददौ। सोऽपि च नवं यौवनमासाद्य धर्माविरोधेन यथाकामं यथाकालोपपन्नं यथोत्साहं विषयं चचार, सम्यक् प्रजापालनमकरोत् ॥ ६ ॥

विश्वाच्या सहोपभोगं भुक्त्वा कामानामन्तमवाप्स्यामी-त्यनुदिनं तन्मनस्को बभूव ॥ ७ ॥

अनुदिनञ्च उपभोगतश्च कामानतीव रम्यान् मेने ॥ ८ ॥

ततश्चैवमगायत।

ययातिरुवाच।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ९ ॥

तदिदम् [illegible], मदीयं यौवनञ्च आदत्स्वेति, [illegible] [illegible] यदुशाप। [illegible] यौवनेन ॥ ६ ॥ चचार भुक्त ॥ ६ ॥ विश्वाच्या अप्सरसा ॥ ७ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ८ ॥ ततश्च निर्वेदात् [illegible], न [illegible]

यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः।
एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतितृषं त्यजेत्॥ १०॥
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम्।
समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वा एव सुखा दिशः॥ ११॥
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः।
तां तृष्णां संत्यजन् प्राज्ञः सुखेनैवाभिपूर्यते॥ १२॥
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः।
धनाशा जीविताशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति॥ १३॥
पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः।
तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वेव जायते॥ १४॥
तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम्।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह॥ १५॥

शान्तिमवाप्नोति। तृष्णायाः क्षयः॥ ९॥ यदि न तृष्णापूर्णैरयमहं तदा दुःखमेव तस्मात् दोषदर्शि कुर्वन् तां त्यजेदिति भावः॥ १०॥

तर्हि विषयत्यागे कथं सुखप्राप्तिरत आह, यदा सर्वभूतेषु विषयेषु भावं सुखाध्यासं पापकं रागादिजनकं न कुरुते किन्तु तेषु भोगितत्वेन समदृष्टिस्तदा, ऐहिकामुष्मिकदुःखाभावात् सर्वा दिशः सुखमय्यः, दुःखाभावे सुखत्वोपचारात्॥ ११॥ ननु सा दुस्त्यजेति चेत्? सत्यं दुर्मतिभिर्दुस्त्यजापि दोषदर्शिभिस्तु त्यक्तुं शक्यतेत्याह, या दुस्त्य-जेति। सुखेनाभिपूर्यते इति [illegible]॥ १२॥ दोषदर्शि [illegible] तृष्णायाः [illegible] दुष्पूरत्वात्, जीर्यतीति द्वाभ्याम्॥ १३॥ पूर्णं [illegible] तथापीति। एतां तृष्णाम्॥ १४॥ [illegible] ॥ १५॥

पराशर उवाच ।

पूरोः सकाशादादाय जरां दत्त्वा च यौवनम् ।
राज्येऽभिषिच्य पूरुञ्च प्रययौ तपसे वनम् ॥ १६ ॥
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं प्रत्यथादिशत् ।
प्रतीच्यां च तथा द्रुह्युं दक्षिणापथतो यदुम् ॥ १७ ॥
उदीच्याञ्च तथैवानुं कृत्वा मण्डलिनो नृपान् ।
सर्वपृथ्वीपतिं पूरुं सोऽभिषिच्य वनं ययौ ॥ १८ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच

अतः परं ययातेः प्रथमपुत्रस्य यदोर्वंशमहं कथयामि । यत्राशेषलोकनिवासी मनुष्यसिद्धगन्धर्वयक्षराक्षसगुह्यककिम्पुरुषाप्सरउरगविहगदैत्यदानवदेवर्षिद्विजर्षिमुमुक्षुभिर्धर्मार्थकाममोक्षार्थिभिः तत्फललाभाय सदाभिष्टुतोऽपरिच्छेद्यमाहात्म्यांशेन भगवाननादिनिधनो विष्णुरवततार ॥ १ ॥

अत्र श्लोकः ।

यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
यत्रावतीर्णं विष्ण्वाख्यं परं ब्रह्म निराकृति ॥ २ ॥

[illegible] यदोर्वंशो निरूप्यते । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥१॥ [illegible] निराकृति [illegible] । [illegible] ॥१६॥ [illegible]

सहस्रजित्क्रोष्टुनलनहुषसंज्ञाश्चत्वारो यदुपुत्रा बभूवुः। सहस्रजित्पुत्रः शतजित्। तस्य हैहयवेणुहयास्त्रयः पुत्रा बभूवुः। हैहयात् धर्मनेत्रः, ततः कुन्तिः, कुन्तेः साहञ्जिः, तत्तनयो महिष्मान् तस्मात् भद्रश्रेण्यः, ततो दुर्दमः, तस्मात् धनकः, धनकस्य कृतवीर्यकृताग्निकृतवर्मकृतौजसश्चत्वारः पुत्राः। कृतवीर्यादर्जुनः सप्तद्वीपपतिर्बाहुसहस्रो जज्ञे। योऽसौ भगवदंशमत्रिकुलप्रसूतं दत्तात्रेयाख्यमाराध्य बाहुसहस्रम् अधर्मसेवानिवारणं धर्मेण पृथिवीजयं धर्मतश्चानुपालनम् अरातिभ्योऽपराजयम् अखिलजगत्प्रख्यातपुरुषाच्च मृत्युम् इत्येतान् वरान् अभिलषितवान् लेभे च। तेनेयमशेषद्वीपवती पृथ्वी सम्यक् परिपालिता। दशयज्ञसहस्राण्यसावयजत्। तस्य च श्लोकोऽद्यापि गीयते ॥ ३ ॥

> नूनं न कार्त्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः।
> यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रश्रयेण श्रुतेन च ॥ ४ ॥

अनष्टद्रव्यता च तस्य राज्येऽभवत् ॥ ५ ॥

न विवक्षिताः यत इदानीमपि नष्टं माहात्म्येन दृश्यप्राप्तेः। "अनष्टद्रव्यता चैव तस्य नामाभिकीर्त्तनात्" इति कूर्मोक्तेः ॥ ५ ॥ माहिष्मत्यां पुर्यां दिग्विजयार्थमागतो रावणस्तेनार्जुनेन बद्ध्वा स्वनगरैकान्ते स्थापित इत्यन्वयः। कथमर्जुनेन? नर्मदाजलावगाहनक्रीडायां मदिरापानमत्तेन यो मदो मत्तता तद्युक्तेन। एवं हि हरिवंशे जलक्रीडासक्तार्जुन-भुजबलरुद्धवेगं प्रतिस्रोत प्रवाहं नर्मदादिग्विजयी रावणः तद्भिमानात् प्रहतोऽर्जुनेन बद्ध्वा स्वनगरे स्थापित इति।

एवं पञ्चाशीतिवर्षसहस्राण्यव्याहतारोग्यश्रीबलपराक्रमो राज्यमकरोत् माहिष्मत्यां दिग्विजयाभ्यागतो नर्मदाजलावगाहनक्रीडातिपानमदाकुलेनायत्नेनैव तेनाशेषदेवदैत्यगन्धर्वेशजयोद्भूतमदावलेपोऽपि रावणः पशुरिव बद्धा स्वनगरैकान्ते स्थापितः ॥ ६ ॥

यश्च पञ्चाशीतिवर्षसहस्रोपलक्षणकालावसाने भगवन्नारायणांशेन परशुरामेणोपसंहृतः। तस्य च पुत्रशतप्रधानाः पञ्च पुत्रा बभूवुः शूरशूरसेनवृषसेनमधुजयध्वजसंज्ञाः। जयध्वजात् तालजङ्घः पुत्रोऽभवत्। तालजङ्घस्य तालजङ्घाख्यं पुत्रशतमासीत् तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रः, तथान्यो भरतः, भरताद् वृषस्तज्जातो च वृषस्य पुत्रो मधुरभवत्। तस्यापि वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमासीत्। यतो वृष्णिसंज्ञामेतद् गोत्रमवाप। मधुसंज्ञाहेतुश्च मधुरभवत्। यादवाश्च यदुनामोपलक्षणात् ॥ ७ ॥

द्वादशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

क्रोष्टुस्तु यदुपुत्रस्यात्मजो वृजिनीवान्। ततश्च स्वाहिः, ततो रुषद्गुः, रुषद्गोश्चित्ररथः, तत्तनयः शशबिन्दुः चतुर्दश महारत्नचक्रवर्त्ती चाभवत् ॥ १ ॥

द्वादशे क्रोष्टुवंशस्य यदुपुत्रस्य वर्ण्यते। [illegible] कीर्त्तिताः। चतुर्दश महान्ति रत्नानि यस्य सः। रत्नानि चाह [illegible] 'चक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म्म रत्नञ्च पञ्चमम्। केतुर्निधिश्च सप्तैव प्राणहीनानि चक्षते। भार्य्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः। पत्त्यश्वौ कलभश्चेति प्राणिनः सप्त कीर्त्तिताः। चतुर्दशेति रत्नानि सर्व्वेषां चक्रवर्त्तिनाम्' ॥ १ ॥

तस्य च शतसहस्रं पत्नीनामभवत् । दशलक्षसंख्याश्च पुत्राः । तेषाञ्च पृथुश्रवाः, पृथुकर्म्मा, पृथुजयः, पृथुदानः, पृथुकीर्त्तिः, पृथुश्रवाः, षट् पुत्राः प्रधानाः । पृथुश्रवसः पुत्रः तमः, तस्मादुशनाः । यो वाजिमेधानां शतम् आजहार । तस्य च शितपुर्नाम पुत्रोऽभूत् तस्यापि रुक्मकवचः, ततः परावृत्, परावृतो रुक्मेषुपृथुरुक्मज्यामघपालितहरितसंज्ञाः तस्य पञ्चात्मजा बभूवुः । तत्राद्यापि ज्यामघस्य श्लोको गायन्ति ॥ २ ॥

भार्य्यावश्यास्तु ये केचिद् भविष्यन्त्यथवा मृताः ।
तेषान्तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैब्यापतिरभूत् नृपः ॥
अपुत्रा तस्य सा पत्नी शैब्या नाम तथाप्यसौ ।
अपत्यकामोऽपि भयात् नान्यां भार्य्यामविन्दत ॥

स त्वेकदातिप्रभूतगजतुरगसम्मर्द्देनातिदारुणे महाहवे युध्यमानः सकलमेवारातिचक्रमजयत् । तच्चारिचक्रमपास्तपुत्रकलत्रबन्धुबलकोषं स्वमधिष्ठानं परित्यज्य दिशः प्रविद्रुतम् ॥ ३ ॥

तस्मिन् च विद्रुतेऽतित्रासलोलायतलोचनयुगलं त्राहि तात भ्रातः ! इत्याकुलविलापविधुरं राजकन्यारत्नमद्रा-क्षीत् ॥ ४ ॥

ज्यामघस्य शैब्यापतेः अपुत्रस्य भार्य्या[illegible] पुत्रा[illegible] [illegible] [illegible] यथा[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कन्यारत्नस्य तत् ।

तद्दर्शनाच्च तस्यामनुरागानुगतान्तरात्मा स भूपोऽचिन्तयत्॥ ५॥

साध्विदं ममापत्यविरहितस्य वन्ध्याभर्त्तुः साम्प्रतं विधिनापत्यकारणं कन्यारत्नमुपपादितम्। तदेतत् उद्वहामि। अथ चैनां स्यन्दनमारोप्य स्वमधिष्ठानं नयामि॥ ६॥

तथैव देव्याहमनुज्ञातः समुद्वहामीति। अथैनां रथमारोप्य स्वनगरमागच्छत्॥ ७॥

विजयिनञ्च राजानमशेषपौरभृत्यपरिजनामात्यसमेता शैब्या द्रष्टुमधिष्ठानद्वारमागता॥ ८॥

सा चावलोक्य राज्ञः सव्यपार्श्ववर्त्तिनीं कन्यामीषदुद्भूतामर्षस्फुरदधरपल्लवा राजानम् अवोचत्, अतिचपलचित्तात्र स्यन्दने केयमारोपिता इति। असावप्यनालोचितोत्तरवचनोऽतिभयात् तामाह, स्नुषा ममेयमिति॥ ९॥

अथैनं शैब्योवाच।

नाहं प्रसूता पुत्त्रेण नान्या पत्न्यभवत् तव।
स्नुषासम्बन्धता ह्येषा कतमेन सुतेन ते॥ १०॥

पराशर उवाच ।

इत्याकर्ण्यातिकोपकलुषितवचनमपगतविवेकतया दुरुक्त-परिहारार्थमिदमवनीपतिराह ॥ ११ ॥

यस्ते जनिष्यत्यात्मजः तस्यायमनागतस्यैव भार्या निरू-पिता, इत्याकर्ण्योद्भूतमृदुहासा तथेत्याह, प्रविवेश च राज्ञा सहाधिष्ठानम् इति ॥ १२ ॥

अथातिशुद्धलग्नहोरांशकावयवोत्कृष्टपुत्रजन्म-लाभगुणात् वयसः परिणाममुपगतापि शैब्या स्वल्पैरेवाहो-भिर्गर्भमवाप ॥ १३ ॥

कालेन च पुत्रमजीजनत् । तस्य च विदर्भ इति पिता नाम चक्रे । स च तां स्नुषामुपयेमे ॥ १४ ॥

तस्यां चासौ क्रथकैशिकसंज्ञौ पुत्रावजनयत् । पुनश्च तृतीयं रोमपादसंज्ञं कुमारमजीजनत् । रोमपादाद् बभ्रुः,

इत्याकर्ण्येति । कलुषितं क्षुभितम् अत एव तेन लुप्तो विवेको यस्य तत्तया, दुरुक्तम् अपत्या इत्यादि यदुक्तवान् तत्परिहारार्थम् ॥ ११ ॥ स्नुषा तस्य नववधूः निरूपिता कल्पिता ॥ १२ ॥ अनन्तरन्तु शैब्या गर्भमवा-पेत्यन्वयः । तत्र हेतुः, अतिशुद्धा ये लग्नहोरांशकावयवास्तैरुत्कृष्टं यथा भवति । अतिशुद्धलग्नहोरांशकावयवेन उत्कृष्टो यः शैब्याराजाभ्यां पुत्रजन्मलाभः लाभापेक्षया गुणात् अदृष्टगुणात् । अस्तु दैवज्ञाख्या ना, यतः दैवज्ञा हि शुभाशुभसूचनं तथापि न उत्पादने, तत्र राशीना-मुदयो लग्नं, राशेरर्धं होरा, राशेर्नवमो भागोऽंशकः, अवयवः द्वादशादि, एतेषु शुभेषु उत्कृष्टं सतस्वानुगुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ स च विदर्भः कथं स्नुषामुपयेमे ? अत आह पूर्वमतिशयात् ताभ्यां दत्तामुपयेमे ॥ १४ ॥

बभ्रोः पुत्रो धृतिः। कौशिकस्यापि चेदिः पुत्रोऽभूत् यस्य सन्ततौ चैद्या भूपालाः। क्रथस्य ज्यामघपुत्रस्य पुत्रः कुन्तिरभवत् ॥ १५ ॥

कुन्तेर्वृष्णिः, वृष्णेर्निर्वृतिः, निर्वृतेर्दशार्हः, ततश्च व्योमा, तस्मादपि जीमूतः, तस्यापि विकृतिः, ततो भीमरथः, तस्मात् नवरथः, ततश्च दशरथः, तस्य शकुनिः, तत्तनयः करम्भिः, करम्भेर्देवरातोऽभवत्। तस्मात् देवक्षत्रः, तस्य मधुः, मधोरनवरथः, अनवरथात् कुरुवत्सः, ततश्चानुरथः, ततः पुरुहोत्रो जज्ञे। ततश्च अंशः, ततश्च सत्वतः, सत्वतादेते सात्वताः ॥ १६ ॥

इत्येतां ज्यामघसन्ततिं सम्यक् श्रद्धासमन्वितः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

भजिनभजमानदिव्यान्धकदेवावृधमहाभोजवृष्णिसंज्ञाः सत्वतस्य पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥

भजमानस्य निमिक्रिकणवृष्णयः, तथान्ये त्रयो वैमात्राः शताजित्सहस्राजिदयुताजित्संज्ञाः ॥ २ ॥

[illegible] ॥ १८ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ १६ ॥

[illegible] ॥ १ ॥
[illegible] ॥ २ ॥ [illegible]

देवावृधस्यापि बभ्रुः पुत्रोऽभूत् । तस्य च अयं श्लोको गीयते ॥ ३ ॥

यथैव शृणुमो दूरात्सम्पश्यामस्तथान्तिकात् ।
बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः ॥ ४ ॥
पुरुषाः षट् च षष्टिश्च षट् सहस्राणि चाष्ट च ।
येऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रोर्देवावृधादपि ॥ ५ ॥

महाभोजस्त्वतिधर्मात्मा । तस्यान्वये भोजा मार्त्तिकावता बभूवुः ॥ ६ ॥

वृष्णेः सुमित्रो युधाजिच्च पुत्रोऽभवत् । ततश्चानमित्र शिनी तथा ॥ ७ ॥

अनमित्रान्निघ्नः निघ्नस्य प्रसेनसत्राजितौ । तस्य च सत्राजितस्य भगवानादित्यः सखा अभवत् ॥ ८ ॥

एकदा तु अम्भोधितीरसंश्रयः सूर्यं सत्राजित स्तुष्टाव । तन्मनस्कतया च भास्वानभिष्टूयमानोऽग्रतस्तस्य तस्थौ । अस्पष्टमूर्त्तिधरं चैनमालोक्य सत्राजितः सूर्यमाह, यथैव व्योम्नि त्वां वह्निपिण्डोपममहमपश्यं तथैवाद्याग्रतो

अकारात् देवावृधस्यापि श्लोको बभ्रो गीयते ॥ ३ ॥ दूरात् दूरे स्थितं यथा शृणुमः अन्तिकात् समीपे स्थितमपि प्रत्यक्षतया तथैव पश्यामः, न ततः किञ्चिदपि न्यूनम् । अतो बभ्रुर्मनुष्याणां मध्ये श्रेष्ठो देवावृधस्तु देवैः सम इति ॥ ४ ॥ बभ्रोर्देवावृधादपि तत्प्राप्तोपदेशमार्गेण पुरुषाश्चतुर्दशसहस्राः क्रमेण षट्सप्तत्यादयोऽमृतत्वं प्राप्ताः । बभ्रुर्देवावृधाविति पाठे बभ्रुं देवावृधं चाश्रित्य इति शेषः । स एवार्थः ॥ ५ ॥ मार्त्तिकावतं नाम पुरं तत्र स्थिता भोजा मार्त्तिकावताः ॥ ६ ॥ वृष्णेः शिनियुधाजितौ पुत्राविति शेषः । ततः सुमित्रात् ॥ ७ ॥ सत्राजितः

गतमप्यत्र न किञ्चिद्भगवता प्रसादीकृतं विशेषमुपलक्षयामि ॥ ८ ॥

इत्येवमुक्ते भगवता सूर्येण निजकण्ठादुन्मुच्य स्यमन्तकनामा मणिवरमेकान्ते न्यस्तः। ततस्तमाताम्रमुज्ज्वलह्रस्ववपुषमीषदापिङ्गलनयनमादित्यमद्राक्षीत्। कृतप्रणिपातस्तवादिकञ्च सत्राजितमाह भगवान्, वरमस्मत्तोऽभिमतं वृणीष्वेति। स च तदेव मणिरत्नमयाचत। स चापि तस्मै तद् दत्त्वा वियति स्वं धिष्ण्यमारुरोह ॥ १० ॥

सत्राजितोऽप्यमलमणिरत्नसनाथकण्ठतया सूर्य इव तेजोभिरशेषदिगन्तराण्युद्भासयन् द्वारकां विवेश ॥ ११ ॥

द्वारकावासिजनस्तु तमायान्तमवेक्ष्य भगवन्तमादिपुरुषं पुरुषोत्तममवनिभारावतारणायांशेन मानुषरूपधारिणं प्रणिपत्याह, भगवन्! भगवन्तमयं नूनं द्रष्टुमायात्यादित्य। इत्याकर्ण्य प्रहस्य च तानाह भगवान् नायमादित्यः, सत्राजितोऽयमादित्यदत्तं स्यमन्तकाख्यं महामणिं बिभ्रदत्रोपयाति। तदेनं विश्रब्धाः पश्यत इत्युक्तास्ते ययुः ॥ १२ ॥

[illegible] ॥ ८ ॥
[illegible] ॥ ९ ॥

[illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] ॥ १२ ॥ [illegible]

स च तं स्यमन्तकाख्यं महामणिमात्मनिवेशने चक्रे ॥ १३ ॥

प्रतिदिनञ्च तन्मणिरत्नमष्टौ कनकभारान् स्रवति ॥ १४ ॥

तत्प्रभावाच्च सकलस्यैव राष्ट्रस्योपसर्गानावृष्टि-व्यालाग्निचौरदुर्भिक्षादिभयं न भवति ॥ १५ ॥

अच्युतोऽपि तद्दिव्यरत्नमुग्रसेनस्य भूपतेर्योग्यमेतदिति लिप्साञ्चक्रे गोत्रभेदभयाच्च शक्तोऽपि न जहार ॥ १६ ॥

सत्राजितोऽप्यच्युतो मामेतद् याचयिष्यतीत्यवगत-रत्नलोभः स्वभ्रात्रे प्रसेनाय तद्रत्नं दत्तवान् ॥ १७ ॥

तच्च शुचिना ध्रियमाणमशेषमेव सुवर्णस्रावादिकं गुणमुत्-पादयति, अन्यथा य एव धारयति तमेव हन्तीति । असा-वपि प्रसेनः स्यमन्तकेन कण्ठासक्तेनाश्वमारुह्याटव्यां मृगयामगच्छत् । तत्र च सिंहात् वधमवाप । साश्वञ्च तं निहत्य सिंहोऽप्यमलमणिरत्नमास्याग्रेणादाय गन्तुमु-द्यतः ऋक्षाधिपतिना जाम्बवता दृष्टो घातितश्च । जाम्ब-

---

गृहे स्वगृहे चक्रे स्थापयामास ॥ १३ ॥ [illegible] ॥ [illegible] स्वर्ण[illegible]कनकभारान् । भारप्रमाणं [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ १५ ॥ [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible]

चागच्छमनं तच्चिरकमादाय स्वविलं प्रविवेश, सुकुमार-
कमग्राय च बालकाय क्रीडनम् अकरोत् ॥ १८ ॥

अनागच्छति च तस्मिन् प्रसेने, कृष्णो मणिरत्नमभि-
लषितवान्, स च प्राप्तवान्, ननमेतदस्य कर्म, नान्येन
प्रसेनो हन्यते इत्यखिल एव यदुलोकः परस्परं कर्णाकर्णि-
कथयत ॥ १९ ॥

विदितलोकापवादवृत्तान्तश्च भगवान् यदुसैन्यपरि-
वारः प्रसेनाश्वपदवीमनुससार, ददर्श चाश्वसहितं प्रसेनं
निहतं सिंहेन। अखिलजनपदमध्ये सिंहपददर्शनकृत-
परिशुद्धिः सिंहपदमनुससार ॥ २० ॥

ऋक्षविनिहतञ्च सिंहमप्यल्पे भूमिभागे दृष्ट्वा ततश्च
तद्रत्नगौरवादृक्षस्यापि पदान्यनुययौ। गिरितटे च
सकलमेव यदुसैन्यमवस्थाप्य तत्पदानुसारी ऋक्षविलं
प्रविवेश। अर्धप्रविष्टश्च धात्र्याः सुकुमारकमुल्लापयन्त्या
वाणीं शुश्राव ॥ २१ ॥

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः।
सुकुमारक! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ २२ ॥

---

१ क स्व पुस्तके ... ॥ १७ ॥ क्रीडनं क्रीडासाधनम् ॥ १८ ॥ कर्णाकर्णि
कर्णे कर्णे । कर्णाकर्णौ इति पाठे कर्णपरम्परया इत्यर्थः ॥ १९ ॥
... परिशुद्धिर्यस्य सः । सिंहेनैव प्रसेनो हतो न कृष्णे-
नेति जनपदेन ज्ञातव्यात् । तथापि मणिरत्नलोभात् सिंहपदमनुससार
॥ २० ॥ ... ... ॥
२१ ॥ ... , ... इति ॥ २२ ॥ ...

इत्याकर्ण्य स समस्तमतिकोदन्तोऽन्तःप्रविष्टः कुमारक्रीडनकीकृतञ्च धात्रीहस्ते तेजोभिर्जाज्वल्यमानं स्यमन्तकं ददर्श ॥ २३ ॥

तच्च स्यमन्तकाभिलाषचक्षुषमपूर्वं पुरुषमागतमवेक्ष्य धात्री त्राहि त्राहीति व्याजहार ॥ २४ ॥

तदार्त्तनादश्रवणानन्तरमामर्षपूर्णहृदयः स जाम्बवान् आजगाम, तयोश्च परस्परं युध्यतोरेकविंशतिदिनान्यभवत् । ते च यदुसैनिकास्तत्र सप्ताष्टदिनानि तन्निष्क्रान्तिमुदीक्षमाणास्तस्थुः । अनिष्क्रममाणे च मधुरिपौ असाववश्यमत्र विनाशमवाप्तो भविष्यत्यन्यथा तस्य कथमेतावन्ति दिनानि शत्रुजये व्याक्षेपो भवतीति कृताध्यवसाया द्वारकामागता हतः कृष्ण इति कथयामासुः ॥ २५ ॥

तद्बान्धवाश्च तत्कालोचितमखिलमुपरतक्रियाकलापं चक्रुः ॥ २६ ॥

ततश्चास्य युध्यमानस्यातिश्रद्धादत्तविशिष्टपात्रोपयुक्तान्नतोयादिना कृष्णस्य बलप्राणपुष्टिरभूत् ॥ २७ ॥

इतरस्यानुदिनमतिगुरुपुरुषभिद्यमानस्यातिनिष्ठुर-

[illegible] येन सः । [illegible]ऽन्तरिति पाठे [illegible] येन सः अन्तःप्रविष्ट [illegible] । [illegible]मानमिति प्रकाशमानम् ॥ २३ ॥ त [illegible] स्यमन्तकाभिलाषयुक्तचक्षुषं [illegible] तम् ॥ २४ ॥ तन्निष्क्रान्तिं तन्निर्गमम् । [illegible] विनाशः । कृताध्यवसायाः कृतनिश्चयाः ॥ २५ ॥ उपरतक्रियाकलापं [illegible]क्रियाकलापं [illegible]दिकम् ॥ २६ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भाव ॥ २७ ॥ [illegible] नरा-

प्रहारपीडिताखिलावयवस्य निराहारतया बलहानिः।
निर्जितश्च भगवता जाम्बवान् प्रणिपत्याह, सुरासुरयक्ष-
गन्धर्वराक्षसादिभिरप्यखिलैर्भगवान् न जेतुं शक्यः, किमु-
तावनिगोचरैरल्पवीर्यैर्नरावयवभूतैश्च तिर्य्यग्योन्यनुसृतिभिः
किं पुनरस्मद्विधैरवश्यं भगवतोऽस्मत्स्वामिनो नारायणस्य
सकलजगत्परायणस्यांशेन भगवता भवितव्यमित्युक्तः ॥२८॥

तस्मै भगवानखिलावनिभारावतारमाचचक्षे ॥ २९ ॥
प्रीत्याभिस्पृश्य करतलेन चैनमपगतयुद्धखेदं चकार ॥३०॥

स च प्रणिपत्यैनं पुनरपि प्रसाद्य जाम्बवतीं नाम
कन्यां गृहागतायार्घ्यभूतां ग्राहयामास । ३१ ॥

स्यमन्तकमणिमप्यसौ प्रणिपत्य तस्मै प्रददौ । अच्यु-
तोऽप्यतिप्रणतात् तस्मादग्राह्यमपि तन्मणिरत्नमात्मशोधनाय
जग्राह । ३२ ।

सह जाम्बवत्या द्वारकामाजगाम । भगवदागमनोद्भूत-
हर्षोत्कर्षस्य द्वारकावासिजनस्य कृष्णावलोकनात्तत्क्ष-
णमेवातिपरिणतवयसोऽपि नवयौवनमिवाभवत् । यादव-

[illegible] न शक्य इति किं
[illegible] ॥ २८ ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ २९ ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ३० ॥
[illegible] ॥ ३१ ॥ [illegible]
[illegible] इति [illegible] ॥ ३२ ॥ [illegible]

दुन्दुभिश्च दिव्या विनेदेति च सकलयादवाः स्त्रियश्च समाश्वासयामासुः ॥ ५३ ॥

भगवानपि यथानुभूतमशेषमेव यादवसमाजे यथावदाचचक्षे, स्यमन्तकञ्च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्याभिशस्तिविशुद्धिमवाप, जाम्बवतीञ्चान्तःपुरे निवेशयामास। सत्राजितोऽपि मयास्याभूतमलिनमारोपितमिति जातसंत्रासः स्वसुतां सत्यभामां भगवते भार्य्यां ददौ ॥ ५४ ॥

तां चाक्रूरकृतवर्मशतधन्वप्रमुखा यादवाः पूर्वं वरयाम्बभूवुः। ततस्तत्प्रदानादवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानाः सत्राजिते वैरानुबन्धं चक्रुः। अक्रूरकृतवर्मप्रमुखाश्च शतधन्वानमूचुः, अयमतिदुरात्मा सत्राजितो योऽस्माभिर्भवता चाभ्यर्थितोऽप्यात्मजामस्मान् भवन्तं चाविगणय्य कृष्णाय दत्तवान्। तदलमनेन जीवता। घातयित्वैनं तन्महारत्नं त्वया किं न गृह्यते? वयमभ्युपपत्स्यामः, यद्यच्युतस्तवापि वैरानुबन्धं करिष्यतीति। ५५।

एवमुक्तस्तथेत्यसावप्याह। जतुगृहदग्धानाञ्च पाण्डु-

चक्रं चक्रम् [illegible] । ५३ । यथानुभूतमशेषमेवेत्यादि जाम्बवतीविवाहपर्यन्तम्, [illegible]पर्यन्तम्, सत्राजितोऽपीति। अभूतमलिनं मिथ्याद्दूषणम् ॥५४॥ तथा [illegible] पूर्वं [illegible]। [illegible] अविगणय्य [illegible]। अभ्युपपत्स्यामः साहाय्यं करिष्यामः। यदि वैरानुबन्धमच्युतः करिष्यतीत्यन्वयः [illegible] वैरानुबन्धे साहाय्यमस्माकमपि च [illegible] इति भावः ॥ ५५ ॥ [illegible] [illegible] पितरं सत्राजितं [illegible]

नन्दनानां विदितपरमार्थोऽपि भगवान्, दुर्योधनप्रयत्न-शैथिल्यार्थं कुल्यकरणाय वारणावतं गतः ॥ ७६ ॥

गते च तस्मिन् सुप्तमेव सत्राजितं शतधन्वा जघान, मणिरत्नञ्चादात्। पितृवधामर्षपूर्णा च सत्यभामा शीघ्रं स्यन्दनमारुह्य वारणावतं गत्वा, भगवतेऽहं प्रतिपादितेति अक्षान्तिमता शतधन्वना अस्मत्पिता व्यापादितः, तच्च स्यमन्तकमणिरत्नमपहृतम्। तदियमस्मावहासना। तदालोच्य यदत्र युक्तं, तत् क्रियतामिति कृष्णमाह ॥ ७७ ॥

तया चैवमुक्तः परितुष्टान्तःकरणोऽपि कृष्णः सत्यभामाममर्षताम्रलोचनः प्राह, सत्ये! ममैषावहासना। नाहमेतां तस्य दुरात्मनः सहिष्ये। न ह्यनुल्लङ्घ्य वरपादपं तत्कृतनीडाश्रयिणो विहङ्गा वध्यन्ते ॥ ७८ ॥

तदलमत्यर्थममुनास्मत्पुरतः शोकप्रेरितवाक्यपरिकरेण, इत्युक्त्वा द्वारकामभ्येत्य बलदेवमेकान्ते वासुदेवः प्राह, मृगयागतं प्रसेनमटव्यां मृगपतिर्जघान। सत्राजितोऽप्यधुना

[illegible] । [illegible] कृष्णोऽपि [illegible] दुर्योधनस्य [illegible] कुल्य-विधानार्थाय वारणावतं [illegible] गत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

[illegible] सुप्तमेव [illegible] विज्ञा-[illegible], [illegible] । [illegible] वारणावता परिहरः ॥ ७७ ॥ परितुष्टान्तःकरणोऽपि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

शतधन्वना निधनं प्रापितः। तदुभयविनाशात् तन्मणिरत्नमावाभ्यां सामान्यं भविष्यति ॥ ४० ॥

तदुत्तिष्ठ, आरुह्यतां रथः, शतधनुर्निधनायोद्यमं कुरु, इत्यभिहितस्तथेति समन्वीप्सितवान्। कृतोद्योगौ च तावुभावुपलभ्य शतधन्वा कृतवर्माणमुपेत्य पार्ष्णिपूरणकर्मनिमित्तमचोदयत्। आह चैनं कृतवर्मा, नाहं बलभद्रवासुदेवाभ्यां सह विरोधायालम्, इत्युक्तश्चाक्रूरमचोदयत्। आह चासावपि, न हि कश्चिद् भगवता पादप्रहारपरिकम्पितजगत्त्रयेण असुरवरवनितावैधव्यकारिणा प्रबलरिपुचक्राप्रतिहतचक्रेण चक्रिणा, मदमुदितनयनावलोकिताखिलनिशातनेन अतिगुरुवैरिवारणापकर्षणाविकृतमहिमोरुसीरेण सीरिणा च सह सकलजगद्वन्द्यानाममरवराणामपि योद्धुं समर्थः, किमुताहम्। तदन्यतः शरणमभिलष्यताम् ॥ ४१ ॥

ननु कथं भगवतोऽस्यामन्तकमित्याह, अनुद्धृते इति। अत्र पादपश्चाने भगवान्, पश्चिमाने समाश्रितः ॥ ३९ ॥ आवाभ्यामित्यसमासो ॥ ४० ॥ भगवता चक्रिणा कृष्णेन, सीरिणा बलभद्रेण च सहामरवराणां मध्ये कश्चिद् योद्धुं न समर्थः, इत्यन्वयः। त्रिविक्रमावतारे पादप्रहारेण परिकम्पितं जगत्त्रयं येन। प्रबलारिपुचक्रेषु अप्रतिहतं चक्रं यस्य तेन चक्रिणा, सीरिणा च किम्भूतेन? मदमुदितनयनाभ्यां विलोकितेनैव अखिलं विनाशयतीति तथा तेन, अतिगुरवो महान्तो वैरिण एव वारणाः तेषामाकर्षणेनाविष्कृतो महिमा येन अविकृतः उरुः सीरो हलमस्यास्तीति तथाभूतेन ॥ ४१ ॥ कम-

इत्युक्तः शतधनुराह, यद्यात्मपरित्राणासमर्थं भवा-न्मामानमवगच्छति, तदयमस्मन्मणिः संगृह्य रक्ष्यताम्। इत्युक्तः सोऽप्याह, यद्यन्त्यायामप्यवस्थायां न कस्मैचिद् भवान् कथयिष्यति, तदहमेनं ग्रहीष्यामि। तथेत्युक्ते चाक्रूरस्तन्मणिरत्नं जग्राह ॥ ४२ ॥

शतधनुरप्यतुलवेगां शतयोजनवाहिनीं वडवामारुह्या-पक्रान्तः। शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाश्वचतुष्टययुक्तरथा-रूढौ बलदेववासुदेवौ तमनुप्रयातौ ॥ ४३ ॥

सा च वडवा शतयोजनप्रमाणं मार्गमतीत्य पुनरपि वाह्यमाना मिथिलावनोद्देशे प्राणानुत्ससर्ज। शतधनुरपि तां परित्यज्य पदातिरेवाद्रवत् ॥ ४४ ॥

कृष्णोऽपि बलभद्रमाह, तावदत्रैव स्यन्दने भवता स्थेयम्। अहमेनमधमाचारं पदातिरेव पदातिमनुगम्य यावद् घातयामि। अत्र हि भूभागे दृष्टदोषा हया नैतेऽश्वा भवतेमं भूमिभागमुल्लङ्घ्य नेयाः ॥ ४५ ॥

तथेत्युक्त्वा बलभद्रो रथ एव तस्थौ। कृष्णोऽपि द्विक्रोश-मात्रं भूमिभागमनुसृत्य दूरस्थस्यैव चक्रं क्षिप्त्वा शतधनुषः शिरश्चिच्छेद। तच्छरीराम्बरादिषु च बहुप्रकारमन्विष्यन्नपि

[illegible] विवृते भवान् [illegible], [illegible] अक्रूर[illegible]
[illegible], [illegible], [illegible] ॥ ४२ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ४३ ॥ [illegible] ॥ ४४ ॥
[illegible] इति [illegible]
[illegible] ॥ ४५ ॥ [illegible]

समस्तकं मणिं नावाप यदा, तदोपगम्य बलभद्रमाह, वृथैवास्माभिर्घातितः शतधनुर्न प्राप्तमखिलजगत्सारभूतं तन्महारत्नम्। इत्याकर्ण्य उद्भूतकोपो बलदेवो वासुदेवमाह, धिक् त्वां यस्त्वमर्थलिप्सुः। एतच्च ते भ्रातृत्वान्मर्षये तदयं पन्थाः, स्वेच्छया गम्यताम्, न मे द्वारकया, न त्वया, न बन्धुभिः कार्य्यम्। अलमेभिर्ममाग्रतोऽलीकशपथैः। इत्याक्षिप्य तं तथा प्रसाद्यमानोऽपि न तस्थौ, विदेहपुरीं प्रविवेश॥ ४६॥

जनकराजश्चार्घ्यपूर्वकमेवेनं गृहं प्रवेशयामास। स तत्रैव च तस्थौ। वासुदेवोऽपि द्वारकामाजगाम। यावच्च जनकराजगृहे बलभद्रोऽवतस्थे, तावत् धार्त्तराष्ट्रो दुर्य्योधनस्तत्सकाशाद् गदाशिक्षामशिक्षत॥ ४७॥

वर्षत्रयान्ते च बभ्रुग्रसेनप्रभृतिभिर्यादवैर्न तद्रत्नं कृष्णेनापहृतमिति कृतावगतिभिर्विदेहपुरीं गत्वा बलदेवः संप्रत्याय्य द्वारकामानीतः॥ ४८॥

अक्रूरोऽप्युत्तममणिसमुद्भूतसुवर्णध्यानपरस्ततो यज्ञानीजे॥ ४९॥

सवनगतो हि क्षत्रियवैश्यौ निघ्नन् ब्रह्महा भवतीत्यतो दीक्षाकवच प्रविष्ट एव तस्थौ द्विषष्टिवर्षाणि॥ ५०॥

नैरपेक्ष्य॥ ४६॥ प्रसादयमानाय, प्रसाद्यमानेन। अविचल मित्रान् अवरोधे॥ ४७॥ तदेवं बभ्रुवोः श्रीकृष्णबलभद्रयोः कलहो कलहादिकं अक्रूरकृत्युपदेश च प्राप्ता। अस्थाय सन्ध्यापरान भगवतोऽवतारं संयोजम्। बलभद्रायनमनाय, संप्रत्येति। संप्रत्याय्य अपराद्धेषा विसाय॥ ४८॥ सुवर्णध्यानपर एतानवत्रिः सुवर्णैः किं क्रियत इति चिन्तापरः॥ ४९॥ सवनगतो दीक्षितो॥ ५०॥ क्षत्रो ब्रह्मचारी

एवं तन्मणिरत्नप्रभावात् तत्रोपसर्गदुर्भिक्षमरकादिकं नाभवत् ॥ ५१ ॥

अथाक्रूरपक्षीयैर्भोजैः शत्रुघ्ने सात्वतस्य प्रपौत्रे व्यापादिते भोजैः सहाक्रूरो द्वारकामपहाय अपक्रान्तः ॥ ५२ ॥

तदपक्रान्तिदिनादारभ्य तत्रोपसर्गव्यालानावृष्टिमरकाद्युपद्रवा बभूवुः । अथ यादवबलभद्रोग्रसेनसमवेतोऽमन्त्रयद् भगवानुरगारिकेतनः किमिदमेकदैव प्रचुरोपद्रवागमनमेतदालोच्यताम् ॥ ५३ ॥

इत्युक्तेऽन्धकनामा यदुवृद्धः प्राह अस्याक्रूरस्य पिता श्वफल्को नाम यत्र यत्राभूत् तत्र तत्र दुर्भिक्षमरकानावृष्ट्यादिकं च नाभूत् ॥ ५४ ॥

काशिराजस्य विषये त्वनावृष्ट्यां श्वफल्कोऽनीयत । ततस्तत्क्षणाद्देवो ववर्ष । काशिराजस्य पत्न्याश्च गर्भे कन्या पूर्वमासीत् ॥ ५५ ॥

सापि पूर्णेऽपि प्रसूतिकाले नैव निश्चक्राम । एवञ्च तस्य गर्भस्य द्वादश वर्षाण्यनिष्क्रामतो ययुः । काशिराजश्च तामात्मजां गर्भस्थामाह, पुत्रि ! कस्मान्न जायसे ? निष्क्रम्यताम्, आस्यं ते द्रष्टुमिच्छामि । एतां च मातरं किमिति चिरं क्लेशयसि ? इत्युक्ता सा गर्भस्थैव व्याजहार, तात ! यद्येकैकां गां दिने दिने ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छसि,

---

[illegible] निराश [illegible] ॥ ५१ ॥ [illegible] ॥ ५२ ॥ अक्रूरादित्रिभिर्भोजैर्मन्त्र- [illegible] पशुरोगदुर्भिक्षमरक [illegible] [illegible] ॥ ५३ ॥ [illegible]

तदाहमस्यैभिर्वर्षैरस्माद् गर्भात् तावदवश्यं निष्क्रमिष्यामीति। एतच्च तद्वचनमाकर्ण्य राजा ब्राह्मणाय दिने दिने गां प्रादात्। सापि तावता कालेन जाता। ततस्तस्याः पिता गान्दिनीति नाम चकार। तां च गान्दिनीं कन्यां श्वफल्कायोपकारिणे गृहागतायार्घ्यभूतां प्रादात्। सा च गान्दिनी प्रतिदिनं यावज्जीवं ब्राह्मणाय गां दत्तवती। तस्यामयमक्रूरः श्वफल्कात् जज्ञे। तस्यैवं गुणमिथुनादुत्पत्तिः ॥ ५६ ॥

तत् कथमस्मिन्नपक्रान्तेऽत्र मरकदुर्भिक्षाद्युपद्रवा न भविष्यन्ति। तदयमानीयतामिति, अलमत्यतिगुणवत्यपराधान्वेषणेन इति ॥ ५७ ॥

यदुवृद्धस्यान्धकस्य एतद्वचनमाकर्ण्य केशवोग्रसेनबलभद्रपुरोगमैर्यदुभिः कृतापराधतितिक्षाभवमभयं दत्त्वा श्वाफल्किः स्वपुरमानीतः। तत्र चागत एव तस्य स्यमन्तकमणेरनुभावादनावृष्टिमरकदुर्भिक्षव्यालाद्युपद्रवः शशाम। कृष्णश्च चिन्तयामास, स्वल्पमेतत् कारणं, यदयं गान्दिन्यां

माता ॥ ५४ ॥ गर्भं अस्याः पूर्वमार्योदिन निवसो [illegible] ज्ञातिः प्रात्रा- दिना ॥ ५५ ॥ इदं पूर्वोक्तं गुणं तस्य मिथुनस्य तदाह ॥ ५६ ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेणातिगुणवत्यक्रूरे इतो निष्क्रान्ततया स्थिते सति अपराधान्वेषणेनालं अर्दनीयत्वं ॥ ५७ ॥ [illegible] भगवतस्तत्र [illegible] तत्परायणस्य [illegible] लोकनानुसरणमात्रं न तत्त्वतः, यस्मात् [illegible] भगवति [illegible] इति तद- रिद्दर्शनवानपि दुर्बोधमिति ॥ तथा च पुनः "[illegible] विद्यया [illegible] । [illegible] किं [illegible] ॥" इति । तथा- [illegible] ।

सकलमेवाक्रूरो अमितः, सुमहाकायमनावृष्टिदुर्भिक्षमरका-द्युपद्रवनिवारको प्रभावः । ५८ ॥

तथा तमस्य स्वकाये स महामणिः स्यमन्तकाख्य-स्तिष्ठति । तस्य चैवंविधाः प्रभावाः श्रूयन्ते । स्वयमपि यथाऽन्यस्मात् पश्यन् कृत्स्नस्य, तस्मात् यथान्तरं यत-तीति । पश्यतामस्माकम् । एवंमयमक्रूरो यत्नेनचि-न्तितनीति, कृताकमाराऽस्मान् प्रयोजनमुद्दिश्य सकल यादवसमाजसमक्षं प्रकाशीकरत् । तत्र चोपविष्टेष्वखिलेषु यादवेषु पूर्वं प्रयोजनमुपन्यस्य पर्यवसिते च तस्मिन् प्रसङ्गागतपरिहासकथामकृत्वैव सह कृत्वा जनार्द्दन स्तमक्रूरमाह । ५९ ।

दानपते ! जानीम एव वयं यथा शतधन्वना चाखिल-जगत्सारभूतं स्यमन्तकरत्नं भवतः सकाशे समर्पितम् । तदेतद्राष्ट्रोपकारकं भवतः सकाशे तिष्ठतीति तिष्ठतु सर्व एव वयं तत्प्रभावफलभुजः, किन्त्वेष बलभद्रोऽस्मानाशङ्कित-वान् । तदस्मत्प्रीतये दर्शय, इत्यभिहितः सरत्नः सोऽचिन्त-यत् किमत्रानुष्ठेयम् ? अन्यथा चेत् ब्रवीम्यहं, तत् केवला-म्बरतिरोधानमन्विष्यन्तो रत्नमेते द्रक्ष्यन्तीति, अतोऽत्यन्तवं न क्षममिति संचिन्त्य तमखिलजगत्कारणभूतं नारायण-माहाक्रूरः, भगवन् ! ममैतत् स्यमन्तकमचिरं शतधनुषा समर्पितम् । ६० ॥

[illegible] । [illegible] । ५८ । [illegible]

अपगते च तस्मिन् अद्य श्वः परश्वो वा भगवान् मां याचिष्यतीति कृतमतिरतिकृच्छ्रेणैतावन्तं कालमधारयम्। तस्य च धारणक्लेशेनाहमशेषोपभोगेष्वसङ्गिमानसो न वेद्मि स्वसुखकलामपि॥ ६१॥

एतावन्मात्रमशेषराष्ट्रोपकारि धारयितुं न शक्नोतीति मां भगवान् मंस्यत इत्यात्मना न चोदितम्। ६२॥

तदिदं स्यमन्तकरत्नं गृह्यताम्, इच्छया यस्याभिमतं तस्य समर्प्यताम्। ततः सोऽधरवस्त्रनिगोपितातिलघुकनकसमुद्गकं प्रकटीकृतवान्॥ ६३॥

ततश्च निष्क्राम्य स्यमन्तकमणिं तत्र यदुसमाजे मुमोच। मुक्तमात्रे च तेनातिकान्त्या तदखिलमास्थानमुद्योतितम्॥ ६४॥

अथाहाक्रूरः, स एष मणिः शतधन्वनास्माकं समर्पितः, यस्यायं, स एनं गृह्णात्विति। तमाविरतमालोक्य सर्वयादवानां साधु साध्विति विस्मितमनसां वाचोऽश्रूयन्त।

[illegible] इति [illegible]॥ ५८॥ [illegible] इति [illegible]॥ ६०॥ धारणक्लेशेन [illegible]। [illegible]॥ ६१॥ ननु किमिति [illegible] ? तत्राह, एतावन्मात्रं [illegible] अशेष-राष्ट्रोपकारकमपि [illegible] धारयितुं न शक्नोतीत्येवं मां भगवान् मंस्यते इति धिया आत्मना [illegible] चोदितम्। [illegible]॥ ६२॥ [illegible]॥ ६३॥ [illegible]॥ ६४॥

अथ [illegible] एवं [illegible] इति

तमालोक्य ममायमच्युतेनैव सामान्यः समन्वीप्सित इति बलभद्रः सस्पृहोऽभवत् ॥ ६५ ॥

ममैवेदं पितृधनमित्यतीव च सत्यभामापि स्पृहयाञ्चकार । बलसत्यावलोकनात् कृष्णोऽप्यात्मानं चक्रान्तरावस्थितमिव मेने ॥ ६६ ॥

सकलयादवसमक्षञ्चाक्रूरमाह, एतद्धि मणिरत्नमात्मशोधनायैतेषां यदूनां दर्शितम् । एतच्च मम बलभद्रस्य च सामान्यं पितृधनञ्चैतत् सत्यभामाया नान्यस्य ॥ ६७ ॥

एतच्च सर्वकालं शुचिना ब्रह्मचर्य्यगुणवता ध्रियमाणमशेषराष्ट्रस्योपकारकम्, अशुचिना ध्रियमाणमाधारमेव हन्ति ॥ ६८ ॥

अतोऽहमस्य षोडशस्त्रीसहस्रपरिग्रहादसमर्थो धारणे ॥ ६९

कथमेतत् सत्यभामा स्वीकरोतु । आर्य्येण बलभद्रेणापि मदिरापानाद्यशेषोपभोगपरित्यागः कार्य्यः । तदलं यदुलोकोऽयं बलभद्रोऽहं सत्या च त्वां दानपते ! प्रार्थयामः । एतद् भवानेव धारयितुं समर्थः । त्वत्प्रधारितं चास्य राष्ट्रस्योपकारकं, तद्भवानशेषराष्ट्रोपकारनिमित्तमेतत् पूर्व्ववत् धारयतु त्वयान्यन्न वक्तव्यमित्युक्तो दानपतिः तथेत्युक्त्वा

[illegible] इति चेतः [illegible] सस्पृहोऽभवत् [illegible] ॥ ६५ ॥ [illegible] ॥ ६७ ॥ [illegible] ॥ ६८ ॥ [illegible] इति [illegible] ॥ ६९ ॥ [illegible] इति [illegible] ॥ ६९ ॥ [illegible]

जगाह। तत्प्रभृति च स्यमन्तकं ततः प्रभृति चाक्रूरः प्रकटे-
नैवातीव तेजसा जाज्वल्यमानेनात्मकण्ठासक्तेनादित्य इवांशुमाली चचार। ७०॥

इत्येतां भगवतो मिथ्याभिशस्तिक्षालनं यः स्मरति, न तस्य कदाचिदल्पापि मिथ्याभिशस्तिर्भवति, अव्याहतेन्द्रियश्चाखिलपापमोक्षमवाप्नोति॥ ७१॥

भवत्स्वभावाद्व्यस्तत्रयाभावात्। अथ वा अक्रूरे भगवता स्थापितमिति लोकमध्ये मणिं गुप्तं भगवद्दत्तमेवाधारयत्। इदानीमभिशस्ति-परिहाराय स्वयमेव लोकप्रकटीकृतमक्रूरो धृतवानित्यर्थः॥ ७०॥

मिथ्याभिशस्तिक्षालनं मिथ्याभिशापनिरसनोपायभूतं चरितं यः स्मरति, तस्य मिथ्याभिशापो न भवति। तथैव स्यमन्तं मणिं स्थापित इति तस्याभिशापपरिहाराय एवं गुप्तं दधार, अनेनैवाभि-प्रायेण भगवता मणौ स्वमर्यादायां [illegible] नात्मना धृतमिति तद्दोषाशङ्कानिवृत्तये, न तु [illegible], यादवभयादेव न तु लोभात, अन्यथा मणिना तत्र समापत्तो न घटेत। अतोऽक्रूरे भगवानेव [illegible] मेवाचीकरदिति भावः॥ ७१॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

अनमित्रस्यानुजः शिनिर्नामाभवत् । तस्यापि सत्यकः, सत्यकात् सात्यकिः, युयुधानानामा, ततोऽप्यसङ्गः तत्पुत्रश्च तूणिः तूणेर्युगन्धर इति शैनेयाः ॥ १ ॥

अनमित्रस्यान्वये पृश्निः तस्माच्च श्वफल्कः । तत्प्रभावः कथित एव । श्वफल्कस्य कनीयांश्चित्रको नामाभवत् भ्राता । श्वफल्कादक्रूरो गान्दिन्यामभवत् । तथोपमद्गुमृदरविश्वारिमेजयगिरिक्षत्रोपक्षत्रशतघ्नारिमर्द-नधर्मदृग्दृष्टधर्मगन्धमोजवाहप्रतिवाहाख्याः पुत्राः, सुताराख्या च कन्या । देववान् उपदेवश्च अक्रूरपुत्रौ । पृथुविपृथुप्रमुखाश्चित्रकस्य पुत्रा बहवोऽभवन् ॥ २ ॥

कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषाख्यास्तथा अन्धकस्य चत्वारः पुत्राः ॥ ३ ॥

[illegible] वंशाः शैनेयाद्याश्चतुर्दशे । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] शिनेर्वंश्याः शैनेयाः ॥ १ ॥ [illegible] ॥ २ ॥ अन्धकस्य [illegible] कुकुरादयः पुत्राः ॥ ३ ॥

कुकुरात् धृष्टः, तस्माच्च कपोतरोमा, ततश्च विलोमा, तस्मादपि तुम्बुरुसखा भवसंज्ञकश्चन्दनोदकदुन्दुभिः। ततश्चाभिजित् ततः पुनर्वसुः, तस्याप्याहुकः पुत्रः, आहुकी कन्याभवत् ॥ ४ ॥

आहुकस्य देवकोग्रसेनौ द्वौ पुत्रौ। देववानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षिता देवकस्यापि चत्वारः पुत्राः। तेषाञ्च वृकदेवा उपदेवा देवरक्षिता श्रीदेवा शान्तिदेवा सहदेवा देवकी च सप्त भगिन्यः। ताश्च सर्वा एव वसुदेव उपयेमे। उग्रसेनस्यापि कंसन्यग्रोधसुनामकङ्कशङ्कुसुभूमिराष्ट्रपालयुद्धमुष्टितुष्टिमत्संज्ञाः पुत्राः कंसाकंसवतीसुतनुराष्ट्रपालीकङ्की चोग्रसेनतनुजाः ॥ ५ ॥

भजमानाच्च विदूरथः पुत्रोऽभवत्। विदूरथात् शूरः, शूरात् शमी, शमिनः प्रतिक्षत्रः तस्मात् स्वयम्भोजः, ततश्च हृदिकः ॥ ६ ॥

ततश्च कृतवर्मा, तस्मात् शतधनुर्देवमीढुषाद्या बभूवुः ॥ ७ ॥

देवमीढुषस्य शूरः, शूरस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभवत् ॥ ८ ॥

अथ कुकुरस्य वंशमाह, कुकुरादित्यादिना [illegible] इत्यन्तेन। भवसंज्ञकेन [illegible] चन्दनोदकदुन्दुभिरिति ॥ ४ ॥ तनुजाः कन्याः ॥ ५ ॥ भजमानस्य [illegible] इति तौ वंशौ [illegible]। इदानीं [illegible] वंशावतारमाह, भजमानादित्यादिना [illegible] ॥ ६ ॥ हृदिकात् कृतवर्मशतधनुर्देवमीढुषाख्याः पुत्रा बभूवुः। देववाहोऽस्य इति पाठे तु देववहेन देवमीढुः इत्यनेनोक्तः ॥ ७ ॥ देवमीढुषस्य पुत्रो यः

तस्यां चासौ दश पुत्रानजनयत् वसुदेवपूर्वान्। वसुदेवस्य जातमात्रस्यैव एतद्गृहे भगवदंशावतारमव्याहतदृष्ट्या पश्यद्भिर्देवैः दिव्या आनका दुन्दुभयश्च वादिताः ॥ ९॥

ततश्चासावानकदुन्दुभिसंज्ञामवाप। तस्यापि देवभागदेवश्रवोऽष्टककुच्छवत्सधारकसृञ्जयश्यामशमीकगण्डूषसंज्ञा नव भ्रातरो बभूवुः, पृथा श्रुतदेवा श्रुतकीर्त्तिः श्रुतश्रवा राजाधिदेवी च वसुदेवादीनां पञ्च भगिन्योऽभवन्। शूरस्य च कुन्तिभोजनामा सखाभवत्। तस्मै चापुत्राय पृथामात्मजां विधिना शूरोऽददात्। तां च पाण्डुरुवाह। तस्यां च धर्मानिलेन्द्रैर्युधिष्ठिरभीमार्जुनाख्यास्त्रयः पुत्राः समुत्पादिताः। पूर्वमेवानूढायाश्च भगवता भास्वता कन्यायाः कानीनः पुत्रोऽजन्यत ॥ १०॥

तस्याश्च सपत्नी माद्री नामाभवत्। तस्याञ्च नासत्यदस्राभ्यां नकुलसहदेवौ पाण्डोः पुत्रौ जनितौ। श्रुतदेवान्तु वृद्धधर्म्मा नाम कारूष उपयेमे। तस्यां दन्तवक्रो नाम महासुरो जज्ञे। श्रुतकीर्त्तिमपि केकयराज उपयेमे। तस्यां सन्तर्दनादयः पञ्च कैकेयाः पुत्रा बभूवुः। राजाधिदेव्यामावन्त्यौ विन्दानुविन्दौ जज्ञाते।

श्रुतश्रवसमपि चेदिराजो दमघोषनामा उपयेमे। तस्यां शिशुपालम् उत्पादयामास। स हि पूर्वमप्युदारविक्रमस्य दैत्यानामादिपुरुषो हिरण्यकशिपुरभूत् ॥११॥

सुरगणैः वादिता वाद्यं सम्मुदितैः ॥ ९ ॥ आनकाः पटहाः दुन्दुभयो भेर्यः ॥ ९ ॥ कानीनः कन्यकाजातो नाम ॥ १० ॥
उदाराः महाद्विदेवः, विक्रमः वीर्यं, तयोर्ज्ञाः समस्तः ॥ ११ ॥

अथ भगवता सकललोकगुरुणा घातितः पुनरप्यतुल-वीर्यशौर्यसम्पत्पराक्रमगुणः समाक्रान्तसकलत्रैलोक्येश्वर-प्रभावो दशाननोऽभवत् ॥ १२ ॥

बहुकालोपभुक्तभगवत्सकाशात्प्राप्तशरीरपातोद्भवपुण्य-फलोऽथ भगवतैव राघवरूपिणा सोऽपि निधनमुपनीतः चेदिराजदमघोषपुत्रः शिशुपालनामाभवत् ॥ १३ ॥

शिशुपालत्वे च भगवतो भूभारावतारणायावतीर्णांशस्य पुण्डरीकनयनाख्यस्य उपरि द्वेषानुबन्धमतितरां चकार । भगवता च निधनमुपनीतः, तत्रैव परमात्मभूते मनसस्तदे-काग्रतया तत्रैव सायुज्यमवाप ॥ १४ ॥

भगवान् हि प्रसन्नो यथाभिलषितं ददाति, अप्र-सन्नोऽपि निघ्नन् दिव्यमनुपमं स्थानं प्रयच्छति ॥ १५ ॥

अतुलाः पृथ्वी वीर्यादिगुणा यस्य सः । तेषु मध्ये, वीर्यं सामर्थ्यम्, पराक्रमः प्रभावः, समाक्रान्ताः त्रैलोक्येश्वरा येन तथाभूतः प्रभावो यस्य सः ॥ १२ ॥ बहुकालमुपभुक्तं भगवत्सकाशात्प्राप्तशरीरपातोद्भव-पुण्यफलं येन सः ॥ १३ ॥ [illegible] पुण्डरीकनयन [illegible] दोषात् ॥ १४ ॥ भगवद्द्वेषादपि सायुज्यमवाप्नोतीति, भगवान् [illegible] [illegible] तथा प्रयच्छतीति ॥ १५ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना ।
अवाप निहतो भोगान् अप्राप्यानमरैरपि ॥
न लयं तत्र तेनैव निहतः स कथं पुनः ।
सम्प्राप्तः शिशुपालत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वधर्मभृतां वर ! ।
कौतूहलपरेणैतत् पृष्टो मे वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

पराशर उवाच ।

दैत्येश्वरस्य तु वधायाखिललोकोत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणा पूर्वतनुग्रहता नृसिंहरूपमाविष्कृतम् । तत्र हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवं न मनस्यभूत् ॥ २ ॥

निरतिशयपुण्यसमुद्भूतमेतत् सत्त्वमिति रजोद्रेकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भावनायोगात् ततोऽवाप्तवधहेतुकीं निरतिशयामेवाखिलत्रैलोक्याधिक्यधारिणीं दशाननत्वे भोगसम्पदमवाप ॥ ३ ॥

चरमेऽस्मिन् पञ्चदशे वंशानुकीर्त्तन [illegible] । सायुज्यं शिशुपालस्य [illegible] । विष्णुनैव निहतत्वात् [illegible] किं न [illegible], हिरण्यकशिपुप्रभृतीनां [illegible] ॥ १ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], दैत्येश्वरस्येत्यादिना [illegible] ॥ २ ॥

नातस्तस्मिन् अनादिनिधने परब्रह्मभूते भगवत्यना-लम्बनीकृते मनसस्तत्र लयम्॥ ४॥

दशाननत्वेऽप्यनङ्गपराधीनतया जानकीसमासक्तचेतसो दाशरथिरूपधारिणः तद्रूपदर्शनमेवासीत्, नायमच्युत इत्यासक्तिर्विपद्यतोऽन्तःकरणस्य मानुषबुद्धिरेव केवलमभूत्॥ ५॥

पुनरप्यच्युतविनिपातमात्रफलमखिलभूमण्डलश्लाघ्यचेदिराजकुलजन्माव्याहतैश्वर्यं शिशुपालत्वे च प्राप॥ ६॥

तत्र त्वखिलान्येव भगवन्नामकारणान्यभवन्। ततश्च तत्कालकृतानां तेषामशेषाणामेवाच्युतनाम्नामनवरतमनेकजन्मसंवर्धितविद्वेषानुबन्धिचित्तो विनिन्दन् सन्तर्जनादिषु उच्चारणमकरोत्॥ ७॥

रजोद्रेकेति [illegible]। [illegible] [illegible] ॥ ३ ॥

नातस्तस्मिन् [illegible] परब्रह्मभूते तदा [illegible] ॥ ४ ॥ दशाननत्वेऽपि [illegible] दाशरथि-रूपदर्शनमेव [illegible]। [illegible] मानुषबुद्धि-[illegible], [illegible] ॥ ५ ॥ [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible]। [illegible] शिशुपालत्वे [illegible] [illegible]

तच रूपमुत्फुल्लपद्मपत्त्रामलायतमत्युज्ज्वलपीतवस्त्रधार्य्य-मलङ्किरीटकेयूरकटकोपशोभितमुदारपीवरचतुर्बाहु शङ्ख-चक्रगदासिधरम अतिप्रौढवैराग्यभावात चटनमीजनमानाः-मननयनादिष्वव्याप्यपि सेवापरायणाभिषेवितम: ॥ ८ ॥

ततस्तमेवाक्रूरोऽभिवाद्य तमेव हृदये धारयन्नात्म-प्रभाय भगवदस्तवकीर्त्तमानाज्ज्वलनसमयतेजःस्वरूपं परम-ब्रह्मस्वरूपमपगतरागद्वेषादिदोषं भगवन्तमस्तौषीत ॥ ९ ॥

तावत भगवत्कृपायाः व्यापादितः । तेन ततस्तस्य दृश्याभिलाषमयया भगवतेवाऽस्मुपनीतः तस्मिन्नेव च लग्न-मपवर्गी । एतेन तवाखिलं मयाभिहितम । भगवानिह कीर्तितः संस्तुतश्च ह्येवामृतमभिलाप्याखिलसुरासुरादिदुर्लभ फल प्रयच्छति, किमुत सम्यक भक्तिमताम ॥ १० ॥

वसुदेवश्चानकदुन्दुभिः पौरवीरोहिणीमदिराभद्रादेवकी-प्रमुखा बह्वाः पत्न्योऽभवन ॥ ११ ॥

[illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] ॥ ८ ॥ [illegible] ॥ ९ ॥ [illegible] ॥ १० ॥

बलभद्रशारणगदडुर्मदादीन् पुत्रान् रोहिण्यामानकदुन्दुभिरुत्पादयामास। बलभद्रोऽपि रेवत्यां विशठोल्मुकौ पुत्रावजनयत्। सार्ष्टिमार्ष्टिशिशुसत्यधृतिप्रमुखाः सारणात्मजाः। भद्राश्वभद्रबाहुदुर्दमभूताद्या रोहिण्याः कुलजाः ॥ १२ ॥

नन्दोपनन्दकृतकाद्या मदिरायास्तनयाः। भद्रायाश्चोपनिधिगदाद्याः। वैशाल्यां च कौशिकमेकमजनयदानकदुन्दुभिः। देवक्यामपि कीर्त्तिमत्सुषेणोदायिभद्रसेनऋजुदासभद्रदेवाख्याः षट् पुत्रा जज्ञिरे ॥ १३ ॥

तांश्च सर्वानेव कंसो घातितवान्। अनन्तरञ्च सप्तमं गर्भमर्द्धरात्रे भगवत्प्रहिता योगनिद्रा रोहिण्या जठरमपकृष्य नीतवती ॥ १४ ॥

कर्षणाच्चासावपि सङ्कर्षणाख्यामवाप ॥ १५ ॥

[illegible] [illegible] [illegible], वसुदेवस्येति। पौरवी [illegible] रोहिण्या विशेषणम्, अत एव पौरव्या न पृथक्-संख्योक्तम् ॥ ११ ॥ रोहिण्याः प्राधान्येन बलभद्रादीन् [illegible] अन्यानपि संजातान्, [illegible]। [illegible] '[illegible]' [illegible]। अत पौरवी इति [illegible] रोहिणीनाम्ना [illegible]। [illegible] रोहिण्याः [illegible] [illegible]। कुलजा वंश्याः ॥ १२ ॥ कौशिकमित्यादौ [illegible] [illegible] [illegible] एकमेव [illegible] ॥ १३ ॥ रोहिण्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] रोहिणी-जठरं नीतवती ॥ १४ ॥ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]-[illegible] ॥ १५ ॥

ततः सकलजगदुत्पत्तिमूलभूतो भूतातीतभविष्यादिसकलसुरासुरमुनिमनुजमनसामप्यगोचरोऽब्जभवप्रमुखैरनलप्रमुखैश्च प्रणम्यावनिभारावतारणाय प्रसादितो भगवाननादिमध्यो देवकीगर्भे समवततार वासुदेवः ॥ १६ ॥

तत्प्रसादविवर्धितमानाभिमाना च योगनिद्रा नन्दगोपपत्न्या यशोदाया गर्भमधिष्ठितवती ॥ १७ ॥

सुप्रसन्नादित्यचन्द्रादिग्रहमव्यालादिभयं सुस्थमानसमखिलमेवैतत् जगदपास्ताधर्ममभवत् तस्मिंश्च पुण्डरीकनयने जायमाने ॥ १८ ॥

जातेन च तेनाखिलमेवैतत् सन्मार्गवर्त्ति जगदक्रियत । भगवतोऽप्यत्र मर्त्यलोकेऽवतीर्णस्य षोडशसहस्राण्येकोत्तरशताधिकानि स्त्रीणामभवन् । तासाञ्च रुक्मिणीसत्यभामाजाम्बवतीजालहासिनीप्रमुखा ह्यष्टौ पत्न्यः प्रधानाः । तासु चाष्टायुतानि लक्षञ्च पुत्राणां भगवानखिलमूर्त्तिरनादिमानजनयत् ॥ १९ ॥

सकल [illegible] भूतभूतः, भूता वर्त्तमानाः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] देवैव [illegible] वासुदेवो देवकीगर्भे [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १७ ॥

[illegible] ॥ १८ ॥ [illegible]

तेषां च प्रद्युम्नचारुदेष्णसाम्बादयस्त्रयोदश प्रधानाः। प्रद्युम्नो हि रुक्मिणस्तनयां ककुद्मतीं नामोपयेमे। तस्यामस्यानिरुद्धो जज्ञे, अनिरुद्धोऽपि रुक्मिण एव पौत्रीं सुभद्रां नामोपयेमे। तस्यामस्य वज्रोऽभवत्। वज्रस्य प्रतिबाहुः, तस्यापि सुचारुः। एवमनेकशतसहस्रपुरुषसङ्ख्यस्य यदुकुलस्य पुरुषसंख्या वर्षशतैरपि वक्तुं न शक्यते। यतो हि श्लोकावत्र चरितार्थौ॥ २०॥

तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च।
कुमाराणां गृहाचार्याश्चापयोग्येषु ये रताः॥ २१॥
संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम्।
यत्रायुतानामयुतं लक्षेणास्ते शताधिकम्॥ २२॥
देवासुरे हता ये तु दैतेयाः सुमहाबलाः।
ते चोत्पन्ना मनुष्येषु जनोपद्रवकारिणः॥ २३॥

[illegible] ॥ १९ ॥ चरितार्थौ [illegible] ॥ २० ॥ [illegible] ॥ २१ ॥

[illegible] ॥ २२ ॥ [illegible] ॥ २३ ॥ [illegible]

तेषामुत्सादनार्थाय भुवि देवा यदोः कुले।
अवतीर्णाः कुलशतं यत्रैकाभ्यधिकं द्विज ॥ २४ ॥
विष्णुस्तेषां प्रमाणे च प्रभुत्वे च व्यवस्थितः।
निदेशस्थायिनस्तस्य ववृधुः सर्वयादवाः ॥ २५ ॥
प्रसूतिं वृष्णिवंशानां यः शृणोति नरः सदा।
स सर्वपातकैर्मुक्तो विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ २६ ॥

षोडशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

इत्येष समासतस्ते कथितः तुर्वसोर्वंशमवधारय ॥ १ ॥

तुर्वसोर्वह्निरात्मजः वह्नेर्गोभानुः, ततश्च त्रैसानुः तस्माच्च करन्धमः, तस्मादपि मरुत्तः, सोऽनपत्योऽभवत्। ततश्च पौरवं दुष्मन्तं पुत्रमकल्पयत्। एवं ययातिशापात् तद्वंशः पौरवं वंशमाश्रितवान् ॥ २ ॥

सत इत्यत्र पुत्रास्तेषामिति शेषः ॥ २४ ॥ प्रमाणे [illegible] प्रभुत्वे शासने च निदेशस्थायिनः वचनस्था ववृधुः। प्रसूतिमिति [illegible] इति पाठः [illegible] ॥ २६ ॥

---

* अथ तुर्वसोर्वंशो वक्तव्यः [illegible]। ययातिशापात् दुष्मन्तं पौरवं [illegible] ॥ एवं [illegible] तुर्वसोर्वंशस्य [illegible] ययातिशापात् [illegible]। [illegible] ॥

सप्तदशोऽध्यायः।

परासर उवाच।

द्रुह्योस्तु तनयो बभ्रुः ॥ १ ॥

ततः सेतुः, सेतुपुत्र आरद्वान नाम, तदात्मजो गान्धारः ततो धर्मः धर्मात् घृतः, घृतात् दुर्गमः, ततः प्रचेताः, प्रचेतसः पुत्रशतम् अधर्मबहुलानां म्लेच्छानामुदीच्यादीना-माधिपत्यमकरोत् ॥ २ ॥

अष्टादशोऽध्यायः।

परासर उवाच।

ययातेश्चतुर्थस्य पुत्रस्य अनोः सभानरचाक्षुपरमेक्षु-संज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः। सभानरपुत्रः कालानलः, काला-नलात् सृञ्जयः, सृञ्जयात् पुरञ्जयः, तस्मात् जनमेजयः, ततो महाशालः तस्मात् च महामना, तस्मादुशीनर-तितिक्षू द्वौ पुत्रौ उत्पन्नौ। उशीनरस्यापि शिबिनृगनर-

[illegible]

कृमिवर्माख्याः पञ्च पुत्रा बभूवुः। वृषदर्भसुवीरकेकयमद्रकाश्चत्वारः शिबिपुत्राः। तितिक्षोरपि रुशद्रथः पुत्रोऽभूत्। ततो हेमः, हेमात् सुतपाः तस्माद् बलिः, यस्य क्षेत्रे दीर्घतमसा अङ्गवङ्गकलिङ्गसुह्मपुण्ड्राख्यं बालेयं क्षत्रमजन्यत ॥ १ ॥

तन्नामसन्ततिसंज्ञाश्च पञ्च विषया बभूवुः ॥ २ ॥

अङ्गात् [illegible] पारः, ततो दिविरथः, तस्मात् धर्मरथः, ततश्चित्ररथः। रोमपादसंज्ञो यस्य पुत्रो दशरथो जज्ञे। यस्मै अजपुत्रो दशरथः शान्तां नाम कन्यामनपत्याय दुहितृत्वे युयोज ॥ ३ ॥

रोमपादाच्चतुरङ्गः, तस्मात् पृथुलाक्षः, ततश्चम्पः। यश्चम्पां निवेशयामास ॥ ४ ॥

चम्पस्य हर्यङ्गः, ततो भद्ररथः, बृहद्रथः, बृहत्कर्मा च। बृहत्कर्मणश्च बृहद्भानुः, तस्माद् बृहन्मनाः, ततो जयद्रथः। जयद्रथस्तु ब्रह्मक्षत्रान्तरालसम्भूत्यां पत्न्यां विजयं नाम पुत्रमजीजनत् ॥ ५ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ १ ॥

[illegible] ॥ २ ॥ [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] इति

विजयश्च धृतिं पुत्रमवाप । तस्यापि धृतव्रतः पुत्रोऽभवत् । धृतव्रतात् सत्यकर्मा, सत्यकर्मणस्त्वधिरथः । योऽसौ गङ्गां गतो मञ्जूषागतं पृथापविद्धं कर्णं पुत्रमवाप ॥ ६ ॥

कर्णाद् वृषसेन इत्येते अङ्गाः ॥ ७ ॥

अतश्च पूरोर्वंशं श्रोतुमर्हसीति ॥ ८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच

पूरोर्जनमेजयः पुत्रः तस्यापि प्राचिन्वान् प्राचिन्वतः प्रवीरः, तस्मान्मनस्युः, मनस्योश्चाभयदः, तस्यापि सुद्युः, ततो बहुगवः तस्य संयातिः, संयातेरहंयातिः, ततो रौद्राश्वः ऋतेयु कक्षेयु कृतेयु, स्थण्डिलेयु: घृतेयु जलेयु सन्नतेयु धर्मेयु वनेयु नामानो रौद्राश्वस्य दशापत्या बभूवुः ॥ १ ॥

[illegible] ॥ १ ॥

[illegible]

[illegible]

ऋतेयोरन्तिनारः पुत्रोऽभूत्। तंसुमप्रतिरथं ध्रुवञ्च रन्तिनारः पुत्रानवाप। अप्रतिरथात् कण्वः, तस्यापि मेधातिथिः। यतः काण्वायना द्विजा बभूवुः। तंसोरैलिनः, ततो दुष्मन्ताद्याश्चत्वारः पुत्रा बभूवुः। दुष्मन्ताच्चक्रवर्त्ती भरतोऽभवत्। यन्नामहेतुर्देवैः श्लोको गीयते।

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः।
भरस्व पुत्रं दुष्मन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम्॥ २ ॥
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात्।
त्वञ्चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला॥ ३ ॥

[illegible] इति पञ्च पुत्राः ॥ १ ॥ दुष्मन्तो [illegible] ततो विश्वामित्रात् मेन- कायां जाता शकुन्तला नाम कन्या कण्वमुनेः [illegible] विवाहेन शकुन्तला [illegible] विसस्मार। तत्र [illegible] दुष्मन्तं प्रति देवैर्गीतोऽयं श्लोकः, मातेति। भस्त्रा चर्मपुटम्, तद्वन्माता [illegible] पितुरेव पुत्रः। [illegible] जातो [illegible] आत्मा वै जायते पुत्र इति वचनात्। अतः पुत्रं भरस्व [illegible] शकुन्तलां [illegible] इति भरतनामनिरुक्तिरपि ॥ २ ॥ किञ्च रेतोधाः [illegible] रेतोधाः [illegible] । [illegible] पुत्रोऽयमक्षयात् नरकात् [illegible] उन्नयति ऊर्ध्वं नयति। यद्वा रेतोधाः रेतःसेक्तारं पुत्रम् उन्नयति। ततः किम्? तत आह, त्वं [illegible] रेतोधाः रेतःसेक्ता इति सत्यमाह, [illegible]। नाम- निरुक्तिद्वयं [illegible] ॥ ३ ॥

भरतस्य च पत्नीनां ये नव पुत्रा बभूवुर्नैते ममानुरूपाः पुत्रा इत्यभिहितास्तन्मातरो जघ्नुः परित्यागभयात् ॥ ४ ॥

ततोऽस्य पुत्रजन्मनि वितथे पुत्रार्थिनो मरुत्सोमयाजिनो दीर्घतमसः पार्ष्ण्यपास्ताद्बृहस्पतिवीर्यादुतथ्यपत्न्यां ममतायां समुत्पन्नो भरद्वाजाख्यः पुत्रो मरुद्भिर्दत्तः ॥ ५ ॥

तस्यापि नामनिर्वचनश्लोकः पठ्यते ॥ ६ ॥

मूढे ! भर द्वाजमिमं भर द्वाजं बृहस्पते ! ।
यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ ७ ॥ इति ।

नैते पुत्रा ममानुरूपा असदृशा भवन्तीति भरतेनोक्तास्तन्मातरोऽस्मत्पुत्राणामनेन [illegible] परित्यक्ष्य[illegible] यास्यतीति परित्यागभयात् तान् पुत्रान् जघ्नुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

वितथे व्यर्थे जाते । [illegible] । अत्रेयं कथा, बृहस्पतेरग्रजस्य उतथ्यस्य ममताख्यायां भार्यायां बृहस्पतिः कामाभिभूतो रेतोऽसृजत् । तच्च गर्भं प्रविशत् गर्भस्थेन स्थानसङ्कोचभयात् पार्ष्णिप्रहारेण [illegible] बहिः पतितमपि अमोघवीर्यतया भरद्वाजनामा पुत्रोऽभवत् । गर्भस्थश्च बृहस्पतिना शप्तोऽन्धो दीर्घतमा नामाभवत् । स भरद्वाजो देवैर्दत्तः ॥ ५ ॥

तस्य च भरद्वाजनामनिर्वचनपरतया [illegible] श्लोको [illegible] पठितः ॥ ६ ॥

मूढे ! ममते ! द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यां जातमिमं पुत्रं भर पुषाण, त्वं मूढं बृहस्पतिं ममताह, हे बृहस्पते ! त्वमेवेमं द्वाजं भर इति परस्परमुक्त्वा परित्यज्य पितरौ ममताबृहस्पती यद् यस्माद् यातौ, ततः भरद्वाजाख्योऽभूद्भरद्वाजनामाऽभूदित्यर्थः । यातौ यदुक्त्वा [illegible] पाठे [illegible] ॥ ७ ॥ भरद्वाज एव भरतपुत्रस्तद्वंशा [illegible]

भरद्वाजश्च तस्य वितथे पुत्रजन्मनि मरुद्भिर्दत्तः, ततो वितथसंज्ञामवाप ॥ ८ ॥

वितथस्यापि मन्युः पुत्रोऽभूत्। बृहत्क्षत्रमहावीर्यनरगर्गाद्या अभवन्मन्युपुत्राः। नरस्य संकृतिः, संकृते रुचिरधीरन्तिदेवौ। गर्गाच्छिनिः, ततो गार्ग्याः शैन्याः क्षत्रोपेता द्विजातयो बभूवुः ॥ ९ ॥

महावीर्यादुरुक्षयो नाम पुत्रोऽभूत्। तस्य त्र्यारुणपुष्करिण्यौ कपिश्च पुत्रत्रयमभूत्। तच्च त्रितयमपि पश्चाद्विप्रतामुपजगाम। बृहत्क्षत्रस्य सुहोत्रः, सुहोत्राद्धस्ती। य इदं हस्तिनापुरमावासयामास। अजमीढद्विमीढपुरुमीढास्त्रयो हस्तिनस्तनयाः। अजमीढात् कण्वः, कण्वान्मेधातिथिः, यतः काण्वायना द्विजाः ॥ १० ॥

अजमीढस्यान्यः पुत्रो बृहदिषुः, बृहदिषोर्बृहद्धनुः, ततश्च बृहत्कर्मा, तस्माच्च जयद्रथः। ततोऽपि विश्वजित्, ततश्च सेनजित्। रुचिराश्वकाश्यदृढधनुर्वत्सहनुसंज्ञाः सेनजितः पुत्राः। रुचिराश्वात् पृथुषेणः, तस्मात् पारः, पारात् नीपः। तस्यैकशतं पुत्राणाम्, तेषां प्रधानः काम्पिल्याधिपतिः समरः ॥ ११ ॥

वितथनाम्नो [illegible], भरद्वाजस्य [illegible]। [illegible] मरुद्भिः [illegible] [illegible] वितथ पुत्रजन्मनि ततो [illegible] वितथसंज्ञामवाप [illegible] ॥ ८ ॥

[illegible] गार्ग्याः शैन्याश्च [illegible] क्षत्रोपेताः [illegible] द्विजातयः [illegible] बभूवुः ॥ ९ ॥

[illegible] कण्वादिर्द्वितीयो वंशः, द्विमीढादिस्तृतीयो वंशः, नीलादिश्चतुर्थः [illegible] ॥ १० ॥ काम्पिल्यं नगरं [illegible] ॥ ११ ॥

समरस्यापि पारसम्पारसदश्वाख्याः पुत्राः। पारात् पृथुः, पृथोः सुकृतिः, सुकृतेर्विभ्राजः, ततश्चाणुहः। स च शुकदुहितरं कीर्त्तिं नामोपयेमे ॥ १२ ॥

अणुहात् ब्रह्मदत्तः, ततो विष्वक्सेनः, तस्मादुदक्सेनः, ततो भल्लाटः, तस्यात्मजो द्विमीढः, द्विमीढस्य यवीनरः सुतः, तस्यापि धृतिमान् ततः सत्यधृतिः, ततश्च दृढनेमिः, तस्माच्च सुपार्श्वः, ततः सुमतिः, ततश्च सन्नतिमान्, सन्नतिमतः कृतोऽभूत्। यं हिरण्यनाभो योगमध्यापयामास। यश्चतुर्विंशतिं प्राच्यसामगानां चकार संहिताः ॥ १३ ॥

कृताच्चोग्रायुधः। येन प्राचुर्येण नीपक्षयः कृतः ॥ १४ ॥

उग्रायुधात् क्षेम्यः, तस्मात् सुवीरः, तस्य नृपञ्जयः, ततो बहुरथः। इत्येते पौरवाः। अजमीढस्य नीलिनी नाम पत्नी। तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रोऽभवत्। तस्मादपि शान्तिः, शान्तेः सुशान्तिः, सुशान्तेः पुरुजानुः, ततश्चक्षुः, ततो हर्यश्वः, तस्मात् मुद्गलसृञ्जयबृहदिषुप्रवीरकाम्पिल्याः। पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणायालमेते मत्पुत्राः, इति पित्राभिहिताः, अतस्ते पाञ्चालाः ॥ १५ ॥

शुकस्य व्यासपुत्रस्य दुहितरं, हरिवंशे तथैव दर्शनात्। तथा हि— "पराशरकुलोद्भूतः शुको नाम महातपाः। व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्। स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति। कन्यां गौरवतीं तथा भूरिश्रुतं जयम्। कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम्। ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च ॥" इति। ब्राह्मदत्तान्तेऽणोरिदमेव वचः ॥ १२ ॥ यः कृतचतुर्विंशतिं संहिताश्चकार ॥ १३ ॥

मुद्गलाच्च मौद्गल्याः क्षत्रोपेता द्विजातयो बभूवुः। मुद्गलाद् बह्वश्वः, बह्वश्वात् दिवोदासोऽहल्या च मिथुनमभूत्। शरद्वतोऽहल्यायां शतानन्दोऽभवत्। शतानन्दात् सत्यधृतिः धनुर्वेदान्तगो जज्ञे। सत्यधृतेस्तु वराप्सरसमुर्वशीं दृष्ट्वा रेतः स्कन्नं शरस्तम्बे पपात ॥ १६ ॥

तच्च द्विधागतमपत्यद्वयं कुमारः कन्या च समभवत्। मृगयामुपयातः शान्तनुर्दृष्ट्वा कृपया जग्राह ॥ १७ ॥

ततः स कुमारः कृपः, कन्या चाश्वत्थाम्नो जननी कृपी द्रोणपत्न्यभवत्। दिवोदासस्य मित्रयुः, मित्रयोश्च्यवनो नाम राजा, च्यवनात् सुदासः, ततः सौदासः सहदेवः, तस्यापि सोमकः, ततो जन्तुः शतपुत्रज्येष्ठोऽभवत्। तेषां यवीयान् पृषतः, पृषतात् द्रुपदः, तस्मात् धृष्टद्युम्नः, तस्मात् धृष्टकेतुः। अजमीढस्यान्य ऋक्षनामा पुत्रोऽभूत् तस्मात् संवरणः, संवरणात् कुरुः, य इदं धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं चकार ॥ १८ ॥

सुधनुर्जह्नुपरीक्षित्प्रमुखाः कुरोः पुत्रा बभूवुः। सुधनुषः सुहोत्रः, तस्मात् च्यवनः, च्यवनात् कृतकः, ततश्चोपरिचरो वसुः। बृहद्रथप्रत्यग्रकुशाम्बमावेल्लमात्स्यप्रमुखा वसोः पुत्राः सप्ताजायन्त। बृहद्रथात् कुशाग्रः,

मौद्गः: क्षत्रियविशेषाः[illegible] ब्रह्म जाताः। चतुर्णां द्विजातीनां [illegible] ॥ १६ ॥ शरद्वतो गौतमात् [illegible] [illegible]। क्षत्रोपेता द्विजातय इति, क्षत्रिया एव सन्तः द्विजातित्वं [illegible] [illegible] कृपया [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] नाम [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] कुरुक्षेत्रं [illegible] चकार ॥ १८ ॥

तस्मादृषभः, ततः पुष्पवान्, तस्मात् सत्यधृतः, तस्मात् सुधन्वा, तस्य च जन्तुः। बृहद्रथाच्चान्यः शकलद्वयजन्मा जरया सन्धितो जरासन्धो नाम। तस्मात् सहदेवः, ततः सोमापिः, ततः श्रुतश्रवाः। इत्येते मागधा भूभृतः॥ १८॥

विंशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

परिक्षितो जनमेजयश्रुतसेनोग्रसेनभीमसेनाश्चत्वारः पुत्राः॥ १॥

जह्नोस्तु सुरथो नामात्मजो बभूव॥ २॥

तस्य विदूरथः, विदूरथस्य सार्वभौमः, सार्वभौमात् जयसेनः, तस्मात् आराधी, ततश्च अयुतायुः, अयुतायुषो-ऽक्रोधनः, तस्मात् देवातिथिः, ततश्च ऋक्षोऽन्यः॥ ३॥

ऋक्षात् भीमसेनः, ततश्च दिलीपः, दिलीपात् प्रतीपः, तस्यापि देवापिशान्तनुवाह्लीकसंज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः। देवापिर्बाल्य एवारण्यं विवेश॥ ४॥

शकलद्वयं जन्म यस्य जरया राक्षस्या सन्धितो योजितः॥ १८॥

विंशे तु कुरुपुत्राणां वंशमाह पराशरः। तत्र [illegible] [illegible]र्युगादिष्वमतिः॥ कुरोः पुत्राणां मध्ये [illegible] वंश [illegible] परिक्षितो वंश [illegible], परिक्षित इति॥ १॥ [illegible] [illegible], जह्नोरिति॥ २॥ [illegible]॥ ३॥ देवापि [illegible], देवापिरिति॥ ४॥ [illegible]

शान्तनुरवनीपतिरभवत्। यस्य तस्य श्लोकः पृथिव्यां गीयते।

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः।
शान्तिञ्चाप्नोति येनाग्र्यां कर्म्मणा तेन शान्तनुः॥ ५॥
तस्य शान्तनो राष्ट्रे द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष॥ ६॥

ततश्च सर्व्वराष्ट्रविनाशमवेक्ष्यासौ राजा ब्राह्मणान् अपृच्छत् भोः! कस्मात् अस्मिन् राष्ट्रे देवो न वर्षति? को ममापराधः? इति। ते तम् ऊचुः अग्रजस्य तेऽर्हमवनिस्त्वया भुज्यते, परिवेत्ता त्वम् इत्युक्तः स पुनस्तान् अपृच्छत्, किं मया विधेयमिति। ते तम् ऊचुः, यावत् देवापिर्न पतनादिभिर्दोषैरभिभूयते तावत् तस्याहं राज्यं, तदलमेतेन तस्मै दीयताम्। इत्युक्ते तस्य मन्त्रिप्रवरेण अश्मसारिणा तत्रारण्ये तपस्विनो वेदवादविरोधवक्तारः प्रयोजिताः॥ ७॥

तैरपि अतिऋजुमतेर्महीपतिपुत्रस्य बुद्धिर्वेदविरोधमार्गानुसारिण्यक्रियत॥ ८॥

राजा च शान्तनुरपि अवगते तृणपरिवेदनशोकस्तान् ब्राह्मणान् अग्रतःकृत्य अग्रजराज्यप्रदानाय अरण्यं

स्पृशति, स स यौवनमेति, स शान्तिं [illegible] [illegible] [illegible]
न [illegible] [illegible] शान्तनुनामनिर्वचनमिति [illegible] [illegible]
परिवेदनदोषेणाय [illegible] द्वादश [illegible] वर्षाणि देवो न ववर्ष ॥६॥
[illegible] [illegible] [illegible] तपस्विनः
[illegible] ॥७॥ अति-ऋजुमतेः [illegible] ॥८॥

जगाम । तदाश्रमम् उपगताश्च तमवनीपतिपुत्रं देवापिमुपतस्थुः । ते ब्राह्मणा वेदवादानुबद्धानि वचांसि राज्यमग्रजेन कर्त्तव्यमित्यर्थवन्ति तम् ऊचुः । असावपि वेदवादविरोधियुक्तिदूषितमनेकप्रकारं तानाह । ततस्ते ब्राह्मणाः शान्तनुम् ऊचुः, आगच्छ भो राजन्! अलमत्रातिनिर्बन्धेन, प्रशान्त एवासावनावृष्टिदोषः, पतितोऽयमनादिकालमहितवेदवचनदूषणोच्चारणात् । पतिते च अग्रजे नैव परिवेत्त्वं भवति, इत्युक्तः शान्तनुः स्वपुरम् आगत्य राज्यमकरोत् । वेदवादविरोधिवचनोच्चारणदूषिते च ज्येष्ठेऽस्मिन् भ्रातरि देवापावखिलशस्यनिष्पत्तये ववर्ष भगवान् पर्जन्यः । बाह्लीकस्य सोमदत्तः पुत्रोऽभूत् ॥ ९ ॥

सोमदत्तस्यापि भूरिभूरिश्रवःशलसंज्ञास्त्रयः पुत्राः । शान्तनोरप्यमरनद्यां गङ्गायामुदारकीर्त्तिरशेषशास्त्रार्थविद् भीष्मः पुत्रोऽभूत् । सत्यवत्याञ्च चित्राङ्गदविचित्रवीर्य्यौ पुत्रावजनयत शान्तनुः । चित्राङ्गदस्तु बाल एव चित्राङ्गदेन गन्धर्वेणाहवे विनिहतः । विचित्रवीर्य्योऽपि काशिराजतनये अम्बिकाम्बालिके उपयेमे । तदुपभोगातिखेदाच्च यक्ष्मणा गृहीतः पञ्चत्वमगमत् । सत्यवती नियोगाच्च मत्पुत्रः कृष्णद्वैपायनो मातुर्वचनमनतिक्रमणीयम् इति विचित्रवीर्य्यक्षेत्रे धृतराष्ट्रपाण्डू तत्प्रहितभुजिष्यायाञ्च विदुरमुत्पादयामास ॥ १० ॥

शान्तनोर्वंशविस्तारश्चाप्ये वक्ष्यन् प्रथमं बाह्लीकवंशमाह, बाह्लीकेति ॥ ९ ॥ मम पराशरस्य पुत्रः मत्पुत्रः भुजिष्यायां दास्याम् ॥ १० ॥

धृतराष्ट्रोऽपि दुर्योधनदुःशासनादिप्रधानं पुत्रशतं (गान्धार्याम्) उत्पादयामास। पाण्डोरप्यरण्ये मृगयायां ऋषिशापोपहतस्य प्रजाजननसामर्थ्यस्य धर्मवायुशक्रैर्युधिष्ठिरभीमसेनार्जुनाः कुन्त्यां, नकुलसहदेवौ चाश्विभ्यां माद्र्यां पञ्च पुत्राः समुत्पादिताः। तेषां द्रौपद्यां पञ्च पुत्रा बभूवुः। युधिष्ठिरात् प्रतिविन्ध्यः, भीमसेनात् सुतसोमः, श्रुतकीर्तिरर्जुनात्, शतानीको नकुलात् श्रुतकर्मा सहदेवात्। अपरे च पाण्डवानामात्मजाः। तद्यथा, यौधेयी युधिष्ठिरात् देवकं पुत्रमवाप। हिडिम्बा घटोत्कचं भीमसेनात् पुत्रमवाप। काशी च भीमसेनादेव सर्वगं पुत्रमवाप। सहदेवाच्च विजया सुहोत्रं नाम पुत्रं प्रासवती। करेणुमत्याञ्च नकुलोऽपि निरमित्रमजीजनत्। अर्जुनस्याप्युलूप्यां नागकन्यायामिरावान् नाम पुत्रोऽभवत्। मणिपुरपतिपुत्र्याञ्च पुत्रिकाधर्मेण बभ्रुवाहनं नाम पुत्रमर्जुनो जनयत्। ११।

सुभद्रायाञ्चार्भकत्वेऽपि योऽसावतिबलपराक्रमसमस्ताराति रथजेता सोऽभिमन्युरजायत। अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीणेषु कुरुष्वश्वत्थामप्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण गर्भ एव भस्मीकृतो भगवतः सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगलस्यात्मेच्छाकारण-

योऽयं साम्प्रतमेतद् भूमण्डलमखण्डितायति धर्मेण पालयतीति ।

एकविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

अतः परं भविष्यानहं भूमिपालान् कीर्त्तयिष्ये । योऽयं साम्प्रतमवनीपतिः, तस्यापि जनमेजयश्रुतसेनोग्रसेनभीमसेनाः पुत्राश्चत्वारो भविष्यन्ति ॥ १ ॥

तस्यापरः शतानीको भविष्यति । योऽसौ याज्ञवल्क्यात् वेदमधीत्य कृपादस्त्राण्यवाप्य विषयविरक्तचित्त-

---

[illegible]दृष्यति भगवत्कथाश्रवणे परिक्षितामनिरुद्धो च हेतुः । [illegible]-कारणेन आत्मपदं धर्मं योगं तत्र तत्र पुनर्जीवितमवाप्य परि- [illegible] तत्र ॥ १२ ॥

साम्प्रतमित्यनेन परिक्षितुरस्यायं एव पराशरमैत्रेयसंवाद इति [illegible]ते । अखण्डिता आयतिः प्रभावो यस्य तद् यथा स्यादिति क्रिया-विशेषणम् स्यात् प्रभावेऽपि आयतिरित्यमरः । आयतिरुत्तरकाल-ादिरव्ययम्, वा अखण्डिता यस्य तद् यथा स्यादिति वा ॥ १२ ॥

तेषां यो भविष्यत् [illegible]ते । [illegible] प्राय वः वंशो
[illegible] -परिक्षित [illegible] जनमेजयादिवंशा
१ ॥ तत्र जनमेजयस्य । [illegible]

धृतराष्ट्रोऽपि दुर्योधनदुःशासनादिप्रधानं पुत्रशतं (गान्धार्याम्) उत्पादयामास। पाण्डोरप्यरण्ये मृगयायां ऋषिशापोपहतस्य सन्तानाय धर्मवायुशक्रैर्युधिष्ठिरभीमसेनार्जुनाः कुन्त्यां, नकुलसहदेवौ चाश्विभ्यां माद्र्यां पञ्च पुत्राः समुत्पादिताः। तेषां द्रौपद्यां पञ्च पुत्रा बभूवुः। युधिष्ठिरात् प्रतिविन्ध्यः, भीमसेनात् श्रुतसोमः, श्रुतकीर्त्तिरर्जुनात्, शतानीको नकुलात्, श्रुतकर्मा सहदेवात्। अपरे च पाण्डवानामात्मजाः। तद्यथा, यौधेयी युधिष्ठिरात् देवकं पुत्रमवाप। हिडिम्बा घटोत्कचं भीमसेनात् पुत्रमवाप। काशी च भीमसेनादेव सर्वगं पुत्रमवाप। सहदेवाच्च विजया सुहोत्रं नाम पुत्रं प्रासूत। करेणुमत्याञ्च नकुलोऽपि निरमित्रमजीजनत्। अर्जुनस्याप्युलूप्यां नागकन्यायामिरावान् नाम पुत्रोऽभूत्। मणिपुरपतिपुत्र्याञ्च पुत्रिकाधर्मेण बभ्रुवाहनं नाम पुत्रमर्जुनोऽजनयत्॥ ११॥

सुभद्रायाञ्चार्भकत्वेऽपि योऽसावतिबलपराक्रमः समस्तारातिरथजेता सोऽभिमन्युरजायत। अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीणेषु कुरुष्वश्वत्थामप्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण गर्भ एव भस्मीकृतो भगवतः सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगलस्यात्मेच्छाकारणमानुषरूपधारिणोऽनुभावात् पुनर्जीवितमवाप्य परिक्षित् जज्ञे॥ १२॥

कर्णपुरं नाम नगरं [illegible] पुत्र्या [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सर्वदिनं" [illegible]॥ ११॥ परिक्षीणेषु

योऽयं साम्प्रतमेतद् भूमण्डलमखण्डितायति धर्मेण पालयतीति ।

एकविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

अतः परं भविष्यानहं भूमिपालान् कीर्त्तयिष्ये । योऽयं साम्प्रतमवनीपतिः, तस्यापि जनमेजयश्रुतसेनोग्रसेनभीमसेनाः पुत्राश्चत्वारो भविष्यन्ति ॥ १ ॥

तस्यापरः शतानीको भविष्यति । योऽसौ याज्ञवल्क्यात् वेदमधीत्य कृपादस्त्राण्यवाप्य विषयविरक्तचित्त-

---

इति भगवतस्तत्त्ववचे परिच्छिन्नाभिमानी च हेतुः । आत्मन्या-चारेण आत्मवत्त्वं धर्मं मोचं यत्र तत्र पुनर्जीवितमवाप्य परि-ज्ञाने ॥ १२ ॥

साम्प्रतमिदानीमेव परिक्षित्पुत्रस्तवाह एव पराशरमैत्रेयसंवाद इति । अखण्डिता आयतिः प्रभावो यस्य तद् यथा स्यादिति क्रियाविशेषणम् आह प्रभावेऽपि आयतिरित्यमरः । आयतिरुत्तरकालं स्थायित्, वा अखण्डिता यत्र तद् यथा स्यादिति वा ॥ १२ ॥

एकविंशे कुरोर्वंशो भविष्यन् उपवर्ण्यते । योऽयं प्राप्त यः वंशात् परिक्षिदिति । कुरुवंश-परिक्षित् तस्यापि जनमेजयादिचत्वारः पुत्राः ॥ १ ॥ तत्र जनमेजयस्य । आत्मविद्यानमवचनम्-

इति च शौनकोपदेशादात्मविज्ञानप्रवणः परं निर्वा-णमवाप्स्यति ॥ २ ॥

शतानीकादश्वमेधदत्तो भविता, तस्मादप्यधिसीम-कृष्णः, अधिसीमकृष्णात् निचक्षुः । यो गङ्गयापहृते हस्ति-नापुरे कौशाम्ब्यां निवत्स्यति । तस्याप्युष्णः पुत्रो भविता । उष्णाद्विचित्ररथः, ततः शुचिरथः, तस्मात् वृष्णिमान्, ततः सुषेणः, तस्यापि सुनीथः, सुनीथान्नृपः, ततो नृचक्षुः, तस्मादपि सुखबलः, तस्मात् परिप्लवः, ततश्च सुनयः, ततो मेधावी, मेधाविनो नृपञ्जयः, ततो मृदुः तस्मात् तिग्मः, तिग्मात् बृहद्रथः, तस्मात् वसुदानः, ततोऽपरः शता-नीकः ॥ ३ ॥

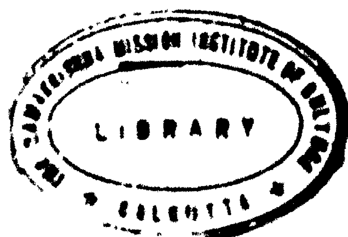
तस्माच्चोदयनः, उदयनादहीनरः, ततश्च दण्डपाणिः, ततो निरमित्रः, तस्माच्च क्षेमकः । तत्रायं श्लोकः ।

ब्रह्मक्षत्रस्य यो योनिर्वंशो राजर्षिसत्कृतः ।

क्षेमकं प्राप्य राजानं स संस्थां प्राप्स्यते कलौ ॥ ४ ॥

—:०:—

[illegible]

द्वाविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

अतश्चेक्ष्वाकवो भविष्याः पार्थिवाः कथ्यन्ते ।
बृहद्बलस्य पुत्रो बृहत्क्षणः ॥ १ ॥

तस्मादुरुक्षेपः, ततो वत्सः, वत्साद् वत्सव्यूहः, ततः प्रतिव्योमः, तस्यापि दिवाकरः, तस्मात् सहदेवः ॥२॥

ततो बृहदश्वः तत्सूनुर्भानुरथः, तस्यापि सुप्रतीकः, ततो मरुदेवः, मरुदेवात् सुनक्षत्रः, तस्मात् किन्नरः, किन्नरादन्तरिक्षः, तस्मात् सुवर्णः, ततश्चामित्रजित्, ततश्च बृहद्राजः, तस्यापि धर्मी, धर्मिणः कृतञ्जयः, कृतञ्जयाद्रणञ्जयः, रणञ्जयात् सञ्जयः, तस्मात् शाक्यः, शाक्यात् शुद्धोदनः, तस्मात् राहुलः, ततः प्रसेनजित्, ततश्च क्षुद्रकः, ततः कुण्डकः, तस्मादपि सुरथः, ततश्च सुमित्रोऽन्त्यः, इत्येते चेक्ष्वाकवो बृहद्बलान्वयाः । अत्रानुवंशश्लोकः ।

इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ।
यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ ३ ॥

सोमवंशे भविष्याणां राज्ञाम् प्रसङ्गतः । द्वाविंशे सूर्यवंश्यानां भविष्यो वंश उच्यते । बृहद् बलस्येति, चतुर्थेऽध्याये [illegible]-मन्युना भारते युद्धे [illegible] दर्शितस्तस्यायं ॥ १ ॥ [illegible] रूपान्तरं दृश्यते तत्र [illegible]-भेदेन [illegible] ॥ २ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

मागधानां बार्हद्रथानां भविष्याणामनुक्रमं कथयामि ॥१

अत्र हि वंशे महाबला जरासन्धप्रधाना बभूवुः ॥ २ ॥

जरासन्धसुतात् सहदेवात् सोमापिः, तस्मात् श्रुतवान्, तस्याप्ययुतायुः, ततश्च निरमित्रः, तत्तनयः सुक्षत्रः तस्मादपि बृहत्कर्मा, ततश्च सेनजित तस्माच्च श्रुतञ्जयः, ततो विप्रः, तस्य च पुत्रः शुचिनामा भविष्यति । तस्यापि क्षेम्यः, ततश्च सुव्रतः, सुव्रतात धर्मः, ततः सुश्रमः ततो दृढसेनः, ततः सुमतिः, तस्मात सुबलः, तस्य सुनीतो भविता । ततः सत्यजित, सत्यजितो विश्वजित्, तस्यापि रिपुञ्जयः पुत्रः, इत्येते बार्हद्रथा भूपतयो वर्षसहस्रमेकं भविष्यन्ति ॥ ३ ॥

बार्हद्रथानां वंशेऽपि भविष्याननुवर्णयन् । यस्मो रिपुञ्जयो यत्र महत्वे मागधम् [illegible] । सोमापेः [illegible] भविष्यन्त्यनु [illegible] सोम-वंशानुवर्णनानां बार्हद्रथानां भविष्याणाञ्च, [illegible] । तत्र च [illegible] जरासन्धादीनामनुवादः [illegible] भविष्यताञ्च, तत्र [illegible] ॥ १ ॥ बार्हद्रथा [illegible] ॥ ३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

योऽयं रिपुञ्जयो नाम बार्हद्रथोऽन्त्यः, तस्य सुनिको नामामात्यो भविष्यति ॥ १ ॥

स चैनं स्वामिनं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतनामानम् अभिषेक्ष्यति । तस्यापि पालकनामा पुत्रो भविता । ततश्च विशाखयूपः, तत्पुत्रो जनकः तस्य च नन्दिवर्धनः, इत्येते अष्टत्रिंशदुत्तरमब्दशतं पञ्च प्रद्योताः पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥२॥

ततश्च शिशुनागः, तत्पुत्रश्च काकवर्णो भविता । तत्पुत्रः क्षेमधर्मा तस्यापि क्षत्रौजाः, तत्पुत्रो विम्बिसारः, ततश्चाजातशत्रुः, तस्माच्च दर्भकः, दर्भकाच्चोदयाश्वः, तस्मादपि नन्दिवर्धनः, ततो महानन्दी, इत्येते शैशुनागा दश भूमिपालास्त्रीणि वर्षशतानि द्विषष्ट्यधिकानि भविष्यन्ति ॥३॥

महानन्दिसुतः शूद्रागर्भोद्भवोऽतिलुब्धो महापद्मो नन्दः परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्रान्तकारी भविता ॥ ४ ॥

चतुर्विंशे कलेर्वंशकृतः शूद्रादयो नृपाः । भूमेर्गीताश्च विस्तारात् वैराग्याय निरूपिताः । इदानीन्तु तद्वंश्यानेव भूभुजः कालेनाल्पबल-पौरुषान् मलीमसान् दस्युप्रायानाह, योऽयमित्यादिना सर्वैः पृथिव्यां भूभुजो भविष्यन्तीत्यन्वयेन ॥ १ ॥ प्रद्योताः प्रद्योतनामानः । एषां च राज्ञां तद्राज्यभोगे वर्षसंख्या चायुराद्यल्पत्वप्रदर्शनेन वैराग्यार्थं ॥ २ ॥ शैशुनागाः शिशुनागापत्यानि ॥ ४ ॥ महापद्म इति । कोटिः शतगुणं पद्मं, पद्मशतगुणं खर्वं, तच्छतगुणं पुनः निखर्वं, तच्छतगुणं महापद्म-

ततः प्रभृति शूद्रा भूमिपाला भविष्यन्ति, स चैकच्छत्रामनुल्लङ्घितशासनो महापद्मः पृथिवीं भोक्ष्यति ॥ ५ ॥

तस्याप्यष्टौ सुताः सुमाल्याद्या भवितारः। तस्य च महापद्मस्यानु पृथिवीं भोक्ष्यन्ति। महापद्मः तत्पुत्राश्च एकं वर्षशतमवनीपतयो भविष्यन्ति। नवैव तान् नन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति ॥ ६ ॥

तेषामभावे मौर्याश्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति। कौटिल्य एव चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ७ ॥

तस्यापि पुत्रो बिन्दुसारो भविष्यति। तस्यापि अशोकवर्धनः, ततः सुयशाः, ततो दशरथः, ततः सङ्गतः, ततः शालिशूकः, तस्मात् सोमशर्मा, तस्मात् शतधन्वा, तस्याप्यनु बृहद्रथनामा भविता। एवं मौर्या दश भूपतयो भविष्यन्ति अब्दशतं सप्तत्रिंशदुत्तरम्। तेषामन्ते पृथिवीं शुङ्गा भोक्ष्यन्ति ॥ ८ ॥

ततः पुष्यमित्रः सेनापतिः स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति ॥ ९ ॥

[illegible], [illegible] ॥ ५ ॥ [illegible] ॥ ६ ॥ नन्दान् [illegible] कौटिल्य [illegible] [illegible] ॥ ६ ॥

[illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] ॥ ८ ॥ [illegible], पुष्यमित्र इति, [illegible] ॥ ९ ॥ [illegible]

तस्यात्मजोऽग्निमित्रः, तस्मात् सुज्येष्ठः, ततो वसु-मित्रः, तस्मादप्यार्द्रकः, ततः पुलिन्दकः, ततो घोषवसुः, तस्मादपि वज्रमित्रः, ततो भागवतः ॥ १० ॥

तस्मात् देवभूतिः, इत्येते वै शुङ्गा द्वादशोत्तरं वर्षशतं पृथिवीं भोक्ष्यन्ति। ततः कण्वानेषा भूर्यास्यति ॥ ११ ॥

देवभूतिन्तु शुङ्गराजानं व्यसनिनं, तस्यैवामात्यः कण्वो वसुदेवनामा निपात्य स्वयमवनीं भोक्ता। तत्पुत्रो भूमि-मित्रः, तस्यापि नारायणः, नारायणस्य सुशर्मा, एते काण्वायनाश्चत्वारः, पञ्चचत्वारिंशद्वर्षाणि भूपतयो भवि-ष्यन्ति। सुशर्माणं कण्वञ्च भृत्यो बलात् शिप्रकनामा हत्वा अन्ध्रजातीयो वसुधां भोक्ष्यति। ततश्च कृष्णनामा तद्भ्राता भूपतिर्भावी। तस्य श्रीशान्तकर्णिः, तस्यापि पूर्णोत्सङ्गः, तत्पुत्रश्च शातकर्णिः, तस्माच्च लम्बोदरः, तस्मात् दिवि-लकः, ततो मेघस्वातिः, ततः पटुमान्, ततश्च अरिष्टकर्मा, ततो हालः, हालात् पत्तलकः, ततः प्रविल्लसेनः, ततः सुन्दरः शातकर्णी, तस्मात् चकोरः शातकर्णी ॥ १२ ॥

ततः शिवस्वातिः, ततश्च गोमतीपुत्रः, तत्पुत्रः पुलि-मान्, तस्यापि शातकर्णी शिवश्रीः, ततः शिवस्कन्धः, तस्मात् यज्ञश्रीः, ततो विजयः, ततः चन्द्रश्रीः, तस्यापि पुलोमार्चिः, एवमेते त्रिंशत्, चत्वार्यब्दशतानि षट्पञ्चाश-

---

दश ॥ १० ॥ कस्मात् कण्वंशजपान् भूर्यास्यति प्राप्स्यति। अतः कण्वानेषा भूर्यास्यति ॥ ११ ॥ कस्मात् कण्वं भूर्यास्यति ? अत आह, देवभूतिमिति। चातुर्वर्ण्यशून्यान् ॥ १२ ॥ एते [illegible]-

त्रधिकानि पृथिवीं भोक्ष्यन्ति पञ्चभृत्याः। सप्ताभीरा दश गर्द्दभिलाः भूभुजो भविष्यन्ति ॥ १३ ॥

ततः षोडश शका भूभुजो भवितारः। ततश्चाष्टौ यवनाः, चतुर्दश तुषाराः, मुण्डाश्च त्रयोदश, एकादश मौनाः, एते पृथिवीं त्रयोदश वर्षशतानि नवनवत्यधिकानि भोक्ष्यन्ति ॥ १४ ॥

ततश्च पौरा एकादश भूपतयोऽब्दशतानि त्रीणि महीं भोक्ष्यन्ति ॥ १५ ॥

तेषूत्सन्नेषु कैलकिला यवना भूपतयो भविष्यन्ति। मूर्द्धाभिषिक्तस्तेषां विन्ध्यशक्तिः ॥ १६ ॥

ततः पुरञ्जयः, ततो रामचन्द्रः, तस्मात् धर्मः, धर्मात् वराङ्गः कृतनन्दनः, सुधिनन्दिः, नन्दियशाः। शिशुकप्रवीरौ च, एते वर्षशतं षड्वर्षाणि भविष्यन्ति। ततः तत्पुत्राः त्रयोदशैव, बाह्लीकाश्च त्रयः, ततः पुष्यमित्र-पटुमित्र-पद्ममित्राख्या दश मेकलाश्च सप्तकोशलायान्तु नवैव भूप

पञ्च ॥ १३ ॥ आभीराद्या मौनान्ता एकोनाशीत्यधिक-त्रयोदश-शतवर्षाणि पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ १४ ॥ ततश्च पौराश्चैकादश-शतानि भोक्ष्यन्ति। क्वचित् पौरा इत्यत्र पुनर्मौना इति पाठः। तदा आभीरादिवर्षसंख्यानन्तरमेव मौनानां भूयोऽपि पूर्वराज्यवर्षसंख्या, इत्यत्र तत पुनरेव मौनानां राज्यवर्षशतत्रयमित्यर्थः ॥ १५ ॥

कैलकिला यवना नाम भूपाः कैलकिलाः, तेषां मूर्द्धाभिषिक्तो राजा विन्ध्यशक्तिरिति पाठे पूर्वस्यैव विशेषणं ॥ १६ ॥

तेषां पुत्राणां त्रयोदशकं भ्रातरः, बाह्लीकाश्च त्रयः, पुष्यमित्रादयश्च इव मेकला मेकलदेशजाः, कोशलायां नवैव

तयो भविष्यन्ति। नैषधास्तु तावन्त एव भूपतयो भविष्यन्ति ॥ १७ ॥

मागधायां विश्वस्फटिकसंज्ञोऽन्यान् वर्णान् करिष्यति। कैवर्त्तं बटु पुलिन्द ब्राह्मणान् राज्ये स्थापयिष्यत्युत्साद्याखिलक्षत्रजातिम्। नव नागाः पद्मावत्यां कान्तिपुर्य्यां, मथुरायामनुगङ्गाप्रयागं मागधा गुप्ताश्च भोक्ष्यन्ति। कोशलौड्र (पराड्रक) ताम्रलिप्तान् समुद्रतटपुरीञ्च देवरक्षितो रक्षिष्यति। कलिङ्गमाहिषिकमाहेन्द्रभौमान् गुहा भोक्ष्यन्ति। नैषाद नैमिषिक कालतोयान् जनपदान् मणिधारवंशा भोक्ष्यन्ति। स्त्रीराज्य (त्रैराज) मूषिकजनपदान् कनकाह्वया भोक्ष्यन्ति। सौराष्ट्रावन्तिशूद्रानर्बुदमरुभूमिविषयांश्च व्रात्या द्विजाभीरशूद्राद्या भोक्ष्यन्ति। सिन्धुतटदार्वीकोर्वीचन्द्रभागाकाश्मीरविषयान् व्रात्या म्लेच्छादयः शूद्रा भोक्ष्यन्ति। एते च तुल्यकालाः सर्वे पृथिव्यां भूभृतो भविष्यन्ति। अल्पप्रसादा बृहत्कोपाः सर्वकालमनृताधर्मरुचयः स्त्री बाल गो वधकर्त्तारः परस्वादानरुचयोऽल्पसाराः उदितास्तमितप्रायाः स्वल्पायुषो महेच्छा ह्यल्पधर्माश्च भविष्यन्ति। १८ ॥

नैषधास्तावन्तः नवैव भूपतयो भविष्यन्ति। नैषधादिदेशानां मध्ये स्थमविधा देशास्तदूषीया घोषाः ॥ १७ ॥ अखिलजातिं अखिलां बहुरजातिम् अपद्मादिदेशपाम्। एते तत्तत्तुल्या इत्यारभ्य शूद्रा इत्यन्तम्। अल्पप्रसादादिविशिष्टा भूभृतो भविष्यन्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥

तैश्च विमिश्रा जनपदास्तच्छीलवर्त्तिनो राजाश्रय-शुष्मिणो म्लेच्छाचाराश्च विपर्य्ययेण वर्त्तमानाः प्रजाः क्षपयिष्यन्ति ॥ १९ ॥

ततश्चानुदिनमल्पाल्पह्रासव्यवच्छेदात् धर्मार्थयोर्जगतः संक्षयो भविष्यति ॥ २० ॥

ततश्चार्थ एवाभिजनहेतुर्बलमेवाशेषधर्महेतुरभिरुचिरेव दाम्पत्यसम्बन्धहेतुरनृतमेव व्यवहारजयहेतुः स्त्रीत्वमेवोप-भोगहेतुः रत्नताम्रभागितैव पृथिवीहेतुर्ब्रह्मसूत्रमेव विप्रत्व-हेतुः लिङ्गधारणमेवाश्रमहेतुरन्याय एव वृत्तिहेतुः ॥२१॥२२॥

दौर्बल्यमेवावृत्तिहेतुर्भयगर्भोच्चारणमेव पाण्डित्य-हेतुः ॥ २३ ॥

दानमेव धर्महेतुः स्नानैव साधुत्वहेतुः ॥ २४ ॥

स्नानमेव प्रसाधनहेतुः स्वीकरणं विवाहहेतुः सद्वेष-धार्य्येव पात्रं दूरायतनोदकमेव तीर्थमित्येवमनेकदोषोत्तरे भूमण्डले सर्ववर्णेष्वेव यो यो बलवान् स भूपतिर्भविष्यति ।

राजाश्रयेण शुष्मिणो बलिनः न तु धर्मेण, म्लेच्छाचाराश्च विपर्य्य-येण [illegible] ॥ १९ ॥ अनुदिनं [illegible] ॥ २० ॥ [illegible] ॥ २१ ॥ इति [illegible] ॥ २२ ॥ [illegible] ॥ २३ ॥ दानमेव धर्महेतुः, [illegible] । स्नानैव साधुत्वहेतुः ॥ २४ ॥

एवं चातिलुब्धकराजासहाः शैलानामन्तरद्रोणीः प्रजाः संश्रयिष्यन्ति, मधुशाकमूलफलपत्रपुष्पाद्याहाराश्च भविष्यन्ति। तथा च तरुवल्कलचीरप्रावरणाश्चातिबहुप्रजाः शीतवातातपवर्षसहा भविष्यन्ति। न च कश्चित् त्रयोविंशतिवर्षाणि जीविष्यति। अनवरतं चात्र कलियुगे क्षयमायात्यखिलमेवैष जनः क्षयमुपैष्यति ॥ २५ ॥

श्रौतस्मार्तधर्मे विप्लवमत्यन्तमुपगते क्षीणप्राये च कलावशेषजगत्स्रष्टुश्चराचरगुरोरादिमध्यान्तमयस्य सर्वमयस्य ब्रह्ममयस्यात्मस्वरूपिणो भगवतो वासुदेवस्यांशः शम्बलग्रामप्रधानब्राह्मणविष्णुयशसो गृहे अष्टगुणर्द्धिसमन्वितः कल्किरूपी, जगत्यत्रावतीर्य सकलम्लेच्छदस्युदुष्टाचरणचेतसामशेषाणामपरिच्छिन्नमाहात्म्यशक्तिः क्षयं करिष्यति ॥ २६ ॥

स्वधर्मेषु चाखिलं जगत् संस्थापयिष्यतीति। अनन्तर-

चीवरचर्मैव निवासचैलं तु चर्माद्युक्त-विविधप्रकारः। बहुप्रजा अति-दारिद्र्यः। कलियुगे क्षयमेवं याति यति जनः क्षयमुपैष्यतीत्यन्वयः॥२५॥
एवं कलेरन्ते कल्क्यवतारेण कृतयुगप्रवर्त्तनात्, श्रौतस्मार्तेत्यादिना। आदिमध्यान्तमयस्य सर्वकारणरूपस्यात्मनः निमेषादिविभूतेः अत एव सर्वमयस्य निखिलचराचरमयस्य। ततो विकारादिमायाभावात्, ब्रह्ममयस्य अष्टगुणर्द्धिसमन्वितः। 'अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं वशिता तथा। यत्र कामावसायित्वं गरिमेति गुणाष्टकम्' इति योग-गुणयुक्तः। अन्ये त्वन्यथा गुणाष्टकं वदन्ति। 'अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा। ईशित्वञ्च वशित्वञ्च प्राकाम्यं कामिता चेति ॥२६॥

स्वधर्मानतिक्रमेण वर्णस्थापोद्देशो दर्शितः। तेन चाद्येन कृता-

पादेषकलेरवसाने प्रबुद्धानां तेषामेव जनपदानाममलस्फटिकविशुद्धा मतयो भविष्यन्ति ॥ २७ ॥

तेषाञ्च बीजभूतानामशेषमनुष्याणां परिणतानामपि तत्कालकृतानामपत्यप्रसूतिर्भविष्यति ॥ २८ ॥

तानि च तदपत्यानि कृतयुगधर्मानुसारीणि भविष्यन्तीति ॥ २९ ॥

अत्रोच्यते ।

यदा चन्द्रश्च सूर्य्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
एकराशौ समेष्यन्ति भविष्यति तदा कृतम् ॥ ३० ॥
अतीता वर्त्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये ।
एते वंशेषु भूपालाः कथिता मुनिसत्तम ॥ ३१ ॥
यावत् परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।
एतद्वर्षसहस्रन्तु ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम् ॥ ३२ ॥
सप्तर्षीणान्तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि ।

नामाविष्कृतयज्ञोपवीतादित्यर्थः ॥ २७ ॥ तत्कालकृतानीति पाठे प्रसूतेर्विशेषणम् ॥ २८ ॥ कालस्वभावादेव कृतयुगधर्मानुसारीणि ॥ २९ ॥ एतत् सर्वं कस्मिन् योगे भविष्यतीत्यपेक्षायामाह, अत्रोच्यत इति । तिष्यः पुष्यः, चन्द्रार्कबृहस्पतीनां तिष्ययोगे कृतं सत्ययुगं भविष्यति । यद्यपि प्रतिद्वादशाब्दं कर्कटस्थे बृहस्पतौ अमावास्यायां तथापि पुष्ययोग स्यात् तथाप्येकराशौ समेष्यन्तीति वचनप्रवेशोक्तनीतिप्रसङ्गः ॥ ३० ॥

उक्तं राजवंशं निगमयति, अतीता इति । अनागता भूपालाश्च उक्ताः ॥ ३१ ॥ अनागतः कल्किवंशः विस्तृतश्च आनुक्रम्यापेक्षायामाह, यावदिति । पञ्चदशोत्तरसहस्रवर्षपर्य्यन्तं युगः कलिवयः स्यादिति, अनन्तरं नन्देन सर्वक्षत्रनाशादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

तयोस्तु मध्यनक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि ।
तेन सप्तर्षयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् ॥ २२ ॥
ते तु पारिक्षिते काले मघास्वासन् द्विजोत्तम ! ।
तदा प्रवृत्तश्च कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ २४ ॥
यदैव भगवद्विष्णोरंशो यातो दिवं द्विज ! ।
वसुदेवकुलोद्भूतस्तदैव कलिरागतः ॥ २५ ॥
यावत् स पादपद्माभ्यां पस्पर्शेमां वसुन्धराम् ।
तावत् पृथ्वीपरिष्वङ्गे समर्थो नाभवत् कलिः ॥ २६ ॥
गते सनातनस्यांशे विष्णोस्तत्र भुवो दिवम् ।
तत्याज सानुजो राज्यं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

कथं प्रवृत्तिः इत्यत्र वक्तुं तत्कालज्ञापकमाह, सप्तर्षीणामिति । प्राच्यां शकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलं, तत्र पूर्वत ईषाकारेऽग्रभागे मरीचि-वसिष्ठाङ्गिरसः, ततः पश्चिमे खट्वाकारे ताराचतुष्के ऐशान्याग्नेय-नैर्ऋत-वायव्य-कोणेष्वत्रि पुलस्त्य पुलह-क्रतवो यथाक्रमं तत्र यौ पूर्वौ प्रथमोदितौ पुलह-क्रतुसंज्ञौ दृश्येते, तयोस्तत्पूर्वयोः मध्ये समं दक्षिणोत्तररेखाया समदेशावस्थितं यदश्विन्यादिनक्षत्राणामन्यतमनक्षत्रं दृश्यते, तेन तथैव युक्ता नृणामब्दशतं तिष्ठन्ति ॥ २२ ॥

कालव्यवस्थामुक्त्वा कलिप्रवृत्तिमाह, त इति । तदा सन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां सह द्वादशाब्दशतात्मकः कालः पूर्वसन्ध्या पूर्वं सन्ध्यारूपेण प्रवृत्तोऽपि सन्ध्यारूपमतिक्रम्य स्वेन रूपेण प्रवृत्तः प्रकर्षेण इत्यर्थः ॥ २४ ॥ एतदेव स्पष्टयति, यदैवेति द्वाभ्याम् ॥ २५ ॥ पृथ्वीपरिष्वङ्गे भूमेः पारमेव समर्थं इत्युक्तेः पूर्वमपि कलिः प्रविष्ट इति गम्यते ॥ २६ ॥ साक्षात् कलिप्रवेशे च युधिष्ठिरादिभिः स्वराज्यं परित्यक्तमित्याह, गत इति द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥ कलेः प्रवृत्तिमुक्त्वा

विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाण्डवः ।
याते कृष्णे चकाराथ सोऽभिषेकं परीक्षितः ॥ ३८ ॥
प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्वाषाढां महर्षयः ।
तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ३९ ॥
यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्यां निबोध मे ॥ ४० ॥
त्रीणि लक्षाणि वर्षाणां द्विज मानुषसंख्यया ।
षष्टिश्चैव सहस्राणि भविष्यत्येष वै कलिः ॥ ४१ ॥
शतानि तानि दिव्यानि सप्त पञ्च च संख्यया ।
निःशेषेण ततस्तस्मिन् भविष्यति पुनः कृतम् ॥ ४२ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ।
युगे युगे महात्मानः समतीताः सहस्रशः ॥ ४३ ॥
बहुत्वान्नामधेयानां परिसंख्या कुले कुले ।
पुनरुक्तबहुत्वात्तु न मया परिकीर्तिता ॥ ४४ ॥
देवापिः पौरवो राजा मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः ।

[illegible] इति ॥ ३८ ॥ [illegible] ॥ ३९ ॥ [illegible] ॥ ४१ ॥

[illegible] निःशेषेण [illegible] ॥ ४२ ॥ [illegible] ॥ ४३ ॥ [illegible] ॥ ४४ ॥ [illegible]

महायोगबलोपेतौ कलापग्रामसंश्रयौ ॥ ४५ ॥

कृते युग इहागत्य क्षत्रप्रावर्त्तकौ हि तौ ।
भविष्यतो मनोर्वंशे बीजभूतौ व्यवस्थितौ ॥ ४६ ॥

एतेन क्रमयोगेन मनुपुत्रैर्वसुन्धरा ।
कृतत्रेतादिसंज्ञानि युगानि त्रीणि भुज्यते ॥ ४७ ॥

कलौ तु बीजभूतास्ते केचित् तिष्ठन्ति भूतले ।
यथैव देवापिमरू साम्प्रतं समवस्थितौ ॥ ४८ ॥

एष तूद्देशतो वंशस्तवोक्तो भूभुजां मया ।
निखिलो गदितुं शक्यो नैव जन्मशतैरपि ॥ ४९ ॥

एते चान्ये च भूपाला यैरत्र क्षितिमण्डले ।
कृतं ममत्वं मोहान्धैर्नित्येऽनित्यकलेवरैः ॥ ५० ॥

कथं ममेयमचला मत्पुत्रस्य कथं मही ।
मद्वंशस्येति चिन्तार्त्ता जग्मुरन्तमिमे नृपाः ॥ ५१ ॥

तेभ्यः पूर्वतराश्चान्ये तेभ्यस्तेभ्यस्तथापरे ।
भविष्याश्चैव यास्यन्ति तेषामन्ये च येऽप्यनु ॥ ५२ ॥

कस्मात् क्षत्रियजाता नाद्योऽपि पुनः प्रवर्त्तनात्, देवापिरिति द्वाभ्याम् ॥ ४५ ॥ क्षत्रस्य प्रवर्त्तकौ भविष्यतः, यतो मनोर्वंशे बीजभूतं वर्त्तते बीजभूतौ व्यवस्थितौ ॥ ४६ ॥ तयोः सन्तानेनैव क्षत्रियवंशत्वात् त्रीणि युगानि भुज्यत इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ देवापि-मरुवदन्येऽपि कलौ भाविकृतादीनां बीजभूताः स्थितिमन्तः, यतो स्थिति ॥ ४८ ॥ वंश-चरितस्य वैराग्ये तात्पर्यमाह, एते चेति । भूमण्डले नित्ये तत्स्थान-त्वादिति तदर्थेऽप्यनित्यानि अनित्यानि कलेवराणि येषां तथाभूतैरपि ममत्वं कृतम् ॥ ५० ॥ मोहान्धत्वमेवाह, कथं ममेयमिति द्वाभ्याम् ॥ ५१ ॥

विलोक्यात्मजयोद्योग-यात्राव्यग्रान् नराधिपान् ।
पुष्पप्रहासैः शरदि हसतीव वसुन्धरा ॥ ५३ ॥
मैत्रेय । पृथिवी गीतास्त्श्लोकांश्चात्र निबोध तान् ।
यानाह धर्मध्वजिने जनकायासितो मुनिः ॥ ५४ ॥

पृथिव्युवाच ।

कथमेष नरेन्द्राणां मोहो बुद्धिमतामपि ।
येन फेनसधर्माणोऽप्यतिविश्वस्तचेतसः ॥ ५५ ॥
पूर्वमात्मजयं कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मन्त्रिणः ।
ततो भृत्यांश्च पौरांश्च जिगीषन्ते तथा रिपून् ॥ ५६ ॥
क्रमेणानेन जेष्यामो वयं पृथ्वीं ससागराम् ।
इत्यासक्तधियो मृत्युं न पश्यन्त्यविदूरगम् ॥ ५७ ॥
समुद्रावरणं याति मण्डलं वशमत्य किम् ।
कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ ५८ ॥
उत्सृज्य पूर्वजा याता यां नादाय गतः पिता ।
तां ममेति विमूढत्वाज्जेतुमिच्छन्ति पार्थिवाः ॥ ५९ ॥
मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणाञ्चापि विग्रहाः ।

फेनधर्माणः [illegible] ॥ ५५ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ५६ ॥
[illegible] ॥ ५८ ॥ [illegible],

आयत्तोऽस्त्यत्तमोहेन ममताहृतचेतसाम् ॥ १० ॥

पृथ्वी ममेयं सकला ममैषा
ममान्वयस्यापि च शाश्वतेयम् ।
यो यो मृतो ह्यत्र बभूव राजा
कुबुद्धिरासीदिति तस्य तस्य ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा ममत्वादृतचित्तमेकं
विहाय मां मृत्युपथं व्रजन्तम् ।
तस्यान्वयस्थस्य कथं ममत्वं
हृद्यास्पदं मत्प्रभवं करोति ॥ १२ ॥

पृथ्वी ममैषाशु परित्यजैनां
वदन्ति ये दूतमुखैः स्वशत्रुम् ।
नराधिपास्तेषु ममातिहासः
पुनश्च मूढेषु दयाभ्युपैति ॥ १३ ॥

मत्कृत्येति पूर्वमाः पूर्वाधिपति वा पाठः ॥ ९ ॥ राज्ञो विमूढ-
चेतसोऽपि हासमाह, मत्कृतमिति ॥ १० ॥

किञ्च मयि राज्ञां ममत्वदुष्टं दर्शयन्नाह, पृथ्वी ममेति । अत्र
मयि यो यो राजा मृतो बभूव, तस्य तस्यैवं कुबुद्धिरासीत् यतः
पारमार्थिकफलाभावात् । ह्यत्रेति पाठे ह्यतः स स्वन्यत्र राजा बभूव,
तस्यापि बाधकाभावादिवमेव कुबुद्धिः संसारपदार्थोऽन्वयः ॥ ११ ॥ किञ्च
विस्मितिमाह, दृष्ट्वेति । मयि ममत्वेनायतचित्तं सन्तमेव मृतं दृष्ट्वा
तदन्वयस्थस्य पुंसि मत्प्रभवं मद्विषयं ममत्वं कथमास्पदं करो-
तीति ॥ १२ ॥

अपि च एतेऽतिमोहा इत्याह, पृथ्वीति । तेषु मम हासो भवति,
मूढत्वात् दयाभ्युपैति आगच्छतीति शेषः ॥ १३ ॥ चतुर्थांशस्य व्याख्यानम्,

पराशर उवाच ।

इत्येते धरणीगीताः श्लोका मैत्रेय यैः श्रुताः ।
ममत्वं विलयं याति तापन्यस्तं यथा हिमम् ॥ ६४ ॥

इत्येष कथितः सम्यङ् मनोर्वंशो मया तव ।
यत्र स्थितिप्रवृत्तस्य विष्णोरंशांशका नृपाः ॥ ६५ ॥

शृणोति य इमं भक्त्या मनोर्वंशमनुक्रमात् ।
तस्य पापमशेषं वै प्रणश्यत्यमलात्मनः ॥ ६६ ॥

धनधान्यर्द्धिमतुलां प्राप्नोत्यव्याहतेन्द्रियः ।
श्रुत्वैवमखिलं वंशं प्रशस्तं शशिसूर्ययोः ॥ ६७ ॥

इक्ष्वाकुजह्नुमान्धातृसगराविक्षितान् रघून् ।
ययातिनहुषाद्यांश्च ज्ञात्वा निष्ठामुपागतान् ।
महाबलान् महावीर्याननन्तधनसञ्चयान् ॥ ६८ ॥

कृतान् कालेन बलिना कथाशेषान् नराधिपान्
श्रुत्वा न पुत्रदारादौ गृहक्षेत्रादिके तथा ।
द्रव्यादौ वा कृतप्रज्ञो ममत्वं कुरुते नरः ॥ ६९ ॥

तप्तं तपो यैः पुरुषप्रवीरै-
रुद्बाहुभिर्वर्षगणाननेकान् ।
इष्ट्वा च यज्ञैर्बलिनोऽतिवीर्याः
कृतास्तु कालेन कथावशेषाः ॥ ७० ॥

[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ६६ ॥ [illegible] ।
[illegible] ॥ ६८ ॥ [illegible]

पृथुः समस्तान् प्रचचार लोकान्
व्याहता याऽरिविदारि चक्रः ।
स कालवाताभिहतो विनष्टः
स्थितं यथा शाल्मलितूलमस्ता ॥ ३१ ॥

यः कार्त्तवीर्यो बुभुजे समस्तान्
द्वीपान् समाक्रम्य हतारिचक्रः ।
कथाप्रसङ्गे त्वभिधीयमानः
स एव सङ्कल्पविकल्पहेतुः ॥ ३२ ॥

दशाननादिचितराघवाणा-
मैश्वर्यमुद्भासितदिङ्मुखानाम् ।
अस्मापि जातं न कथं क्षणेन
भ्रूभङ्गपातेन धिगस्तकस्य ॥ ३३ ॥

कथाशरीरत्वमवाप यद्वै
मान्धातृनामा भुवि चक्रवर्त्ती ।

कथावशेषत्वमस्याः, तद्वदिति ॥ ३० ॥ नामैवास्य श्रूयत इति हास्यम् ॥ ३१ ॥

सङ्कल्पविकल्पयोः हेतुरिति सङ्कल्पस्य तदेतत् प्रत्ययस्य हेतुरिह विकल्पस्य चिन्तायाश्च हेतुरिति एवं सङ्कल्पस्य मनसा विकल्पस्य हेतुः ॥ ३२ ॥ पङ्क्तानेतानि दशमुखानि यैः । दशमुखान-दिङ्मुखानामिति पाठे ऐश्वर्यविशेषणम् । तेषां राघवादीनामैश्वर्यम् अस्माकम् भ्रूभङ्गपातेन कथं भयं न जातं ? किन्तु जातमेव, तस्मात् ऐश्वर्यं धिक् । यदा कालं दशमपि भयं भवति । ऐश्वर्यं तु अस्मापि न जातं किञ्चिदपि दृष्टमपि भयं न जातं, तस्मात् धिक् ॥ ३३ ॥

श्रुत्वापि तं कोऽपि करोति साधु
ममत्वमात्मन्यपि मन्दचेताः ॥ ७४ ॥
भगीरथाद्याः सगरः ककुत्स्थो
दशाननो राघवलक्ष्मणौ च ।
युधिष्ठिराद्याश्च बभूवुरेते
सत्यं न मिथ्या क्व नु ते न विद्मः ॥ ७५ ॥
ये साम्प्रतं ये च नृपा भविष्याः
प्रोक्ता मया विप्रवरोग्रवीर्याः ।
ये ते तथान्ये च तथाभिधेयाः
सर्वे भविष्यन्ति यथैव पूर्वे ॥ ७६ ॥
एतद् विदित्वा न नरेण कार्यं
ममत्वमात्मन्यपि पण्डितेन ।
तिष्ठन्तु तावत् तनयात्मजाद्याः
क्षेत्रादयो ये तु शरीरतोऽन्ये ॥ ७७ ॥

च [illegible] ॥ ७४ ॥ भगी- रथाद्याः [illegible] सत्यं न मिथ्या क्व नु ते न विद्मः [illegible] ॥ ७५ ॥ [illegible] ॥ ७६ ॥ एतद् [illegible] ॥ ७७ ॥

पञ्चमोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नृपाणां कथितः सर्वो भवता वंशविस्तरः ।
वंशानुचरितञ्चैव यथावदनुवर्णितम् ॥ १ ॥
अंशावतारो ब्रह्मर्षे ! योऽयं यदुकुलोद्भवः ।
विष्णोस्तं विस्तरेणाहं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २ ॥
चकार यानि कर्माणि भगवान् पुरुषोत्तमः ।
अंशांशेनावतीर्य्योर्व्यां तत्र तानि मुने ! वद ॥ ३ ॥

पराशर उवाच ।

मैत्रेय ! श्रूयतामेतद् यत् पृष्टोऽहमिदं त्वया ।
विष्णोरंशांश-सम्भूतिचरितं जगतो हितम् ॥ ४ ॥

अथातः पञ्चमांशे श्रीकृष्णलीलानुवर्णोदयः । विस्तृत्वाभ्यवतीर्णाय यथावर्णित वितन्वते ॥ उक्तानुवादपूर्वकं श्रीकृष्णावतारप्रकारं तच्चरितानि च पृच्छति नृपाणामित्यादिभिः ॥ १ ॥ विष्णोरंशावतारः परब्रह्मण एव परिच्छिन्ननराकारेणावतारः । विस्तरेणेति । यदर्थं यदा च येन च प्रकारेणांशांशेनावतार इत्याद्यविशेषतः श्रोतुमिच्छामि ॥ २ ॥ तच्चरितञ्च विस्तरेण वदेत्याह चकारेति । परब्रह्मणोऽंश इत्यंशः श्रीराम्बिकायाः तस्यांश इत्यंशो नराकारस्तेनावतीर्य्य तत्र यानि चकार तानि वदेत्यन्वयः

देवकस्य सुतां पूर्वं वसुदेवो महामुने।
उपयेमे महाभागां देवकीं देवतोपमाम्॥ ५॥
कंसस्तयोर्वररथं चोदयामास सारथिः।
वसुदेवस्य देवक्याः संयोगे भोजवर्धनः॥ ६॥
अथान्तरिक्षे वागुच्चैः कंसमाभाष्य सादरम्।
मेघगम्भीरनिर्घोषं समाभाष्येदमब्रवीत्॥ ७॥
यामेतां वहसे मूढ सह भर्त्रा रथे स्थिताम्।
अस्यास्ते चाष्टमो गर्भः प्राणानपहरिष्यति॥ ८॥

पराशर उवाच।

इत्याकर्ण्य समाकृष्य खड्गं कंसो महाबलः।
देवकीं हन्तुमारब्धो वसुदेवोऽब्रवीदिदम्॥ ९॥
न हन्तव्या महाभाग देवकी भवतानघ।
समर्पयिष्ये सकलान् गर्भानस्योदरोद्भवान्॥ १०॥

पराशर उवाच।

तथेत्याह च तं कंसो वसुदेवं द्विजोत्तम।
न घातयामास च तां देवकीं सत्यगौरवात्॥ ११॥

॥ ४ ॥ [illegible] ॥ ५ ॥ [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible] ॥ ७ ॥ ८ ॥ [illegible] ॥ ९ ॥ [illegible]

एतस्मिन्नेव काले तु भूरिभारावपीडिता ।
जगाम धरणी मेरौ समाजे त्रिदिवौकसाम् ॥ १२ ॥
सब्रह्मकान् सुरान् सर्वान् प्रणिपत्याथ मेदिनी ।
कथयामास तत् सर्वं खेदात् करुणभाषिणी ॥ १३ ॥
अग्निः सुवर्णस्य गुरुर्गवां सूर्यः परो गुरुः ।
ममाप्यखिललोकानां गुरुर्नारायणो गुरुः ॥ १४ ॥
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा पूर्वेषामपि पूर्वजः ।
कलाकाष्ठानिमेषात्मा कालश्चाव्यक्तमूर्त्तिमान् ॥ १५ ॥
तदंशभूतः सर्वेषां समूहो वः सुरोत्तमाः ।

क्ष्येति वा । अत्र नेति वाक्यः । यदा बहुलेपच इति भावारब्धेति
हि वापे रूपं यथा वर्धितान्यत्र क्वापि यथेच्छं विपेक्षः ॥ १०।११ ॥
तस्मिन्नेवात् कंसे देवकीपरिणयानन्तरमेव इति भारावपीडित-
धरण्या प्रार्थितैर्देवैः ब्रह्मणा प्रसादितो हरिः । [illegible] नमोऽस्तु ब-
लभद्रायेति वक्ष्यमाणं, एतस्मिन्नेवेत्यादिना आवतारकाख्यानमाह । धरणी
गोरूपेण जगामेति शेषं, गौर्भूत्वाश्रुमुखीति पुराणोक्तेः ॥ १२ ॥
तत् सर्वं देवभारपीडादि ॥ १३ ॥

अग्निरित्यादेरयमर्थः । यथाग्निः सुवर्णस्य गुरुः । अग्ने-
रपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूर्विष्णुः सूर्याश्चेति श्रुतेः ।
यतो यथाग्निः सुवर्णस्य गुरुः, सूर्य इति, [illegible]
सूर्यः परो गुरुः [illegible] पुष्णाति [illegible] वा
[illegible] यथा [illegible] तथा ममापि नारायणो गुरुः [illegible]
[illegible] गुरुः । अतः स एव मम भारहर्त्ता पालकश्च । तथापि
[illegible] नारायण-
[illegible] इति ॥ १४ ॥ [illegible] तदंशभूताः [illegible] ॥ १५ ॥

आदित्या मरुतः साध्या रुद्रा वस्वश्विवह्नयः ॥ १६ ॥
पितरो ये च लोकानां स्रष्टारोऽत्रिपुरोगमाः ।
एतत् तस्याप्रमेयस्य रूपं विष्णोर्महात्मनः ॥ १७ ॥
यक्षराक्षसदैतेयाः पिशाचोरगदानवाः ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव रूपं विष्णोर्महात्मनः ॥ १८ ॥
ग्रहर्क्षतारकाचित्रगगनाग्निजलानिलाः ।
अहञ्च विषयाश्चैतत् सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ १९ ॥
तथाप्यनेकरूपस्य तस्य रूपाण्यहर्निशम् ।
बाध्यबाधकतां यान्ति कल्लोला इव सागरे ॥ २० ॥
तत साम्प्रतमिमे दैत्याः कालनेमिपुरोगमाः ।
मर्त्यलोकं समाक्रम्य बाधन्तेऽहर्निशं प्रजाः ॥ २१ ॥
कालनेमिर्हतो योऽसौ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
उग्रसेनसुतः कंसः सम्भूतः स महासुरः ॥ २२ ॥
अरिष्टो धेनुकः केशी प्रलम्बो नरकस्तथा ।
सुन्दोऽसुरस्तथात्युग्रो वाणश्चापि बलेः सुतः ॥ २३ ॥

[illegible] यो [illegible] । विश्वरूपत्वात् तस्य । एतदेव प्रपञ्चयन् आदित्या इत्यादि सार्द्धश्लोकैः । [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] विश्वरूपस्य [illegible] ॥ १७ ॥ १८ ॥ [illegible] । [illegible] ॥ १९ ॥

[illegible] बाध्यबाधकतां यान्ति ॥ २० ॥ [illegible] ॥ २१ ॥ [illegible] ॥ २२ ॥ [illegible]

तथान्ये च महावीर्य्या नृपाणां भवनेषु ये।
समुत्पन्ना दुरात्मानस्तान् न संख्यातुमुत्सहे ॥ २४ ॥
अक्षौहिण्योऽत्र बहुला दिव्यमूर्त्तिभृतां सुराः।
महाबलानां दृप्तानां दैत्येन्द्राणां ममोपरि ॥ २५ ॥
तद्भूरिभारपीडार्त्ता न शक्नोम्यमरेश्वराः।
बिभर्त्तुमात्मानमहमिति विज्ञापयामि वः ॥ २६ ॥
क्रियतां तन्महाभागा मम भारावतारणम्।
यथा रसातलं नाहं गच्छेयमतिविह्वला ॥ २७ ॥

पराशर उवाच।

इत्याकर्ण्य धरावाक्यमशेषैस्त्रिदशैस्ततः।
भुवो भारावतारार्थं ब्रह्मा प्राह प्रचोदितः ॥ २८ ॥

ब्रह्मोवाच।

यथाह वसुधा सर्वं सत्यमेतद् दिवौकसः।
अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकम् ॥ २९ ॥
विभूतयस्तु यास्तस्य तासामेव परस्परम्।
आधिक्यन्यूनता बाध्यबाधकत्वेन वर्त्तते ॥ ३० ॥
तदागच्छत गच्छामः क्षीराब्धेस्तटमुत्तमम्।
तत्राराध्य हरिं तस्मै सर्वं विज्ञापयाम वै ॥ ३१ ॥

[illegible] यतनावान्यतो च वर्ण्यते। [illegible] [illegible] तथा [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा[illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] बुधा इति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अशेषैस्त्रिदशैः धराया वाक्यमाकर्ण्य [illegible] प्रचोदितो ब्रह्मा प्राह ॥२८॥२९॥ [illegible] बाधकत्वेन न्यूनता च बाध्यत्वेन वर्त्तत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

सर्वदेव जगन्नाथं स सर्वात्मा जगन्मयः।
अल्पांशेनावतीर्योर्व्यां धर्मस्य कुरुते स्थितिम्॥ १२॥

पराशर उवाच।

इत्युक्त्वा प्रययौ विप्र! सह देवैः पितामहः।
समाहितमतिश्चैवं तुष्टाव गरुडध्वजम्॥ १३॥

ब्रह्मोवाच।

द्वे विद्ये त्वमनाम्नाय! परा चैवापरा तथा।
त एव भवतो रूपे मूर्तामूर्तात्मके प्रभो!॥ १४॥
द्वे ब्रह्मणी त्वणीयोऽतिस्थूलात्मन्! सर्व! सर्ववित्!।
शब्दब्रह्म परञ्चैव ब्रह्म ब्रह्ममयस्य यत्॥ १५॥
ऋग्वेदस्त्वं यजुर्वेदः सामवेदस्त्वथर्वणः।
शिक्षा कल्पो निरुक्तञ्च छन्दो ज्योतिषमेव च॥ १६॥
इतिहासपुराणे च तथा व्याकरणं प्रभो!।
मीमांसा न्यायकं तत्र धर्मशास्त्राण्यधोक्षज!॥ १७॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ भो अनाम्नाय! आम्नायैर्वेदैरविषयीभूत! द्वे विद्ये वेदितव्ये, परा चैवापरा चेति श्रुतिप्रोक्ते परापरब्रह्मविषये द्वे विद्ये। ते एव [illegible] भवतो रूपे मूर्तामूर्तात्मके [illegible] ॥ १४ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति द्वे ब्रह्मणी इति। द्वे ब्रह्मणी भवतो रूपे [illegible]

[illegible]

आज्ञामात्रेण शुम्भादिधाराधारि सदसः।
तदध्यादिपते! नाम्ना ह्यात्मावस्वरूपवत् ॥ ३८ ॥
त्वमव्यक्तमनिर्देश्यमचिन्त्यनामवर्जितम्।
अपाणिपादरूपञ्च शुद्धं नित्यं परात्परम् ॥ ३९ ॥
शृणोष्यकर्णः परिपश्यसि त्वम्
अचक्षुरेको बहुरूपरूपः।
अपादहस्तो जवनो ग्रहीता
त्वं वेत्सि सर्वं न च सर्ववेद्यः ॥ ४० ॥

सदसदात्मकत्वमित्याह आज्ञेति। आज्ञामात्रत्वाभ्यां लोकपालानामीदृशत्वेन तव स्वरूपमीदृशं गुणवत्त्वेन तत् कारणमात्रम्। एतेन विचारमात्रत्वमिति मता। एवञ्च विचारे क्रियमाणे यदात्मस्वरूपं तदेवाद्यम्, आत्मस्वरूपं तत्त्वतः सद्रूपमसत्तया च दृश्यं सर्वत्र तत्तदात्मतोऽपि सदसत्स्वरूपम् भवति। भो आद्यपते! ब्रह्मादिव्यापिन्! यदा वयं दाहिकादिरीत्या प्रत्यक्षं ज्ञानादेन योगेन आत्मनोऽनादापि तव तदात्मत्वेऽपि सदात्मकस्वरूपत्वेन इति व्याख्येयम् ॥ ३८ ॥ तवात्मस्वरूपमाह परब्रह्मस्वरूपमाह त्वमिति। अव्यक्तं चक्षुरादेरगोचरः। अनिर्देश्यं वाचामगोचरः। अचिन्त्यं मनसोऽप्यगोचरः। अचिन्त्यत्वात् तदनामवर्जितम्। पाणिपादरहितस्वरूपं नित्यं परात्परात् परम्। नामरूपादिशून्यत्वादिन्द्रियादिगम्यत्वाच्च विलक्षणं यद् ब्रह्म विद्वद्भिर्ज्ञानवद्भिः साक्षात्करणीयः ॥ ३९ ॥

ईश्वरत्वमाह। शृणोषीति इत्यादि। चक्षुरादि विनापि सर्वं पश्यसि। अपादोऽपि जवनो वेगवान्। अहस्तोऽपि ग्रहीता। श्रुतिश्च "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्" इति ॥ ४० ॥ ईश्वरत्वञ्च तस्य स्वरूपं सच्चिदानन्दमित्याह।

अणोरणीयांसमसत्स्वरूपं
त्वां पश्यतोऽज्ञाननिवृत्तिरग्र्या ।
धीरस्य धीरस्य बिभर्त्ति नान्य-
द्वरेण्यरूपात् परतः परात्मन् ! ॥ ४१ ॥

त्वं विश्वनाभिर्भुवनस्य गोप्ता
सर्वाणि भूतानि तवान्तराणि ।
यद् भूतभव्यं तदणोरणीयः
पुमांस्त्वमेकः प्रकृतेः परस्तात् ॥ ४२ ॥

एकश्चतुर्धा भगवान् हुताशो
वर्चोविभूतिं जगतो ददासि ।
त्वं विश्वतश्चक्षुरनन्तमूर्ते
त्रेधा पदं त्वं निदधे विधातः ! ॥ ४३ ॥

कारित्वात् । [illegible] अणोः अणीयांसं निवृत्ति-
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] धीरस्य [illegible]
दर्शनात् । [illegible] धीरस्य [illegible] धीरैर्वरेण्यरूपात् [illegible]
[illegible] बिभर्त्ति न धारयति [illegible]
[illegible] ॥ ४१ ॥ यद् [illegible] प्रकृतेः [illegible]
[illegible] । [illegible] । यद्
[illegible] । [illegible] अणोरणीयः
प्रकृतेः परस्तात् [illegible]
[illegible] ॥ ४२ ॥

हुताशः [illegible] । एकश्चेति । [illegible]

यथाग्निरेको बहुधा समिध्यते

विकारभेदैरविकाररूपः।

तथा भवान् सर्वगतैकरूपो

रूपाण्यशेषाण्यनुपुष्यतीश ॥ ४४ ॥

एकस्त्वमग्र्यं परमं पदं यत्

पश्यन्ति त्वां सूरयो ज्ञानदृश्यम्।

त्वत्तो नान्यत् किञ्चिदस्ति त्वयीह

यद्वा भूतं यच्च भाव्यं परात्मन् ॥ ४५ ॥

व्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्त्वं समष्टिव्यष्टिरूपवान्।

सर्वज्ञः सर्वदृक् सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान् ॥ ४६ ॥

अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनो नादिमान् वशी।

क्लमतन्द्राभयक्रोधकामादिभिरसंयुतः ॥ ४७ ॥

निरवद्यः परः प्राप्तेर्निरधिष्ठोऽक्षरः क्रमः।

योऽग्निर्यथा औपाधिकत्वेन बहुधा। यथा ऐन्धनो जठराग्निः वैद्युतो बाडवश्चेति बहुधा। यद्वा वैद्युतनिर्मन्थ्यसौरजाठराग्नयः बहुधा, सर्वेषामाः [illegible] ददाति सेयं पदं सम्यक् [illegible] निश्चितवान्। [illegible] विश्वरूपा माया [illegible] इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ अनन्तमूर्त्ते इति यदुक्तं तदु पपादयति। यथाग्निरिति त्रिभिः। अनुपुष्यति वर्द्धयति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ [illegible] व्यक्तं [illegible] स्वरूपम्। अत समष्टिर्विराड्रूपः, व्यष्टिर्देवादिदेवमनुष्यादिरूपः। [illegible] तत्स्वरूपवान्। [illegible] सर्वविदित्येवमतः ॥ ४६ ॥ तदेव सर्वकार्यरूपत्वेऽपि कार्य्य [illegible] दर्शयति [illegible] इति त्रिभिः। वशी जितेन्द्रियः। क्लमः श्रमः, तन्द्रा आलस्यम् ॥ ४७ ॥

सर्वेश्वर ! पराधार ! धाम्नां धामात्मकोऽक्षय: ॥ ४८ ॥

सकलावरणातीत ! निरालम्बन ! भावन ! ।

महाविभूतिसंस्थान ! नमस्ते पुरुषोत्तम ! ॥ ४९ ॥

नाकारणात् कारणाद्वा कारणाकारणान्न च ।

शरीरग्रहणं वापि धर्मत्राणाय ते परम् ॥ ५० ॥

पराशर उवाच ।

इत्येवं संस्तुतिं श्रुत्वा मनसा भगवानजः ।

ब्रह्माणमाह प्रीतात्मा विश्वरूपधरो हरिः ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भो भो ब्रह्मन् ! त्वया मत्तः सह देवैर्यदिष्यते ।

चिद्ब्रह्म निर्गुणः, किरणैः अंशभूतैः । पाठान्तरेऽपि ज्ञानतुल्य-
रूपत्वं । पराधार ब्रह्मादीनामाधार । धाम्नां तेजसां सूर्यादीनां
धामात्मकः प्रकाशकरूपः ॥ ४८ ॥ सकलावरणातीत ! अष्टप्रकृति
आवरणसंवृत । अतो निरालम्बन । निरुपाधित्वादि भावन
चिन्तन विषय । महाविभूतिर्विश्वरूपत्वं तस्याः संस्थान आश्रयो
यस्य तथाभूत ॥ ४९ ॥ ननु कुतो सकलावरणातीतस्य शरीरग्रहणं
देवतानामादित्वात् ते:त, तत्र तु यत् कारणात् मायया कारण-
बन्धः तत्र पुण्यकारणात् मायया कारणं धर्म, तदुभयविनिर्मित
कारणाकारणम् एतेभ्यो हि अस्मदादीनां निर्गुणस्वरूपादीनां यत्
शरीरग्रहणम् ते नत तु नैव तत्र किन्तु धर्मत्राणायैव । एवं परमा-
त्मस्वरूप धर्मादिरक्षणार्थमेव । यदा च निर्गुणेऽपि तत्तत्र ताः
देवादिकारणादिभावात् । तत्र ब्रह्मन कारणाद्वा कारणाकारणा-
दुभयाद्वोत्पाद । ते शरीरग्रहणं न भवति किन्तु धर्मः तस्य
धर्मत्राणाय केवलम् । न हि श्रीकामृतविग्रहोऽविज्ञानविशेषरावरणं
कार्यम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

तदुच्यतामशेषं वः सिद्धमेवावधार्यताम् ॥ ५२ ॥

पराशर उवाच ।

ततो ब्रह्मा हरेर्दिव्यं विश्वरूपमवेक्ष्य तत् ।
तुष्टाव भूयो देवेषु साध्वसावनतात्मसु ॥ ५३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रमूर्त्ते !
सहस्रबाहो ! बहुवक्त्रपाद ! ।
नमो नमस्ते जगतः प्रवृत्ति-
विनाशसंस्थानकराप्रमेय ! ॥ ५४ ॥
सूक्ष्मातिसूक्ष्मातिबृहत्प्रमाण !
गरीयसामप्यतिगौरवात्मन् ! ।
प्रधानबुद्धीन्द्रियवत्प्रधान-
मूलात् परात्मन् ! भगवन् ! प्रसीद ॥ ५५ ॥
एषा मही देव ! महीप्रसूतै-
र्महासुरैः पीडितशैलबन्धा ।
परायणं त्वां जगतामुपैति
भारावतारार्थमपारसारम् ॥ ५६ ॥

यदिच्छन्तं अपेक्षते ॥ ५२ ॥ साध्वसं भयं तेनावनतशरीरेषु सत्सु ॥ ५३ ॥ प्रवृत्तिः सृष्टिः, संस्थानं स्थितिः ॥ ५४ ॥ अतिबृहत्-प्रमाण महत्, अतिगौरवयुक्त आत्मा मूर्तिर्यस्य प्रधानं प्रकृतिः, बुद्धिर्महत्तत्त्वम्, इन्द्रियवान् अहङ्कारः, एतेषां प्रधानः पुरुषः स एव मूलं जगत्कारणं यस्य, तस्मादपि परात्मन् सच्चिदानन्द ! ॥ ५५ ॥ एषा मही प्रभुतनाय एवैति, मही महीप्रसूतैः असुरैः पीडितो-

एते वयं वृत्ररिपुस्त्वयायं
नासत्यदस्रौ वरुणो यमश्च ।
इमे च रुद्रा वसवः ससूर्याः
समीरणाग्निप्रमुखास्तथान्ये ॥ ५७ ॥
सुराः समस्ताः सुरनाथ कार्यम्
एभिर्मया यच्च तदीश सर्वम् ।
आज्ञापयाज्ञां प्रतिपालयन्त-
स्तवैव तिष्ठाम सदास्तदोषाः ॥ ५८ ॥

पराशर उवाच ।

एवं संस्तूयमानस्तु भगवान् परमेश्वरः ।
उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने ॥ ५९ ॥
उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले ।
अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यतः ॥ ६० ॥

[illegible] ॥ ५६ ॥ [illegible] ॥ ५७ । ५८ ॥ [illegible] एवं भावः । [illegible] ॥ ५९ ॥ [illegible]

सुराश्च सकलाः स्वांशैरवतीर्य महीतले ।
कुर्वन्तु युद्धमुन्मत्तैः पूर्वोत्पन्नैर्महासुरैः ॥ ६१ ॥
ततः क्षयमशेषास्ते दैतेया धरणीतले ।
प्रयास्यन्ति न सन्देहो मद्दृक्पातविचूर्णिताः ॥ ६२ ॥
वसुदेवस्य या पत्नी देवकी देवतोपमा ।
तस्यायमष्टमो गर्भो मत्केशो भविता सुराः ॥ ६३ ॥
अवतीर्य च तत्रायं कंसं घातयिता भुवि ।
कालनेमिं समुद्भूतमित्युक्त्वान्तर्दधे हरिः ॥ ६४ ॥
अदृश्याय ततस्तेऽपि प्रणिपत्य महात्मने ।
मेरुपृष्ठं सुरा जग्मुरवतेरुश्च भूतले ॥ ६५ ॥
कंसाय चाष्टमो गर्भो देवक्यां धरणीधरः ।
भविष्यतीत्याचचक्षे भगवान् नारदो मुनिः ॥ ६६ ॥
कंसोऽपि तदुपश्रुत्य नारदात् कुपितस्ततः ।
देवकीं वसुदेवञ्च गृहे गुप्तावधारयत् ॥ ६७ ॥
जातं जातञ्च कंसाय तेनैवोक्तं यथा पुरा ।
तथैव वसुदेवोऽपि पुत्रमर्पितवान् द्विज ! ॥ ६८ ॥
हिरण्यकशिपोः पुत्राः षड्गर्भा इति विश्रुताः ।
विष्णुप्रयुक्ता तान् निद्रा क्रमाद्गर्भे न्ययोजयत् ॥ ६९ ॥

करिष्यतः ॥ ६० ॥ तथापि युद्धादिक्रीडार्थं सुरानाज्ञापयति सुराश्चेति ॥ ६१ ॥ तेषाञ्च मया न्यस्ता वा वधमिति न भेदस्त्विमित्याह ततः क्षयमिति ॥ ६२ ॥ तस्याष्टमो मत्केशः रामकृष्णात्मकमुभयमेतत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ गुप्तौ धारयितौ ॥ ६७ ॥ तेनैव कंसेनैव पुरा यथोक्तं समर्पयिष्ये षड्गर्भान् प्रमाणकोदरोद्भवानिति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ षड् वा विष्णुना प्रयुक्ता

योगनिद्रा महामाया वैष्णवी मोहितं यया ।
अविद्यया जगत् सर्वं तामाह भगवान् हरिः ॥ ७० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

निद्रे गच्छ ममादेशात् पातालतलसंश्रयान् ।
एकैकश्येन षड्गर्भान् देवकीजठरं नय ॥ ७१ ॥
हतेषु तेषु कंसेन शेषाख्योंऽशस्ततो मम ।
अंशांशेनोदरे तस्याः सप्तमः संभविष्यति ॥ ७२ ॥
गोकुले वसुदेवस्य भार्य्यान्या रोहिणी स्थिता ।
तस्याः स सम्भूतिसमं देवि नेयस्त्वयोदरम् ।
सप्तमो भोजराजस्य भयाद्रोधोपरोधतः ॥ ७३ ॥
देवक्याः पतितो गर्भ इति लोको वदिष्यति ।
गर्भसङ्कर्षणात् सोऽथ लोके सङ्कर्षणेति वै ।
संज्ञामवाप्स्यते वीरः श्वेताद्रिशिखरोपमः ॥ ७४ ॥

[illegible] षड्गर्भान् [illegible] ... कालनेमिपुत्रान् [illegible] ... निद्रा [illegible] ... [illegible] ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥

संभूतिः सम्भवकालं यथा भवति तथा नेयः । गोकुले वसुदेवस्य भार्य्या रोहिण्याः उदरं [illegible] सङ्कर्षणं देवकीजठरात् [illegible] ... रोधोपरोधतः कारागारनिरोधात् ॥ ७३ ॥ सङ्कर्षण इति संज्ञामवाप्स्यति ॥ ७४ ॥ ततो यशोदाया गर्भं प्रति गच्छ

ततोऽहं सम्भविष्यामि देवकीजठरे शुभे ।
गर्भे त्वया यशोदाया गन्तव्यमविलम्बितम् ॥ ७५ ॥
प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि ।
उत्पत्स्यामि नवम्याञ्च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि ॥ ७६ ॥
यशोदाशयने मां तु देवक्यास्त्वामनिन्दिते ।
मच्छक्तिप्रेरितमतिर्वसुदेवो नयिष्यति ॥ ७७ ॥
कंसश्च त्वामुपादाय देवि शैलशिलातले ।
प्रक्षेप्स्यत्यन्तरिक्षे च त्वं स्थानं समवाप्स्यसि ॥ ७८ ॥
ततस्त्वां शतदृक् शक्रः प्रणम्य मम गौरवात् ।
प्रणिपातानतशिरा भगिनीत्वे ग्रहीष्यति ॥ ७९ ॥
ततः शुम्भनिशुम्भादीन् हत्वा दैत्यान् सहस्रशः ।
स्थानैरनेकैः पृथिवीमशेषां मण्डयिष्यसि ॥ ८० ॥
त्वं भूतिः सन्नतिः कीर्त्तिः कान्तिर्द्यौः पृथिवी धृतिः ।
लज्जा पुष्टिरुषा या च काचिदन्या त्वमेव सा ॥ ८१ ॥
ये त्वामार्येति दुर्गेति वेदगर्भेऽम्बिकेति च ।
भद्रेति भद्रकालीति क्षेम्या क्षेमङ्करीति च ॥ ८२ ॥

॥ ७५ ॥ नभसि श्रावणे मासि निशार्द्धरात्रेऽष्टम्यां चन्द्रोदयव्यापि अर्द्धरात्रानन्तरं नवम्यां प्रविष्टायां यशोदाशयने मां नेष्यति त्वाञ्च देवक्याः शयने ॥ ७७ ॥ तथापि त्वया न भेतव्यमित्याह कंसश्चेति ॥ ७८ ॥ तां शतदृगिन्द्रः ततस्त्वामभि वक्ष्यति । शतमन्त्रोऽपरिचितवचनः सम्पदर्थितत्वं ॥ ७९ ॥ स्थानैर्योगपीठाख्यानैर्विन्ध्याचलादिस्थानैः ॥ ८० ॥ यथा विभूतिभाक् त्वं भूत्यादिरसि । या च काचिदन्यापि स्त्रीजातिः सापि त्वमेव ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ सुराद्युपहारैर्भक्ष्यभोज्यादिभिः मांसादिभिरपि पूजिता सती ॥ ८४ ॥ ते सर्वे मम प्रसादात् इष्टान्

प्रातश्चैवापराह्णे च स्तोष्यन्त्यानम्रमूर्त्तयः ।
तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥ ८३ ॥
सुरामांसोपहारैश्च भक्ष्यभोज्यैश्च पूजिता ।
नृणामशेषकामांस्त्वं प्रसन्ना सम्प्रदास्यसि ॥ ८४ ॥
ते सर्वे सर्वदा भद्रे ! मत्प्रसादादसंशयम् ।
असन्दिग्धा भविष्यन्ति गच्छ देवि ! यथोदितम् ॥ ८५ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

यथोक्तं सा जगद्धात्री देवदेवेन वै तदा ।
षड्गर्भगर्भविन्यासं चक्रे चान्यस्य कर्षणम् ॥ १ ॥
सप्तमे रोहिणीं प्राप्ते गर्भे गर्भं ततो हरिः ।
लोकत्रयोपकाराय देवक्याः प्रविवेश वै ॥ २ ॥
योगनिद्रा यशोदायास्तस्मिन्नेव ततो दिने ।
सम्भूता जठरे तद्वद् यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ ३ ॥

ते सर्वे मत्प्रसादादसन्दिग्धा [illegible] भविष्यन्ति । अतः यथो-क्तं गच्छ ॥ ८५ ॥

षड्गर्भविन्यासं देवक्याः गर्भविन्यासं [illegible] सप्तमस्य गर्भस्य देवक्या जठरात् रोहिण्या जठरं प्रति कर्षणञ्च चक्रे ॥ १ ॥
देवक्याः गर्भं हरिः प्रविवेश [illegible] ॥ २ ॥ परमेष्ठिना परमेश्वरेण ॥ ३ ॥

ततो ग्रहगणः सम्यक् प्रचचार दिवि द्विज ! ।
विष्णोरंशे भुवं याते ऋतवश्चाभवन् शुभाः ॥ ४ ॥
न सेहे देवकीं द्रष्टुं कश्चिदप्यतितेजसा ।
ज्वाज्वल्यमानां तां दृष्ट्वा मनांसि क्षोभमाययुः ॥५ ॥
अदृष्टाः पुरुषस्त्रीभिर्देवकीं देवतागणाः ।
बिभ्राणां वपुषा विष्णुं तुष्टुवुस्तामहर्निशम् ॥ ६ ॥
प्रकृतिस्त्वं परा सूक्ष्मा ब्रह्मगर्भाभवः पुरा ।
ततो वाणी जगद्धातुर्वेदगर्भासि शोभने ! ॥ ७ ॥
सृज्यस्वरूपगर्भा च सृष्टिभूता सनातने ! ।
बीजभूता तु सर्वस्य यज्ञगर्भाभवस्त्रयी ॥ ८ ॥
फलगर्भा त्वमेवेज्या वह्निगर्भा तथारणिः ।
अदितिर्देवगर्भा त्वं दैत्यगर्भा तथा दितिः ॥ ९ ॥
ज्योत्स्ना वासरगर्भा त्वं ज्ञानगर्भासि सन्नतिः ।
नयगर्भधरा नीतिर्लज्जा त्वं प्रश्रयोद्वहा ॥ १० ॥
कामगर्भा तथेच्छा त्वं त्वं तुष्टिस्तोषगर्भिणी ।
मेधा च बोधगर्भासि धैर्यगर्भोद्वहा धृतिः ।
ग्रहर्क्षतारकागर्भा द्यौरस्याखिलहेतुकी ॥ ११ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ तामदृष्टाः स्त्रीपुरुषैरदृष्टा अस्तुवन् ॥ ६ ॥ या पुरा ब्रह्मप्रतिबिम्बधारिणी प्रकृतिरभवत् सा त्वमेवास्य, एवं सर्वत्र ॥ ७।८॥ ॥ ९ ॥ ज्योत्स्ना प्रकाशः सन्नतिः सता नतिः । गुरुपर्वादिष्वाक्षेपः । नयो न्यायः सामादिर्गर्भे यस्याः सा नीतिर्नीतिशास्त्रं त्वं लज्जा प्रश्रयोद्वहनेन [illegible] ॥ १० ॥ कामः कामितार्थो गर्भे यस्याः सा फलाभिलाषिणीच्छा त्वमिच्छा [illegible] । तुष्टिरलब्धाधिकाभिलाषिता सन्तोषो गर्भे यस्याः सा त्वं धैर्यं [illegible] धारयितुं [illegible] ग्रहा-

एता विभूतयो देवि ! तथान्याश्च सहस्रशः ।
तथासंख्या जगद्धात्रि ! साम्प्रतं जठरे तव ॥ १२ ॥
समुद्राद्रिनदीद्वीपवनपत्तनभूषणा ।
ग्रामखर्वटखेटाढ्या समस्ता पृथिवी शुभे ! ॥ १३ ॥
समस्तवह्नयोऽम्भांसि सकलाश्च समीरणाः ।
ग्रहर्क्षतारकाचित्रं विमानशतसङ्कुलम् ॥ १४ ॥
अवकाशमशेषस्य यद्ददाति नभस्तथा ।
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः ॥ १५ ॥
तपश्च ब्रह्मलोकश्च ब्रह्माण्डमखिलं शुभे ! ।
तदन्तर्वै स्थिता देवा दैत्यगन्धर्वचारणाः ॥ १६ ॥
महोरगास्तथा यक्षा राक्षसाः प्रेतगुह्यकाः ।
मनुष्याः पशवश्चान्ये ये च जीवा यशस्विनि ! ॥ १७ ॥
तैरन्तःस्थैरनन्तोऽसौ सर्वगः सर्वभावनः ।
रूपकर्मस्वरूपाणि न परिच्छेदगोचरे ।
यस्याखिलप्रमाणानि स विष्णुर्गर्भगस्तव ॥ १८ ॥
त्वं स्वाहा त्वं स्वधा विद्या सुधा त्वं ज्योतिरम्बरे ।
त्वं सर्वलोकरक्षार्थमवतीर्णा महीतले ॥ १९ ॥

[illegible] ॥ ११ ॥ एता [illegible] विभूतयः [illegible] पृथिव्यादि [illegible] ॥ १२ ॥ [illegible] पाठः । [illegible] पाठान्तरं [illegible] परिच्छेद्यानि न भवन्ति । स विष्णुस्तव गर्भ

प्रसीद देवि! सर्वस्य जगतः शं शुभे! कुरु।
प्रीत्या त्वं धारयेशानं धृतं येनाखिलं जगत्॥ २०॥

तृतीयोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

एवं संस्तूयमाना सा देवैर्देवमधारयत्।
गर्भेण पुण्डरीकाक्षं जगतस्त्राणकारणम्॥ १॥
ततोऽखिलजगत्पद्मबोधायाच्युतभानुना।
देवकीपूर्वसन्ध्यायामाविर्भूतं महात्मना॥ २॥
तज्जन्मदिनमत्यर्थमाह्लाद्यमलदिङ्मुखम्।
बभूव सर्वलोकस्य कौमुदी शशिनो यथा॥ ३॥
सन्तः सन्तोषमधिकं प्रशमं चण्डमारुताः।
प्रसादं निम्नगा याता जायमाने जनार्दने॥ ४॥
सिन्धवो निजशब्देन वाद्यं चक्रुर्मनोहरम्।
जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः॥ ५॥

प्राप्य॥ १८॥ १९॥ प्रीत्या धारय मा पुनः प्राक्सम्भवाभावाभ्यतो दुःखा विषादं कुरु॥ २०॥

अखिलं जगदेव पद्मं तस्य बोधाय विकासाय अच्युतरूपेण भानुना देवक्येव पूर्वसन्ध्या तस्यामाविर्भूतम्॥ २॥ आह्लादि बभूव। अमलानि दिशां मुखानि यस्मिन् तत् कौमुदी ज्योत्स्ना॥ ३॥

ससृजुः पुष्पवर्षाणि देवा भुव्यन्तरिक्षगाः ।
जज्वलुश्चाग्नयः शान्ता जायमाने जनार्दने ॥ ६ ॥

अर्धरात्रेऽखिलाधारे जायमाने जनार्दने ।
मन्दं जगर्जुर्जलदाः पुष्पवृष्टिमुचो द्विज ॥ ७ ॥

फुल्लेन्दीवरपत्राभं चतुर्बाहुमुदीक्ष्य तम् ।
श्रीवत्सवक्षसं जातं तुष्टावानकदुन्दुभिः ॥ ८ ॥

अभिष्टूय च तं वाग्भिः प्रसन्नाभिर्महामतिः ।
विज्ञापयामास तदा कंसाद्भीतो द्विजोत्तमः ॥ ९ ॥

वसुदेव उवाच ।

ज्ञातोऽसि देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ।
दिव्यं रूपमिदं देव प्रसादेनोपसंहर ॥ १० ॥

अद्यैव देव कंसोऽयं कुरुते मम यातनम् ।
अवतीर्णमिति ज्ञात्वा त्वामस्मिन् मम मन्दिरे ॥ ११ ॥

देवक्युवाच ।

योऽनन्तरूपोऽखिलविश्वरूपो
गर्भेऽपि लोकान् वपुषा बिभर्ति ।
प्रसीदतामेष स देवदेवः
स्वमाययाविष्कृतबालरूपः ॥ १२ ॥

[illegible] वा ॥ ६ ॥ शान्ताः [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible] ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ [illegible] प्रसादेन [illegible] ॥ १० ॥ [illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] ॥ १२ ॥

उपसंहर सर्वात्मन् रूपमेतच्चतुर्भुजम् ।
जानातु मावतारं ते कंसोऽयं दितिजाधमः ॥ १३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

स्तुतोऽहं यत् त्वया पूर्वं पुत्रार्थिन्या तदद्य ते ।
सफलं देवि ! सञ्जातं जातोऽहं यत् तवोदरात् ॥ १४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा भगवांस्तूष्णीं बभूव मुनिसत्तम ! ।
वसुदेवोऽपि तं रात्रावादाय प्रययौ बहिः ॥ १५ ॥
मोहिताश्चाभवन्स्तत्र रक्षिणो योगनिद्रया ।
मथुराद्वारपालाश्च व्रजत्यानकदुन्दुभौ ॥ १६ ॥
वर्षतां जलदानाञ्च तोयमत्युल्बणं निशि ।
सञ्छाद्यानुययौ शेषः फणैरानकदुन्दुभिम् ॥ १७ ॥
यमुनाञ्चातिगम्भीरां नानावर्त्तसमाकुलाम् ।
वसुदेवो वहन् विष्णुं जानुमात्रवहां ययौ ॥ १८ ॥
कंसस्य करमादाय तत्रैवाभ्यागतांस्तटे ।
नन्दादीन् गोपवृद्धांश्च यमुनाया ददर्श सः ॥ १९ ॥

दितिजाधमः दैत्येभ्योऽपि दुष्टः । दितिजन्मा इति पाठे द्रुमिला-ख्येन दैत्येन उग्रसेनरूपधारिणा तद्भार्यायां कंस उत्पादित इति हरिवंशे नारदेनोक्तं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ १४ ॥ तूष्णीं बभूवेति प्राकृतबालभावोक्त्यैव कंसवञ्चनार्थं पित्रोः प्रार्थनया चतुर्भुजत्वोपसंहारोऽपि कृत इति मन्तव्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विष्णुं वहन्निति तद्वहनादेव जानुमात्रजलां कृत्वा ययावित्यर्थः । अयमेव हेतुः कंसद्वारकपाटबन्धविघटनादावपि द्रष्टव्यः । कृष्णवाहे वसुदेवे यामते च स्वयमेव यथा तथा द्वाराणीति पद्मोक्तेः ॥ १८ ॥ याम-

तस्मिन् काले यशोदापि मोहिता योगनिद्रया ।
तामेव कन्यां मैत्रेय प्रसूता मोहिते जने ॥ २० ॥
वसुदेवोऽपि विन्यस्य बालमादाय दारिकाम् ।
यशोदाशयनात्तूर्णमाजगामामितद्युतिः ॥ २१ ॥
ददृशे च प्रबुद्धा सा यशोदा जातमात्मजम् ।
नीलोत्पलदलश्यामं ततोऽत्यर्थं मुदं ययौ ॥ २२ ॥
आदाय वसुदेवोऽपि दारिकां निजमन्दिरम् ।
देवकीशयने न्यस्य यथापूर्वमतिष्ठत ॥ २३ ॥
ततो बालध्वनिं श्रुत्वा रक्षिणः सहसोत्थिताः ।
कंसायावेदयामासुर्देवकीप्रसवं द्विज ॥ २४ ॥
कंसस्तूर्णमुपेत्यैनां ततो जग्राह बालिकाम् ।
मुञ्च मुञ्चेति देवक्या सन्नकण्ठ्या निवारितः ॥ २५ ॥
चिक्षेप च शिलापृष्ठे सा क्षिप्ता वियति स्थितिम् ।
अवाप रूपं च महत् सायुधाष्टमहाभुजम् ॥ २६ ॥
प्रजहास तथैवोच्चैः कंसं च रुषिताब्रवीत् ।
किं मया क्षिप्तया मूढ जातो यस्त्वां वधिष्यति ॥२७॥
सर्वस्वभूतो देवानामासीन्मृत्युः पुरा स ते ।
तदेतत् सम्प्रधार्याशु क्रियतां हितमात्मनः ॥ २८ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ देवी दिव्यस्रग्गन्धभूषणा ।
पश्यतो भोजराजस्य स्तुता सिद्धैर्विहायसि ॥ २८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

कंसस्ततोद्विग्नमनाः प्राह सर्वान् महासुरान् ।
प्रलम्बकेशिप्रमुखानाहूयासुरपुङ्गवान् ॥ १ ॥

कंस उवाच ।

हे प्रलम्ब ! महाबाहो ! केशिन् ! धेनुक ! पूतने ! ।
अरिष्टाद्यास्तथा चान्ये श्रूयतां वचनं मम ॥ २ ॥
मां हन्तुममरैर्यत्नः कृतः किल दुरात्मभिः ।
मद्वीर्यतापितैर्वीरा ! न त्वेतान् गणयाम्यहम् ॥ ३ ॥
किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण किं हरेणैकचारिणा ।
हरिणा वापि किं साध्यं छिद्रेष्वसुरघातिना ॥ ४ ॥
किमादित्यैः सवसुभिरल्पवीर्यैः किमग्निभिः ।
किं वान्यैरमरैः सर्वैर्मद्बाहुबलनिर्जितैः ॥ ५ ॥

कण्ठ्याः । निवारितोऽपि सा कन्या अपाह ॥ २५ ॥ आकाशे स्थितेति च महद्रूपं चायाय ॥ २६ ॥ २७ ॥ पुरा काञ्चनेनिवृत्तेति ॥ २८ ॥

ततोद्विग्नमनाः ततं विततम् उद्विग्नहृदयः विततोद्वेगयुक्तचित्तः । ततेति पाठः सुगमः ॥ १ ॥ युष्माभिररिष्टाद्यैश्च मम वचः श्रूयताम् ॥ २ ॥ किलेति प्रसिद्धौ ॥ ३ ॥ एकचारिणा तापसेन । छिद्रेषु अवधानादिसमयेषु ॥ ४ ॥ पूर्वमेव बहुशः पराजयानन्तरं चत्वा-

किं न दृष्टोऽमरपतिर्मया संयुगमेत्य सः ।
पृष्ठेनैव वहन् बाणानपागच्छन्न वक्षसा ॥ ६ ॥
मद्राष्ट्रे वारिता वृष्टिर्यदा शक्रेण किं तदा ।
मद्बाणभिन्नैर्जलदैरापो मुक्ता यथेप्सिताः ॥ ॥
किमुर्व्यामवनिपाला मद्बाहुबलभीरवः ।
न सर्वे सन्नतिं याता जरासन्धमृते गुरुम् ॥ ८ ॥
अमरेषु च मेऽवज्ञा जायते दैत्यपुङ्गवाः ।
हास्यं मे जायते वीरास्तेषु यत्नपरेष्वपि ॥ ९ ॥
तथापि खलु दुष्टानां तेषामप्यधिकं मया ।
अपकाराय दैत्येन्द्रा यतनीयं दुरात्मनाम् ॥ १० ॥
तद्ये यशस्विनः केचित् पृथिव्यां ये च यज्विनः ।
कार्यो देवापकाराय तेषां सर्वात्मना वधः ॥ ११ ॥
उत्पन्नश्चापि मृत्युर्मे भूतपूर्वः स वै किल ।
इत्येतद्बालिका प्राह देवकीगर्भसम्भवा ॥ १२ ॥
तस्माद्बालेषु परमो यत्नः कार्यो महीतले ।
यत्रोद्रिक्तं बलं बाले स हन्तव्यः प्रयत्नतः ॥ १३ ॥

पराशर उवाच ।

इत्याज्ञाप्यासुरान् कंसः प्रविश्यात्मगृहं ततः ।
मुमोच वसुदेवञ्च देवकीञ्च निरोधतः ॥ १४ ॥

[illegible] ६ । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति वा
[illegible] ७ । [illegible] किं सर्वे [illegible] न [illegible] ।
[illegible] पाठे [illegible] ॥ ८ । ९ ॥ १० । सर्वात्मना
[illegible] देवापकारार्थमिति तेषां [illegible] देवानां

कंस उवाच ।

युवयोर्घातिता गर्भा वृथैवैते मयाधुना ।
कोऽप्यन्य एव नाशाय बालो मम समुद्गतः ॥ १५ ॥
तदलं परितापेन नूनं तद्भाविनो हि ते ।
अर्भका युवयोः को वा आयुषोऽन्ते विहन्यते ॥ १६ ॥
इत्याश्वास्य विमुक्त्वा च कंसस्तौ परिशङ्कितः ।
अन्तर्गृहं द्विजश्रेष्ठ प्रविवेश पुनः स्वकम् ॥ १७ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

विमुक्तो वसुदेवोऽपि नन्दस्य शकटं गतः ।
प्रहृष्टं दृष्टवान् नन्दं पुत्रो जातो ममेति वै ॥ १ ॥
वसुदेवोऽपि तं प्राह दिष्ट्या दिष्ट्येति सादरम् ।
वार्धकेऽपि समुत्पन्नस्तनयोऽयं तवाधुना ॥ २ ॥
दत्तो हि वार्षिकः सर्वो भवद्भिर्नृपतेः करः ।
यदर्थमागतास्तस्मात् नात्र स्थेयं महाधनाः ॥ ३ ॥

वसितनाशादपकारः स्यात् । तस्मादितः प्रदेशान्तरे देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत् तद्यामरणं भावि देवात् ते तद्भाविनः ॥ १६ ॥

कंसेन बालघाताय प्रेरिता दैत्याः प्रहिता इति जानन् वसुदेवो नन्दादीन् गोकुलरक्षार्थम् प्रस्थापयितुं नन्दस्य शकटं शकटावस्थानं गतः ॥ १ ॥ तनयार्थिनोऽतिवृद्धस्य राजन्मापि पुत्रो न जातोऽवर्तिष्यत् । यदिष्यत्तात । इतो दिष्ट्येति द्वाभ्याम् ॥ २ ॥ किमायातं विलम्ब्य स्थीयते

यदर्थमागताः कार्यं तद्विधाय किमास्यते ।
भवद्भिर्गम्यतां नन्द तच्छीघ्रं निजगोकुलम् ॥ ४ ॥
ममापि बालकस्तत्र रोहिणीप्रभवो हि यः ।
स रक्षणीयो भवता यथायं तनयो निजः ॥ ५ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्ताः प्रययुर्गोपा नन्दगोपपुरोगमाः ।
शकटारोपितैर्भाण्डैः करं दत्त्वा महाबलाः ॥ ६ ॥
वसतां गोकुले तेषां पूतना बालघातिनी ।
सुप्तं कृष्णमुपादाय रात्रौ तस्मै ददौ स्तनम् ॥ ७ ॥
यस्मै यस्मै स्तनं रात्रौ पूतना संप्रयच्छति ।
तस्य तस्य क्षणेनाङ्गं बालकस्योपहन्यते ॥ ८ ॥
कृष्णस्तस्याः स्तनं गाढं कराभ्यामतिपीडितम् ।
गृहीत्वा प्राणसहितं पपौ क्रोधसमन्वितः ॥ ९ ॥
सा विमुक्तमहारावा विच्छिन्नस्नायुबन्धना ।
पपात पूतना भूमौ म्रियमाणातिभीषणा ॥ १० ॥
तन्नादश्रुतिसन्त्रासात् प्रबुद्धास्ते व्रजौकसः ।
ददृशुः पूतनोत्सङ्गे कृष्णं तां च निपातिताम् ॥ ११ ॥
आदाय कृष्णं सन्त्रस्ता यशोदापि द्विजोत्तम ।
गोपुच्छं भ्रामय हस्तेन बालदोषमपाकरोत् ॥ १२ ॥

---

६ ॥ [illegible] । [illegible] ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ [illegible] ॥ ९ ॥ [illegible] ॥ १० ॥ [illegible]

गोः करीषमुपादाय नन्दगोपोऽपि मस्तके ।
कृष्णस्य प्रददौ रक्षां कुर्वन्नेतदुदीरयन् ॥ १३ ॥

नन्दगोप उवाच ।

रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।
यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत् ॥ १४ ॥
येन दंष्ट्राग्रविधृता धारयत्यवनी जगत् ।
वराहरूपधृग्देवः स त्वां रक्षतु केशवः ॥ १५ ॥
नखाङ्कुरविनिर्भिन्नवैरिवक्षःस्थलो विभुः ।
नृसिंहरूपी सर्वत्र स त्वां रक्षतु केशवः ॥ १६ ॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणादभूत् ।
त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तत्रैलोक्यः स्फुरदायुधः ॥ १७ ॥
शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः ।
गुह्यञ्च जठरं विष्णुर्जङ्घापादौ जनार्दनः ॥ १८ ॥
मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्वव्याहतैश्वर्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥ १९ ॥
शार्ङ्गचक्रगदापाणेः शङ्खनादहताः क्षयम् ।
गच्छन्तु प्रेतकूष्माण्डराक्षसा ये तवाहिताः ॥ २० ॥
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः ।
हृषीकेशोऽम्बरे भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ॥ २१ ॥

माता अतिभीतया सती पपात स्वयं ॥ ११ ॥ १२ ॥ करीषं गोमयचूर्णम् ॥ १३ ॥ प्रभवः भवन्त्यस्मादिति प्रभवः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रमाः पादविन्यासाः तैराक्रान्तं त्रैलोक्यं येन सः स्फुरन्त्यायुधानि यस्य सः । ऐकपद्यपाठे त्रिभिर्विक्रमैः क्रमैराक्रान्तं त्रैलोक्यं येन तथाभूतो यः क्षणादभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ बाहुप्रबाहू च कूर्परस्याधोभागौ ॥ १८ ॥

एवं कृतस्वस्त्ययनो नन्दगोपेन बालकः ।
शायितः शकटस्याधो बालपर्य्यङ्किकातले ॥ २३ ॥
ते च गोपा महद् दृष्ट्वा पूतनायाः कलेवरम् ।
मृतायाः परमं त्रासं विस्मयं परमं ययुः ॥ २४ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

कदाचिच्छकटस्याधः शयानो मधुसूदनः ।
चिक्षेप चरणावूर्ध्वं स्तन्यार्थी प्ररुरोद च ॥ १ ॥
तस्य पादप्रहारेण शकटं परिवर्त्तितम् ।
विध्वस्तकुम्भभाण्डं वै विपरीतं पपात च ॥ २ ॥
ततो हाहाकृतः सर्वो गोपगोपीजनो द्विज ।
आजगामाथ ददृशे बालमुत्तानशायिनम् ॥ ३ ॥
गोपाः केनेति केनेदं शकटं परिवर्त्तितम् ।
तत्रैव बालकाः प्रोचुर्बालेनानेन पातितम् ॥ ४ ॥

[illegible]

[illegible]

रुदता दृष्टमस्माभिः पादविक्षेपताडितम् ।
शकटं परिवृत्तं वै नैतदन्यस्य चेष्टितम् ॥ ५ ॥
ततः पुनरतीवासन् गोपा विस्मितचेतसः ।
नन्दगोपोऽपि जग्राह बालमत्यन्तविस्मितः ॥ ६ ॥
यशोदा शकटारूढभग्नभाण्डकपालिकाः ।
शकटं चार्चयामास दधिपुष्पफलाक्षतैः ॥ ७ ॥
गर्गश्च गोकुले तत्र वसुदेवप्रचोदितः ।
प्रच्छन्न एव गोपानां संस्कारानकरोत् तयोः ॥ ८ ॥
ज्येष्ठञ्च राममित्याह कृष्णञ्चैव तथापरम् ।
गर्गो मतिमतां श्रेष्ठो नाम कुर्वन् महामतिः ॥ ९ ॥
स्वल्पेनैव हि कालेन रिङ्गिणौ तौ तदा व्रजे ।
घृष्टजानुकरौ तौ हि बभूवतुरुभावपि ॥ १० ॥

चेष्टा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शकटारूढाः शकटे स्थापिताः । भग्नानां भाण्डानां कपालिकाः ॥ ७ ॥ गोपानां प्रच्छन्न एवेत्युक्तेरनुमन्येया । गर्गो हि गोकुलमागतो नन्देन बालयोर्नामकरणार्थं यदा प्रार्थितः तदा तेनोक्तम् अहं तावद्यदुकुलाचार्यः प्रख्यातः त्वञ्च वसुदेवस्य चेष्टः सखा । अनयोरदारकयोराख्या देवक्याः पुत्र अयं अष्टमः कश्चिच्छातोऽस्तीति कंसो मन्यत एतच्छ्रुते तु इति मया यदुपुरोहिता नामकरणादि कृतं ज्ञात्वा देवकीपुत्र एव कथञ्चिद् गोकुलं प्राप्तो नन्देन अपुत्रतयाभिमत इति आशङ्कः कंसो यदि स्यात् तर्हि महाननर्थः स्यादिति । ततो नन्देनोक्तं यद्येवं तर्हि प्रच्छन्नमेव रहसि द्विजोचितं संस्कारमात्रं कुर्विति तदनुसृतम् । प्रच्छन्न एव गोपानां संस्कारानकरोत् तयोरिति ॥ ८ ॥ महामतिरिति च ॥ ९ ॥ रिङ्गिणावित्यादेः

करीषभस्मदिग्धाङ्गौ भ्रममाणावितस्ततः ।
न निवारयितुं सेहे यशोदा तौ न रोहिणी ॥ ११ ॥
गोवाटमध्ये क्रीडन्तौ वत्सवाटगतौ पुनः ।
तदहर्जातगोवत्सपुच्छाकर्षणतत्परौ ॥ १२ ॥
यदा यशोदा तौ बालावेकस्थानचरावुभौ ।
शशाक नो वारयितुं क्रीडन्तावतिचञ्चलौ ॥ १३ ॥
यशोदा यष्टिमादाय कोपेनानुगता च तम् ।
कृष्णं कमलपत्राक्षं तर्जयन्ती तथा तदा ॥ १४ ॥
दाम्ना बद्ध्वा तदा मध्ये निबबन्ध उलूखले ।
कृष्णमक्लिष्टकर्माणमाह चेदममर्षिता ॥ १५ ॥
यदि शक्नोषि गच्छ त्वमतिचञ्चलचेष्टित ।
इत्युक्त्वा च निजं कर्म सा चकार कुटुम्बिनी ॥ १६ ॥
व्यग्रायामथ तस्यां स कर्षमाण उलूखलम् ।
यमलार्जुनमध्येन जगाम कमलेक्षणः ॥ १७ ॥
कर्षता वृक्षयोर्मध्ये तिर्य्यग्गतमुलूखलम् ।
भग्नावुत्तुङ्गशाखाग्रौ तेन तौ यमलार्जुनौ ॥ १८ ॥
ततः कटकटाशब्दं समाकर्ण्य च कातरः ।
आजगाम व्रजजनो ददृशे च महाद्रुमौ ॥ १९ ॥
भग्नस्कन्धौ निपतितौ भग्नशाखौ महीतले ।
नवोद्गताल्पदन्तांशुसितहासं च बालकम् ॥ २० ॥

[illegible] ॥ १० ॥ करीषभस्म [illegible] दिग्धाङ्गौ [illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १७ ॥ १८ ॥ [illegible] ॥ १९ ॥ [illegible]

तयोर्मध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तथोदरे ।
ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबन्धनात् ॥ २१ ॥
गोपवृद्धास्ततः सर्वे नन्दगोपपुरोगमाः ।
मन्त्रयामासुरुद्विग्ना महोत्पातातिभीरवः ॥ २२ ॥
स्थानेनेह न नः कार्य्यं गच्छामोऽन्यन्महावनम् ।
उत्पाता बहवो ह्यत्र दृश्यन्ते नाशहेतवः ॥ २३ ॥
पूतनाया विनाशश्च शकटस्य विपर्य्ययः ।
विना वातादिदोषेण द्रुमयोः पतनं तथा ॥ २४ ॥
वृन्दावनमितः स्थानात् तस्माद् गच्छाम मा चिरम् ।
यावद् भौममहोत्पातदोषो नाभिभवेद् व्रजम् ॥ २५ ॥
इति कृत्वा मतिं सर्वे गमने ते व्रजौकसः ।
ऊचुः स्वं स्वं कुलं शीघ्रं गम्यतां मा विलम्ब्यताम् ॥ २६ ॥
ततः क्षणेन प्रययुः शकटैर्गोधनैस्तथा ।
यूथशो वत्सपालाश्च कालयन्तो व्रजौकसः ॥ २७ ॥
द्रव्यावयवनिर्धूतं क्षणमात्रेण तत् तथा ।
काककाकीसमाकीर्णं व्रजस्थानमभूद् द्विज ! ॥ २८ ॥
वृन्दावनं भगवता कृष्णेनाक्लिष्टकर्म्मणा ।
शुभेन मनसा ध्यातं गवां वृद्धिमभीप्सता ॥ २९ ॥

र नारमाणांशुभिः स्थितौ छायौ यत्र तं वायवत् ददर्श सम्भवः ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ इह इहस्थाने स्थानेन वासेन ॥ २३ ॥ भौमः भूमि-
विशेषव्यावर्णितस्थितो महोत्पातमहतो दोषः ॥ २५ ॥ कुलं कुटुम्बानि ॥ २६ ॥
कालयन्तश्चालयन्तः ॥ २७ ॥ द्रव्याणां दध्यादीनामवयवैर्यत्र ते-
र्निर्धूतं व्याकीर्णं च ॥ २८ ॥ अनायासेन यथा वाञ्छितम् ॥ २९ ॥ यतो-

ततस्तत्रातिदग्धेऽपि घर्मकाले द्विजोत्तम ।
प्रावृट्काल इवोद्भूतं नवशष्पं समन्ततः ॥ २० ॥

स समावासितः सर्वो व्रजो वृन्दावने ततः ।
शकटीवाटपर्यन्तश्चन्द्रार्धाकारसंस्थितिः ॥ २१ ॥

वत्सपालौ च संवृत्तौ रामदामोदरौ ततः ।
एकस्थानस्थितौ गोष्ठे चेरतुर्बाललीलया ॥ २२ ॥

बर्हिपत्रकृतापीडौ वन्यपुष्पावतंसकौ ।
गोपवेणुकृतातोद्यपत्रवाद्यकृतस्वनौ ॥ २३ ॥

काकपक्षधरौ बालौ कुमाराविव पावकौ ।
हसन्तौ च रमन्तौ च चेरतुस्तौ महावनम् ॥ २४ ॥

क्वचिद्धसन्तावन्योन्यं क्रीडमानौ तथापरैः ।
गोपपुत्रैः समं वत्सांश्चारयन्तौ विचेरतुः ॥ २५ ॥

कालेन गच्छता तौ तु सप्तवर्षौ महाव्रजे ।
सर्वस्य जगतः पालौ वत्सपालौ बभूवतुः ॥ २६ ॥

प्रावृट्कालस्ततोऽतीव मेघौघस्थगिताम्बरः ।
बभूव वारिधाराभिरैक्यं कुर्वन् दिशामिव ॥ २७ ॥

[illegible] ॥ २० ॥ [illegible] ॥ २१ ॥ [illegible] ॥ २२ ॥ [illegible] ॥ २४ ॥ [illegible] ॥ २६ ॥ [illegible]

प्रफुल्लनवशस्याढ्या शक्रगोपाचिता मही ।
तदा मारकतीवासीत् पद्मरागविभूषिता ॥ ३८ ॥

जग्मुः कूलाग्रवाहीनि निम्नगाम्भांसि सर्वतः ।
मनांसि दुर्विनीतानां प्राप्य लक्ष्मीं नवामिव ॥ ३९ ॥

न रेजेऽन्तरितश्चन्द्रो निर्मलो मलिनैर्घनैः ।
सद्वाक्यवादो मूर्खाणां प्रगल्भाभिर्वाग्मिभिः ॥ ४० ॥

निर्गुणेनापि चापेन शक्रस्य गगने पदम् ।
अवाप्यताविवेकस्य नृपस्येव परिग्रहे ॥ ४१ ॥

मेघपृष्ठे बलाकानां रराज विमला ततिः ।
दुर्वृत्ते हृतचेष्टेव कुलीनस्यातिशोभना ॥ ४२ ॥

न बबन्धाम्बरे स्थैर्यं विद्युदत्यन्तचञ्चला ।
मैत्रीव प्रवरे पुंसि दुर्जनेन प्रयोजिता ॥ ४३ ॥

मार्गा बभूवुरस्पष्टा नवशस्यचयावृताः ।
अर्थान्तरमनुप्राप्ताः प्रजडानामिवोक्तयः ॥ ४४ ॥

प्रावृषं तावद् वर्णयति प्रावृडित्यादिभिः । घनैः स्वनत् छादितमम्बरं यस्मात् सः ॥ ३७ ॥ शक्रगोपैरिन्द्रगोपाख्यैर्लोहितकीटैराचिता व्याप्ता मारकती मरकतमयीव । पद्मरागैर्लोहितैर्विभूषिता ॥ ३८ ॥

मूर्खाणां सद्वाक्यानां प्रगल्भाभिः निःसहाभिः ॥ ४० ॥ निर्गुणेन ज्यारहितेनापि शक्रस्य चापेन । अविवेकस्य परिग्रहे स्वीकारे यथा निर्गुणेनापि पुंसा प्रतिष्ठावाप्यते तद्वत् ॥ ४१ ॥ ततिः पङ्क्तिः दुर्वृत्ते कपटे पुंसि कुलीनस्य हृतचेष्टा निष्कपटा सम्पदेव ॥ ४२ ॥ अम्बरे नभस्यपि विद्युत् स्थैर्यं न बबन्ध न चकार । प्रयोजिता कृता ॥ ४३ ॥ अस्पष्टाः अनिर्दृश्याः जडानां मन्दानामन्यदिहचिन्तितान्यदुक्तमुक्तयो यथा अर्थान्तरं प्राप्ताः सत्यः अनिर्दृश्याः भवन्ति तद्वत् । यद्वा प्रकृष्टानां जडानां वीणिनाञ्जल्प इव । ते हि विवक्षितमर्थं पर्यान्तराभिधानेन

उपात्तशिखिसारङ्गौ तस्मिन् काले महावने ।
कृष्णरामौ मुदा युक्तौ गोपालैश्चेरतुः सह ॥ ४५ ॥
क्वचिद् गोपैः समं रम्यं गेयनृत्यरतावुभौ ।
चेरतुः क्वचिदत्यर्थं शीतवृक्षतलाश्रयौ ॥ ४६ ॥
क्वचित् कदम्बस्रक्चित्रौ मयूरस्रग्धरौ क्वचित् ।
विचित्रौ क्वचिदास्तां तौ विविधैर्गिरिधातुभिः ॥ ४७ ॥
पर्णशय्यासु संसुप्तौ क्वचिन्निद्रान्तरैषिणौ ।
क्वचिद् गर्जति जीमूते हाहाकाररवाकुलौ ॥ ४८ ॥
गायतामन्यगोपानां प्रशंसापरमौ क्वचित् ।
मयूरकेकानुगतौ गोपवेणुप्रवादकौ ॥ ४९ ॥
इति नानाविधैर्भावैरुत्तमप्रीतिसंयुतौ ।
क्रीडासक्तौ वने तस्मिन् चेरतुः प्रीतमानसौ ॥ ५० ॥
विकाले तु समं गोभिर्गोपवृन्दसमन्वितौ ।
चाजग्मतुः कृष्णरामौ गोपवेशधरावुभौ ॥ ५१ ॥

[illegible] ॥ ४४ ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ४५ ॥ गोपैः [illegible]
[illegible] चेरतुः । [illegible]
[illegible]
[illegible] क्वचित् ॥ ४६ ॥ निद्रान्तरैषिणा निद्रां [illegible]-
[illegible] ॥ ४८ ॥ मयूरकेकानुगतौ गोपवेणुप्रवादकौ च क्वचि-
[illegible] पूर्वेणान्वयः ॥ ४९ ॥ [illegible] ॥ ५० ॥

त्रिकाले च यथायोगं व्रजमेत्य महाबलौ ।
गोपैः समानैः सहितौ चिक्रीडातेऽमराविव ॥ ५२ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

एकदा तु विना रामं कृष्णो वृन्दावनं ययौ ।
विचचार वृतो गोपैर्वन्यपुष्पस्रगुज्ज्वलः ॥ १ ॥
स जगामाथ कालिन्दीं लोलकल्लोलशालिनीम् ।
तीरसंलग्नफेनौघैर्हसन्तीमिव सर्वतः ॥ २ ॥
तस्यां चातिमहाभीमं विषाग्निसृतवारिणम् ।
ह्रदं कालियनागस्य ददर्शेऽतीव भीषणम् ॥ ३ ॥
विषाग्निना विसरता दग्धतीरमहातरुम् ।

त्रिकाले सन्ध्यायां रामौ च क्रीडन्तौ क्वचित् वन एव चेरतुः ॥ ५१ ॥
क्वचित् त्रिकाले व्रजमेत्य यथायोग्यं चिक्रीडाते ॥ ५२ ॥

विषमयह्रदविलोडनेन हि कालियदमनं रामः सहते वा न वेति मन्वानेति रामं विनैव ययौ ॥ १ ॥ लोलैश्चञ्चलैः कल्लोलैः शालिनीं शोभमानाम् । फेनौघानां पौण्ड्राद्युत्थितैर्विषैस्तृणैश्च विषाग्निना सृतं तप्तं वारि यस्मिन् तं ह्रदम् अतिभीषणं यथा स्यात्तथेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

वाताहताम्बुविक्षेपस्पर्शदग्धविहङ्गमम् ॥ ४ ॥
तमतीव महारौद्रं मृत्युवक्त्रमिवापरम् ।
विलोक्य चिन्तयामास भगवान् मधुसूदनः ॥ ५ ॥
अस्मिन् वसति दुष्टात्मा कालियोऽसौ विषायुधः ।
यो मया निर्जितस्त्यक्त्वा दुष्टो नष्टः पयोनिधिम् ॥ ६ ॥
तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागरङ्गमा ।
न नरैर्गोधनैर्वापि तृषार्त्तैरुपभुज्यते ॥ ७ ॥
तदस्य नागराजस्य कर्त्तव्यो निग्रहो मया ।
निस्त्रासास्तु सुखं येन चरेयुर्व्रजवासिनः ॥ ८ ॥
एतदर्थं नृलोकेऽस्मिन्नवतारो मया कृतः ।
यदेषामुत्पथस्थानां कार्य्या शास्तिर्दुरात्मनाम् ॥ ९ ॥
तदेतं नातिदूरस्थं कदम्बमुरुशाखिनम् ।
अधिरुह्योत्पतिष्यामि ह्रदेऽस्मिन्ननिलाशिनः ॥ १० ॥

परागर उवाच ।

इत्थं विचिन्त्य बद्ध्वा च गाढं परिकरं ततः ।
निपपात ह्रदे तत्र सर्पराजस्य वेगितः ॥ ११ ॥

विहङ्गमाः पक्षिणः वाताहतस्याम्बुनो विक्षेपात् विक्षिप्तस्य [illegible] विक्षेपः [illegible] तस्य स्पर्शेन दग्धाः विहङ्गमा यस्मिन् ॥ ४ ॥ ५ ॥
[illegible] तद्भयेन निःसृतो दुष्टो भयातुरः पयोनिधिं समुद्रं [illegible] गतः [illegible] नष्टः पलायितः सोऽस्मिन् वसति दुष्टात्मा [illegible] सागरं [illegible] पूर्वेण ॥ ६ ॥

[illegible]

तेनापि पतता तत्र क्षोभितः स महाह्रदः ।
अत्यर्थं दूरजातांश्च समसिञ्चन्महीरुहान् ॥ १२ ॥
ते हि दुष्टविषज्वालातप्ताम्बुपवनोक्षिताः ।
जज्वलुः पादपाः सद्यो ज्वालाव्याप्तदिगन्तराः ।
आस्फोटयामास तदा कृष्णो नागह्रदे भुजम् ॥ १३ ॥
तच्छब्दश्रवणाच्चाशु नागराजोऽभ्युपागमत् ।
आताम्रनयनो दुष्टविषज्वालाकुलैः फणैः ।
वृतो महाविषैश्चान्यैरुरगैरनिलाशिभिः ॥ १४ ॥
नागपत्न्यश्च शतशो हारिहारोपशोभिताः ।
प्रकम्पिततनुक्षेपचलत्कुण्डलकान्तयः ॥ १५ ॥
ततः प्रवेष्टितः सर्पैः स कृष्णो भोगबन्धनैः ।
ददंशुश्चापि ते कृष्णं विषज्वालाविलैर्मुखैः ॥ १६ ॥
तं तत्र पतितं दृष्ट्वा सर्पभोगनिपीडितम् ।
गोपा व्रजमुपागम्य चुक्रुशुः शोकलालसाः ॥ १७ ॥
एष मोहं गतः कृष्णो मग्नो वै कालियह्रदे ।
भक्ष्यते सर्पराजेन तदागच्छत पश्यत ॥ १८ ॥

परिधीयते इति परिकरो वस्त्रं तत् प्रसार्य बद्ध्वा वेगेन वेगवान् ॥ ११ ॥ समसिञ्चत् सम्यक् सिषेच ॥ १२ ॥ १३ ॥ दुष्टविषज्वालाभिराकुलैः व्याप्तैः फणैरुपलक्षित आगमत् ॥ १४ ॥ हारिभिर्मनोहरैर्हारैरुपशोभिताः प्रकम्पितानां तनूनां क्षेपेणोत्क्षेपेण चलद्भिः कुण्डलैः कान्तिः शोभा यासां ताः ॥ १५ ॥ भोगो देहः स एव बन्धनं बाधकत्वात् बन्धनं तत्र प्रवेष्टितः कुण्डलीकृतैर्देहैरावेष्टित इत्यर्थः । ददंशुः दष्टवन्तः ॥ १६ ॥ शोकेन लालसाः साभिलाषाः उत्सुका इत्यर्थः

तत् श्रुत्वा ते तदा गोपा वज्रपातोपमं वचः ।
गोप्यश्च त्वरिता जग्मुर्यशोदाप्रमुखा ह्रदम् ॥ १९ ॥
हा हा क्वासाविति जनो गोपीनामतिविह्वलः ।
यशोदया सह त्रस्तो द्रुतं प्रस्खलितं ययौ ॥ २० ॥
नन्दगोपश्च गोपाश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ।
त्वरितं यमुनां जग्मुः कृष्णदर्शनलालसाः ॥ २१ ॥
ददृशुश्चापि ते तत्र सर्पराजवशं गतम् ।
निःप्रयत्नं कृतं कृष्णं सर्पभोगेन वेष्टितम् ॥ २२ ॥
नन्दगोपश्च निश्चेष्टो न्यस्य पुत्रमुखे दृशौ ।
यशोदा च महाभागा बभूव मुनिसत्तम ॥ २३ ॥
गोप्यस्त्वन्या रुदन्त्यश्च ददृशुः शोककातराः ।
प्रोचुश्च केशवं प्रीत्या भयकातर्यगद्गदम् ॥ २४ ॥
सर्वा यशोदया सार्द्धं विशामोऽत्र महाह्रदे ।
नागराजस्य नो गन्तुमस्माकं युज्यते व्रजे ॥ २५ ॥
दिवसः को विना सूर्यं विना चन्द्रेण का निशा ।
विना वृषेण का गावो विना कृष्णेन को व्रजः ॥ २६ ॥
विनाकृता न यास्यामः कृष्णेनानेन गोकुलम् ।
अरण्यं नापि सेव्यं च वारिहीनं यथा सरः ॥ २७ ॥

॥ १७ ॥ [illegible] ॥ १८ ॥ [illegible] ॥ २० ॥ यशोदा च [illegible] बभूव ॥ २३ ॥
[illegible] ॥ २६ ॥ [illegible] ॥ २७ ॥

यत्र नेन्दीवरदलप्रख्यकान्तिरयं हरिः।
तेनापि मातुर्वासेन रतिरस्तीति विस्मयः॥ २८॥
उत्फुल्लपङ्कजदलस्पष्टकान्तिविलोचनम्।
अपश्यन्तो हरिं दीनाः कथं गोष्ठे भविष्यथ॥ २९॥
अत्यन्तमधुरालापहृताशेषमनोधनाः।
न विना पुण्डरीकाक्षं यास्यामो नन्दगोकुलम्॥ ३०॥
भोगेनाविष्टितस्यापि सर्पराजेन पश्यत।
स्मितशोभि मुखं गोप्यः! कृष्णस्यास्मद्विलोकने॥ ३१॥

पराशर उवाच।

इति गोपीवचः श्रुत्वा रौहिणेयो महाबलः।
गोपांश्च त्रासविधुरान् विलोक्य स्तिमितेक्षणः॥ ३२॥
नन्दं च दीनमत्यर्थं न्यस्तदृष्टिं सुतानने।
मूर्च्छाकुलां यशोदां च कृष्णमाहात्म्यसंज्ञया॥ ३३॥
किमिदं देवदेवेश! भावोऽयं मानुषस्त्वया।
व्यज्यतेऽत्यन्तमात्मानं किमनन्तं न वेत्सि यत्॥ ३४॥
त्वमस्य जगतो नाभिरराणामिव संश्रयः।
कर्तापहर्ता पाता च त्रैलोक्यं त्वं त्रयीमयः॥ ३५॥

यत्रायं हरिर्नास्ति तेनापि मातुर्वासेन जननीस्नेहेनापि रतिर्भवतीति विस्मयोऽस्माकम् [illegible] ॥ २८॥ कथं भविष्यथ [illegible] च गोपा [illegible] ॥ २९॥ अत्यन्तमधुरैरालापैर्हृतं मनोरूपं धनं यासां ताः ॥ ३०॥ त्रास-विधुरान् [illegible] ॥ ३२॥ [illegible] ॥ ३३॥ [illegible] ॥ ३४॥

इन्द्ररुद्राश्विवसुभिरादित्यैर्मरुदग्निभिः।
चिन्त्यसे त्वमचिन्त्यात्मन् समस्तैश्चैव योगिभिः॥ ३६॥
जगत्यत्र जगन्नाथ ! भारावतरणेच्छया।
अवतीर्णोऽसि मर्त्येषु तवांशश्चाहमग्रजः॥ ३७॥
मनुष्यलीलां भगवन् ! भजता भवता सुराः।
विडम्बयन्तस्त्वल्लीलां सर्व एव समासते॥ ३८॥
अवतार्य्य भवान् पूर्वं गोकुलेऽत्र सुराङ्गनाः।
क्रीडार्थमात्मनः पश्चादवतीर्णोऽसि शाश्वत॥ ३९॥
अत्रावतीर्णयोः कृष्ण ! गोपा एव हि बान्धवाः।
गोप्यश्च सीदतः कस्मात् त्वं बन्धून् समुपेक्षसे॥ ४०॥
दर्शितो मानुषो भावो दर्शितं बालचापलम्।
तदयं दम्यतां कृष्ण ! दुरात्मा दशनायुधः॥ ४१॥
पराशर उवाच।
इति संस्मारितः कृष्णः स्मितभिन्नौष्ठसंपुटः।
आस्फोट्य मोचयामास स्वदेहं भोगबन्धनात्॥ ४२॥
आनम्य चापि हस्ताभ्यामुभाभ्यां मध्यमं फणम्।
आरुह्याभुग्नशिरसः प्रननर्तोरुविक्रमः॥ ४३॥

[illegible] ॥ ३६ ॥ [illegible] ॥ ३७ ॥

मनुष्यलीलां भजता भवता [illegible] सुरा एव [illegible] विडम्बयन्तः [illegible] ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ [illegible] ॥ ४० ॥ [illegible] इति वा भेदः

व्रणाः फणेऽभवंस्तस्य कृष्णस्याङ्घ्रिनिकुट्टनैः ।
यत्रोन्नतिञ्च कुरुते ननामास्य ततः शिरः ॥ ४४ ॥
मूर्च्छामुपययौ भ्रान्त्या नागः कृष्णस्य रेचकैः ।
दण्डपातनिपातेन ववाम रुधिरं बहु ॥ ४५ ॥
तन्निर्भिन्नशिरोग्रीवमास्येभ्यः स्रुतशोणितम् ।
विलोक्य शरणं जग्मुस्तत्पत्न्यो मधुसूदनम् ॥ ४६ ॥

नागपत्न्य ऊचुः ।

ज्ञातोऽसि देवदेवेश ! सर्वज्ञस्त्वमनुत्तम ! ।
परं ज्योतिरचिन्त्यं यत्तदंशः परमेश्वरः ॥ ४७ ॥
न समर्थाः सुरास्तोतुं यमनन्यभवं प्रभुम् ।
स्वरूपवर्णनं तस्य कथं योषित् करिष्यति ॥ ४८ ॥

व्रणतपञ्चफणेऽभवन् ॥४३॥ कृष्णस्याङ्घ्रिभ्यां निकुट्टनैः कुट्टनैः ननाम ननामाभेनावं ॥ ४४ ॥ कृष्णस्य भ्रान्त्या नृत्यभेदाभ्यसनेन मूर्च्छां नागः प्राप्तः दण्डपातो दण्डपातः तीव्रप्रहार । पाठान्तरे तदङ्-घ्रिपातनिपातेनेति च एवार्थः । यद्वा भ्रमिरेचकदण्डपाताख्या नृत्यांशाः पादन्यासविशेषाः तदाह भरतः चलयंश्चरिका पोक्ता भ्रमरी चाङ्घ्र-पूर्विका । चरणभ्रमरीव स्याद्रेचितभ्रमरी तथा । छिन्नचरिका चैव दण्डचरिका तथा । निपातभ्रमरे चोक्त भेदाः सप्त प्रकीर्तिताः ॥ पार्श्वे पार्श्वे च चरणं चाल्यते चालितैः पुनः विविधैरेव पादस्य पादरेचक उच्यते । दूरं चरणं क्षिप्त्वा पुरतः प्रपातयेत् । छिन्न-भ्रमिरूपतां दण्डपातेति वा प्रोक्तेति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ न विद्यते ज्ञातो यस्मात् हे अनुत्तम ! परं ज्योतिः स्वप्रकाशं यद्ब्रह्म तस्य तदंशः परमेश्वरः च त्वमसि ज्ञातोऽसि ॥ ४७ ॥ एवं चेत्तर्हि तत्त्वं वर्ण्य-मिति चेत्तत्राहुः । नेति द्वाभ्याम् । अनन्येषु भवतीत्यनन्यभवस्तस्य स्वरूपवर्णनं योषित्स्त्रीजनः कथं करिष्यति ॥ ४८ ॥

यस्याखिलं महीव्योमजलाग्निपवनात्मकम् ।
ब्रह्माण्डमल्पकांशांशस्तोष्यामस्तं कथं वयम् ॥ ४९ ॥
यतन्तो न विदुर्नित्यं यत्स्वरूपं हि योगिनः ।
परमार्थमणोरल्पं स्थूलात् स्थूलं नताः स्म तम् ॥ ५० ॥
न यस्य जन्मने धाता यस्य नान्ताय चान्तकः ।
स्थितिकर्त्ता न चान्योऽस्ति यस्य तस्मै नमः सदा ॥ ५१ ॥
कोपः स्वल्पोऽपि ते नास्ति स्थितिपालनमेव ते ।
कारणं कालियस्यास्य दमने श्रूयतामतः ॥ ५२ ॥
स्त्रियोऽनुकम्प्याः साधूनां मूढा दीनाश्च जन्तवः ।
यतस्ततोऽस्य दीनस्य क्षम्यतां क्षमतां वर ! ॥ ५३ ॥
समस्तजगदाधारो भवानल्पबलः फणी ।
त्वया च पीडितो जह्यात् मुहूर्त्तार्द्धेन जीवितम् ॥ ५४ ॥
क्व पन्नगोऽल्पवीर्योऽयं क्व भवान् भुवनाश्रयः ।
प्रीतिद्वेषौ समोत्कृष्टगोचरौ च यतोऽव्यय ! ॥ ५५ ॥
ततः कुरु जगत्स्वामिन् ! प्रसादमवसीदतः ।
प्राणांस्त्यजति नागोऽयं भर्त्तृभिक्षा प्रदीयताम् ॥ ५६ ॥

यस्य स्थितिकर्त्ता अन्यो नास्ति विष्णुपराभावात् ॥ ५१ ॥ एवं स्तुत्वा [illegible] प्रार्थयन्ते कोप इति । कोपेन चेदस्य दमनं स्यात् तर्हि [illegible] स्यात् । [illegible] दमने । [illegible] ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ न तव [illegible] प्रीतिः [illegible] ॥ ५५ ॥ [illegible] ॥ ५६ ॥ [illegible]

पराशर उवाच ।

इत्युक्तो ताभिराश्वस्य क्लान्तदेहोऽपि पन्नगः ।
प्रसीद देवदेवेति प्राह वाक्यं शनैः शनैः ॥ ५७ ॥

तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथ ! स्वाभाविकं परम् ।
निरस्तातिशयं यस्य तस्य स्तोष्यामि किं त्वहम् ॥ ५८ ॥

त्वं परस्त्वं परस्याद्यः परं त्वत्तः परात्मक ! ।
परस्मात् परमो यस्त्वं तस्य स्तोष्यामि किं त्वहम् ॥ ५९ ॥

यस्मात् ब्रह्मा च रुद्रश्च चन्द्रेन्द्रमरुतोऽश्विनौ ।
वसवश्च सहादित्यैस्तस्य स्तोष्यामि किं त्वहम् ॥ ६० ॥

एकावयवसूक्ष्मांशो यस्यैतदखिलं जगत् ।
कल्पनावयवस्यांश तस्य स्तोष्यामि कथं त्वहम् ॥ ६१ ॥

इत्युक्तो ... आश्वस्य ... शनैः प्राह ॥ ५७ ॥ तव तवाष्टगुणं पर निरतिशयम् ऐश्वर्यं तवाष्टगुणैश्वर्यं किमहं स्तोष्यामि नैवैश्वर्यमपि स्तोतुं समर्थ इति भावः ॥ ५८ ॥

निरतिशयैश्वर्यमेव दर्शयन्नाह । त्वमिति त्वं परः सर्वोत्कृष्ट एतदेवाह परस्य हिरण्यगर्भस्याद्यो जनकः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति" श्रुतेः तत्र हेतुः परमात्मा त्वत्तः प्रवर्तते हे पर आत्म तत्स्वरूपेणैव, तत् पुनः स्तुमाह । परस्मादिन्द्रियादेः परमो यस्त्वं "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेः परतस्तु सः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इति श्रुतेरित्यर्थः । पाठान्तरान्यनयैव टीका व्याख्येयानि ॥ ५९ ॥ परमत्वमेव प्रपञ्चयन्नाह । यस्मादिति सप्तभिः ॥ ६० ॥ यदीयैकैकावयवस्य सूक्ष्मांशोऽखिलमिदं जगत् । ननु निरवयवस्य कथं जगत् यदवयवः स्यात् तत्राह । कल्प-

सदसद्रूपिणो यस्य ब्रह्माद्यास्त्रिदशोत्तमाः ।
परमार्थं न जानन्ति तस्य स्तोष्यामि किं त्वहम् ॥ १२ ॥
ब्रह्माद्यैरर्च्यते दिव्यैर्यश्च पुष्पानुलेपनैः ।
नन्दनादिसमुद्भूतैः सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ १३ ॥
यस्यावताररूपाणि देवराजः सदार्चति ।
न वेत्ति परमं रूपं सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ १४ ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य सर्वाक्षाणि च योगिनः ।
समर्चयन्ति ध्यानेन सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ १५ ॥
हृदि संकल्प्य यद्रूपं ध्यानेनार्चन्ति योगिनः ।
भावपुष्पादिना नाथ ! सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ १६ ॥
सोऽहं ते देवदेवेश ! नार्चनायां स्तुतौ न च ।
सामर्थ्यवान् कृपामात्रमनोवृत्तिः प्रसीद मे ॥ १७ ॥
सर्पजातिरियं क्रूरा यस्यां जातोऽस्मि केशव ।
तत्स्वभावोऽयमत्रास्ति नापराधो ममाच्युत ॥ १८ ॥

[illegible] ॥ १२ ॥ [illegible] ॥ १३ ॥ [illegible] भावपुष्पादिना [illegible] । "अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशिष्यते ॥ ज्ञानं पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तथैव च । सत्यं चैवाष्टमं पुष्पं तेन तुष्यति केशवः ॥" इति ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १७ ॥

[illegible]

सृज्यते भवता सर्वं तथा संह्रियते जगत् ।
जातिरूपस्वभावाश्च सृज्यन्ते जगतां त्वया ॥ ६९ ॥
यथाहं भवता सृष्टो जात्या रूपेण चेश्वर ! ।
स्वभावेन च संयुक्तस्तथेदं चेष्टितं मम ॥ ७० ॥
यद्यन्यथा प्रवर्त्तेयं देवदेव ! ततो मयि ।
न्याय्यो दण्डनिपातो वै तवैव वचनं यथा ॥ ७१ ॥
तथापि यज्जगत्स्वामी दण्डं पातितवान् मयि ।
स सोढोऽयं वरं दण्डस्त्वत्तो नान्यत्र मे वरः ॥ ७२ ॥
हतवीर्यो हतविषो दमितोऽहं त्वयाच्युत ! ।
जीवितं दीयतामेकमाज्ञापय करोमि किम् ॥ ७३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

नात्र स्थेयं त्वया सर्प ! कदाचिद् यमुनाजले ।
सभृत्यपरिवारस्त्वं समुद्रसलिलं व्रज ॥ ७४ ॥
मत्पदानि च ते सर्प ! दृष्ट्वा मूर्द्धनि सागरे ।
गरुडः पन्नगरिपुस्त्वयि न प्रहरिष्यति ॥ ७५ ॥

रिति षड्भिः ॥ ६८ ॥ जातिरूपस्वभावाश्च जातिः सर्पत्वादि रूपं फणित्वादि, स्वभावः क्रौर्य्यादि ॥ ६९ ॥ ७० ॥ तवैव वचनं स्मृत्यादि यथा । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे इत्यादि । साधुत्वञ्च तदा दण्डकर्माचरणं तदैव मया कृतं नान्यादृशः ॥ ७१ ॥ ततो दण्डोऽपि वरं श्लाघ्यत्वात् । त्वदन्यतो वरोऽपि न ग्राह्यः । मामित्थं वर्णित पाठे दण्डाभिषेकाय वर एव त्वत्तो मामुपैति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ नात्र

पराशर उवाच ।

इत्युक्तो सर्पराजानं मुमोच भगवान् हरिः ।

प्रणम्य सोऽपि कृष्णाय जगाम पयसां निधिम् ॥ ७६ ॥

पश्यतां सर्वभूतानां सभृत्यापत्यबान्धवः ।

समस्तभार्य्यासहितः परित्यज्य स्वकं ह्रदम् ॥ ७७ ॥

ततः सर्पे परित्यज्य मृतं पुनरिवागतम् ।

गोपा मूर्द्धनि गोविन्दं सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥ ७८ ॥

कृष्णमक्लिष्टकर्म्माणमन्ये विस्मितचेतसः ।

तुष्टुवुर्मुदिता गोपा दृष्ट्वा शिवजलां नदीम् ॥ ७९ ॥

गीयमानः स गोपीभिश्चरितैश्चारुचेष्टितैः ।

संस्तूयमानो गोपैश्च कृष्णो व्रजमुपागमत् । ८० ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

गाः पालयन्तौ च पुनः सहितौ बलकेशवौ । १ ।

भ्रममाणौ वने तस्मिन् रम्यं तालवनं गतौ ।

तत् तु तालवनं दिव्यं धेनुको नाम दानवः ।

मृगमांसकृताहारः सदाध्यास्ते खराकृतिः ॥ २ ॥

तत् तु तालवनं पक्वफलसम्पत्समन्वितम् ।

दृष्ट्वा स्पृहान्विता गोपाः फलादानेऽब्रुवन् वचः । ३ ।

हे राम ! हे कृष्ण ! सदा धेनुकेनैष रक्ष्यते ।

भूप्रदेशो यतस्तस्मात् पक्वानीमानि सन्ति वै ॥ ४ ॥

[illegible] । पाठेन [illegible] । [illegible] । ७८ ।

[illegible] । [illegible] । ७९ । [illegible] ॥

फलानि पश्य तालानां गन्धामोदितदिंशि च ।
वयमस्तुमभीप्सामः पात्यन्तां यदि रोचते ॥ ५ ॥
इति गोपकुमाराणां श्रुत्वा सङ्कर्षणो वचः ।
कृष्णश्च पातयामास भुवि तालफलानि वै ॥ ६ ॥
फलानां पततां शब्दमाकर्ण्य स दुरासदः ।
आजगाम सुदुष्टात्मा कोपाद् दैतेयगर्दभः ॥ ७ ॥
पद्भ्यामुभाभ्यां स तदा पश्चिमाभ्यां बली बलम् ।
जघानोरसि ताभ्यां च स च तेनाप्यगृह्यत ॥ ८ ॥
गृहीत्वा भ्रामणेनैव सोऽम्बरे गतजीवितम् ।
तस्मिन्नेव च चिक्षेप वेगेन तृणराजनि ॥ ९ ॥
ततः फलान्यनेकानि तालाग्रान्निपतन् खरः ।
पृथिव्यां पातयामास महावातोऽम्बुदानि च ॥ १० ॥
अन्यानप्यस्य वै ज्ञातीनागतान् दैत्यगर्दभान् ।
कृष्णश्चिक्षेप तालाग्रे बलभद्रश्च लीलया ॥ ११ ॥
क्षणेनालङ्कृता पृथ्वी पक्वैस्तालफलैस्तथा ।
दैत्यगर्दभदेहैश्च मैत्रेय ! शुशुभेऽधिकम् ॥ १२ ॥

फलानामाहारे कृताभिलाषाः बभ्रोऽभुवन् ॥ १ । ४ ॥ गन्धामोदितदिंशि गन्धेनामोदिताः दिशो यैस्तानि फलानि पश्य । पाठान्तरे गन्धेनामोदिता दिशः । येषां गन्धेनामोदयन्तो दिश इत्यर्थः ॥ ५ ॥ पातयामास पादाभ्यामिति शेषः । पादाभ्यां तालान् संपादयन्नव-स्थित इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ताभ्यां तयोः पादयोः स च धेनुकस्तेन रामेणाप्यगृह्यत ॥ ८ ॥ गृहीत्वा धेनुकं च रामस्तृणराजनि ताले च

ततो गावो निराबाधास्तस्मिंस्तालवने द्विज ! ।
नवशष्पं सुखं चेरुर्यन्न भुक्तमभूत् पुरा ॥ ११ ॥

नवमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तस्मिन् रासभदैत्ये सानुगे विनिपातिते ।
सेव्यं गोगोपगोपीनां रम्यं तालवनं बभौ ।
ततस्तौ जातहर्षौ तु वसुदेवसुतावुभौ ।
हत्वा धेनुकदैत्यं भाण्डीरवटमागतौ ॥ २ ॥
क्ष्वेलमानौ प्रगायन्तौ विचिन्वन्तौ च पादपान् ।
चारयन्तौ च गा दूरे व्याहरन्तौ च नामभिः ॥ ३ ॥
निर्योगपाशस्कन्धौ तौ वनमालाविभूषितौ ।
शुशुभाते महात्मानौ बालशृङ्गाविवर्षभौ ॥ ४ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ १ ॥ क्ष्वेलमानौ [illegible] ॥ २ ॥ [illegible] ॥ ३ ॥ निर्योगपाशस्कन्धौ [illegible] । तौ निर्योगपाशस्कन्धौ [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible]

सुवर्णाञ्जनचूर्णाभ्यां तौ तदा रूषिताम्बरौ ।
महेन्द्रायुधसंयुक्तौ श्वेतकृष्णाविवाम्बुदौ ॥ ५ ॥
चेरतुर्लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिरितरेतरम् ।
समस्तलोकनाथानां नाथभूतौ भुवं गतौ ॥ ६ ॥
मनुष्यधर्माभिरतौ मानयन्तौ मनुष्यताम् ।
तज्जातिगुणयुक्ताभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वनम् ॥ ७ ॥
ततः स्यन्दोलिकाभिश्च नियुद्धैश्च महाबलौ ।
व्यायामं चक्रतुस्तत्र क्षेपणीयैस्तथाश्मभिः ॥ ८ ॥
तल्लिप्सुरसुरस्तत्र उभयो रममाणयोः ।
आजगाम प्रलम्बाख्यो गोपवेशतिरोहितः ॥ ९ ॥
सोऽवगाहत निःशङ्कः तेषां मध्यममानुषः ।
मानुषं वपुरास्थाय प्रलम्बो दानवोत्तमः ॥ १० ॥
तयोश्छिद्रान्तरं प्रेप्सुरविषह्यममन्यत ।
कृष्णं ततो रौहिणेयं हन्तुं चक्रे मनोरथम् ॥ ११ ॥
हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः ।
प्रकुर्वन्तो हि ते सर्वे द्वौ द्वौ युगपदुत्पतन् ॥ १२ ॥

महेन्द्रायुधमिन्द्रधनुस्तद्युक्तावम्बुदाविव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्दोलिकाभिः गोवत्सनयदोलारोहणैः बाहाबाहिप्रहोलाक्रीडाभिर्वा । नियुद्धैः बाहुयुद्धैः व्यायामं श्रमः ॥ ८ ॥ तल्लिप्सुः तौ जिघृक्षुः । गोपवेशेन तिरोहितः अनुरोऽयाविभावचित्तः ॥ ९ ॥ अवगाहत प्राविशदित्यर्थः ॥ १० ॥ छिद्रान्तरप्रेप्सुः प्रमादावसरं प्रतीक्षमाणः अविषह्यमसह्यम् ॥ ११ ॥ हरिणाक्रीडनं बहुषु बालेषु उत्पत्य गमनं यत्र द्वयोः द्वयोर्मध्ये यः पूर्वतो याति स जेता इतरस्तु जितः । यत्र च जितो जेतारं वहन् भाण्डीरवटं नीत्वा पुनः बहुषु निवर्तयेदिति सम्प्रदायः उत्पतन् उत्पतन्तः ॥ १२ ॥ द्वन्द्वशः बहुषु गच्छन्तः । तत्र प्रलम्बः

श्रीदाम्ना सह गोविन्दः प्रलम्बेन तथा बलः ।
गोपालैरपरैश्चान्ये गोपालाः पुप्लुवुस्ततः ॥ १३ ॥
श्रीदामानं ततः कृष्णः प्रलम्बं रोहिणीसुतः ।
जितवान् कृष्णपक्षीयैर्गोपैरन्ये पराजिताः ॥ १४ ॥
ते वाहयन्तस्त्वन्योन्यं भाण्डीरस्कन्धमेत्य वै ।
पुनर्निववृतुः सर्वे ये ये तत्र पराजिताः ॥ १५ ॥
सङ्कर्षणं तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः ।
न तस्थौ स जगामैव सचन्द्र इव वारिदः ॥ १६ ॥
असहन् रौहिणेयस्य स भारं दानवोत्तमः ।
ववृधे सुमहाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७ ॥
सङ्कर्षणस्तु तं दृष्ट्वा दग्धशैलोपमाकृतिम् ।
स्रग्दामलम्बाभरणं मुकुटाटोपिमस्तकम् ॥ १८ ॥
रौद्रं शकटचक्राक्षं पादन्यासचलत्क्षितिम् ।
ह्रियमाणस्ततः कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
कृष्ण कृष्ण ह्रियाम्येष पर्वतोदयमूर्त्तिना ।
केनापि पश्य दैत्येन गोपालच्छद्मरूपिणा ॥ २० ॥

भाण्डीरस्कन्धः [illegible] ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ दग्धशैलोपमा [illegible] स्पष्टम् । [illegible] स्पष्टम् । [illegible] ॥ १८ ॥ रौद्रं घोरं [illegible] स्पष्टम् ॥ १९ ॥

[illegible]

यदत्र साम्प्रतं कार्य्यं मया मधुनिषूदन ! ।
तत् कथ्यतां प्रयात्येष दुरात्मा दानवाधमः ॥ २१ ॥

पराशर उवाच ।

तमाह रामं गोविन्दः स्मितभिन्नौष्ठसम्पुटः ।
महात्मा रौहिणेयस्य बलवीर्य्यप्रमाणवित् ॥ २२ ॥
किमयं मानुषो भावो व्यक्तमेवावलम्ब्यते ।
सर्वात्मन् ! सर्वगुह्यानां गुह्यगुह्यात्मना त्वया ॥ २३ ॥
स्मराशेषजगद्बीजकारणं कारणाग्रजम् ।
आत्मानमेकं तद्वच्च जगत्येकार्णवे च यत् ॥ २४ ॥
किन्न वेत्सि यथाहञ्च त्वञ्चैकं कारणं भुवः ।
भारावतारणार्थाय मर्त्त्यलोकमुपागतौ ॥ २५ ॥

नभः शिरस्तेऽम्बुमयी च मूर्त्तिः
पादौ क्षितिर्वक्त्रमनन्त ! वह्निः ।
सोमो मनस्ते श्वसितं समीरो
दिशश्चतस्रोऽव्यय ! बाहवस्ते ॥ २६ ॥

तेन ॥ २० ॥ २१ ॥ पूर्वं कार्यविमर्शेन ततं मां विस्मृत्य परमेश्वरं न वेत्सीति मत्वा संज्ञार्थं कथमिदानीं पृच्छतीति विस्मयात् स्मितेन भिन्नौष्ठसम्पुटं यस्य सः ॥ २२ ॥ सर्वात्मनः सर्वगुह्यानां सर्वेषां गुह्यानां कारणानां गुह्यकारणभूत । अत एव गुह्यात्मना मत्तोऽप्य-विज्ञातस्वरूपेण ॥ २३ ॥ एतत् प्रपञ्चयन्नाह स्मरेति द्वाभ्यां अशेषजगद्बीजकारणम् । एवं जगत्स्वरूपाण्यपि कारणमात्मानं त्वं स्मर तत्र हेतुः कारणत्वात् अग्रजमपि प्रपञ्चतया पूर्वं स्थितं तद्वत् तथैव जगत्येकार्णवे सर्वलीनावस्थे यत् अशेषमवशिष्यते तदेवात्म-स्वरूपमात्मानं स्मर ॥ २४ ॥ २५ ॥ विराड्रूपेण स्तौति नभ इति ॥ २६ ॥

सहस्रपादो भगवान् महात्मा
सहस्रहस्ताङ्घ्रिशरीरभेदः ।
सहस्रपद्मोद्भवयोनिराद्यः
सहस्रशस्त्वां मुनयो गृणन्ति ॥ २७ ॥

दिव्यं हि रूपं तव वेत्ति नान्यो
देवैरशेषैरवतारुरूपम् ।
[illegible]
त्वय्येव विश्वं लयमभ्युपैति ॥ २८ ॥

त्वया धृतेयं धरणी बिभर्त्ति
चराचरं विश्वमनन्तमूर्त्ते ॥
कृतादिभेदैरज कालरूपो
निमेषपूर्वो जगदेतदत्सि ॥ २८ ॥

अत्तं यथा वाडवबह्निनाम्बु
हिमस्वरूपं परिगृह्य कास्तम् ।
हिमाचले भानुमतोंऽशुसङ्गात्
जलत्वमभ्येति पुनस्तदेव ॥ ३० ॥

[illegible] ॥ २७ ॥ [illegible] ॥ २८ ॥ [illegible] ॥ २८ ॥ [illegible]

एवं त्वया संहरणेऽत्तमेतत्

जगत् समस्तं पुनरप्यवश्यम्।

तवैव सर्गाय समुद्यतस्य

जगत्त्वमभ्येत्यनुकल्पमीश ! ॥ ३१ ॥

भवानहञ्च विश्वात्मन् ! एकमेव हि कारणम्।

जगतोऽस्य जगत्यर्थे भेदेनावां व्यवस्थितौ ॥ ३२ ॥

तत् स्मर्य्यताममेयात्मन् ! त्वयात्मा जहि दानवम्।

मानुष्यमेवावलम्ब्य बन्धनां क्रियतां हितम् ॥ ३३ ॥

पराशर उवाच।

चतुर्भुमिस्त्वात्तपादः प्राक्सर्गभवाः। चतुःप्रकारा भगवानादयो यदिता स्तुते !। विश्वात्मन्नमभोमेर दाय जगती अवम् भोगे समुत्पन्नेन्द्रव वायुनाद्धोमते दिव। प्रभोत्युत्पातहनोना हेतुः सम्भवकृत इत्यादि पूर्वोक्तरीत्या मह्यादिरूपेणाप्तं जलं अग्नौ च वायुना वडवाग्निना पीतं सर्वोऽपि वह्निमतां गतं तेन वायुना नाडीवत्सर्वरन्ध्रेण चन्द्रद्वारा प्रिणाडी छिद्रं प्रोक्तं पुष्करादेः नभसातपेन विलीयमानं छिन्नतौ जगतां याति यथा ॥ ३० ॥

तवैव त्वया संहरणकाले वडवाग्निज्वालानीलेन वह्न्यादिरूपेणाप्तं भक्षितं जगत्त्वदधीनं त्वय्येव लिप्ता रूपानीते परमपुरुषे कारणात्मना संक्षिप्तं सदेव नभसातपेन कालवेगेन विलीयमानं जगतां प्राप्य यावत् प्रलयं क्रियते तत् पुनः संरचनमंशात्मना वर्तीयसमस्य सृष्ट्यर्थं स्थापितस्य सत्त्वसंस्कारविकारात्मकत्वात् पुनर्विरोधात्मकत्वं वृजगद्रूपत्वं प्रतिकल्पमे-तीति वाक्यार्थोपमा। यथाह दण्डी 'वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते। एकानेकेव शब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा मता' ॥ ३१ ॥

एवंभूतः परमेश्वरत्वमेव नाङ्गमिति चेत्तत्राह। भवानहञ्चेति ॥ ३२ ॥

इति संस्मारितो विप्र ! कृष्णेन सुमहात्मना ।
विहस्य पीडयामास प्रलम्बं बलवान् बलः ॥ ३४ ॥
मुष्टिना चाहनत् मूर्ध्नि कोपसंरक्तलोचनः ।
तेन चास्य प्रहारेण बहिर्याते विलोचने ॥ ३५ ॥
स निष्कासितमस्तिष्को मुखाच्छोणितमुद्वमन् ।
निपपात महीपृष्ठे दैत्यवर्य्यो ममार च ॥ ३६ ॥
प्रलम्बं निहतं दृष्ट्वा बलेनाद्भुतकर्मणा ।
प्रहृष्टास्तुष्टुवुर्गोपाः साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ ३७ ॥
संस्तूयमानो गोपैस्तु रामो दैत्ये निपातिते ।
प्रलम्बे, सह कृष्णेन पुनर्गोकुलमाययौ ॥ ३८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तयोर्विहरतोस्तत्र रामकेशवयोर्व्रजे ।
प्रावृड् व्यतीता विकसत्सरोजा चाभवच्छरत् ॥ १ ॥

[illegible] ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ [illegible] ॥३६॥३७॥३८॥

गोवर्द्धनधारणादीनि चरितान्याह [illegible] ॥ १ ॥ [illegible]

अवापुस्तापमत्यर्थं शफर्यः पल्वलोदके ।
पुत्रक्षेत्रादिसक्तेन ममत्वेन यथा गृही ॥ २ ॥

मयूरा मौनिनस्तस्थुः परित्यक्तमदा वने ।
असारतां परिज्ञाय संसारस्येव योगिनः ॥ ३ ॥

उत्सृज्य जलसर्वस्वं विमलाः सितमूर्तयः ।
तत्यजुश्चाम्बरं मेघा गृहं विज्ञानिनो यथा ॥ ४ ॥

शरत्सूर्यांशुतप्तानि ययुः शोषं सरांसि च ।
बह्वालम्बममत्वेन हृदयानीव देहिनाम् ॥ ५ ॥

कुमुदैः शरदम्भांसि योग्यतालक्षणं ययुः ।
अवबोधैर्मनांसीव सम्बन्धममलात्मनाम् ॥ ६ ॥

तारकाविमले व्योम्नि रराजाखण्डमण्डलः ।
चन्द्रश्चरमदेहात्मा योगी साधुकुले यथा ॥ ७ ॥

[illegible] शरत्क्रीडा वर्णयितुम् [illegible]वर्णयति । [illegible] पञ्चदशभिः विकसन्ति [illegible] ॥ १ ॥ शफर्यः क्षुद्रमत्स्याः पल्वलोदके अल्पजलोदके ॥ २ ॥ परित्यक्तो मदो दर्पो यैस्ते ॥ ३ ॥ जलसर्वस्वं जलमय-[illegible] च सर्वं त्यक्त्वा मेघाः [illegible] रागादिच्छ[illegible] सितमूर्तयः शुभ्ररूपाः । शुक्लत्वात् [illegible] ॥ ४ ॥

शरदम्भांसि [illegible] योग्यतालक्षणं ययुः [illegible] लब्धं ययुः । [illegible] वीतरागाणां मनांसि अवबोधैस्तत्त्वविज्ञानैरिव ॥ ६ ॥ ताराभिर्विमले व्योम्नि [illegible] सम्पूर्णमण्डलः पूर्णिमायां चन्द्रो रराज यथा [illegible] पूर्वजन्म[illegible] [illegible]

शनकैः शनकैस्तीरं तत्यजुश्च जलाशयाः ।
ममत्वं क्षेत्रपुत्रादिरूढमुच्चैर्यथा बुधाः ॥ ८ ॥
पूर्वत्यक्तैः सरोऽम्भोभिर्हंसा योगं पुनर्ययुः ।
क्लेशैः कुयोगिनोऽशेषैरन्तरायहता इव ॥ ९ ॥
निभृतोऽभवदत्यर्थं समुद्रः स्तिमितोदकः ।
क्रमावाप्तमहायोगो निश्चलात्मा यथा यतिः ॥ १० ॥
सर्वत्रातिप्रसन्नानि सलिलानि तदाभवन् ।
ज्ञाते सर्वगते विष्णौ मनांसीव सुमेधसाम् ॥ ११ ॥
बभूव निर्मलं व्योम शरदा ध्वस्ततोयदम् ।
योगाग्निदग्धक्लेशौघं योगिनामिव मानसम् ॥ १२ ॥
सूर्यांशुजनितं तापं निन्ये तारापतिः शमम् ।
अहङ्कारोद्भवं दुःखं विवेकः सुमहानिव ॥ १३ ॥
नभसोऽब्दान् भुवः पङ्कान् कालुष्यं चाम्भसः शरत् ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रत्याहार इवाहरत् ॥ १४ ॥
प्राणायाम इवाम्भोभिः सरसां कृतपूरकैः ।
अभ्यस्यतेऽनुदिवसं रेचकाकुम्भकादिभिः ॥ १५ ॥

[illegible] ॥ ७ ॥ ८ ॥ अन्तरायहताः विघ्नाभिभूताः [illegible] ॥ ९ ॥

निभृतो [illegible] ॥ [illegible] ॥ १० ॥ [illegible] ॥ ११ ॥ १२ ॥ [illegible] ॥ १३ ॥ [illegible] ॥ १४ ॥ [illegible]

विमलाम्बरनक्षत्रे काले चाभ्यागते व्रजम् ।
ददर्शेन्द्रमहारम्भायोद्यतांस्तान् व्रजौकसः ॥ १६ ॥
कृष्णस्तानुत्सुकान् दृष्ट्वा गोपानुत्सवलालसान् ।
कौतूहलादिदं वाक्यं प्राह वृद्धान् महामतिः ॥ १७ ॥
कोऽयं शक्रमहो नाम येन वो हर्ष आगतः ।
प्राह तं नन्दगोपश्च पृच्छन्तमतिसादरम् ॥ १८ ॥
मेघानां पयसां चेशो देवराजः शतक्रतुः ।
तेन सञ्चोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बुमयं रसम् ॥ १९ ॥
तद्वृष्टिजनितं सस्यं वयमन्ये च देहिनः ।
वर्त्तयामोपयुञ्जानास्तर्पयामश्च देवताः ॥ २० ॥
क्षीरवत्य इमा गावो वत्सवत्यश्च निर्वृताः ।
तेन संवर्धितैः सस्यैः पुष्टास्तुष्टा भवन्ति वै ॥ २१ ॥
नासस्या नातृणा भूमिर्न बुभुक्षार्दितो जनः ।
दृश्यते, यत्र दृश्यन्ते वृष्टिमन्तो बलाहकाः ॥ २२ ॥

[illegible]भिः । जलदरवैराकृष्यमाणैरिव पाषाणानां [illegible] इव । [illegible] पाठेऽप्ययमेवार्थः । ता निःशङ्कत्वा [illegible] कृष्ण[illegible] [illegible] बहिः [illegible] पुनर्यथायथं [illegible] [illegible] निःशङ्क इति पाषाणानामपि [illegible] [illegible] पूर्वा [illegible] [illegible] । [illegible] पूर्वं [illegible] [illegible] । [illegible] देवाः परितोषिता इति ॥ १५ ॥

इन्द्रस्य मखः पूजोत्सवः तदारम्भायोद्युक्तान् । कृष्णो ददर्श ॥ १६ ॥ उत्सुकान् वृद्धान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नह

भौममेतत् पयो दुग्धं गोभिः सूर्य्यस्य वारिदः।
पर्जन्यः सर्वलोकस्य भवाय भुवि वर्षति ॥ २३ ॥
तस्मात् प्रावृषि राजानः सर्वे शक्रं मुदा युताः।
मखैः सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवाः ॥ २४ ॥

पराशर उवाच।

नन्दगोपस्य वचनं श्रुत्वेत्थं शक्रपूजने।
कोपाय त्रिदशेन्द्रस्य प्राह दामोदरस्तदा ॥ २५ ॥
न वयं कृषिकर्त्तारो वाणिज्याजीविनो न च।
गावोऽस्मद्दैवतं तात! वयं वनचरा यतः ॥ २६ ॥
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तथापरा।
विद्याचतुष्टयं त्वेतत् वार्त्तामात्रं शृणुष्व मे ॥ २७ ॥
कृषिर्वणिज्या तद्वच्च तृतीयं पशुपालनम्।
विद्या ह्येता महाभाग वार्त्ता वृत्तित्रयाश्रयाः ॥ २८ ॥
कर्षकाणां कृषिर्वृत्तिः पण्यं विपणिजीविनाम्।
अस्माकं गौः परा वृत्तिर्वार्त्ताभेदैरिभिस्त्रिभिः ॥ २९ ॥

[illegible]

विद्यया यो यया युक्तस्तस्य सा दैवतं महत् ।
सैव पूज्यार्चनीया च सैव तस्योपकारिका ॥ ३० ॥
योऽन्यस्य फलमश्नन् वै पूजयत्यपरं नरः ।
इह च प्रेत्य चैवासौ तात नाप्नोति शोभनम् ॥ ३१ ॥
कृष्यन्ताः प्रथिताः सीमाः सीमान्तञ्च पुनर्वनम् ।
वनान्ता गिरयः सर्वे ते चास्माकं परा गतिः ॥ ३२ ॥
न द्वारबन्धावरणा न गृहक्षेत्रिणस्तथा ।
सुखिनः सकले लोके यथा वै चक्रचारिणः ॥ ३३ ॥
श्रूयन्ते गिरयश्चामी वनेऽस्मिन् कामरूपिणः ।
तत्तद्रूपं समास्थाय रमन्ते स्वेषु सानुषु ॥ ३४ ॥

तत्र [illegible] आह विद्ययेति [illegible] मान्यः । अर्चनीया च गन्धपुष्पादिभिः ॥ ३० ॥ विपक्षे दोषमाह योऽन्यस्येति ॥ ३१ ॥ किञ्च नास्माकं कर्षकाणामिव [illegible] इत्याशयेनाह कृष्यन्ता इति । कृषिः [illegible] क्षेत्रं तदन्ते सीमा मर्यादा [illegible]-प्रचारभूमिः । सीमान्ते [illegible] च वनम् [illegible] वनान्ते च गिरयः । ते च गिरयोऽस्माकं [illegible] परा गतिः आश्रय इति [illegible] ॥ ३२ ॥ तदेवाह न द्वारेति । न विद्यते द्वार-बन्धकवाटादिद्वारावरणं येषाम् । न [illegible] येषामिति वा तथाविधा [illegible] क्षेत्रं येषां ते तथा सर्वत्र [illegible] [illegible] विचरन्तः सर्वस्मिन् [illegible] सुखिनः । यथा वै चक्रचारिणः चक्रोपलक्षितेन शकटेन चरन्तो [illegible] । यदा यथा यत्र [illegible] ततो [illegible] [illegible] न [illegible] किञ्चित् बाधतेति भावः ॥ ३३ ॥

यदा चैतेऽप्रबाध्यन्ते तेषां ये काननौकसः ।
तदा सिंहादिरूपैस्तान् घातयन्ति महीधराः ॥ ३५ ॥
गिरियज्ञस्त्वयं तस्मात् गोयज्ञश्च प्रवर्त्तताम् ।
किमस्माकं महेन्द्रेण गावः शैलाश्च देवताः ॥ ३६ ॥
मन्त्रयज्ञपरा विप्राः सीतायज्ञाश्च कर्षकाः ।
गिरिगोयज्ञशीलाश्च वयमद्रिवनाश्रयाः ॥ ३७ ॥
तस्माद् गोवर्धनः शैलो भवद्भिर्विविधार्हणैः ।
अर्च्यतां पूज्यतां मेध्यं पशुं हत्वा विधानतः ॥ ३८ ॥
सर्वघोषस्य सन्दोहा गृह्यन्तां मा विचार्यताम् ।
भोज्यन्तां तेन वै विप्रास्तथा ये चाभिवाञ्छकाः ॥ ३९ ॥
तत्रार्चिते कृते होमे भोजितेषु द्विजातिषु ।
शरत्पुष्पकृतापीडाः परिगच्छन्तु गोगणाः ॥ ४० ॥
एतन्मम मतं गोपाः संप्रीत्या क्रियते यदि ।
ततः कृता भवेत् प्रीतिर्गवामद्रेस्तथा मम ॥ ४१ ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा नन्दाद्यास्ते व्रजौकसः ।
प्रीत्युत्फुल्लमुखा विप्र ! साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ॥ ४२ ॥

[illegible] गिरयोऽस्माकं [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥ ३४ ॥ ये काननौकसः [illegible] तेषां गिरीणां वा [illegible] ॥ [illegible] ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ [illegible] विप्रा [illegible] देवताः [illegible] गिरयो [illegible] ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ [illegible] गोवर्धनो [illegible] ॥ ३९ ॥

शोभनं ते मतं वत्स! यदेतद्भवतोदितम्।
तत् करिष्यामहे सर्वं गिरियज्ञः प्रवर्त्त्यताम् ॥ ४३ ॥

पराशर उवाच।

तथा च कृतवन्तस्ते गिरियज्ञं व्रजौकसः।
दधिपायसमांसाद्यैर्ददुः शैलबलिं ततः ॥ ४४ ॥
द्विजांश्च भोजयामासुः शतशोऽथ सहस्रशः।
अन्यानप्यागतानित्थं कृष्णेनोक्तं यथा पुरा ॥ ४५ ॥
गावः शैलं ततश्चक्रुरर्चितास्ताः प्रदक्षिणम्।
ऋषभाश्चापि नर्दन्तः सतोया जलदा इव ॥ ४६ ॥
गिरिमूर्धनि कृष्णोऽपि शैलोऽहमिति मूर्त्तिमान्।
बुभुजेऽन्नं बहु तदा गोपवर्य्याहृतं द्विज! ॥ ४७ ॥
स्वेनैव कृष्णो रूपेण गोपैः सह गिरेः शिरः।
अधिरुह्यार्च्चयामास द्वितीयामात्मनस्तनुम् ॥ ४८ ॥
अन्तर्धानं गते तस्मिन् गोपा लब्ध्वा ततो वरान्।
कृत्वा गिरिमखं गोष्ठं निजमभ्याययुः पुनः ॥ ४९ ॥

परितो गच्छन्तु प्रदक्षिणीकुर्वन्तु ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ दृष्ट्वैवमुक्तं शैलाभिमानिदेवतः कृष्णस्तामात्मप्रदर्श्य शैलोऽहमिति मूर्त्त्या गोपवर्य्याहृतम् दध्यन्नं बुभुजे ॥ ४७ ॥ गोपानां भक्तु-द्दिदृक्षणेन स्वरूपेण गतो मूर्त्तिं ... ॥ ४८ ॥ ततः शैलदेवातद् अन्तर्धाने गते तस्मिन् गोपा निजमागमन् ... ॥ ४९ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

मखे प्रतिहते शक्रो मैत्रेयातिरुषान्वितः ।
संवर्तकं नाम गणं तोयदानामथाब्रवीत् ॥ १ ॥
भो भो मेघाः ! निशम्यैतद्वचनं वदतो मम ।
आज्ञानन्तरमेवाशु क्रियतामविचारितम् ॥ २ ॥
नन्दगोपः सुदुर्बुद्धिर्गोपैरन्यैः सहायवान् ।
कृष्णाश्रयबलाध्मातो मखभङ्गमचीकरत् ॥ ३ ॥
आजीवो यः परस्तेषां गोपत्वस्य च कारणम् ।
ता गावो वृष्टिवातेन पीड्यन्तां वचनान्मम ॥ ४ ॥
अहमप्यद्रिशृङ्गाभं तुङ्गमारुह्य वारणम् ।
साहाय्यं वः करिष्यामि वाय्वम्बूत्सर्गयोजितम् ॥ ५ ॥

पराशर उवाच ।

इत्याज्ञप्ताः सुरेन्द्रेण मुमुचुस्ते बलाहकाः ॥ ६ ॥
वातवर्षं महाभीममभावाय गवां द्विज !
ततः क्षणेन धरणी ककुभोऽम्बरमेव च ।

संवर्तकं संवर्ताख्यं ॥ १ ॥ [illegible] ॥ २ ॥ [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible] ॥ ५ ॥ [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible]

एवं धारामहासारपूरेणाभवन्मुने ! ॥ ७ ॥

विद्युल्लताकशाघातत्रस्तैरिव घनैर्घनम् ।

नादापूरितदिक्चक्रैर्धारासारमपात्यत ॥ ८ ॥

अन्धकारीकृते लोके वर्षद्भिरनिशं घनैः ।

अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक् च जगदाप्यमिवाभवत् ॥ ९ ॥

गावस्तु तेन पतता वर्षवातेन वेगिना ।

धुताः प्राणान् जहुः सन्नत्रिकसक्थिशिरोधराः ॥ १० ॥

क्रोडेन वत्सानाक्रम्य तस्थुरन्या महामुने ! ।

गावो विवत्साश्च कृता वारिपूरेण चापराः ॥ ११ ॥

वत्साश्च दीनवदनाः पवनाकम्पितकन्धराः ।

त्राहि त्राहीत्यल्पशब्दाः कृष्णमूचुरिवार्तकाः ॥ १२ ॥

ततस्तद्गोकुलं सर्वं गोगोपीगोपसङ्कुलम् ।

अतीवार्तं हरिर्दृष्ट्वा मैत्रेयाचिन्तयत्तदा ॥ १३ ॥

[illegible] अभवत् ॥ ७ ॥ विद्युल्लतेव कशा तया घातस्तेन त्रस्तैरिव [illegible] दिक्चक्रे [illegible] धारासारम् [illegible] अपात्यत । [illegible] ॥ ८ ॥ [illegible] अभवत् ॥ ९ ॥ धुताः कम्पिताः त्रिकः [illegible] शिरोधराः [illegible] ॥ १० ॥ क्रोडेन [illegible] ॥ ११ ॥

पवनेनाकम्पिताः [illegible] ॥ १२ ॥ १३ ॥ [illegible]

एतत् कृतं महेन्द्रेण मघभङ्गविरोधिना ।
तदेतदखिलं गोष्ठं त्रातव्यमधुना मया ॥ १४ ॥
इममद्रिमहं धैर्य्यादुत्पाट्योरुशिलाघनम् ।
धारयिष्यामि गोष्ठस्य पृथुच्छत्रमिवोपरि ॥ १५ ॥

पराशर उवाच ।

इति कृत्वा मतिं कृष्णो गोवर्धनमहीधरम् ।
उत्पाट्यैककरेणैव धारयामास लीलया ॥ १६ ॥
गोपांश्चाह जगन्नाथः समुत्पाटितभूधरः ।
विशध्वमत्र त्वरिताः कृतं वर्षनिवारणम् ॥ १७ ॥
सुनिर्वातेषु देशेषु यथाजोषमिहास्यताम् ।
प्रविश्यतां न भेतव्यं गिरिपातस्य निर्भयैः ॥ १८ ॥
इत्युक्तास्तेन ते गोपा विविशुर्गोधनैः सह ।
शकटारोपितैर्भाण्डैर्गोप्यश्चासारपीडिताः ॥ १९ ॥
कृष्णोऽपि तं दधारैव शैलमत्यन्तनिश्चलम् ।
व्रजैकवासिभिर्हर्षविस्मिताक्षैर्निरीक्षितः ॥ २० ॥
गोपगोपीजनैर्हृष्टैः प्रीतिविस्तारितेक्षणैः ।
संस्तूयमानचरितः कृष्णः शैलमधारयत् ॥ २१ ॥

[illegible] ॥ १४ ॥ धैर्यात् [illegible] ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ [illegible] यथासुखम् । [illegible] ॥ १८ ॥ [illegible] ॥ १९ ॥ [illegible]

सप्तरात्रं महामेघा ववर्षुर्नन्दगोकुले ।
इन्द्रेण चोदिता विप्र ! गोपानां नाशकारिणः ॥ २२ ॥
ततो धृते महाशैले परित्राते च गोकुले ।
मिथ्याप्रतिज्ञो बलभिद् वारयामास तान् घनान् ॥२३॥
व्यभ्रे नभसि देवेन्द्रे वितथात्मवचस्यथ ।
निष्क्रम्य गोकुलं सर्वं स्वस्थाने पुनरागमत् ॥२४॥
मुमोच कृष्णोऽपि तदा गोवर्धनमहाचलम् ।
स्वस्थाने विस्मितमुखैर्दृष्टस्तैस्तु व्रजौकसैः ॥ २५ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

धृते गोवर्धने शैले परित्राते च गोकुले ।
रोचयामास कृष्णस्य दर्शनं पाकशासनः ॥ १ ॥
सोऽधिरुह्य महानागमैरावतममित्रजित् ।
गोवर्धनगिरौ कृष्णं ददर्श त्रिदशेश्वरः ॥ २ ॥

पाठभेदः: सप्ताहमनवरतं [illegible] ॥ २० ॥ [illegible] ॥ २२ ॥ ववर्ष मेघवृन्दम् ॥ २२ ॥ निरभ्रे [illegible] वितथप्रतिज्ञे [illegible] ततश्च ॥ २४ ॥ व्रजौकसैः व्रजौकोभिः ॥ २५ ॥

धारयन्तं महावीर्यं गावो गोपवपुर्धरम्।
कृष्णञ्च जगतो गोपं दृष्टं गोपकुमारकैः॥ ३॥
गरुडञ्च ददर्शोच्चैरन्तर्धानगतं द्विज!।
कृतच्छायं हरेर्मूर्ध्नि पक्षाभ्यां पक्षिपुङ्गवम्॥ ४॥
अवरुह्य स नागेन्द्रादेकान्ते मधुसूदनम्।
शक्रः सस्मितमाहेदं प्रीतिविस्फारितेक्षणः॥ ५॥
कृष्ण कृष्ण! शृणुष्वेदं यदर्थमहमागतः।
त्वत्समीपं महाभाग! नैतच्चिन्त्यं त्वयान्यथा॥ ६॥
भारावतारणार्थाय पृथिव्याः पृथिवीतलम्।
अवतीर्णोऽखिलाधारस्त्वमेव परमेश्वर!॥ ७॥
मखभङ्गविरोधेन मया गोकुलनाशकाः।
समादिष्टा महामेघास्तैश्चेदं कदनं कृतम्॥ ८॥
त्रातास्तास्त्वया गावः समुत्पाट्य महागिरिम्।
तेनाहं तोषितो वीर! कर्मणात्यद्भुतेन ते॥ ९॥
साधितं कृष्ण! देवानामहं मन्ये प्रयोजनम्।
त्वयायमद्रिप्रवरः करेणैकेन यद्धृतः॥ १०॥
गोभिश्च चोदितः कृष्ण! त्वत्सकाशमिहागतः।
त्वया त्राताभिरत्यर्थं युष्मत्सत्कारकारणात्॥ ११॥

गावो गोपालकम्। गोपं गोप्तारम्॥ ३॥ ४॥ ५॥ त्वत्समीप-मागतो यदर्थं तदभिधेयार्थं नेदं [illegible] अन्यथा चिन्त्यमहमिति न चिन्त्यम्॥ ६॥ भावं [illegible] पक्षं नाम्नः [illegible] स रावणारिरिति चतुर्भिः॥ ७॥ गोकुलनाशकानि मखा: [illegible] कदनं विमर्दः॥ ८॥ ९॥ १०॥

स त्वां कृष्णाभिषेक्ष्यामि गवां वाक्यप्रचोदितः ।
उपेन्द्रत्वे गवामिन्द्रो गोविन्दस्त्वं भविष्यसि ॥ १२ ॥
अथोपवाह्यादादाय घण्टामैरावतात् गजात् ।
अभिषेकं तया चक्रे पवित्रजलपूर्णया ॥ १३ ॥
क्रियमाणेऽभिषेके तु गावः कृष्णस्य तत्क्षणात् ।
प्रस्रवोद्भूतदुग्धार्द्रां सद्यश्चक्रुर्वसुन्धराम् ॥ १४ ॥
अभिषिच्य गवां वाक्याद् देवेन्द्रो वै जनार्दनम् ।
प्रीत्या सप्रश्रयं कृष्णं पुनराह शचीपतिः ॥ १५ ॥
गवामेतत् कृतं वाक्यं तथान्यदपि मे शृणु ।
यद् ब्रवीमि महाभाग ! भारावतरणेच्छया ॥ १६ ॥
ममांशः पुरुषव्याघ्र ! पृथायां पृथिवीतले ।
अवतीर्णोऽर्जुनो नाम स रक्ष्यो भवता सदा ॥ १७ ॥
भारावतरणे साह्यं स ते वीरः करिष्यति ।
स रक्षणीयो भवता यथात्मा मधुसूदन ! ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

जानामि भारते वंशे जातं पार्थं तवात्मजम् ।

प्रस्तुतं विज्ञापयति गोभिश्चेति । गोलोकस्थाभिः कामधेनुभिस्तदा तत्र सन्निधानात् आगताभिः ॥ ११ ॥ उपेन्द्रत्वे कृष्णलोकोपरिस्थितगोलोकेन्द्रत्वं तदा चेन्द्रवाक्यं चरितम् । ब्रह्मोपरि यदेन्द्रत्वं स्थापितो गोभिरीश्वर । उपेन्द्र इति लोके त्वां गायन्ति दिवि देवता इति । अतो गवामिन्द्र इति निरुक्त्या गोविन्दश्च त्वं भविष्यसि ॥ १२ ॥ उपवाह्यात् राजवाहनात् ॥ १३ ॥ प्रस्रवः स्तन्योद्गमः तेनोद्भूतं बहु दुग्धं तेनार्द्राम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तमहं पालयिष्यामि यावदस्मि महीतले ॥ १९ ॥
यावन्महीतले शक्र ! स्थास्याम्यहमरिन्दम ।
न तावदर्जुनं कश्चिद्देवेन्द्र ! युधि जेष्यति ॥ २० ॥
कंसो नाम महाबाहुर्दैत्योऽरिष्टस्तथापरः ।
केशी कुवलयापीडो नरकाद्यास्तथापरे ॥ २१ ॥
हतेष्वेतेषु देवेन्द्र ! भविष्यति महाहवः ।
तत्र विद्धि सहस्राक्ष ! भारावतरणं कृतम् ॥ २२ ॥
स त्वं गच्छ न पुत्रार्थे सन्तापं कर्तुमर्हसि ।
नार्जुनस्य रिपुः कश्चिन्ममाग्रे प्रभविष्यति ॥ २३ ॥
अर्जुनार्थे त्वहं सर्वान् युधिष्ठिरपुरोगमान् ।
निवृत्ते भारते युद्धे कुन्त्यै दास्याम्यविक्षतान् ॥ २४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः सम्परिष्वज्य देवराजो जनार्दनम् ।
आरुह्यैरावतं नागं पुनरेव दिवं ययौ ॥ २५ ॥
कृष्णोऽपि सहितो गोभिर्गोपालैश्च पुनर्व्रजम् ।
आजगामाथ गोपीनां दृष्टिपूतेन वर्त्मना ॥ २६ ॥

यद्यहं पालयामि स च यथाऽहं तथा संरक्षणीयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ यावत् स्थास्यामि भूतल इति यदत्र तथाप्युद्धारविषयाभिप्रायः परोक्ष सूचयति ॥ २० ॥ २१ ॥ महाहवो भारतयुद्धम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ अविक्षतान् अक्षतशरीरान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ अथ दर्शनौत्सुक्येन गोपी- निष्क्रम्य मार्गे स्थिताभिर्गोपीभिः दृष्टिपूतेन वर्त्मनेत्युक्तम् । अतएव रासक्रीडा- प्रस्तावः ॥ २६ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

गते शक्रे तु गोपालाः कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
ऊचुः प्रीत्या धृतं दृष्ट्वा तेन गोवर्धनाचलम् ॥ १ ॥
वयमस्मान्महाभाग ! भवता महतो भयात् ।
गावश्च भवता त्राता गिरिधारणकर्मणा ॥ २ ॥
बालक्रीडेयमतुला गोपालत्वं जुगुप्सितम् ।
दिव्यञ्च कर्म भवतः किमेतत् ? तात ! कथ्यताम् ॥ ३ ॥
कालियो दमितस्तोये प्रलम्बो विनिपातितः ।
धृतो गोवर्धनश्चायं शङ्कितानि मनांसि नः ॥ ४ ॥
सत्यं सत्यं हरेः पादौ शपामोऽमितविक्रम ! ।
यथा त्वद्वीर्य्यमालोक्य न त्वां मन्यामहे नरम् ॥ ५ ॥
प्रीतिः सस्त्रीकुमारस्य व्रजस्य तव केशव ! ।
कर्म चेदमशक्यं यत् समस्तैस्त्रिदशैरपि ॥ ६ ॥
बालत्वं चातिवीर्य्यञ्च जन्म चास्मास्वशोभनम् ।
चिन्त्यमानममेयात्मन् ! शङ्कां कृष्ण ! प्रयच्छति ॥ ७ ॥

कृष्ण [illegible] गोपालानामुक्त्वा [illegible] । इति [illegible] तथा [illegible] । [illegible] ॥ १ ॥ २ ॥ बालक्रीडेयं पूतनाशकटादि [illegible] दिव्यञ्च [illegible] कर्म ॥ ३ ॥ तदेवाह कालिय इति प्रलम्बो विनिपातित इति । [illegible] रामेण निपातितत्वात् कृष्णेनैव निपातित इत्युच्यते ॥ ४ ॥

देवो वा दानवो वा त्वं यक्षो गन्धर्व एव वा ।
किं वास्माकं विचारेण बान्धवोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

पराशर उवाच ।

क्षणं भूत्वा त्वसौ तूष्णीं किञ्चित् प्रणयकोपवान् ।
इत्येवमुक्तस्तैर्गोपैः कृष्णोऽप्याह महामुने ! ॥ ९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मत्सम्बन्धेन भो गोपा ! यदि लज्जा न जायते ।
श्लाघ्यो वाहं ततः किं वो विचारेण प्रयोजनम् ॥ १० ॥
यदि वोऽस्ति मयि प्रीतिः श्लाघ्योऽहं भवतां यदि ।
तदात्मबन्धुसदृशी बुद्धिर्वः क्रियतां मयि ॥ ११ ॥
नाहं देवो न गन्धर्वो न यक्षो न च दानवः ।
अहं वो बान्धवो जातो नास्ति चिन्त्यमतोऽन्यथा ॥ १२ ॥

पराशर उवाच ।

इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं बद्धमौनास्ततो वनम् ।
ययुर्गोपा महाभाग ! तस्मिन् प्रणयकोपिनि ॥ १३ ॥

पादौ वाहयामास चपलः ॥ ६ ॥ यद्यस्माकं त्वयि प्रीतिः संश्लाघ्य-
श्चाहं भवतामिति भावः स्पष्टं चेदम् ॥ ६ । ७ । ८ । ९ ॥

मत्सम्बन्धे भवत्सम्बन्धे मम न लज्जा देवादेरसम्बन्धे च तेषां
लज्जायुक्तेन चेतसा यतः प्रणयकोपमात्रेण च लज्जाकरत्वात् मत्-
सम्बन्धो नैति लिखि ॥ १० ॥ आत्मनो ज्ञातेः बन्धुः परमेश्वरः तत्-
सदृशी उदात्तबान्धवसदृशी वो बुद्धिभिः क्रियताम् ॥ ११ ॥ अधुना
मानवाहं देवो गन्धर्वो वा यदि वा यक्षः बान्धवो जातोऽस्मि
अतोऽन्यथा च चिन्त्यं चिन्त्यं न विचार्यम् ॥ १२ ॥ दानवोऽहम्

कृष्णस्तु विमलं व्योम शरच्चन्द्रस्य चन्द्रिकाम्।
तथा कुमुदिनीं फुल्लामामोदितदिगन्तराम्॥ १४॥
वनराजिं तथा कूजद्भृङ्गमालां मनोरमाम्।
विलोक्य सह गोपीभिर्मनश्चक्रे रतिं प्रति॥ १५॥
सह रामेण मधुरमतीव वनिताप्रियम्।
जगौ कलपदं शौरिर्नानातन्त्रीकृतव्रतम्॥ १६॥
रम्यं गीतध्वनिं श्रुत्वा सन्त्यज्यावसथांस्तदा।
आजग्मुस्त्वरिता गोप्यो यत्रास्ते मधुसूदनः॥ १७॥
शनैः शनैर्जगौ गोपी काचित्तस्य लयानुगम्।
दत्तावधाना काचित्तु तमेव मनसा स्मरन्॥ १८॥
काचित् कृष्णेति कृष्णेति प्रोक्त्वा लज्जामुपागता।
ययौ च काचित् प्रेमान्धा तत्पार्श्वमविलज्जिता॥ १९॥
काचिदावसथस्यान्तः स्थिता दृष्ट्वा बहिर्गुरुन्।

गौरी [illegible] [illegible] रामेण सह कलपदं [illegible]मधुराक्षरं नानातन्त्रीभिः कृतं व्रतं मार्गनियतिर्यस्मिन् नाना तन्त्रीति पाठे तु [illegible] त्रिमात्रनियमेनेत्यर्थः। तारमन्द्रकृतक्रम इति पाठे तारमन्द्राख्य [illegible] कृतः क्रमो [illegible] इत्यर्थः ॥ १६ ॥ आवसथान् गृहान् ॥ १७ ॥ लयान् गतिं तु [illegible] जगौ तदुक्तं [illegible] इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

काचिद् गोपवनिता आवसथस्यान्तः स्थिता बहिर्गुरुन् श्वशुरादीन् दृष्ट्वा [illegible]निर्गमा तन्मयत्वेन गोविन्दं दध्यौ तत्र । तत् [illegible] [illegible] पुण्यपापा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव मुक्तिं गता

तन्मयत्वेन गोविन्दं दध्यौ मीलितलोचना ॥ २० ॥

तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ॥ २१ ॥

चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥ २२ ॥

गोपीपरिवृतो रात्रिं शरच्चन्द्रमनोरमाम् ।

मानयामास गोविन्दो रासारम्भरसोत्सुकः ॥ २३ ॥

गोप्यश्च वृन्दशः कृष्णचेष्टास्वायत्तमूर्त्तयः ।

अन्यदेशं गते कृष्णे चेरुर्वृन्दावनान्तरम् ॥ २४ ॥

कृष्णे निरुद्धहृदया इदमूचुः परस्परम् ।

कृष्णोऽहमेतल्ललितं व्रजाम्यालोक्यतां गतिः ।

अन्या ब्रवीति कृष्णस्य मम गीतिर्निशाम्यताम् ॥ २५ ॥

[illegible] ॥ २० ॥ [illegible] ॥ २१ ॥ [illegible] ॥ २२ ॥ [illegible] रासो नाम । [illegible] ॥ २३ ॥ अन्यदेशं गते कृष्णे इति [illegible]

दुष्ट कालिय ! तिष्ठात्र कृष्णोऽहमिति चापरा ।
बाहुमास्फोट्य कृष्णस्य लीलासर्वस्वमाददे ॥ २६ ॥
अन्या ब्रवीति भो गोपा ! निःशङ्कैः स्थीयतामिह ।
अलं वृष्टिभयेनात्र धृतो गोवर्धनो मया ॥ २७ ॥
धेनुकोऽयं मया क्षिप्तो विचरन्तु यथेच्छया ।
गोपी ब्रवीति वै चान्या कृष्णलीलानुकारिणी ॥ २८ ॥
एवं नानाप्रकारासु कृष्णचेष्टासु तास्तदा ।
गोप्यो व्यग्राः समं चेरू रम्यं वृन्दावनं वनम् ॥ २९ ॥
विलोक्यैका भुवं प्राह गोपी गोपवराङ्गना ।
पुलकाञ्चितसर्वाङ्गी विकासिनयनोत्पला ॥ ३० ॥
ध्वजवज्राङ्कुशाब्जाङ्करेखावन्त्यालि ! पश्यत ।
पदान्येतानि कृष्णस्य लीलालङ्कृतगामिनः ॥ ३१ ॥
कापि तेन समं याता कृतपुण्या मदालसा ।
पदानि तस्याश्चैतानि घनान्यल्पतनूनि च ॥ ३२ ॥

कृष्णचेष्टा एवाह कृष्णोऽहमिति पञ्चभिः यद्वा कृष्णमन्विच्छथ तर्हि इतः समायातः । यतोऽहमेव कृष्ण इति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ व्यग्रा व्याकुलाः ॥ २९ ॥

अन्वेषणप्रकारमाह विलोक्येति द्वाभ्याम् । पुलकैराञ्चितं व्याप्तं सर्वमङ्गं यस्याः सा ॥ ३० ॥ ध्वजवज्राङ्कुशाब्जाङ्करेखावन्ति ध्वजादि-लक्षणवन्ति रेखालङ्कृतानि पश्यत । हे आलि सखि ! [illegible] लीलयालङ्कृतं यथा भवत्येवं गमनशीलस्य ॥ ३१ ॥ घनानि [illegible] अल्पतनूनि [illegible] चेति स्त्री-चरणचिह्नानि ॥ ३२ ॥ उच्चैः [illegible] स्थित्वा पुष्पस्तबकं [illegible] तत्र चिह्नं पश्येति । अत एव [illegible]

पुष्पावचयमत्रोच्चैश्चक्रे दामोदरो ध्रुवम् ।
येनाग्राक्रान्तिमात्राणि पदान्यत्र महात्मनः ॥ ३३ ॥
अत्रोपविश्य सा तेन कापि पुष्पैरलङ्कृता ।
अन्यजन्मनि सर्वात्मा विष्णुरभ्यर्चितो यया ॥ ३४ ॥
पुष्पबन्धनसन्मानकृतमानामपास्य ताम् ।
नन्दगोपसुतो यातो मार्गेणानेन पश्यत ॥ ३५ ॥
अनुयानेऽसमर्थान्या नितम्बभरमन्थरा ।
या गन्तव्ये द्रुतं याति निम्नपादाग्रसंस्थितिः ॥ ३६ ॥
हस्तन्यस्ताग्रहस्तेयं तेन याति तथा सखि ।
अनायत्तपदन्यासा लक्ष्यते पदपद्धतिः ॥ ३७ ॥
हस्तसंस्पर्शमात्रेण धूर्तेनैषा विमानिता ।
नैराश्यमन्दगामिन्या निवृत्तं लक्ष्यते पदम् ॥ ३८ ॥

[illegible] ॥ ३३ ॥ [illegible] । अत्रोप-
विश्येति ॥ ३४ ॥

पुष्पबन्धनकृतेन सन्मानेन कृतो मानो गर्वो यया ताम् ॥ ३५ ॥ [illegible] ॥ ३६ ॥ [illegible] ॥ ३७ ॥

[illegible] धूर्तेन [illegible] विमानिता [illegible] ॥ ३८ ॥ [illegible]

गतमुक्त्वा त्वरामीति पुनरेष्यामि तेऽन्तिकम्।
तेन कृष्णेन येनैषा त्वरिता पदपद्धतिः॥ ३८ ॥
प्रविष्टो गहनं कृष्णः पदमत्र न लक्ष्यते।
निवर्तध्वं शशाङ्कस्य नैतद्दीधितिगोचरे॥ ४० ॥
निवृत्तास्तास्ततो गोप्यो निराशाः कृष्णदर्शने।
यमुनातीरमागत्य जगुस्तच्चरितं तदा॥ ४१ ॥
ततो ददृशुरायान्तं विकासिमुखपङ्कजम्।
गोप्यस्त्रैलोक्यगोप्तारं कृष्णमक्लिष्टचेष्टितम्॥ ४२ ॥
काचिदालोक्य गोविन्दमायान्तमतिहर्षिता।
कृष्ण! कृष्णेति कृष्णेति प्राह नान्यदुदैरयत्॥ ४३ ॥
काचिद्भ्रूभङ्गुरं कृत्वा ललाटफलकं हरिम्।
विलोक्य नेत्रभृङ्गाभ्यां पपौ तन्मुखपङ्कजम्॥ ४४ ॥
काचिदालोक्य गोविन्दं निमीलितविलोचना।

त्वमत्रैव तिष्ठ इतः कंचिद्दूरमग्रेऽहं तं कृष्णमनुसरामि शीघ्रं गमिष्यामि पुनश्च तवान्तिकमागमिष्यामीति गतमिव तेनोक्ता। तत्र चिह्नं येनैषा कृष्णस्य पदानां पद्धतिः पङ्क्तिः त्वरिता गोप्या निरूप्या लक्ष्यते॥ ३९ ॥ कृष्णान्वेषणासक्ता निवर्तितमाह प्रविष्ट इति द्वाभ्याम्। गहनं निबिडं दुर्गमं वनं प्रविष्टः अत एव शशाङ्करश्मिप्रवेशाभावात् तस्य पदमत्र न लक्ष्यते॥ ४० ॥ ततो निवृत्ताः सत्यो यमुनातीरं प्राप्य रासस्थानं गोपिकाभिः कृष्णोपलक्ष्ये तच्चरितं जगुः॥ ४१॥

कामोपमानतापक्लिष्टं ततः कृष्णे तासां तद्दर्शनोत्सुकत्वमाह तत इति चतुर्भिः॥ ४२॥ ४३॥ काचिद्भ्रूभङ्गुरमिति। प्रणयकोपेन वक्रिताभ्यां भ्रुवोर्भङ्गुरम् आकुञ्चितं ललाटफलकं कृत्वा हरिं विलोक्य नेत्रभृङ्गाभ्यां तस्य मुखपङ्कजं पपौ॥ ४४॥ काचिद्गोविन्द-

तस्यैव रूपं ध्यायन्ती योगारूढेव सा बभौ ॥ ४५ ॥

ततः काश्चित् प्रियालापैः काश्चित् भ्रूभङ्गवीक्षितैः ।
निन्येऽनुनयमन्याश्च करस्पर्शेन माधवः ॥ ४६ ॥

ताभिः प्रसन्नचित्ताभिर्गोपीभिः सह सादरम् ।
रराम रासगोष्ठीभिरुदारचरितो हरिः ॥ ४७ ॥

रासमण्डलबन्धोऽपि कृष्णपार्श्वमनुज्झता ।
गोपीजनेन नैवाभूदेकस्थानस्थिरात्मना ॥ ४८ ॥

हस्ते प्रगृह्य चैकैकां गोपिकां रासमण्डलम् ।
चकार तत्करस्पर्शनिमीलितदृशं हरिः ॥ ४९ ॥

[illegible] बभौ ॥ ४५ ॥

[illegible] ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

[illegible] ॥ ४८ ॥ [illegible] ॥ ४९ ॥

[illegible]

ततः स ववृधे रासश्चलद्वलयनिस्वनः।
अनुयातशरत्काव्यगेयगीतिरनुक्रमात् ॥ ५० ॥
कृष्णः शरच्चन्द्रमसं कौमुदीं कुमुदाकरम्।
जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनाम पुनः पुनः ॥ ५१ ॥
परिवर्त्तश्रमेणैका चलद्वलयलापिनीम्।
ददौ बाहुलतां स्कन्धे गोपी मधुनिघातिनः ॥ ५२ ॥
काचित् प्रविलसद्बाहुः परिरभ्य चुचुम्ब तम्।
गोपी गीतस्तुतिव्याजनिपुणा मधुसूदनम् ॥ ५३ ॥
गोपीकपोलसंश्लेषमभिपत्य हरेर्भुजौ।
पुलकोद्गमशस्याय स्वेदाम्बुघनतां गतौ ॥ ५४ ॥
रासगेयं जगौ कृष्णो यावत् तारतरध्वनिः।
साधु कृष्णेति कृष्णेति तावत् ता द्विगुणं जगुः ॥ ५५ ॥
गते तु गमनं चक्रुर्वलने संमुखं ययुः।
प्रतिलोमानुलोमाभ्यां भेजुर्गोपाङ्गना हरिम् ॥ ५६ ॥
स तथा सह गोपीभी रराम मधुसूदनः।
यथाब्दकोटिप्रमितः क्षणस्तेन विनाभवत् ॥ ५७ ॥
ता वार्य्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा।
कृष्णं गोपाङ्गना रात्रौ रमयन्ति रतिप्रियाः ॥ ५८ ॥

या अनुयाता अनुसृता यस्मिन् स रासः प्रवृत्तः ॥ ५० ॥ एतदेवाह कृष्णः शरच्चन्द्रमसमिति ॥ ५१ ॥ चलद्वलयैरालापिनी मुखरा ॥ ५२ ॥ पुलकोद्गम एव शस्यं तदर्थं स्वेदरूपस्याम्बुनो घनतां मेघभावं गतौ परिरभ्य गोप्याः किल हरिभुजचुम्बने क्रियमाणे हरेर्भुजयोः स्वेदः जातः कपोलयोः रोमोद्गमं च आसीदित्यन्योन्यानुरागोक्तिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वलने आवृत्तौ प्रतिलोमानुलोमाभ्यामिति गमने अनुलोमतया वलने च

सोऽपि कैशोरकवयो मानयन् मधुसूदनः ।
रेमे ताभिरमेयात्मा क्षपासु क्षपिताहितः ॥ ५८ ॥
तद्भर्तृषु तथा तासु सर्वभूतेषु चेश्वरः ।
आत्मस्वरूपरूपोऽसौ व्याप्य वायुरिव स्थितः ॥ ६० ॥
यथा समस्तभूतेषु नभोऽग्निः पृथिवी जलम् ।
वायुश्चात्मा तथैवासौ व्याप्य सर्वमवस्थितः ॥ ६१ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

प्रदोषार्धे कदाचित् तु रासासक्ते जनार्दने ।
त्रासयन् समदो गोष्ठमरिष्टः समुपागतः ॥ १ ॥
सतोयतोयदच्छायस्तीक्ष्णशृङ्गोऽर्कलोचनः ।
खुराग्रपातैरत्यर्थं दारयन् वसुधातलम् ॥ २ ॥

[illegible] ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ कैशोरकं [illegible] वयो मानयन् [illegible] ॥ ५८ ॥ ननु [illegible] ॥ ६० ॥ [illegible] ॥ ६१ ॥

प्रदोषार्द्धे [illegible] अरिष्टो नाम [illegible] ॥ १ ॥ [illegible] ॥ २ ॥ [illegible]

लेलिहानः सनिष्पेषं जिह्वयोष्ठौ पुनः पुनः ।
संरम्भाविद्धलाङ्गूलः कठिनस्कन्धबन्धनः ॥ ३ ॥
उदग्रककुदाभोगः प्रमाणाद् दुरतिक्रमः ।
विण्मूत्रलिप्तपृष्ठाङ्गो गवामुद्वेगकारकः ॥ ४ ॥
प्रलम्बकण्ठोऽतिमुखस्तरुघाताङ्किताननः ।
पातयन् स गवां गर्भान् दैत्यो वृषभरूपधृक् ।
सूदयंस्तापसानुग्रो वनान्यटति यः सदा ॥ ५ ॥
ततस्तमतिघोराक्षमवेक्ष्यातिभयातुराः ।
गोपा गोपस्त्रियश्चैव कृष्ण कृष्णेति चुक्रुशुः ॥ ६ ॥
सिंहनादं ततश्चक्रे तलशब्दञ्च केशवः ।
तच्छब्दश्रवणाच्चासौ गोविन्दाभिमुखं ययौ ॥ ७ ॥
अग्रन्यस्तविषाणाग्रः कृष्णकुक्षिकृतेक्षणः ।
अभ्यधावत दुष्टात्मा कृष्णं वृषभदानवः ॥ ८ ॥
आयान्तं दैत्यवृषभं दृष्ट्वा कृष्णो महाबलः ।
न चचाल ततः स्थानादवज्ञास्मितलीलया ॥ ९ ॥
आसन्नं चैव जग्राह ग्राहवन्मधुसूदनः ।
जघान जानुना कुक्षौ विषाणग्रहणाचलम् ॥ १० ॥

ओष्ठं सनिष्पेषं यथा भवत्येवमोष्ठौ जिह्वया लेलिहानः । संरम्भटा-विद्धमुद्धूनितं लाङ्गूलं येन कठिनं स्कन्धबन्धनं यस्य ॥ ३ ॥ उदग्र-ऊर्ध्वीकृतस्य ककुदो गवपृष्ठस्थस्य आभोगो विस्तारो यस्य सः उन्नतर-प्रमाणादन्यैर्दुरतिक्रमः ॥ ४॥ ५॥६॥७॥ अग्रे पुरतो न्यस्ते विषाणाग्रे येन । कृष्णस्य कुक्षौ कृतमीक्षणं येन ॥ ८ ॥ अवज्ञया स्मितं सैव लीला तया ॥ ९ ॥ विषाणग्रहणादचलं स्थिरं सन्तं जघान ॥ १० ॥

तस्य दर्पबलं भङ्क्त्वा गृहीतस्य विषाणयोः ।
अपीडयदरिष्टस्य कण्ठं क्लिन्नमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥
उत्पाट्य शृङ्गमेकञ्च तेनैवाताडयत् ततः ।
ममार स महादैत्यो मुखाच्छोणितमुद्वमन् ॥ १२ ॥
तुष्टुवुर्निहते तस्मिन् दैत्ये गोपा जनार्दनम् ।
जम्भे हते सहस्राक्षं पुरा देवगणा यथा ॥ १३ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

ककुद्मिनि हतेऽरिष्टे धेनुके विनिपातिते ।
प्रलम्बे निहते वीरे धृते गोवर्द्धनाचले ॥ १ ॥
दमिते कालिये नागे भग्ने तुङ्गद्रुमद्वये ।
हतायां पूतनायाञ्च शकटे परिवर्त्तिते ॥ २ ॥
कंसाय नारदः प्राह यथावृत्तमनुक्रमात् ।
यशोदादेवकीगर्भपरिवर्त्ताद्यशेषतः ॥ ३ ॥
श्रुत्वा तत् सकलं कंसो नारदाद् देवदर्शनात् ।
वसुदेवं प्रति तदा कोपं चक्रे सुदुर्मतिः ॥ ४ ॥
सोऽतिकोपादुपालभ्य सर्वयादवसंसदि ।

[illegible] ॥ १३ ॥ [illegible] परिवर्त्तादिः ॥ ३ ॥ सुदुर्म-

जगच्च यादवांश्चैव कार्यमेतदचिन्तयत् ॥ ५ ॥

यावन्न बलमारूढौ रामकृष्णौ सुबालकौ ।

तावदेव मया वध्यावसाध्यारूढयौवनौ ॥ ६ ॥

चाणूरोऽत्र महावीर्यो मुष्टिकश्च महाबलः ।

एताभ्यां मल्लयुद्धेन घातयिष्यामि दुर्मदौ ॥ ७ ॥

धनुर्महमहायागव्याजेनानीय तौ व्रजात् ।

तथा तथा यतिष्यामि यास्येते संक्षयं यथा ॥ ८ ॥

श्वफल्कतनयं सोऽहमक्रूरं यदुपुङ्गवम् ।

तयोरानयनार्थाय प्रेषयिष्यामि गोकुलम् ॥ ९ ॥

वृन्दावनचरं घोरमादेक्ष्यामि च केशिनम् ।

तत्रैवासावतिबलस्तावुभौ घातयिष्यति ॥ १० ॥

गजः कुवलयापीडो मत्समीपमुपागतौ ।

घातयिष्यति वा गोपौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ ११ ॥

पराशर उवाच ।

इत्यालोच्य स दुष्टात्मा कंसो रामजनार्दनौ ।

हन्तुं कृतमतिर्वीरमक्रूरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥

कंस उवाच ।

भो भो दानपते ! वाक्यं क्रियतां प्रीतये मम ।

इतः स्यन्दनमारुह्य गम्यतां नन्दगोकुलम् ॥ १३ ॥

वसुदेवसुतौ तत्र विष्णोरंशसमुद्भवौ ।

नाशाय किल सम्भूतौ मम दुष्टौ प्रवर्धतः ॥ १४ ॥

सुपार्श्वञ्च निर्भर्त्स्य जगच्च निन्दितवान् ॥ ५ ॥ कंसस्य मनोरथप्रकारमाह यावदिति चतुर्भिः ॥ ७ ॥ स्वाभिप्रायं निवेदयन् कंसोऽक्रूरमादिशति भो भो इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ १२ ॥ प्रवर्धतः प्रवर्धमानौ वर्तेते ॥ १४ ॥

धनुर्महो ममाप्यत्र चतुर्दश्यां भविष्यति ।
आनेयौ भवता गत्वा मल्लयुद्धाय तावुभौ ॥ १५ ॥
चाणूरमुष्टिकौ मल्लौ नियुद्धकुशलौ मम ।
ताभ्यां सहानयोर्युद्धं सर्वलोकोऽत्र पश्यतु ॥ १६ ॥
नागः कुवलयापीडो महामात्रप्रचोदितः ।
स वा निहंस्यते पापौ वसुदेवात्मजौ शिशू ॥ १७ ॥
तौ हत्वा वसुदेवञ्च नन्दगोपञ्च दुर्मतिम् ।
हनिष्ये पितरं चैनमुग्रसेनं सुदुर्मतिम् ॥ १८ ॥
ततः समस्तगोपानां गोधनान्यखिलान्यहम् ।
वित्तं चापि हरिष्यामि दुष्टानां मद्वधैषिणाम् ॥ १९ ॥
त्वामृते यादवाश्चैते दुष्टा दानपते मयि ।
एतेषाञ्च वधायाहं प्रयतिष्याम्यनुक्रमात् ॥ २० ॥
ततो निष्कण्टकं सर्वं राज्यमेतदयादवम् ।
प्रशासिष्ये त्वया तस्मान्मत्प्रीत्या वीर गम्यताम् ॥ २१ ॥
यथा च माहिषं सर्पिर्दधि चाप्युपहार्य्य वै ।
गोपाः समानयन्त्याशु त्वया वाच्यास्तथा तथा ॥ २२ ॥

पराशर उवाच ।

इत्याज्ञप्तस्तदाक्रूरो महाभागवतो द्विज ।
प्रीतिमानभवत् कृष्णं श्वो द्रक्ष्यामीति सत्वरः ॥ २३ ॥
तथेत्युक्त्वा च राजानं रथमारुह्य शोभनम् ।
निश्चक्राम ततः पुर्य्या मथुराया मधुप्रियः ॥ २४ ॥

१-युद्धाय [illegible] ॥ १५ ॥ १६ ॥ महामात्रो हस्तिपकेन प्रचोदितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ उपहार्य्यं उपायनीकृत्य ॥ २२ ॥ मधुप्रियः मधोर्वंश्यानां प्रियः ॥ २४ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

केशी चापि बलोदग्रः कंसदूतप्रचोदितः ।
कृष्णस्य निधनाकाङ्क्षी वृन्दावनमुपागमत् ॥ १ ॥
स खुरक्षतभूपृष्ठः सटाक्षेपधुताम्बुदः ।
द्रुतविक्रान्तचन्द्रार्कमार्गो गोपानुपाद्रवत् ॥ २ ॥
तस्य ह्रेषितशब्देन गोपाला दैत्यवाजिनः ।
गोप्यश्च भयसंविग्ना गोविन्दं शरणं ययुः ॥ ३ ॥
त्राहि त्राहीति गोविन्दः श्रुत्वा तेषां तदा वचः ।
सतोयजलदध्वानगम्भीरमिदमुक्तवान् ॥ ४ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अलं त्रासेन गोपालाः केशिनः किं भयातुरैः ।
भवद्भिर्गोपजातीयैर्वीरवीर्यं विलोप्यते ॥ ५ ॥

बलोदग्रः बलेनोद्धतः कंसस्य दूतेन आख्यानादेव प्रचोदितः । न तु कंसेनाहूय स्वयं प्रेषितः आशु कार्यत्वादस्यार्थस्य तावद् विलम्बासहनात् ॥ १ ॥ स्वखुरैः क्षतं भूपृष्ठं येन सटानां केशराणां क्षेपेण पुनःपुनर्धुता विचालिता अम्बुदा येन । द्रुतेन प्लवनेन विक्रान्तौ विलङ्घितौ चन्द्रार्कमार्गौ येन ॥ २ ॥ ३ ॥ सतोयस्य जलदस्य ध्वानो नादस्तद्वद् गम्भीरं यथा भवत्येवमुक्तवान् ॥ ४ ॥

किं वीरवीर्यं विलोप्यत इति । यदा स्वामिनि सन्निहितेऽप्यन्योऽपि परिजनो भयातुरः स्यात्तदासौ स्वामी मन्दवीर्य इत्यन्येषां बुद्धिः स्यात् । अतो मदीयैर्भवद्भिर्भीरुतया मम वीर्यस्य वीर्यलोपः किमिति क्रियत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ह्रेषितमेवाटोपस्तद्वत्कारिणा दैत्येन बलाढ्येन

किमनेनाल्पसारेण रूपेणाटोपकारिणा ।
दैतेयबलवाह्येन वल्गता दुष्टवाजिना ॥ ६ ॥
एह्येहि दुष्ट कृष्णोऽहं पूष्णस्त्विव पिनाकधृक् ।
पातयिष्यामि दशनान् वदनादखिलांस्तव ॥ ७ ॥
इत्युक्त्वास्फोट्य गोविन्दः केशिनः संमुखं ययौ ।
विवृतास्यश्च सोऽप्येनं दैतेयाश्व उपाद्रवत् ॥ ८ ॥
बाहुमाभोगिनं कृत्वा मुखे तस्य जनार्दनः ।
प्रवेशयामास तदा केशिनो दुष्टवाजिनः ॥ ९ ॥
केशिनो वदनं तेन विशता कृष्णबाहुना ।
शातिता दशनाः पेतुः सिताभ्रावयवा इव ॥ १० ॥
कृष्णस्य ववृधे बाहुः केशिदेहगतो द्विज ।
विनाशाय यथा व्याधिरासम्भूतेरुपेक्षितः ॥ ११ ॥
विपाटितोष्ठो बहुलं सफेनं रुधिरं वमन् ।
सोऽक्षिणी विवृते चक्रे निःसृते मुक्तबन्धने ॥ १२ ॥
जघान धरणीं पादैः शकृन्मूत्रं समुत्सृजन् ।
स्वेदार्द्रगात्रः श्रान्तश्च निर्यत्नः सोऽभवत् ततः ॥ १३ ॥

दैतेयं [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible] पूष्णो- [illegible] ॥ ७ ॥ ८ ॥

आभोगिनं विस्तारितम् ॥ ९ ॥ शातिता पातिता ॥ १० ॥ [illegible] ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ [illegible]

व्यादितास्यो महारौद्रः सोऽसुरः कृष्णबाहुना।
निपपात द्विधाभूतो वैद्युतेन द्रुमो यथा ॥ १४ ॥
द्विपादपृष्ठपुच्छार्द्धश्रवणैकाक्षिनासिके।
केशिनस्ते द्विधाभूते शकले द्वे विरेजतुः ॥ १५ ॥
हत्वा तु केशिनं कृष्णो गोपालैर्मुदितैर्वृतः।
अनायस्ततनुः स्वस्थो हसंस्तत्रैव तस्थिवान् ॥ १६ ॥
ततो गोप्यश्च गोपाश्च हते केशिनि विस्मिताः।
तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षमनुरागमनोरमम् ॥ १७ ॥
अथाहान्तरितो विप्रो नारदो जलदे स्थितः।
केशिनं निहतं दृष्ट्वा हर्षनिर्भरमानसः ॥ १८ ॥
साधु साधु जगन्नाथ। लीलयैव यदच्युत।
निहतोऽयं त्वया केशी क्लेशदस्त्रिदिवौकसाम् ॥ १९ ॥
युद्धोत्सुकोऽहमत्यर्थं नरवाजिमहाहवम्।
अभूतपूर्वमन्यत्र द्रष्टुं स्वर्गादुपागतः ॥ २० ॥
सुकर्माण्यवतारे ते कृतानि मधुसूदन।
यानि तैर्विस्मितं चेतस्तोषमेतेन मे गतम् ॥ २१ ॥
तुरङ्गस्यास्य शक्रोऽपि कृष्ण! देवाश्च बिभ्यति।
धुतकेशरजालस्य ह्रेषतोऽभ्रावलोकिनः ॥ २२ ॥

विदारितमात्रं यथा वैद्युतेन अशनिना ॥ १४ ॥ द्वौ द्वौ पादौ ययो पृष्ठपुच्छे च अर्द्धरूपे ययोः। एकश्रवः श्रवणपदात् प्राक्योज्यः तेन एकैकाः श्रवणाक्षिनासिका ययोस्ते च तयोस्ते ॥ १५ ॥ १६ ॥ युद्धोत्सुकः युद्धदर्शनोत्सुकः ॥ २० ॥ २१ ॥

धुतं कम्पितं केशराणां जालं समूहो येन तस्य ह्रेषतः ह्रेषारवं

यस्मात् त्वयैव दुष्टात्मा हतः कंसो जनार्दन ।
तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके गेया भविष्यसि ॥ २३ ॥
स्वस्त्यस्तु ते गमिष्यामि कंसयुद्धेऽधुना पुनः ।
परश्वोऽहं समेष्यामि त्वया केशिनिसूदन ! ॥ २४ ॥
उग्रसेनसुते कंसे सानुगे विनिपातिते ।
भारावतारकर्ता त्वं पृथिव्याः पृथिवीधर ! ॥ २५ ॥
तत्रानेकप्रकाराणि युद्धानि पृथिवीक्षिताम् ।
द्रष्टव्यानि मया युष्मत्प्रणीतानि जनार्दन ! ॥ २६ ॥
सोऽहं यास्यामि गोविन्द ! देवकार्यं महत् कृतम् ।
त्वया सभाजितश्चाद्य स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ २७ ॥

पराशर उवाच

नारदे तु गते कृष्णः सह गोपैरविस्मितः ।
विवेश गोकुलं गोपीनेत्रपानैकभाजनम् ॥ २८ ॥

कोर ॥ २२ ॥ केशिवधात् केशव इत्यादिनामा [illegible] ॥ २३ ॥ अधुना [illegible] कंसयुद्धे पुनः [illegible] ॥ २४ ॥ पृथिव्या भारहर्ता त्वं भविष्यसि ॥ २५ ॥ तत्र भारावतारकर्मणि [illegible] मया [illegible] ॥ २६ ॥ [illegible] ॥ २७ ॥ गोपीनेत्राणां [illegible] भाजनं विषयं कृष्णो विवेश ॥ २८ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

अक्रूरोऽपि विनिष्क्रम्य स्यन्दनेनाशुगामिना ।
कृष्णसन्दर्शनार्थैकः प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥
चिन्तयामास चाक्रूरो नास्ति धन्यतरो मया ।
योऽहमंशावतीर्णस्य मुखं द्रक्ष्यामि चक्रिणः ॥ २ ॥
अद्य मे सफलं जन्म सुप्रभाता च मे निशा ।
यदुन्निद्राब्जपत्राक्षं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम् ॥ ३ ॥
अद्य मे सफले नेत्रे अद्य मे सफला गिरः ।
यन्मे परस्परालापो द्रष्टा विष्णुर्भविष्यति ॥ ४ ॥
पापं हरति यत् पुंसां स्मृतं सङ्कल्पनामयम् ।
तत् पुण्डरीकनयनं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम् ॥ ५ ॥
निर्जग्मुश्च यतो वेदा वेदाङ्गान्यखिलानि च ।
द्रक्ष्यामि तत् परं धाम धाम्नां भगवतो मुखम् ॥ ६ ॥
यज्ञेषु यज्ञपुरुषः पुरुषैः पुरुषोत्तमः ।
इज्यते योऽखिलाधारस्तं द्रक्ष्यामि जगत्पतिम् ॥ ७ ॥

श्रीकृष्णे गोकुलं विशति अक्रूरोऽपि मथुराया विनिष्क्रम्य गोकुलं प्रययौ ॥ १ ॥ पथि गच्छतोऽक्रूरस्य मनोरथानाह चिन्तयामासे-त्यादिनाक्रूर इति [illegible] । मत्तो धन्यतरो नास्ति ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ सङ्कल्पनामयं ध्यानमात्रावलम्बनमपि ॥ ५ ॥ धाम्नां तेजो-मयानां सूर्यादीनां परं धाम आश्रयं सुखावयवेषु श्रोत्रनयनवदनेषु मुख्यं [illegible]नामाश्रयत्वात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ [illegible]

दृष्ट्वा यमिन्द्रो यज्ञानां शतेनामरराजताम्।
अवाप तमनन्तादिमहं द्रक्ष्यामि केशवम् ॥ ८ ॥
न ब्रह्मा नेन्द्ररुद्राश्विवस्वादित्यमरुद्गणाः।
यस्य स्वरूपं जानन्ति स्पृक्ष्यत्यङ्गं स मे हरिः ॥ ९ ॥
सर्वात्मा सर्ववित् सर्वः सर्वभूतेष्ववस्थितः।
यो वितत्याव्ययो व्यापी स वक्ष्यति मया सह ॥ १० ॥
मत्स्यकूर्मवराहाश्वसिंहरूपादिभिः स्थितिम्।
चकार जगतो योऽजः सोऽद्य मामालपिष्यति ॥ ११ ॥
साम्प्रतञ्च जगत्स्वामी कार्य्यमात्महृदि स्थितम्।
कर्त्तुं मनुष्यतां प्राप्तः स्वेच्छादेहधृगव्ययः ॥ १२ ॥
योऽनन्तः पृथिवीं धत्ते शेखरस्थितिसंस्थिताम्।
सोऽवतीर्णो जगत्यर्थे मामक्रूरेति वक्ष्यति ॥ १३ ॥
पितृपुत्रसुहृद्भ्रातृमातृबन्धुमयीमिमाम्।
यन्मायां नालमुत्तर्त्तुं जगत् तस्मै नमो नमः ॥ १४ ॥
तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन् निवेशिते।
योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥ १५ ॥

न्तादिम् ॥ ८ ॥ वितत्यावस्थितः वक्ष्यति वदिष्यति ॥ १० ॥ मत्स्यकूर्मवराहाश्व सिंहरूपादिभिः अश्वः हयग्रीवः सिंहः नृसिंहः आलापयिष्यति । अक्रूरेति तातेत्याभाषिष्यति ॥ ११ ॥ भूभारक्लेशाविष्टां [illegible] स्थितां सोऽवतीर्णो रामः ॥ १२ ॥ तद्धर्मनमातत्वमवचनात्मनिरूपणे तमेव प्रणमति पितृपुत्रेति त्रिभिः ॥ १४ ॥ [illegible] विद्याम् [illegible] तामेव मायाम् [illegible] तरति ॥ १५ ॥

यज्विभिर्यज्ञपुरुषो वासुदेवश्च सात्वतैः।
वेदान्तवेदिभिर्विष्णुः प्रोच्यते यो नतोऽस्मि तम् ॥१६॥
यथा तत्र जगद्धाम्नि धातर्य्येतत् प्रतिष्ठितम्।
सदसत् तेन सत्येन मय्यसौ यातु सौम्यताम् ॥ १७ ॥
स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते।
पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥ १८ ॥

पराशर उवाच।

इत्थं संचिन्तयन् विष्णुं भक्तिनम्रात्ममानसः।
अक्रूरो गोकुलं प्राप्तः किञ्चित् सूर्य्ये विराजति ॥१९॥
स ददर्श तदा तत्र कृष्णमादोहने गवाम्।
वत्समध्यगतं फुल्लनीलोत्पलदलच्छविम् ॥ २० ॥
प्रस्फुटपद्मपत्राक्षं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम्।
प्रलम्बबाहुमायामितुङ्गोरःस्थलमुन्नतम् ॥ २१ ॥
सविलासस्मिताधारं बिभ्राणं मुखपङ्कजम्।
तुङ्गरक्तनखं पद्भ्यां धरण्यां सुप्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥
बिभ्राणं वाससी पीते वन्यपुष्पविभूषितम्।
सान्द्रनीललताहस्तं सिताम्भोजावतंसकम् ॥ २३ ॥

यज्विभिः कर्म्मनिष्ठैः सात्वतैरुपासकैः वेदान्तवेदिभिः ज्ञाननिष्ठैश्च यज्ञपुरुषादिशब्दैर्यः प्रोच्यते ॥ १६ ॥ अथ कंसस्य दूतोऽहमिति मत्स्वामिकृष्णेन मयाऽसौ भवत्विति प्रार्थयते यथेति। सदसत् कार्य्यकारणात्मकं साध्वसाधुरूपं वा जगदेतत् यस्मिन् धाम्नि आश्रये प्रतिष्ठितं तेन सत्येन यथार्थतया सर्व्वात्मत्वेन मयि सौम्यतां प्रसन्नतां यातु ॥ १७ ॥ सकलापराधे तत् सर्व्वं क्षमतानिबन्धनेनाह स्मृत इति ॥ १८ ॥ भक्त्या नम्र आत्मा बुद्धिर्मानसञ्च यस्य सः ॥ १९ ॥ आदोहने दोहन-

कुन्देन्दुधवलं नीलाम्बरधरं द्विज ।
तस्यानु बलभद्रञ्च ददर्श यदुनन्दनम् ॥ २४ ॥
प्रांशुमुत्तुङ्गबाह्वंसं विकासिमुखपङ्कजम् ।
मेघमालापरिवृतं कैलासाद्रिमिवापरम् ॥ २५ ॥
तौ दृष्ट्वा विकसद्वक्त्रसरोजः स महामतिः ।
पुलकाञ्चितसर्वाङ्गस्तदाक्रूरोऽभवन्मुने ॥ २६ ॥
एतत् तत् परमं धाम तदेतत् परमं पदम् ।
भगवद्वासुदेवांशो द्विधा योऽयमवस्थितः ॥ २७ ॥

साफल्यमक्ष्णोर्युगमेतदत्र
दृष्टे जगद्धातरि यातमुच्चैः ।
अप्यङ्गमेतद्भगवत्प्रसादात्
दत्तेऽङ्गसङ्गे फलवन्मम स्यात् ॥ २८ ॥
अप्येष पृष्ठे मम हस्तपद्मं
करिष्यति श्रीमदनन्तमूर्त्तिः ।
यस्याङ्गुलिस्पर्शहताखिलाघै-
रवाप्यते सिद्धिरनाप्तदोषा ॥ २९ ॥

[illegible]

येनाग्निविद्युद्रविरश्मिमाला-
करालमत्युग्रमपास्य चक्रम् ।
चक्रं धृता दैत्यपतेर्हृतानि
दैत्याङ्गनानां नयनाञ्जनानि ॥ १० ॥
यत्राम्बु विन्यस्य बलिर्मनोज्ञान्
अवाप भोगान् वसुधातलस्थः ।
तथामरत्वं त्रिदशाधिपत्यं
मन्वन्तरं पूर्णमपेतशत्रुः ॥ ११ ॥
अप्येष मां कंसपरिग्रहेण
दोषास्पदीभूतमदोषदुष्टम् ।
कर्त्तावमानोपहतं धिगस्तु
तज्जन्म नः साधुबहिष्कृतं यत् ॥ १२ ॥
ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशे-
रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
किंवा जगत्यत्र समस्तपुंसाम्
अज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य ॥ १३ ॥

भूतये स्थितः ॥ १० ॥ ११ ॥ अदोषदुष्टमपि मां दोषास्पदीभूतं मत्वा अपि यदि अवमानोपहतं कर्त्ता करिष्यतीत्याशङ्क्य स्वयमेव तत्र हेतु-मित्याह ज्ञानात्मकस्येति जीवस्य ज्ञानात्मकत्वेऽपि रजस्तमोमलावृतत्वात् सर्वज्ञता नैवास्य तु तथात्वमित्याह अमलेति । शुद्धसत्त्वमयस्य न जीव-वदूर्म्यादिभिः मलिनत्वं इत्याह । अपेतदोषस्येति न च चक्षुरादिपेक्षया जीवस्येव बाह्यादिवृत्तं ज्ञानमीश्वरस्येत्याह सदा स्फुटस्येति । न च जीवस्येवोपाधिपरिच्छेदादल्पार्थग्राहित्वमित्याह सर्वपुंसां हृदि स्थितस्येति अतोऽस्य किं नाम तथाज्ञातमस्ति तथाविधःसद्भावमहं प्रजानामीत्याह वक्तारिति ॥ १३ ॥

तस्मादहं भक्तिविनम्रचेता
व्रजामि सर्वेश्वरमीश्वराणाम् ।
अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य
ह्यनादिमध्यान्तमजस्य विष्णोः ॥ २४ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

चिन्तयन्निति गोविन्दमुपागम्य स यादवः ।
अक्रूरोऽस्मीति चरणौ ननाम शिरसा हरेः ॥ १ ॥
सोऽप्येनं ध्वजवज्राब्जकृतचिह्नेन पाणिना ।
संस्पृश्याकृष्य च प्रीत्या सुगाढं परिषस्वजे ॥ २ ॥
कृतसंवन्दनौ तेन यथावद् बलकेशवौ ।
ततः प्रविष्टौ संहृष्टौ तमादायात्ममन्दिरम् ॥ ३ ॥
सह ताभ्यां तदाक्रूरः कृतसंवादनादिकः ।
भुक्तभोज्यो यथान्यायमाचचक्षे ततस्तयोः ॥ ४ ॥
यथा निर्भर्त्सितस्तेन कंसेनानकदुन्दुभिः ।
यथा च देवकी देवी दानवेन दुरात्मना ॥ ५ ॥

अक्रूरोऽस्मीति [illegible] ॥ १ ॥ परिषस्वजे आलिलिङ्ग [illegible] ॥ २ ॥ [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible]

उग्रसेने यथा कंसः सुदुरात्मा च वर्त्तते ।
यं चैवार्थं समुद्दिश्य स कंसेन विसर्ज्जितः ॥ ६ ॥
तत् सर्वं विस्तरात् श्रुत्वा भगवान् केशिसूदनः ।
उवाचाखिलमप्येतत् ज्ञातं दानपते ! मया ॥ ७ ॥
करिष्ये च महाभाग ! यदत्रौपयिकं मतम् ।
विचिन्त्य नान्यथैतत् ते विद्धि कंसं हतं मया ॥ ८ ॥
अहं रामश्च मथुरां श्वो यास्यामः समं त्वया ।
गोपवृद्धाश्च यास्यन्ति आदायोपायनं बहु ॥ ९ ॥
निशेयं नीयतां वीर ! न चिन्तां कर्त्तुमर्हसि ।
त्रिरात्राभ्यन्तरे कंसं हनिष्यामि सहानुगम् ॥ १० ॥

पराशर उवाच ।

समादिश्य ततो गोपान् अक्रूरोऽपि सकेशवः ।
सुष्वाप बलभद्रश्च नन्दगोपगृहे सुखम् ॥ ११ ॥
ततः प्रभाते विमले कृष्णरामौ महामती ।
अक्रूरेण समं गन्तुमुद्यतौ मथुरां प्रति ॥ १२ ॥
दृष्ट्वा गोपीजनः सास्रः श्लथद्वलयबाहुकः ।
निश्वस्य चातिदुःखार्त्तः प्राह चेदं परस्परम् ॥ १३ ॥

अक्रूरादि येन सः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ औपयिकम् उपयोगियोग्य-मित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ राजादेशनिवेदनेन गोपान् समादिश्य नन्दगोप-गृहे सुष्वापेति वदतः परं नन्दे पितृत्वव्यवहारानुवृत्तिं सूचयति ॥ ११ ॥ गन्तुमुद्यतौ दृष्ट्वा गोपीजनः प्राहेत्यन्वयः दृष्ट्वेत्यादिना सोऽपि श्रुत्वं वक्ष्यति दृष्टान्तेन गोपीविरहव्याकुलत्वोक्तिः सास्रः अश्रुनेत्रः श्लथद्वलया बाहवो यस्येति विरहकृशत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥ अथ मेघयुक्तिं च कथंचित् तत्र प्रेक्षयाह । नागरीति सार्द्धेन नागरस्त्रीणां वचनमधुराक्षरो य आलापः तदेव मधु तद्वचनात् पास्यति ॥ १४ ॥

मथुरां प्राप्य गोविन्दः कथं गोकुलमेष्यति ।
नागरस्त्रीकलालापमधु श्रोत्रेण पास्यति ॥ १४ ॥
विलासिवाक्यपानेषु नागरीणां कृतास्पदम् ।
चित्तमस्य कथं भूयो ग्राम्यगोपीषु यास्यति ॥ १५ ॥
सारं समस्तगोष्ठस्य विधिना हरता हरिम् ।
प्रहृतं गोपयोषित्सु निर्घृणेन दुरात्मना ॥ १६ ॥
भावगर्भस्मितं वाक्यं विलासमन्थरा गतिः ।
नागरीणामतीवैतत् कटाक्षेक्षितमेव च ॥ १७ ॥
ग्राम्यो हरिरयं तासां विलासनिगडैर्युतः ।
भवतीनां पुनः पार्श्वं कया युक्त्या समेष्यति ॥ १८ ॥
एषैष रथमारुह्य मथुरां याति केशवः ।
क्रूरेणाक्रूरकेणात्र निराशेन प्रतारिताः ॥ १९ ॥

[illegible]

किं न वेत्ति नृशंसोऽयमनुरागपरं जनम् ।
येनेममक्ष्णोराह्लादं नयत्यन्यत्र नो हरिम् ॥ २० ॥
एष रामेण सहितः प्रयात्यत्यन्तनिर्घृणः ।
रथमारुह्य गोविन्दस्त्वर्य्यतामस्य वारणे ॥ २१ ॥
गुरूणामग्रतो वक्तुं किं ब्रवीषि न नः क्षमम्
गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाग्निना ॥ २२ ॥
नन्दगोपमुखा गोपा गन्तुमेते समुद्यताः ।
नोद्यमं कुरुते कश्चिद् गोविन्दविनिवर्त्तने ॥ २३ ॥
सुप्रभाताद्य रजनी मथुरावासियोषिताम् ।
पास्यन्त्यच्युतवक्त्राब्जं यासां नेत्रालिपङ्क्तयः ॥ २४ ॥
धन्यास्ते पथि ये कृष्णमितो यान्त्यनिवारिताः ।
उद्वहिष्यन्ति पश्यन्तः स्वदेहं पुलकाञ्चितम् ॥ २५ ॥
मथुरानगरीपौरनयनानां महोत्सवः ।
गोविन्दावयवैर्दृष्टैरतीवाद्य भविष्यति ॥ २६ ॥
को नु स्वप्नः सुभाग्याभिर्दृष्टस्ताभिरधोक्षजम् ।
विस्तारिकान्तिनयना या द्रक्ष्यन्त्यनिवारितम् ॥ २७ ॥

न वेत्तीति येन हेतुना । नो अस्माकम् अक्ष्णोराह्लादं हरिमन्यत्र नयतीति तत् किमनुरागपरं जनं न वेत्तीति । यदासौ काप्यनुरागरसाभिज्ञो भवेत् तर्हि तद्वियोगजदुःखं जानन्नेवं न कुर्य्यादिति भावः ॥ २० ॥ ये जना इतः केनाप्यनिवारिताः कृष्णो यान्ति ते धन्याः बलात् पथि यान्तं कृष्णं पश्यन्तः स्वदेहं पुलकव्याप्तमुद्वहिष्यन्ति धारयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

मथुरानगर्याः पौरस्त्रीनयनानाम् ॥ २६ ॥ विस्तारीणि कान्ति-मन्ति नयनानि यासां ताः ॥ २७ ॥ अत्र प्रयाणे महानिमित्तत्वं

अहो गोपीजनस्यास्य दर्शयित्वा महानिधिम् ।
उद्धृतान्यद्य नेत्राणि विधात्रा करुणात्मना ॥ २८ ॥
अनुरागेण शैथिल्यमस्मासु व्रजता हरेः ।
शैथिल्यमुपयान्त्याशु करेषु वलयान्यपि ॥ २९ ॥
अक्रूरः क्रूरहृदयः शीघ्रं प्रेरयते हयान् ।
एवमार्तासु योषित्सु कृपा कस्य न जायते ॥ ३० ॥
हा हा कृष्णरथस्योच्चैश्चक्ररेणुर्निरीक्ष्यताम् ।
दूरीकृतो हरिर्येन सोऽपि रेणुर्न लक्ष्यते ॥ ३१ ॥
इत्येवमतिहार्देन गोपीजननिरीक्षितः ।
तत्याज व्रजभूभागं सह रामेण केशवः ॥ ३२ ॥
गच्छन्तो जवनाश्वेन रथेन यमुनातटम् ।
प्राप्ता मध्याह्नसमये रामाक्रूरजनार्दनाः ॥ ३३ ॥
अथाह कृष्णमक्रूरो भवद्भ्यां तावदास्यताम् ।
यावत् करोमि कालिन्द्यामाह्निकार्हणमम्भसि ॥ ३४ ॥
तथेत्युक्ते ततः स्नातः स्वाचान्तः स महामतिः ।
दध्यौ ब्रह्म परं विप्र ! प्रविश्य यमुनाजले ॥ ३५ ॥

[illegible] ॥ २८ ॥ [illegible] ॥ २९ ॥ [illegible] ॥ ३० ॥ ३१ ॥ [illegible]

फणासहस्रमालाढ्यं बलभद्रं ददर्श सः।
कुन्दमालाङ्गमुन्निद्रपद्मपत्रारुणेक्षणम् ॥ ३६ ॥
वृतं वासुकिरम्भाद्यैर्महद्भिः पवनाशिभिः।
संस्तूयमानं गन्धर्वैर्वनमालाविभूषितम् ॥ ३७ ॥
दधानमसिते वस्त्रे चारुपद्मावतंसकम्।
चारुकुण्डलिनं मत्तमन्तर्जलतले स्थितम् ॥ ३८ ॥
तस्योत्सङ्गे घनश्याममाताम्रायतलोचनम्।
चतुर्बाहुमुदाराङ्गं चक्राद्यायुधभूषणम् ॥ ३९ ॥
पीते वसानं वसने चित्रमाल्यविभूषणम्।
शक्रचापतडिन्मालाविचित्रमिव तोयदम् ॥ ४० ॥
श्रीवत्सवक्षसं चारुकेयूरमुकुटोज्ज्वलम्।
ददर्श कृष्णमक्लिष्टपुण्डरीकावतंसकम् ॥ ४१ ॥
सनन्दनाद्यैर्मुनिभिः सिद्धयोगैरकल्मषैः।
विचिन्त्यमानं तत्रस्थैर्नासाग्रन्यस्तलोचनैः ॥ ४२ ॥
बलकृष्णौ तथाक्रूरः प्रत्यभिज्ञाय विस्मितः।
सोऽचिन्तयद्रथात् शीघ्रं कथमत्रागताविति ॥ ४३ ॥
विवक्षोः स्तम्भयामास वाचं तस्य जनार्दनः।
ततो निष्क्रम्य सलिलाद् रथमभ्यागतः पुनः ॥ ४४ ॥
ददर्श तत्र चैवोभौ रथस्योपर्यधिष्ठितौ।
रामकृष्णौ यथापूर्वं मनुष्यवपुषान्वितौ ॥ ४५ ॥

[illegible] ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

[illegible] दुष्- [illegible]

निमग्नश्च ततस्तोये स ददर्श तथैव तौ।
संस्तूयमानौ गन्धर्वमुनिसिद्धमहोरगैः ॥ ४६ ॥
ततो विज्ञातसद्भावः स तु दानपतिस्तदा।
तुष्टाव सर्वविज्ञानमयमच्युतमीश्वरम् ॥ ४७ ॥

अक्रूर उवाच।

सन्मात्ररूपिणेऽचिन्त्यमहिम्ने परमात्मने।
व्यापिने नैकरूपैकस्वरूपाय नमो नमः ॥ ४८ ॥
सर्वरूपाय तेऽचिन्त्य ! हविर्भूताय ते नमः।
नमोऽविज्ञेयरूपाय पराय प्रकृतेः प्रभो ! ॥ ४९ ॥
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान्।
आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः ॥ ५० ॥

एवं [illegible] दर्शितवतो [illegible] । [illegible] ॥ ४६ ॥ [illegible] ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ [illegible] विज्ञानः सद्भावः [illegible] विज्ञानं [illegible] ॥ ४७ ॥ नैकरूपो [illegible] ॥ ४८ ॥

हे [illegible] हविर्भूताय [illegible] हविरिति श्रुतेः । अविज्ञान [illegible] । प्रकृतेः । पराय [illegible] परमात्मेति श्रुतेः ॥ ४९ ॥ भूतात्मा [illegible] । इन्द्रियात्मा इन्द्रियरूपः । प्रधानात्मा प्रकृतिरूपः । आत्मा भूतादि- [illegible] परमात्मा [illegible] ॥ ५० ॥ हे सर्व ! [illegible] !

प्रसीद सर्व ! सर्वात्मन् ! क्षराक्षरमयेश्वर ! ।
ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिः कल्पनाभिरुदीरितः ॥ ५१ ॥
अनाख्येयस्वरूपात्मन् ! अनाख्येयप्रयोजन ! ।
अनाख्येयाभिधानं त्वां नतोऽस्मि परमेश्वर ! ॥ ५२ ॥
न यत्र नाथ ! विद्यन्ते नामजात्यादिकल्पनाः ।
तद् ब्रह्म परमं नित्यमविकारि भवानज ! ॥ ५३ ॥
न कल्पनामृतेऽर्थस्य सर्वस्याधिगमो यतः ।
ततः कृष्णाच्युतानन्तविष्णुसंज्ञाभिरीड्यसे ॥ ५४ ॥

सर्वार्थास्त्वमज ! विकल्पनाभिरेतैर्
देवाद्यं जगदखिलं त्वमेव विश्वम् ।
विश्वात्मंस्त्वमिति विकारभावहीनः
सर्वस्मिन् न हि भवतोऽस्ति किञ्चिदन्यत् ॥ ५५ ॥
त्वं ब्रह्मा पशुपतिरर्यमा विधाता
धाता त्वं त्रिदशपतिः समीरणोऽग्निः ।

सर्वात्मन् ! अत एव क्षराक्षरमय ईश्वरः क्षराक्षरनियामकः तदुक्तं गीतासु । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वर इति । कल्पनाभिर्गुणोपाधिभिर्ब्रह्मादिसंज्ञाभिरुदीरितस्ततः ॥ ५१ ॥

अनाख्येयस्वरूपः अनिर्देश्यस्वरूप आत्मा स्वभावो यस्य । अनाख्येयं स्वरूपम् आत्मा मूर्त्तिश्च यस्येति वा । अनाख्येयं प्रयोजनं यस्य आप्तकामत्वेन लीलाव्यतिरेकेण सृष्ट्यादिप्रयोजनस्यानाख्येयत्वात् । यद्वा अनाख्येयप्रयोजन ! निर्गुणानन्दस्वरूप ! अनाख्येयानि अभिधानानि यस्य तम् अनामत्वादनन्तनामत्वाद् वा ॥ ५२ ॥ अनामत्वमेवोपपादयति न यत्रेति ॥ ५३ ॥ अनन्तनामत्वमाह न कल्पनामिति ॥ ५४ ॥ रूपानन्त्येनानन्तनामत्वं प्रपञ्चयन्नाह सर्वार्था-

तोयेशो धनपतिरन्तकस्त्वमेको
भिन्नार्थैर्जगदपि पासि शक्तिभेदैः । ५६ ॥

विश्वं भवान् सृजति सूर्यगभस्तिरूपो
विश्वेश ते गुणमयोऽयमतः प्रपञ्चः ।
रूपं परं सदिति वाचकमक्षरं यत्
ज्ञानात्मने सदसते प्रणतोऽस्मि तस्मै । ५७ ॥

ओं नमो वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय ते ।
प्रद्युम्नाय नमस्तुभ्यमनिरुद्धाय ते नमः । ५८ ।

ऊनविंशोऽध्यायः।

पराशर उवाच ।

एवमन्तर्मनो विष्णुमभिष्टूय स यादवः ।
अर्चयामास सर्वेशं पुष्पैर्धूपैर्मनोरमैः । १ ॥
परित्यक्ताखिलविषयं मनस्तत्र निवेश्य सः ।
ब्रह्मरूपधरं स्थित्वा विरराम समाधितः । २ ॥

[illegible] ॥ ५५ ॥ ५६॥ सूर्यगभस्तिरूप इति [illegible] भवान् [illegible] चराचरं विश्वं सृजति । गुणमयः प्रपञ्चः [illegible] ॥५७॥ चतुर्व्यूहरूपं भगवन्तं [illegible] इति ॥५८॥

[illegible] ॥ १ ॥ १ ॥ [illegible] । [illegible] ॥ १ ॥ [illegible]

कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानो महामतिः ।
आजगाम रथं भूयो निर्गम्य यमुनाम्भसः ॥ ३ ॥
रामकृष्णौ च ददृशे यथापूर्वं रथे स्थितौ ।
विस्मिताक्षस्तदाक्रूरस्तञ्च कृष्णोऽभ्यभाषत ॥ ४ ॥
नूनं ते दृष्टमाश्चर्य्यमक्रूर! यमुनाजले ।
विस्मयोत्फुल्लनयनो भवान् संलक्ष्यते यतः ॥ ५ ॥

अक्रूर उवाच ।

अन्तर्जले यदाश्चर्य्यं दृष्टं तत्र मयाच्युत! ।
तदत्रापि हि पश्यामि मूर्त्तिमत् पुरतः स्थितम् ॥ ६ ॥
जगदेतन्महाश्चर्य्यं रूपं यस्य महात्मनः ।
तेनाश्चर्य्यवरेणाहं भवता कृष्ण! सङ्गतः ॥ ७ ॥
तत् किमेतेन मथुरां व्रजामो मधुसूदन! ।
बिभेमि कंसाद् धिग् जन्म परपिण्डोपजीविनाम् ॥ ८ ॥
इत्युक्त्वा चोदयामास तान् हयान् वातरंहसः ।
सम्प्राप्तश्चातिसायाह्ने सोऽक्रूरो मथुरां पुरीम् ॥ ९ ॥
विलोक्य मथुरां कृष्णं रामञ्चाह स यादवः ।
पद्भ्यां यातं महावीर्य्यौ रथेनैको विशाम्यहम् ॥ १० ॥

अहं त्वं दृष्टवानिति मोहयन्निवाह तत् किमेतेनेति परमेश्वरे साक्षाद्दृष्टेऽपि बिभ्यन् यदि कंसः क्रुध्येदिति कंसाद् बिभेमि अत परपिण्डम् अन्नादिकम् ये उपजीवन्ति तेषां जन्म धिक् ॥ ८ ॥ वातस्येव रंहो वेगो येषां तान् ॥ ९ ॥ कृष्णमायामोहितः सन् कंसभयादिव तौ विभज्याह पद्भ्यां युवां यातं गच्छतम् ॥ १० ॥

गन्तव्यं वसुदेवस्य भवद्भ्यां न तथा गृहम् ।
युवयोर्हि कृते वृद्धः स कंसेन निरस्यते ॥ ११ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रविवेशाथ सोऽक्रूरो मथुरां पुरीम् ।
प्रविष्टौ रामकृष्णौ च राजमार्गमुपागतौ ॥ १२ ॥
स्त्रीभिर्नरैश्च सानन्दं लोचनैरभिवीक्षितौ ।
जग्मतुर्लीलया वीरौ मत्तौ बालगजाविव ॥ १३ ॥
भ्रममाणौ तु तौ दृष्ट्वा रजकं रङ्गकारकम् ।
प्रयाचितौ सुरूपाणि वासांसि रुचिराननौ ॥ १४ ॥
कंसस्य रजकः सोऽथ प्रसादारूढविस्मयः ।
बहून्याक्षेपवाक्यानि प्राहोच्चै रामकेशवौ ॥ १५ ॥
ततस्तलप्रहारेण कृष्णस्तस्य दुरात्मनः ।
पातयामास कोपेन रजकस्य शिरो भुवि ॥ १६ ॥
हत्वादाय च वस्त्राणि पीतनीलाम्बरौ ततः ।
कृष्णरामौ मुदा युक्तौ मालाकारगृहं गतौ ॥ १७ ॥
विकासिनेत्रयुगलो मालाकारोऽतिविस्मितः ।
एतौ कस्य कुतो यातौ मनसाचिन्तयत् तदा ॥ १८ ॥
पीतनीलाम्बरधरौ तौ दृष्ट्वातिमनोहरौ ।
स तर्कयामास तदा भुवं देवावुपागतौ ॥ १९ ॥

[illegible] ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible]

विकासिमुखपद्माभ्यां ताभ्यां पुष्पाणि याचितः।
भुवं विष्टभ्य हस्ताभ्यां पस्पर्श शिरसा महीम् ॥ २० ॥
प्रसादपरमौ नाथौ मम गेहमुपागतौ।
धन्योऽहमर्चयिष्यामीत्याह तौ माल्यजीवकः ॥ २१ ॥
ततः प्रहृष्टवदनः तयोः पुष्पाणि कामतः।
चारूण्येतान्यथैतानि प्रददौ स विलोभयन् ॥ २२ ॥
पुनः पुनः प्रणम्यासौ मालाकारो नरोत्तमौ।
ददौ पुष्पाणि चारूणि गन्धवन्त्यमलानि च ॥ २३ ॥
मालाकाराय कृष्णोऽपि प्रसन्नः प्रददौ वरान्।
श्रीस्त्वां मत्संश्रया भद्र! न कदाचित् प्रहास्यति ॥ २४ ॥
बलहानिर्न ते सौम्य! धनहानिस्तथैव च।
यावद्दिनानि तावच्च न नशिष्यति सन्ततिः ॥ २५ ॥
भुक्त्वा च विपुलान् भोगांस्त्वमन्ते मत्प्रसादजम्।
ममानुस्मरणं प्राप्य दिव्यं लोकमवाप्स्यसि ॥ २६ ॥
धर्मे मनश्च ते भद्र! सर्वकालं भविष्यति।
युष्मत्सन्ततिजातानां दीर्घमायुर्भविष्यति ॥ २७ ॥
नोपसर्गादिकं दोषं युष्मत्सन्ततिसम्भवः।
संप्राप्स्यति महाभाग! यावत् सूर्यो धरिष्यति ॥ २८ ॥

ननामेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रसादपरमौ अनुग्रहपरौ ॥ २१ ॥ कामतः यथेच्छातः पुष्पाणि दत्त्वा पुनश्चैतानि चारूणि चैतानि ततोऽपि चारूणीति प्रलोभयन् अनुरागं जनयन् ददौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मत्संश्रया मम वक्षसि स्थिता श्रीस्त्वां न त्यक्ष्यति [illegible] ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ यावत् सूर्यो धरिष्यति स्थास्यति ॥ २८ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा तद्गृहात् कृष्णो बलदेवसहायवान् ।
निर्जगाम मुनिश्रेष्ठ ! मालाकारेण पूजितः ॥ २८ ॥

विंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच

राजमार्गे ततः कृष्णः सानुलेपनभाजनाम् ।
ददर्श कुब्जामायान्तीं नवयौवनगोचराम् ॥ १ ॥

तामाह ललितं कृष्णः कस्येदमनुलेपनम् ।
भवत्या नीयते सत्यं वदेन्दीवरलोचने ! ॥ २ ॥

सकाममिव सा प्रोक्ता सानुरागा हरिं प्रति ।
प्राह सा ललितं कुब्जा तद्दर्शनबलात्कृता ॥ ३ ॥

कान्त ! कस्मान्न जानासि कंसेनाभिनियोजिताम् ।
नैकवक्रेति विख्यातामनुलेपनकर्मणि ॥ ४ ॥

नान्यपिष्टं हि कंसस्य प्रीतये ह्यनुलेपनम् ।
भवत्यहमतीवास्य प्रसादधनभाजनम् ॥ ५ ॥

अनुलेपनस्य भाजनं यस्यास्ताम् ॥ १ ॥ तद्दर्शनेन बलात्कृता आकर्षिता सती प्राह ॥ ३ ॥ अनुलेपनकर्मणि नियुक्तां [illegible] विख्यातां [illegible] ॥ ४ ॥ अन्येन पिष्टं [illegible] कंसस्य प्रीतये न भवति अतोऽहमतीवास्य कंसस्य प्रसादधनभाजनं प्रीतिदानस्य पात्रभूता ॥ ५ ॥ [illegible]

श्रीकृष्ण उवाच ।

सुगन्धमेतद्राजार्हं रुचिरं रुचिरानने ! ।
आवयोर्गात्रसदृशं दीयतामनुलेपनम् ॥ ६ ॥

पराशर उवाच ।

श्रुत्वैतदाह सा कुब्जा गृह्यतामिति सादरम् ।
अनुलेपनञ्च प्रददौ गात्रयोग्यमथोभयोः ॥ ७ ॥
भक्तिच्छेदानुलिप्ताङ्गौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
सेन्द्रचापौ विराजेतां सितकृष्णाविवाम्बुदौ ॥ ८ ॥
ततस्तां चिबुके शौरिरुल्लापनविधानवित् ।
उत्पाट्य तोलयामास व्यङ्गुष्ठेनाग्रपाणिना ॥ ९ ॥
चकर्ष पद्भ्याञ्च तथा ऋजुत्वं केशवोऽनयत् ।
ततः सा ऋजुतां प्राप्ता योषितामभवद्वरा ॥ १० ॥
विलासललितं प्राह प्रेमगर्भभरालसम् ।
वस्त्रे प्रगृह्य गोविन्दं व्रज गेहं ममेति वै ॥ ११ ॥

वर्णानुरूपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुङ्कुमादिवर्णकैः कपोलवक्षःस्थलभुजादिषु पत्रभङ्गरचना भक्तिच्छेदः भक्तिच्छेदेनानुलिप्ताङ्गौ अत एव चित्र-वर्णानुलेपनेन स्वाङ्गकान्त्या च तयोरिन्द्रचापसाहितसितकृष्णाम्बुदसा-दृश्यम् ॥ ८ ॥

अनुलेपार्पणफलं वक्र एव देहं वर्तितवानित्याह । तत इति सार्द्धेन उल्लापनमभ्यूहरण पाठान्तरे उल्लापनमरोगीकरणं तत्प्रकारज्ञः शौरिः मध्यमातर्जन्योरुपरि अङ्गुष्ठोपचितेनाग्रपाणिना पादप्रपदेन च चिबुके सव्यहस्ताधस्तात् उत्पाट्य उद्धृत्य तोलयामास उन्नमितवान् ॥ ९ ॥ स्वपद्भ्यां च पादयोरग्रं चकर्ष आक्रान्तवान् एवं तामृजुत्वमनयत् ॥ १० ॥

आयास्ये भवतीगेहमिति तां प्रहसन् हरिः ।
विससर्ज जहासोच्चै रामस्त्वालोक्य चाननम् ॥ १२ ॥
भक्तिच्छेदानुलिप्ताङ्गौ नीलपीताम्बरौ च तौ ।
धनुःशालां ततो यातौ चित्रमाल्योपशोभितौ ॥ १३ ॥
आयोगवं धनूरत्नं ताभ्यां पृष्टैश्च रक्षिभिः ।
आख्याते सहसा कृष्णो गृहीत्वापूरयद्धनुः ॥ १४ ॥
ततः पूरयता तेन भज्यमानं बलाद्धनुः ।
चकार सुमहाशब्दं मथुरा येन पूरिता ॥ १५ ॥
अनुयुक्तौ ततस्तौ तु भग्ने धनुषि रक्षिभिः ।
रक्षिसैन्यं निकृत्याभौ निष्क्रान्तौ कार्मुकालयात् ॥ १६ ॥
अक्रूरागमवृत्तान्तमुपलभ्य तथा धनुः ।
भग्नं श्रुत्वाथ कंसोऽपि प्राह चाणूरमुष्टिकौ ॥ १७ ॥

कंस उवाच ।

गोपालदारकौ प्राप्तौ भवद्भ्यां तौ ममाग्रतः ।
मल्लयुद्धेन हन्तव्यौ मम प्राणहरौ हि तौ ॥ १८ ॥
नियुद्धे तद्विनाशेन भवद्भ्यां तोषितो ह्यहम् ।
दास्याम्यभिमतान् कामान् नान्यथैतन्महाबलौ ॥ १९ ॥

[illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ [illegible] ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ [illegible] ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥

न्यायतोऽन्यायतो वापि भवद्भ्यां तौ ममाहितौ ।
हन्तव्यौ तद्वधाद्राज्यं सामान्यं नो भविष्यति ॥२०॥
इत्याज्ञाप्य स तौ मल्लौ तत आहूय हस्तिपम् ।
प्रोवाचोच्चैस्त्वया मत्तः समाजद्वारि कुञ्जरः ॥ २१ ॥
स्थाप्यः कुवलयापीडस्तेन तौ गोपदारकौ ।
घातनीयौ नियुद्धाय रङ्गद्वारमुपागतौ ॥ २२ ॥
तमप्याज्ञाप्य दृष्ट्वा च मञ्चान् सर्वानुपाकृतान् ।
आसन्नमरणः कंसः सूर्योदयमुदैक्षत ॥ २३ ॥
ततः समस्तमञ्चेषु नागरः स तदा जनः ।
राजमञ्चेषु चारूढाः सहामात्यैर्महीभृतः ॥ २४ ॥
मल्लप्राश्निकवर्गश्च रङ्गमध्यसमीपतः ।
कृतः कंसेन कंसोऽपि तुङ्गमञ्चे व्यवस्थितः ॥ २५ ॥
अन्तःपुराणां मञ्चाश्च तथान्ये परिकल्पिताः ।
अन्ये च वारमुख्यानामन्ये नागरयोषिताम् ॥ २६ ॥
नन्दगोपादयो गोपा मञ्चेष्वन्येष्ववस्थिताः ।
अक्रूरवसुदेवौ च मञ्चप्रान्ते व्यवस्थितौ ॥ २७ ॥
नागरीयोषितां मध्ये देवकी पुत्रगृद्धिनी ।
अन्तकालेऽपि पुत्रस्य द्रक्ष्यामि रुचिरं मुखम् ॥ २८ ॥
वाद्यमानेषु तूर्येषु चाणूरे चापि वल्गति ।

न्यायतः मल्लशास्त्रोक्तमार्गेण अन्यायतः तदतिक्रमेण वा सामान्यं समानम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ उपाकृतान् उपकल्पितान् ॥ २२ ॥ ॥ २४ ॥ मल्लप्राश्निकाः मल्लयुद्धेषु युक्तायुक्तपरीक्षकास्तेषां वर्गः समूहः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ पुत्रगृद्धिनी पुत्रस्नेहाभिकाङ्क्षिणी

हाहाकारपरे लोके प्रास्फोटयति मुष्टिके ।२९॥

हत्वा कुवलयापीडं हस्त्यारोहप्रचोदितम् ।
मदासृगनुलिप्ताङ्गौ गजदन्तवरायुधौ ॥ ३० ॥

मृगमध्ये यथा सिंहौ गर्वलीलावलोकितौ ।
प्रविष्टौ सुमहारङ्गं बलभद्रजनार्दनौ ॥ ३१ ॥

हाहाकारो महान् जज्ञे सर्वरङ्गेष्वनन्तरम् ।
कृष्णोऽयं बलभद्रोऽयमिति लोकस्य विस्मयः ॥ ३२ ॥

सोऽयं येन हता घोरा पूतना सा निशाचरी ।
क्षिप्तञ्च शकटं येन भग्नौ च यमलार्जुनौ ॥ ३३ ॥

सोऽयं यः कालियं नागं ननर्ताऽऽरुह्य बालकः ।
धृतो गोवर्द्धनो येन सप्तरात्रं महागिरिः ॥ ३४ ॥

अरिष्टो धेनुकः केशी लीलयैव महात्मना ।
निहता येन दुर्वृत्ता दृश्यतां सोऽयमच्युतः ॥ ३५ ॥

अयञ्चास्य महाबाहुर्बलभद्रोऽग्रजोऽग्रतः ।
प्रयाति लीलया योषिन्मनोनयननन्दनः ॥ ३६ ॥

अयं स कथ्यते प्राज्ञैः पुराणार्थावलोकिभिः ।
गोपालो यादवं वंशं मग्नमभ्युद्धरिष्यति ॥ ३७ ॥

अयं स सर्वभूतस्य विष्णोरखिलजन्मनः ।

मुष्टिके [illegible] ।२९। मदासृगनुलिप्ताङ्गौ गजस्य मदरक्ताभ्यामनुलिप्ताङ्गौ गजस्य दन्तावेव वरायुधौ ययोस्तौ ।३०। ।३१।३२।३३।३४॥३५।३६।३७। सर्वभूतस्य विष्णोः [illegible] सर्वभूतस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अवतीर्णो महीमंशो नूनं भारहरो भुवः ॥ ३८ ॥
इत्येवं वर्णिते पौरै रामे कृष्णे च तत्क्षणात् ।
उरस्तताप देवक्याः स्नेहस्नुतपयोधरम् ॥ ३९ ॥
महोत्सवमिवासाद्य पुत्राननविलोकनम् ।
युवेव वसुदेवोऽभूद् विहायाभ्यागतां जराम् ॥ ४० ॥
विस्तारिताक्षियुगलो राजान्तःपुरयोषिताम् ।
नागरस्त्रीसमूहश्च द्रष्टुं न विरराम तम् ॥ ४१ ॥
सख्यः पश्यत कृष्णस्य मुखमत्यरुणेक्षणम् ।
गजयुद्धकृतायासस्वेदाम्बुकणिकाचितम् ॥ ४२ ॥
विकाशिशरदम्भोजमवश्यायजलोक्षितम् ।
परिभूय स्थितं जन्म सफलं क्रियतां दृशोः ॥ ४३ ॥
श्रीवत्साङ्कं महद्धाम बालस्यैतद् विलोक्यताम् ।
विपक्षक्षपणं वक्षो भुजयुग्मञ्च भामिनि ॥ ४४ ॥
किन्न पश्यसि कुन्देन्दुमृणालधवलाननम् ।
बलभद्रमिमं नीलपरिधानमुपागतम् ॥ ४५ ॥

वतीर्णं इति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ राजान्तःपुरयोषितां समूह इति शेषः ॥ ४१ ॥

स्त्रीणां विलयोक्तिमाह सख्य इत्यादि सप्तभिः । गजयुद्धकृते नायासेन स्वेदाम्बुकणिकाभिराचितं व्याप्तम् ॥ ४२ ॥ अवश्यायजलोक्षितं हिमवारिवृष्टं शरत्कालीनमम्भोजं परिभूय शोभाधिक्येन तिरस्कृत्य स्थितं मुखं पश्यत तेन च दृशोर्जन्म सफलं क्रियताम् ॥ ४३ ॥ महद्धाम महत्या लक्ष्म्या देव्या धाम आश्रयभूतं वक्षः । विपक्षक्षपणं भुजयुग्मं विलोक्यताम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ [illegible] [illegible]

वल्गता मुष्टिकेनैव चाणूरेण तथा सखि ।
क्लिश्यते बलभद्रस्य हास्यमीषद्विलोक्यताम् ॥ ४६ ॥
सख्यः पश्यत चाणूरं नियुद्धार्थमयं हरिम् ।
समुपैति न सन्त्यत्र किं वृद्धा युक्तकारिणः ॥ ४७ ॥
क्व यौवनोन्मुखीभूतसुकुमारतनुर्हरिः ।
क्व वज्रकठिनाभोगशरीरोऽयं महासुरः ॥ ४८ ॥
इमौ सुललितौ रङ्गे वर्त्तेते नवयौवनौ ।
दैतेयमल्लाश्चाणूरप्रमुखास्त्वतिदारुणाः ॥ ४९ ॥
नियुद्धप्राश्निकानां तु महानेष व्यतिक्रमः ।
यद्बालबलिनोर्युद्धं मध्यस्थैः समुपेक्ष्यते ॥ ५० ॥

पराशर उवाच ।

इत्थं पुरस्त्रीलोकस्य वदतश्चालयन् भुवम् ।
ववल्ग बद्धकक्षोऽन्तर्जनस्य भगवान् हरिः ॥ ५१ ॥
बलभद्रोऽपि चास्फोट्य ववल्ग ललितं यदा ।
पदे पदे तदा भूमिर्यन्न शीर्णा तदद्भुतम् ॥ ५२ ॥
चाणूरेण ततः कृष्णो युयुधेऽमितविक्रमः ।
नियुद्धकुशलो दैत्यो बलभद्रेण मुष्टिकः ॥ ५३ ॥
सन्निपातावधूतैस्तु चाणूरेण समं हरिः ।
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव कीलवज्रनिपातनैः ।
जानुभिश्चाश्मनिर्घातैस्तथा बाहुविघट्टनैः ।
पादोद्धूतैः प्रमृष्टैश्च तयोर्युद्धमभून्महत् ॥ ५४ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वज्रवत् कठिनआभोगि विस्तारि शरीरं यस्य सः ॥ ४८ ॥
॥ ४९ ॥ मध्यस्थैः न निवार्य्यते ॥ ५० ॥ बद्धकक्षः दृढीकृतपरिकरः
सन् जनस्यान्तः रङ्गमध्ये ववल्ग ननर्त ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अयशस्यमतिघोरं तत् तयोर्युद्धं सुदारुणम्।
बलप्राणविनिष्पाद्यं समाजोत्सवसन्निधौ॥ ५५॥
यावद् यावच्च चाणूरो युयुधे हरिणा सह।
प्राणहानिमवापाग्र्यां तावत्तावल्लवाल्लवम्॥ ५६॥
कृष्णोऽपि युयुधे तेन लीलयैव जगन्मयः।
खेदाच्चालयता कोपात् निजशेखरकेसरम्॥ ५७॥
बलक्षयं विवृद्धिञ्च दृष्ट्वा चाणूरकृष्णयोः।
वारयामास तूर्याणि कंसः कोपपरायणः॥ ५८॥
मृदङ्गादिषु तूर्येषु प्रतिषिद्धेषु तत्क्षणात्।
खे सङ्गतान्यवाद्यन्त देवतूर्याण्यनेकशः॥ ५९॥
जय गोविन्द! चाणूरं जहि केशव! दानवम्।
इत्यन्तर्धानगा देवास्तदोचुरतिहर्षिताः॥ ६०॥
चाणूरेण चिरं कालं क्रीडित्वा मधुसूदनः।
उत्पाट्य भ्रामयामास तद्वधाय कृतोद्यमः॥ ६१॥

मुष्टिपातैः परस्परसंश्लेषैः अयभूतैर्लोकपातनैः क्षेपणैः दृढम् आकृष्य निरसनैः। मुष्टिभिर्मुष्टिपातैः कीलनिपातनैः। कूर्परैश्च घातैः वज्रनिपातनैः करोत्क्षेपेण घातैः कीलवज्रनिपातिभिरिति पाठे कीलस्य वज्रस्य च निपातो येषामिति मुष्टिविशेषणं पादोद्धूतैः पदभ्यासतलक्षेपणैः प्रमृष्टैः गात्रयस्संश्लेषैः विश्लेषकरणैः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ बलेन वीर्येण प्राणेन च देहशक्त्या विनिष्पाद्यम् ॥ ५७ ॥
प्राणहानिं बलक्षयम् अग्र्याम् आद्याम् प्रगाढामित्यर्थः लवाल्लवं किञ्चित् किञ्चित् ॥५८॥ खेदात् कोपाच्च निजशेखरे शिरोभूषणे स्थितं केसरं चालयता वारं वारं धुन्वता तेन चाणूरेण ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

भ्रामयित्वा शतगुणं दैत्यमल्लममित्रजित् ।
भूमावास्फोटयामास गगने गतजीवितम् ॥ ६२ ॥
भूमावास्फोटितस्तेन चाणूरः शतधा व्रजन् ।
रक्तस्रावमहापङ्कां चकार स तदा भुवम् ॥ ६३ ॥
बलदेवोऽपि तत्कालं मुष्टिकेन महाबलः ।
युयुधे दैत्यमल्लेन चाणूरेण यथा हरिः ॥ ६४ ॥
सोऽप्येनं मुष्टिना मूर्ध्नि वक्षस्याहत्य जानुना ।
पातयित्वा धरापृष्ठे निष्पिपेष गतायुषम् ॥ ६५ ॥
कृष्णस्तोशलकं भूयो मल्लराजं महाबलम् ।
वाममुष्टिप्रहारेण पातयामास भूतले ॥ ६६ ॥
चाणूरे निहते मल्ले मुष्टिके विनिपातिते ।
नीते क्षयं तोशलके सर्वे मल्लाः प्रदुद्रुवुः ॥ ६७ ॥
ववल्गतुस्तदा रङ्गे कृष्णसङ्कर्षणावुभौ ।
समानवयसो गोपान् बलादाकृष्य हर्षितौ ॥ ६८ ॥
कंसोऽपि कोपरक्ताक्षः प्राहोच्चैर्व्यापृतान् नरान् ।
गोपावेतौ समाजौघान्निष्क्राम्येतां बलादितः ॥ ६९ ॥
नन्दोऽपि गृह्यतां पापो निगडैरायसैरिह ।
अवृद्धार्हेण दण्डेन वसुदेवोऽपि बध्यताम् ॥ ७० ॥
वल्गन्ति गोपाः कृष्णेन ये चेमे सहिताः पुरः ।
गावो ह्रियन्तामेषां यच्चास्ति वसु किञ्चन ॥ ७१ ॥

[illegible] शतधारम् । ६२ ॥ ६३ । [illegible] । ६४ ।
। ६५ । ६६ ॥ ६७ ॥ ववल्गतुः [illegible] । ६८ । [illegible]
[illegible] । ६९ ।

एवमाज्ञापयानस्य प्रहस्य मधुसूदनः ।
उत्पत्यारुह्य तं मञ्चं कंसं जग्राह वेगतः ॥ ७२ ॥
केशेष्वाकृष्य विगलत्किरीटमवनीतले ।
कंसं स पातयामास तस्योपरि पपात च ॥ ७३ ॥
निःशेषजगदाधारगुरुणा पततोपरि ।
कृष्णेन त्याजितः प्राणानुग्रसेनात्मजो नृपः ॥ ७४ ॥
मृतस्य केशेषु तदा गृहीत्वा मधुसूदनः ।
चकर्ष देहं कंसस्य रङ्गमध्ये महाबलः ॥ ७५ ॥
गौरवेणातिमहता परिखा तेन कृष्यता ।
कृता कंसस्य देहेन वेगेनेव महाम्भसः ॥ ७६ ॥
कंसे गृहीते कृष्णेन तद्भ्राताभ्यागतो रुषा ।
सुमाली बलभद्रेण लीलयैव निपातितः ॥ ७७ ॥
ततो हाहाकृतं सर्वमासीत् तद्रङ्गमण्डलम् ।
अवज्ञया हतं दृष्ट्वा कृष्णेन मथुरेश्वरम् ॥ ७८ ॥
कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरः ।
देवक्याश्च महाबाहुर्बलभद्रसहायवान् ॥ ७९ ॥
उत्थाप्य वसुदेवस्तं देवकी च जनार्दनम् ।
स्मृतजन्मोक्तवचनौ तावेव प्रणतौ स्थितौ ॥ ८० ॥

॥ ७० ॥ वल्गु घनम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ निःशेषस्य जगतो आधारेण अभिव्याप्य धारणेन गुरुणा ॥ ७४ ॥ मृतस्य देहस्याकर्षणं पित्रोः परितोषार्थम् ॥ ७५ ॥

कृष्यता आकृष्यमाणेन तेन देहेन परिखा कृता ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ॥७८॥७९॥ स्मृतजन्मोक्तवचनादिति स्तुतोऽहं यत् त्वया पूर्वं पुत्रार्थिन्या तदद्य ते सफलं देवि ! संजातं जातोऽहम् । मत्तपोदरादिति भगवता

वसुदेव उवाच ।

प्रसीद सोऽद्यतां नाथ ! देवानां वरद ! प्रभो ! ।
तथावयोः प्रसादेन कृतोद्धारस्य केशव ! ॥ ८१ ॥
आराधितो यद्भगवानवतीर्णो गृहे मम ।
दुर्वृत्तनिधनार्थाय तेन नः पावितं कुलम् ॥ ८२ ॥
त्वमन्तः सर्वभूतानां सर्वभूतेष्ववस्थितः ।
प्रवर्त्तते समस्तात्मन् ! त्वत्तो भूतभविष्यती ॥ ८३ ॥
यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वदेवमयाच्युत ! ।
त्वमेव यज्ञो यष्टा च यज्वनां परमेश्वर ! ॥ ८४ ॥
सापह्नवं मम मनो यदेतत् त्वयि जायते ।
देवक्याश्चात्मजप्रीत्या तदत्यन्तविडम्बना ॥ ८५ ॥
त्वं कर्त्ता सर्वभूतानामनादिनिधनो भवान् ।
क्व मे मनुष्यस्यैषा जिह्वा पुत्रेति वक्ष्यति ॥ ८६ ॥

अक्रूरस्य यदुक्तं वचनं तच्छ्रुतं याभ्यां तौ ॥ ८० ॥ हे नाथ ! [illegible] प्रसीद । [illegible] देवानाञ्च वरो [illegible] तथावयोश्च प्रसादेन [illegible] कृतोद्धारोऽसि [illegible] आवयोर्मे प्रसादः कृतः [illegible] कृतोद्धारः [illegible] इति यावत् [illegible] प्रसन्नो भवेत्यर्थः ॥ ८१ ॥ किञ्च [illegible] आराधित इति [illegible] । किञ्च यदाराधनं निमित्तीकृत्य दुर्वृत्तानां निधनाय त्वं यदुवंशेऽवतीर्णोऽसि ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ [illegible] च देवक्याश्च [illegible] इति [illegible] ॥ ८५ ॥

जगदेतज्जगन्नाथ सम्भूतमखिलं यतः।
कया युक्त्या विना मायां सोऽस्मत्तः संभविष्यति॥ ८७॥
यस्मिन् प्रतिष्ठितं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम्।
स कोष्ठोत्सङ्गशयनो मानुषाज्जायते कथम्॥ ८८॥

स त्वं प्रसीद परमेश्वर! पाहि विश्वम्
अंशावतारकरणैर्न ममासि पुत्रः।
आब्रह्मपादपमयं जगदेतदीश!
त्वं नो विमोहयसि किं परमेश्वरात्मन्॥ ८९॥
मायाविमोहितदृशा तनयो ममेति
कंसाद् भयं कृतमपास्तभयातितीव्रम्।
नीतोऽसि गोकुलमितोऽतिभयाकुलस्य
वृद्धिं गतोऽसि मम नास्ति ममत्वमीश!॥ ९०॥
कर्माणि रुद्रमरुदश्विशतक्रतूनां
साध्यानि यानि न भवन्ति निरीक्षितानि।

एतदेव स्पष्टयति कयेति त्रिभिः॥ ८६॥ ८७॥ कोष्ठोत्सङ्गशयनः उदरान्तर्वर्ती भूत्वा॥ ८८॥ तदेवं परमेश्वर इति ज्ञात्वा प्रार्थयते स त्वमिति। अंशावतारकरणैर्विश्वं पाहि। जगदेतत् त्वत्तो भवति॥ ८९॥ त्वन्मायामोहितेन मया त्वय्येतावन्तं कालं या पुत्रबुद्धिः कृता अधुना तु सा बुद्धिर्निवृत्तेत्याह मायाविमोहितेति। हे अपास्तभय॥ ९०॥ ममत्वाभावे हेतुमाह कर्माणीति। यस्य तव कर्माणि रुद्रादीनामपि साध्यानि न भवन्ति निरीक्षितानि च प्रत्यक्षतः सर्वैर्मनोभिरपि द्रष्टुं शक्यन्ते स त्वं साक्षात् विष्णुरेव जगतामुपकाराय

त्वं विश्वहेतुर्जगतामुपकारहेतोः

प्राप्तोऽसि नः परिगतो विगतो हि मोहः ॥ ९१ ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

तौ समुत्पन्नविज्ञानौ भगवत्कर्मदर्शनात् ।

देवकीवसुदेवौ तु दृष्ट्वा मायां पुनर्हरिः ॥

मोहाय यदुचक्रस्य विततान स वैष्णवीम् ॥ १ ॥

उवाच चाम्ब भोस्तात चिरादुत्कण्ठितेन मे ।

भवन्तौ कंसभीतेन दृष्टौ सङ्कर्षणेन च ॥ २ ॥

कुर्वतां याति यः कालो मातापित्रोरपूजनम् ।

तत्खण्डमायुषो व्यर्थं साधूनामुपजायते ॥ ३ ॥

गुरुदेवद्विजातीनां मातापित्रोश्च पूजनम् ।

कुर्वतां सफलं जन्म देहिनां तात जायते ॥ ४ ॥

तत् क्षन्तव्यमिदं सर्वमतिक्रमकृतं पितः ।

कंसप्रतापवीर्याभ्यामायत्तयोः परवश्ययोः ॥ ५ ॥

मोहात्मन् स प्रोक्तोऽसि [illegible] [illegible] प्राप्तोऽसि [illegible] विगतो विगतः विगतः ॥ ९१ ॥

मोहायेत्यस्य यदुचक्रस्य च मोहाय मायां वितस्तारेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ अपूजनं पूजाविरहस्तत् कुर्वतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वाथ प्रणम्यासौ यदुवृद्धाननुक्रमात् ।
यथावदभिपूज्याथ चक्रतुः पौरमाननम् ॥ ६ ॥
कंसपत्न्यस्ततः कंसं परिवार्य्य हतं भुवि ।
विलेपुर्मातरश्चास्य दुःखशोकपरिप्लुताः ॥ ७ ॥
बहुप्रकारमत्यर्थं पश्चात्तापातुरो हरिः ।
ताः समाश्वासयामास स्वयमस्राविलेक्षणः ॥ ८ ॥
उग्रसेनं ततो बन्धान्मुमोच मधुसूदनः ।
अभ्यषिञ्चत् तथैवैनं निजराज्ये हतात्मजम् ॥ ९ ॥
राज्याभिषिक्तः कृष्णेन यदुसिंहः सुतस्य सः ।
चकार प्रेतकार्य्याणि ये चान्ये तत्र घातिताः ॥ १० ॥
कृतौर्ध्वदैहिकं चैनं सिंहासनगतं हरिः ।
उवाचाज्ञापय विभो ! यत् कार्य्यमविशङ्कितः ॥ ११ ॥
ययातिशापाद् वंशोऽयमराज्यार्होऽपि साम्प्रतम् ।
मयि भृत्ये स्थिते देवानाज्ञापयतु किं नृपैः ॥ १२ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा सोऽस्मरद् वायुमाजगाम स तत्क्षणात् ।
उवाच चैनं भगवान् केशवः कार्य्यमानुषः ॥ १३ ॥
गच्छेन्द्रं ब्रूहि वायो ! त्वमलं गर्व्वेण वासव ! ।
दीयतामुग्रसेनाय सुधर्म्मा भवता सभा ॥ १४ ॥

पौरमाननं पौराणां सम्मानम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ हतानां कृतमौर्ध्वदैहिकं श्राद्धादि येन तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ कार्य्येण निमित्तेन मानुषः ॥ १३ ॥ वक्तव्यमाह अलं गर्व्वेणेत्यादि पादोनद्वाभ्याम् ॥ १४ ॥

कृष्णो ब्रवीति राजार्हमेतद् रत्नमनुत्तमम्।
सुधर्माख्या सभा युक्तमस्यां यदुभिरासितुम्॥ १५॥

पराशर उवाच।

इत्युक्तः पवनो गत्वा सर्वमाह शचीपतिम्।
ददौ सोऽपि सुधर्माख्यां सभां वायोः पुरन्दरः॥ १६॥
वायुनापहृतां दिव्यां सभां ते यदुपुङ्गवाः।
बुभुजुः सर्वरत्नाढ्यां गोविन्दभुजसंश्रयात्॥ १७॥
विदिताखिलविज्ञानौ सर्वज्ञानमयावपि।
शिष्याचार्यक्रमं वीरौ ख्यापयन्तौ यदूत्तमौ॥ १८॥
ततः सान्दीपनिं काश्यमवन्तीपुरवासिनम्।
अस्त्रार्थं जग्मतुर्वीरौ बलदेवजनार्दनौ॥ १९॥
तस्य शिष्यत्वमभ्येत्य गुरुवृत्तिपरौ हि तौ।
दर्शयाञ्चक्रतुर्वीरावाचारमखिले जने॥ २०॥
सरहस्यं धनुर्वेदं ससंग्रहमधीयताम्।
अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या तदद्भुतमभूद्द्विज॥ २१॥
सान्दीपनिरसम्भाव्यं तयोः कर्मातिमानुषम्।
विचिन्त्य तौ तदा मेने प्राप्तौ चन्द्रदिवाकरौ॥ २२॥
अस्त्रग्राममशेषञ्च प्रोक्तमात्रमवाप्य तौ।
ऊचतुर्व्रियतां या ते दातव्या गुरुदक्षिणा॥ २३॥
सोऽप्यतीन्द्रियमालोक्य तयोः कर्म महामतिः।
अयाचत मृतं पुत्रं प्रभासे लवणार्णवे॥ २४॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ [illegible] ॥ १९ ॥ २० ॥
[illegible]

गृहीतास्त्रौ ततस्तौ तु सार्घ्यपात्रो महोदधिः ।
उवाच न मया पुत्रो हृतः सान्दीपनेरिति ॥ २५ ॥
दैत्यः पञ्चजनो नाम शङ्खरूपः स बालकम् ।
जग्राह सोऽस्ति सलिले ममैवासुरसूदन ॥ २६ ॥
इत्युक्तोऽन्तर्जलं गत्वा हत्वा पञ्चजनं खलम् ।
कृष्णो जग्राह तस्यास्थिप्रभवं शङ्खमुत्तमम् ॥ २७ ॥
यस्य नादेन दैत्यानां बलहानिरजायत ।
देवानां ववृधे तेजो यात्यधर्मश्च संक्षयम् ॥ २८ ॥
तं पाञ्चजन्यमापूर्य गत्वा यमपुरीं हरिः ।
बलदेवश्च बलवान् जित्वा वैवस्वतं यमम् ॥ २९ ॥
तं बालं यातनासंस्थं यथापूर्वशरीरिणम् ।
पित्रे प्रदत्तवान् कृष्णो बलश्च बलिनां वरः ॥ ३० ॥
मथुरां च पुनः प्राप्तावुग्रसेनेन पालिताम् ।
प्रहृष्टपुरुषस्त्रीकावुभौ रामजनार्दनौ ॥ ३१ ॥

मतिमन्तौ ॥ २१ ॥ २२ ॥ अतीन्द्रियं अन्यथाऽदृष्टवन्तम् ॥ २४ ॥ [illegible] पूर्वं तस्य यादृशं शरीरमासीत्तादृशशरीरयुक्तं स्वमायया निर्माय ददौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

जरासन्धसुते कंस उपयेमे महाबलः ।
अस्तिं प्राप्तिं च मैत्रेय ! तयोर्भर्तृहणं हरिम् ॥ १ ॥
महाबलपरीवारो मगधाधिपतिर्बली ।
हन्तुमभ्याययौ कोपात् जरासन्धः स यादवम् ॥ २ ॥
उपेत्य मथुरां सोऽथ रुरोध मगधेश्वरः ।
अक्षौहिणीभिः सैन्यस्य त्रयोविंशतिभिर्वृतः ॥ ३ ॥
निष्क्रम्याल्पपरीवारावुभौ रामजनार्दनौ ।
युयुधाते समं तस्य बलिनौ बलिसैनिकैः ॥ ४ ॥
ततो रामश्च कृष्णश्च चक्राते मतिमुत्तमाम् ।
आयुधानां पुराणानामादाने मुनिसत्तम ! ॥ ५ ॥
अनन्तरं हरेः शार्ङ्गं तूणौ चाक्षयसायकौ ।
आकाशादागतौ घोर ! तथा कौमोदकी गदा ॥ ६ ॥
हलञ्च बलभद्रस्य गगनादागतं करे ।
मनसोऽभिमतं विप्र ! सौनन्दं मुषलं तथा ॥ ७ ॥
ततो युद्धे पराजित्य ससैन्यं मगधाधिपम् ।
पुरीं विविशतुर्वीरावुभौ रामजनार्दनौ ॥ ८ ॥

अस्तिप्राप्ती [illegible] सुते । तयोर्भर्तृहणं [illegible] ॥ १ ॥ मगधाधिपतिर्जरासन्धः [illegible] यादवैः सह हरिम् ॥ २ ॥ सैन्यस्य च [illegible] ॥ ३ ॥ तस्य बलिभिः सैनिकैः सह ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तं विजित्य [illegible]

जिते तस्मिन् सुदुर्वृत्ते जरासन्धे महामुने ।
जीवमाने गते कृष्णस्तं नामन्यत निर्जितम् ॥ ९ ॥
पुनरप्याजगामाथ जरासन्धो बलान्वितः ।
जितश्च रामकृष्णाभ्यामपक्रान्तो द्विजोत्तम ॥ १० ॥
दश चाष्टौ च संग्रामानेवमत्यन्तदुर्मदः ।
यदुभिर्मागधो राजा चक्रे कृष्णपुरोगमैः ॥ ११ ॥
सर्वेष्वेतेषु युद्धेषु यादवैः स पराजितः ।
अपक्रान्तो जरासन्धः स्वल्पसैन्यैर्बलाधिकः ॥ १२ ॥
तद् बलं यादवानां तैरजितं यदनेकशः ।
तत् तु सन्निधिमाहात्म्यं विष्णोरंशस्य चक्रिणः ॥ १३ ॥
मनुष्यधर्मशीलस्य लीला सा जगतः पतेः ।
अस्त्राण्यनेकरूपाणि यदरातिषु मुञ्चति ॥ १४ ॥
मनसैव जगत्सृष्टिं संहारञ्च करोति यः ।
तस्यारिपक्षक्षपणे कोऽयमुद्यमविस्तरः ॥ १५ ॥
तथापि यो मनुष्याणां धर्मस्तमनुवर्त्तते ।
कुर्वन् बलवता सन्धिं हीनैर्युद्धं करोत्यसौ ॥ १६ ॥
साम चोपप्रदानञ्च तथा भेदं प्रदर्शयन् ।
करोति दण्डपातञ्च क्वचिदेव पलायनम् ॥ १७ ॥

वयःसन्धावित्वात् । पाठान्तरे तेनैव निर्जितमात्मानममन्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥ ११ ॥ ननु चक्रिणः सन्निधिमात्रमाहात्म्यं तत्र भवति कथमेवमनेकविधास्त्रप्रयोगमात्राह । मनुष्यधर्मशीलस्येति ॥ १४ ॥ लीलात्व-

मनुष्यदेहिनां चेष्टामित्येवमनुवर्त्तत: ।
लीला जगत्पतेस्तस्य छन्दत: संप्रवर्त्तते ॥ १८ ॥

त्रयोविंशोऽध्याय: ।

पराशर उवाच ।

गार्ग्यं गोष्ठे स्थितं श्याल: षण्ढ इत्युक्तवान् द्विज ।
यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसु: सर्वयादवा: ॥ १ ॥
तत: कोपसमाविष्टो दक्षिणापथमेत्य स: ।
सुतमिच्छंस्तपस्तेपे यदुचक्रभयावहम् ॥ २ ॥
आराधयन् महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ।
ददौ वरञ्च तुष्टोऽस्मै वत्सरे द्वादशे हर: ॥ ३ ॥
सभाजयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मज: ।
तद्योषित्सङ्गमाच्चास्य पुत्रोऽभूदलिसन्निभ: ॥ ४ ॥

[illegible] ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
[illegible] ॥ १८ ॥

[illegible] ॥ १ ॥ २ ॥ [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible]

तं कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः।
अभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥ ५ ॥

स तु वीर्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान्।
पप्रच्छ नारदस्तस्मै कथयामास यादवान् ॥ ६ ॥

म्लेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैर्बहुभिर्वृतः।
गजाश्वरथपत्त्यौघैश्चकार परमोद्यमम् ॥ ७ ॥

प्रययौ चाप्यविच्छिन्नं छिन्नयानो दिने दिने।
यादवान् प्रति सामर्षो मैत्रेय मथुरापुरीम् ॥ ८ ॥

कृष्णोऽपि चिन्तयामास क्षपितं यादवं बलम्।
यवनेन रणे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥ ९ ॥

मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनो बली।
हन्ता तदिदमायातं यदूनां व्यसनं द्विधा ॥ १० ॥

तस्माद् दुर्गं करिष्यामि यदूनामतिदुर्जयम्।
स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुङ्गवाः ॥ ११ ॥

मयि मत्ते प्रमत्ते वा सुप्ते प्रवसिते तथा।
यादवाभिभवं दुष्टा मा कुर्वन् परयोधिकाः ॥ १२ ॥

यवनेशः स्वभार्यायां पुत्रोत्पादनाय पार्श्वस्थान् हृजयामास अवि-
वाविभः भक्तुवत् अध्यवयः ॥ ४ ॥ वज्राग्रवत् कठिनोरसम् ॥ ५ । ६ । ७ ॥
छिन्नयान इति अन्तरान्तरा श्रान्तं गजाश्वादि वाहनं त्यक्त्वा वाहनान्त-
रेण पूर्वमेव तत्र तत्र स्थापितेनाप्यविच्छिन्नं यथा भवत्येवं त्वरया
मथुरां प्रययावित्यर्थः ॥ ८ ॥

कृष्णोऽपीति । एकतः कालयवने अन्यतश्च मागधे प्राप्तवति
सति कृष्णश्चिन्तयामास कथं यवनेन रणे युद्धे तेन क्षपितं क्षीणप्रायं
यादवं बलं मागधस्य गम्यं जय्यम् ॥ ९ ॥ तेन च क्षपितं च काल-

इति सञ्चिन्त्य गोविन्दो योजनानि महोदधिम् ।
ययाचे द्वादश पुरीं द्वारकां तत्र निर्ममे ॥ १३ ॥
महोद्यानां महावप्रां तडागशतशोभिताम् ।
प्राकारगृहसम्बाधामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १४ ॥
मथुरावासिनो लोकांस्तत्रानीय जनार्दनः ।
आसन्ने कालयवने मथुरां च स्वयं ययौ ॥ १५ ॥
बहिरावासिते सैन्ये मथुराया निरायुधः ।
निर्जगाम स गोविन्दो ददर्श यवनेश्वरम् ॥ १६ ॥
स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणो नृपः ।
अनुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥ १७ ॥
तेनानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
यत्र शेते महावीर्यो मुचुकुन्दो नरेश्वरः ॥ १८ ॥
सोऽपि प्रविश्य यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
पादेन ताडयामास मत्वा कृष्णं सुदुर्मतिः ॥ १९ ॥
दृष्टमात्रश्च तेनासौ जज्वाल यवनोऽग्निना ।
तत्क्रोधजेन मैत्रेय भस्मीभूतश्च तत्क्षणात् ॥ २० ॥

[illegible] ॥ १० ॥ [illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] ॥ १२ ॥ [illegible] ॥ १३ ॥ [illegible] ॥ १४ ॥ १५ ॥ [illegible] ॥ १६ ॥

स ज्ञात्वा वासुदेवं [illegible] अनुयातः [illegible] । [illegible] महायोगिनामपि चेतोभिरपि यो न प्राप्यते तम् ॥ १७ ॥

स हि देवासुरे युद्धे गतो जित्वा महासुरान् ।
निद्रार्त्तः सुमहाकालं निद्रां वव्रे वरं सुरान् ॥ २१ ॥
प्रोक्तश्च देवैः संसुप्तं यस्त्वामुत्थापयिष्यति ।
देहजेनाग्निना सद्यः स तु भस्मीभविष्यति ॥ २२ ॥
एवं दग्ध्वा स तं पापं दृष्ट्वा च मधुसूदनम् ।
कस्त्वमित्याह सोऽप्याह जातोऽहं शशिनः कुले ।
वसुदेवस्य तनयो यदुवंशसमुद्भवः ॥ २३ ॥
मुचुकुन्दोऽपि तत्रासौ वृद्धगार्ग्यवचोऽस्मरत् ।
संस्मृत्य प्रणिपत्यैनं सर्वभूतेश्वरं हरिम् ।
प्राह ज्ञातो भवान् विष्णोरंशस्त्वं परमेश्वरः ॥ २४ ॥
पुरा गार्ग्येण कथितमष्टाविंशतिमे युगे ।
द्वापरान्ते हरेर्जन्म यदोर्वंशे भविष्यति ॥ २५ ॥
स त्वं प्राप्तो न सन्देहो मर्त्यानामुपकारकृत् ।
तथाहि सुमहत्तेजो नालं सोढुमहं तव ॥ २६ ॥
तथाहि सजलाम्भोदनादधीरतरं तव ।
वाक्यं नमति चैवोर्वी यस्य पादप्रपीडिता ॥ २७ ॥
देवासुरे महायुद्धे दैत्यसैन्ये महाभटाः ।
न शेकुर्मम तत्तेजस्त्वत्तेजो न सहाम्यहम् ॥ २८ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ तत्क्रोधजेनेति तत्क्रोधोद्दीपितेन स्वदेहजेनेत्यर्थः ॥ २० ॥ तदा मखाभावे कार्य्याभिनिवेशाभावाच्च शेते इति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ हरेर्जन्म भविष्यतीति मे गर्गेण कथितम् ॥ २५ ॥ गर्गेण कथितो हरिरेवमेवेत्यत्र चिह्नमाह तथाहीति सार्द्धाभ्याम् ॥ २८ ॥ त्वं हि भगवा-

संसारपतितस्यैको जन्तोस्त्वं शरणं परम् ।
स प्रसीद प्रपन्नार्त्तिहर्त्ता हर ममाशुभम् ॥ २८ ॥
त्वं पयोनिधयः शैलाः सरितस्त्वं वनानि च ।
मेदिनी गगनं वायुरापोऽग्निस्त्वं तथा मनः ॥ ३० ॥
बुद्धिरव्याकृतं प्राणाः प्राणेशस्त्वं तथा पुमान् ।
पुंसः परतरं यच्च व्याप्यजन्मविकारि यत् ॥ ३१ ॥
शब्दादिहीनमजरममेयं क्षयवर्जितम् ।
अवृद्धिनाशं तद्ब्रह्म त्वमाद्यन्तविवर्जितम् ॥ ३२ ॥
त्वत्तोऽमराः सपितरो यक्षगन्धर्वकिन्नराः ।
सिद्धाश्चाप्सरसस्त्वत्तो मनुष्याः पशवः खगाः ॥ ३३ ॥
सरीसृपा मृगाः सर्वे त्वत्तः सर्वे महीरुहाः ।
यच्च भूतं भविष्यच्च किञ्चिदत्र चराचरम् ॥ ३४ ॥
अमूर्त्तं मूर्त्तमथवा स्थूलं सूक्ष्मतरं स्थितम् ।
तत्सर्वं त्वं जगत्कर्त्ता नास्ति किञ्चित् त्वया विना ॥ ३५ ॥
मया संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमता भगवन् ! सदा ।
तापत्रयाभिभूतेन न प्राप्ता निर्वृतिः क्वचित् ॥ ३६ ॥
दुःखान्येव सुखानीति मृगतृष्णाजलाशया ।
तथा नाथ ! गृहीतानि तानि तापाय चाभवन् ॥ ३७ ॥
राज्यमुर्वी बलं कोषो मित्रपक्षस्तथात्मजाः ।

र्निहन्ता हरो ममाशुभं हर ॥ २८ ॥ ३० ॥ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ॥ ३१ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ३२ ॥ [illegible] [illegible] [illegible]

भार्या भृत्यजना ये च शब्दाद्या विषयाः प्रभो ।।३८।
सुखबुद्ध्या मया सर्वं गृहीतमिदमव्यय ।
परिणामे तदेवेश ! तापात्मकमभून्मम ॥ ३९ ॥
देवलोकमिमं प्राप्तो नाथ ! देवगणोऽप्ययम् ।
मत्तः साहाय्यकामोऽभूच्छाश्वती कुत्र निर्वृतिः ॥ ४० ॥
त्वामनाराध्य जगतां सर्वेषां प्रभवास्पदम् ।
शाश्वती प्राप्यते केन परमेश्वर ! निर्वृतिः ॥ ४१ ॥
त्वन्मायामूढमनसो जन्ममृत्युजरादिकान् ।
अवाप्य तापान् पश्यन्ति प्रेतराजाननं नराः ॥ ४२ ॥
ततो निजक्रियासूतिं नरकेष्वतिदारुणम् ।
प्राप्नुवन्ति नरा दुःखमस्वरूपमिदन्तव ॥ ४३ ॥
अहमत्यन्तविषयी मोहितस्तव मायया ।
ममत्वगर्वगर्त्तान्तर्भ्रमामि परमेश्वर ! ॥ ४४ ॥

सोऽहं त्वां शरणमपारमीशमीड्यं
संप्राप्तः परमपदं यतो न किञ्चित् ।
संसारश्रमपरितापतप्तचेता
निर्वाणे परिणतधाम्नि साभिलाषः ॥ ४५ ॥

मया दुःखान्येव सुखबुद्ध्या गृहीतानि ॥ १७ ॥ ४२ ॥ ततो नरकेषु निजक्रियाकृति इव कर्मजं दुःखं प्राप्नुवन्ति तव स्वरूपमजानन्तः ॥४३॥ ममत्वस्य तद्विषयो गर्वश्च स एव गर्त्तस्तन्मध्ये भ्रमामि ॥ ४४ ॥ परमपदरूपत्वं यतस्त्वत्तो न किञ्चिद् अतिरिक्तमस्ति तं त्वां परिणतधाम्नि परिपक्वयोगिनामाश्रये निर्वाणे ॥ ४५ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

इत्थं स्तुतस्तदा तेन मुचुकुन्देन धीमता ।
प्राहेशः सर्वभूतानामनादिनिधनो हरिः ॥ १ ॥
यथाभिवाञ्छितान् दिव्यान् गच्छ लोकान् नरेश्वर ।
अव्याहतपरैश्वर्यो मत्प्रसादोपबृंहितः ॥ २ ॥
भुक्त्वा भोगान् महादिव्यान् भविष्यसि महाकुले ।
जातिस्मरो मत्प्रसादात् ततः मोक्षमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः प्रणिपत्येशं जगतामच्युतं नृपः ।
गुहामुखाद् विनिष्क्रान्तो ददृशे सोऽल्पकान् नरान् ॥ ४ ॥
ततः कलियुगं ज्ञात्वा प्राप्तं तप्तुं नृपस्तपः ।
नरनारायणस्थानं प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ५ ॥
कृष्णोऽपि घातयित्वारिमुपायेन हि तद्बलम् ।
जग्राह मथुरामेत्य हस्त्यश्वस्यन्दनोज्ज्वलम् ॥ ६ ॥
आनीय चोग्रसेनाय द्वारवत्यां न्यवेदयत् ।
पराभिभवनिःशङ्कं बभूव च यदोः कुलम् ॥ ७ ॥

[illegible]

बलदेवोऽपि मैत्रेय ! प्रशान्ताखिलविग्रहः ।
ज्ञातिसंदर्शनोत्कण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ ८ ॥

ततो गोपीश्च गोपांश्च यथापूर्वममित्रजित् ।
तथैवाभ्यवदत् प्रेम्णा बहुमानपुरःसरम् ॥ ९ ॥

कैश्चापि संपरिष्वक्तः कांश्चित् स परिषस्वजे ।
हास्यं चक्रे समं कैश्चिद् गोपैर्गोपीजनैस्तथा ॥ १० ॥

प्रियाण्यनेकान्यवदन् गोपास्तत्र हलायुधम् ।
गोप्यश्च प्रेमकुपिताः प्रोचुः सेर्ष्यमथापराः ॥ ११ ॥

गोप्यः पप्रच्छुरपरा नागरीजनवल्लभः ।
कच्चिदास्ते सुखं कृष्णश्चलत्प्रेमलवात्मकः ॥ १२ ॥

अस्मच्चेष्टामुपहसन् कच्चिन्न पुरयोषिताम् ।
सौभाग्यमानमधिकं करोति चलसौहृदः ॥ १३ ॥

एवमाश्वेव गिरिगुहां गत्वा यवनं घातयित्वा द्वारकामगतः । तथा रामोऽप्येकाकी गोवर्धनं गत्वा कालिन्द्याकर्षणादिकं कृत्वागत इति वक्ष्यन्नाह बलदेवोऽपीत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति ज्ञातीनां दर्शने जातोत्कण्ठः औत्सुक्यवान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ ज्येष्ठैः संपरिष्वक्तः कनिष्ठांस्तु परिषस्वजे समैर्हास्यं चक्रे ॥ १० ॥

हलायुधं प्रति काश्चिद् गोप्यः कृष्णवल्लभाः प्रेमकुपिताः प्रोचुः ता एवापराः सेर्ष्यं प्रोचुः ॥ ११ ॥ तत्र कृष्णवल्लभानां प्रश्नमाह गोप्य इत्यादि सप्तभिः । चलत्प्रेमलव आत्मा स्वभावो यस्य सः ॥ १२ ॥ तदेवाह । कच्चिदिति अस्माकं ग्राम्याणां चेष्टामुपहसन् सौभाग्यमानं सौभाग्यगर्वमधिकं कच्चिन्न करोति प्रायशः करोतीति सेर्ष्यः प्रश्नः ॥ १३ ॥ विदग्धास्त्वन्या आहुः कच्चिदिति गीतेनानुगमनमनुहसितं सुगीता-

कच्चित् स्मरति नः कृष्णो गीतानुगमनं कलम् ।
अप्यसौ मातरं द्रष्टुं सकृदप्यागमिष्यति ॥ १४ ॥
अथवा किं तदालापैरपरा क्रियतां कथा ।
तस्यास्माभिर्विना तेन विनास्माकं भविष्यति ॥ १५ ॥
पिता माता तथा भ्राता भर्त्ता बन्धुजनश्च किम् ।
न त्यक्तस्तत्कृतेऽस्माभिरकृतज्ञध्वजो हि सः ॥ १६ ॥
तथापि कच्चिदालापमिहागमनसंश्रयम् ।
करोति कृष्णो वक्तव्यं भवता कृष्ण नानृतम् ॥ १७ ॥
दामोदरोऽसौ गोविन्दः पुरस्त्रीन्यस्तमानसः ।
अपेतप्रीतिरस्मासु दुर्दर्शः प्रतिभाति नः ॥ १८ ॥

पराशर उवाच ।

आमन्त्रितः स कृष्णेति पुनर्दामोदरेति च ।
जहसुः सुस्वरं गोप्यो हरिणा हृतचेतसः ॥ १९ ॥

गुणगणविहृतानं कलं मधुरं कच्चित् स्मरति न [illegible]: [illegible]। अप्यसौ मातरमिति । १४ ॥

[illegible]: अथवेति । तस्यास्माभिर्विना तत्र [illegible] तेन विना [illegible] ॥ १५ ॥

[illegible]: पिता मातेति । [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible]: तथापीति । [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] दामोदर इति [illegible] दामोदर गोविन्द इति च [illegible] दुर्दर्शः प्रतिभातीति [illegible]। [illegible] ॥ १८ ॥ [illegible] हे कृष्ण ! हे दामोदरेति च [illegible]

सन्देशैः साममधुरैः प्रेमगर्भैरगर्वितैः ।
रामेणाश्वासिता गोप्यः कृष्णस्यातिमनोहरैः ॥ २० ॥
गोपैश्च पूर्ववद्रामः परिहासमनोरमाः ।
कथाश्चकार रेमे च सह तैर्व्रजभूमिषु ॥ २१ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

वने विचरतस्तस्य सह गोपैर्महात्मनः ।
मानुषच्छद्मरूपस्य शेषस्य धरणीभृतः ॥ १ ॥
निष्पादितोरुकार्य्यस्य कार्य्येणोर्वीविचारिणः ।
उपभोगार्थमत्यर्थं वरुणः प्राह वारुणीम् ॥ २ ॥
अभीष्टा सर्वदा यस्य मदिरे ! त्वं महौजसः ।
अनन्तस्योपभोगाय तस्य गच्छ मुदे शुभे ! ॥ ३ ॥
इत्युक्ता वारुणी तेन सन्निधानमथाकरोत् ।
वृन्दावनवनोत्पन्नकदम्बतरुकोटरे ॥ ४ ॥

एवामिमन्त्रितवत्यामि यतो हरिणा हृतचेतसः ततः सहसा स्वीयं कृष्णनाम्ना रामसम्बोधनवचनं मोहं गत्वा सुस्वरमुच्चैर्जगुः ॥ १९ ॥ रामा प्रियोक्त्या मधुरैः कृष्णस्य सन्देशैराश्वासिताः ॥ २१ ॥

विचरन् बलदेवोऽपि मदिरागन्धमुत्तमम् ।
आघ्राय मदिरातर्षमवापाथ पुरातनम् ॥ ५ ॥
ततः कदम्बात् सहसा मद्यधारां स लाङ्गली ।
पतन्तीं वीक्ष्य मैत्रेय प्रययौ परमां मुदम् ॥ ६ ॥
पपौ च गोपगोपीभिः समुपेतो मुदान्वितः ।
उपगीयमानो ललितं गीतवाद्यविशारदैः ॥ ७ ॥
समन्तात्[illegible] कणिकामौक्तिकोज्ज्वलः ।
आगच्छ यमुने स्नातुमिच्छामीत्याह विह्वलः ॥ ८ ॥
तस्य वाचं नदी सा च मत्तोक्तामवमन्य वै ।
नाजगाम ततः क्रुद्धो हलं जग्राह लाङ्गली ॥ ९ ॥
गृहीत्वा तां तटे तेन चकर्ष मदविह्वलः ।
पापे नायासि नायासि गम्यतामिच्छयान्यतः ॥ १० ॥
सा कृष्टा तेन सहसा मार्गं सन्त्यज्य निम्नगा ।
यत्रास्ते बलभद्रोऽसौ प्लावयामास तद्वनम् ॥ ११ ॥
शरीरिणी तथोपेत्य त्रासविह्वललोचना ।
प्रसीदेत्यब्रवीद्राम मुञ्च मां मुषलायुध ॥ १२ ॥
सोऽब्रवीदवजानासि मम शौर्यबले यदि ।
सोऽहं त्वां हलपातेन नयिष्यामि सहस्रधा ॥ १३ ॥

मदिरातर्षं पानेच्छाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ [illegible] कणिका [illegible] ॥ ८ ॥ ९ ॥ [illegible] नायासि नायासीति [illegible] यदि [illegible] ॥ १० ॥ ११ ॥ [illegible]

परागर उवाच ।

इत्युक्तातिसंत्रासात् तया नद्या प्रसादितः ।
भूभागे प्लाविते तस्मिन् मुमोच यमुनां बलः ॥ १४ ॥
ततः स्नातस्य वै कान्तिराजगाम महात्मनः ।
अवतंसोत्पलं चारु गृहीत्वैकञ्च कुण्डलम् ॥ १५ ॥
वरुणप्रहितां चास्मै मालामम्लानपङ्कजाम् ।
समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत ॥ १६ ॥
कृतावतंसः स तदा चारुकुण्डलभूषितः ।
नीलाम्बरधरः स्रग्वी शुशुभे कान्तिसंयुतः ॥ १७ ॥
इत्थं विभूषितो रेमे तत्र रामस्तथा व्रजे ।
मासद्वयेन यातश्च पुनः स द्वारकां पुरीम् ॥ १८ ॥
रेवतीं नाम तनयां रैवतस्य महीपतेः ।
उपयेमे बलस्तस्यां जज्ञाते निशठोल्मुकौ ॥ १९ ॥

[illegible]वज्ञानादि ॥ १२ ॥ १४ ॥ कान्तिर्लक्ष्मीः अवतंसोत्पलम् एकञ्च [illegible] कर्णस्य चैकं कुण्डलं गृहीत्वा तथा हरि[illegible] लक्ष्मीराश्रयत । [illegible] कुण्डलं रत्नभूषणम् । आदि[illegible] पद्मादि दिव्यं [illegible]भूषणम् । [illegible] प्रतिगृह्णीष्व पौराणीं भूषणक्रियामिति ॥ १५ ॥ १८ ॥ अथ श्रीकृष्णस्य विवाहान् [illegible] तावत् ज्येष्ठस्य श्रीरामस्य पूर्वोक्तं विवाहादिकमनुसारयति रेवतीमिति ॥ १९ ॥

षड्विंशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

भीष्मकः कुण्डिने राजा विदर्भविषयेऽभवत्।
रुक्मी तस्याभवत् पुत्रो रुक्मिणी च वराङ्गना॥ १ ॥
रुक्मिणीं चकमे कृष्णः सा च तं चारुहासिनी।
न ददौ याचते चैनां रुक्मी द्वेषेण चक्रिणे॥ २ ॥
ददौ च शिशुपालाय जरासन्धप्रचोदितः।
भीष्मको रुक्मिणा सार्द्धं रुक्मिणीमुरुविक्रम॥ ३ ॥
विवाहार्थं ततः सर्वे जरासन्धमुखा नृपाः।
भीष्मकस्य पुरं जग्मुः शिशुपालप्रियैषिणः॥ ४ ॥
कृष्णोऽपि बलभद्राद्यैर्यादवैर्बहुभिर्वृतः।
प्रययौ कुण्डिनं द्रष्टुं विवाहञ्चैद्यभूभृतः॥ ५ ॥
श्वोभाविनि विवाहे तु तां कन्यां हृतवान् हरिः।
विपक्षभारमासज्य रामाद्येष्वथ बन्धुषु॥ ६ ॥
ततश्च पौण्ड्रकः श्रीमान् दन्तवक्त्रो विदूरथः।
शिशुपालजरासन्धशाल्वाद्याश्च महीभृतः॥ ७ ॥
कुपितास्ते हरिं हन्तुं चक्रुरुद्योगमुत्तमम्।

॥ १ ॥ २ ॥ रुक्मिणीं कन्यां ददौ चेति वाचा दत्तवानित्यर्थः ॥३॥
॥ ४ ॥ ५ ॥ पुराद्बहिर्देवतायात्रार्थं विनिर्गतां हृतवान् हरिः।
विपक्षभारं विपक्षैः सह कार्यं युद्धादिकंरूपं रामादिष्वासज्य आरोप्य

निर्जिताश्च समागम्य रामाद्यैर्यदुपुङ्गवैः ॥ ८ ॥
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि अहत्वा युधि केशवम् ।
कृत्वा प्रतिज्ञां रुक्मी च हन्तुं कृष्णमभिद्रुतः ॥ ९ ॥
हत्वा बलं सनागाश्वपत्तिस्यन्दनसंकुलम् ।
निर्जितः पातितश्चोर्व्यां लीलयैव स चक्रिणा ॥ १० ॥
हन्तुं कृतमतिः कृष्णो रुक्मिणं युद्धदुर्मदम् ।
प्रणम्य याचितो ब्रह्मन् ! रुक्मिण्या भगवान् हरिः ॥ ११ ॥
एक एव मम भ्राता न हन्तव्यस्त्वयाधुना ।
कोपं नियम्य देवेश ! भ्रातृभिक्षा प्रदीयताम् ॥ १२ ॥
इत्युक्तेन परित्यक्तः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
रुक्मी भोजकटं नाम पुरं कृत्वावसत् तदा ॥ १३ ॥
निर्जित्य रुक्मिणं सम्यगुपयेमे स रुक्मिणीम् ।
राक्षसेन विवाहेन सम्प्राप्तां मधुसूदनः ॥ १४ ॥
तस्यां जज्ञेऽथ प्रद्युम्नो मदनांशः स वीर्यवान् ।
जहार शम्बरो यं वै यो जघान च शम्बरम् ॥ १५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ । कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा रुक्मी अन्वधावत् ॥ ९ ॥ पातित एव केवलं न तु हतः रुक्मिणीभ्रातृत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ राक्षसेन राक्षसो युद्धहरणादिति स्मृति-प्रसिद्धेन ॥ १४ ॥ मदनांशः कामस्यांशभूतः । अत एव पूर्ववैरमनुस्मरन् शम्बरोऽयं जहार यश्च तं हतवान् ॥ १५ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः।

मैत्रेय उवाच।

शम्बरेण हृतो वीरः प्रद्युम्नः स कथं मुने।
शम्बरश्च महावीर्यः प्रद्युम्नेन कथं हतः॥ १ ॥

पराशर उवाच।

षष्ठेऽह्नि जातमात्रन्तु प्रद्युम्नं सूतिकागृहात्।
ममैष हन्तेति मुने हृतवान् कालशम्बरः॥ २ ॥

हृत्वा चिक्षेप चैवैनं ग्राहोग्रे लवणार्णवे।
कल्लोलजनितावर्त्ते सुघोरे मकरालये॥ ३ ॥

पतितं तत्र चैवैको मत्स्यो जग्राह बालकम्।
न ममार च तस्यापि जठरेऽनलदीपितः॥ ४ ॥

मत्स्यबन्धैश्च मत्स्योऽसौ मत्स्यैरन्यैः सह द्विज।
घातितोऽसुरवर्याय शम्बराय निवेदितः॥ ५ ॥

तस्य मायावती नाम पत्नी सर्वगृहेश्वरी।
कारयामास सूदानामाधिपत्यमनिन्दिता॥ ६ ॥

कालशम्बरः मृत्युतुल्यः शम्बरः ॥ २ ॥ ग्राहोग्रे मकरोग्रे ॥ ३ ॥ न ममार भगवदंशत्वात्। मायाशक्त्या न हि कामो भस्मादिभिः अभिभूयते ॥ ४ ॥ मत्स्यबन्धैर्मत्स्यग्राहिभिः ॥ ५ ॥ तस्य मायावती नाम पत्नीति मायारूपेण तस्य पत्नीत्वं प्रद्युम्नोत्पादनात् तत्पत्नीति व्यवहारः। यद्वा नाम पत्नी पत्नी नाममात्रेणेत्यर्थः। वस्तुतस्त्वनिन्दिता पतिव्रता कामस्य भार्या रतिः। एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ ६ ॥

दारिते मत्स्यजठरे सा ददर्शातिशोभनम्।
कुमारं मन्मथतरोर्दग्धस्य प्रथमाङ्कुरम्॥ ७॥

कोऽयं कथमयं मत्स्यजठरं समुपागतः।
इत्येवं कौतुकाविष्टां तां तन्वीं प्राह नारदः॥ ८॥

अयं समस्तजगतः सृतिसंहारकारिणः।
शंवरेण हृतः कृष्णतनयः सूतिकागृहात्॥ ९॥

क्षिप्तः समुद्रे मत्स्येन निगीर्णस्ते वशं गतः।
नररत्नमिदं सुभ्रु! विस्रब्धा परिपालय॥ १०॥

पराशर उवाच।

नारदेनैवमुक्ता सा पालयामास तं शिशुम्।
बाल्यादेवातिरागेण रूपातिशयमोहिता॥ ११॥

स यदा यौवनाभोगभूषितोऽभून्महामुने!।
साभिलाषा तदा सापि बभूव गजगामिनी॥ १२॥

मायावती ददौ चास्मै मायाः सर्वा महात्मने।
प्रद्युम्नायातिरागान्धा तन्न्यस्तहृदयेक्षणा॥ १३॥

प्रसज्जन्तीं तु तामाह स कार्ष्णिः कमलेक्षणाम्।
मातृभावमपाहाय किमेवं वर्त्तसेऽन्यथा॥ १४॥

सा चास्मै कथयामास न पुत्रस्त्वं ममेति वै।
तनयं त्वामयं विष्णोर्हृतवान् कालशंवरः॥ १५॥

दग्धस्य रुद्रकोपाग्निनेति ॥ ७ ॥ विस्रब्धा प्रत्यययुक्ता सती परिपालये-त्यनेन तद्भर्त्ता कामोऽयमिति सूचितम् ॥ १० ॥ ११ ॥ यौवनाभोगेन तारुण्यविस्तारेण भूषितो यदाभूत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रसज्जन्तीं कामतः

क्षिप्तः समुद्रे मत्स्यस्य संप्राप्तो जठरान्मया ।
सा तु रतिरिति तं माता कान्ताद्याप्यतिवत्सला ॥१६॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः शम्बरं युद्धे प्रद्युम्नः स समाह्वयत् ।
क्रोधाकुलीकृतमना युयुधे च महाबलः ॥ १७ ॥
हत्वा सैन्यमशेषन्तु तस्य दैत्यस्य माधविः ।
सप्त माया व्यतिक्रम्य मायां संयुयुजेऽष्टमीम् ॥ १८ ॥
तया जघान तं दैत्यं मायया कालशम्बरम् ।
उत्पत्य च तया सार्द्धमाजगाम पितुर्गृहम् ॥ १९ ॥
अन्तःपुरे निपतितं मायावत्या समन्वितम् ।
तं दृष्ट्वा कृष्णसंकल्पा बभूवुः कृष्णयोषितः ॥ २० ॥
रुक्मिणी चावदत् प्रेम्णा सास्रदृष्टिरनिन्दिता ।
धन्यायाः खल्वयं पुत्रो वर्त्तते नवयौवने ॥ २१ ॥
अस्मिन् वयसि पुत्रो मे प्रद्युम्नो यदि जीवति ।
सभाग्या जननी वत्स ! त्वया कापि विभूषिता ॥२२॥
अथवा यादृशः स्नेहो मम यादृग्वपुस्तव ।
हरेरपत्यं सुव्यक्तं भवान् वत्स ! भविष्यति ॥ २३ ॥

पराशर उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तः सह कृष्णेन नारदः ।
अन्तःपुरचरीं देवीं रुक्मिणीं प्राह हर्षयन् ॥ २४ ॥

[illegible] ॥१४॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥
[illegible] ॥ २० ॥ २१ ॥

एष ते तनयः सुभ्रु ! हत्वा शम्बरमागतः।
हृतो येनाभवद्बालो भवत्याः सूतिकागृहात्॥ २५॥
इयं मायावती भार्य्या तनयस्यास्य ते सती।
शम्बरस्य न भार्य्येयं श्रूयतामत्र कारणम्॥ २६॥
मन्मथे तु गते नाशं तदुद्भवपरायणा।
शम्बरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी॥ २७॥
व्यवायाद्युपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम्।
दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरेक्षणा॥ २८॥
कामोऽवतीर्णः पुत्रस्ते तस्येयं दयिता रतिः।
विशङ्का नात्र कर्त्तव्या स्नुषेयं तव शोभना॥ २९॥
ततो हर्षसमाविष्टा रुक्मिणी केशवस्तथा।
नगरी च समस्ता सा साधु साध्वित्यभाषत॥ ३०॥
चिरनष्टेन पुत्रेण संयुक्तां प्रेक्ष्य रुक्मिणीम्।
अवाप विस्मयं सर्वो द्वारवत्यां जनस्तदा॥ ३१॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मदिरेक्षणा मदिरे माद-केक्षणे यस्याः सा ॥ २८ ॥ २९ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

चारुदेष्णं सुदेष्णञ्च चारुदेहञ्च वीर्य्यवान्।
सुषेणं चारुगुप्तञ्च भद्रचारुं तथापरम्॥ १ ॥
चारुविन्दं सुचारुञ्च चारुञ्च बलिनां वरम्।
रुक्मिण्यजनयत् पुत्रान् कन्यां चारुमतीं तथा॥ २ ॥
अन्याश्च भार्य्याः कृष्णस्य बभूवुः सप्त शोभनाः।
कालिन्दी मित्रविन्दा च सत्या नाग्नजिती तथा॥ ३ ॥
देवी जाम्बवती चापि रोहिणी कामरूपिणी।
मद्रराजसुता चान्या सुशीला शीलमण्डना॥ ४ ॥
सात्राजिती सत्यभामा लक्ष्मणा चारुहासिनी।
षोडशासन् सहस्राणि स्त्रीणामन्यानि चक्रिणः॥ ५ ॥
प्रद्युम्नोऽपि महावीर्य्यो रुक्मिणस्तनयां शुभाम्।
स्वयंवरस्थां जग्राह सा च तं तनयं हरेः॥ ६ ॥
तस्यामस्याभवत् पुत्रो महाबलपराक्रमः।
अनिरुद्धो रणे रुद्धो वीर्य्योदधिररिन्दमः॥ ७ ॥

वीर्य्यवानिति, वीर्य्यवच्छब्दविशेषणं। प्रद्युम्नस्तु प्रागेवोक्तः॥ १ ॥ ॥ २ ॥ जाम्बवत्येव रोहिणीवंशा। [illegible] संख्याविरोधात् अत एव तस्याः कामरूपिणीति विशेषणम्। केचित्तु रोहिणी नाम [illegible] प्राहुः। तथाचोपरिष्टात् [illegible]- [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible] इति शेषः। [illegible]

तस्यापि रुक्मिणः पौत्रीं वरयामास केशवः ।
दौहित्राय ददौ रुक्मी तां स्पर्द्धन्नपि शौरिणा ॥ ८ ॥
तस्या विवाहे रामाद्या यादवा हरिणा सह ।
रुक्मिणो नगरं जग्मुर्नाम्ना भोजकटं द्विज ! ॥ ९ ॥
विवाहे तत्र निर्वृत्ते प्राद्युम्नेः सुमहात्मनः ।
कलिङ्गराजप्रमुखा रुक्मिणं वाक्यमब्रुवन् ॥ १० ॥
अनक्षज्ञो हली द्यूते तथास्य व्यसनं महत् ।
न जयामो बलं कस्मात् द्यूतेनैनं महाद्युते ! ॥ ११ ॥

पराशर उवाच ।

तथेति तानाह नृपान् रुक्मी बलसमन्वितः ।
सभायां सह रामेण चक्रे द्यूतञ्च वै तदा ॥ १२ ॥
सहस्रमेकं निष्काणां रुक्मिणा विजितो बलः ।
द्वितीयेऽपि पणे चान्यत् सहस्रं रुक्मिणा जितम् ॥ १३ ॥
ततो दशसहस्राणि निष्काणां पणमाददे ।
बलभद्रोऽजयत्तानि रुक्मी द्यूतविदां वरः ॥ १४ ॥
ततो जहास स्वनवत् कलिङ्गाधिपतिर्द्विज ! ।
दन्तान् विदर्शयन् मूढो रुक्मी चाह मदोद्धतः ॥ १५ ॥

स्पर्द्धमानोऽपि रुक्मी ददौ ॥ ८ ॥ अनौचित्यं वक्तुमाह, तस्या विवाहे इत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

तथाप्यस्य द्यूते महद् व्यसनमस्ति ॥ १२ ॥ १३ ॥ बलभद्रो निष्काणां सुवर्णपलद्वयात्मनां दशसहस्राणि पणमादत्ते । तानि च रुक्मी अजयत् ॥ १४ ॥ स्वनवत् सशब्दं यथा भवत्येवं जहास ॥ १५ ॥

अविज्ञोऽयं मया द्यूते बलदेवः पराजितः ।
मुधैवाक्षावलेपान्धो योऽवमेनेऽक्षकोविदम् ॥ १६ ॥
दृष्ट्वा कलिङ्गराजं तं प्रकाशदशनाननम् ।
रुक्मिणञ्चापि दुर्वाक्यं कोपं चक्रे हलायुधः ॥ १७ ॥
ततः कोपपरीतात्मा निष्ककोटिं हलायुधः ।
ग्लहं जग्राह रुक्मी च तदर्थेऽक्षानपातयत् ॥ १८ ॥
अजयद् बलदेवस्तं प्राहोच्चैस्तं जितं मया ।
ममेति रुक्मी प्राहोच्चैरलीकोक्तैरलं बल ! ॥ १९ ॥
त्वयोक्तोऽयं ग्लहः सत्यं न ममैषोऽनुमोदितः ।
एवं त्वया चेद् विजितं मया न विजितं कथम् ॥ २० ॥
अथान्तरिक्षे वागुच्चैः प्राह गम्भीरनादिनी ।
बलदेवस्य तत्कोपं वर्धयन्ती महात्मनः ॥ २१ ॥
*जितं बलेन धर्मेण रुक्मिणा भाषितं मृषा ।
अनुक्त्वापि वचः किञ्चित् कृतं भवति कर्मणा ॥ २२ ॥
ततो बलः समुत्थाय कोपसंरक्तलोचनः ।
जघानाष्टापदेनैव रुक्मिणं सुमहाबलः ॥ २३ ॥

द्यूते अविज्ञो ज्ञानशून्यः मुधा वृथैव अक्षावलेपान्धः अक्षज्ञानगर्वमूढः अक्षम् आज्ञातवान् ॥ १६ ॥ प्रकाशदशनाननं विवृतदन्तमाननं यस्य तं दुष्टानि वाक्यानि यस्य तम् ॥ १७ ॥ ग्लहं पणम् ॥ १८ ॥ तं ग्लहं तं रुक्मिणमुच्चैः वाचनम् अलीकोक्तैर्मिथ्याभाषणैः ॥ १९ ॥

मया जितमित्यत्र रुक्मिणो हेतुमाह त्वयोक्तोऽयमिति ॥ २० ॥ यदुक्तं रुक्मिणा ममैषोऽनुमोदित इति तत्राह अशरीरवाक् ॥ २१ ॥ अनुक्त्वापीति, अनुमोदकवचनमनुक्त्वापि कर्मणैवाक्षपातनादिरूपेणानुमोदनं कृतं भवति । अथवा अनुमोदनोक्तरवाचीनवाक्षपातनादेः कर्मणोऽ

कलिङ्गराजमादाय विस्फुरन्तं बलाद् बलः।
बभञ्ज दन्तान् कुपितो यैः प्रकाशं जहास सः॥ २४॥
आकृष्य च महास्तम्भं जातरूपमयं बलः।
जघान येऽन्ये तत्पक्षा भूभृतः कुपितो बलात्॥ २५॥
ततो हाहाकृतं सर्वं पलायनपरं द्विज!।
तद्राजमण्डलं सर्वं बभूव कुपिते बले॥ २६॥
बलेन निहतं श्रुत्वा रुक्मिणं मधुसूदनः।
नोवाच किञ्चिन्मैत्रेय! रुक्मिणीबलयोर्भयात्॥ २७॥
ततोऽनिरुद्धमादाय कृतोद्वाहं द्विजोत्तम!।
द्वारकामाजगामाथ यदुचक्रं सकेशवम्॥ २८॥

ऊनत्रिंशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

द्वारवत्यां ततः शौरिं शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः।
आजगामाथ मैत्रेय! मत्तैरावतपृष्ठगः॥ १॥
प्रविश्य द्वारकां सोऽथ समेत्य हरिणा ततः।
कथयामास दैत्यस्य नरकस्य विचेष्टितम्॥ २॥

सम्भाराद्॥ २२॥ अष्टापदेन अक्षद्यूतफलकेन॥ २३॥ २४॥ जातरूपमयं स्वर्णमयं महान्तं स्तम्भं सभामण्डपस्तम्भमाकृष्य तेनैव जघान॥ २५॥

त्वया नाथेन देवानां मनुष्यत्वेऽपि तिष्ठता ।
प्रशमं सर्वदुःखानि नीतानि मधुसूदन ! ॥ ३ ॥
तपस्विजननाशाय सोऽरिष्टो धेनुकस्तथा ।
चाणूरो मुष्टिकः केशी ते सर्वे निहतास्त्वया ॥ ४ ॥
कंसः कुवलयापीडः पूतना बालघातिनी ।
नाशं नीतास्त्वया सर्वे येऽन्ये जगदुपद्रवाः ॥ ५ ॥
युष्मद्दोर्दण्डसद्बुद्धिपरित्राते जगत्त्रये ।
यज्ञियज्ञांशसंप्राप्त्या तृप्तिं यान्ति दिवौकसः ॥ ६ ॥
सोऽहं साम्प्रतमायातो यन्निमित्तं जनार्दन ! ।
तत् श्रुत्वा तत्प्रतीकारप्रयत्नं कर्त्तुमर्हसि ॥ ७ ॥
भौमोऽयं नरको नाम्ना प्राग्ज्योतिषपुरेश्वरः ।
करोति सर्वभूतानामुपघातमरिन्दम ॥ ८ ॥
देवसिद्धासुरादीनां नृपाणाञ्च जनार्दन ! ।
हत्वा हि सोऽसुरः कन्या रुरोध निजमन्दिरे ॥ ९ ॥
छत्रं यत् सलिलस्रावि तज्जहार प्रचेतसः ।
मन्दरस्य तथा शृङ्गं हृतवान् मणिपर्वतम् ॥ १० ॥
अमृतस्राविणी दिव्ये मन्मातुः कृष्ण ! कुण्डले ।
जहार सोऽसुरो दिव्या वाञ्छत्यैरावतं गजम् ॥ ११ ॥
दुर्नीतमेतद्गोविन्द ! मया तस्य तवोदितम् ।
यदत्र प्रतिपत्तव्यं तत् स्वयं प्रविमृश्यताम् ॥ १२ ॥

इदानीं भौमवधप्रसङ्गेन हरेः [illegible] माख्यायते [illegible] नरकादिवधः, दारपत्याभिलाषादिना सविस्तरमभिधानेन ॥ १ ॥ २ ॥ यज्ञियानां यज्ञांशानां यज्ञभागानामेषां संप्राप्त्या ॥ ६ ॥ १०

पराशर उवाच ।

इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा भगवान् देवकीसुतः ।
गृहीत्वा वासवं हस्ते समुत्तस्थौ वरासनात् ॥ १३ ॥
चिन्तयामास च विभुर्मनसा पन्नगाशनम् ।
संचिन्तितमुपारुह्य गरुडं गगनेचरम् ।
सत्यभामां समारोप्य ययौ प्राग्ज्योतिषं पुरम् ॥ १४ ॥
आरुह्यैरावतं नागं शक्रोऽपि त्रिदिवालयम् ।
ततो जगाम मैत्रेय ! पश्यतां द्वारकौकसाम् ॥ १५ ॥
प्राग्ज्योतिषपुरस्यासीत् समन्ताच्छतयोजनम् ।
आचिता मौरवैः पाशैः क्षुरान्तैर्भूर्द्विजोत्तम ॥ १६ ॥
तांश्चिच्छेद हरिः पाशान् क्षिप्त्वा चक्रं सुदर्शनम् ।
ततो मुरः समुत्तस्थौ तं जघान च केशवः ॥ १७ ॥
मुरोश्च तनयान् सप्त सहस्रांस्तांस्ततो हरिः ।
चक्रधाराग्निनिर्दग्धांश्चकार शलभानिव ॥ १८ ॥

कृष्णके जहार ॥ ११ ॥ दुर्नीतमन्यायः ॥ १२ ॥ संप्रति कार्य्यार्थं मामुपसर्पति स्वकार्य्यस्तु पारिजातार्थं मया विरोधस्य इति स्मितं कृत्वा ॥ १३ ॥ संचिन्तितं स्मृतिमात्रेणोपगतम् । सत्यभामां समारोप्येत्यत्र हरिवंशोक्तं कारणं द्रष्टव्यम् । तद्यथा नारदानीते पारिजातकुसुमे रुक्मिण्यै दत्ते तदीर्ष्याप्रकुपितां सत्यभामां सान्त्वयता भगवतोक्तं स्वर्गं पारिजाततरुमेवाहरिष्यामीति तदर्थं तां निन्ये इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

क्षुरान्तैः क्षुरधारावत्तीक्ष्णैः मौरवैः मुरसंज्ञेन राक्षसेन निर्मितैराचिता व्याप्ता भूरासीत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ सप्तसहस्राणि परिमाणं

हत्वा मुरं हयग्रीवं तथा पञ्चजनं द्विज ! ।
प्राग्ज्योतिषपुरं धीमांस्त्वरावान् समुपागतः ॥ १८ ॥
नरकेणास्य तत्राभून्महासैन्येन संयुगम् ।
कृष्णस्य यत्र गोविन्दो जघ्ने दैत्यान् सहस्रशः ॥ २० ॥
शस्त्रास्त्रवर्षं मुञ्चन्तं भौमं तं नरकं बली ।
क्षिप्त्वा चक्रं द्विधा चक्रे चक्रेण दैत्यचक्रहा ॥ २१ ॥
हते तु नरके भूमिर्गृहीत्वादितिकुण्डले ।
उपतस्थे जगन्नाथं वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥
यदाहमुद्धृता नाथ ! त्वया शूकरमूर्त्तिना ।
त्वत्स्पर्शसम्भवः पुत्रस्तदायं मय्यजायत ॥ २३ ॥
सोऽयं त्वयैव दत्तो मे त्वयैव विनिपातितः ।
गृहाण कुण्डले चेमे पालयास्य च सन्ततिम् ॥ २४ ॥
भारावतारणार्थाय ममैव भगवानिमम् ।
अंशेन लोकमायातः प्रसादसुमुख ! प्रभो ! ॥ २५ ॥
त्वं कर्त्ता त्वं विकर्त्ता च संहर्त्ता प्रभवोऽव्ययः ।
जगतां त्वं जगद्रूपः स्तूयतेऽच्युत ! किं तव ॥ २६ ॥

[illegible] नाम् ॥ १८ ॥ २३ ॥ [illegible] ॥ २५ ॥ जगतां त्वं कर्त्ता उत्पादकः । विकर्त्ता विशेषेण [illegible] कर्त्ता पोषकः । [illegible] । [illegible] ॥ २६ ॥ [illegible]

व्यापी व्याप्यः क्रिया कर्त्ता कार्य्यश्च भववान् यदा ।
सर्वभूतात्मभूतस्य स्तूयते तव किं तदा ॥ २७ ॥
परमात्मा च भूतात्मा महात्मा चाव्ययो भवान् ।
यदा तदा स्तुतिर्नास्ति किमर्थं ते प्रवर्त्तते ॥ २८ ॥
प्रसीद सर्वभूतात्मन् ! नरकेण कृतं हि यत् ।
*तत् चम्यतामदोषाय त्वत्सुतः स निपातितः ॥ २९ ॥

पराशर उवाच ।

तथेति चोक्त्वा धरणीं भगवान् भूतभावनः ।
रत्नानि नरकावासाज्जग्राह मुनिसत्तम ! ॥ ३० ॥
कन्यापुरे स कन्यानां षोड़शातुलविक्रमः ।
शताधिकानि ददृशे सहस्राणि महामते ! ॥ ३१ ॥
चतुर्दन्तान् गजान् चोग्रान् षट्सहस्रान् स दृष्टवान् ।
काम्बोजानां तथाश्वानां नियुतान्येकविंशतिम् ॥ ३२ ॥
कन्यास्ताश्च तथा नागांस्तानश्वान् द्वारकां पुरीम् ।
प्रेषयामास गोविन्दः सद्यो नरककिङ्करैः ॥ ३३ ॥
ददृशे वारुणं छत्रं तथैव मणिपर्वतम् ।
आरोपयामास हरिर्गरुड़े पतगाशने ॥ ३४ ॥
आरुह्य च स्वयं कृष्णः सत्यभामासहायवान् ।
अदित्याः कुण्डले दातुं जगाम त्रिदिवालयम् ॥ ३५ ॥

व्यापीति द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ किञ्च अदोषाय दोषनिवृत्त्यर्थं त्वत्पुत्रोऽपि त्वयैव निपातितः । वधदण्डेन निष्पापः कृतः किमत्र मया प्रार्थ्यमिति भावः ॥ २९ ॥ ३१ ॥ षट्सहस्रान् षट्सहस्राणि संख्या येषां तान् । नियुतानि लक्षाणि ॥ ३२ ॥ ३५ ॥

त्रिंशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

गरुडो वारुणं छत्रं तथैव मणिपर्वतम्।
सभार्य्यञ्च हृषीकेशं लीलयैव वहन् ययौ॥ १॥

ततः शङ्खमुपाध्मासीत् स्वर्गद्वारं गतो हरिः।
उपतस्थुस्ततो देवाः सार्घ्यपात्रा जनार्दनम्॥ २॥

स देवैरर्चितः कृष्णो देवमातुर्निवेशनम्।
सिताभ्रशिखराकारं प्रविश्य ददृशेऽदितिम्॥ ३॥

स तां प्रणम्य शक्रेण सह ते कुण्डलोत्तमे।
ददौ नरकनाशञ्च शशंसास्यै जनार्दनः॥ ४॥

ततः प्रीता जगन्माता धातारं जगतां हरिम्।
तुष्टावादितिरव्यग्रा कृत्वा तत्प्रवणं मनः॥ ५॥

अदितिरुवाच।

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष! भक्तानामभयङ्कर!।
सनातनात्मन्! सर्वात्मन्! भूतात्मन्! भूतभावन!॥ ६॥

प्रणेता मनसो बुद्धेरिन्द्रियाणां गुणात्मक!।
त्रिगुणातीत! निर्द्वन्द्व! शुद्धसत्त्व! हृदि स्थित!॥ ७॥

उपाध्मासीत् वादितवान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्प्रवणं तदेकाग्रम् ॥ ५ ॥ सनातनात्मन्! नित्यमूर्त्ते! सर्वात्मन्! सर्वान्तर्यामिन्! भूतात्मन्! भूतरूप! भूतभावन! भूतोत्पादक! ॥ ६ ॥ प्रणेता कर्त्ता गुणात्मकेन तत्तद्भावेन प्रवर्त्तकत्वं मनसः प्रणेतृत्वं तथा च बुद्धेरिन्द्रियाणाञ्च प्रणेतृत्वम् उपपद्यते। वस्तुतस्तु त्रिगुणातीत! अतो निर्द्वन्द्व! शुद्धसत्त्वतया शुद्धसत्त्वानां ज्ञानिनां हृदि स्थित! ॥७॥ सितदीर्घादि

सितदीर्घादिभिःशेषकल्पनापरिवर्जित ! ।
जन्मादिभिरसंस्पृष्ट ! स्वप्नादिपरिवर्जित ! ॥ ८ ॥
सन्ध्या रात्रिरहोभूमिर्गगनं वायुरम्बु च ।
हुताशनो मनो बुद्धिर्भूतादिस्त्वं तथाच्युत ! ॥ ९ ॥
सृष्टिस्थितिविनाशानां कर्त्ता कर्त्तृपतिर्भवान् ।
ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिरात्ममूर्त्तिभिरीश्वर ! ॥ १० ॥
देवा यक्षास्तथा दैत्या राक्षसाः सिद्धपन्नगाः ।
कुष्माण्डाश्च पिशाचाश्च गन्धर्वा मनुजास्तथा ॥ ११ ॥
पशवो मृगमातङ्गाः तथैव च सरीसृपाः
वृक्षगुल्मलतावल्लीसमस्तास्तृणजातयः ॥ १२ ॥
स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्माः स्थूलसूक्ष्मतराश्च ये ।
देहभेदा भवान् सर्वे ये केचित् पुद्गलाश्रयाः ॥ १३ ॥
माया तवेयमज्ञातपरमार्थातिमोहिनी ।
अनात्मन्यात्मविज्ञानं यया मूढोऽनुरुध्यते ॥ १४ ॥

शिरस्त्वपरिमाणाद्याभिर्निःशेषाभिः कल्पनाभिः परिवर्जित । जन्मादिभिर्विकारैरसंस्पृष्ट ! स्वप्नाद्यवस्थाभिः परिवर्जित ! ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रह्मादिसंज्ञाभिः स्वमूर्त्तिभिः स्वयमेव सृष्ट्यादीनां कर्त्ता । कर्त्तृपतिः अवान्तरसृष्ट्यादिकर्त्तॄणां दक्षादीनां पतिः ॥ १० ॥ ११ ॥ पूर्य्यन्ते गलन्ते चेति पुद्गलाः उपचयापचयभाजो येऽवयवास्तदाश्रयाः देहभेदाः । यथाहुः । पूरणाद्गलनाद्धे पुद्गलाः परमाणव इति ॥ १२ ॥ अथ मायां स्वरूपानुवादपूर्वकं तन्निवृत्तिं प्रार्थयते माया तवेत्यादिना सार्द्धश्लोकद्वयेन । अज्ञातपरमार्थानां जीवानामतिमोहिनी । मोहनमेवाह

अहं ममेति भावोऽत्र यत् पुंसामभिजायते ।
संसारमातुर्मायायास्तवैतन्नाथ चेष्टितम् ॥ १५ ॥
यैः स्वधर्मपरैर्नाथ ! नरैराराधितो भवान् ।
ते तरन्त्यखिलामेतां मायामात्मविमुक्तये ॥ १६ ॥
ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा ।
विष्णुमायामहावर्त्ते मोहान्धतमसावृताः ॥ १७ ॥
आराध्य त्वामभीप्सन्ते कामानात्मभवक्षयम् ।
यदेते पुरुषा माया सैवेयं भगवंस्तव ॥ १८ ॥
मया त्वं पुत्रकामिन्या वैरिपक्षजयाय च ।
आराधितो न मोक्षाय मायाविलसितं हि तत् ॥ १९ ॥
कौपीनाच्छादनप्राया वाञ्छा कल्पद्रुमादपि ।
जायते यदपुण्यानां सोऽपराधः स्वदोषजः ॥ २० ॥
तत् प्रसीदाखिलजगन्मायामोहकराव्यय ! ।
अज्ञानं ज्ञानसद्भावभूत भूतेश ! नाशय ॥ २१ ॥
नमस्ते चक्रहस्ताय शार्ङ्गहस्ताय ते नमः ।
गदाहस्ताय ते विष्णो ! शङ्खहस्ताय ते नमः ॥ २२ ॥
एतत् पश्यामि ते रूपं स्थूलचिह्नोपलक्षितम् ।
न जानामि परं यत् ते प्रसीद परमेश्वर ! ॥ २३ ॥

[illegible] ॥ १४ ॥ एतत् अहंममेति, संसारस्य मातुर्जनन्यास्तव मायायाश्चेष्टितम् ॥ १५ ॥ विष्णुमायाया ये अज्ञान आवर्ता [illegible] तेषु मोहान्धतमस [illegible] आवृताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्वदोषजः स्वकर्मजः ॥ २० ॥ ज्ञानसद्भावभूत विज्ञानरूप [illegible] मायामोहम् ॥ २१ ॥ [illegible]

पराशर उवाच ।

अदित्यैवं स्तुतो विष्णुः प्रहस्याह सुरारणिम ।
माता देवि ! त्वमस्माकं प्रसीद वरदा भव ॥ २४ ॥

अदितिरुवाच ।

एवमस्तु यथेच्छा ते, त्वमशेषैः सुरासुरैः ।
अजेयः पुरुषव्याघ्र ! मर्त्यलोके भविष्यसि ॥ २५ ॥
ततोऽनन्तरमेवास्य शक्राणीसहिता दितिम् ।
सत्यभामा प्रणम्याह प्रसीदेति पुनः पुनः ॥ २६ ॥

अदितिरुवाच ।

मत्प्रसादान्न ते सुभ्रु ! जरा वैरूप्यमेव च ।
भविष्यत्यनवद्याङ्गि ! सर्वभामा भविष्यसि ॥ २७ ॥

पराशर उवाच ।

अदित्या तु कृतानुज्ञो देवराजो जनार्दनम् ।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरःसरम ॥ २८ ॥
ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् ।
देवोद्यानानि हृद्यानि नन्दनादीनि सत्तम ! ॥ २९ ॥
ददर्श च सुगन्धाढ्यं मञ्जरीपुञ्जधारिणम् ।
शश्वदाह्लादकरं ताम्रबालपल्लवशोभितम् ॥ ३० ॥
मथ्यमानेऽमृते जातं जातरूपसमत्वचम् ।
पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ३१ ॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तम ! ।
कस्मान्न द्वारकामेव नीयते देवपादपः ॥ ३२ ॥

जन्मभूमिं मातरम् ॥ २४ ॥ मोहिता वसुशाच परमस्त्रितादि ॥ २५ ॥

यदि ते तद् वचः सत्यं सत्यात्यर्थं प्रियेति मे।
मद्गेहनिष्कुटार्थाय तदयं नीयतां तरुः॥ ३३॥

न मे जाम्बवती तादृगभीष्टा न च रुक्मिणी।
सत्ये यथा त्वमित्युक्तं त्वया कृष्णासकृत् प्रियम्॥ ३४॥

सत्यं तद् यदि गोविन्द नोपचारकृतं तव।
तदस्तु पारिजातोऽयं मम गेहविभूषणम्॥ ३५॥

बिभ्रती पारिजातस्य केशपक्षेण मञ्जरीम्।
सपत्नीनामहं मध्ये शोभेयमिति कामये॥ ३६॥

पराशर उवाच।

इत्युक्तः संप्रहस्यैनं पारिजातं गरुत्मति।
आरोपयामास हरिस्तमूचुर्वनरक्षिणः॥ ३७॥

भोः शची देवराजस्य महिषी तत्परिग्रहम्।
पारिजातं न गोविन्द हर्तुमर्हसि पादपम्॥ ३८॥

शचीविभूषणार्थाय देवैरमृतमन्थने।
उत्पादितोऽयं न क्षेमी गृहीत्वैनं गमिष्यसि॥ ३९॥

देवराजो मुखप्रेक्षी यस्यास्तस्याः परिग्रहम्।
मौढ्यात् प्रार्थयसे क्षेमी गृहीत्वैनं हि को व्रजेत्॥ ४०॥

अवश्यमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृष्ण यास्यति।
वज्रोद्यतकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामराः॥ ४१॥

तदलं सकलैर्देवैर्विग्रहेण तवाच्युत।
विपाककटु यत् कर्म तन्न शंसन्ति पण्डिताः॥ ४२॥

॥ ३३ ॥ निःकुटायेव [illegible] ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३५ ॥ केश- [illegible] ॥ ३६ ॥ [illegible] न [illegible]

इत्युक्ते तैस्तथा चैतान् सत्यभामातिकोपिनी ।
का शची पारिजातस्य को वा शक्रः सुराधिपः ॥ ४३ ॥
सामान्यः सर्वलोकानां यद्येषोऽमृतमन्थने ।
समुत्पन्नः सुराः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥ ४४ ॥
यथा सुधा यथैवेन्दुर्यथा श्रीर्वनरक्षिणः ।
सामान्याः सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा द्रुमः ॥ ४५ ॥
भर्तृबाहुमहागर्वा रुणद्ध्येनं यथा शची ।
तत् कथ्यतामलं क्षान्त्या सत्या हारयति द्रुमम् ॥ ४६ ॥
कथ्यताञ्च द्रुतं गत्वा पौलोम्या वचनं मम ।
सत्यभामा वदत्येतदतिगर्वोद्धताक्षरम् ॥ ४७ ॥
यदि त्वं दयिता भर्तुर्यदि वश्यः पतिस्तव ।
मद्भर्तुर्हरतो वृक्षं तत् कारय निवारणम् ॥ ४८ ॥
जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदिवेश्वरम् ।
पारिजातं तथाप्येनं मानुषी हारयामि ते ॥ ४९ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्ता रक्षिणो गत्वा शच्या ऊचुर्यथोदितम् ।
शची चोत्साहयामास त्रिदशाधिपतिं पतिम् ॥ ५० ॥
ततः समस्तदेवानां सैन्यैः परिवृतो हरिम् ।
प्रययौ पारिजातार्थमिन्द्रो योधयितुं द्विज ॥ ५१ ॥
ततः परिघनिस्त्रिंशगदाशूलवरायुधाः ।
बभूवुस्त्रिदशाः सज्जाः शक्रे वज्रकरे स्थिते ॥ ५२ ॥

भक्त ॥ ३६ ॥ ४० ॥ निष्कृतिं वा ख्यात प्रतीकारं करिष्यति ॥ ४१ ॥ विपाककटु परिणामेऽमङ्गलकरम् ॥ ४२ ॥ ४७ ॥
भर्तुर्नो निवारणं वारय ॥ ४८ ॥ ५१ ॥ सज्जाः सन्नद्धाः ॥५२॥

स्त्रीत्वादगुरुचित्ताहं स्वभर्तुः श्लाघनापरा ।
ततः कृतवती शक्र ! भवता सह विग्रहम् ॥ ७३ ॥
तदलं पारिजातेन परस्वेन हृतेन नः ।
रूपेण गर्विता सा तु भर्त्रा स्त्री का न गर्विता ॥ ७४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तो विनिवृत्तोऽसौ देवराजस्तया द्विज ! ।
प्राह चैनामलं चण्डि ! सख्युः खेदातिविस्तरैः ॥ ७५ ॥
न चापि सर्गसंहारस्थितिकर्त्ताखिलस्य यः ।
जितस्य तेन मे व्रीडा जायते विश्वरूपिणा ॥ ७६ ॥

यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमध्ये
यस्माद् यतश्च न भविष्यति सर्वभूतात् ।
तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन
व्रीडा कथं भवति देवि ! निराकृतस्य ॥ ७७ ॥

सकलभुवनसूतेर्मूर्त्तिरल्पातिसूक्ष्मा
विदितसकलवेदैर्ज्ञायते यस्य नान्यैः ।
तमजमकृतमीशं शाश्वतं स्वेच्छयैनं
जगदुपकृतिमर्त्त्यं को विजेतुं समर्थः ॥ ७८ ॥

स्त्री [illegible] ॥ ७३ ॥ पतिगर्वितैव यद्वा [illegible] श्लाघनपरा [illegible] रूपेण गर्वितेति ॥ ७४ ॥ चण्डि ! रुष्टे ! [illegible] विस्तरैरलम् ॥ ७५ ॥ न व्रीडां [illegible] ॥ ७६ ॥ यस्मादुपादानकारणभूतात् यतश्च निमित्तकारणभूतात् जगदभूत् भविष्यति चेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ [illegible] न तु सर्वनिमित्तमैश्वर्यं [illegible] ॥ ७८ ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

संस्तुतो भगवानित्थं देवराजेन केशवः।
प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेदं द्विजोत्तम!॥ १ ॥

देवराजो भवानिन्द्रो वयं मर्त्त्या जगत्पते!।
क्षन्तव्यं भवता चेदमपराधकृतं मम॥ २॥

पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचितास्पदम्।
गृहीतोऽयं मया शक्र! सत्या वचनकारणात्॥ ३॥

वज्रञ्चेदं गृहाण त्वं यत्त्वया प्रहितं मयि।
तवैवैतत् प्रहरणं शक्र! वैरिविदारणम्॥ ४॥

शक्र उवाच।

विमोहयसि मामीश! मर्त्त्योऽहमिति किं वदन्।
जानीमस्त्वद्भगवतो नतु सूक्ष्मविदो वयम्॥ ५॥

योऽसि सोऽसि जगत्त्राणप्रवृत्तौ नाथ! संस्थितः।
जगतः शल्यनिष्कर्षं करोष्यसुरसूदन!॥ ६॥

नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण! द्वारवतीं पुरीम्।
मर्त्त्यलोके त्वया त्यक्ते नायं संस्थास्यते भुवि॥ ७॥

पराशर उवाच।

तथेत्युक्त्वा च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः।
प्रसक्तैः सिद्धगन्धर्वैः स्तूयमानस्तथर्षिभिः॥ ८॥

उचितास्पदं यथोचितं स्थानम्॥ ३॥ ४॥ तत् तव यथादृष्टं रूपं जानीमः न तु तव सूक्ष्मरूपविदः॥ ५॥ शल्यनिष्कर्षं

ततः शङ्खमुपाध्माय द्वारकापरिसंस्थितः ।
हर्षमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ॥ ९ ॥
अवतीर्याथ गरुडात् सत्यभामासहायवान् ।
निष्कुटे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥ १० ॥
यमभ्येत्य जनः सर्वो जातिं स्मरति पौर्विकीम् ।
वास्यते यस्य पुष्पाणां गन्धेनोर्वी त्रियोजनम् ॥ ११ ॥
ततस्ते यादवाः सर्वे देहबन्धानमानुषान् ।
ददृशुः पादपे तस्मिन् कुर्वन्तो मुखदर्शनम् ॥ १२ ॥
किङ्करैः समुपानीतं हस्त्यश्वादि ततो धनम् ।
स्त्रियश्च कृष्णो जग्राह नरकस्य परिग्रहान् ॥ १३ ॥
ततः काले शुभे प्राप्ते उपयेमे जनार्दनः ।
ताः कन्या नरकेणासन् सर्वतो याः समाहृताः ॥ १४ ॥
एकस्मिन्नेव गोविन्दः काले तासां महामते ।
जग्राह विधिवत् पाणीन् पृथग्गेहेषु धर्मतः ॥ १५ ॥
षोडश स्त्रीसहस्राणि शतमेकं तथाधिकम् ।
तावन्ति चक्रे रूपाणि भगवान् मधुसूदनः ॥ १६ ॥
एकैकश्येन ताः कन्या मेनिरे मधुसूदनम् ।
ममैव पाणिग्रहणं भगवान् कृतवानिति ॥ १७ ॥

[illegible] शङ्खोद्धारम् ॥ ६ ॥ स च समाध्मायमानः पारिजातवियोग [illegible] [illegible] इति ॥ ७ ॥ [illegible] विद्याविशिष्टाः [illegible]- [illegible] ॥ ८ ॥ १० ॥ पौर्विकीं पूर्वजन्मसम्बन्धिनीम् ॥ ११ ॥ [illegible]-

निशासु च जगत्स्रष्टा तासां गेहेषु केशवः।
उवास विप्र! सर्वासां विश्वरूपधरो हरिः॥ १८॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

प्रद्युम्नाद्या हरेः पुत्रा रुक्मिण्याः कथितास्तव।
भानुं भैमरिकञ्चैव सत्यभामा व्यजायत॥ १॥
दीप्तिमान् ताम्रपक्षाद्या रोहिण्यां तनया हरेः।
बभूवुर्जाम्बवत्याञ्च शाम्बाद्या बाहुशालिनः॥ २॥
तनया भद्रविन्दाद्या नाग्नजित्यां महाबलाः।
संग्रामजित्प्रधानास्तु शैव्यायास्त्वभवन् सुताः॥ ३॥
वृकाद्यास्तु सुता माद्र्यां गात्रवत्प्रमुखान् सुतान्।
अवाप लक्ष्मणा पुत्राः कालिन्द्याश्च श्रुतादयः॥ ४॥
अन्यासाञ्चैव भार्य्याणां समुत्पन्नानि चक्रिणः।
अष्टायुतानि पुत्राणां सहस्राणां शतं तथा॥ ५॥
प्रद्युम्नः प्रथमस्तेषां सर्वेषां रुक्मिणीसुतः।
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूद् वज्रस्तस्मादजायत॥ ६॥

तान् देवत्वान् वरेण्याम् देशाकारान् ददृशुः तस्य जातिस्मारकत्वात् ॥ १२॥ परिणेतुम् विवाहार्थमवरुद्धाः कन्याः॥ ११॥ १८॥

पूर्वोक्तपुत्रानुवादपूर्वकं हरेः सर्वान् पुत्रानाह, प्रद्युम्नाद्या इत्यादि षड्भिः॥ १॥ २॥ शैव्यायां मित्रविन्दायाम्॥ ३॥ ५॥ अनिरुद्धस्य विधान्तरं वक्तुं प्रद्युम्नाद्यनुवादः प्रद्युम्न इति॥ ६॥

अनिरुद्धो रणे बद्धो बलेः पौत्रीं महाबलः।
बाणस्य तनयामूषामुपयेमे द्विजोत्तम ! ॥ ७ ॥
यत्र युद्धमभूद्‌ घोरं हरिशङ्करयोर्महान्।
छिन्नं सहस्रं बाहूनां यत्र बाणस्य चक्रिणा ॥ ८ ॥

मैत्रेय उवाच।

कथं युद्धमभूद्‌ ब्रह्मन्नूषार्थे हरकृष्णयोः।
कथं क्षयञ्च बाणस्य बाहूनां कृतवान् हरिः ॥ ९ ॥
एतत् सर्वं महाभाग ! समाख्यातुं त्वमर्हसि।
महत् कौतूहलं जातं कथां श्रोतुमिमां हरेः ॥ १० ॥

पराशर उवाच।

उषा बाणसुता विप्र ! पार्वतीं सह शम्भुना।
क्रीडन्तीमुपलक्ष्योच्चैः स्पृहाञ्चक्रे तदाश्रयाम ॥ ११ ॥
ततः सकलचित्तज्ञा गौरी तामाह भामिनीम्।
अलमत्यर्थतापेन भर्त्रा त्वमपि रंस्यसे ॥ १२ ॥
इत्युक्ता सा तदा चक्रे कदेति मतिमात्मनः।
को वा भर्त्ता ममेत्येतां पुनरप्याह पार्वती ॥ १३ ॥
वैशाखशुक्लद्वादश्यां स्वप्ने योऽभिभवं तव।
करिष्यति स ते भर्त्ता राजपुत्रि ! भविष्यति ॥ १४ ॥

पराशर उवाच।

तस्यां तिथौ पुमान् स्वप्ने यथा देव्या उदीरितम्।

॥ ७ ॥ यत्र शोणित पुरे युद्धमभूत्। यत्र युद्धे बाणस्य बाहूनां सहस्रं चक्रिणा छिन्नम् ॥ ८ ॥ १० ॥ तदाश्रयां स्पृहां क्रीडायां स्पृहां चक्रे ॥ ११ ॥ इत्युक्ते सत्या गौर्या वा भर्त्ता मनोरथाः [illegible] कदा भविष्यति चक्रे ॥ १२ ॥ अभिभवम् ...

तथैवाभिभवं चक्रे रागश्चक्रे तथैव सा ॥ १५ ॥
ततः प्रबुद्धा पुरुषमपश्यन्ती तमुत्सुका ।
क्व गतोऽसीति निर्लज्जा मैत्रेयोक्तवती सखीम् ॥ १६ ॥
बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा तु तत्सुता ।
तस्याः सख्यभवत् सा च प्राह कोऽयं त्वयोच्यते ॥ १७ ॥
यदा लज्जाकुला नास्यै कथयामास सा सती ।
तदा विश्वासमानीय सर्वमेवाभ्यवादयत् ॥ १८ ॥
विदितार्थान्तु तामाह पुनरूषा यथोदितम् ।
देव्या तथैव तत्प्राप्तौ योऽभ्युपायः कुरुष्व तम् ॥ १९ ॥

पराशर उवाच ।

ततः पटे सुरान् दैत्यान् गन्धर्वांश्च प्रधानतः ।
मनुष्यांश्चाभिलिख्यास्यै चित्रलेखा व्यदर्शयत् ॥ २० ॥
अपास्य सा तु गन्धर्वांस्तथोरगसुरासुरान् ।
मनुष्येषु ददौ दृष्टिं तेष्वप्यन्धकवृष्णिषु ॥ २१ ॥
कृष्णरामौ विलोक्यासौ सुभ्रूर्लज्जाजडेव सा ।
प्रद्युम्नदर्शने व्रीडादृष्टिं निन्येऽन्यतो द्विज ॥ २२ ॥

संभोगम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ औत्सुक्यात् कान्तभ्रान्त्या क्व गतोऽसीति सखीमेवोक्तवती ॥ १६ ॥ १७ ॥ अभ्यवादयत् आभिमुख्येन यथावृत्तमुषामवादयत् कथनमकारयत् ॥ १८ ॥ देव्या यथोदितं स ते भर्त्ता भविष्यतीति तथैव तस्य भर्त्तुः प्राप्त्युपायश्च यथोदितः ॥ १९ ॥ २० ॥ मनुष्येषु कान्तसाजात्यात् दृष्टिं ददौ तत्राप्यन्धकवृष्णिषु कान्तसमानवंशत्वात् ॥ २१ ॥ कृष्णरामौ तु श्वशुरप्रद्युम्नावश्यौ विलोक्य लज्जया

दृष्टमात्रे ततः कान्ते प्रद्युम्नतनये द्विज ।
इच्छात्यर्थविकाशिन्या लज्जा क्वापि निराकृता ॥ २३ ॥
सोऽयं सोऽयमितीत्युक्ते तया सा योगगामिनी ।
ययौ द्वारवतीमूषां समाश्वास्य ततः सखीम् ॥ २४ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

बाणोऽपि प्रणिपत्याग्रे मैत्रेयाह त्रिलोचनम् ।
देव बाहुसहस्रेण निर्विण्णोऽहं विनाहवम् ॥ १ ॥
कच्चिन्ममैषा बाहूनां साफल्यजनको रणः ।
भविष्यति विना युद्धं भाराय मम किं भुजैः ॥ २ ॥

शङ्कर उवाच ।

मयूरध्वजभङ्गस्ते यदा बाण भविष्यति ।
पिशिताशिजनानन्दं प्राप्स्यसे त्वं तदा रणम् ॥ ३ ॥

अन्तेवासित् । प्रद्युम्नतनये तत्र कान्तमात्रत्वेन यदुसन्निधानत्वाद् योग्य-युक्तः इच्छमत्यती निरुद्धे ॥ २२ ॥ २३ ॥ योगगामिनी योगबलादा-काशगामिनी ॥ २४ ॥

अथ युद्धे बाणबाहुच्छेदं वक्ष्यन् बाणस्योरपि तत्तव्यक्तमिति दर्प-वशाच्च बाणोऽपीति चतुर्भिः । अग्रे बाणबहुगणनात् पाप ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ पिशिताशिनो मांसभुजो जनान् पिशाचादीन् आनन्दयतीति

ततः प्रणम्य मुदितः शम्भुमभ्यागतो गृहम् ।
भग्नञ्च ध्वजमालोक्य हृष्टो हर्षान्तरं ययौ ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु योगविद्याबलेन तम् ।
अनिरुद्धमथानिन्ये चित्रलेखा वराप्सराः ॥ ५ ॥
कन्यान्तःपुरमध्ये तं रममाणं सहोषया ।
विज्ञाय रक्षिणो गत्वा शशंसुर्दैत्यभूपतेः ॥ ६ ॥
आदिष्टं किङ्कराणान्तु सैन्यं तेन दुरात्मना ।
जघान परिघं लौहमादाय परवीरहा ॥ ७ ॥
हतेषु तेषु बाणोऽपि रथस्थस्तद्वधोद्यतः ।
युध्यमानो यथाशक्ति यदा वीर्येण निर्जितः ॥ ८ ॥
मायया युयुधे तेन स तदा मन्त्रिचोदितः ।
ततस्तं पन्नगास्त्रेण बबन्ध यदुनन्दनम् ॥ ९ ॥
द्वारवत्यां क्व यातोऽसावनिरुद्धेति जल्पताम् ।
यदूनामाचचक्षे तं बद्धं बाणेन नारदः ॥ १० ॥
तं शोणितपुरे श्रुत्वा नीतं विद्याविदग्धया ।
योषिता प्रत्ययं जग्मुर्यादवा नामरैरिति ॥ ११ ॥

शम्भोर्वाक्यं श्रुत्वा कृष्णो गृहमागत्य तं मयूरपिच्छध्वजं भग्नमालोक्य पुनर्हर्षान्तरं ययाविति द्वयोरन्वयः ॥ ४ । ६ ॥ तेन बाणेन आदिष्टं सैन्यं परवीरहा अनिरुद्धो जघान ॥ ७ । ८ ॥ अनिरुद्धेत्यन्वार्थः सर्वेषाः । अनिरुद्धः क्व यात इति जल्पतामित्यर्थः ॥ १० ॥ नारदवाक्यादेव योगविद्यानिपुणया चित्रलेखया नीतं शोणितपुरे वर्त्तमानं तं श्रुत्वा अमरैर्नीत इति प्रत्ययं निश्चयं जग्मुः । पारिजाताहरणे पराभूतैरमरैः प्रणीतः स्यादिति यदूनां आशङ्कितमित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रमथे-

ततो गरुडमारुह्य स्मृतमात्रागतं हरिः ।
बलप्रद्युम्नसहितो बाणस्य प्रययौ पुरम् ॥ १२ ॥
पुरप्रवेशे प्रमथैर्युद्धमासीन्महात्मनः ।
ययौ बाणपुराभ्यासं नीत्वा तान् संक्षयं हरिः ॥ १३ ॥
ततस्त्रिपादस्त्रिशिरा ज्वरो माहेश्वरो महान् ।
बाणरक्षार्थमत्यर्थं युयुधे शार्ङ्गधन्वना ॥ १४ ॥
तद्भस्मस्पर्शसम्भूततापः कृष्णाङ्गसङ्गमात् ।
अवाप बलदेवोऽपि श्रममामीलितेक्षणः ॥ १५ ॥
ततः स युध्यमानस्तु सह देवेन शार्ङ्गिणा ।
वैष्णवेन ज्वरेणाशु कृष्णदेहान्निराकृतः ॥ १६ ॥
नारायणभुजाघातपरिपीडनविह्वलम् ।
तं वीक्ष्य क्षम्यतामस्येत्याह देवः पितामहः ॥ १७ ॥
ततश्च क्षान्तमेवेति प्रोक्त्वा तं वैष्णवं ज्वरम् ।
आत्मन्येव लयं निन्ये भगवान् मधुसूदनः ॥ १८ ॥
मम त्वया समं युद्धं ये स्मरिष्यन्ति मानवाः ।
विज्वरास्ते भविष्यन्तीत्युक्त्वा चैनं ययौ ज्वरः ॥ १९ ॥

युद्धार्थे ॥ १२ । १४ ॥ [illegible] तस्य [illegible] आसीत् [illegible] यस्य बलदेवस्य स तथा तप्तोऽपि तेन तापेन आमीलिताक्षोऽपि [illegible] श्रमं [illegible] । पाठान्तरे तद्भस्म- स्पर्शात् [illegible] बलदेवोऽपि श्रमं [illegible] ॥ १५ ॥ ततः स माहेश्वरो ज्वरो विष्णुदेहं प्रविश्य तेन सह युध्यमानस्तद्देहमेव [illegible] वैष्णवेन ज्वरेण तद्देहाद् बहिर्निःसारितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ [illegible]

ततोऽग्नीन् भगवान् पञ्च जित्वा नीत्वा तथा क्षयम् ।
दानवानां बलं विष्णुश्चूर्णयामास लीलया ॥ २० ॥
ततः समस्तसैन्येन दैतेयानां बलेः सुतः ।
युयुधे शङ्करश्चैव कार्त्तिकेयश्च शौरिणा ॥ २१ ॥
हरिशङ्करयोर्युद्धमतीवासीत् सुदारुणम् ।
चुक्षुभुः सकला लोकाः शस्त्रास्त्रांशुप्रतापिताः ॥ २२ ॥
प्रलयोऽयमशेषस्य जगतो नूनमागतः ।
मेनिरे त्रिदशा यत्र वर्त्तमाने महाहवे ॥ २३ ॥
जृम्भणास्त्रेण गोविन्दो जृम्भयामास शङ्करम् ।
ततः प्रणेशुर्दैतेयाः प्रमथाश्च समन्ततः ॥ २४ ॥
जृम्भाभिभूतश्च हरो रथोपस्थ उपाविशत् ।
न शशाक तदा योद्धुं कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २५ ॥
गरुडक्षतवाहश्च प्रद्युम्नास्त्रप्रपीडितः ।
कृष्णहुङ्कारनिर्धूतशक्तिश्चापि ययौ गुहः ॥ २६ ॥
जृम्भिते शङ्करे नष्टे दैत्यसैन्ये गुहे जिते ।
नीते प्रमथसैन्ये च संक्षयं शार्ङ्गधन्वना ॥ २७ ॥

तु नाश भगवानेव ज्वरद्वयकार्य्यव्यवस्थापनात् । तदुक्तं हरिवंशे "युवां ज्वरौ ज्वरयतो पीडायां मरणे प्रभू । पीडने तु भवानस्तु मरणे मामको ज्वरः" इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अग्नीन् पञ्च आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यान् ॥ २० ॥ २१ ॥ अस्त्राणामंशुभिः प्रकर्षेण तापिताः सन्तः ॥ २२ ॥

प्रलयो नूनमागत इति मेनिरे ॥ २३ ॥ प्रणेशुः पलायिताः ॥२४॥ जृम्भाभिभूतः आलस्यव्याप्तः रथोपस्थे रथपृष्ठे ॥ २५ ॥ कृष्णस्य हुङ्कारेण निर्धूता निरस्ता शक्तिरायुधं यस्य स गुहश्चापक्रान्तः ॥२६॥

नन्दीशसंगृहीताश्वमधिरूढो महारथम् ।
बाणस्तत्राययौ योद्धुं कृष्णकार्ष्णिबलैः सह ॥ २८ ॥
बलभद्रो महावीर्यो बाणसैन्यमनेकधा ।
विव्याध बाणैः प्रभ्रश्य धर्मतस्तत् पलायत ॥ २९ ॥
आकृष्य लाङ्गलाग्रेण मुषलेनावपोथितम् ।
बलं बलेन ददृशे बाणो बाणैश्च चक्रिणः ॥ ३० ॥
ततः कृष्णस्य बाणेन युद्धमासीत् समस्यतोः ।
परस्परमिषून् दीप्तान् कायत्राणविभेदकान् ॥ ३१ ॥
कृष्णश्चिच्छेद बाणैस्तान् बाणेन प्रहितान् शरान् ।
विभेद केशवं बाणो बाणं विव्याध चक्रभृत् ॥ ३२ ॥
मुमुचाते तथास्त्राणि बाणकृष्णौ जिगीषया ।
परस्परं क्षतिपरौ परमामर्षिणौ द्विज ! ॥ ३३ ॥
छिद्यमानेष्वशेषेषु शरेष्वस्त्रे च सीदति ।
प्राचुर्येण हरिर्बाणं हन्तुं चक्रे ततो मनः ॥ ३४ ॥
ततोऽर्कशतसंघाततेजसा सदृशद्युति ।
जग्राह दैत्यचक्रारिर्हरिश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ ३५ ॥

॥ २९ ॥ धर्मतः युद्धधर्मात् प्रभ्रश्य बाणसैन्यं पलायत पलायनमकरोत् ॥ ३० ॥ अवपोथितं [illegible] चक्रिणः च बाणैर्हतं [illegible] बाणो ददृशे ॥ ३० ॥ [illegible] । कायत्राणं वर्म [illegible] परस्परं [illegible] क्षतिपरौ हिंसकौ [illegible] बाणेन प्रहितान् शरान् चिच्छेद ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अस्त्रे च सीदति [illegible] ॥ ३४ ॥ अर्कशतसंघात [illegible] सदृशद्युतिं चक्रं जग्राह ॥ ३५ ॥ कोटवी नाम

मुञ्चतो बाणनाशाय तत्र चक्रं मधुद्विषः ।
नग्ना दैतेयविद्याभूत् कोटवी पुरतो हरेः ॥ ३६ ॥
तामग्रतो हरिर्दृष्ट्वा मीलिताक्षः सुदर्शनम् ।
मुमोच बाणमुद्दिश्य छेत्तुं बाहुवनं रिपोः ॥ ३७ ॥
क्रमेण तत् तु बाहूनां बाणस्याच्युतनोदितम् ।
छेदं चक्रेऽसुरापास्तशस्त्रौघक्षपणादृतम् ॥ ३८ ॥
छिन्ने बाहुवने तत् तु करस्थं मधुसूदनः ।
मुमुक्षुर्बाणनाशाय विज्ञातस्त्रिपुरद्विषा ॥ ३९ ॥
स उपेत्याह गोविन्दं सामपूर्वमुमापतिः ।
विलोक्य बाणं दोर्दण्डच्छेदासृक्स्राववर्षिणम् ॥ ४० ॥

रुद्र उवाच ।

कृष्ण ! कृष्ण ! जगन्नाथ ! जाने त्वां पुरुषोत्तमम् ।
परेशं परमानन्दमनादिनिधनं परम् ॥ ४१ ॥
देवतिर्यङ्मनुष्येषु शरीरग्रहणात्मिका ।
लीलेयं सर्वभूतस्य तव चेष्टोपलक्षणा ॥ ४२ ॥
तत् प्रसीदाभयं दत्तं बाणस्यास्य मया प्रभो ! ।
तत् त्वया नानृतं कार्यं यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ४३ ॥
अस्मत्संश्रयदृप्तोऽयं नापराधस्तवाव्यय ! ।
मया दत्तवरो दैत्यस्ततस्त्वां क्षामयाम्यहम् ॥ ४४ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः प्राह गोविन्दः शूलपाणिमुमापतिम् ।
प्रसन्नवदनो भूत्वा गतामर्षोऽसुरं प्रति ॥ ४५ ॥

दैतेयानां विद्या मन्त्रमयी कुलदेवता वहाख्या अष्टमोऽंशः ॥३६॥३७॥

श्रीभगवानुवाच ।

युष्मद्दत्तवरो बाणो जीवतामेष शङ्कर ।
त्वद्वाक्यगौरवादेतन्मया चक्रं निवर्त्तितम् ॥ ४६ ॥
त्वया यदभयं दत्तं तद्दत्तमखिलं मया ।
मत्तोऽविभिन्नमात्मानं द्रष्टुमर्हसि शङ्कर ॥ ४७ ॥
योऽहं स त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् ।
अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः ॥ ४८ ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ कृष्णः प्राद्युम्निर्यत्र तिष्ठति ।
तद्बन्धफणिनो नेशुर्गरुडानिलशोषिताः ॥ ४९ ॥
ततोऽनिरुद्धमारोप्य सपत्नीकं गरुत्मति ।
आजग्मुर्द्वारकां रामकार्ष्णिदामोदराः पुरीम् ॥ ५० ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

मैत्रेय उवाच ।

चक्रे कर्म महच्छौरिर्बिभ्राणो मानुषीं तनुम् ।
जिगाय शक्रं शर्वं च सर्वान्देवांश्च लीलया ॥ १ ॥
यच्चान्यदकरोत् कर्म दिव्यचेष्टाविघातकृत् ।
तत्कथ्यतां महाभाग परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥

[illegible] ॥ ७६ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ७७ ॥ ५० ॥

पराशर उवाच।

गदतो मम विप्रर्षे! श्रूयतामिदमादरात्।
नरावतारे कृष्णेन दग्धा वाराणसी यथा ॥ ३ ॥
पौण्ड्रको वासुदेवस्तु वासुदेवोऽभवद् भुवि।
अवतीर्णस्त्वमित्युक्तो जनैरज्ञानमोहितैः ॥ ४ ॥
स मेने वासुदेवोऽहमवतीर्णो महीतले।
नष्टस्मृतिस्ततः सर्वं विष्णुचिह्नमचीकरत् ॥ ५ ॥
दूतञ्च प्रेषयामास कृष्णाय सुमहात्मने।
त्यक्त्वा चक्रादिकं चिह्नं मदीयं नाम चात्मनः ॥ ६ ॥
वासुदेवात्मकं मूढ! मुक्त्वा सर्वं विशेषतः।
आत्मनो जीवितार्थाय ततो मे प्रणतिं व्रज ॥ ७ ॥
इत्युक्तः संप्रहस्यैनं दूतं प्राह जनार्दनः।
निजचिह्नमहञ्चक्रं समुत्स्रक्ष्ये त्वयीति वै ॥ ८ ॥
वाच्यः स पौण्ड्रको गत्वा त्वया दूत! वचो मम।
ज्ञातस्त्वद्वाक्यसद्भावो यत् कार्य्यं तद् विधीयताम् ॥ ९ ॥
गृहीतचिह्न एवाहमागमिष्यामि ते पुरम्।
समुत्स्रक्ष्यामि ते चक्रं निजचिह्नमसंशयम् ॥ १० ॥

दिव्यानां दिवि भजतां चेष्टा पराक्रमस्तद्विघातकस्तिरस्कर्त्ता ॥२॥३॥ पौण्ड्रकः पौण्ड्रदेशजः प्राकृतैर्जनैः संस्तुयमानः वासुदेवोऽवतीर्णस्त्वमित्युक्तः सन् ॥ ४ ॥ सत्यमेवाहं वासुदेवोऽवतीर्ण इति स मेने ॥ ५ ॥ ७ ॥ समुत्स्रक्ष्ये त्वयीति बुद्धिसंनिहितं पौण्ड्रकमभिसन्धायोक्तम्। (चक्रं) चक्रं क्षिप्त्वा तं हनिष्यामीति भावः ॥ ८ ॥

आज्ञापूर्वञ्च यदिदमागच्छेति त्वयोदितम् ।
सम्पादयिष्ये श्वस्तच्च तदप्येषोऽविलम्बितम् ॥ ११ ॥
शरणं ते समभ्येत्य कर्त्तास्मि नृपते तथा ।
यथा त्वत्तो भयं भूयो न मे किञ्चिद् भविष्यति ॥ १२ ॥
इत्युक्तेऽपगते दूते संस्मृत्याभ्यागतं हरिः ।
गरुत्मन्तमथारुह्य त्वरितस्तत्पुरं ययौ ॥ १३ ॥
स चापि केशवोद्योगं श्रुत्वा काशिपतिस्तदा ।
सर्वसैन्यपरीवारः पार्ष्णिग्राह उपाययौ ॥ १४ ॥
ततो बलेन महता काशिराजबलेन च ।
पौण्ड्रको वासुदेवोऽसौ केशवाभिमुखो ययौ ॥ १५ ॥
तं ददर्श हरिर्दूरादुदारस्यन्दने स्थितम् ।
चक्रहस्तं गदाखड्गबाहुं पाणिगताम्बुजम् ॥ १६ ॥
स्रग्धरं धृतशार्ङ्गञ्च सुपर्णरचितध्वजम् ।
वक्षःस्थले कृतञ्चास्य श्रीवत्सं ददृशे हरिः ॥ १७ ॥
किरीटकुण्डलधरं पीतवासःसमन्वितम् ।
दृष्ट्वा तं भावगम्भीरं जहास गरुडध्वजः ॥ १८ ॥
युयुधे च बलेनास्य हस्त्यश्वबलिना द्विज ।
निस्त्रिंशर्ष्टिगदाशूलशक्तिकार्मुकशालिना ॥ १९ ॥
क्षणेन शार्ङ्गनिर्मुक्तैः शरैररिविदारणैः ।
गदाचक्रनिपातैश्च सूदयामास तद्बलम् ॥ २० ॥

[illegible] ॥ १८ ॥ निस्त्रिंशं [illegible] ॥ १९ ॥ [illegible] ॥ २० ॥ [illegible]

काशिराजबलञ्चैव क्षयं नीत्वा जनार्दनः ।
उवाच पौण्ड्रकं मूढमात्मचिह्नोपलक्षणम् ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पौण्ड्रकोक्तं त्वया यत्तु दूतवक्त्रेण मां प्रति ।
समुत्सृजेति चिह्नानि तत्ते सम्पादयाम्यहम् ॥ २२ ॥
चक्रमेतत् समुत्सृष्टं गदेयं ते विसर्जिता ।
गरुत्मानेष निर्दिष्टः समारोहतु ते ध्वजम् ॥ २३ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युच्चार्य्य विमुक्तेन चक्रेणासौ विदारितः ।
पोथिता गदया भग्ना गरुत्मांश्च गरुत्मता ॥ २४ ॥
ततो हाहाकृते लोके काशीनामधिपो बली ।
युयुधे वासुदेवेन मित्रस्यापचितौ स्थितः ॥ २५ ॥
ततः शार्ङ्गधनुर्मुक्तैश्छित्त्वा तस्य शरैः शिरः ।
काशिपूर्य्याञ्च चिक्षेप कुर्वन् लोकस्य विस्मयम् ॥ २६ ॥
हत्वा च पौण्ड्रकं शौरिः काशिराजञ्च सानुगम् ।
पुनर्द्वारवतीं प्राप्तो रेमे स्वर्गगतो यथा ॥ २७ ॥
तच्छिरः पतितं दृष्ट्वा तत्र काशिपतेः पुरे ।
जनः किमेतदित्याह केनेत्यत्यन्तविस्मितः ॥ २८ ॥
ज्ञात्वा तं वासुदेवेन हतं तस्य सुतस्ततः ।
पुरोहितेन सहितस्तोषयामास शङ्करम् ॥ २९ ॥

गरुडेन पक्षिणा निष्पिष्टः स्वायुधैः शार्ङ्गिणा चाक्ष्येण ॥ २४ ॥
अपचितौ नाशात्यये स्थितः सन् युयुधे ॥ २५ ॥ २७ ॥ प्राप्तः

अविमुक्ते महाक्षेत्रे तोषितस्तेन शङ्करः ।
वरं वृणीष्वेति तदा स प्रोवाच नृपात्मजः ॥ २० ॥
स वव्रे भगवन् ! कृत्या पितृहन्तुर्वधाय मे ।
समुत्तिष्ठतु कृष्णस्य त्वत्प्रसादान्महेश्वर ! ॥ २१ ॥

पराशर उवाच ।

एवं भविष्यतीत्युक्ते दक्षिणाग्नेरनन्तरम् ।
महाकृत्या समुत्तस्थौ तस्यैवाग्नेर्विनाशिनी ॥ २२ ॥
ततो ज्वालाकरालास्या ज्वलत्केशकलापिका ।
कृष्ण कृष्णेति कुपिता कृत्वा द्वारवतीं ययौ ॥ २३ ॥
तामवेक्ष्य जनस्त्रासविचलल्लोचनो मुने ।
ययौ शरण्यं जगतां शरणं मधुसूदनम् ॥ २४ ॥
काशिराजसुतेनैषा आराध्य वृषभध्वजम् ।
उत्पादिता महाकृत्येत्यवगम्याथ चक्रिणा ॥ २५ ॥
जहि कृत्यामिमामुग्रां वह्निज्वालाजटालकाम् ।
चक्रमुत्सृष्टमक्षेषु क्रीडासक्तेन लीलया ॥ २६ ॥

[illegible] ॥ २० ॥ [illegible] ॥ २१ ॥ [illegible] ॥ २२ ॥ [illegible] ॥ २३ ॥ [illegible] ॥ २४ ॥ [illegible] ॥ २५ ॥ [illegible] ॥ २६ ॥

तदग्निमालाजटिलज्वालोद्गारातिभीषणाम् ।
कृत्यामनुजगामाशु विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ॥ ३७ ॥
चक्रप्रतापविध्वस्ता कृत्या माहेश्वरी तथा ।
ननाश वेगिनी वेगात् तदप्यनुजगाम ताम् ॥ ३८ ॥
कृत्या वाराणसीमेव प्रविवेश त्वरान्विता ।
विष्णुचक्रप्रतिहतप्रभावा मुनिसत्तम ॥ ३९ ॥
ततः काशिबलं भूरिप्रमथानां तथा बलम् ।
समस्तशस्त्रास्त्रयुतं चक्रस्याभिमुखं ययौ ॥ ४० ॥
शस्त्रास्त्रमोक्षचतुरं दग्ध्वा तद् बलमोजसा ।
कृत्यागर्भामशेषां तां दग्ध्वा वाराणसीं पुरीम् ॥ ४१ ॥
सभूभृद्भृत्यपौरां तु साश्वमातङ्गमानवाम् ।
अशेषकोषकोष्ठां तां दुर्निरीक्ष्यां सुरैरपि ॥ ४२ ॥
ज्वालापरिष्कृताशेषगृहप्राकारचत्वराम् ।
ददाह तद्धरेश्चक्रं सकलामेव तां पुरीम् ॥ ४३ ॥
अक्षीणामर्षमत्युग्रसाध्यसाधनसस्पृहम् ।
तच्चक्रं प्रस्फुरद्दीप्ति विष्णोरभ्याययौ करम् ॥ ४४ ॥

अग्निमालाभिर्जटिला व्याप्ता ज्वालानामुद्गारैश्चातिभीषणा च ताम् । पाठान्तरे चक्रविशेषणम् ॥ ३७ ॥ ननाश अपाक्रामत् ॥ ३८ ॥ ॥ ४१ ॥ भूभृतां राज्ञां भृत्यैः पौरैश्च सहिताम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अक्षीणामर्षम् अनतक्रोधं अत एवात्युग्रं कृत्यावाराणसीदाहादिः साध्यं साधनेन चक्रस्पृहं पुनः कार्यान्तरसाधनाय साकाङ्क्षमित्यर्थः ।

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः।

मैत्रेय उवाच।

भूय एवाहमिच्छामि बलभद्रस्य धीमतः।
श्रोतुं पराक्रमं ब्रह्मन्! तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥
यमुनाकर्षणादीनि श्रुतानि भगवन्मया।
तत् कथ्यतां महाभाग! यदन्यत् कृतवान् बलः ॥ २ ॥

पराशर उवाच।

मैत्रेय! श्रूयतां कर्म यद्रामेणाभवत् कृतम्।
अनन्तेनाप्रमेयेन शेषेण धरणीभृता ॥ ३ ॥
दुर्योधनस्य तनयां स्वयंवरकृतक्षणाम्।
बलादादत्तवान् वीरः साम्बो जाम्बवतीसुतः ॥ ४ ॥
ततः क्रुद्धा महावीर्याः कर्णदुर्योधनादयः।
भीष्मद्रोणादयश्चैनं बबन्धुर्युधि निर्जितम् ॥ ५ ॥
तत् श्रुत्वा यादवाः सर्वे क्रोधं दुर्योधनादिषु।
मैत्रेय! चक्रुश्च ततो निहन्तुं ते महोद्यमम् ॥ ६ ॥
तान् निवार्य बलः प्राह मदलोलाकुलाक्षरम्।
मोक्ष्यन्ति ते मद्वचनात् यास्याम्येको हि कौरवान् ॥ ७ ॥

[illegible]

बलदेवस्ततो गत्वा नगरं नागसाह्वयम् ।
बाह्योपवनमध्येऽभूत् न विवेश च तत् पुरम् ॥ ८ ॥
बलमागतमाज्ञाय भूपा दुर्योधनादयः ।
गामर्घमुदकञ्चैव रामाय प्रत्यवेदयत् ॥ ९ ॥
गृहीत्वा विधिवत् सर्वं ततस्तानाह कौरवान् ।
आज्ञापयत्युग्रसेनः साम्बमाशु विमुञ्चत ॥ १० ॥
ततस्ते तद् वचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणादयो द्विज ! ।
कर्णदुर्योधनाद्याश्च चुक्रुधुर्द्विजसत्तम ! ॥ ११ ॥
ऊचुश्च कुपिताः सर्वे बाह्लीकाद्याश्च कौरवाः ।
अराज्यार्हं यदोर्वंशमवेक्ष्य मुषलायुधम् ॥ १२ ॥
भो ! भोः ! किमेतद् भवता बलभद्रेरितं वचः ।
आज्ञां कुरुकुलोत्थानां यादवः कः प्रदास्यति ॥ १३ ॥
उग्रसेनोऽपि यद्याज्ञां कौरवाणां प्रदास्यति ।
तदलं पाण्डुरच्छत्रैर्नृपयोग्यैर्विडम्बितैः ॥ १४ ॥
तद् गच्छ बल ! पापाढ्यं साम्बमन्यायचेष्टितम् ।
विमोक्ष्यामो न भवतो नोग्रसेनस्य शासनात् ॥ १५ ॥
प्रणतिर्या कृतास्माकमार्य्याणां कुकुरान्धकैः ।
न नाम सा कृता केयमाज्ञा स्वामिनि भृत्यतः ॥ १६ ॥

तथा यथावच्च प्राह ॥ ७ ॥ तत् पुरं विवेशेति श्लोकाकरणे योज्यं, तत् पुरञ्च नञ्चाढ्ये प्रवेशमित्यर्थः । उदकञ्चार्घ्यं रामाय दत्तवन्तः ॥ ९ ॥ विडम्बितैरनर्हस्य धारणेन प्रतिकृतैर्नृपार्हैश्छत्रैरलम् । साम्प्रतं त्याज्य इति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अस्माभिर्मानितत्वात् या प्रणतिरस्य न कृता चेत् तथा नाम मास्तु केयमाज्ञा स्वामिनीति । यथं स्वामिनो आदेशाः । अत आज्ञा न युक्ता किन्तु विज्ञापयतीति वक्तव्य-

गर्वमारोपिता यूयं समानासनभोजनैः।
को दोषो भवतां नीतिर्यत् प्रीत्या नावलोकिता ॥१७॥
अस्माभिरर्घ्यो भवतां योऽयं बल। निवेदितः।
प्रेम्णैतन्नैतदस्माकं कुलाद् युष्मत्कुलोचितम् ॥ १८ ॥

पराशर उवाच।

इत्युक्त्वा कुरवः सर्वे न मुञ्चामो हरेः सुतम्।
कृतैकनिश्चयास्तूर्णं विविशुर्गजसाह्वयम् ॥ १९ ॥
मत्तः कोपेन चाघूर्णंस्ततोऽधिक्षेपजन्मना ॥ २० ॥
उत्थाय पार्ष्ण्या वसुधां जघान स हलायुधः ॥ २१ ॥
ततो विदारिता पृथ्वी पार्ष्णिघातान्महात्मनः।
आस्फोटयामास तदा दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २२ ॥
स उवाचातिताम्राक्षो भ्रूकुटीकुटिलाननः।
अहो! मदावलेपोऽयमसाराणां दुरात्मनाम् ॥ २३ ॥
कौरवाणां महीपत्वमस्माकं किल कालजम्।
उग्रसेनस्य ये नाज्ञां मन्यन्तेऽद्यापि लङ्घनम् ॥ २४ ॥

विति भावः ॥ १६ ॥ नीतिर्यत् प्रीत्या नावलोकितेति प्रीत्यासम्बन्धि- [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विचारिता [illegible] दोष इति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ न मुमुचुः इति कृतैकनिश्चयाः कृतैकमत्याः ॥ १९ ॥ अधिक्षेपजन्मना तिर-स्कारजेन ॥ २० ॥ २१ ॥ असाराणां बलहीनानाम् ॥ २३ ॥

कौरवाणां महीपत्वमिति च्छेदः। कालजम् कालकृतम् कालानुरूपेणैव [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] किन्तु लङ्घनमेव मन्यन्ते ॥ २४ ॥

आज्ञां प्रतीच्छेद् धर्मेण सह देवैः शचीपतिः ।
सदाध्यास्ते सुधर्मां तामुग्रसेनः शचीपतेः ॥ २५ ॥
धिङ्मनुष्यशतोच्छिष्टे तुष्टिरेषां नृपासने ।
पारिजाततरोः पुष्पमञ्जरीर्वनिताजनः ॥ २६ ॥
बिभर्त्ति यस्य भृत्यानां सोऽप्येषां न महीपतिः ।
समस्तभूभुजां नाथ उग्रसेनः स तिष्ठतु ॥ २७ ॥
अद्य निष्कौरवामुर्वीं कृत्वा यास्यामि तत्पुरीम् ।
कर्णं दुर्योधनं द्रोणमद्य भीष्मं सबाह्लिकम् ॥ २८ ॥
दुष्टान् दुःशासनादींश्च भूरिश्रवसमेव च ।
सोमदत्तं शलं भीममर्जुनं सयुधिष्ठिरम् ॥ २९ ॥
यमजौ कौरवांश्चान्यान् हत्वा साश्वरथद्विपान् ।
वीरमादाय शाम्बञ्च सपत्नीकं ततः पुरीम् ॥ ३० ॥
द्वारकामुग्रसेनादीन् गत्वा द्रक्ष्यामि बान्धवान् ।
अथवा कौरवाधीन समस्तैः कुरुभिः सह ॥ ३१ ॥
भारावतरणे शीघ्रं देवराजेन चोदितः ।
भागीरथ्यां क्षिपाम्याशु नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३२ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा मदरक्ताक्षः कर्षणाधोमुखं हलम् ।
प्राकारवप्रे विन्यस्य चकर्ष मुषलायुधः ॥ ३३ ॥

उग्रसेनस्याभिप्रायं विवृणोति, आज्ञां प्रतीच्छेदिति ॥ २५ ॥ २७ ॥ यमजौ नकुलसहदेवौ ॥ २९ ॥ कर्षणार्थमधोमुखं प्राकारवप्रे दुर्गस्य मूलदेशे ॥ ३३ ॥ आघूर्णितं विचलितम् ॥ ३४ ॥

आघूर्णितं तत् सहसा ततो वै हस्तिनापुरम् ।
दृष्ट्वा संक्षुब्धहृदयाश्चुक्रुशुः सर्वकौरवाः ॥ ३४ ॥
राम ! राम ! महाबाहो ! क्षम्यतां क्षम्यतां त्वया ।
उपसंह्रियतां कोपः प्रसीद मुषलायुध ! ॥ ३५ ॥
एष शाम्बः सपत्नीकस्तव निर्यातितो बल ! ।
अविज्ञातप्रभावाणां क्षम्यतामपराधिनाम् ॥ ३६ ॥

पराशर उवाच ।

ततो निर्यातयामासुः शाम्बं पत्न्या समन्वितम् ।
निष्क्रम्य नगरात् तूर्णं कौरवा मुनिपुङ्गव ! ॥ ३७ ॥
भीष्मद्रोणकृपादीनां प्रणम्य वदतां प्रियम् ।
क्षान्तमेतन्मयेत्याह बलो बलवतां वरः ॥ ३८ ॥
अद्याप्याघूर्णिताकारं लक्ष्यते तत् पुरं द्विज ! ।
एष प्रभावो रामस्य बलशौर्योपलक्षणः ॥ ३९ ॥
ततस्तु कौरवाः शाम्बं सम्पूज्य हलिना सह ।
प्रेषयामासुरुद्वाहधनभार्य्यासमन्वितम् ॥ ४० ॥

निर्यातितः समर्पितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ उद्वाहधनेन पारिबर्हेण भार्य्यया च समन्वितम् ॥ ३८ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

मैत्रेय ! श्रूयतां तस्य बलस्य बलशालिनः।
कृतं यदन्यत् तेनाभूत् तदपि श्रूयतां द्विज ! ॥१॥
नरकस्यासुरेन्द्रस्य देवपक्षविरोधिनः।
सखाभवन्महावीर्यो द्विविदो नाम वानरः ॥ २ ॥
वैरानुबन्धं बलवान् स चकार सुरान् प्रति।
नरकं हतवान् कृष्णो बलदर्पसमन्वितम् ॥ ३ ॥
करिष्ये सर्वदेवानां तस्मादेष प्रतिक्रियाम् ॥ ४ ॥
यज्ञविध्वंसनं मेने सर्वलोकक्षयं हितम्।
ततो विध्वंसयामास यज्ञानज्ञानमोहितः ॥ ५ ॥
बिभेद साधुमर्य्यादां क्षयं चक्रे च देहिनाम्।
ददाह च वनोद्देशान् पुरग्रामान्तराणि च ॥ ६ ॥
क्वचिच्च पर्वताक्षेपैर्ग्रामादीन् समचूर्णयत्।
शैलानुत्पाट्य तोयेषु मुमोचाम्बुनिधौ तथा ॥ ७ ॥
पुनश्चार्णवमध्यस्थः क्षोभयामास सागरम्।
तेन विक्षोभितश्चाब्धिरुद्वेलोऽजायत द्विज ! ॥ ८ ॥
प्लावयंस्तीरजान् ग्रामान् पुरादीनतिवेगवान्।
कामरूपी महारूपं कृत्वा संस्थानशेषतः ॥ ९ ॥

मैत्रेय ! श्रूयतामिति यदुक्तं तदेव विवृणोति, कृतं यदन्यदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ रैवतो द्वारकायाः

लुठन् भ्रमणसंमर्द्दैः सञ्चूर्णयति वानरः ।
तेन विप्रकृतं सर्वं जगदेतद् दुरात्मना ॥ १० ॥
निःस्वाध्यायवषट्कारं मैत्रेयासीत् सुदुःखितम् ॥ ११ ॥
एकदा रैवतोद्याने पपौ पानं हलायुधः ।
रेवती च महाभागा तथैवान्या वरस्त्रियः ॥ १२ ॥
उपगीयमानो विलसल्ललनामौलिमध्यगः ।
रेमे यदुवरश्रेष्ठः कुवेर इव मन्दरे ॥ १३ ॥
ततः स वानरोऽभ्येत्य गृहीत्वा सीरिणो हलम् ।
मुषलञ्च चकारास्य सम्मुखञ्च विडम्बनम् ॥ १४ ॥
तथैव योषितां तासां जहासाभिमुखं कपिः ।
पानपूर्णांश्च करकांश्चिक्षेपाहत्य वै तदा ॥ १५ ॥
ततः कोपपरीतात्मा भर्त्सयामास तं बलः ।
तथापि तमवज्ञाय चक्रे किलकिलाध्वनिम् ॥ १६ ॥
ततः समुत्थाय बली जग्राह मुषलं रुषा ।
सोऽपि शैलशिलां भीमां जग्राह प्लवगोत्तमः ॥ १७ ॥
चिक्षेप च स तां क्षिप्तां मुषलेन सहस्रधा ।
बिभेद यादवश्रेष्ठः सा पपात महीतले ॥ १८ ॥
आपतन्मुषलञ्चासौ समुल्लङ्घ्य प्लवङ्गमः ।
वेगेनागम्य रोषेण तेनोरस्यताडयत् ॥ १९ ॥
ततो बलेन कोपेन मुष्टिना मूर्ध्नि ताडितः ।
पपात रुधिरोद्गारी द्विविदः क्षीणजीवितः ॥ २० ॥

[illegible] ॥ १० ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ११ ॥ [illegible]

पतता तच्छरीरेण गिरेः शृङ्गमशीर्य्यत ।
मैत्रेय ! शतधा वज्रिवज्रेणेव हि ताड़ितम् ॥ ॥ २१ ॥
पुष्पवृष्टिं ततो देवा रामस्योपरि चिक्षिपुः ।
प्रशशंसुस्तथाभ्येत्य साध्वेतत ते महत् कृतम ॥ २२ ॥
अनेन दुष्टकपिना दैत्यपक्षोपकारिणा ।
जगन्निराकृतं वीर ! दिष्ट्यासौ क्षयमागतः ।
इत्युक्त्वा दिवमाजग्मुर्देवा हृष्टाः सगुह्यकाः ॥ २३ ॥

पराशर उवाच ।

एवंविधान्यनेकानि बलदेवस्य धीमतः ।
कर्म्माण्यपरिमेयाणि शेषस्य धरणीभृतः ॥ २४ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

एवं दैत्यवधं कृष्णो बलदेवसहायवान् ।
चक्रे दुष्टक्षितीशानां तथैव जगतः कृते ॥ १ ॥
क्षितेश्च भारं भगवान् फाल्गुनेन समं विभुः ।
अवतारयामास हरिः समस्ताक्षौहिणीवधात् ॥ २ ॥

दन्तदंशनादिभिर्विक्रियाम् ॥ १२ ॥ पीवते इति पानं मदिरा तत्पूर्णाम् करकाम् कलशान् ॥ १३ ॥ ।१८॥ अदीर्यत विदीर्णमभूत् ॥१८॥ २० ॥

दुष्टक्षितीशानाञ्च वधं चक्रे ॥ १ ॥ फाल्गुनेन समं तद्द्वारकेण

कृत्वा भारावतरणं भुवो हत्वाखिलान् नृपान् ।
शापव्याजेन विप्राणामुपसंहृतवान् कुलम् ॥ ३ ॥
उत्सृज्य द्वारकां कृष्णस्त्यक्त्वा मानुष्यमात्मभूः ।
सांशो विष्णुमयं स्थानं प्रविवेश पुनर्निजम् ॥ ४ ॥

मैत्रेय उवाच ।

स विप्रशापव्याजेन संजह्रे स्वकुलं कथम् ।
कथञ्च मानुषं देहमुत्ससर्ज जनार्दनः ॥ ५ ॥

पराशर उवाच ।

विश्वामित्रस्तथा कण्वो नारदश्च महामुनिः ।
पिण्डारके महातीर्थे दृष्टा यदुकुमारकैः ॥ ६ ॥
ततस्ते यौवनोन्मत्ता भाविकार्यप्रचोदिताः ।
साम्बं जाम्बवतीपुत्रं भूषयित्वा स्त्रियं यथा ॥ ७ ॥
प्रश्रितास्तान् मुनीनूचुः प्रणिपातपुरःसरम् ।
इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोः किं जनयिष्यति ॥ ८ ॥
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते विप्रलब्धाः कुमारकैः ।
मुनयः कुपिताः प्रोचुर्मुसलं जनयिष्यति ।
येनाखिलकुलोत्सादो यादवानां भविष्यति ॥ ९ ॥
इत्युक्तास्तैः कुमारास्ते आचचक्षुर्यथातथम् ।
उग्रसेनाय मुसलं जज्ञे साम्बस्य चोदरात् ॥ १० ॥

च क्षितेर्भारावतारणाय ॥ २ ॥ ३ ॥ मानुष्यं मनुष्यभावम् । सांशः बलभद्रादिरूपैः सह ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ भाविकार्यं यादववंशनाशस्तेन प्रेरिताः ॥ ७ ॥ ८ ॥ दिव्यज्ञानवत्त्वेऽपि अनवधानं तत्प्रश्नानवधानाद्वा विप्रलब्धाः प्रतारिताः ॥ ९ ॥ उग्रसेनायाचचक्षुः न तु शौरये ॥ १० ॥ उप-

तदुग्रसेनो मुषलमयश्चूर्णमकारयत् ।
जज्ञे स चैरकाचूर्णः प्रक्षिप्तस्तैर्महोदधौ ॥ ११ ॥
मुषलस्याथ लोहस्य चूर्णितस्यान्धकैर्द्विज ।
खण्डं चूर्णयितुं शेकुर्नैकं ते तोमराकृति ॥ १२ ॥
तदप्यम्बुनिधौ क्षिप्तं मत्स्यो जग्राह घातिभिः ।
घातितस्योदरात्तस्य लुब्धो जग्राह तं जरा ॥ १३ ॥
विज्ञातपरमार्थोऽपि भगवान्मधुसूदनः ।
नैच्छत्तदन्यथाकर्तुं विधिना यत्समीहितम् ॥ १४ ॥
देवैश्च प्रहितो दूतः प्रणिपत्याह केशवम् ।
रहस्येकमहं दूतः प्रहितो भगवन् ! सुरैः ॥ १५ ॥
विश्वाश्विमरुदादित्यरुद्रसाध्यादिभिः सह ।
विज्ञापयति शक्रस्तदिदं श्रूयतां प्रभो ! ॥ १६ ॥
भारावतारणार्थाय वर्षाणामधिकं शतम् ।
भगवानवतीर्णोऽत्र त्रिदशैः संप्रसादितः ॥ १७ ॥
दुर्वृत्ता निहता दैत्या भुवो भारोऽवतारितः ।
त्वया सनाथास्त्रिदशा भवन्तु त्रिदिवे पुनः ॥ १८ ॥

सेनोऽपि श्रीकृष्णमनिच्छन्नेव स्वयं तदायसं मुषलं चूर्णमकारयत् । अनेन च विनाशकाले तेषां कृष्णेनास्त्रं सूचितम् । स च चूर्णः । तच्चूर्णं महोदधौ प्रक्षिप्तं च तद्वेलायां लग्नम् । एरका धारामयोपेतास्तृणभेदा भूत्वा जज्ञे । एकेन मुषलेन बहूनां परस्परम् प्रहरणोपयोगात् चूर्णद्वारा तदेव बहुधा परिणतमिति भावः । तोमराकृति शल्याकारम् ॥ १२ ॥ घातिभिर्मत्स्यघातिभिर्घातितस्य मत्स्योदरात् जरासंज्ञो लुब्धो व्याधो जग्राह । स च जराधिष्ठातृदेवतांशो यदुवंश एव व्याधत्वं प्राप्त इति हरिवंशे प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ १६ ॥ पञ्चविंशत्यधिकं

तदेतत् भगवान् ! वर्षाणामधिकं शतम् ।
इदानीं गम्यतां स्वर्गो भवता यदि रोचते ॥ १९ ॥

देवैर्विज्ञाप्यते चैतदथैषां रतिरत्र वै ।
तत् स्थीयतां यथाकालमाख्येयमनुजीविभिः ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यत्त्वमात्थाखिलं दूत ! वेद्म्येतदहमप्युत ।
प्रारब्ध एव हि मया यादवानामपि क्षयः ॥ २१ ॥

भुवः नाद्यापि भारोऽयं यादवैरनिबर्हितै ।
अवतार्यं करोम्येतत् सप्तरात्रेण सत्वरः ॥ २२ ॥

यथा गृहीतमम्भोधेर्दत्त्वाहं द्वारकाभुवम् ।
यादवानुपसंहृत्य यास्यामि त्रिदशालयम् ॥ २३ ॥

मनुष्यदेहमुत्सृज्य सङ्कर्षणसहायवान्
प्राप्त एवास्मि मन्तव्यो देवेन्द्रेण तथामरैः ॥ २४ ॥

जरासन्धादयो येऽन्ये निहता भारहेतवः
क्षितेस्तेभ्यः कुमारोऽपि यदूनां नापचीयते ॥ २५ ॥

तदेतं सुमहाभारमवतार्य क्षितेरहम्
यास्याम्यमरलोकस्य पालनाय ब्रवीहि तान् ॥ २६ ॥

[illegible]

पराशर उवाच ।

इत्युक्तो वासुदेवेन देवदूतः प्रणम्य तम् ।
मैत्रेय ! दिव्यया गत्या देवराजान्तिकं ययौ ॥ २७ ॥
भगवानप्यथोत्पातान् दिव्यभौमान्तरीक्षगान् ।
ददर्श द्वारकापुर्यां विनाशाय दिवानिशम् ॥ २८ ॥
तान् दृष्ट्वा यादवानाह पश्यध्वमतिदारुणान् ।
महोत्पातान् शमायैषां प्रभासं याम मा चिरम् ॥ २९ ॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्ते तु कृष्णेन यादवप्रवरस्ततः ।
महाभागवतः प्राह प्रणिपत्योद्धवो हरिम् ॥ ३० ॥
भगवन् ! यन्मया कार्यं तदाज्ञापय साम्प्रतम् ।
मन्ये कुलमिदं सर्वं भगवान् संहरिष्यति ।
नाशायास्य निमित्तानि कुलस्याच्युत ! लक्षये ॥ ३१ ॥

भगवानुवाच ।

गच्छ त्वं दिव्यया गत्या मत्प्रसादसमुत्थया ।
बदरीमाश्रमं पुण्यं गन्धमादनपर्वते ॥ ३२ ॥
नरनारायणस्थाने तत्पावितमहीतले ।
मन्मना मत्प्रसादेन तत्र सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

भगवानपि त्रिविधान् महोत्पातान् ददर्श । तत्र दिव्या ग्रहयुद्धादयः, भौमा भूकम्पादयः, अन्तरीक्षगाः दिग्दाहोल्कापातादयः ॥ २८ ॥

द्वारकायां मरणे आधिकारिकदेवांशानां यादवानां मुक्तिः स्यात् । तस्मादितः सर्वतीर्थाधिकत्वात् प्रभासं गन्तुं प्रलोभयन्नाह, पश्य महोत्पातानामुपशमार्थं प्रभासं गच्छामेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ उद्धवोदितः

अहं स्वर्गं गमिष्यामि उपसंहृत्य वै कुलम्।
द्वारकाञ्च मया त्यक्तां समुद्रः प्लावयिष्यति॥ १४॥

पराशर उवाच।

इत्युक्तः प्रणिपत्यैनं जगामाथ स दारुकः।
नरनारायणस्थानं कृष्णेनानुमोदितः॥ १५॥
ततश्च यादवाः सर्वे रथानारुह्य शीघ्रगान्।
प्रभासं प्रययुः सार्द्धं कृष्णरामादिभिर्द्विज॥ १६॥
प्राप्य प्रभासं प्रयताः प्रीतास्ते कुकुरान्धकाः।
चक्रुस्तत्र सुरापानं वासुदेवानुमोदिताः॥ १७॥
पिबतां तत्र वै तेषां सङ्घर्षेण परस्परम्।
अतिवादेन्धनो जज्ञे कलहाग्निः क्षयावहः॥ १८॥
जघ्नुः परस्परं ते तु शस्त्रैर्दैवबलात्कृताः।
क्षीणशस्त्राश्च जगृहुः प्रत्यासन्नामथैरकाम्॥ १९॥
एरका तु गृहीता तैर्वज्रभूतेव लक्ष्यते।
तया परस्परं जघ्नुः संप्रहारे सुदारुणे॥ २०॥
प्रद्युम्नसाम्बप्रमुखाः कृतवर्माथ सात्यकिः।
अनिरुद्धादयश्चान्ये पृथुर्विपृथुरेव च॥ २१॥

[illegible]

चारुवर्मा चारुकश्च तथाक्रूरादयो द्विज ।
एरकारूपिभिर्वज्रैस्ते निजघ्नुः परस्परम् ॥ ४२ ॥
निवारयामास हरिर्यादवांस्ते च केशवम् ।
सहायं मेनिरे प्राप्तं ते निजघ्नुः परस्परम् ॥ ४३ ॥
कृष्णोऽपि कुपितस्तेषामेरकामुष्टिमाददे ।
वधाय सोऽपि मुषलं मुष्टिर्लोहमभूत् तदा ॥ ४४ ॥
जघान तेन निःशेषान् यादवानाततायिनः ।
जघ्नुश्च सहसाभ्येत्य तथान्ये च परस्परम् ॥ ४५ ॥
ततश्चार्णवमध्येन जैत्रोऽसौ चक्रिणो रथः ।
पश्यतो दारुकस्याशु हृतोऽश्वैर्द्विजसत्तम ॥ ४६ ॥
चक्रं तथा गदा शार्ङ्गं तूणौ शङ्खोऽसिरेव च ।
प्रदक्षिणं हरिं कृत्वा जग्मुरादित्यवर्त्मना ॥ ४७ ॥
क्षणेन नाभवत् कश्चिद् यादवानामघातितः ।
ऋते कृष्णं महाबाहुं दारुकञ्च महामुने ॥ ४८ ॥
चङ्क्रम्यमाणौ तौ रामं वृक्षमूलकृतासनम् ।
ददृशाते मुखाच्चास्य निष्क्रामन्तं महोरगम् ॥ ४९ ॥
निष्क्रम्य स मुखात् तस्य महाभोगो भुजङ्गमः ।
प्रययावर्णवं सिद्धैः स्तूयमानस्तथोरगैः ॥ ५० ॥

युद्धे ॥ ३९ ॥ निवार्यमाणास्ते यादवाः केशवं तेषां पक्षपातिपक्षाणां सहायं प्राप्तं मेनिरे । अतस्तद्वाक्यमनादृत्य परस्परं ते च जघ्नुः ॥ ४२ ॥ योऽयमेरकामुष्टिरासीत् पुनर्लोहमयं मुषलमेवासीत् ॥ ४४ ॥ आततायिनः स्ववधे प्रवृत्तान् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ चंक्रम्यमाणौ भ्रमं भ्रमं भ्रमन्तौ ॥ ४९ ॥ आत्मनि परं ब्रह्म समारोप्य ध्यानयोगाविति ध्यात्वा तथात्मानं सर्वभूतेष्वधारयत् । सर्वभूतान्यात्मन्येवेति

ततोऽर्घमादाय तदा जलधिः संमुखं ययौ ।
प्रविवेश च तत्तोयं पूजितः पन्नगोत्तमैः ॥ ५१ ॥
दृष्ट्वा बलस्य निर्याणं दारुकं प्राह केशवः ।
इदं सर्वं त्वमाचक्ष्व वसुदेवोग्रसेनयोः ॥ ५२ ॥
निर्याणं बलभद्रस्य यादवानां तथा क्षयम् ।
योगे स्थित्वाहमप्येतत् परित्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ ५३ ॥
वाच्यश्च द्वारकावासिजनः सर्वस्तथाहुकः ।
यथेमां नगरीं सर्वां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ५४ ॥
तस्माद्भवद्भिः सर्वैस्तु प्रतीक्ष्यो ह्यर्जुनागमः ।
न स्थेयं द्वारकामध्ये निष्क्रान्ते तत्र पाण्डवे ॥ ५५ ॥
तेनैव सह गन्तव्यं यत्र याति स कौरवः ।
गत्वा च ब्रूहि कौन्तेयमर्जुनं वचनान्मम ॥ ५६ ॥
पालनीयस्त्वया शक्त्या जनोऽयं मत्परिग्रहः ।
इत्यर्जुनेन सहितो द्वारवत्या भवान् जनम् ।
गृहीत्वा यातु वज्रश्च यदुराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ ५७ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तो दारुकः कृष्णं प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
प्रदक्षिणञ्च बहुशः कृत्वा प्रायाद्यथोदितम् ॥ ५८ ॥
स गत्वा च तथा चक्रे द्वारकायां तथार्जुनम् ।
आनिनाय महाबुद्धिर्वज्रं चक्रे तथा नृपम् ॥ ५९ ॥

[illegible] ॥ ४८ ॥ ५० ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ५५ ॥ [illegible]
[illegible]

भगवानपि गोविन्दो वासुदेवात्मकं परम्।
ब्रह्मात्मनि समारोप्य सर्वभूतेष्वधारयत्॥ ६०॥
समानयन् द्विजवचो दुर्वासा यदुवाच ह।
योगयुक्तोऽभवत् पादं कृत्वा जानुनि सत्तमः॥ ६१॥
आययौ च जरा नाम स तदा तत्र लुब्धकः।
मुसलावशेषलोहैकसायकन्यस्ततोमरः॥ ६२॥
स तत्पादं मृगाकारमवेक्ष्यारादवस्थितः।
तले विव्याध तेनैव तोमरेण द्विजोत्तम॥ ६३॥
गतश्च ददृशे तत्र चतुर्बाहुधरं नरम्।
प्रणिपत्याह चैवैनं प्रसीदेति पुनः पुनः॥ ६४॥
अजानता कृतमिदं मया हरिणशङ्कया।
क्षम्यतामात्मपापेन दग्धं मां दग्धुमर्हसि॥ ६५॥

श्रीपराशर उवाच।

ततस्तं भगवानाह न तेऽस्ति भयमण्वपि।
गच्छ त्वं मत्प्रसादेन लुब्ध! स्वर्गं सुरालयम्॥ ६६॥
विमानमागतं सद्यस्तद्वाक्यसमनन्तरम्।
आरुह्य प्रययौ स्वर्गं लुब्धकस्तत्प्रसादतः॥ ६७॥

कथा। कदाचिद्रु[illegible] दुर्वाससमतिथिं भगवान् भोजयामास। तदा च पायसं तदुच्छिष्टेन लिम्पन् पादौ नालिम्पत्। तदा च कुपितः स प्राह, तव पादतलं मरणस्थानं भविष्यतीति। तदेतद् वाक्यं समान-विधं तथोपविष्ट इति॥ ६१॥ मुसलावशेषलोहमेव एकस्मिन्नस्त्रे

गते तस्मिन् स भगवान् संयोज्यात्मानमात्मनि।
ब्रह्मभूतेऽव्ययेऽचिन्त्ये वासुदेवमयेऽमले॥ ६८॥
अजन्मन्यजरेऽनाशिन्यप्रमेयेऽखिलात्मनि।
तत्याज मानुषं देहमतीत्य त्रिविधां गतिम्॥ ६९॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः।

श्रीपराशर उवाच।

अर्जुनोऽपि तदान्विष्य कृष्णरामकलेवरे।
संस्कारं लम्भयामास तथान्येषामनुक्रमात्॥ १॥
अष्टौ महिष्यः कथिता रुक्मिणीप्रमुखास्तु याः।
उपगुह्य हरेर्देहं विविशुस्ता हुताशनम्॥ २॥
रेवती चैव रामस्य देहमाश्लिष्य सत्तम।
विवेश ज्वलितं वह्निं तत्सङ्गाह्लादशीतलम्॥ ३॥
उग्रसेनस्तु तच्छ्रुत्वा तथैवानकदुन्दुभिः।
देवकी रोहिणी चैव विविशुर्जातवेदसम्॥ ४॥
ततोऽर्जुनः प्रेतकार्यं कृत्वा तेषां यथाविधि।
निश्चक्राम जनं सर्वं गृहीत्वा वज्रमेव च॥ ५॥
द्वारवत्या विनिष्क्रान्ताः कृष्णपत्न्यः सहस्रशः।
वज्रं जनं च कौन्तेयः पालयन् शनकैर्ययौ॥ ६॥

[illegible] ॥ ६८ ॥ ६८ ॥ त्रिविधां [illegible] ॥ ६९ ॥

[illegible] ॥ १ ॥ [illegible]

सभा सुधर्मा कृष्णेन मर्त्यलोके समुज्झिते।
स्वर्गं जगाम मैत्रेय! पारिजातश्च पादपः॥ ७॥
यस्मिन् दिने हरिर्यातो दिवं सन्त्यज्य मेदिनीम्।
तस्मिन्नेवावतीर्णोऽयं कालकायो बली कलिः॥ ८॥
प्लावयामास तां शून्यां द्वारकां च महोदधिः।
यदुदेवगृहं त्वेकं नाप्लावयत सागरः॥ ९॥
नातिक्रान्तमलं ब्रह्मन्! तदद्यापि महोदधिः।
नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान् केशवो यतः॥ १०॥
तदतीव महत् पुण्यं सर्वपातकनाशनम्।
विष्णुक्रीडान्वितस्थानं दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते॥ ११॥
पार्थः पञ्चनदे देशे धनधान्यसमन्विते।
चकार वासं सर्वस्य जनस्य मुनिसत्तम!॥ १२॥
ततो लोभः समभवद् दस्यूनां निहतेश्वराः।
दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थेनैकेन धन्विना॥ १३॥
ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः।
आभीरा मन्त्रयामासुः समेत्यात्यन्तदुर्मदाः॥ १४॥
अयमेकोऽर्जुनो धन्वी स्त्रीजनं निहतेश्वरम्।
नयत्यस्मानतिक्रम्य धिगेतद् भवतां बलम्॥ १५॥
हत्वा गर्वं समारूढो भीष्मद्रोणजयद्रथान्।
कर्णादींश्च न जानाति बलं ग्रामनिवासिनाम्॥ १६॥
हे हे यष्टीमहायामा गृह्णीतायं सुदुर्मतिः।
सर्वानेवावजानाति किं वो बाहुभिरुन्नतैः॥ १७॥

आविर्भूतः आचचार: भविनाशः॥ ७॥ ८॥ १०॥ पञ्चनदाख्यः देशे॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ अहिमकृत्वाः दस्युजाः

ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवो लोप्त्रहारिणः ।
सहस्रशोऽभ्यधावन्त तं जनं निहतेश्वरम् ॥ १८ ॥
ततो निवृत्य कौन्तेय. प्राहाभीरान् हसन्निव ।
निवर्त्तध्वमधर्मज्ञा यदि न स्थ मुमूर्षवः ॥ १९ ॥
अवज्ञाय वचस्तस्य जगृहुस्ते तदा धनम् ।
स्त्रीजनं चैव मैत्रेय विष्वक्सेनपरिग्रहम् ॥ २० ॥
ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गाण्डीवमजरं युधि ।
आरोपितुं समारेभे न शशाक स वीर्य्यवान् ॥ २१ ॥
चकार सज्यं कृच्छ्राच्च तदाभूच्छिथिलं पुनः ।
न सस्मार तथास्त्राणि चिन्तयन्नपि पाण्डवः ॥ २२ ॥
शरान् मुमोच वै तेषु पार्थो वैरिष्वमर्षितः ।
त्वग्भेदं ते परं चक्रुरस्ता गाण्डीवधन्वना ॥ २३ ॥
वह्निनाप्यक्षया दत्ताः शरास्तेऽपि क्षयं ययुः ।
युध्यतः सह गोपालैरर्जुनस्य भवक्षये ॥ २४ ॥
अचिन्तयच्च कौन्तेयः कृष्णस्यैव हि तद्बलम् ।
यन्मया शरसङ्घातैः सकला भूभुजो जिताः ॥ २५ ॥
मिषतः पाण्डुपुत्रस्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ।
आभीरैरपकृष्यन्त कामाच्चान्याः प्रवव्रजुः ॥ २६ ॥
ततः शरेषु क्षीणेषु धनुःकोट्या धनञ्जयः ।

लोप्त्रहारिणः परधनापहारिणः ॥ १८ ॥ यदि मुमूर्षवो न स्थ न भवथ ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्त्राणि तत्तन्मन्त्रान् ॥ २२ ॥ वह्निना दत्ताः अक्षयत्वेन ॥ २४ ॥ २५ ॥ धनुष्कोट्या चापा-

जघान दस्यूंस्ते चास्य प्रहारान् जहसुर्मुने ! ॥ २७ ॥

प्रेक्षतश्चैव पार्थस्य वृष्ण्यन्धकवरस्त्रियः ।
जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समन्तान्मुनिसत्तम ! ॥ २८ ॥

ततः सुदुःखितो जिष्णुः कष्टं कष्टमिति ब्रुवन् ।
अहो ! भगवता तेन मुषितोऽस्मि रुरोद ह ॥ २९ ॥

तद्धनुस्तानि चास्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः ।
सर्वमेकपदे नष्टं दानमश्रोत्रिये यथा ॥ ३० ॥

अहोऽतिबलवद्दैवं विना तेन महात्मना ।
यदसामर्थ्ययुक्तोऽपि नीचवर्गं जयप्रदम् ॥ ३१ ॥

तौ बाहू स च मे मुष्टिः स्थानं तत् सोऽस्मि चार्जुनः ।
पुण्येनेव विना तेन गतं सर्वमसारताम् ॥ ३२ ॥

ममार्जुनत्वं भीमस्य भीमत्वं तत्कृतं ध्रुवम् ।
विना तेन यदाभीरैर्जितोऽहं कथमन्यथा ॥ ३३ ॥

इत्थं वदन् ययौ जिष्णुर्मथुराख्यं पुरोत्तमम् ।
चकार तत्र राजानं वज्रं यादवनन्दनम् ॥ ३४ ॥

स ददर्श ततो व्यासं फाल्गुनः काननाश्रयम् ।
तमुपेत्य महाभागं विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ३५ ॥

तं वन्दमानं चरणाववलोक्य मुनिश्चिरम् ।
उवाच पार्थं विच्छायः कथमत्यन्तमीदृशः ॥ ३६ ॥

षेण दण्डेनैव जघान । अहसन् दस्युप्रहारेऽर्जुनस्यापि तेषामेव वैदग्ध्यात् ॥ २७ ॥ मुषितो वञ्चितोऽस्मि ॥ २९ ॥ एकपदे एकक्षण एव नष्टे । अश्रोत्रिये वेदवर्जिते ॥ ३० ॥ ३४ ॥ इन्द्रप्रस्थात्प्रत्यागच्छन्नर्जुनः क्वचित् काननाश्रयं व्यासं ददर्श ॥ ३५ ॥ कथमीदृशोऽत्यन्तं

अवीरजोऽङ्गनागमनं ब्रह्महत्याथवा कृता ।
दृढाशाभङ्गदुःखी वा भ्रष्टच्छायोऽसि साम्प्रतम् ॥ ३७॥
सामानिकान्वयो वा ते याचमाना निराकृताः ।
अगम्यास्त्रीरतिर्वा त्वं तेनासि विगतप्रभः ॥ ३८ ॥
भुक्तोऽप्रदाय विप्रेभ्य एको मिष्टमथो भवान् ।
किं वा कृपणवित्तानि हृतानि भवतार्जुन ॥ ३९ ॥
कच्चिन्न त्वं शूर्पवातस्य गोचरत्वं गतोऽर्जुन ।
दुष्टचक्षुर्हतो वापि निःश्रीकः कथमन्यथा ॥ ४० ॥
स्पृष्टो नखाम्भसा वाथ घटाम्भःप्रोक्षितोऽपि वा ।
तेनातीवासि विच्छायो न्यूनैर्वा युधि निर्जितः ॥ ४१ ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततः पार्थो विनिःश्वस्य श्रूयतां भगवन्निति ।
प्रोक्त्वा यथावदाचष्ट व्यासायात्मपराभवम् ॥ ४२ ॥

विच्छायो निःश्रीकोऽसीति विस्मयाच्च । पृच्छ्यमानो दुःखवशात्किञ्चि-
दनवबुध्यमानस्तूष्णीं स्थितः पुनः पुनरपृच्छदर्जुनः ॥ ३६ ॥ अथमेव नि-
श्रीकत्वे हेतून् बहुधा विकल्पयन्नाह, अवीरज इति पञ्चभिः । अवीर-
जानां रजोऽस्तु तद्युक्तः किं गमनं कृतम् ? [illegible]
[illegible] अनुगमनञ्च । अवीरजोऽनुगमनं रजस्वलागमन-
वा [illegible] इत्यपरः । यद्वा मां रक्षिष्यतीति कस्यचित्
या दृढा आशा तस्या भङ्गेन वा दुःखी ॥ ३७ ॥ सामानिकाः सहा-
शायो भवाद्यौ सामानिकाः । [illegible]
[illegible] । यद्वा सामानिकं [illegible] । पुंसः
[illegible] इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नोक्तपूर्वे
[illegible] ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३

अर्जुन उवाच ।

यद् बलं यच्च नस्तेजो यद् वीर्य्यं यत्पराक्रमः ।
या श्रीश्छाया च नः सोऽस्मान् परित्यज्य गतो हरिः ॥४३॥

इतरेणेव महता स्मितपूर्व्वाभिभाषिणा ।
हीना वयं मुने ! तेन जातास्तृणमया इव ॥ ४४ ॥

अस्त्राणां सायकानां च गाण्डीवस्य तथा मम ।
सारतायाभवन् मूर्त्तं स गतः पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥

यस्यावलोकनादस्मान् श्रीर्जयः सम्पदुन्नतिः ।
न तत्याज स गोविन्दस्त्यक्त्वास्मान् भगवान् गतः ॥ ४६॥

भीष्मद्रोणाङ्गराजाद्यास्तथा दुर्य्योधनादयः ।
यत्प्रभावेण निर्दग्धाः स कृष्णस्त्यक्तवान् भुवम् ॥ ४७ ॥

निर्यौवनहतश्रीका भ्रष्टच्छायेव मेदिनी ।
विभाति तात ! नैकोऽहं विरहे तस्य चक्रिणः ॥ ४८ ॥

यस्यानुभावाद् भीष्माद्यैर्मय्यग्नौ शलभायितम् ।
विना तेनाद्य कृष्णेन गोपालैरस्मि निर्जितः ॥ ४९ ॥

गाण्डीवं त्रिषु लोकेषु ख्यातिं यदनुभावतः ।
गतं तेन विनाभीरलगुडैस्तत्तिरस्कृतम् ॥ ५० ॥

यच्चिस्तेजः सामर्थ्यं वीर्य्यं प्रभावः पराक्रमो विक्रान्तिः श्रीः सम्पत् छाया कान्तिः ॥ ४३ ॥ इतरेण प्राकृतेन मितेनेव । अङ्गादिविभी-षिकायं लोकेषु निर्मितास्तृणमया धन्विन इव वयं जाताः ॥ ४४ ॥ अङ्गराजाद्याः कर्णाद्याः ॥ ४७ ॥ निर्गतं यौवनं यस्यादिप्रथवसामर्थ्यं यस्याः सा निर्यौवना ॥ ४८ ॥

अग्निरूपे मयि शलभायितं शलभवदाचरितम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

स्त्रीसहस्राण्यनेकानि मन्नाथानि महामुने ! ।
यततो मम नीतानि दस्युभिर्लगुडायुधैः ॥ ५१ ॥
आनीयमानमाभीरैः कृष्ण ! कृष्णावरोधनम् ।
हृतं यष्टिप्रहरणैः परिभूय बलं मम ॥ ५२ ॥
निःश्रीकता न मे चित्रं यज्जीवामि तदद्भुतम् ।
न चापमानपङ्काङ्की निर्लज्जोऽस्मि पितामह ! ॥ ५३ ॥

व्यास उवाच ।

अलं ते व्रीडया पार्थ ! न त्वं शोचितुमर्हसि ।
अवेहि सर्वभूतेषु कालस्य गतिमीदृशीम् ॥ ५४ ॥
कालो भवाय भूतानामभवाय च पाण्डव ! ।
कालमूलमिदं ज्ञात्वा भव स्थैर्यधनोऽर्जुन ! ॥ ५५ ॥
नद्यः समुद्रा गिरयः सकला च वसुन्धरा ।
देवा मनुष्याः पशवस्तरवः ससरीसृपाः ॥ ५६ ॥
सृष्टाः कालेन कालेन पुनर्यास्यन्ति सङ्क्षयम् ।
कालात्मकमिदं सर्वं ज्ञात्वा शममवाप्नुहि ॥ ५७ ॥
यथाह कृष्णमाहात्म्यं तत्तथैव धनञ्जय ! ।
भारावतारकार्यार्थमवतीर्णः स मेदिनीम् ॥ ५८ ॥
भाराक्रान्ता धरा याता देवानां समितिं पुरा ।
तदर्थमवतीर्णोऽसौ कालरूपी जनार्दनः ॥ ५८ ॥

यद् नाथः पालको येषां तानि यततो यतमानस्य ममानरक्ष ॥ ५१ ॥ कृष्ण ! हे कृष्ण ! ॥ ५२ ॥ भवाय उद्भावाय कालमूलं कालाधीनम् ॥ ५३ । ५६ ॥ ५७ । ५८ ॥ यथैकस्मात् कूपात् ततो मोक्षादीनां उद्धरणः चालकतः । तथैव कूपेभ्यः कालीयैः कालोद्धारः उद्धरण

तत्र निष्पादितं कार्य्यमशेषा भूभृतो हताः ।
वृष्ण्यन्धककुलं सर्वं तथा पार्थोपसंहृतम् ॥ ६० ॥
न किञ्चिदन्यत् कर्त्तव्यमस्य भूमितले प्रभोः ।
अतो गतः स भगवान् कृतकृत्यो यथेच्छया ॥ ६१ ॥
सृष्टिं सर्गे करोत्येष देवदेवः स्थितौ स्थितिम् ।
अन्तेऽन्ताय समर्थोऽयं साम्प्रतं वै यथाकृतम् ॥ ६२ ॥
तस्मात् पार्थ ! न संतापस्त्वया कार्य्यः पराभवात् ।
भवन्ति भवकालेषु पुरुषाणां पराक्रमाः ॥ ६३ ॥
त्वयैकेन हता भीष्मद्रोणकर्णादयो नृपाः ।
तेषामर्जुन ! कालोत्थः किं न्यूनाभिभवो न सः ॥६४॥
विष्णोस्तस्यानुभावेन यथा तेषां पराभवः ।
ततस्तथैव भवतो दस्युभ्योऽन्ते तदुद्भवः ॥ ६५ ॥
स देवोऽन्यशरीराणि समाविश्य जगत्स्थितिम् ।
करोति सर्वभूतानां नाशं चान्ते जगत्पतिः ॥६६॥
भवोद्भवे च कौन्तेय ! सहायोऽभूज्जनार्दनः ।
भवान्ते त्वद्विपक्षास्ते केशवेनावलोकिताः ॥६७॥
कः श्रद्दध्यात् स गाङ्गेयान् हन्यास्त्वं सर्वकौरवान् ।
आभीरेभ्यश्च भवतः कः श्रद्दध्यात् पराभवम् ॥ ६८ ॥
पार्थैतत् सर्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम् ।

इत्युपपादयति त्वयैकेनेति षड्भिः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सर्वभूतानां शरीराणि समाविश्य जगतः स्थितिं नाशञ्च स एव करोति ॥ ६६ ॥ भवोद्भवं भाग्यस्योदये भवान्ते भाग्यनाशे ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ लीलामाह लीलां दस्युभिः पराभवम् सहावक्रमयापात् मात्रं येन वारयितुं

त्वया यत् कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवान् जितः ॥ ६९ ॥

गृहीता दस्युभिर्यच्च भवतः योषिताः स्त्रियः ।

तदप्यहं यथावृत्तं कथयामि तवार्जुन ! ॥ ७० ॥

अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत् ।

बहून् वर्षगणान् पार्थ ! गृणन् ब्रह्म सनातनम् ॥ ७१ ॥

जितेष्वसुरसङ्घेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः ।

बभूव तत्र गच्छन्त्यो ददृशुस्तं वरस्त्रियः ॥ ७२ ॥

रम्भातिलोत्तमाद्याश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव ! ॥ ७३ ॥

आकण्ठमग्नं सलिले जटाभारधरं मुनिम् ।

विनयावनताश्चैनं प्रणेमुः स्तोत्रतत्पराः ॥ ७४ ॥

यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथा तथा ।

सर्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ ! वरिष्ठं तं द्विजन्मनाम् ॥ ७५ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

प्रसन्नोऽहं महाभागा ! भवतीनां यदिष्यते ।

मत्तस्तद् व्रियतां सर्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥ ७६ ॥

रम्भातिलोत्तमाद्यास्तं वैदिक्योऽप्सरसोऽब्रुवन् ।

प्रसन्ने त्वय्यपर्याप्तं किमस्माकमिति द्विज ! ॥ ७७ ॥

इतरास्त्वब्रुवन् विप्र ! प्रसन्नो भगवान् यदि ।

तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र ! पुरुषोत्तमम् ॥ ७८ ॥

[illegible] गृहीता दस्य्वादिना दस्युभिः [illegible] ॥ ७० ॥ बहून् [illegible] वाक्यैः । [illegible] ॥ ७२ ॥ वैदिक्यः [illegible] ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ [illegible]

व्यास उवाच।

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा उत्ततार जलान्मुनिः।
ददृशुस्तास्समुत्तीर्णं विरूपं वक्रमष्टधा ॥ ७९ ॥
तं दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत्।
ताः शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन ! ॥ ८० ॥
यस्माद् विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना।
भवतीभिः कृता तस्मादेष शापं ददामि वः ॥ ८१ ॥
मत्प्रसादेन भर्तारं लब्ध्वा तं पुरुषोत्तमम्।
मच्छापोपहताः सर्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥ ८२ ॥

व्यास उवाच।

इत्युदीरितमाकर्ण्य मुनिस्ताभिः प्रसादितः।
पुनः सुरेन्द्रलोकं वै प्राह भूयो गमिष्यथ ॥ ८३ ॥
एवं तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम्।
भर्तारं प्राप्य ता दस्युहस्तं याता वराङ्गनाः ॥ ८४ ॥
तत् त्वया नात्र कर्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डव !।
तेनैवाखिलनाथेन सर्वं तदुपसंहृतम् ॥ ८५ ॥
भवतां चोपसंहारमासन्नं तेन कुर्वता।
बलं तेजस्तथा वीर्यं माहात्म्यं चोपसंहृतम् ॥ ८६ ॥
जातस्य नियतो मृत्युः पतनञ्च तथोन्नतेः।
विप्रयोगावसानश्च संयोगः सञ्चयात् क्षयः ॥ ८७ ॥

निर्गतः ॥ ७९ ॥ गूहमानानां हासमप्रकटयन्तीनाम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ पुनः सुरेन्द्रलोकं गमिष्यथेति प्राह ॥ ८३ ॥ ८५ ॥ माहात्म्यं गौरवम् ॥ ८६ ॥ उन्नतेः पराभावः पतनञ्च सम्बन्धादनन्तरं चयश्च ॥ ८७ ॥

विषाय न बुधाः शोकं न हर्षमुपयान्ति ये ।
तेषामेवेतरे चेष्टां शिक्षन्तः सन्ति तादृशाः ॥ ८८ ॥
तस्मात् त्वया नरश्रेष्ठ ! ज्ञात्वैतद् भ्रातृभिः सह ।
परित्यज्याखिलं तत्र गन्तव्यं तपसे वनम् ॥ ८९ ॥
तद् गच्छ धर्मराजाय निवेद्यैतद् वचो मम ।
परश्वो भ्रातृभिः सार्द्धं यथा यासि तथा कुरु ॥ ९० ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तोऽभ्येत्य पार्थाभ्यां यमाभ्यां च तथार्जुनः ।
दृष्टं चैवानुभूतञ्च कथितं तेष्वशेषतः ॥ ९१ ॥
व्यासवाक्यं च ते सर्वे श्रुत्वार्जुनमुखेरितम् ।
राज्ये परिक्षितं कृत्वा ययुः पाण्डुसुता वनम् ॥ ९२ ॥
इत्येतत् तव मैत्रेय ! विस्तरेण मयोदितम् ।
जातस्य यद् यदोर्वंशे वासुदेवस्य चेष्टितम् ॥ ९३ ॥

तादृशा हर्षशोकविहीनाः सन्ति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ तन्त्रं बन्धुजन परि-वारं त्यक्त्वा ॥ ८८ ॥ ९० ॥ दृष्टं यदुकुलक्षयादि । अनुभूतम् आभीरेभ्यः पराभवादि ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ अध्यायार्थं निगमयति इत्येतदिति ॥ ९३ ॥

श्रीधरानन्दपादाब्जरजः श्रीश्रीधरो यतिः ।
पञ्चमांशमिति व्याख्यात् आत्मप्रकाशाख्यटीकया ॥

षष्ठोऽंशः।

प्रथमोऽध्यायः।

मैत्रेय उवाच।

व्याख्याता भवता सर्गवंशमन्वन्तरस्थितिः।
वंशानुचरितञ्चैव विस्तरेण महामुने! ॥ १ ॥
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तो यथावदुपसंहृतिम्।
महाप्रलयसंस्थानं कल्पान्ते च महामुने! ॥ २ ॥

पराशर उवाच।

मैत्रेय! श्रूयतां मत्तो यथावदुपसंहृतिः।
कल्पान्ते प्राकृते चैव प्रलयो जायते यथा ॥ ३ ॥
अहोरात्रः पितॄणान्तु मासोऽब्दस्त्रिदिवौकसाम्।

श्रीगणेशाय नमः। सर्गादिकथनात्पश्चादात्यन्तिकं लयम्। षष्ठेंऽशे सुविरागाय लयान्तरनिरूपणम्। प्रथमांशमारभ्योक्तमर्थमनुवदन् शुश्रूषितमर्थं पृच्छति। व्याख्यातेति द्वाभ्याम् ॥ १ ॥ यथावत् सर्वथा उपसंहृतिम् आत्यन्तिकं प्रलयमित्यर्थः। कल्पान्ते ब्रह्मणो दिनान्ते ॥ २ ॥ प्राकृते महाप्रलये ॥ ३ ॥ कालप्रमाणं दर्शयन्नाह।

चतुर्युगसहस्रे तु ब्रह्मणो द्वे द्विजोत्तम ! ॥ ४ ॥

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चैव चतुर्युगम् ।
दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु तत् द्वादशभिरुच्यते ॥ ५ ॥

चतुर्युगाण्यशेषाणि सदृशानि स्वरूपतः ।
आद्यं कृतयुगं मुक्त्वा मैत्रेयान्त्यं तथा कलिम् ॥ ६ ॥

आद्ये कृतयुगे सर्गो ब्रह्मणा क्रियते यतः ।
क्रियते चोपसंहारस्तथान्ते च कलौ युगे ॥ ७ ॥

मैत्रेय उवाच ।

कलेः स्वरूपं भगवन् ! विस्तराद् वक्तुमर्हसि ।
धर्म्मश्चतुष्पाद् भगवन् ! यस्मिन् विप्लवमृच्छति ॥ ८ ॥

पराशर उवाच ।

कलेः स्वरूपं मैत्रेय ! यद् भवान् प्रष्टुमिच्छति ।
तन्निबोध समासेन वर्त्तते यन्महामुने ! ॥ ९ ॥

वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् ।
न सामऋग्यजुर्वेदविनिष्पादनहेतुका ॥ १० ॥

अहोरात्र इति । मनुष्याणां मासः पितॄणामहोरात्रः, मनुष्याणामब्दो देवानामहोरात्रः । द्वे चतुर्युगसहस्रे ब्रह्मणोऽहोरात्रम् ॥ ४ ॥ चतुर्युगनामान्याह कृतमिति ॥ ५ ॥ चतुर्युगव्यवस्थामाह चतुर्युगाणीति ॥ ६ ॥ आद्ये सर्गोपसंहारयोर्हेतुमाह आद्य इति । [illegible] उपसंहारोऽस्मिन् पृच्छति । कलेरिति [illegible] ॥ ८ ॥

उत्तरमाह कलेरित्यादिना [illegible] ॥ ९ ॥ वर्णाश्रमाचारवती [illegible] । [illegible]

विवाहा न कलौ धर्म्या न शिष्यगुरुसंस्थितिः ।
न दाम्पत्यक्रमो नैव वह्निदेवात्मकः क्रमः ॥ ११ ॥
यत्र तत्र कुले जातो बली सर्वेश्वरः कलौ ।
सर्वेभ्य एव वर्णेभ्यो योग्यः कन्यावरोधने ॥ १२ ॥
येन केनैव योगेन द्विजातिर्दीक्षितः कलौ ।
यैव सैव च मैत्रेय ! प्रायश्चित्तक्रिया कलौ ॥ १३ ॥
सर्वमेव कलौ शास्त्रं यस्य यद्वचनं द्विज ! ।
देवताश्च कलौ सर्वाः सर्वः सर्वस्य चाश्रमः ॥ १४ ॥
उपवासस्तथायासो वित्तोत्सर्गस्तथा कलौ ।
धर्मो यथाभिरुचितैरनुष्ठानैरनुष्ठितः ॥ १५ ॥
वित्तेन भविता पुंसां स्वल्पेनाढ्यमदः कलौ ।
स्त्रीणां रूपमदश्चैव केशैरेव भविष्यति ॥ १६ ॥

दिवैदोक्तकर्मविनिष्पादनं हेतुर्यस्याः सा । तथाभूता च न भवति किन्त्वर्थकामप्रधानैवेत्यर्थः ॥ १० ॥ धर्म्या इति ब्राह्मादिषु विवाहेषु यो विहितः स एव तद्धेति व्यवस्था नास्तीत्यर्थः । शिष्यस्य गुरोश्च सम्यक् स्थितिः शुश्रूषानुग्रहरूपा नास्ति । दाम्पत्ये यः क्रमः परस्परं वृत्तिनियमः स नास्ति । वह्नौ होमादिप्रकारनियम देवेषु पूजादि-क्रमश्च नास्ति ॥ ११ ॥ सर्वेश्वरो नियन्ता दण्डधर इति यावत् । स एव सर्ववर्णेभ्यः कन्याया अवरोधने परिग्रहे योग्यो भविष्यतीति । कन्या-वरोधनेति पाठे सवर्णत्वादिनियमं विना सर्वेभ्योऽपि वर्णेभ्यो धनी धनवान् कन्याया वरो योग्यो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ येन केना-प्युपायेन निषिद्धद्रव्यादिनापि दीक्षितः स्यात् । यैव सैवेति प्रायश्चित्त-क्रिया लोकरञ्जनमात्रार्था, न तु पापक्षयार्था ॥ ११ ॥ सर्वाः स्वमति-विकल्पिता देवताः ॥ १४ ॥ विधिक्रमं विना यथाभिरुचितैरनुष्ठानैः

सुवर्णमणिरत्नादौ वस्त्रे चापि क्षयं गते।
कलौ स्त्रियो भविष्यन्ति तदा केशैरलङ्कृताः॥ १७॥
परित्यक्ष्यन्ति भर्त्तारं वित्तहीनं तथा स्त्रियः।
भर्त्ता भविष्यति कलौ वित्तवानेव योषिताम्॥ १८॥
यो यो ददाति बहुलं स स स्वामी तदा नृणाम्।
स्वामित्वहेतुः सम्बन्धो भावी नाभिजनस्तदा॥ १९॥
गृहान्ता द्रव्यसङ्घाता द्रव्यान्ता च तथा मतिः।
अर्थाश्चात्मोपभोगान्ता भविष्यन्ति कलौ युगे॥ २०॥
स्त्रियः कलौ भविष्यन्ति स्वैरिण्यो ललितस्पृहाः।
अन्यायावाप्तवित्तेषु पुरुषाश्च स्पृहालवः॥ २१॥

कृत अपराधादि धर्मः स्यात् आचारः सत्कारादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यो यो हीनोऽपि बहुलं धनं ददाति स स स्वामी [illegible]। तत्र हेतुः बहुद्रव्यदानादिना यः सम्बन्धः स एव स्वामित्वे हेतुर्भावी। नाभिजनः सत्कुलोत्पत्त्या। स्वामित्वहेतुसम्बन्धो भावी नाभिजन इति पाठे स्वामित्वहेतुना बहुद्रव्यदानादिना सम्बन्ध एव [illegible] कुलीनत्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ द्रव्यान्ता संघातः [illegible] अपि गृहान्ताः। गृह एव अन्तः [illegible] तथा बहुधनादि-[illegible] भविष्यन्ति। नतु धर्मोप-योगिन इत्यर्थः। तथा मतिश्च द्रव्यान्ता द्रव्यार्जनमात्रपरा न धर्मा-[illegible]। अर्थाश्च आत्मोपभोगान्ताः [illegible] भविष्यन्ति ॥ २० ॥
स्वैरिण्यः [illegible]। तत्र हेतुः ललिते सुन्दरे स्पृहा यासां ताः ॥ २१ ॥ [illegible]

अभ्यर्थितोऽपि सुहृदा स्वार्थहानिं न मानवः ।
पणार्धार्धार्धमात्रेऽपि करिष्यति तदा द्विज ! ॥ २२ ॥
समानपौरुषञ्चेतो भावि विप्रेषु वै कलौ ।
क्षीरप्रदानसम्बन्धि भावि गोषु च गौरवम् ॥ २३ ॥
अनावृष्टिभयप्रायाः प्रजाः क्षुद्भयकातराः ।
भविष्यन्ति तदा सर्वा गगनासक्तदृष्टयः ॥ २४ ॥
कन्दपर्णफलाहारास्तापसा इव मानवाः ।
आत्मानं पातयिष्यन्ति तदावृष्ट्यादिदुःखिताः ॥ २५ ॥
दुर्भिक्षमेव सततं तदा क्लेशमनीश्वराः ।
प्राप्स्यन्ति व्याहतसुखप्रमोदा मानवाः कलौ । २६ ॥
अस्नानभोजिनो नाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥ २७
लोलुपा ह्रस्वदेहाश्च बह्वन्नादनतत्पराः ।
बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥ २८ ॥

विषये स्वार्थस्य हानिं न करिष्यति । कपर्दिकाद्यमपि न त्यक्ष्यतीत्यर्थः । पञ्च गुञ्जा तुलितं स्वर्णं वा पणः तस्याष्टमोंऽशोऽर्धार्धार्धमपि द्रव्यम् ॥ २२ ॥ समानपौरुषम् अस्मात्तु विप्रेषु च पुरुषत्वं समानं तस्मादन्यतो विप्रेषु को विशेष इत्यनादरयुक्तं चित्तं शूद्रादेर्भविष्यतीत्यर्थः । समानपौरुषमिति पाठे सगर्वं निष्ठुरञ्चेत्यर्थः । क्षीरेति नहि भव्यादिभिः क्षीरप्रदानतो गोषु सत्कारो भविष्यति न तु जात्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ क्षुद्भयेन कातराः व्याकुलाः प्रजाः मेघप्रतीक्षया गगने आसक्तदृष्टयो भविष्यन्ति ॥ २४ ॥ पातयिष्यन्ति क्लेशयिष्यन्ति ॥ २५ ॥ अनीश्वरा निर्धनाः । व्याहतं सुखं प्रमोदश्च हर्षो येषां ते ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ बह्वन्नभोजनतत्परा इत्यर्थः ॥ २८ ॥ अनादृताः आदरशून्याः

उभाभ्यामेव पाणिभ्यां शिरःकण्डूयनं स्त्रियः ।
कुर्वन्त्यो गुरुभर्तॄणामाज्ञां भेत्स्यन्त्यनादृताः ॥ २९ ॥
स्वपोषणपराः क्षुद्रा देहसंस्कारवर्जिताः ।
परुषानृतभाषिण्यो भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥ ३० ॥
दुःशीला दुष्टशीलेषु कुर्वन्त्यः सततं स्पृहाम् ।
असद्वृत्ता भविष्यन्ति पुरुषेषु कुलाङ्गनाः ॥ ३१ ॥
वेदादानं करिष्यन्ति वटवश्च तदाव्रताः ।
गृहस्थाश्च न होष्यन्ति न दास्यन्त्युचितान्यपि ॥ ३२ ॥
वनवासा भविष्यन्ति ग्राम्याहारपरिग्रहाः ।
भिक्षवश्चापि मित्रादिस्नेहसम्बन्धयन्त्रिताः ॥ ३३ ॥
अरक्षितारः हर्त्तारः शुल्कव्याजेन पार्थिवाः ।
हारिणो जनवित्तानां संप्राप्ते तु कलौ युगे ॥ ३४ ॥
यो योऽश्वरथनागाढ्यः स स राजा भविष्यति ।
यश्च यश्चाबलः सर्वः स स भृत्यः कलौ युगे ॥ ३५ ॥

॥ २९ ॥ परुषानृतम् भाषितं यासां ताः ॥ ३० ॥ दुष्टशीलेषु असद्वृत्तेषु पुरुषेषु स्पृहां कुर्वन्त्यो व्यभिचारिण्यो भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणानां [illegible] वेदादानं [illegible] । अव्रता वेदव्रतादिहीना बटवो ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनं करिष्यन्ति ॥ ३२ ॥ वनवासाः वानप्रस्थाः भिक्षवः सन्न्यासिनोऽपि [illegible] [illegible] मित्रादीन् [illegible] तेषु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥ पार्थिवा अरक्षितारः प्रजापालन- शून्या एव हर्तारः करादिभिः तथा शुल्कव्याजेन [illegible] [illegible] भविष्यन्ति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ [illegible] [illegible]

वैश्याः कृषिवणिज्यादि संत्यज्य निजकर्म यत् ।
शूद्रवृत्त्या प्रवर्त्स्यन्ति कारुकर्मोपजीविनः ॥ ३६ ॥
भैक्ष्यव्रतास्तथा शूद्राः प्रव्रज्यालिङ्गिनोऽधमाः ।
पाषण्डसंश्रयां वृत्तिमाश्रयिष्यन्त्यसंस्कृताः ॥ ३७ ॥
दुर्भिक्षकरपीडाभिरतीवोपद्रुता जनाः ।
गवेधुककदन्नाढ्यान् देशान् यास्यन्ति दुःखिताः ॥ ३८ ॥
वेदमार्गे प्रलीने च पाषण्डाढ्ये ततो जने ।
अधर्मवृद्ध्या लोकानामल्पमायुर्भविष्यति ॥ ३९ ॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यमानेषु वै तपः ।
नरेषु नृपदोषेण बालमृत्युर्भविष्यति ॥ ४० ॥
भविता योषितां सूतिः पञ्चषट्सप्तवार्षिकी ।
नवाष्टदशवर्षाणां मनुष्याणां तथा कलौ ॥ ४१ ॥
पलितोद्भवश्च भविता तदा द्वादशवार्षिकः ।
नातिजीवति वै कश्चित् कलौ वर्षाणि विंशति ॥ ४२ ॥
अल्पप्रज्ञा वृथालिङ्गा दुष्टान्तःकरणाः कलौ ।
यतस्ततो विनङ्क्ष्यन्ति कालेनाल्पेन मानवाः ॥ ४३ ॥
यदा यदा हि पाषण्डवृद्धिर्मैत्रेय लक्ष्यते ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥ ४४ ॥

प्रवर्त्स्य वर्त्स्यन्ति वाथ करिष्यन्ति वर्तिष्यन्त इत्यर्थः । प्रवर्त्स्यन्तीति पाठः सुगमः । कारूणां कुलालादीनां कर्मघटक्रियादि उपजीवितुं शीलं येषां ते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

गवेधुकादिकदन्नाढ्यान् देशान् यास्यन्ति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तथा मनुष्याणां पुंसां सूतिः ॥ ४१ ॥ विंशतिवर्षाणि अतिक्रम्य न जीवति ॥ ४२ ॥

यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।
प्रारम्भाश्चावसीदन्ति यदा धर्मभृतां नृणाम् ।
तदानुमेयं प्राधान्यं कलेर्मैत्रेय ! पण्डितैः ॥ ४५ ॥
यदा यदा न यज्ञानामीश्वरः पुरुषोत्तमः ।
इज्यते पुरुषैर्यज्ञैस्तदा ज्ञेयं कलेर्बलम् ॥ ४६ ॥
न प्रीतिर्वेदवादेषु पाषण्डेषु यदा रतिः ।
कलिवृद्धिस्तदा प्राज्ञैरनुमेया द्विजोत्तम ! ॥ ४७ ॥
कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम् ।
नार्चयिष्यन्ति मैत्रेय ! पाषण्डोपहता नराः ॥ ४८ ॥
किं वेदैः किं द्विजैर्देवैः किं शौचेनाम्बुजन्मना ।
इत्येवं विप्र ! वक्ष्यन्ति पाषण्डोपहता नराः ॥ ४९ ॥
स्वल्पाम्बुवृष्टिः पर्जन्यः सस्यं स्वल्पफलं तथा ।
फलं तथाल्पसारञ्च विप्र ! प्राप्ते कलौ युगे ॥ ५० ॥
शाणप्रायाणि वस्त्राणि शमीप्राया महीरुहाः ।
शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ५१ ॥
अणुप्रायाणि धान्यानि आजप्रायं तथा पयः ।
भविष्यति कलौ प्राप्ते उशीरञ्चानुलेपनम् ॥ ५२ ॥
श्वश्रूश्वशुरभूयिष्ठा गुरवश्च नृणां कलौ ।

॥ ४४ ॥ कलेः प्राबल्ये चिह्नान्याह यदा यदेति चतुर्भिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अम्बुजन्मना वारिणा कृतेन शौचेन किम् ॥ ४९ ॥ [illegible] निर्वीर्यम् ॥ ५० ॥ शाणाः [illegible] ॥ ५१ ॥ [illegible] ॥ ५२ ॥ [illegible]

आलाप्या हरिभार्य्याश्च सुहृदो मुनिसत्तम ! ॥ ५३ ॥
कस्य माता पिता कस्य यदा कर्मात्मकः पुमान् ।
इति चोदाहरिष्यन्ति श्वशुरानुगता नराः ॥ ५४ ॥
वाङ्मनःकायिकैर्दोषैरभिभूताः पुनः पुनः ।
नराः पापान्यनुदिनं करिष्यन्त्यल्पमेधसः ॥ ५५ ॥
निःसत्वानामशौचानां निःश्रीकाणां तथा नृणाम् ।
यद् यद् दुःखाय तत् सर्वं कलिकाले भविष्यति ॥५६॥
निःस्वाध्यायवषट्कारे स्वधास्वाहाविवर्जिते ।
तदा प्रविरलो विप्र ! क्वचिल्लोको निवत्स्यति ॥ ५७ ॥
तत्राल्पेनैव यत्नेन पुण्यस्कन्धमनुत्तमम् ।
करोति यं कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः ॥ ५८ ॥

तथाविधेषु स्वष्टु नराणां सख्यं भवति इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ कर्मात्मकः स्वकर्माधीनजन्मा ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ यद्यद्वस्तु तत् सर्वं दुःखार्थमेव भविष्यति ॥ ५६ ॥ क्वचित् कीकटादौ ॥ ५७ ॥ कलेरेकं महान्तं गुणमाह, तत्रेति स्वल्पेनैव यत्नेन हरिकीर्त्तनादिना यत् पुण्यस्कन्धं पुण्यराशिं नरः करोति स हि कृतयुगे तपसा महता क्रियते स इति पाठे सः सोऽपि अतिमहिमोऽपीत्यर्थः । अतो अनेनैकेन गुणेन कलिः सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

व्यासश्चाह महाबुद्धिर्यदत्रैव हि वस्तुनि ।
तत् श्रूयतां महाभाग ! गदतो मम तत्त्वतः ॥ १ ॥

कस्मिन् कालेऽल्पको धर्मो ददाति सुमहत् फलम् ।
मुनीनामित्यभूद्वादः कैश्चासौ क्रियते सुखम् ॥ २ ॥

सन्देहनिर्णयार्थाय वेदव्यासं महामुनिम् ।
ययुस्ते संशयं प्रष्टुं मैत्रेय ! मुनिपुङ्गवाः ॥ ३ ॥

ददृशुस्ते मुनिं तत्र जाह्नवीसलिले द्विज ! ।
वेदव्यासं महाभागमर्द्धस्नातं महामतिम् ॥ ४ ॥

स्नानावसानं तत् तस्य प्रतीक्षन्तो महर्षयः ।
तस्थुस्तटे महानद्यास्तरुषण्डमुपाश्रिताः ॥ ५ ॥

मग्नोऽथ जाह्नवीतोयादुत्थायाह सुतो मम ।
व्यासः साधुः कलिः साधुरित्येवं शृण्वतां ततः ॥ ६ ॥

[illegible] ॥ १ ॥ वादो विचारः [illegible] क्रियते ॥ २ ॥ [illegible] ययुः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ [illegible] ॥ ५ ॥ [illegible] कलिः साधुः साधु- [illegible] मम सुतो [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible]

तेषां मुनीनां भूयश्च ममज्ज स नदीजले।
उत्थाय साधु साध्विति शूद्र! धन्योऽसि चाब्रवीत्॥ ७॥
स निमग्नः समुत्थाय पुनः प्राह महामुनिः।
योषितः साधु धन्यास्तास्ताभ्यो धन्यतरोऽस्ति कः॥ ८॥
ततः स्नात्वा यथान्यायमायान्तं कृतसत्क्रियम्।
उपतस्थुर्महाभागं मुनयस्ते सुत मम॥ ९॥
कृतसंवन्दनांश्चाह कृतासनपरिग्रहान्।
किमर्थमागता यूयमिति सत्यवतीसुतः॥ १०॥
तमूचुः संशयं प्रष्टुं भवन्तं वयमागताः।
अलं तेनास्तु तावन्नः कथ्यतामपरं त्वया॥ ११॥
कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति योषितः।
यदाह भगवान् साधु धन्याश्चेति पुनः पुनः॥ १२॥
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेद् गुह्यं महामुने!।
तत् कथ्यतां ततो हृत्स्थं प्रक्ष्यामस्त्वां प्रयोजनम्॥ १३॥
इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत्।
श्रूयतां भो मुनिश्रेष्ठाः! यदुक्तं साधु साध्विति॥ १४॥

स्वल्पेनैव प्रयासेन कस्मिन् कालेऽल्पको धर्मो ददाति सुमहत् फल-मित्येतत् प्रश्नोत्तरतया कलेः साधुत्वमुक्तम्। केषामसौ क्रियते सुख-मित्येतन्निर्णयार्थं शूद्रस्य स्त्रीणाञ्च धन्यत्वमाह शूद्र! धन्योऽसीति। सुविशदविधानात् प्रत्यक्षमिवोक्तम्। अत्र कलेः साधुत्वं शूद्रस्य धन्यत्वञ्च योषितां साधुत्वञ्च धन्यतरत्वञ्चेति यथोत्तरं गुणाधिक्यं गङ्गावगाह-नेनैव भगवद्ध्यानपूते चित्ते प्रतीतमित्यन्योन्यञ्च पारम्पर्योक्त्या दर्शितम्॥ ७॥ ८॥ ९॥ कृतं संवन्दनमभिवादनं यैस्तान्॥ १०॥

यत् कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तत् ।
द्वापरे तच्च मासेन ह्यहोरात्रेण तत् कलौ ॥ १५ ॥
तपसो ब्रह्मचर्य्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ! ।
प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् ॥ १६ ॥
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्च्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ १७ ॥
धर्म्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ ।
अल्पायासेन धर्म्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलेः ॥ १८ ॥
व्रतचर्य्यापरैर्ग्राह्या वेदाः पूर्व्वं द्विजातिभिः ।
ततः स्वधर्म्मसम्प्राप्तैर्यष्टव्यं विधिनाध्वरैः ॥ १९ ॥
वृथा कथा वृथा भोज्यं वृथेज्या च द्विजन्मनाम् ।
पतनाय तथा भाव्यं तैस्तु संयमिभिः सदा ॥ २० ॥
असम्यक्करणे दोषस्तेषां सर्व्वेषु कर्म्मसु ।
भोज्यपेयादिकञ्चैषां नेच्छाप्राप्तिकरं द्विजाः ॥ २१ ॥
पारतन्त्र्यं समस्तेषु तेषां कार्य्येषु वै ततः ।

[illegible] ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ [illegible] ॥ १४ ॥

यत् कृते दशभिरिति द्वाभ्यां [illegible] कलौ धर्म्मोत्कर्षः । ध्यायन् कृत इति [illegible] ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ [illegible] व्रतचर्य्यापरैरिति चतुर्भिः । [illegible] ॥ १९ ॥ वृथा कथा [illegible] वृथा भोज्यं [illegible] ॥ २० ॥ [illegible]

जयन्ति ते निजान् लोकान् क्लेशेन महता द्विजाः ॥२२॥
द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान्।
निजान् जयति वै लोकान् शूद्रो धन्यतरस्ततः ॥२३॥
भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वै यतः।
नियमो मुनिशार्दूलास्तेनासौ साध्वितीरितम् ॥२४॥
स्वधर्मस्याविरोधेन नरैर्लब्धं धनं सदा।
प्रतिपादनीयं पात्रेषु यष्टव्यञ्च यथाविधि ॥२५॥
तस्यार्जने महाक्लेशः पालने च द्विजोत्तमाः।
तथा सद्विनियोगाय विज्ञेयं गहनं नृणाम् ॥२६॥
एभिरन्यैस्तथा क्लेशैः पुरुषा द्विजसत्तमाः।
निजान् जयन्ति वै लोकान् प्राजापत्यादिकान् क्रमात् ॥२७॥
योषित् शुश्रूषणं भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा।
कुर्वती समवाप्नोति तत्सालोक्यं यतो द्विजाः ॥२८॥
नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा।
तृतीयं व्याहृतं तेन मया साध्विति योषितः ॥२९॥
एतद्वः कथितं विप्रा यन्निमित्तमिहागताः।
तत् पृच्छध्वं यथाकामं सर्वं वक्ष्यामि वः स्फुटम् ॥३०॥

भवति किन्तु चोदनया ॥ २१ ॥ २२ ॥ शूद्रस्य तादृक् क्लेशाभावेन धन्यत्वमुक्तमित्याह द्विजशुश्रूषयेति द्वाभ्याम् ॥ २३ ॥ स्त्रीणामनायासेन श्रेयःप्राप्त्या धन्यत्वं वक्तुं पुरुषाणां तत्तत्प्राप्तौ क्लेशमाह स्वधर्मस्येति त्रिभिः ॥ २५ ॥ एवं सर्वो गहनं क्लेश ॥ २६ ॥ २७ ॥ योषितः तादृक् क्लेशो नास्तीत्याह योषिदिति द्वाभ्याम्। पुरुषो यथा महता क्लेशेन प्राजापत्यादीन् लोकान् प्राप्नोति तथा नातिक्लेशेन तांस्तांल्लोकान्

पराशर उवाच ।

ततस्ते मुनयः प्रोचुर्यत् प्रष्टव्यं महामुने ! ।
अन्यस्मिन्नेव तत् पृष्टे यथावत् कथितं त्वया ॥ ३१ ॥
ततः प्रहस्य तान् प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनांस्तापसांस्तानुपागतान् ॥ ३२ ॥
मयैष भवतां प्रश्नो ज्ञातो दिव्येन चक्षुषा ।
ततो हि वः प्रसङ्गेन साधु साध्विति भाषितम् ॥ ३३ ॥
स्वल्पेनैव प्रयत्नेन धर्मः सिध्यति वै कलौ ।
नरैरात्मगुणाम्भोभिः क्षालिताखिलकिल्बिषैः ॥ ३४ ॥
शूद्रैश्च द्विजशुश्रूषातत्परैर्मुनिसत्तमाः ! ।
तथा स्त्रीभिरनायासात् पतिशुश्रूषयैव हि ॥ ३५ ॥
ततस्त्रितयमप्येतन्मम धन्यतमं मतम् ।
धर्मसंसाधने क्लेशो द्विजातीनां कृतादिषु ॥ ३६ ॥
भवद्भिर्यदभिप्रेतं तदेतत् कथितं मया
अपृष्टेनापि धर्मज्ञाः ! किमन्यत् कथ्यतां द्विजाः ! ॥ ३७ ॥

पराशर उवाच ।

ततः संपूज्य ते व्यासं प्रशस्य च पुनः पुनः ।
यथागतं द्विजा जग्मुर्व्यासोक्तिकृतनिश्चयाः ॥ ३८ ॥

प्रीतोऽभवं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इदानीन्तु यदुक्तमेतेषाम् [illegible] त्रिति पुनः प्रष्टव्याच, अपृष्टेनैव व्यासेन कथमेवं निर्णयः कृत इति विस्मयोत्फुल्लनयनान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ [illegible] निगमयति [illegible] चतुर्भिः । आत्मनो गुणैः [illegible] तैः क्षालितमखिलं किल्बिषं येषां तैर्नरैः [illegible] धर्मः सिध्यति ॥ ३४ ॥ [illegible]

भवतोऽपि महाभाग ! रहस्यं कथितं मया ।
अत्यन्तदुष्टस्य कलेरयमेको महान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत ॥ ३८ ॥
यच्चाहं भवता पृष्टो जगतामुपसंहृतिम ।
प्राकृतामान्तरालाञ्च तामप्येष वदामि ते ॥ ४० ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

सर्व्वेषामेव भूतानां त्रिविधः प्रतिसञ्चरः ।
नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको मतः ॥ १ ॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तेषां कल्पान्ते प्रतिसञ्चरः ।
आत्यन्तिकश्च मोक्षाख्यः प्राकृतो द्विपरार्द्धिकः ॥ २ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रस्तुतमनुसंधत्ते । यच्चाह-मिति अन्तरालां ब्रह्मणो दिने दिने भवाम् ॥ ४० ॥

प्रतिसञ्चरप्रलयः । प्राकृतो द्विपरार्द्धिक इति द्विगुणे परार्द्धे ब्रह्मायुः समाप्तौ भवतः । प्रकृतौ तत्कार्य्यलयः प्राकृतः ॥ २ ॥ प्रथमांशे परार्द्धमानमुक्तमेव । तथापि तदेव मानं परार्द्धस्य अत्र प्रका-

मैत्रेय उवाच ।

परार्द्धसंख्यां भगवन् ! ममाचक्ष्व यया तु सः ।
द्विगुणीकृतया ज्ञेयः प्राकृतः प्रतिसञ्चरः ॥ ३ ॥

पराशर उवाच ।

स्थानात् स्थानं दशगुणमेकस्माद् गण्यते द्विज ! ।
ततोऽष्टादशमे स्थाने परार्द्धमभिधीयते ॥ ४ ॥
परार्द्धं द्विगुणं यत्तु प्राकृतः प्रलयो द्विज ! ।
तदाव्यक्तेऽखिलं व्यक्तं स्वहेतौ लयमेति वै ॥ ५ ॥

[illegible] पृष्टमिति परार्द्धमिति ॥ ३ ॥ [illegible]- [illegible] स्थानात् स्थानं दशगुणमिति । तथाच वायुः । कोटि- कोटिसहस्राणि परार्द्धमिति कीर्त्यते । परार्द्धं द्विगुणञ्चापि [illegible]- [illegible] ॥ स्थानं दशगुणं विद्यात् [illegible] ततः । [illegible] [illegible] ततः ॥ [illegible] दशैव [illegible] ततः परम् । [illegible] तथैव च ॥ [illegible] परार्द्धं परमेव च । [illegible] ॥ [illegible]- [illegible] परार्द्धौ ब्रह्मणः स्मृतः । [illegible] प्रति- [illegible] ॥ इति । एवं दशगुणं दश दश दशगुणाः स्मृताः । यत् दशगुणं [illegible] स्थाने परार्द्धं भवति । [illegible] । [illegible] परार्द्धौ ब्रह्मण इति [illegible] । [illegible] कोटिकोटिसहस्राणि परार्द्धं तद्द्विगुण- [illegible] भवति । [illegible] [illegible] स्मृतम् । [illegible] परार्द्धमभिधीयते । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ब्रह्मण आयुरित्युक्तं [illegible] । [illegible]

निमेषो मानुषो योऽयं मात्रामात्रप्रमाणतः।
तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् काष्ठास्तथा कला॥ ६ ॥
नाडिका तु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च
उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्द्धत्रयोदश॥ ७ ॥
हेममाषैः कृतच्छिद्रश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः।
मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु स स्मृतः॥ ८ ॥

देहाकल्पभेदेन व्याख्या। यदा वायुकल्पशब्देन ब्रह्मणया तदंशभूतदिव्य-मानुषवर्षादि भः तदेव्याख्यानस्य एतेनाविरोधः समर्थनीयः ॥४।५॥

नैमित्तिकं लयं पराद्धपर्यन्तं निमेषादिक्रमेण प्रदर्शयितुमेव कालप्रमाणमनुक्रामयति। निमेष इति सप्तभिः। मात्रैव मात्रा प्रमाणं यस्य सः। एकमात्रलघ्वक्षरोच्चारणकालपरिमितो हि निमेषः निमेषचतुष्टया हि मात्रा कथ्यत इति तत्त्वपक्षे॥ ६ ॥ नाडिकाप्रमाणोपायमाह उन्मानेनेति सार्द्धेन। उन्मान उन्मीयते अनेनेत्युन्मानं पात्रम् तेन यानि अम्भसः सार्द्धद्वादशपलानि तन्मितेन उन्मानरूपेण पात्रेण सार्द्धद्वादशपलानि सा नाडिका। सार्द्धद्वादशपलात्मकजलपरिमितपात्रेण सा नाडिका ज्ञातव्येत्यर्थः॥ ७ ॥ किंप्रमाणं तत् पात्रं कार्यं तदाह। मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु स स्मृत इति सार्द्धद्वादशपलात्मकेन हि मगधदेशप्रस्थः पूर्यते [षोडशपलात्मकेन हि मागधदेशान्यः प्रस्थः पूर्यते। यदाह स्मृतिः। पलद्वयं कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च। धान्यमानेन बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः॥] तत्प्रमाणं पात्रं कार्यं निम्नवर्त्तुलम्। ननु तथापि पात्रेण कथं नाडिकामानं क्रियापरिच्छेद्यत्वात् कालस्यात्र क्रियाविशेषे मानं विभिनत्ति छेदेति। माषः पञ्चगुञ्जः। हेम्नो माषैश्चतुर्भिः चतुरङ्गुलमात्रायामेन परिचितैः कृतच्छिद्रः। एतदुक्तं भवति सार्द्धद्वादश-पलात्मकं मागधप्रस्थपरिमितजलधारणक्षमं पात्रं सुवर्णमाषचतुष्टयघटितचतुरङ्गुलदैर्घ्य-

नाडिकाभ्यामथ द्वाभ्यां मुहूर्त्तो द्विजसत्तम ।
अहोरात्रं मुहूर्त्तास्तु त्रिंशन्मासो दिनैस्तथा ॥ ८ ॥
मासैर्द्वादशभिर्वर्षमहोरात्रन्तु तद्दिवि ।
त्रिभिर्वर्षशतैर्वर्षं षष्ट्या चैवासुरद्विषाम् ॥ १० ॥
तैस्तु द्वादशसाहस्रं चतुर्युगमुदाहृतम् ।
चतुर्युगसहस्रन्तु कथ्यते ब्रह्मणो दिनम् ॥ ११ ॥
स कल्पस्तत्र मनवश्चतुर्दश महामुने ।
तदन्ते चैव मैत्रेय ! ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ॥ १२ ॥
तस्य स्वरूपमत्युग्रं मैत्रेय ! गदतो मम ।
शृणुष्व प्राकृतं भूयस्तव वक्ष्याम्यहं लयम् ॥ १३ ॥
चतुर्युगसहस्रान्ते क्षीणप्राये महीतले ।
अनावृष्टिरतीवोग्रा जायते शतवार्षिकी ॥ १४ ॥
ततो यान्यल्पसाराणि तानि सत्त्वान्यशेषतः ।
क्षयं यान्ति मुनिश्रेष्ठ ! पार्थिवान्यत्र पीडनात् ॥ १५ ॥
ततः स भगवान् विष्णू रुद्ररूपधरोऽव्ययः ।
क्षयाय यतते कर्त्तुमात्मस्थाः सकलाः प्रजाः ॥ १६ ॥

यथाक्रमं कलापञ्चकं षष्टे व्यापितं तेन [illegible] यावता कालेन
पूर्यते, तावान् कालो नाडिकेति । तथाच "सुवर्णमाषकाः द्वादशभिर्
चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । [illegible] यावत् [illegible] तद्दिवि ॥८॥
तथा त्रिंशता दिनैः मासः इत्यर्थः ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
नैमित्तिकप्रलयकथनानन्तरं, तस्य स्वरूपमिति आपद्यमानमाह ॥ १३ ॥
क्षीणप्राये दुर्भिक्षादिभिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ क्षयाय रुद्ररूपधरः सन्
आत्मस्थाः सकलाः क्षीणाः प्रजाः कर्त्तुं यतते ॥ १६ ॥ [illegible]

ततः स भगवान् विष्णुर्भानोः सप्तसु रश्मिषु।
स्थितः पिबत्यशेषाणि जलानि मुनिसत्तम ॥ १७ ॥
पीत्वाम्भांसि समस्तानि प्राणिभूमिगतानि वै।
शोषयत्यतिमैत्रेय। समस्तं पृथिवीतलम् ॥ १८ ॥
सरित्समुद्रशैलेषु शैलप्रस्रवणेषु च।
पातालेषु च यत् तोयं तत् सर्वं नयति क्षयम् ॥ १९ ॥
ततस्तस्यानुभावेन तोयाहारोपबृंहिताः।
त एव रश्मयः सप्त जायन्ते सप्त भास्कराः ॥ २० ॥
अधश्चोर्द्ध्वञ्च ते दीप्तास्ततः सप्त दिवाकराः।
दहन्त्यशेषं त्रैलोक्यं सपातालतलं द्विज ॥ २१ ॥
दह्यमानन्तु तैर्दीप्तैस्त्रैलोक्यं द्विज भास्करैः।
साद्रिनद्यर्णवाभोगं निःस्नेहमभिजायते ॥ २२ ॥
ततो निर्दग्धवृक्षाम्बु त्रैलोक्यमखिलं द्विज।
भवत्येका च वसुधा कूर्मपृष्ठोपमाकृतिः ॥ २३ ॥
ततः कालाग्निरुद्रोऽसौ भूत्वा सर्वहरो हरिः।
शेषनिश्वाससम्भूतः पातालानि दहत्यधः ॥ २४ ॥
पातालानि समस्तानि स दग्ध्वा ज्वलनो महान्।
भूमिमभ्येत्य सकलं बभस्ति वसुधातलम् ॥ २५ ॥

स्रुतीक्ष्णाः। सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च। विश्वश्रवास्तथा दर्वी वसुः संयद्वसुश्चार्वेति ॥ १७ ॥ प्राणिगतानि रक्तवसादीनि भूमिगतानि तडागादिस्थितानि ॥ १८ ॥ १९ ॥ सप्तरश्मयः भास्कराः सप्त अरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः स्वर्णरोमा ज्योतिष्मान् विभावसुः सप्त सूर्या इति श्रुत्युक्ताः ॥ २० ॥ २१ ॥ आभोगो विस्तारः निःस्नेहम् अति-

भुवर्लोकं ततः सर्वं स्वर्लोकञ्च सुदारुणः ।
ज्वालामालामहावर्त्तस्तत्रैव परिवर्त्तते ॥ २६ ॥
अम्बरीषमिवाभाति त्रैलोक्यमखिलं तदा ।
ज्वालावर्त्तपरीवारमुपक्षीणचराचरम् ॥ २७ ॥
ततस्तापपरीतास्तु लोकद्वयनिवासिनः ।
कृताधिकारा गच्छन्ति महर्लोकं महामुने ! ॥ २८ ॥
तस्मादपि महातापतप्ता लोकास्ततः परम् ।
गच्छन्ति जनलोकं ते दशावृत्त्या परैषिणः ॥ २९ ॥

ब्दम ॥ २२ ॥ २३ ॥ रसमित्तं भस्मीकरोति ॥ २४ ॥ २५ ॥ ज्वालानां मालास्तासां महान्तः आवर्त्ता यस्मिन् सः । तत्रैव त्रैलोक्यमध्य एव ॥ २६ ॥ अम्बरीषं भर्जनभाण्डम् ॥ २७ ॥ लोकद्वयनिवासिनः इति भुविस्थाः कृताधिकाराः अनुष्ठितधर्मविनियोगाः ॥ २८ ॥ दशायाः तत्तत्फल-भोगावस्थाया आवृत्त्या परिवृत्त्या परैषिणः ऊर्ध्वलोकैषिणः । अन्ये तु । त्रैलोक्येऽपि ये अधिकारिणः मन्वादयस्ते कृताधिकारा भोगक्षीणकर्माणः सन्तो महर्लोकं प्राप्य तत्र दश तप्ता महर्षिभिः सह परिवारा अतः यान्ति तेषां मन्वादीनां मध्ये ये परैषिणः पर-वस्तुप्राप्त्यर्थं ते दशवारमावृत्त्या क्रमात् तपःस्वाध्यायदारा ततः परमां गतिं यान्ति । अन्ये तु त्रैलोक्यस्था जीवाः प्राकृताः संक्लिश्यन्ते । तथा च वायु । विनिमिषं तु निमेषैश्च ब्राह्मं चतुर्विंशत्यया । यस्यान्तेऽपि तदन्ते तद्वत्साधयेत तैः सह ॥ महर्लोकं गमिष्यन्ति ब्रह्म त्रैलोक्यजीवाः । महर्लोकं परित्यज्य ततस्ते वै ऋतुदेव ॥ ततरोराः गच्छन्ते वै जनलोकं महात्मना । एवं देवाः पितरः सर्वशो मन-वश्च ह ॥ पुत्रैः सहोर्ध्वं गच्छन्ति व्यापन्नाः व तैः सह । जन-लोकात् सुराः सर्वे दश कल्पान् पुनः पुनः ॥ पर्यावर्त्तन्ते कल्पे

ततो दग्ध्वा जगत् सर्वं रुद्ररूपी जनार्दनः ।
मुखनिःश्वासजान् मेघान् करोति मुनिसत्तम ॥ २० ॥
ततो गजकुलप्रख्यास्तडित्वन्तो निनादिनः ।
उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः ॥ २१ ॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः ।
धूम्रवर्णा घनाः केचित् केचित् पीताः पयोधराः ॥ २२ ॥
केचिद्रासभवर्णाभा लाक्षारसनिभास्तथा ।
केचिद् वैदूर्य्यसङ्काशा इन्द्रनीलनिभाः परे ॥ २३ ॥
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभास्तथा ।
इन्द्रगोपनिभाः केचित मनःशिलनिभास्तथा ॥ २४ ॥
चाषपत्रनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना घनाः ।
केचित् पुरवराकाराः केचित् पर्वतसन्निभाः ॥ २५ ॥
कूटागारनिभाश्चान्ये केचित स्थलनिभा घनाः ।
महारावा महाकायाः पूरयन्ति नभस्तलम् ॥ २६ ॥
वर्षन्तस्ते महासारैस्तमग्निमतिभैरवम् ।
शमयन्त्यखिलं विप्र ! त्रैलोक्यान्तरविस्तृतम् ॥ २७ ॥

सम्भृता मैथुनेन च । अपरत्वं भावितार्थेन सम्बध्यन्ते तदा तु ते । निवर्तन्ते तथावृत्तौ तेषां पञ्चो न विस्तरः । महाप्रलयस्त्वेव जना-लयस्य तपात् ततस्तेऽपि भवन्ति सत्ये । मन्वन्तराणां परिवर्तनादिषु सन्ति मध्येन ततोऽन्तराणि । तपोऽभियोगादिद्धयप्रमाणादिर्वन्ति ते शाश्वतमेव देवम् । अथातोऽपि महातेजाः सर्वमाप्लाव्य वर्षन्तु । ततः स्थानानि प्राप्ति तमस्येवार्णवे जल इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

नष्टे चाग्नौ शतं तेऽपि वर्षाणामनिवारिताः ।
प्लावयन्तो जगत् सर्वं वर्षन्ति मुनिसत्तम ॥ ३८ ॥
धाराभिरक्षमात्राभिः प्लावयित्वाखिलं भुवम् ।
भुवर्लोकं तथैवोर्द्ध्वं प्लावयन्ति दिवं द्विज ॥ ३९ ॥
अन्धकारीकृते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
वर्षन्ति ते महामेघा वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ४० ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

सप्तर्षिस्थानमाक्रम्य स्थितेऽम्भसि महामुने ।
एकार्णवं भवत्येतत् त्रैलोक्यमखिलं ततः ॥ १ ॥
मुखनिःश्वासजो विष्णोर्वायुस्तान् जलदांस्ततः ।
नाशयित्वा तु मैत्रेय वर्षाणामधिकं शतम् ॥ २ ॥

[illegible] ॥ १४ ॥ [illegible] ॥ १५ ॥ [illegible]
विशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ४० ॥

[illegible]

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यो भगवान् भूतभावनः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य पीत्वा वायुमशेषतः ॥ ३ ॥
एकार्णवे ततस्तस्मिन् शेषशय्यास्थितः प्रभुः ।
ब्रह्मरूपधरः शेते भगवानादिकृद्धरिः ॥ ४ ॥
जनलोकगतैः सिद्धैः सनकाद्यैरभिष्टुतः ।
ब्रह्मलोकगतैश्चैव चिन्त्यमानो मुमुक्षुभिः ॥ ५ ॥
आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रां समास्थितः ।
आत्मानं वासुदेवाख्यं चिन्तयन् परमेश्वरः ॥ ६ ॥
एष नैमित्तिको नाम मैत्रेय ! प्रतिसञ्चरः ।
निमित्तं तत्र यच्छेते ब्रह्मरूपधरो हरिः ॥ ७ ॥
यदा जागर्त्ति विश्वात्मा स तदा चेष्टते जगत् ।
निमीलत्येतदखिलं योगशय्यागतेऽच्युते ॥ ८ ॥
पद्मयोनेर्दिनं यत् तु चतुर्युगसहस्रवत् ।
एकार्णवे कृते लोके तावती रात्रिरिष्यते ॥ ९ ॥
ततः प्रबुद्धो रात्र्यन्ते पुनः सृष्टिं करोत्यजः ।
ब्रह्मस्वरूपधृक् विष्णुर्यथा ते कथितं पुरा ॥ १० ॥
इत्येष कल्पसंहारोऽवान्तरः प्रलयो द्विज ! ।
नैमित्तिकस्ते कथितः प्राकृतः शृणुतः परम् ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ शेष एव शय्या तामाश्रितः शेते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स यदा जागर्त्ति तदा जगच्चेष्टते चेष्टायुक्तं भवति, निमीलति लयं याति ॥ ८ ॥ 'कियन्तं कालं शेते कदा वा प्रबुद्धः सन् जगत् सृजती'त्यत आह पद्मयोनेरिति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अनावृष्ट्याग्निसम्पर्कात् कृते संक्षालने मुने ।
समस्तेष्वेव लोकेषु पातालेष्वखिलेषु च ॥ १२ ॥
महदादेर्विकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये ।
कृष्णेच्छाकारिते तस्मिन् प्रवृत्ते प्रतिसञ्चरे ॥ १३ ॥
आपो ग्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम् ।
आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥
प्रनष्टे गन्धतन्मात्रेऽभवत् पृथ्वी जलात्मिका ।
रसाज्जलं समुद्भूतं तस्माज्जातं रसात्मकम् ॥ १५ ॥
आपस्तदा प्रवृद्धास्तु वेगवत्यो महास्वनाः ।
सर्वमापूरयन्तीदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च ।
सलिलेनैवोर्मिमता लोका व्याप्ताः समन्ततः ॥ १६ ॥
अपामपि गुणो यस्तु ज्योतिषा पीयते तु सः ।
नश्यन्त्यापस्ततस्ताश्च रसतन्मात्रसंक्षयात् ॥ १७ ॥
ततश्चापो हृतरसा ज्योतिष्ट्वं प्राप्नुवन्ति वै ।
अग्न्यवस्थे तु सलिले तेजसा सर्वतो वृते ॥ १८ ॥
स चाग्निः सर्वतो व्याप्य चादत्ते तज्जलं तदा ।
सर्वमापूर्यते चार्चिस्तदा जगदिदं शनैः ॥ १९ ॥
अर्चिर्भिः संवृते तस्मिंस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
ज्योतिषोऽपि परं रूपं वायुरत्ति प्रभाकरम् ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ महदादेर्विशेषान्तस्य पृथिव्यन्तस्य विकारस्य संक्षये निमित्ते प्रतिसञ्चरे प्रलये प्रवृत्ते ॥ १४ ॥ आत्तोऽपहृतो गन्धो यस्याः सा प्रलयत्वाय प्रलीनत्वाय ॥ १५ ॥ १८ ॥ वह्निनैव [illegible]

प्रलीने च ततस्तस्मिन् वायुभूतेऽखिलात्मनि ।
प्रनष्टे रूपतन्मात्रे हृतरूपो विभावसुः ॥ २१ ॥
प्रशाम्यति तदा ज्योतिर्वायुर्दोधूयते महान् ।
निरालोके तदा लोके वाय्ववस्थे च तेजसि ॥ २२ ॥
ततस्तु मूलमासाद्य वायुः सम्भवमात्मनः ।
ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक् च दोधवीति दिशो दश ॥ २३ ॥
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशो ग्रसते पुनः ।
प्रशाम्यति ततो वायुः खं तु तिष्ठत्यनावृतम् ॥ २४ ॥
अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्त्तिमत् ।
सर्वमापूरयच्चैतत् सुमहत् सम्प्रकाशते ॥ २५ ॥
परिमण्डलं तच्छुषिरमाकाशं शब्दलक्षणम् ।
शब्दमात्रं तदाकाशं सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २६ ॥
ततः शब्दं गुणं तस्य भूतादिर्ग्रसते पुनः ।
भूतेन्द्रियेषु युगपद्भूतादौ संस्थितेषु वै ॥ २७ ॥

क्रमादित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रभाकरं प्रकाशकं वायुरपि ग्रसते ॥ २० ॥ २१ ॥

निरालोके वायुर्दोधूयते प्रचलति ॥ २२ ॥ ततस्त्विति मूलम् उत्पत्तिः सम्भवं कारणम् आकाशम् आसाद्य ऊर्ध्वमधश्च दश दिशो दोधवीति प्रकम्पयति ॥ २२ ॥ अनावृतं विकारैरपरिच्छिन्नम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ परिमण्डलं सर्वतो वर्त्तुलं तच्च ब्रह्माण्डकटाहावृतत्वात् शब्दलक्षणं स्वगुणेन शब्देन लक्ष्यम् ॥ २६ ॥ भूतादिरित्यनेनात्र न तामसाहङ्कारमात्रमुच्यते किन्तु तमःप्राधान्येन सामान्यतोऽहङ्कारमात्रम्, अत एव भूतानामिन्द्रियाणाञ्च युगपत् प्रलयोक्तिः देवानामप्युपलक्षणमेतत् ॥ २७ ॥ अभि-

अभिमानात्मको ह्येष भूतादिस्तामसः स्मृतः ।
भूतादिं ग्रसते चापि महान् वै बुद्धिलक्षणः ॥ २८ ॥
उर्वी महांश्च जगतः प्रान्तेऽन्तर्बाह्यतस्तथा ।
एवं सप्त महाबुद्धे क्रमात् प्रकृतयस्तु वै ॥ २९ ॥
प्रत्याहारे तु ताः सर्वाः प्रविशन्ति परस्परम् ।
येनेदमावृतं सर्वमण्डमप्सु प्रलीयते ॥ ३० ॥
सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तलोकं सपर्वतम् ।
उदकावरणं यत् तु ज्योतिषा पीयते तु तत् ॥ ३१ ॥
ज्योतिर्वायौ लयं याति यात्याकाशे समीरणः ।
आकाशञ्चैव भूतादिर्ग्रसते तं तथा महान् ॥ ३२ ॥

[illegible] भूतादीनां [illegible] अहंकाराभिमानात्मकत्वं [illegible] एष भूतादिस्तु [illegible] स्मृत इत्यर्थः । बुद्धिलक्षण [illegible] ॥ २८ ॥ यथा [illegible] पृथि-व्यादेः [illegible] । [illegible] जगतः पृथिव्यादिसप्तकस्य प्रान्ते [illegible] । तथा [illegible] । यथा [illegible] । [illegible] पृथिव्याद्याः सप्त प्रकृतय ॥ २९ ॥

[illegible] प्रत्याहारे [illegible] परं परं [illegible] प्रवि-शन्ति । [illegible] । [illegible] ॥ ३० ॥ ३१ ॥ [illegible]

महदादिभिः सहितं प्रकृतिर्ग्रसते द्विज ।
गुणसाम्यमनुद्रिक्तमन्यूनं च महामुने ॥ ३३ ॥
प्रोच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम् ।
इत्येषा प्रकृतिः सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥ ३४ ॥
व्यक्तस्वरूपमव्यक्ते तस्मिन् मैत्रेय लीयते ।
एकः शुद्धाक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ।
सोऽप्यंशः सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ॥ ३५ ॥
न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः ।
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥ ३६ ॥
स ब्रह्म तत् परं धाम परमात्मा स चेश्वरः ।
स विष्णुः सर्वमेवेदं यतो नावर्त्तते यतिः ॥ ३७ ॥
प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥ ३८ ॥
परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ।
विष्णुनाम्ना स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥ ३९ ॥

संहरति गुणसाम्यमिति द्वाभ्याम् ॥ ३३ ॥ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी कार्यकारणरूपा ॥ ३४ ॥ प्रकृतिपुरुषयोरपि सर्वं व्यक्तं तयोरनादित्वभावात् एव इति । सर्वव्यापी प्रकृतेस्तत्कार्यस्य च व्यापिता सोऽप्यंशपिण्डत्वात् प्रकृतिरपि सर्वभूतस्य प्रकृत्यादिसर्वात्मकस्य परमात्मनोऽंशः ॥ ३५ ॥ सः पुनः परमात्मा स्वरूपात् न सन्तीति द्वाभ्याम् आत्मनः पुरुषात् परे ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पुरुषोत्तमे लीयेते लीनाविव तिष्ठेते ॥ ३८ ॥ तस्य तु नास्ति लय इत्याह परमात्मेति तत्कृतं च स्व परमपुरुषार्थः ॥ ३९ ॥ तत्प्राप्तये सर्वमेव सर्वसाधनजातमित्याह प्रकृत-

प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
ताभ्यामुभाभ्यां पुरुषैः सर्वमूर्त्तिः स इज्यते ॥ ४० ॥
ऋग्यजुःसामभिर्मार्गैः प्रवृत्तैरिज्यते ह्यसौ ।
यज्ञेश्वरो यज्ञपुमान् पुरुषैः पुरुषोत्तमः ॥ ४१ ॥
ज्ञानात्मा ज्ञानयोगेन ज्ञानमूर्त्तिः स चेज्यते ।
निवृत्तैर्योगिभिर्मार्गैर्विष्णुर्मुक्तिफलप्रदः ॥ ४२ ॥
ह्रस्वदीर्घप्लुतैर्यत्तु किञ्चिद्वस्त्वभिधीयते ।
यच्च वाचामविषये तत् सर्वं विष्णुरव्ययः ।
परमात्मा स विश्वात्मा विश्वरूपधरो हरिः ॥ ४४ ॥
व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्मिन् प्रकृतिः संप्रलीयते ।
पुरुषश्चापि मैत्रेय व्यापिन्यव्याहतात्मनि ॥ ४५ ॥
द्विपरार्द्धात्मकः कालः कथितो यो मया तव ।
तदहस्तस्य मैत्रेय विष्णोरीशस्य कथ्यते ॥ ४६ ॥
व्यक्ते च प्रकृतौ लीने प्रकृत्यां पुरुषे तथा ।
तत्र स्थिते निशा चास्य तत्प्रमाणा महामुने ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तेति ॥ ४० ॥ [illegible] ऋगिति द्वाभ्याम् । यज्ञे-
श्वरश्चैष पुरुषैः [illegible] मार्गैर्मूर्तैरिज्यते ॥ ४१ ॥
[illegible] योगिभिर्निवृत्ते मार्गे ज्ञानयोगेन इज्यत
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ [illegible] ह्रस्वदीर्घेति द्वाभ्याम् ॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥ सर्वं विष्णुरेव न तु ततो व्यतिरिक्तमस्ति [illegible]
[illegible] ॥ ४५ ॥ विष्णोः [illegible]
[illegible] द्विपरार्द्धेति द्वाभ्याम् ॥ ४६ ॥ तथा पुरुषे
[illegible] ॥ ४७ ॥

नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः।
उपचारस्तथाप्येष तस्येशस्य द्विजोच्यते ॥ ४८ ॥
इत्येष तव मैत्रेय ! कथितः प्राकृतो लयः।
आत्यन्तिकमितो ब्रह्मन् निबोध प्रतिसञ्चरम् ॥ ४९ ॥

पञ्चमोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

आध्यात्मिकादि मैत्रेय ! ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥ १ ॥
आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः ॥ २ ॥

तस्य न वास्तवमित्याह नैवेति। उपचारः सर्वो कल्पितस्य क्रियते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ प्राकृतं लयमुपसंहरन् आत्यन्तिकलयमुपक्षिपति इतीति ॥ ४९ ॥

आत्यन्तिको लयो नाम सर्वात्मना अज्ञानतत्कार्ययोर्नाशात्मको मोक्षः। तं आध्यात्मिकादितापत्रयं दुःखरूपमिति ज्ञात्वा बुद्धा विवेकी उत्पन्नवैराग्यः सन् गुरूपदेशादिनोत्पन्नज्ञानः प्राप्नोति ॥ १ ॥ आत्मानं कार्यकारणसंघातं निमित्तमधिकृत्य भवतीत्याध्यात्मिकः तं प्रपञ्चयति आध्यात्मिक इति पञ्चभिः ॥ २ ॥ प्रतिश्यायः पीनसः। श्वयथुः शोथः।

शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः ।
गुल्मार्शःश्वासश्वयथुच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ ३ ॥
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः ।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ ४ ॥
कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिभवस्तथा ॥ ५ ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥ ६ ॥
मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः ।
सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौतिकः ॥ ७ ॥
शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः ।
तापो द्विजवरश्रेष्ठ कथ्यते चाधिदैविकः ॥ ८ ॥
गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा ।
दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥ ९ ॥
सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते ।

अङ्गामयो वातकफोदरादिः ॥ १-४ ॥ इत्येवमादीति । शोको इष्टवियोगजः ... शोकोऽनुशोचनम् । असूया गुणेषु दोषारोपः ईर्ष्या परसम्पत्त्यसहनम् मात्सर्यं परोत्कर्षासहिष्णुता ॥ ५-६ ॥ मृगेति । पिशाचादिभ्यः ... आधिभौतिक । तथाह सरीसृपेति । सरीसृपादिभ्यो जन्यते च आधिभौतिकः ॥ ७ ॥ दैवं देवेभ्यो जातम् आधिदैविकः । तथाह शीतोष्णेति ॥ ८ ॥ एवमेव तापत्रयं गर्भादिदुःखभेदेन सहस्रशः प्रपञ्चयति गर्भजन्मादिना इति संसारतापाधिक्यं ... पद्येन ॥ ९ ॥ तत्र गर्भदुःखमाह सुकुमारेति सार्द्धेन ।

उल्बसंवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः॥१०॥
अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः।
अतितापिभिरत्यर्थं वर्धमानातिवेदनः॥११॥
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गानां प्रभुरात्मनः।
शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः॥१२॥
निरुच्छ्वासः सचैतन्यः स्मरन् जन्मशतान्यथ।
आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः॥१३॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः॥१४॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः॥१५॥
मूर्च्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना।
विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम॥१६॥
कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां कृमिको यथा॥१७॥

उल्बं गर्भवेष्टनचर्म। भुग्नं वक्रीभूतं पृष्ठादि यस्य सः॥१०॥

मात्रा भुक्तैरतिविदाहिभिः अत्यम्लकट्वादिभिर्वर्धमानातिवेदना यस्य सः॥११॥ आत्मनो गात्राणां प्रसारणादावसमर्थः॥१२॥१३॥ जन्मदुःखमाह जायमान इति द्वाभ्यां पुरीषादिभिराविलं कलुषमाननं यस्य सः। प्राजापत्येन प्रजापतिनियुक्तेन गर्भबहिर्नोदकेन। तथा-दुपाबात् स गर्भः कणीयांसं तं योनिं न छिनत्ति महत्त्वात् छि-द्रम् इति श्रुतेः॥१४॥ सूतिमारुतैः प्रसूतिसमये गर्भप्रेरकैर्वायुभिः॥१५॥

जन्मानन्तरं दुःखमाह, मूर्च्छामिति चतुर्भिः॥१६॥ तुन्नाङ्गः

कण्डूयने चाप्यशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ।
स्तन्यपानादिकाहारमवाप्नोति परेच्छया ॥ १८ ॥
अशुचिः प्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा ।
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥ १९ ॥
जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि वै ।
बालभावे यदाप्नोति आधिभौतादिकानि च ॥ २० ॥
अज्ञानतमसाच्छन्नो मूढान्तःकरणो नरः ।
न जानाति कुतः कोऽहं क्वाहं गन्ता किमात्मकः ॥ २१ ॥
केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।
किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते ॥ २२ ॥
कोऽधर्मः कश्च वै धर्मः कस्मिन् वर्त्तेत वा कथम् ।
किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥ २३ ॥
एवं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं महत् ।
अवाप्यते नरैर्दुःखं शिश्नोदरपरायणैः ॥ २४ ॥
अज्ञानं तामसो भावः कार्यारम्भप्रवृत्तयः ।
अज्ञानिनां प्रवर्त्तन्ते कर्मलोपास्ततो द्विज ॥ २५ ॥

[illegible] परिभवात् दुर्गन्धमनुभवन् दुःखं ॥ १७ ॥ [illegible] ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ [illegible] अज्ञानमेव [illegible] तेन तमसाच्छन्नः [illegible] ॥ २१ ॥ वाच्यं वोक्तिः ॥ २२ ॥ [illegible] ॥ २३ ॥ २४ ॥ किञ्च अज्ञानं तामसो भावः [illegible] कार्यारम्भ [illegible] ततः कर्मलोपाः प्रवर्त्तन्ते ॥ २५ ॥ ततो नरकावाप्तिरिति शेषः

नरकं कर्मणां लोपात् फलमाहुर्महर्षयः ।
तस्मादज्ञानिनां दुःखमिह चामुत्र चोत्तमम् ॥ २६ ॥

जराजर्जरदेहश्च शिथिलावयवः क्रमात् ।
विगलच्छीर्णदशनो वलीस्नायुशिरावृतः ॥ २७ ॥

दूरप्रनष्टनयनो व्योमान्तर्गततारकः ।
नासाविवरनिर्यातलोमपुञ्जश्चलद्वपुः ॥ २८ ॥

प्रकटीभूतसर्वास्थिर्नतपृष्ठास्थिसंहतिः ।
उत्सन्नजठराग्नित्वादल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥ २९ ॥

कृच्छ्राच्चङ्क्रमणोत्थानशयनासनचेष्टितः ।
मन्दीभवच्छ्रोत्रनेत्रः स्रवल्लालाविलाननः ॥ ३० ॥

अनायत्तैः समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुखः ।
तत्क्षणेऽप्यनुभूतानामस्मर्ताखिलवस्तुनाम् ॥ ३१ ॥

सकृदुच्चरिते वाक्ये समुद्भूतमहाश्रमः ।
श्वासकासमहायाससमुद्भूतप्रजागरः ॥ ३२ ॥

अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेश्यते जरी ।
भृत्यात्मपुत्रदाराणामवमानास्पदीकृतः ॥ ३३ ॥

प्रक्षीणाखिलशौचश्च विहाराहारसंस्पृहः ।
हास्यः परिजनस्यापि निर्विण्णाशेषबान्धवः ॥ ३४ ॥

अत्रभिच दुःखम् ॥ २६॥ व्याधिदुःखान्याह जराजर्जरेति द्वयेन । वली चर्ममांसा त्वक्, शिरा रक्तवहा नाडी, स्नायुरस्थिबन्धनी स्नायुः ॥ दूरे दूरदेशेऽर्थे नष्टं नयनं चक्षुरावरणं चक्षुर्येषां वा । व्योम्नि चक्षुर्गोलकाकाशेऽन्तर्गते निमग्ने तारके कनीनिके यस्य वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अनायत्तैरस्वाधीनैः करणैरिन्द्रियैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अनुभूतमिवान्यस्मिन् जन्मन्यात्मविचेष्टितम् ।
संस्मरन् यौवने दीर्घं निःश्वसित्यतितापितः ॥ ३५ ॥
एवमादीनि दुःखानि जरायामनुभूय वै ।
मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ॥ ३६ ॥
श्लथग्रीवाङ्घ्रिहस्तोऽथ व्याप्तो वेपथुना भृशम् ।
मुहुर्ग्लानिपरवशो मुहुर्ज्ञानलवान्वितः ॥ ३७ ॥
हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ।
एते कथं भविष्यन्ति ममेति ममताकुलः ॥ ३८ ॥
मर्मभिद्भिर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
शरैरिवान्तकस्योग्रैश्छिद्यमानास्थिबन्धनः ॥ ३९ ॥
विवर्त्तमानताराक्षिहस्तपादं मुहुः क्षिपन् ।
संशुष्यमाणताल्वोष्ठकण्ठो घुरघुरायते ॥ ४० ॥
निरुद्धकण्ठो दोषौघैरुदानश्वासपीडितः ।
तापेन महता व्याप्तस्तृषा चार्त्तस्तथा क्षुधा ॥ ४१ ॥
क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिङ्करपीडितः ।
ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ॥ ४२ ॥
एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे नृणाम् ।
शृणुष्व नरके यानि प्राप्यन्ते पुरुषैर्मृतैः ॥ ४३ ॥

॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ यौवने यदात्मनो विविधं चेष्टितं तदन्यजन्मानुभूतमिव संस्मरन् दीर्घं श्वासं मुञ्चति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मरणदुःखान्याह श्लथेति ग्रीवाङ्घ्रिहस्ताः श्लथा यस्य । वेपथुना कम्पेन ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दोषौघैः श्लेष्मा[illegible] घुर घुर इत्येवं शब्दं करोति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ यातनार्थं शरीरं देहम् ॥ ४२ ॥ नरकदुःखान्याह शृणुष्वेति

याम्यकिङ्करपाशादिग्रहणं दण्डताडनम् ।
यमस्य दर्शनञ्चोग्रमुग्रमार्गविलोकनम् ॥ ४४ ॥
करम्भवालुकावह्नियन्त्रशस्त्रादिभीषणे ।
प्रत्येकं नरके याश्च यातना द्विज ! दुःसहाः ॥ ४५ ॥
क्रकचैः पीड्यमानानाम् मूषायाञ्चापि ध्मायताम् ।
कुठारैः कृन्त्यमानानां भूमौ चापि निखन्यताम ॥ ४६ ॥
शूलेष्वारोप्यमाणानां व्याघ्रवक्त्रे प्रविश्यताम् ।
गृध्रैः संभक्ष्यमाणानां द्वीपिभिश्चोपभुज्यताम् ॥ ४७ ॥
क्वाथ्यतां तैलमध्ये च क्लिद्यतां क्षारकर्द्दमैः ।
उच्चान्निपात्यमानानां क्षिप्यतां क्षेपयन्त्रकैः ॥ ४८ ॥
नरके यानि दुःखानि पापहेतूद्भवानि वै ।
प्राप्यन्ते नारकैर्विप्र ! तेषां संख्या न विद्यते ॥ ४९ ॥
न केवलं द्विजश्रेष्ठ ! नरके दुःखपद्धतिः ।
स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ॥ ५० ॥
पुनश्च गर्भे भवति जायते च पुनर्नरः ।
गर्भे विलीयते भूयो जायमानोऽस्तमेति च ॥ ५१ ॥
म्रियते जातमात्रश्च बालभावेऽथ यौवने ।
मध्यमं वा वयः प्राप्य वार्द्धके वा ध्रुवा मृतिः ॥ ५२ ॥

घोरैः चक्षुर्भिः ॥ ४२ ॥ याम्यकिङ्करैः पाशादिग्रहणम् ॥ ४४ ॥ करम्भवालुकाः तप्तवालुकाः ॥ ४५ ॥ ध्मायतां [illegible] परक्षेपदमार्गम् । कृन्त्यमानानां छिद्यमानानाम् ॥ ४६ ॥ द्वीपिभिर्व्याघ्रैः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पापमेव हेतुः कारणं तदुद्भवानि ॥ ४९ ॥ स्वर्गेऽपि दुःखमेवेत्याह न केवलमिति स्वर्गेऽपि निर्वृतिर्नास्ति दुःख

यावज्जीवति तावच्च दुःखैर्नानाविधैः प्लुतः ।
तन्तुकारणपक्ष्मौघैरास्ते कार्पासबीजवत् ॥ ५३ ॥

द्रव्यनाशे तथोत्पत्तौ पालने च तथा नृणाम् ।
भवन्त्यनेकदुःखानि तथैवेष्टविपत्तिषु ॥ ५४ ॥

यद् यत् प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते ।
तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥ ५५ ॥

कलत्रपुत्रभृत्यादिगृहक्षेत्रधनादिकैः ।
क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथासुखम् ॥ ५६ ॥

इति संसारदुःखार्कतापतापितचेतसाम् ।
विमुक्तिपादपच्छायामृते कुत्र सुखं नृणाम् ॥ ५७ ॥

तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः ॥ ५८ ॥

निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ।
भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥ ५९ ॥

ऊर्ध्वनिरयात्[illegible] । ५० ॥ स्वर्गनरकभोगानन्तरं पुनर्गर्भादिदुःखमाह पुनश्चेति द्वाभ्याम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

दुःखैः प्लुतो व्याप्तः आस्ते तन्तूनां कारणं पक्ष्माणि च कार्पासां-शुरूपाणि तेषामोघैः समूहैः । कार्पासबीजं यथा व्याप्तं तद्वत् ॥ ५३ ॥ तथोत्पत्तौ द्रव्यस्यार्जने ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कलत्रादिभिर्यथा असुखं भूरि क्रियते न तथा सुखं क्रियते ॥ ५६ ॥ एवं दुःखानुवर्णनेन संसारविवेक-वैराग्य[illegible] [illegible] [illegible] इतीति त्रिभिः ॥ ५७ ॥ तस्यैतस्य[illegible] त्रिविधस्य दुःखजातस्य भगवत्प्राप्तिरेव भेषजं मता [illegible] ॥ ५८ ॥ [illegible] भगवत्प्राप्तिस्वरूपं[illegible] निरस्ता-तिशय आह्लादो [illegible] [illegible] [illegible] यस्याः

तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च कर्म चोक्तं महामुने ॥ ६० ॥
आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ।
शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥ ६१ ॥
अन्धन्तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।
यथा सूर्य्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥ ६२ ॥
मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम ।
तदेतत् श्रूयतामत्र सम्बन्धे गदतो मम ॥ ६३ ॥

त्वा तदा । किन्तु एकान्तभगवद्भक्तानामेवायमधिकारी न तु अन्येषां वैगुण्येन कर्मफलवदनैकान्तिकोऽपि नस्यात् । ५९ ॥ तस्य भगवद्विषयत्वात् तत्प्राप्तये तत्प्राप्तीति कर्म सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनात् ॥ ६० ॥

तच्च ज्ञानं द्विविधमित्याह आगमेति । तद्विवृणोति शब्दब्रह्मेति । आगममयम् आगमोत्थं ज्ञानं शब्दब्रह्मविषयत्वात् शब्दं ज्ञानमनन्त श्रवणादिवाक्यात् जायमानं ब्रह्मविषयकं ज्ञानमागमोत्थमित्यर्थः । देहादिविविक्ताकारविषयकत्वे निदिध्यासनाख्यायां प्रकाशमानं पर ब्रह्मविषयकं ज्ञानमित्यर्थः । इतिव्यवृत्य ब्रह्मण एव ज्ञानाभिधेयत्वात् तस्यैव ज्ञानमित्युक्तम् ॥ ६१ ॥ ननु शब्दश्रवणादपि ब्रह्मज्ञानेनोत्पद्यते तेनैवाज्ञाननिवृत्त्या भगवत्प्राप्तिसिद्धेः किं विवेकजज्ञानेनेत्याशङ्क्याह अन्धमिति निविडतम इवाज्ञानम् । आवरकात्मकम् । इन्द्रियैः शब्दादिद्वारा जातं ज्ञानं दीपवत् न सर्वात्मना अज्ञाननिवर्तकं विवेकजन्तु ज्ञानं सूर्य्यवत् सर्वाज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ एवमुक्ते ज्ञानद्वैधे मनुसंमतिमाह । तत्र श्लोकौ । अविनु

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६४ ॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्वणी श्रुतिः ।
परया त्वक्षरप्राप्तिरृग्वेदादिमयापरा ॥ ६५ ॥
यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् ।
अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥ ६६ ॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् ।
व्याप्यव्याप्तं यतः सर्वं तद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥ ६७ ॥
तद् ब्रह्म परमं धाम तद् ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणा ।
श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद् विष्णोः परमं पदम् ॥ ६८ ॥
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षयात्मनः ॥ ६९ ॥

गच्छति ॥ ६४ ॥ शब्दब्रह्मणि वेदान्तेन निष्णातो विवेकेन परं ब्रह्म प्राप्नोति ॥ ६४ ॥ तदुभयविवेचनमेव [illegible] परमुक्ति[illegible] तिपाद्य । द्वे विद्ये इति विद्याद्वयेन तद्धेतुभूतं ब्रह्मद्वयमेव [illegible] मानौ स्मृते तदाच [illegible] दर्शयति । अक्षरप्राप्तिहेतुः परा ऋग्वेदाभिधायिनी [illegible] [illegible] आत्मनो [illegible] । [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] ॥ ६५ ॥

अथ पराख्यया अक्षरप्राप्तिमाह तत्तदव्यक्तमित्यादि [illegible] [illegible] अक्षरं तत्सर्वं भवतीति त्रिभि ॥ ६६ ॥ विभुं ब्रह्म सर्वगतमपरिच्छिन्नं व्यापि सर्वव्याप्तिमत् । [illegible] [illegible] यतः सर्वं भवति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तत् परं ब्रह्मैव [illegible] [illegible] सूक्ष्मम् । परमेश्वरस्य भगवच्छब्दवाच्यं [illegible] [illegible] सर्वैः [illegible] ॥ ६९ ॥ [illegible]

एवं निगदितार्थस्य स तत्त्वं तस्य तत्त्वतः ।
ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यत् त्रयीमयम् ॥ ७० ॥
अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज ।
पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः ॥ ७१ ॥
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते ।
मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥ ७२ ॥
सम्भर्त्तेति तथा भर्त्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ! ॥ ७३ ॥
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ ७४ ॥

ज्ञानं परिच्छेद्यत्याह एवमिति । निगदितार्थस्य इदन्ताशब्दादिभिरुक्तार्थस्य सतः ब्रह्मणस्तत्त्वतः याथात्म्यमप्रच्युतरूपेण येन इदन्ताशब्दादिना ज्ञायते तत् परं ज्ञानं परविद्या, त्रयीमयन्तु यत् तदपरविद्या कर्मविद्या ॥ ७० ॥ ननु यदीश्वरो ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्यानिर्देश्यस्य भगवच्छब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्याह । अशब्देति पूजायां निमित्तभूतायाम् अविद्यमान-षाड्गुण्येन भगवच्छब्दः प्रयुज्यते तथापि गुणानां बाहुल्याभिमतत्वात् उपचारात् भगवच्छब्दः प्रयुज्यते तद्विवक्षयाम् ॥ ७१ ॥

इत्यमृते मुख्य एव भगवच्छब्दो वर्त्तत इत्याह शुद्ध इति । शुद्धे अपापे महाविभूत्याख्ये अचिन्त्यैश्वर्ये ॥ ७२ ॥ अक्षरार्थनिरुक्त्या भगवच्छब्दस्य परमेश्वरवाचकत्वमाह संभर्त्तेत्यादिना । संभर्त्ता पोषकः भर्त्ता आधार इत्यर्थद्वयेनान्वितः । नेता कर्मफलप्रापकः । गमयिता प्रलये कार्याणां कारणम् । प्रतिपत्ता पुनरपि तेषाम् उद्गमयिता सर्गकर्त्ता इति गकारार्थः ॥ ७३ ॥ अक्षरार्थनिरुक्त्या इदानीम् अक्षर-द्वयात्मकस्य पदस्यार्थमाह । ऐश्वर्यस्येति इत्युना संज्ञा इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
सर्वभूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥ ७५ ॥
एवमेष महाशब्दो भगवानिति सत्तम ! ।
परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यतः ॥ ७६ ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥ ७७ ॥
उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ॥ ७८ ॥
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥ ७९ ॥
सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥ ८० ॥

वकारार्थमाह वसन्तीति यस्मादखिलात्मभूते भूतानि वसन्ति स च भूतेषु वसतीति वकारार्थः ॥ ७५ ॥ एवमेव शब्दो वासुदेवस्य वाचकः नान्यस्य मुख्यः । अन्यत्र तत्र भगवानित्युपचारान्निरूढिः । षाड्गुण्यं भग इति एवं महान् भगवानित्यनुगम एव ॥ ७६ ॥ तदेवं परमेश्वरे निरतिशयैश्वर्यादियुक्ते मुख्योऽयं शब्दः । अन्यत्र तु गौण इत्याह तत्रेति पूज्यस्य यः कश्चित् पदार्थस्तस्योक्तौ या परिभाषा वक्ष्यमाणा तत्स-मन्वितः । तदनन्वितोऽयं शब्दः । अतो नोपचारेण प्रवर्त्तते । अन्यत्र देवादावुपचारेण प्रवर्त्तते ॥ ७७ ॥ उपचारे लीलयाप उत्पत्त्यादिविदिति ॥ ७८ ॥ भगवच्छब्दवाच्यं षाड्गुण्यं प्रकारान्तरेणाह ज्ञानेति । हेयैः प्राकृतगुणैः तत्कार्यैः सर्वैर्विकारैश्चैव विना ॥ ७९ ॥ द्वादशाक्षरमन्त्रस्थभगवच्छब्दार्थमुक्त्वा वासुदेवशब्दार्थमाह सर्वाणीति वसनात् वासनात् वासः वापनात् वासुर्दीव्यतु दीपनात् देवः ।

खाण्डिक्यजनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा ।
नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥ ८१ ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि यत् ।
धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥ ८२ ॥

स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्
गुणांश्च दोषांश्च मुने ! व्यतीतः ।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा
तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले ॥ ८३ ॥
समस्तकल्याणगुणात्मको हि
स्वशक्तिलेशावृतभूतवर्गः ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः
संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥ ८४ ॥
तेजोबलैश्वर्यमहावबोध-
सुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र
क्लेशादयः सन्ति परापरेशे ॥ ८५ ॥

वासुश्चासौ देवश्चेति वासुदेवः तदुक्तं मोक्षधर्मे । वसनात् देवनाच्चैव वासुदेवस्ततो विदुरिति ॥ ८० ॥ जनकादयोऽपि भगवन्नामव्याख्यानेनैव मुक्तिमार्गं प्राप्ता इति दर्शयन्नाह खाण्डिक्येति षड्भिः ॥ ८१ ॥ भूतेषु सोऽन्तरिति वासुशब्दो व्याख्यातः । धाता विधातेत्यादिना देवशब्दो दिवेर्धातोः अनेकार्थप्रणयेन व्याख्यात इति ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

भुवनान्तराले यदस्ति तत् सर्वं तेनास्तृतं व्याप्तमिति यावत् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ षाड्गुण्यमेवाह तेजोबलेति ॥ ८५ ॥ आदिः सं-

स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो
व्यक्तस्वरूपोऽप्रकटस्वरूपः ।
सर्वेश्वरः सर्वदृक्सर्ववेत्ता
समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥ ८६ ॥
संज्ञायते येन तदस्तदोषं
शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
संदृश्यते वाप्यधिगम्यते वा
तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥ ८७ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

पराशर उवाच ।

स्वाध्यायसंयमाभ्यां स दृश्यते पुरुषोत्तमः ।
तत्प्राप्तिकारणं ब्रह्म तदेतदिति प्रोच्यते ॥ १ ॥

व्यष्टिरूपः. सर्वदृगिति सर्वेषां द्रष्टा ॥ ८६ ॥ एतत्स्वरूपं परमिति च इति येन ज्ञायते परोक्षतया । संदृश्यते साक्षात् क्रियते । अधिगम्यते नि: शेषविद्याभिरुपाध्या प्राप्यते तत् ज्ञानं परा विद्या, अन्यदज्ञानम् अविद्या अनर्थदर्शिनी अपरा विद्येत्यर्थः ॥ ८७ ॥

पूर्वाध्यायान्ते च ज्ञानं येनेत्यत्र परमात्मनो ज्ञानदर्शनप्राप्तयो येन भवन्ति तदुपायं ज्ञानमित्युक्तं तत्र तदुपायं प्रणवजपेन संयमेन भवतीति प्रतिज्ञातम् । अतस्तदुभयं दर्शनप्राप्ति कारणमात्र स्वाध्यायेति स्वाध्यायः प्रणवजपः । संयमो योगः तयोश्च दर्शने तच्च प्राप्ताविति तदेतत् द्वयं कारणम् । अत एव तद्वेतुरूपं दर्शनद्वारा ब्रह्मणः प्राप्तिहेतुत्वात् ब्रह्माभिधीयते ॥ १ ॥ तदुपाय-

स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात् स्वाध्यायमेव च ।
स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ २ ॥
तदीक्षणाय स्वाध्यायश्चक्षुर्योगस्तथापरम् ।
न मांसचक्षुषा द्रष्टुं ब्रह्मभूतः स शक्यते ॥ ३ ॥

मैत्रेय उवाच ।

भगवन् ! तमहं योगं ज्ञातुमिच्छामि तं वद ।
ज्ञाते यत्राखिलाधारं पश्येयं परमेश्वरम् ॥ ४ ॥

पराशर उवाच ।

यथा केशिध्वजः प्राह खाण्डिक्याय महात्मने ।
जनकाय पुरा योगं तथाहं कथयामि ते ॥ ५ ॥

मैत्रेय उवाच ।

खाण्डिक्यः कोऽभवद् ब्रह्मन् को वा केशिध्वजोऽभवत्
कथं तयोश्च संवादो योगसम्बन्धवानभूत् ॥ ६ ॥

पराशर उवाच ।

धर्मध्वजो वै जनकस्तस्य पुत्रोऽमितध्वजः ।
कृतध्वजश्च नाम्ना स सदाध्यात्मरतिर्नृपः ॥ ७ ॥

प्रकारमाह स्वाध्यायादिति सम्पत्त्या समृद्ध्या तथा च योगशास्त्रम् । जपाच्छ्रान्तः पुनर्ध्यायेत् ध्यानाच्छ्रान्तः पुनर्जपेत् । जपध्यानाभियोगेन पश्येदात्मानमात्मनि इति ॥ २ ॥

ननु चक्षुरादिभिरप्यात्मन एव स्फुरणात् कथमिदमेव द्वयं तत्प्रकाशकमुच्यते तत्राह तदीक्षणायेति स्वाध्यायचक्षुर्द्वयं विना परिपूर्णब्रह्मभूतो मांसमयैश्चक्षुरादिभिर्द्रष्टुं न शक्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥ यत्र यस्मिन् ज्ञाते आत्मा अनुभूयते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वाध्यायोपक्षिप्तमितिवृत्तं

कृतध्वजस्य पुत्रोऽभूत् ख्यातः केशिध्वजो द्विज ।
पुत्रो मितध्वजस्यापि खाण्डिक्यो जनकोऽभवत् ॥ ८ ॥
कर्ममार्गेऽतिखाण्डिक्यः पृथिव्यामभवत् कृती ।
केशिध्वजोऽप्यतीवासीदात्मविद्याविशारदः ॥ ९ ॥
तावुभावपि चैवास्तां विजिगीषू परस्परम् ।
केशिध्वजेन खाण्डिक्यः स्वराज्यादवरोपितः ॥ १० ॥
पुरोधसा मन्त्रिभिश्च समवेतोऽल्पसाधनः ।
राज्यान्निराकृतः सोऽथ दुर्गारण्यचरोऽभवत् ॥ ११ ॥
इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।
ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्त्तुं मृत्युमविद्यया ॥ १२ ॥
एकदा वर्त्तमानस्य यागे योगविदां वर ।
धर्मधेनुं जघानोग्रः शार्दूलो विजने वने ॥ १३ ॥
ततो राजा हतां ज्ञात्वा धेनुं व्याघ्रेण ऋत्विजः ।
प्रायश्चित्तं स पप्रच्छ किमत्रेति विधीयते ॥ १४ ॥

[illegible] अनुवर्त्तयति यथा केशिध्वज इत्यादिना [illegible] द्वयमाह ॥ ८ ॥ [illegible] कर्ममार्गे ॥ ९ ॥ [illegible] अल्पपरीवारः ॥ ११ ॥ स केशिध्वजः ज्ञानव्यपाश्रयः [illegible] ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय [illegible] कर्माणि [illegible] सुबहून् यज्ञान् इयाज कृतवान् । [illegible] तर्त्तुं [illegible] ॥ १२ ॥

[illegible] धर्मधेनुं [illegible] ॥ १३ ॥ [illegible] प्रायश्चित्तं विधीयताम् इति पप्रच्छ ॥ १४ ॥ [illegible]

ते चोचुर्न वयं विद्मः कशेरुः पृच्छ्यतामिति ।
कशेरुरपि तेनोक्तस्तथैव प्राह भार्गवम् ॥ १५ ॥
शुनकं पृच्छ राजेन्द्र ! नाहं वेद्मि स वेत्स्यति ।
स गत्वा तमपृच्छच्च सोऽप्याह शृणु यन्मुने ! ॥ १६ ॥
न कशेरुर्न चैवाहं न चान्यः साम्प्रतं भुवि ।
वेत्त्येक एव त्वच्छत्रुः खाण्डिक्यो यो जितस्त्वया ॥ १७ ॥
स चाहं तं व्रजाम्येष प्रष्टुमात्मरिपुं मुने ! ।
प्राप्त एव मया यज्ञो यदि मां स हनिष्यति ॥ १८ ॥
प्रायश्चित्तमशेषेण यदि पृष्टो वदिष्यति ।
ततश्चाविकलो योगो मुनिश्रेष्ठ ! भविष्यति ॥ १९ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा रथमारुह्य कृष्णाजिनधरो नृपः ।
वनं जगाम यत्रास्ते खाण्डिक्यः स महामतिः ॥ २० ॥
तमायान्तं समालोक्य खाण्डिक्यो रिपुमात्मनः ।
प्रोवाच क्रोधताम्राक्षः समारोपितकार्मुकः ॥ २१ ॥

खाण्डिक्य उवाच ।

कृष्णाजिनं त्वं कवचमाबध्यास्मान्निहंस्यसि ।
कृष्णाजिनधरे वेत्सि न मयि प्रहरिष्यति ॥ २२ ॥

पृच्छ्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्राप्त एवेति । धर्मार्थं यतमानस्तु अन्तरा चेद् विपद्यते । स धर्मफलमाप्नोतीत्यादिवचनात् ॥ १८ ॥ अविकलो योगो भविष्यतीति स चाहेति पूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कृष्णाजिनकवचबद्धे तवाभिप्रायमुत्प्रेक्ष्यते । कृष्णाजिनधरे मयि खाण्डिक्यो न प्रहरिष्यतीति वेत्सि मन्यसे ॥ २२ ॥

मृगाणां वत पृष्ठेषु मूढ कृष्णाजिनं न किम् ।
येषां त्वया मया चोग्राः प्रहिताः शितसायकाः ॥ २३ ॥
स त्वामहं हनिष्यामि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ।
आततायासि दुर्बुद्धे ! मम राज्यहरो रिपुः ॥ २४ ॥

केशिध्वज उवाच ।

खाण्डिक्य ! संशयं प्रष्टुं भवन्तमहमागतः ।
न त्वां हन्तुं विचार्यैतत् कोपं बाणञ्च मुञ्च वा ॥ २५ ॥

पराशर उवाच ।

ततः स मन्त्रिभिः सार्द्धमेकान्ते सपुरोहितः ।
मन्त्रयामास खाण्डिक्यः सर्वैरेव महामतिः ॥ २६ ॥
तमूचुर्मन्त्रिणो वध्यो रिपुरेष वशं गतः ।
हते तु पृथिवी सर्वा तव वश्या भविष्यति ॥ २७ ॥
खाण्डिक्यश्चाह तान् सर्वानेतदेव न संशयः ।
हते तु पृथिवी सर्वा मम वश्या भविष्यति ॥ २८ ॥
परलोकजयस्तस्य पृथिवी सकला मम ।
न हन्मि चेल्लोकजयो मम तस्य वसुन्धरा ।
नाहं मन्ये लोकजयादधिका स्याद्वसुन्धरा ॥ २९ ॥
परलोकजयोऽनन्तः स्वल्पकालो महीजयः ।
तस्मादेनं न हिंसिष्ये यत् पृच्छति वदामि तत् ॥ ३० ॥

[illegible] ॥ २३ ॥ [illegible] ॥ २४ ॥ [illegible] ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

पराशर उवाच ।

ततस्तमभ्युपेत्याह खाण्डिक्यजनको रिपुम् ।
प्रष्टव्यं यत्त्वया सर्वं तत् पृच्छस्व वदाम्यहम् ॥ ३१ ॥

पराशर उवाच ।

ततः सर्वं यथावृत्तं धर्मधेनुवधं द्विज ।
कथयित्वा स पप्रच्छ प्रायश्चित्तं हि तद्गतम् ॥ ३२ ॥
स चाचष्ट यथान्यायं द्विज केशिध्वजाय तत् ।
प्रायश्चित्तमशेषेण यद् वै तत्र विधीयते ॥ ३३ ॥
विदितार्थः स तेनैव सोऽनुज्ञातो महात्मना ।
यागभूमिमुपागत्य चक्रे सर्वाः क्रियाः क्रमात् ॥ ३४ ॥
क्रमेण विधिवद् यागं नीत्वा सोऽवभृथाप्लुतः ।
कृतकृत्यस्ततो भूत्वा चिन्तयामास पार्थिवः ॥ ३५ ॥
पूजिता ऋत्विजः सर्वे सदस्या मानिता मया ।
तथैवार्थिजनोऽप्यर्थैर्योजितोऽभिमतैर्मया ॥ ३६ ॥
यथार्हमस्य लोकस्य मया सर्वं विचेष्टितम् ।
अनिष्पन्नक्रियं चेतस्तथापि मम किं यथा ॥ ३७ ॥

॥ २८ ॥ परलोकजयापेक्षस्तु धर्मैः सहतत्त्वान्तरामरणोऽपि तत्फलसिद्धेः न स्वर्गस्य लोकस्य इति । उपपन्नस्य कृतपापपरिहरस्य भवे ऐहिकपार्थैः परलोकसिद्धेरित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स चाचष्टेति इममेव विषयं प्रस्तुत्य वाजसनेयके श्रुतिश्चोपाख्यं प्रायश्चित्तमुक्तम् । चन्द्रास्ते भवस्यपोति चाश्वेत्यादि अत्र च प्रायश्चित्तस्य स्फुटत्वेऽपि यथा देशकालावस्थादिभेदेन कल्पनीयम् । खाण्डिक्यादपरो न वेत्तीति पृष्टस्याभिप्रायः । यद्वै तत्र प्रायश्चित्तं विधीयते तदशेषं यथान्यायं केशिध्वजायाचष्टेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नीत्वा समाप्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति सञ्चिन्त्य यज्ञं तं समाप्य स महीपतिः ।
खाण्डिक्याय न दत्तेति मया वै गुरुदक्षिणा ॥ ३८ ॥
स जगाम ततो भूयो रथमारुह्य पार्थिव
मैत्रेय ! दुर्गगहनं खाण्डिक्यो यत्र संस्थितः ॥ ३९ ॥
खाण्डिक्योऽपि तथायान्तं पुनर्दृष्ट्वा धृतायुधः ।
तस्थौ हन्तुं कृतमतिस्तमाह स पुनर्नृप ॥ ४० ॥
भो नाहं तेऽपकाराय प्राप्तः खाण्डिक्य मा क्रुधः ।
गुरोर्निष्क्रयदानाय मामवेहि त्वमागतम् ॥ ४१ ॥
निष्पादितो मया यागः सम्यक् त्वदुपदेशतः ।
सोऽहं ते दातुमिच्छामि वृणुष्व गुरुदक्षिणाम् ॥ ४२ ॥

पराशर उवाच ।

भूयः स मन्त्रिभिः सार्द्धं मन्त्रयामास पार्थिवः ।
गुरुनिष्क्रयकामोऽयं किमयं प्रार्थ्यतामिति ॥ ४३ ॥
तमूचुर्मन्त्रिणो राज्यमशेषं प्रार्थ्यतामिति
कृतिभिः प्रार्थ्यते राज्यमनायासितसैनिकैः ॥ ४४ ॥
प्रहस्य तानाह नृपः स खाण्डिक्यो महामतिः
स्वल्पकालं महीराज्यं मादृशैः प्रार्थ्यते कथम् ॥ ४५ ॥
एवमेतद्भवन्तोऽत्र सर्वसाधनमन्त्रिणः ।
परमार्थः कथं कोऽत्र यूयं नात्र विचक्षणाः ॥ ४६ ॥

[illegible] ॥ ३८ ॥ ४० ॥ भोः खाण्डिक्य मा क्रुधः क्रोधं मा कार्षीः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अनायासिताः [illegible] सैनिकाः [illegible] ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ [illegible]

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः समनुज्ञाय स तु केशिध्वजं नृपम् ।
उवाच किमवश्यमिदं ददासि गुरुदक्षिणाम् ॥ ४७ ॥

पराशर उवाच ।

वाढमित्येव तेनोक्तः खाण्डिक्यस्तमथाब्रवीत् ।
भवानध्यात्मविज्ञानपरमार्थविचक्षणः ॥ ४८ ॥
यदि चेद् दीयते मह्यं भवता गुरुनिष्क्रयः ।
तत् क्लेशप्रशमायालं यत् कर्म तदुदीरय ॥ ४९ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

केशिध्वज उवाच

न प्रार्थितं त्वया कस्मात् मम राज्यमकण्टकम् ।
राज्यलाभाद् विना नान्यत् क्षत्रियाणामतिप्रियम् ॥ १ ॥

अर्थं धनं सन्न्यस्य । अथ समपादे क ... रमादेः स ... भवनीति ...
मूय न पावकनाः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तदुत ... ॥ ४९ ॥

खाण्डिक्याय ददौ विद्यामध्यात्मगुरवे वरम् ।
केशिध्वजो न तस्मिन् न स्वदेयं मन्यते ॥

तस्य जिज्ञासवे खाण्डिक्याय तत्त्वज्ञानमुपदेश्य केशिध्वजस्तस्य विवेकवैराग्यपरीक्षार्थमाह न प्रार्थितमिति । अकण्टकं निष्प्रतिपक्षं राज्यं विना प्रजापालनादेः स्वधर्मस्यासिद्धेः तत्सिद्धये राज्यलाभेनैव युक्ता । अन्यथा स्वधर्मत्यागनिमित्तः स्यादिति भावः ॥ १ ॥ अतो-

खाण्डिक्य उवाच।

केशिध्वज! निबोध त्वं मया न प्रार्थितं यतः।
राज्यमेतदशेषं ते यत्र गृध्यन्त्यपण्डिताः॥ २॥

क्षत्रियाणामयं धर्मो यत् प्रजापरिपालनम्।
वधश्च धर्मयुद्धेन स्वराज्यपरिपन्थिनाम्॥ ३॥

तत्राशक्तस्य मे दोषो नैवास्त्यपहृते त्वया।
बन्धायैव भवत्येषा ह्यविद्याप्यक्रमोज्झिता॥ ४॥

जन्मोपभोगलिप्सार्थमियं राज्यस्पृहा मम।
अन्येषां दोषजा नैषा धर्ममेवानुरुध्यते॥ ५॥

[illegible] ॥ २ ॥ [illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] ॥ ४ ॥ [illegible] ॥ ५ ॥

न याच्ञा क्षत्रबन्धूनां धर्मो ह्येतत् सतां मतम्।
अतो न याचितं राज्यमविद्यान्तर्गतं तव ॥ ६ ॥
राज्यं गृध्नन्त्यविद्वांसो ममत्वाहृतचेतसः।
अहंमानमहापानमदमत्ता न मादृशाः ॥ ७ ॥

पराशर उवाच।

ततः प्रहृष्टः साध्विति प्राह केशिध्वजो नृपः।
खाण्डिक्यजनकं प्रीत्या श्रूयतां वचनं मम ॥ ८ ॥
अहं त्वविद्यया मृत्युं तर्त्तुकामः करोमि वै।
राज्यं यागांश्च विविधान् भोगैः पुण्यक्षयं तथा ॥ ९ ॥
तदिदं ते मनो दिष्ट्या विवेकैश्वर्य्यतां गतम्।
श्रूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन ॥ १० ॥
अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः।
अविद्यातरुसम्भूतिबीजमेतद् द्विधा स्थितम् ॥ ११ ॥

ननु तथापि याच्ञामात्रेण राज्यं नयेथाः मत्तान् धर्म इत्येव नानुष्ठेयम् तत्राह याच्ञेति। अतोऽधर्मत्वात् अविद्यान्तर्गतत्वाच्च त्वदीयं राज्यं मया न प्रार्थितम् ॥ ६ ॥ अतो यत्र स्वराज्यमप्यधुना इति तदुक्तं तदेव स्फुटयति राज्यमिति। अहंमान एव महापानं तेन यो मदः तेन मत्ता ॥ ७ ॥ साध्वेतदुक्तं श्रुत्वा केशिध्वजः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह तत इति। प्रहृष्टः साध्विति। तत प्रहृष्ट इति च टे तव बुद्धिरिति शेषः ॥ ८ ॥ अविद्यामयेऽपि राज्ये स्वप्रवृत्तौ कारणमाह अहमिति। ननु त्वयोक्तम् अविद्यान्तर्गतत्वात् राज्यमननुष्ठेयमिति। सत्यं ममापि तुल्यम्। तथाप्यविद्यया प्रजापालनादिरूपया कर्मरूपया कामक्रोधादिरूपं मृत्युं संसारं वा तर्तुमिच्छन् अहं राज्यादि करोमि अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

पञ्चभूतात्मके देहे देही मोहतमोवृतः ।
अहमेतदितीत्युच्चैः कुरुते कुमतिर्मतिम् ॥ १२ ॥
आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक् स्थिते ।
आत्मन्यात्ममयं भावं कः करोति कलेवरे ॥ १३ ॥
कलेवरोपभोग्यं हि गृहक्षेत्रादिकञ्च कः ।
अदेहे ह्यात्मनि प्राज्ञो ममेदमिति मन्यते ॥ १४ ॥

[illegible] विवेकैश्वर्यता [illegible] विवेकैश्वर्यं [illegible] तस्य [illegible] विवेकैश्वर्यता [illegible] प्रभुः । [illegible] विवे- [illegible] । विवेकैश्वर्यमागतमिति तु [illegible] विवेकादिकं परीक्ष्य [illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] देहात्मकभावाद्विनाशमुपपादयति पञ्चेति पञ्च- भूतात्मके देहे देही कुमतिः [illegible] अहमेतदिति मतिं कुरुते [illegible] । [illegible] देहः [illegible] इति । [illegible] भवति ॥ १२ ॥

कुमतित्वमेव प्रपञ्चयति आकाशेति । आकाशादिभ्यः पृथक्स्थिते आत्मनि पृथक् स्थिते इति तद्भावार्थे देहे आत्मभावं कः कुर्यात् ॥ १३ ॥ एवं गृहक्षेत्रादिष्वपि ममता अयुक्तेति कलेवरेति द्वाभ्याम् । अदेहे देह- रहिते आत्मनि इति देहोपभोग्यं गृहादि ममेदमिति कः प्राज्ञो

इत्थं च पुत्रपौत्रेषु तद्देहोत्पादितेषु कः।
करोति पण्डितः स्वाम्यमनात्मनि कलेवरे ॥ १५ ॥
सर्वं देहोपभोगाय कुरुते कर्म मानवः।
देहश्चान्यो यदा पुंसस्तदा बन्धाय तत् परम् ॥ १६ ॥
मृण्मयं च यथा गेहं लिप्यते च मृदम्भसा।
पार्थिवोऽयं तथा देहो मृदम्ब्वालेपनस्थितः ॥ १७ ॥
पञ्चभूतात्मकैर्भोगैः पञ्चभूतात्मकं वपुः।
आप्याय्यते यदि ततः पुंसो गर्वोऽत्र किं ततः ॥ १८ ॥
अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजन्।
मोहश्रमं प्रयातोऽसौ वासनारेणुगुण्ठितः ॥ १९ ॥

सम्बन्धेन ॥१४॥ एवं कलेवरे अनात्मनि सति तदुत्पादितेषु पुत्रादिषु कः स्वाम्यं कुर्यात् ॥ १५ ॥ तदेवं देहगेहादिष्वहंममाभिमानयोरविद्यात्वं समर्थितम्। इदानीं तत्पूर्वक कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपि अविद्यामयमेवेत्याह सर्वमित्यादिना। देहश्च यदा पुंसः सकाशादन्यस्तदा पुंसो भोगसम्बन्धो नास्त्येव परं केवलं तत् कर्म तस्य बन्धायैव स्यात् ॥ १६ ॥

देहोपभोगायेति यदुक्तं तदेव दृष्टान्तेन समर्थयते मृण्मयेति द्वाभ्याम्। मृदम्बुभ्यामुपादानरूपाभ्यामालेपनेन स्थितिर्यस्य स तथा ॥ १७ ॥ भोगैर्भुज्यमानैरन्नादिभिः ॥ १८ ॥ देहकर्म पुंसो बन्धायेत्युक्तम्। तत्र हेतुमाह अनेकेति सहस्रमेव साहस्रम् अनेकानि जन्मसाहस्राणि यस्यां तां संसाररूपां पदवीं मार्गं गच्छन् असौ पुमान् मोहश्रमं मोहः कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशः तत्कृतश्रमं प्राप्तः। यतः वासना अहंममेत्यादिमिथ्याज्ञानसंस्कारः सैव रेणुस्तेन गुण्ठितः ॥१९॥

प्रक्षाल्यते यदा सोऽस्य रेणुर्ज्ञानोष्णवारिणा ।
तदा संसारपान्थस्य याति मोहश्रमः शमम् ॥ २० ॥
मोहश्रमे शमं याते स्वस्थान्तःकरणः पुमान् ।
अनन्यातिशयाबाधं परं निर्वाणमृच्छति ॥ २१ ॥
निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।
दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥ २२ ॥
जलस्य नाग्निसंसर्गः स्थालीसङ्गात् तथापि हि ।
शब्दोद्रेकादिकान् धर्मांस्तत् करोति यथा मुने ॥ २३ ॥
तथात्मा प्रकृतेः सङ्गादहंमानादिदूषितः ।
भजते प्राकृतान् धर्मानन्यस्तेभ्यो हि सोऽव्ययः ॥ २४ ॥
तदेतत् कथितं बीजमविद्यायास्तव मया ।
क्लेशानां च क्षयकरं योगादन्यन्न विद्यते ॥ २५ ॥

यदा तस्य [illegible] प्रक्षाल्यत इति । [illegible] [illegible] सुखनेवानन्ततोऽपि [illegible] [illegible] ॥ २० ॥

तमेव [illegible] मोहश्रम इति । [illegible] [illegible] [illegible] निर्वाणं [illegible] [illegible] ॥ २१ ॥ [illegible] निर्वाणमयत्वं [illegible] [illegible] निर्वाणमय [illegible] ॥ २२ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा करोति [illegible] ॥ २३ ॥ तथा प्राकृते देहे [illegible] [illegible] भजते ॥ २४ ॥ [illegible] [illegible] योग

खाण्डिक्य उवाच ।

तत्तु ब्रूहि महाभाग ! योगं योगविदुत्तम ! ।
विज्ञातयोगशास्त्रार्थस्त्वमस्यां निमिसन्ततौ ॥ २६ ॥

केशिध्वज उवाच ।

योगस्वरूपं खाण्डिक्य ! श्रूयतां गदतो मम ।
यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥ २७ ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तं निर्विषयं तथा ॥ २८ ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुनिः ।
चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥ २९ ॥
आत्मभावं नयत्येवं तद्ब्रह्मध्यायिनं मुने ! ।
विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥ ३० ॥
आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

मुपसंहरति तदेतदिति । अविद्यायाः पञ्चपर्वायाः ... यद्रूपायाः बीजं मोहतमःसंज्ञम् आत्मावरणमज्ञानम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

यत्र योगे स्थितः सन् मुनिः ब्रह्मलयं प्राप्य न च्यवते पुनर्न संसरति ॥ २७ ॥ योगेऽपेक्षितो मनसो निर्विषयत्वं विना न सिध्यतीत्याशयेनाह मन इति ॥ २८ ॥ अतो मुमुक्षुः किं कुर्यादित्याह विषयेभ्य इति । विज्ञानात्मा विवेकज्ञानयुक्तः पुमान् शब्दादिभ्यो मनः प्रत्याहृत्य तेन मनसा परम् ईश्वरं चिन्तयेत् ॥ २९ ॥ ततः किमत आह आत्मभावमिति । चिन्तितं तद् ब्रह्म परं ध्यायिनं पुरुषम् आत्मभावं आत्मैक्यं नयति विकार्यं विकारोन्मुखं लोहं स्वशक्त्या आकर्षः अयस्कान्तो यथा । अयन्तु दृष्टान्तः संयोगमात्रे न तु तदैक्ये ॥ ३० ॥ इदानीं योगस्वरूपं

एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्मोपलक्षणः ।
यस्य योगः स वै योगी मुमुक्षुरभिधीयते ॥ ३२ ॥
योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जमानो विधीयते ।
विनिष्पन्नसमाधिस्तु परं ब्रह्मोपलब्धिमान् ॥ ३३ ॥
यद्यन्तरायदोषेण दूष्यते नास्य मानसम् ।
जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥ ३४ ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिरात् ॥ ३५ ॥
ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् ॥ ३६ ॥

[illegible]

स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ॥ ३७ ॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमुक्तिदाः ॥३८॥
एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः ।
यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः ॥ ३९ ॥
प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ॥ ४० ॥
परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतः सद्विधानेन तृतीयः संयमात् तयोः ॥ ४१ ॥

शौचं मनो ब्रह्मविषये योग्यतां प्रापयन् । परस्मिन् ब्रह्मणि च मनः प्रवणं कुर्वीतेत्यनेन ईश्वरप्रणिधानाख्यं पञ्चमं नियमं दर्शयति ॥३७॥३८॥

आसनमाह एकमिति । यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च गुणैर्युतः सन् । भद्रासनादीनां मध्ये एकं योगिनः समाचरणीयं । गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । पार्श्वे पादौ च हस्ताभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् । भद्रासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविनाशनमित्यादि ॥ ३९ ॥

प्राणायाममाह प्राणाख्यमित्यादि । सबीजः सालम्बनो भगवन्मूर्तिध्यानमन्त्रजपसंहितः ॥ ४० ॥ द्विविधस्यापि तस्य पुनस्त्रैविध्यमाह परस्परेणेति । निःश्वासेन मुखनासिकाभ्यां निर्गच्छति यो वायुः स प्राणः । उच्छ्वासेनान्तः प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्त्या अपानवृत्तेरभिभवो निरोधो रेचकाख्यः प्राणायामः । एवमपानवृत्त्या प्राणवृत्तेरभिभवः पूरकाख्यः । एवमनेन परस्पराभिभवप्रकारद्वयेन च प्राणायामो द्विधा । अनयोर्युगपत् संयमात् कुम्भकाख्यस्तृतीयः प्राणायामः । यदा बहिर्यानेनैकमेव पदं तत्र चावर्णः । बहिर्यानेन बहुद्गुलदिद्दमार्गेण रेचकपूरकाभ्यां यत् परस्पराभिभूतं द्वयम् । अत्र कुम्भकेनोभयोः सहाभिभवः । एवमभिभवत्रयेण प्राणायाम इति ॥४१॥

तस्य चालम्बनवतः स्थूलं रूपं द्विजोत्तम !।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥ ४२ ॥
शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्।
कुर्य्यात् चित्तानुचारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥ ४३ ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम्।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः ॥ ४४ ॥
प्राणायामेन पवनैः प्रत्याहारेण चेन्द्रियैः।
वशीकृतैस्ततः कुर्य्यात् स्थिरं चेतः शुभाश्रये ॥ ४५ ॥

खाण्डिक्य उवाच।

कथ्यतां मे महाभाग ! चेतसो यः शुभाश्रयः।
यदाधारमशेषन्तत् हन्ति दोषसमुद्भवम् ॥ ४६ ॥

केशिध्वज उवाच।

आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः।
भूप ! मूर्त्तममूर्त्तञ्च परञ्चापरमेव च ॥ ४७ ॥

[illegible] तस्य [illegible] स्थूलं [illegible] [illegible] ॥ ४२ ॥ प्रत्याहारमाह शब्दादिष्विति । चित्तानुचारीणि 'चित्त-[illegible] ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तथा तु प्राणायाम-[illegible] प्राणायामेनेति ॥ ४५ ॥ यदाधारमिति [illegible] हन्ति [illegible] कथ्य-ताम् ॥ ४६ ॥ तमेवाह आश्रय इति । चेतस आश्रयो ब्रह्मैव तत् [illegible] मूर्त्तामूर्त्तं परापरभेदेन चतुर्वि-धमिति [illegible] । तत्र ब्रह्म मूर्त्तममूर्त्तं चेति द्विधा स्वभावतः [illegible] मूर्त्तं मूर्त्तिमत् । अमूर्त्तं तद्रहितं तच्च पुनः प्रत्येकं परञ्चापरञ्चेति द्विधा । तत्र पर-मूर्त्तं [illegible] । परं मूर्त्तं [illegible]

त्रिविधा भावना भूप । विश्वमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ॥ ४८ ॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥ ४९ ॥
सनन्दनादयो ब्रह्मन् । ब्रह्मभावनया युताः ।
कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः ॥ ५० ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥ ५१ ॥
अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु ।
विश्वमेतत् परं चान्यद्भेदभिन्नदृशां नृप ॥ ५२ ॥

द्विलोकाविग्रहरूपम् अपरमूर्तं हिरण्यगर्भादिविश्वरूपम् ॥ ४७ ॥ तदेवं परब्रह्मणः परस्यामूर्तरूपतया चतुर्थत्वमुक्तं तत्र चतुर्थं विश्वरूपं स्वरूपमाह त्रिविधेत्यादिना त्रिविधभावनाश्रयत्वोपाधिकत्वात् । तदुपचारेण त्रिविधा भावनेत्युच्यते । तद्धि हरेः स्थूलं रूपम् अतः परस्वरूपप्राप्त्युपायत्वात् तत्र प्रथमं मनः संधार्यमिति भावः । भावना नाम ज्ञानविशेषजा वासना तां त्रिविधामपि संक्षेपतो दर्शयति ब्रह्माख्येति ॥ ४८ ॥ तामेव विषयवैशिष्ट्येन विविनक्ति ब्रह्मभावात्मिकेति । भावभावना भावो वस्तु तद्विषया भावना त्रिविधा ॥ ४९ ॥

तत्र ये ब्रह्मैव भावाय, ये कर्मैव कर्मः, ये पुनरुभयमिद-मनुसंदधतः इत्येवं त्रिविधभावनायुक्तान् जीवानुदाहरति सनन्दनादय इति द्वाभ्याम् ॥ ५० ॥ बोधः स्वरूपविषयः अधिकारश्च कर्मादिविषयः तद्युक्तेषु तदुभयानुसंधानात्मिका द्विधा भावना विद्यते ॥ ५१ ॥ ब्रह्म-भावनावन्तोऽपि सनन्दनादयो जीवा एव देहानुसंधानानिवृत्तेरित्या-शयेनाह अक्षीणेष्विति । विशेषज्ञानहेतुषु कर्मसु निःशेषमक्षीणेषु यावत्

प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ५३ ॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमक्षरम् ।
विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥ ५४ ॥
न तद्योगयुजा शक्यं नृप ! चिन्तयितुं यतः ।
ततः स्थूलं हरेरूपं चिन्तयेद् विश्वगोचरम् ॥ ५५ ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका ग्रहाः ॥ ५६ ॥
गन्धर्वयक्षदैत्याद्याः सकला देवयोनयः ।
मनुष्याः पशवः शैलाः समुद्राः सरितो द्रुमाः ॥ ५७ ॥
भूप ! भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः ।
प्रधानादिविशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥ ५८ ॥
एकपादं द्विपादञ्च बहुपादमपादकम् ।
मूर्त्तमेतत् हरेरूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥ ५९ ॥

विश्वमेतद्यस्मात् परं ब्रह्म चाव्ययमिति भेदेन भेदवच्च अभेदेन च [illegible] परमार्थः ॥ ५२ ॥

पूर्वमुक्तमरूपत्वात् प्रत्यस्तमितमिति व्याचष्टे । प्रत्यस्तमितः प्रविलीनो भेदो यस्मिन् तत् वचसामगोचरम् आत्मसंवेद्यं स्वानुभवगम्यम् ॥ ५३ ॥ विश्वरूपवैरूप्यं वैलक्षण्यमेव लक्षणं यस्य तत् ब्रह्म तज्ज्ञानं परमात्मनो विष्णोः परं रूपमित्यन्वयः ॥ ५४ ॥ ननु तर्हि योगादिना तेन चिन्तयितुं शक्यं तत्राह नेति । योगयुजा प्रथमाभ्यासिना ॥ ५५ ॥ स्थूलरूपं प्रपञ्चयति हिरण्यगर्भ इत्यादिभिः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ विशेषान्तं पृथिव्यन्तम् ॥ ५८ ॥ [illegible] त्रिभावनाख्यं विष्णोर्मूर्त्तं स्थूलं हरेरूपमित्यन्वयः ॥ ५९ ॥

एतत् सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम्।
परब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम्॥ ६० ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा।
अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते॥ ६१ ॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप! सर्वगा।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसन्ततान्॥ ६२ ॥
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता।
सर्वभूतेषु भूपाल! तारतम्येन लक्ष्यते॥ ६३ ॥
अप्राणवत्सु स्वल्पाल्पा स्थावरेषु ततोऽधिका।
सरीसृपेषु तेभ्योऽन्याप्यतिशक्त्या पतत्रिषु॥ ६४ ॥
पतत्रिभ्यो मृगास्तेभ्यः स्वशक्त्या पशवोऽधिकाः।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः॥ ६५ ॥
तेभ्योऽपि नागगन्धर्वयक्षाद्या देवता नृप!।

एतच्च न तत्त्वतो विष्णोः स्वरूपमिति चिन्तनीयं किन्तु तच्छक्ति-व्याप्तत्वात् शक्तिसमन्वितमिति ॥६०॥ काऽसौ शक्तिः यया व्याप्तमित्यत आह विष्णुशक्तिः विष्णोः स्वरूपभूता परा चिद्रूपा शक्तिः। परम-पदप्राप्तिहेतुत्वाद्विद्याख्या मोक्षप्रदत्वाभिप्रायं तत् सत्तामात्रमित्यर्थ प्रागुक्तं स्वरूपमेव कार्योन्मुखं शक्तिशब्देनोक्तम्। इदानीं परमशक्ति-रूपं भावम् तथात्मकं स्वस्वरूपं प्रपञ्चयितुमाह क्षेत्रज्ञाख्येति। आत्मव्याप्यभेदहेतुभूतं विष्णोः शक्त्यन्तरमाह अविद्येति। कर्मेति च संज्ञा यस्याः सा तथा च मायोपलक्षितं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरविद्याकर्मणोरे-कात्म्योक्तिः। संसारलक्षणकार्यकत्वात् ॥ ६१ ॥ तदेवाह ययेति। वस्तुतः सर्वगता अपि सा क्षेत्रज्ञशक्तिः यया अविद्यया वेष्टिता आच्छादिता सती भेदं प्राप्य कर्मभिः संसारतापान् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

शक्रः समस्तदेवेभ्यस्ततश्चापि प्रजापतिः ॥ ६६ ॥
हिरण्यगर्भोऽपि ततः पुंसः शक्त्युपलक्षितः ।
एतान्यशेषरूपस्य तस्य रूपाणि पार्थिव ॥ ६७ ॥
यतस्तच्छक्तियोगेन व्याप्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते ॥ ६८ ॥
अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः ।
समस्ताः शक्तयश्चैता नृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ६९ ॥
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्धरेर्महत् ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ॥ ७० ॥
देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिचेष्टावन्ति स्वलीलया ।

[illegible] ॥ ६५ ॥ [illegible] ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

[illegible] ॥ ६८ ॥ [illegible] ॥ ६९ ॥ [illegible] ॥ ७० ॥ [illegible]

जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका ॥ ७१ ॥
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजा नृप ।
चिन्त्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥ ७२ ॥
यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥ ७३ ॥
तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥ ७४ ॥
शुभाश्रयः स्वचित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः ।
त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप ॥ ७५ ॥
अन्ये तु पुरुषव्याघ्र चेतसो ये व्यपाश्रयाः ।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥ ७६ ॥

द्यनुरूपचेष्टायुक्तानि । देव उपेन्द्रादि । तिर्यङ् मत्स्यादि । मनुष्यो रामादिः । स्थावरात्मको न्यग्रोधादिः । लोकेषु वृत्तिः समर्थयते जगतामिति । कर्मनिमित्ताज्जाता हि चेष्टा परिच्छिन्ना सप्रतिघाता च भवति । इयन्तु व्यापिनी सर्वजगद्रूपतया । अव्याहतात्मिका च । अतः सा चेष्टा स्वातन्त्र्येश्वरस्य लीलैवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

भवत्येवं प्रस्तुते किमायातं तत्राह तद्रूपमिति चतुर्भिः । पूर्वोक्तेषु तद्रूपं तदीयं लीलाविग्रहरूपम् ॥ ७२ ॥ कक्षं शुष्कतृणम् ॥ ७३ ॥ समस्तशक्तीनामाश्रये तत्र अवताररूपे चेतसः स्थितिं कुर्वीत ॥ ७४ ॥ सर्वगस्यात्मनः परब्रह्मणोऽप्याश्रयः प्रतिष्ठा तदुक्तं भगवता । ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य चेति । त्रिभावभावनातीतः अवतारत्वात् ॥ ७५ ॥ अर्वाग्देवतानिन्दया भगवन्मूर्तिधारणामेव दृढीकरोति अन्ये

मूर्तं भगवतो रूपं सर्वापाश्रयनिःस्पृहम् ।
एषा वै धारणा प्रोक्ता यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥ ७७ ॥
तच्च मूर्तं हरे रूपं यादृक् चिन्त्यं नराधिप ।
तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥ ७८ ॥
प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रोपमेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥ ७९ ॥
समकर्णान्तविन्यस्तचारुकर्णविभूषणम् ।
कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥ ८० ॥
वलित्रिभङ्गिना मग्ननाभिना ह्युदरेण च ।
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥ ८१ ॥
समस्थितोरुजङ्घं च सुस्थिराङ्घ्रिकराम्बुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥ ८२ ॥
किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषितम् ।
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम् ॥ ८३ ॥
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम् ।
तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा ॥ ८४ ॥

[illegible]

व्रजतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
नापयाति यदा चित्तात् सिद्धां मन्येत तां तदा ॥ ८५ ॥
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ।
चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसूत्रकम् ॥ ८६ ॥
सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती ततः ।
किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्मरेत् ॥ ८७ ॥
तदेकावयवं देवं चेतसा हि पुनर्बुधः ।
कुर्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ॥ ८८ ॥
तद्रूपप्रत्यया चैका सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा ।
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥ ८९ ॥

व्रजत इति । चित्ताद्यदा धृतिर्नापयाति तदा तां धारणां सिद्धां मन्येत ॥ ८५ ॥ मूर्तिधारणान्तरमाह आयुधभूषणावयवपरित्यागेन ध्यानस्य सौक्ष्म्यतारतम्यमाह तत इति ॥ ८६ ॥

अवस्थानवती दृढा ॥ ८७ ॥ तत ततः एकावयवं पादाङ्गुष्ठादि-मात्रावयवविशिष्टं चित्ते ततो विधोऽयं एकावयवयुक्तं देवं चेतसा कुर्यात् धारयेत् । तदुक्तं भागवते । तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् । नान्यानि चिन्तयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखमिति । तदेवं श्रीमूर्तिधारणेन सगुणा सा च कर्तव्या सत्युक्ता । इदानीं तत्कारणेश्वर-धारणमाह ततोऽवयविनीति समस्ताङ्गसहितस्तिथ्यादिनोक्ता अवयवा येन श्रीमूर्तिना आविष्कृता तस्मिन् । यद्वा अवयवाः श्रीविग्रहाः येन स्वीकृतास्तस्मिन् प्रणिधानं चित्तस्थैर्यं तत्परो भवेत् ॥ ८८ ॥ इदानीं ध्यानमाह तद्रूपेति । तद्रूपस्य धारणाविषयस्य वस्तुनः प्रत्यया बुद्धिः सन्ततौ वा एका अविच्छिन्ना सन्ततिः । अन्यनिःस्पृहा विषयान्तरेष्वनपेक्षानात्मः विजातीयप्रत्ययानन्तरितः । सजातीयप्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः । तच्च प्रथमैर्यमादिभिर्धारणान्तैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते

तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पाद्यः समाधिः सोऽभिधीयते ॥ ९० ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव ।
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः ॥ ९१ ॥
क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तेन तस्य तत् ।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्तते ॥ ९२ ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥ ९३ ॥
विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ ९४ ॥
इत्युक्तस्ते मया योगः खाण्डिक्य परिपृच्छतः ।
संक्षेपविस्तराभ्यां तु किमन्यत् क्रियतां तव ॥ ९५ ॥

॥ ८९ ॥ तस्यैव ध्येयस्य कल्पनाहीनं ध्यातृध्यानध्येयभेदहीनं यद् [illegible] भवति, यत् [illegible] स्वरूपग्रहणं तदेवाङ्ग [illegible] ध्यानं ध्यानपु [illegible] समाधि [illegible] । [illegible] ध्यानम् । तदेवाद्वैतभावनिष्ठं स्वरूपग्रहणं समाधिरिति ॥ ९० ॥

निष्पन्नसमाधेर्मुक्तिप्रकारमाह विज्ञानमिति । समाधिजन्यस्वरूप-साक्षात्कारो विज्ञानम् । प्रक्षीणा अशेषाः दुर्वासनारूपा भावना यस्य सः ॥ ९१ ॥ ननु तर्हि विज्ञानेनैव [illegible] [illegible] [illegible] इति ॥ ९२ ॥ ननु प्राग्जीवोऽपि भेदप्रतीतिरस्ति [illegible] तस्याह भेदश्चेति । [illegible] [illegible] कृतः ॥ ९३ ॥ तदेवाह [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विभेदेति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

खाण्डिक्य उवाच ।

कथितं योगसद्भावे सर्वमेव कृतं मम ।
तवोपदेशेनाशेषो नष्टश्चित्तमलो यतः ॥ ९६ ॥

ममेति यन्मया प्रोक्तमसदेतन्न चान्यथा ।
नरेन्द्र गदितुं शक्यमपि विज्ञेयवेदिभिः ॥ ९७ ॥

अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्तथानया ।
परमार्थस्त्वसंलाप्यो गोचरो वचसां न सः ॥ ९८ ॥

तद् गच्छ श्रेयसे सर्वं ममैतद्भवता कृतम् ।
यद्विमुक्तिप्रदो योगः प्रोक्तः केशिध्वजाव्ययः ॥ ९९ ॥

पराशर उवाच ।

यथार्हपूजया तेन खाण्डिक्येन स पूजितः ।
आजगाम पुरं ब्रह्मंस्ततः केशिध्वजो नृपः ॥ १०० ॥

खाण्डिक्योऽपि सुतं कृत्वा राजानं योगसिद्धये ।
वनं जगाम गोविन्दे विनिवेशितमानसः ॥ १०१ ॥

तत्रैकान्तरतिर्भूत्वा यमादिगुणशोभितः ।
विष्ण्वाख्ये निर्मले ब्रह्मण्यवाप नृपतिर्लयम् ॥ १०२ ॥

योगस्य सद्भावे याथार्थ्ये कथिते सति ॥ ९६ ॥ ननु चित्तमले ममतादौ नष्टे मम तवोपदेशेनेति तद् वचनं न विरुद्धेतेत्यत आह ममेति । यन्मया प्रोक्तम् एतदसदेव बाधितानुवृत्त्या प्रोक्तम् । अन्यथा तु विज्ञेयवेदिभिः अवगततत्त्वार्थैः गदितुमपि न शक्यं कुत पुनः प्रारब्धकर्मभोगसेवाभिमानं ॥ ९७ ॥

एतत् स्पष्टयति अहंममेति ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ राजानं स्वस्थानेऽभिषेकादिनाभिषिक्तं सुतं कृत्वा ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ ब्रह्मणे

केशिध्वजोऽपि मुक्त्यर्थं स्वकर्मक्षपणोन्मुखः।
बुभुजे विषयान् कर्म चक्रे चानभिसन्धितम् ॥ १०३ ॥
स कल्याणोपभोगैश्च क्षीणपापोऽमलस्ततः।
अवाप सिद्धिमत्यन्तां तापक्षयफलां द्विज ! ॥ १०४ ॥

अष्टमोऽध्यायः।

पराशर उवाच।

इत्येष कथितः सम्यक् तृतीयः प्रतिसञ्चरः।
आत्यन्तिको विमुक्तिर्या लयो ब्रह्मणि शाश्वते ॥ १ ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चैव भवतो गदितं मया ॥ २ ॥
पुराणं वैष्णवञ्चैतत् सर्वकिल्बिषनाशनम्।
विशिष्टं सर्वशास्त्रेभ्यः पुरुषार्थोपपादकम् ॥ ३ ॥

[illegible] ॥ १०३ ॥ [illegible] ॥ १०४ ॥

[illegible] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तुभ्यं यथावन्मैत्रेय! प्रोक्तं शुश्रूषवेऽव्ययम्।
यदन्यदपि वक्तव्यं तत् पृच्छाद्य वदामि ते॥ ४॥

मैत्रेय उवाच।

भगवन्! कथितं सर्वं यत् पृष्टोऽसि मया मुने!।
श्रुतञ्चैतन्मया भक्त्या नान्यत् प्रष्टव्यमस्ति ते॥ ५॥
विच्छिन्नाः सर्वसन्देहा वैमल्यं मनसः कृतम्।
त्वत्प्रसादात् मया ज्ञाता उत्पत्तिस्थितिसंयमाः॥६॥
ज्ञातश्चतुर्विधो राशिः शक्तिश्च त्रिविधा गुरो!।
विज्ञाता चापि कात्स्न्येन त्रिविधा भावभावना॥७॥
त्वत्प्रसादान्मया ज्ञातं ज्ञेयैरन्यैरलं द्विज!।
यथैतदखिलं विष्णोर्जगन्न व्यतिरिच्यते॥ ८॥
कृतार्थोऽस्म्यपसन्देहस्त्वत्प्रसादान्महामुने!।
वर्णधर्मादयो धर्मा विदिता यदशेषतः॥ ९॥
प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च ज्ञातं कर्म मयाखिलम्।
प्रसीद विप्रप्रवर! नान्यत् प्रष्टव्यमस्ति मे॥ १०॥
यदस्य कथनायासैर्योजितोऽसि मया गुरो!।
तत् क्षम्यतां विशेषोऽस्ति न सतां पुत्रशिष्ययोः॥ ११॥

चतुर्विधो राशिः। चतुर्विभागः स च रुद्रो चतुर्धा संस्थितः स्थितौ। प्रलयञ्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दन इति प्रथमांशोक्तः पूर्वाध्यायोक्तो वा। परतत्त्वं परतत्त्वतारजगद्रूपः त्रिविधा शक्तिः विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा। अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते इत्युक्ता। त्रिविधा भावभावना ब्रह्मभावना कर्मभावना उभयभावना चेति॥ ७॥ यथा जगद् विष्णोर्न व्यतिरिच्यते तथा ज्ञातमित्यन्वयः॥ ८॥

पराशर उवाच ।

एतत् ते यन्मयाख्यातं पुराणं वेदसम्मितम् ।
श्रुतेऽस्मिन् सर्वदोषोत्थः पापराशिः प्रणश्यति ॥ १२ ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं कृत्स्नं मयात्र तव कीर्तितम् ॥ १३ ॥
अत्र देवास्तथा दैत्या गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
यक्षा विद्याधराः सिद्धाः कथ्यन्तेऽप्सरसस्तथा ॥ १४ ॥
मुनयो भावितात्मानः कथ्यन्ते तपसान्विताः ।
चातुर्वर्ण्यं तथा पुंसां विशिष्टचरितानि च ॥ १५ ॥
पुण्याः प्रदेशा मेदिन्याः पुण्या नद्योऽथ सागराः ।
पर्वताश्च महापुण्याश्चरितानि च धीमताम् ॥ १६ ॥
वर्णधर्मादयो धर्मा वेदशास्त्राणि कृत्स्नशः ।
येषां संश्रवणात् सद्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥
उत्पत्तिस्थितिनाशानां हेतुर्यो जगतोऽस्य वै ।
स सर्वभूतः सर्वात्मा कथ्यते भगवान् हरिः ॥ १८ ॥
अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ।
पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्वृकैरिव ॥ १९ ॥

वेदैः सम्मितं तुल्यम् । सर्वदोषोत्थः, सर्वे दोषा निषिद्ध- क्रियाः [illegible] ॥ १२ ॥ सर्गप्रतिसर्गादीनां वंशानुचरितान्तानां [illegible] [illegible] प्रागुक्तं [illegible] ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ धीमतां ज्ञानिनां चरितानि च ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अवशेनापि [illegible] यन्नाम्नि कीर्तिते सति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १९ ॥ [illegible] [illegible]

यन्नाम कीर्तितं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् ।
मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥ २० ॥
कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ।
प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृते ॥ २१ ॥
हिरण्यगर्भदेवेन्द्ररुद्रादित्याश्विवायुभिः ।
किन्नरैर्वसुभिः साध्यैर्विश्वैर्देवादिभिः सुरैः ॥ २२ ॥
यक्षरक्षोगणैः सिद्धैर्दैत्यगन्धर्वदानवैः ।
अप्सरोभिस्तथा तारानक्षत्रैः सकलैर्ग्रहैः ॥ २३ ॥
सप्तर्षिभिस्तथा धिष्ण्यैर्धिष्ण्याधिपतिभिस्तथा ।
ब्राह्मणाद्यैर्मनुष्यैश्च तथैव पशुभिर्मृगैः ॥ २४ ॥
सरीसृपैर्विहङ्गैश्च प्रेताद्यैः समहीरुहैः ।
वनाद्रिसागरसरित्पातालैः सधरादिभिः ॥ २५ ॥
शब्दादिभिश्च सहितं ब्रह्माण्डमखिलं द्विज ।
मेरोरिवाणुर्यस्यैतद् यन्मयश्च द्विजोत्तम ॥ २६ ॥

यन्नामेति । नादृष्टाल्पपापविशेषः पापमेव विनश्यति तत्संस्कारस्तु विशिष्यते । इदन्त्वशेषाणां ससंस्काराणां पापानां विलापनं विनाशकं न चान्येन निःशेषपापक्षयः स्यादिति दृष्टान्तेनाह यथा धातूनां सुवर्णादीनाम् बहुसंस्कारक्षालनादि धातुमलसंयोगजं मलं न नाशयति किन्तु पावक एव अतः सर्वोत्तममिदमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

कलिकल्मषैः फलमाह कलिकल्मषमिति । यत्र यस्मिन् ॥ २१ ॥ हिरण्यगर्भादिभिः सहितं ब्रह्माण्डं मेरोः परमाणुरिवाल्पमल्पं यस्य स विष्णुरस्य कीर्तित इति षष्ठेनान्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ धिष्ण्यैः स्थानैः ॥ २४ ॥ २५ ॥ तन्मयमिति पाठे स च विष्णुः कीर्तित इति शेषः ॥ २६ ॥

स सर्वः सर्ववित् सर्वस्वरूपो रूपवर्जितः ।
कीर्त्यते भगवान् विष्णुरत्र पापप्रणाशनः ॥ २७ ॥
यदश्वमेधावभृथे स्नातः प्राप्नोति वै फलम् ।
सकलं तदवाप्नोति श्रुत्वैतन्मुनिसत्तम ॥ २८ ॥
प्रयागे पुष्करे चैव कुरुक्षेत्रे तथार्णवे ।
कृतोपवासः प्राप्नोति तदस्य श्रवणान्नरः ॥ २९ ॥
यदग्निहोत्रे सुहुते वर्षेणाप्नोति वै फलम् ।
सकलं समवाप्नोति तदस्य श्रवणात् सकृत् ॥ ३० ॥
यज्ज्यैष्ठशुक्लद्वादश्यां स्नात्वा वै नियतेन्द्रियः ।
मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ३१ ॥
तदाप्नोति फलं सम्यक् समाधानेन कीर्तनात् ।
पुराणस्यास्य विप्रर्षे केशवार्पितमानसः ॥ ३२ ॥
यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तम ।
ज्यैष्ठामूलेऽमले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥ ३३ ॥
समभ्यर्च्याच्युतं सम्यङ् मथुरायां समाहितः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥ ३४ ॥

॥ २७ ॥ अश्वमेधावभृथे स्नातो यत् फलं प्राप्नोति तत् [illegible] एतत् पुराणं [illegible] श्रुत्वा प्राप्नोति [illegible] ॥ २८ ॥ प्रयागादौ कृतोपवासो [illegible] फलं प्राप्नोति तदस्य श्रवणात् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

मथुरायां हरिं दृष्ट्वा यत् फलं परमां गतिं प्राप्नोतीत्युक्तम् । तत्र किं फलं प्राप्नोतीत्यपेक्षायाम् [illegible] इति द्रष्टव्यम् । ज्यैष्ठामूलं [illegible] ज्यैष्ठामूले [illegible] ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ [illegible]

पालनीयाहिं मथान्येषामुखीनानां स्वयंगतेः ।
एतत् कीर्त्तनाधारस्य पा पितरः सपितामहाः ॥ ३५ ॥
कश्चिदस्मत्कुले जातः कालिन्दीसलिलाप्लुतः ।
अर्चयिष्यति गोविन्दं मधुरायामुपोषितः ॥ ३६ ॥
ज्येष्ठामूले सिते पक्षे येनैवं वयमप्युत ।
परामृद्धिमवाप्स्यामस्तारिताः स्वकुलोद्भवैः ॥ ३७ ॥
ज्येष्ठे मूले सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
धन्यानां कुलजः पिण्डान् यमुनायां प्रदास्यति ॥ ३८ ॥
तस्मिन् काले समभ्यर्च्य तत्र कृत्वा समाहितः ।
दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यश्च यमुनासलिलाप्लुतः ॥ ३९ ॥
यदाप्नोति नरः पुण्यं तारयन् सपितामहान् ।
श्रुत्वाध्यायं तदाप्नोति पुराणस्यास्य भक्तिमान् ॥ ४० ॥
एतत् संसारभीरूणां परित्राणमनुत्तमम् ।
दुःस्वप्ननाशनं नृणां सर्वदुष्टनिवर्हणम् ॥ ४१ ॥
इदमार्षं पुरा प्राह ऋभवे कमलोद्भवः ।
ऋभुः प्रियव्रतायाह स च भागुरयेऽब्रवीत् ॥ ४२ ॥
भागुरिः स्तवमित्राय दधीचाय स प्रोक्तवान् ।
स वै सारस्वते प्रादाद् भृगुः सारस्वतादपि ॥ ४३ ॥

मलापकर्षणाय चाक्रोश्यति चतुर्भिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ । ३८ । यथा-ध्यानेन कौतुकात् यत् फलमाप्तं तदेव समाहितः सन् श्रुत्वापि प्राप्नोती-त्याह तस्मिन् काल इति त्रिभिः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

एतद्गुरुपर्वक्रमदार्ढ्यं वक्तुमाह । इदमार्षमित्यादिना । ऋषि-गीतार्षं तेन प्रोक्तमार्षम् ॥ ४२ ॥ प्रभुः प्राप्तवानिति शेषः ॥ ४३ ॥

भृगुणा पुरुकुत्साय नर्मदायै स चोक्तवान् ।
नर्मदा धृतराष्ट्राय नागायापूरणाय च ॥ ४४ ॥
ताभ्यां च नागराजाय प्रोक्तं वासुकये द्विज ।
वासुकिः प्राह वत्साय वत्सश्चाश्वतराय वै ॥ ४५ ॥
कम्बलाय च तेनोक्तमेलापुत्राय तेन च ।
पातालं समनुप्राप्तस्ततो वेदशिरा मुनिः ॥ ४६ ॥
प्राप्तवानेतदखिलं स वै प्रमतये ददौ ।
दत्तं प्रमतिना चैव जातुकर्णाय धीमते ॥ ४७ ॥
जातुकर्णेन चैवोक्तमन्येषां पुण्यशालिनाम् ।
पुलस्त्यवरदानेन ममाप्येतत् स्मृतिं गतम् ॥ ४८ ॥
मयापि तुभ्यं मैत्रेय यथावत् कथितं त्विदम् ।
त्वमप्येतत् शिनीकाय कलेरन्ते वदिष्यसि ॥ ४९ ॥
इत्येतत् परमं गुह्यं कलिकल्मषनाशनम् ।
यः शृणोति नरः पापैः स सर्वैर्द्विज मुच्यते ॥ ५० ॥
पितृपत्रमनुष्येभ्यः समस्तामरसंस्तुतिः ।
कृता तेन भवेदेतद् यः शृणोति दिने दिने ॥ ५१ ॥
कपिलादानजनितं पुण्यमत्यन्तदुर्लभम् ।
श्रुत्वैतस्य दशाध्यायानवाप्नोति न संशयः ॥ ५२ ॥
यस्त्वेतत् सकलं शृणोति पुरुषः कृत्वा मनस्यच्युतं
सर्वं सर्वमयं समस्तजगतामाधारमात्माश्रयम् ।

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ [illegible]

[illegible]

ज्ञानं प्रथमनन्तमाद्यरहितं सर्वामराणां हितं
स प्राप्नोति न संशयोऽस्त्यविकलं यद्वाजिमेधे फलम् ॥ ५३ ॥
यत्रादौ भगवांश्चराचरगुरुर्मध्ये तथान्ते च स
ब्रह्मज्ञानमयोऽच्युतोऽखिलजगन्मध्यान्तसर्गप्रभुः ।
तत् शृण्वन् पुरुषः पवित्रपरमं भक्त्या पठन् धारयन्
प्राप्नोत्यस्ति न तत् समस्तभुवनेष्वेकान्तसिद्धिर्हरिः ॥ ५४ ॥
यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।
मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः
किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ॥ ५५ ॥
यज्ञैर्यज्ञविदो यजन्ति सततं यज्ञेश्वरं कर्मिणो
यं यं ब्रह्ममयं परापरमयं ध्यायन्ति च ज्ञानिनः ।

तीर्थ । तत्र [illegible] समस्त [illegible] फलं [illegible] युक्तं भवति ॥ ५३ ॥ पवित्रपरमं पवित्रेषु श्रेष्ठं शृण्वन् पठन् यत् यत् फलं प्राप्नोति न तत् समाप्यमस्ति । यद्वा एकान्तसिद्धता सर्वपाप-क्षयादिद्वारा सिद्धिर्विष्णुसायुज्यात् तत् प्राप्यफलम् । न च हरि-स्मरणफलं स्वर्गादिकोऽन्यस्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ हरिकीर्तनमात्रेण सर्वपापक्षयो भवतीति यदुक्तं तत् कैमुत्यन्यायेनोपपादयति यस्मिन्निति । न्यस्ता निक्षिप्ता मतिर्येन अच्युतैकचित्त इति यावत् सः । प्रमादा-दिकृतैरपि नरकं न याति तस्मिन् पापसंश्लेषासम्भवात् । यच्च चिन्तने ध्याने क्रियमाणे स्वर्गोऽपि विघ्नदायी । यस्मिन् निवेशित आत्मा मनश्च समाधिना येन तस्य ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पः तुच्छः यस्मात् यथाकथञ्चिदपि चेतसि स्थितो मुक्तिमेव ददाति । यदेवं स्वार्थमेव केवलं मनो-मात्रेणाच्युतचिन्तानाम् ईदृशं फलगौरवं तदा तन्नामकीर्त्तनेन परेषाम् अप्यघं क्षपयतां स्वकीयाघनाशः किञ्चित्रमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

यत्प्राप्य न जायते न म्रियते नो वर्द्धते क्षीयते
नैवासन्न च सद्भवत्यति ततः किं वा हरेः श्रूयताम् ॥ १६ ॥
कव्यं यः पितृरूपधृग् विधिहुतं हव्यञ्च भुंक्ते प्रभुः
देवत्वे भगवाननादिनिधनः स्वाहास्वधासंज्ञितम् ।
यस्मिन् ब्रह्मणि सर्वशक्तिनिलये मानानि नो मानिनाम्
निष्ठायै प्रभवन्ति हन्ति कलुषं श्रोत्रं स यातो हरिः ॥ १७ ॥

नान्तोऽस्ति यस्य न च यस्य समुद्भवोऽस्ति
वृद्धिर्न यस्य परिणामविवर्जितस्य ।
नापक्षयञ्च समुपैत्यविकल्पवस्तु
यस्तं नतोऽस्मि पुरुषोत्तममाद्यमीड्यम् ॥ १८ ॥
तस्यैव योऽनुगुणभुग् बहुधैक एव
शुद्धोऽप्यशुद्ध इव भाति हि मूर्त्तिभेदैः ।
ज्ञानान्वितः सकलसत्त्वविभूतिकर्त्ता
तस्मै नतोऽस्मि पुरुषाय सदाव्ययाय ॥ १९ ॥

[illegible]

ज्ञानप्रवृत्तिनियमैक्यमयाय पुंसो
भोगप्रदानपटवे त्रिगुणात्मकाय ।
अव्याकृताय भवभावनकारणाय
वन्दे स्वरूपभवनाय सदाजराय ॥ ६० ॥

व्योमानिलाग्निजलभूरचनामयाय
शब्दादिभोग्यविषयोपनयक्षमाय ।
पुंसः समस्तकरणैरुपकारकाय
व्यक्ताय सूक्ष्मबृहदात्मवते नतोऽस्मि ॥ ६१ ॥

इति विविधमजस्य यस्य रूपं
प्रकृतिपरात्ममयं सनातनस्य ।
प्रदिशतु भगवानशेषपुंसां
हरिरपजन्मजरादिकां स सिद्धिम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे महापुराणे पराशरसंहितायां
षष्ठांशे अष्टमोऽध्यायः ।

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ ६० ॥
[illegible]
[illegible] । इदानीं [illegible]
[illegible] पुराणं
[illegible] इतीति । प्रकृतिपरात्ममयं [illegible] परः
पर आत्मा पुरुषः तन्मयम् । अपजन्मजरादिकां [illegible]
[illegible] ।

सम्पूर्णं विष्णुपुराणम् ।

LIBRARY